ΔΗΜΗΤΡΗ ΨΑΘΑ

ΓΗ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗ ΨΑΘΑ

ΓΗ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

ΧΡΟΝΙΚΟ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μια σειρά από εύθυμα σημειώματα γύρω απ' τα παιδικά μου χρόνια —δημοσιευμένα στον «Ταχυδρόμο»— ήταν το ξεκίνημα που με παρέσυρε σιγά - σιγά να γράψω ένα Χρονικό για τον ελληνισμό του Πόντου. Όχι εύθυμο, βέβαια, γιατί ένα τέτοιο γραφτό δεν γίνεται να είναι εύθυμο, και πολύ λιγότερο όταν αφορά στην χρονική περίοδο της Ιστορίας του Πόντου, που μπαίνει σε τούτο το βιβλίο —1914-1922— δηλαδή, τα χρόνια που αντιστοιχούν στην τελευταία φάση της τραγωδίας και το τελικό ξερίζωμα του ελληνισμού του Πόντου.

Ανάλαφρο, όσο μπορούσε να γίνει, ήταν το γραφτό μου στην αρχή, επειδή ανιστορούσε ασήμαντα περιστατικά των παιδικών μου χρόνων —παιδικές μόνο αναμνήσεις— που χρόνια στριφογύριζαν στο μυαλό μου, σαν μια άγραφη μουσική που πρέπει να πέσει στο πεντάγραμμο για να λυτρώσει τον συνθέτη. Όμως, τα περιστατικά αυτά, όντας μπλεγμένα με τα μεγάλα γεγονότα της εποχής, παίρναν μοιραία στην καταγραφή τους κάτι απ' την μορφή του χρονικού, που μου δημιουργούσε, φυσικά, τελείως διαφορετικές υποχρεώσεις.

Ένα χρονικό που θ' αφορούσε, μάλιστα, μια τέτοια εποχή, δεν μπορούσε να περιοριστή στον οπτικό χώρο ενός παιδιού, στα προσωπικά του βιώματα η τις ελάχιστες πληροφορίες που είχε για τις ιστορικές ώρες και την μεγάλη τραγωδία που παιζόταν γύρω του. Στην ηλικία που ήμουν τότε —εννιά χρονών στα 1914— ήταν πολύ περιορισμένη η εικόνα της ζωής που έπεφτε στα μάτια μου, αλλά κι αυτό ακόμα το κομμάτι του πίνακα, όσο και να σκοτείνιαζε συχνά, γρήγορα ξαναφωτιζόταν απ' το χαρούμενο εκείνο φως που αναβλύζει απ' την παιδική ψυχή και χύνεται τριγύρω για να δώσει γελαστή όψη στη ζωή.

Άλλωστε, μέσα στην Τραπεζούντα, οι Τούρκοι κρατούσαν πάντα τα προσχήματα —για πολλούς λόγους—έτσι που ο πίνακας να μη δείχνει σκοτεινός, τουλάχιστο σ' εμάς τα παιδιά. Βλέπαμε, βέβαια, τους μεγάλους πότε φοβισμένους και πότε οργισμένους να βλαστημάνε στα κρυφά, ακούαμε και κάτι παράξενες κουβέντες:

—Στρατιωτικό.

—Φυγόστρατοι.

—Επιτάξεις.

—Απελάσεις.

—Εργατικά τάγματα.

—Τσέτες.

Το παιδικό μυαλό, όμως, δεν μπορούσε να πιάσει την τραγική έννοια που είχαν αυτές οι λέξεις, αφού αφορούσαν περιστατικά που δεν πέφταν στην άμεση αντίληψή μας. Παρ' όλα αυτά άφησα εντελώς απείραχτες τις παιδικές μου αναμνήσεις, έτσι όπως σώθηκαν στη θύμησή μου, σαν τον αντίλαλο ενός μακρινού καιρού, που ο χρόνος ντύνει με την μαγεία του ονείρου.

Έκρινα, όμως, απαραίτητο να συμπληρώσω το βιβλίο με όλα τα γεγονότα, όπως ξετυλιγόντουσαν, όχι μονάχα μέσα στην πόλη της Τραπεζούντας, αλλά και σ' ολόκληρο τον Πόντο, όπου, άλλωστε, παίχτηκε το μεγαλύτερο μέρος της τραγωδίας εκείνων των καιρών, με τους κατατρεγμούς και με την ματωμένη Αντίσταση των Ποντίων. Δίχως το ζοφερό του

φόντο δεν θάταν μόνο λειψός και απατηλός ο πίνακας, αλλά κι ασέβεια στην ιστορική αλήθεια της φοβερής εκείνης εποχής, που ένοιωσα χρέος μου να δώσω όσο μπορούσα πιο πιστά, γράφοντας το δεύτερο μέρος του βιβλίου.

Για τον σκοπό αυτόν συγκέντρωσα και συμβουλεύθηκα τα περισσότερα που έχουν γραφή από Ποντίους συγγραφείς —βιβλία, περιοδικά, εφημερίδες— τους ανθρώπους, δηλαδή, που ζήσαν άμεσα τα γεγονότα και μας άφησαν τη γραφτή τους μαρτυρία, ώστε το βιβλίο τούτο να προσφέρει μια συνοπτική αλλά γενικότερη εικόνα, όσο γίνεται πιο έγκυρη και πιο αληθινή της γης του Πόντου, πριν απ' την καταστροφή και το ξερίζωμα του ελληνισμού της.

Ευχαριστώ όλους τους Ποντίους συγγραφείς που τα γραφτά τους με βοήθησαν στη συγγραφή του Χρονικού αυτού, που κύριο σκοπό του έχει να κάνη γνωστά τα γεγονότα του Πόντου στο πλατύτερο, το μη Ποντιακό κοινό, που πολύ λίγα ξέρει για την γη εκείνη του Ακριτικού ελληνισμού. Ο αγώνας και το μαρτύριο του Πόντου κατακαλύφθηκαν απ' την γενικότερη Μικρασιατική καταστροφή και τον όλεθρο της Σμύρνης κι έτσι, όπως πολλές φορές έτυχε να διαπιστώσω, έμειναν σχεδόν άγνωστα στο πιο μεγάλο μέρος του κοινού της Παλιάς Ελλάδας. Θα ήταν, όμως, άδικο να μένει στο μισόφωτο η ιστορία του Πόντου, πολύ περισσότερο γιατί έχει μερικά εντελώς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Στον ακραίο εκείνο γεωγραφικό χώρο, ο υπόδουλος ελληνισμός αγωνίστηκε για λευτεριά και ανεξαρτησία, αποκλειστικά και μόνο με τις ίδιες του ηθικές και υλικές δυνάμεις —μόνο στον Πόντο δημιουργήθηκε αντάρτικο και κλεφτουριά όπως του 21— πληρώνοντας την περήφανη αντίστασή του στο βάρβαρο πρόγραμμα του αφανισμού του απ' τους Νεότουρκους και τον Κεμάλ, μ' αμέτρητες θυσίες.

Δεν αποπειράθηκα να γράψω ένα σχολαστικά λεπτομερειακό Χρονικό, γιατί κάτι τέτοιο δεν ήταν στις προθέσεις μου. Απέφυγα, επίσης, όσο μπορούσα να επαναλαμβάνω περιγραφές των ιδίων γεγονότων —«εργατικά τάγματα», απελάσεις πληθυσμών κτλ.— επειδή η στερεότυπη επανάληψή τους για τόσες και τόσες πόλεις και περιοχές θα καταντούσε μια μελαγχολική μονοτονία για τον αναγνώστη. Θέλησα προ πάντων, να δώσω ένα ιστόρημα ευκολοδιάβαστο απ' όλους, παίρνοντας, όπως είπα, το υλικό απ' τα πολλά βιβλία που έχουν γραφεί κατά καιρούς, αφορούν το καθένα τους μια ορισμένη πόλη ή περιοχή του Πόντου και κυκλοφόρησαν, όπως ήταν φυσικό, σχεδόν μόνο ανάμεσα στους Ποντίους. Τα βιβλία τούτα, απ' την άποψη της ιστορικής ακρίβειας, έχουν την αξία αληθινών ιστορικών ντοκουμέντων, γιατί οι συγγραφείς τους τις περισσότερες φορές είναι και οι αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων που περιγράφουν ή και τα θύματα ακόμα της θύελλας που ξέσπασε στον Πόντο. Γι' αυτό, σε πολλά σημεία του Χρονικού μου, προτίμησα να μεταφέρω ατόφια αποσπάσματα απ' τα γραφτά τους, κυρίως όσες φορές νόμισα ότι το καλούσε η ανάγκη μιας απόλυτα πιστής κι έγκυρης μαρτυρίας.

Δεν έχει αντιτουρκικό χαρακτήρα το βιβλίο τούτο. Αντιτουρκικό χαρακτήρα έχουν τα ίδια τα γεγονότα, που δείχνουν τους Τούρκους έτσι όπως ήσαν κι όπως έδρασαν τα χρόνια εκείνα. Ούτε επιτρέπεται να θυσιάζουμε την ιστορική αλήθεια σε καμιά σκοπιμότητα, όπως, δυστυχώς, καθιερώθηκε να γίνεται απ' τον καιρό που χαράχτηκε η λεγόμενη ελληνοτουρκική φιλία. Η άστοχη τακτική της αποσιώπησης των γεγονότων της Ιστορίας, ήταν ίσως κι ένας απ' τους λόγους που τόσο άσκημα πορεύτηκε η «φιλία» με τους Τούρκους.

Να ρίξουμε τον πέπλο της λήθης στο παρελθόν, αλλά να ξέρουμε, όχι να κρύβουμε. Να ξέρουν κι οι ίδιοι οι Τούρκοι το τι φτιάξαν οι πατεράδες τους, για ν' αποφύγουν τα όσα στιγμάτισαν εκείνους, εφ' όσον θέλουν να πάρουν την θέση που φιλοδοξούν ανάμεσα στα πολιτισμένα έθνη. Μόνο έτσι, ξέροντας εμείς τους Τούρκους και ξέροντας εκείνοι εμάς και

το στιγματισμένο παρελθόν τους, μπορεί κάποτε να χαράξουμε μια ελληνοτουρκική φιλία επάνω σε στέρεες βάσεις.

ΔΗΜ. ΨΑΘΑΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΠΑΙΔΙΚΕΣ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

Μια συμπαθητική κοπελίτσα ήταν τότε, μόλις δεκαοχτάχρονη. Φορούσε τα καλά της —τις «ζουπούνες»— την ντόπια φορεσιά που στόλιζε τις γυναίκες στα μακρινά εκείνα ακρογιάλια που τα βρέχει το κύμα του Ευξείνου και φέρνει απ' τα βάθη των καιρών πανάρχαια μηνύματα και θρύλους, για τους Αργοναύτες που πέρασαν από κει πηγαίνοντας για την Κολχίδα.

Είχαν κάποια γιορτή στο σπίτι, έπαιζε ο λυράρης, χόρευαν σ' ένα κύκλο άντρες και γυναίκες και κοπέλες, πιασμένοι απ' τα χέρια —στη μέση ο λυράρης— χόρευε κι η κοπελίτσα καμαρωτή, χαρούμενη.

Ανάμεσα στους καλεσμένους ήταν κι ένας ξένος, ολομόναχος στην πόλη, από πολύ μακριά, όχι απ' την Μαύρη θάλασσα, αλλά απ' τ' ασπροθαλασσίτικα νερά, —λέγαν— από κάποιο νησάκι που βρίσκεται έξω απ' τον Ελλήσποντο κι έτσι το λένε: Τένεδος.

Συμπαθητικός ήταν κι ο ξένος, νέος, κι είχε μόλις φτάσει απ' το νησί του, απ' όπου έφερνε ωραία κρασιά και τα εμπορευόταν. Ντόπιοι έμποροι που αγόραζαν τα κρασιά του, τον προσκάλεσαν να περάσει την βραδιά του κι εκείνος ήταν πολύ ευχαριστημένος —του άρεσαν όλοι οι καλοσυνάτοι άνθρωποι— και το μάτι του δεν ξεκολλούσε απ' την κοπελίτσα που φαινόταν ντροπαλή και ξεχώριζε απ' τις άλλες.

—Πώς την λένε; ρώτησε.

—Μαρία, του είπαν.

—Θέλω να γνωρίσω τους δικούς της.

Γνώρισε τους δικούς της ο ξένος —Γιάννης ήταν τ' όνομά του— παντρεύτηκε, ρίζωσε στην πόλη, άνοιξε και μαγαζί, έκανε παιδιά και πέθανε στα ίδια εκείνα χώματα.

Η Μαρία έζησε πολλά χρόνια, χήρα με τα παιδιά της —τέσσαρες κόρες κι ένα γιο— πάλεψε, γνώρισε βάσανα και πίκρες, ξεριζώθηκε μ' όλο τον πληθυσμό από τα μέρη εκείνα, και γριούλα πια, στην Αθήνα, δεν κουραζόταν να μιλά για τα παλιά, για τη ζωή της, για τα νιάτα της, για τον άντρα της, για την αξέχαστη πόλη, όπου κάποια βραδιά είχε γνωρίσει εκείνον τον ξένο —τον πατέρα μου.

Όλο «για κείνα» μου μιλούσε. Κι' όλο τ' αναθυμόμουνα κι εγώ και τώρα ακόμα που έφυγε η γριούλα, η σκέψη μου συχνά φτερουγίζει στα παλιά και να που προβάλλουν πάντα ολοζώντανα —εικόνες όμορφες και πρόσωπα αγαπημένα, σκηνές και περιστατικά της καθημερινής ζωής, χαρές και λύπες, βιώματα λογής -λογής και μαζί ολόκληρο το πανόραμα της μακρινής εκείνης πόλης του Ευξείνου Πόντου, όπου έζησα τα παιδικά μου χρόνια.

Σαν όνειρο. Άλλοτε ευτυχισμένο και χαρούμενο κι άλλοτε φοβερό — ένας σωστός βραχνάς.

ΕΝ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙ, ΕΤΟΣ...

Νάτην η Τραπεζούντα —πρωτεύουσα ιστορική των Κομνηνών— γεμάτη εκκλησιές, κάστρα βυζαντινά, τζαμιά κι ορθοδοξία, που από τη μια μεριά της σκαρφαλώνει στον λόφο του «Ποζ Τεπέ» κι απ' την άλλη δροσολογιέται ανέμελα στην θάλασσα του Ευξείνου, που πότε χαϊδεύει τις αμμουδιές της καταγάλανη, και πότε ανασηκώνεται θυμωμένη, σε κύματα θεόρατα, που σπάζουν και βροντολογούν στα βράχια του γιαλού της.

Σπίτια μικρά, μεγάλα, που οι αυλές τους —πλακόστρωτες αλλού κι αλλού με καρφωμένα βοτσαλάκια— λαμποκοπάνε από πάστρα κι οι κήποι τους ολούθε είναι πνιγμένοι στο λουλούδι, στις συκιές ή τις ροδιές ή τις μανόλιες.

Να το μεϊτάνι με τα μεγάλα καφενεία, όπου σεβάσμιοι Τούρκοι τραβούν μακάριοι τους ναργιλέδες, κι οι δρόμοι με τα μαγαζιά, τα σεκερτζίδικα με τα πολύχρωμα ζαχαρωτά, τα χαλβατζίδικα με τους πελώριους άσπρους χαλβάδες, τις λεμονάδες, τα σερμπέτια και πέρα τα κεμπαπτζίδικα με τα ντονέρ κεμπάπια, όπου ο κεμπαπτζής ξεσπά μερακλωμένος σε κραυγές:

—Βάι, βάι, βάι!. .

Μπαρμπέρικα με τις κρεμαστές αυλαίες από χάντρες, φίσκα τα μπακάλικα και τα μανάβικα απ' του πουλιού το γάλα, βουτυράτα, τυριά, φρούτα σωροί και ζαρζαβατικά της πλούσιας γης, ψαράδικα με τα λαχταριστά μπαρμπούνια και τα καλκάνια του Ευξείνου, γεμάτοι οι δρόμοι από τα φέσια —Τούρκοι και Ρωμιοί— κι από τις φωνακλάδικες κραυγές των γυρολόγων:

—Λιμοναντά τουρ μπουζ γκιπίίίίί!..

«Παγωμένη είναι η λεμονάδα», αλλά και κρύο το «αϊράνι»— δροσιστικό πιοτό από γιαούρτι:

—Αϊράν, σοούκ τουουουρ!...

Πεντακάθαρα είναι τα μεγάλα εστιατόρια στο μεϊτάνι —τραπέζια με κάτασπρα τραπεζομάντιλα έξω στον δρόμο— που έχουν τόσο γούστο στις μέρες του ραμαζανιού. Νηστικοί, τότε, οι Τούρκοι όλη τη μέρα, αμίλητοι, κατσούφηδες, τρέχουν μόλις αρχίσει να σουρουπώνει και στρώνονται νωρίς - νωρίς να πιάσουν θέση, παραγγέλνουν τα φαγιά τους, αλλά δεν τ' αγγίζουν, περιμένουν. Όπου ξαφνικά αντιλαλά στην πόλη το κανόνι:

—Μπούούούούμ!..

Και τότε πέφτουν σαν τρελοί στα πιάτα, ολούθε, σ' όλα τα εστιατόρια, στα μαγέρικα, στα σπίτια και γίνεται μύλος και θρήνος στα πιλάφια, στα ιμάμ μπαϊλντί, στα παχιά κρέατα και τις σάλτσες —αμάν, αμάν!— μαχαίρια, πηρούνια, κουτάλια και σαγόνια. .. τι οργασμός!

Όσο μακρύτερα πάει η θύμηση, τόσο πιο καθαρά βλέπει τις εικόνες —εκεί στον κεντρικό δρόμο προς το λιμάνι και το τελωνείο ξανοίγει το μαγαζί του πατέρα με τα τενεδιώτικα κρασιά και την ταμπέλα από πάνω: ΟΙΝΟΠΝΕΥΜΑΤΟΠΩΛΕΙΟΝ Η ΩΡΑΙΑ ΤΕΝΕΔΟΣ.

Κυρίαρχη μορφή εκεί μέσα ο πατέρας, με το καλοσυνάτο πρόσωπο, όρθιος, σοβαρός, μπροστά στον πάγκο να περιποιείται τους πελάτες, αλλά χωρίς να ξεκολλά το μάτι απ' τον γιο, που καθισμένος στην πόρτα φυλλομετρά το αλφαβητάριό του και θαυμάζει τα θεάματα του δρόμου.

Πόσα και πόσα θεάματα, αλήθεια, αλλά το πιο μαγευτικό απ' όλα είναι σίγουρα εκείνες οι γκαμήλες κι όταν ακούεται από μακριά το καραβάνι που ζυγώνει, τινάζεται απ' την καρέκλα του ο μικρός και τρέχει με τ' άλλα τα παιδιά που αφήνουν χαρούμενες φωνές:

—Τα καμέλια! Τα καμέλια!

Ντιν, νταν, ντουν οι πελώριες κουδούνες —πέρα απ' το Ερζερούμ μας έρχονται— πόσο ξεκούραστες! Ψηλές και λιγνοπόδαρες, με τις πλατιές πατούσες, τον μακρύ κυματιστό λαιμό κι ένα κεφάλι μακρουλό στην άκρη —το στόμα όλο να μασά— περνάνε με το πάσο τους σε μια ατέλειωτη σειρά, στρέφοντας την κεφάλα πότε από δω και πότε από κει, με μια μακάρια αδιαφορία.

Εκεί στην γωνιά του δρόμου είναι ο φούρνος με τα κάτασπρα ψωμιά, όπου οι «φουρουντζήδες» δουλεύουν το ζυμάρι ασταμάτητα επάνω σε πλατιές αλευρωμένες τάβλες και πλάθουν γρήγορα — μαέστροι στην δουλειά— τα πεϊνιρλία, τα τιρνακλία, τους τοπχανάδες που μπαίνουν αμέσως επάνω στα μακριά τους φτυάρια και —τακ— ρίχνονται πλάι στη φωτιά, μεθοδικά, προσεκτικά, για νάβγουν σε λίγο ροδοψημένα, μοσχομυριστά.

Συγκινημένη η θύμηση παίρνει τους δρόμους και περπατά: Ρωμαίικες γειτονιές, τούρκικοι μαχαλάδες, τζαμιά και μιναρέδες που λογχίζουν τον αέρα, αλλά και εκκλησιές —πόσες εκκλησιές!— περιοχές ολόκληρες της πόλης όλο ελληνισμός, χωρίς κανέναν Τούρκο.

Βραδιάζει. Και να που εκεί ψηλά στον μιναρέ πρόβαλε ο «μολλάς», που με το ένα χέρι στο αυτί διαλαλά στα πέρατα του κόσμου, ότι ένας είναι ο Αλλάχ και προφήτης του ο Μωάμεθ. Αλλαάάάάάάχ μπιρ Αλάάάάάάάχ!..

Αλλά η απάντηση έρχεται από πλήθος καμπαναριά που χαλούν τον κόσμο με τις γλυκόλαλες καμπάνες, απ' όπου δοξολογιέται ο αληθινός Θεός των Χριστιανών και προσκαλούνται οι πιστοί στις εκκλησιές, όπου οδεύουν —ολόκληρος λαός— με πίστη και κατάνυξη, Κυριακές, γιορτές, εωθινά, εσπερινούς, Χριστούγεννα και Πάσχα.

—Εδώ;

Θεέ μου, τι ανοιχτόκαρδα, πόση απεραντοσύνη —ο γιαλός μας!— πέρα προς την ανατολή τ' ωραίο «Γκιουζέλ σαράι» μ' απείραχτα τα τείχη των Κομνηνών και προς την δύση τα μεγάλα βράχια, απ' όπου πηδάμε στο νερό τα καλοκαίρια ή και κρυφοκοιτάμε καμιά φορά τα χανουμάκια, που έρχονται, κρύβονται εκεί να κολυμπήσουν και δεν βγάζουν, βέβαια, μόνο τον φερετζέ τους για να δροσιστούν...

Να κι ο Άη Γρηγόρης, η μεγαλόπρεπη μητροπολιτική μας εκκλησιά, όπου ο μητροπολίτης Χρύσανθος δεν αφήνει σχεδόν καμιά Κυριακή χωρίς να θυμηθεί στο κήρυγμά του τους

θρυλικούς «μυρίους» του Ξενοφώντος που απ' τα ψηλά βουνά της Τραπεζούντας αντικρύσαν το γαλάζιο πέλαγος και φώναξαν:

—Θάλαττα! Θάλαττα!

Εδώ στην Τραπεζούντα κατέβηκαν, κι εδώ σε τούτον τον γιαλό λούστηκαν, ύστερα από πολλές περιπλανήσεις, μάχες, δοκιμασίες —λέει ο δεσπότης— αιώνων ιστορία ελληνική έχει η πόλη τούτη, όλα το μαρτυρούν, αρχαίοι συγγραφείς, αρχαία τείχη και κάστρα, τάφοι αυτοκρατόρων, εκκλησιές και προ πάντων ο λαός ο ριζωμένος στ' άγια τούτα χώματα, που τα ποτίζει με δάκρυ και ιδρώτα και συνεχίζει από γενιά σε γενιά την προαιώνια ιστορία της Ελλάδας.

Κοιτάζω τον πατέρα μου, δακρύζει:

—Γιατί, πατέρα;

Σκύβει πολύ ο πατέρας μου για να με φτάσει:

—Σώπα παιδί μου, τα καλά παιδιά δεν μιλάνε στην εκκλησιά.

Κι ενώ σκουπίζει τα μάτια του με το μαντήλι:

—Άμα θα μεγαλώσεις, θα καταλάβεις.

Πολλά είν' αυτά που δεν καταλαβαίνω ακόμα, κι όχι μονάχα έξω, αλλά και μέσα στο ίδιο μας το σπίτι, όπως εκείνα τα περίεργα κάδρα με τα παράξενα πρόσωπα που βρίσκονται κρεμασμένα γύρω τριγύρω στο σαλόνι μας —τα τόσο αγριωπά— άλλος με περικεφαλαία, άλλος με πιστόλες και μαχαίρες, άλλος με μακριά κυματιστά μαλλιά κι όλοι τους με μάτια φλογερά, με άφθονα γένια και μουστάκια, αν και μπορώ να διαβάζω χωρίς κόπο τα ονόματα που είναι γραμμένα από κάτω: ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ, ΜΙΑΟΥΛΗΣ, ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ, ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣ, ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ, ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ κτλ.

Στην γιορτή του πατέρα μου, που έρχονται και Τούρκοι, φίλοι και πελάτες του, για να του πουν «χρόνια πολλά», κοιτάζουν και κείνοι με μεγάλη απορία όλα αυτά τα κάδρα και ρωτούν:

—Κυρ Γιάννη, γιάχο, τι είναι όλοι τούτοι;

—Συγγενείς μου είναι, Χασάν εφέντη.

—Μεγάλο συγγενολόι έχεις, κυρ Γιάννη.

—Ναι, όλους τους συγγενείς μου τους έχω εδώ. Μακρινούς και κοντινούς.

—Ασκ ολσούν, κυρ Γιάννη, καλός άνθρωπος είσαι για ν' αγαπάς έτσι όλο σου το σόι!

Σε μένα, όμως, ο πατέρας μου κάποτε έδωσε άλλη εξήγηση:

—Αυτοί, παιδί μου, είναι εκείνοι που δώσαν στην Ελλάδα μας την λευτεριά.

—Και τι θα πει, πατέρα, λευτεριά;

Αναστέναξε εκείνος:

—Άμα θα μεγαλώσεις θα τα μάθεις.

Όταν βρίσκεσαι σε μια ηλικία που σκύβει πολύ ο πατέρας σου για να σε φτάσει, δεν μπορείς, βέβαια, να νοιώσεις την σημασία της λέξης «λευτεριά». Τα χρόνια εκείνα, άλλωστε, παίζαμε με τα «τουρκοπούλια» κι όταν μας δέρνανε, τα δέρναμε, χωρίς κανένα φόβο. Αργότερα ήταν αλλιώς.

Τότε, όμως, όλα ήσαν όμορφα, κι ο κόσμος γύρω μας ένας σωστός παράδεισος.

Θα πρέπει να ήμουν πάρα πολύ μικρός τον καιρό που ο κόσμος ήτανε παράδεισος, αφού όταν ξεκινούσαμε για την έξοχη το καλοκαίρι, ερχόντουσαν τ' άλογα στην πόρτα μας κι ένα απ' αυτά το φόρτωναν με δυο πελώρια καλάθια και μέσα στα καλάθια στρώναν κουβέρτες, σεντόνια, μαξιλάρια και βάζανε στο ένα τη μια αδελφή μου και στ' άλλο εμένα.

Κι ύστερα ξεκινούσαν τ' άλογα —τζου, τζου, οι αγωγιάτες— μπροστά η μητέρα, πίσω η γιαγιά, κι εγώ στο αναπαυτικό καλάθι μου, πότε κοιμόμουν τρισευτυχισμένος και πότε ξυπνούσα κι έβλεπα τα τόσα όμορφα και θαυμαστά του μαγικού εκείνου ταξιδιού, βουνά, φαράγγια, δέντρα, ποτάμια και γεφύρια —τζου, τζου— κι αλλού ολόκληρους ουρανούς από θεόρατα πλατάνια, βελανιδιές, νερά ολόδροσα που ξεπηδούσαν απ' την γη και μυρουδιές ζαλιστικές που έφερνε ο αέρας απ' τα χωράφια, τα καπνά, τις φουντουκιές, απ' τα λουλουδισμένα δέντρα.

Στα πλευρά του βουνού σκαμμένο το μονοπάτι —κάτω γκρεμός και βούιζε το ποτάμι— κατέβαινε, όμως, άφοβα η γιαγιά και μάζευε εκείνα τα χρυσοκίτρινα λουλουδάκια που μύριζαν τόσο όμορφα και τα βάζαμε ξερά πλάι στα εικονίσματα όλο τον χρόνο.

—Της Παναγιάς τα δάκρυα.

Και γιατί, γιαγιά, τα λένε της Παναγιάς τα δάκρυα; Γιατί, παιδάκι μου... «όνταν εσταύρωσαν τον Χριστόν οι Εβραίοι, η Παναΐα έκλαιεν κι όπου έσταζαν τα δάκρυά της φυτρώνανε λουλούδια, να αυτά».

—Επέρασεν η Παναΐα από εδώ;

—Επέρασεν!

Αυτό τόλεγε με μεγάλη σιγουριά η γιαγιά —καμιά αμφιβολία δεν υπήρχε— πώς ήταν δυνατόν, άλλωστε, να μην είχε περάσει η Παναγιά από εκεί, αφού μέναν ακόμη τα δάκρυα της ανθισμένα, κι αφού πέρα εκεί, στις άγριες βουνοκορφές, υπήρχε και το μοναστήρι της —της Παναγίας Σουμελά— και το άγιο εικόνισμά της, που τόσα θαύματα είχε κάνει;

Βρισκόταν τάχα κανένας χριστιανός που να μην ήξερε την ιστορία εκείνου του μοναστηριού; Αν ήταν δυνατόν! Όλοι το ξέραν ότι εδώ κι αιώνες, καθώς περνούσε μια φορά με τον στρατό του από κει ένας άγριος σουλτάνος, είδε το μοναστήρι κρεμασμένο εκεί ψηλά, στην αγκαλιά του Θεού, απόρησε και ρώτησε:

—Αλλάχ, Αλλάχ, τ' είναι εκείνο εκεί;

—Μοναστήρι χριστιανικό, ω, πολυχρονεμένε μας, του είπαν. Θύμωσε ο σουλτάνος και διέταξε:

—Να το κάψετε αμέσως!

Τρέχουν οι άνθρωποί του να το κάψουνε, αλλά την ίδια στιγμή πέφτει ξερός ο σουλτάνος, χτυπιέται και βγάζει αφρούς από το στόμα.

—Έλεος, Έλεος, αμάν!.. φωνάζει, σταματάτε, μη το πειράζετε το μοναστήρι.

Δεν κάψαν το μοναστήρι οι άνθρωποί του και ο σουλτάνος αμέσως έγινε καλά κι έδωσε καινούργια διαταγή να το χρυσώσουνε όλο, κι αυτό και την εικόνα της Παναγιάς. Και από τότε, όλοι οι σουλτάνοι μαθαίνοντας τα θαύματα της Παναγιάς, όλο και του δίναν τιμές και δικαιώματα κι έτσι η Παναγία η Σουμελά έζησε απείραχτη μέσα στους αιώνες. Αυτά κι αλλά πολλά, τέτοια πολύ χοντρά παραμύθια, έλεγε η γιαγιά. Αλλά και πάρα πολλές αλήθειες.

Καμάρι ήταν του ελληνισμού η Παναγιά η Σουμελά κι εκεί στην Κρώμνη —το φημισμένο για την εξυπνάδα και την παλικαριά του ορεινό χωριό— όνειρο τώχε ο «Κρωμέτες»:

Κρωμέτες σκύλ' υιός είμαι
κανέναν κι φοούμαι,
στην Σουμελάν την Παναγιάν
θα πάω να στεφανούμαι!..

Αλλά είχε και το ποτάμι της η Παναγιά, που δεν κουραζόντουσαν να τραγουδάνε οι κεμεντσετζήδες:

Ση Παναΐας το ποτάμ'
ερούξεν η κλειδίτσα μ'.

Τι πλήθος, Θεέ μου, μαζευόταν εκεί κάθε χρονιά —Δεκαπενταύγουστο— απ' όλο τον Πόντο και την Ρωσία και τι τραγούδια και χοροί και κεμεντζέδες και νταούλια, μέρες ολόκληρες, κι οι καλόγεροι να έχουν ετοιμασμένα τα καζάνια με τα φαγιά και τα ψωμιά, να τραβάνε τις κάμες οι λεβέντες ζιπκαλήδες για την «σέρα» και δόστου χοροί και τουφεκιές και κουμπουριές ν' αντιλαλάνε την χαρά της Ρωμιοσύνης.

Λέει η γιαγιά κι ο πιτσιρίκος ακούει και τα βλέπει όλα —με το μυαλό του— θαμπωμένος.

Καλά τα χωριά κι οι εξοχές, αλλά η γειτονιά μας; Ω, δεν μπορούσε να γίνει σίγουρα σ' όλο τον κόσμο πιο όμορφη και πιο ευτυχισμένη γειτονιά απ' την δική μας! Απέναντι απ' την πόρτα μας ήταν το σπίτι των Εβραίων, με την καλοσυνάτη εκείνη οικογένεια —τον Αβραάμ, τον Ισαάκ, τον Ιακώβ, την Φουρτουνί και την Ρεβέκκα, που κρατούσε πάντα ένα μωρό στην αγκαλιά της και το ρωτούσε:

—Κομάν τυ τ' απέλ;

Κι εκείνο απαντούσε:

—Τιοκομόόόόόζο!

Πώς καταλάβαινε την άγνωστη γλώσσα εκείνο το μωρό, ήταν, βέβαια, ένα θαύμα, αλλά όχι και το μόνο μέσα στο σπίτι των Εβραίων. Σωστή «αυλή των θαυμάτων» ήταν η αυλή του εβραίικου σπιτιού, προ πάντων όταν έφτανε απ' την Κωνσταντινούπολη η πραμάτεια μέσα σε μεγάλες ξύλινες κασόνες. Γιατί ο καλός μας Αβραάμ ήταν γυρολόγος έμπορος γυαλικών και κάθε πρωί έβγαινε απ' το σπίτι του φορτωμένος μ' ένα πελώριο μακρύ καλάθι, γεμάτο όλων των ειδών τα γυαλικά, πιάτα, ποτήρια, και γύριζε όλη την Τραπεζούντα διαλαλώντας το εμπόρευμά του.

Τρέχαμε όλα τα παιδιά μέσα στην αυλή, όταν ξεκάρφωναν κι άνοιγαν τις κασόνες και τότε τι να δουν τα μάτια σου! Μα ήταν ένα όνειρο τα πράματα που βγάζαν πολύ προσεκτικά ο Αβραάμ κι ο Ιακώβ —βοηθούσαν κι η Φουρτουνί με την Ρεβέκκα— ποτήρια όμορφα, καράφες ολοστρόγγυλες μ' ένα στενό λαιμό, κανάτες με τα χερούλια τους κι ένα κεφάλι κόκορα απ' όπου θάτρεχε το νερό —άκουσον, άκουσον! —φρουτιέρες χρωματιστές, κίτρινες, πράσινες, με ζωγραφισμένα μέσα αχλάδια, μήλα, σταφύλια, αλατιέρες που αντί για χερούλι είχαν ένα κεφάλι αραπάκου που γελούσε —άκουσον, άκουσον!— και τι πιάτα πελώρια, άλλα μακρουλά, άλλα στρογγυλά, του κόσμου τα γυαλικά, ατελείωτα κι αστραφτερά. Από κάθε κασόνι, βγάζαν όλο και κάτι καινούργιο.

—Αυτό τι είναι, Αβραάμ;

Κι όλο μας εξηγούσε ο Αβραάμ που τον θεωρούσαμε τον μεγαλύτερο έμπορο του κόσμου και τον αγαπούσαμε, όπως και τους άλλους, και η αυλή τους μας ήταν πάντα ανοιχτή, να βλέπουμε ή να παίζουμε τα παιδιά —του Ταργοντζίδη, του Καράλη, γείτονες, τ' «αρμενοπούλια» με τον Αράμ, που καθόντουσαν λίγο παρακάτω, και τα «τουρκοπούλια», το Χασανάκι και τον Ιλιάς, που μέναν λίγο πάρα πέρα.

Πειράζαμε, βέβαια, τ' αρμενοπούλια εμείς, φωνάζοντας:

> Αρμενί κουκούτς κουκούτς
> Πασκαλίνα τρουτς προυτς!..

Πειράζαμε και τα τουρκοπούλια, χτυπώντας τις γροθιές μας την μια απάνω στην άλλη:

> Ιλιά, κουλιά
> χέσον και κουμουλιά!..

Χωρίς καυγάδες γινόντουσαν όλα αυτά, εκτός, φυσικά, απ' τον πετροπόλεμο που άρχιζε αμέσως. Συχνά έτρεχα στην μητέρα μου, που βλέποντας το αίμα στο κεφάλι μου έφερνε γρήγορα καπνό να μου βάλει στην πληγή, φωνάζοντας:

—Ποίον αφορισμένον έτον; Σην γην να εμπαίν'!

Αυτά, όμως, ήταν τίποτα μπροστά στην χαρά του παιχνιδιού και των ωραίων θεαμάτων στην αυλή των Εβραίων, που μας τραβούσε σαν μαγνήτης όλο τον χρόνο, εκτός, απ' την Μεγαλοβδομάδα. Τότε απότομα κοβόντουσαν οι σχέσεις μας, ούτε ο πατέρας μου, ούτε κανείς από το σπίτι λέγαν μήτε την «καλημέρα» στους Εβραίους. Κι εμείς τα παιδιά, ξεχνώντας μονομιάς το καλοσυνάτο φέρσιμο των γειτόνων μας, κοιτούσαμε με φρίκη την πόρτα τους, πίσω από την οποία —ξέραμε καλά— ο Αβραάμ έστηνε ένα βαρέλι με καρφιά κι όποιο χριστιανικό παιδί κατάφερνε να πιάσει, τόβαζε μέσα, κυλούσε το βαρέλι, κι έπινε ύστερα το αίμα του.

—Πρόσεχε, μου έλεγε η μητέρα μου. Αφορισμένοι είν' αυτοί!

Αμέ δεν πρόσεχα; Τις νύχτες έβλεπα ολοκάθαρα αυτό το βαρέλι και ζαρωμένος στο κρεβάτι μου δεν μπορούσα να κλείσω μάτι από φόβο. Αυτοί που σταύρωσαν το Χριστό θα τόχαν τίποτα να με αρπάξουν κι εμένα και να με βάλουν στο βαρέλι;

Θα ξέραν, φυσικά, οι καημένοι οι Εβραίοι το τι πιστεύαμε για δαύτους και βλέποντας, εξ άλλου, την απότομη έχθρα μας —τι να κάνουν;— κλείναν παράθυρα και πόρτες όλη την Μεγάλη Εβδομάδα κι αυτό ήταν η ολοφάνερη απόδειξη για μας το τι θα κάναν μέσα οι αφορισμένοι και το τι παιδιά θα είχε κουβαλήσει ο Αβραάμ —κρυμμένα μέσα στο καλάθι του— και θα τάχει στριφογυρίσει σίγουρα μέσα στο βαρέλι.

Μετά το Πάσχα, όμως, όλα ξεχνιόντουσαν. Άνοιγαν οι Εβραίοι τα παραθύρια τους κι οι σχέσεις μας ξανάρχιζαν το ίδιο στενές κι εγκάρδιες όπως και πρώτα.

Ναι, όλα ήσαν τότε χαρούμενα κι ας μας τρόμαζε καμιά φορά ο «Βελονάς», που όταν ακούγαμε την φωνή του από μακριά παίρναμε δρόμο τα παιδιά —πω, πω, τι πανικός!— και τρέχαμε σαν παλαβά να διπλαμπαρωθούμε.

Μα να τον έβλεπες και σήμερα ακόμα θα φοβόσουν! Τ' ήταν εκείνος ο άνθρωπος! Οι Τούρκοι τον πίστευαν άγιο και στεκόντουσαν ευλαβικά στο πέρασμά του, προσφέροντάς του τα γροσάκια τους. Ψηλός, θεόρατος, με πρόσωπο άγριο και πυκνά κατάμαυρα μαλλιά που πέφταν στους ώμους του, μέχρι την μέση, γύρω - τριγύρω στο κορμί του. Από τη μέση κι απάνω ολόγυμνος και παρακάτω τυλιγμένος με προβιά. Στο στήθος του χοντρές βελόνες —σαν σακκοράφες— που τρυπούσαν το πετσί του από την μια μεριά και βγαίνανε από την άλλη, πολλές τέτοιες, να τις κοιτάς και ν' ανατριχιάζεις. Κρατούσε στο ένα χέρι του μια στρογγυλή σφαίρα, με μακριά λαβή, όπου ήσαν εφαρμοσμένα αλυσιδάκια με μετάλλινες μπαλίτσες, τίναζε θυμωμένα το χέρι του και κουδούνιζαν οι μπαλίτσες. Στο άλλο χέρι του κρατούσε ένα μεγάλο κέρατο, κυρτό, που το άπλωνε στους περαστικούς του δρόμου, βγάζοντας μια απίθανη, υπόκωφη φωνή:

—Χούούού! Αλα - χούούού!

Ήταν σαν μια κραυγή ζώου αυτή, παράξενη, βαθειά, που λες κι έβγαινε από τα σωθικά του, διαπεραστική ωστόσο σε τέτοιο σημείο που την ακούγαμε από πολύ μακριά και καθώς τον είχαμε δει πολλές φορές από κοντά ν' απλώνει το κέρατό του και να τινάζει την μπιχλιμπιδωτή του σφαίρα, τέτοιος φόβος μας έπιανε που βάζαμε φωνή:

—Ο Βελόνας!

Και παίρναμε την τρεχάλα, σκοντάφταμε και κυλιόμαστε και θυμώνανε οι Τούρκοι γιατί το θεωρούσαν πολύ προσβλητικό να φοβόμαστε τον άγιό τους —ποιος ξέρει τι παραμύθια μας λέγανε γι' αυτόν οι πατεράδες μας, γκιαούρ ογλού γκιαούρ! Σπάνια, όμως, ο τρομερός τούτος άγιος των Τούρκων έκανε την εμφάνισή του στην πόλη μας γιατί φαίνεται ότι γύριζε κι αλλού —σε άλλες πολιτείες και χωριά— κι έτσι, ευτυχώς, δεν μας χάριζε πάρα πολύ συχνά την ευκαιρία να τον ακούμε.

Άλλωστε, τον ξεχνούσαμε γρήγορα τον Βελονά, γιατί κάθε τόσο είχαμε και μια καινούργια ευχαρίστηση στην γειτονιά μας —να, έξαφνα, όπως το «σουνέτι», πότε του ενός και πότε του άλλου φίλου μας τουρκόπουλου, του Ιλιάς, του Χασανίκου, του Σουκρή.

Με περιέργεια περιμέναμε την μέρα, επειδή ξέραμε ότι κανένα από τα «Τουρκοπούλια» δεν μπορούσε να ξεφύγει εκείνο, που αν για κείνα ήταν μια δοκιμασία για μας όμως ήταν πολύ μεγάλη ευχαρίστηση επειδή συνοδευόταν με γλέντια, νταούλια και ζουρνάδες.

—Πότε θα σε κόψουν Ιλιάς;

Θύμωνε ο Ιλιάς και στην απλή ιδέα ότι ζύγωνε ο καιρός του:

—Σικτίρ, γκιαούρ!...

Η απάντησή μας ήταν η κατάλληλη με απαραίτητη συνέχεια τον πετροπόλεμο. Όσο, όμως, και νάθελε το «τουρκοπούλι» να διώξει απ' το μυαλό του την ιδέα, έφτανε κάποτε η μέρα και νάσου η γειτονιά μας αντηχούσε απ' το νταούλι, νάτος που ερχότανε κι ο χότζας με το ξουράφι για το ιερό καθήκον.

Μας ήταν κάτι το ακατανόητο —να τους κόβουν «εκεί πέρα»— αλλά τι μας ένοιαζε εμάς; Εμείς χαιρόμαστε τα νταούλια και τους ζουρνάδες και την άλλη μέρα τ' άφθονα ζαχαρωτά που μας μοίραζαν, πολύχρωμα «σεκέρια» και Χατζημπεκίρ λουκούμια, μπακλαβάδες, καταΐφια —τι όμορφη που ήταν η μικρή εκείνη Αϊσέ χανούμ καθώς έβγαινε στην πόρτα και μας φώναζε, δίχως φερετζέ— σωστή ζωγραφιά, με τα φρύδια τραβηγμένα και κατακόκκινα νυχάκια:

—Γκελ, γκελ, γκελ!...

Ύστερα από λίγες μέρες έβγαινε κι ο τυχερός —που τον είχαν κόψει «εκεί πέρα»— θυμάμαι τον κακομοίρη τον Ιλιάς που ερχόταν μαζί μας με το νυχτικό και περπατούσε με ανοιχτά τα πόδια, επειδή ακόμα τον εμπόδιζε η πληγή. Τον σεβόμαστε, δεν τον πειράζαμε, αλλά όταν έγινε καλά και ξαναφόρεσε το παντελόνι, δόστου απάνω του:

Ιλιάς, κουλιάς
πώς ατώρα κατουράς;

Γιατί νομίζαμε ότι με την περιτομή —το «σουνέτι»— η αποκοπή ήταν... ολοκληρωτική κι εκείνος ο κακομοίρης, πειραγμένος, όλο και καμωνόταν πως ήθελε να κάνει το ψιλό του και στυλωνόταν επιδεικτικά στους τοίχους.

Άλλη μεγάλη απόλαυση ήταν η μέρα του λουτρού.

Πηδούσα απ' τη χαρά μου γιατί δεν ήταν μια απλή υπόθεση καθαριότητας η μέρα του λουτρού, αλλά κάτι σαν ολοήμερη εκδρομή με προετοιμασίες και φασαρίες. Ολόκληρη η οικογένεια ξεκινούσε απ' το πρωί για το χαμάμι, με τους μπόγους της, έπαιρνε μαζί και τα φαγιά της γιατί θα έτρωγε εκεί το μεσημέρι —σε χώρους ειδικούς— θάπαιρνε τα καφεδάκια ή τα σερμπέτια, το αϊράνι ή τ' άλλα δροσιστικά της.

Κάπου εκεί στο μεϊτάνι ήταν το μεγάλο χαμάμι, που το ξεχώριζες απ' την φτιάξη του και προ πάντων απ' τους τρούλους με τις γυάλινες φούσκες —κολλημένες επάνω σαν βεντούζες— πάντα γεμάτες αχνούς. Μέχρι την πόρτα του μας συνόδευε ο Χασάνης, που κρατούσε τους μπόγους και τα φαγιά, εκείνος ο πιστός κι αφοσιωμένος χαμάλης του πατέρα μου, με το ξουρισμένο το κεφάλι και την πελώρια κοιλιά, που μπορούσε να σηκώσει άνετα στην πλάτη του πελώριες κασόνες κι όταν του έβαζε η μητέρα μου να φάει άδειαζε τους τεντζερέδες.

—Τον αφορισμένον, έλεγε, που βάλ' ατόσον φαΐν!

Που τόβαζε, ο αφορισμένος; Δεν την είχε, όμως, για φιγούρα την κοιλιά του ο Χασάνης.

Μπαίνοντας στο χαμάμι βρισκόσουν σ' ένα μεγάλο χώρο απ' όπου ξυλένιες σκάλες οδηγούσαν σε δυο σειρές από εξέδρες με κάγκελα —τα «παρμακλούκια»— που απλωνόντουσαν γύρω -τριγύρω και χωριζόντουσαν σε ιδιαίτερα, σαν είδος θεωρείων, όπου γινόταν η εγκατάσταση της κάθε οικογένειας, το γδύσιμο, ο εφοδιασμός με τα ψηλά τσόκαρα, τα τάσια κ.λπ.

Στο κέντρο του μεγάλου αυτού χώρου βρισκόταν η βαριά ξυλένια πόρτα απ' όπου... άρχιζες να μπαίνεις στο εσωτερικό του χαμαμιού. Και λέω «άρχιζες», γιατί για να φτάσεις στον κύριο χώρο —εκεί όπου γινόταν το μεγάλο νταβαντούρι— περνούσες από δύο φάσεις, την χλιαρή κι ύστερα την πιο ζεστή.

Έσπρωχνες την πρώτη πόρτα, που είχε από πίσω ένα χοντρό τετράγωνο βαρύ ξύλο —ανέβαινε όταν άνοιγε η πόρτα κι ύστερα κατεβαίνοντας την έκλεινε— κι εκεί βρισκόσουν σ' έναν άλλο χώρο, χλιαρό, με βρύσες κι αυλακάκια όπου τρέχανε νερά. Δεύτερη παρόμοια πόρτα σε περίμενε απέναντι για να σε μπάσει σ' ένα χώρο πιο ζεστό, ώστε να συνηθίσεις λίγο, να προετοιμαστείς και να μη βρεθείς απότομα μέσα στα ζεματιστά.

—Άιντε, ελάτεν.

—Ναι, μητέρα.

—Προσέχετε τα ναλία.

«Ναλία» ήσαν τα ψηλά τσόκαρα, δουλεμένα με φίλντισι, που η κάθε οικογένεια είχε ειδικά για το χαμάμι. Ένα σπρώξιμο στην τρίτη πόρτα και νάμαστε μέσα σε μια απίθανη ατμόσφαιρα, ζεστή, σχεδόν αποπνιχτική, γεμάτη υδρατμούς και απερίγραπτη οχλοβοή, παράξενη αντήχηση και πλήθος από γυναίκες όλων των ηλικιών και όλων των σχημάτων, που τις διέκρινες αχνές μέσα στους υδρατμούς, άλλες μπροστά σε γούρνες να σαπουνίζωνται μισοσκεπασμένες με τα ειδικά τους λουτρικά, άλλες επάνω στην μεγάλη στρογγυλή μαρμαρένια εξέδρα που βρισκότανε στο κέντρο, άλλες μέσα στα καμαράκια με τις θολωτές εισόδους, φασαρία, φωνές, χτυπήματα τασιών επάνω στα μάρμαρα, αχνιστά νερά να τρέχουν απ' τις βρύσες, τούφες από ατμούς ν' ανεβαίνουν από ολούθε, τι θέαμα παράξενο!

Την εποχή εκείνη μ' έπαιρνε ακόμα η μητέρα μου μαζί της στο γυναικείο χαμάμι, επειδή δεν είχα φανερώσει ακόμα καμιά από τις ανδρικές ιδιότητες, εκτός, ίσως, από μια ολότελα υποτυπώδη περιέργεια για τα γυναικεία κορμιά, που δίχως τους φερετζέδες ή τα φουστάνια —ολόγυμνα σχεδόν— μου έκαναν μια παράξενη εντύπωση, καθόλου όμως δυσάρεστη. Νομίζω, μάλιστα, ότι η χαρά που δοκίμαζα όταν ήταν να πάμε στο χαμάμι, δεν είχε μεγάλη σχέση με την καθαριότητα, αλλά μάλλον με το παράξενο εκείνο θέαμα που

παρουσίαζαν τα χανουμάκια, απαλλαγμένα ολότελα απ' τα ρούχα τους και τα κουκουλώματα του δρόμου.

Αλλά και οι δικές μας —οι Ρωμιές— είχαν το ίδιο ενδιαφέρον, πολύ περισσότερο γιατί ενώ έξω στον δρόμο καθώς τις έβλεπες, ήσαν διαφορετικές απ' τις Τουρκάλες, μέσα στο χαμάμι γινόντουσαν αμέσως όμοιες και δεν μπορούσες εύκολα να ξεχωρίσεις ποια ήταν η Ρωμιά και ποια η Τουρκάλα. Είτε δικές μας ήσαν, όμως, είτε χανουμάκια, μέσα εκεί, μπροστά στις γούρνες, ανάμεσα στους αχνούς απ' τα ζεστά νερά, τραβούσαν αρκετά την προσοχή του μέλλοντος... ανδρός. Προ πάντων άμα τους ξεφεύγανε τα λουτρικά κι έβλεπες... τι μυστήρια!

Είχε μανία η μητέρα μου με τα ζεστά νερά και τ' άγρια τριψίματα στην πλάτη —υπήρχαν ειδικά σκληρά πλεχτά για την δουλειά αυτή— δεν ήταν δα πολύ ευχάριστο να με παίρνει στα χέρια της μπροστά στη γούρνα που άχνιζε ή να με πνίγη στα σαπούνια. Όμως με ιώβεια υπομονή τα δεχόμουν όλα, ίσως γιατί αποζημιωνόμουν με κείνα τα περίεργα κι ολότελα ασυνήθιστα θεάματα, επειδή καμιά απ' τις γυναίκες δεν έβλεπε τον λόγο να κρύβει πάρα πολλά μέσα στο γυναικείο χαμάμι.

Το μεσημέρι τρώγαμε στα «παρμακλούκια» κι αργά το απόγευμα γυρνούσαμε στο σπίτι, φρεσκοπλυμένοι, μοσχομυριστοί. Ναι, μου έδινε πολλή χαρά και πολύ μεγάλη ευχαρίστηση το χαμάμι.

Πολύ όμορφη ήταν η γειτονιά μας και το βραδάκι. Νάτος που γύριζε ο Αβραάμ με το καλάθι του, νάτος που έφτανε κι ο «αναφτής» κρατώντας την σκάλα του στον ώμο, για να την στήσει μπροστά στις λάμπες του δρόμου, ν' ανέβη, να βάλει πετρέλαιο, να καθαρίσει το γυαλί τους και να τις ανάψει.

Καταφώτιστος τώρα πια ο δρόμος μας και που να προχωρούσες και λίγο πάρα πέρα προς τα μαγαζιά να δεις το τι φωτοχυσία γινόταν με κείνες τις θεόρατες λάμπες —τα λουξ με το αμίαντο— κρεμασμένες στα μαγαζιά έτσι που να λάμπει ο κόσμος όλος, καλύτερα και από μέρα.

ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

Ολόρθο, επιβλητικό, στέκεται κατάντικρυ στην θάλασσα το ξακουστό σχολειό μας —ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟΝ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ— καμάρι της πόλης μας και όλου του ποντιακού ελληνισμού.

Όταν περνάς απ' έξω όλο και κάποια τάξη θα έχη Ωδική και τότε ακούς:

—Ω λυγερόν και κοπτερόν σπαθί μου...

Αν όχι αυτό, τότε το άλλο:

—Μαύρ' είν' η νύχτα στα βουνάάάάά.

Η τσάντα στο ένα χέρι, το κασκέτο στο κεφάλι και στο άλλο χέρι το καλάθι με το φαγητό, τα πόδια δεν περπατούν, χοροπηδούν και πότε το ένα κλωτσάει μια πέτρα, πότε το άλλο, ως που να φτάσουν στην μεγάλη σιδερένια πόρτα, όπου άγρυπνος φρουρός ο Λογγινίδης, με την μακριά βιβλική του γενειάδα, δίνει τον τόνο της αλλαγής της ατμοσφαίρας με την απλή και μόνο εμφάνισή του ή —όταν δεν φτάνει αυτή— και με την βίτσα.

Θεέ μου, πόσο όμορφη και πόσο ευρύχωρη είναι η τάξη μας με τα μεγάλα πλατιά παράθυρά της γεμάτα φως! Σωστή ζωγραφιά είναι πέρα το πέλαγος, όπου συχνά γράφονται μαύρες μακριές λουρίδες επάνω στο γαλάζιο —κοπάδια από δελφίνια που κυλιούνται και τρελλοπαίζουν πηδώντας έξω απ' τα νερά— γεμάτος πάντα ο αέρας γλάρους, που πετούν ασταμάτητα γύρω - τριγύρω, ζυγίζοντας τα κάτασπρα φτερά τους και κάθε τόσο βουτούν στην θάλασσα για να τσιμπήσουν κάτι.

Οχλοβοή στην τάξη, απότομα, όμως, πάγος —μπήκε ο δάσκαλος! Όρθιοι όλοι εμείς κι εκείνος τραβά στην έδρα σοβαρός:

—Καθίστε...

Μαθητής του δημοτικού σχολείου ήμουν πολύ επιμελής, πολύ εύτακτος, πολύ ντροπαλός —κοκκίνιζα με το παραμικρό— αλλά αυτές μου οι ιδιότητες δεν μ' εμπόδιζαν καθόλου να συναγωνίζομαι με αρκετή επιτυχία τους «αμελείς» με κάθε είδους αταξία.

Ήμουν πολύ καλός στα Ελληνικά και είχα τέτοιο ταλέντο στην απαγγελία, ώστε όταν ο δάσκαλος μας έβαζε ν' αποστηθίζουμε ποιήματα, με σήκωνε πρώτον και καλύτερο και τότε εγώ, πολύ περήφανος, τιναζόμουν ευθύς απ' το θρανίο μου κι απάγγελνα με στόμφο:

Ο αέρας θύμωσε
με τον ήλιο μάλωσε!
Ο αέρας έλεγε:
—Είμαι δυνατότερος!..
Και ο ήλιος έλεγε:
—Σε περνώ στην δύναμη!...

Τέντωνα το κορμί μου, τόνιζα δυνατά την κάθε λέξη, χρωμάτιζα κατάλληλα τον κάθε στίχο κι άπλωνα τα χέρια μου σε άνοστες χειρονομίες, για το ζωντάνεμα της περιγραφής του ποιητή. Το φόρτε μου, μάλιστα, ήταν ένα άλλο ποίημα, όπου ήμουν άφθαστος:

Είπ' ο καπνός μια μέρα
μεγάλος θα γινώ
θ' ανέβω στον αέρα
θα πάω στον ουρανό!..

Και δεν ήταν μόνο η απαγγελία που μου εξασφάλιζε μια δόξα, αλλά και οι εκθέσεις. Στο μάθημα αυτό κανένας δεν με συναγωνιζόταν κι όταν ο δάσκαλος μας έβαζε να γράψουμε την έκθεσή μας στο σχολειό, εκεί μπροστά του —ω τι χαρά!— ενώ οι άλλοι πελάγωναν και κοιτούσαν απελπισμένοι τους γλάρους έξω απ' τα παράθυρα, εγώ κουλουριαζόμουν επάνω στο θρανίο, γρατζούνιζα με οίστρο το χαρτί, τέλειωνα πάντα πρώτος, σηκωνόμουν και παράδινα το τετράδιό μου, προς κατάπληξη και θαυμασμό των άλλων παιδιών, που ιδροκοπούσαν ακόμα και αγκομαχούσαν.

Όση, όμως, δόξα μάζευα στα Ελληνικά, την έχανα στα Μαθηματικά —δεν τάπαιρνα, ο καημένος— με το μοιραίο αποτέλεσμα να πέφτω σε ανυποληψία την ώρα των δεκαδικών ή των κλασμάτων και να περιμένω με υπομονή τις άλλες καλές μου ώρες, για να ξαναγυρίσω στην διασημότητα.

Ο δάσκαλός μας των Ελληνικών με συμπαθούσε πολύ κι όταν με σήκωνε στο μάθημα συνήθιζε να λέει:

—Έλα εσύ... δημοσιογράφε!

Όμως, ο τόσο απίθανος εκείνος τίτλος, ίσως δεν οφειλόταν μόνο στις εκθέσεις μου αλλά και στο γνωστό στον δάσκαλό μου γεγονός ότι πριν από ένα ή δυο χρόνια είχα έλθει κι όλας σ' επαφή με το δημοσιογραφικό επάγγελμα κι απέκτησα, επομένως, ένα δικαίωμα στον τίτλο, άσχετα αν η εμπειρία μου περιορίσθηκε μονάχα στην τέχνη του... διπλωτή εφημερίδων.

Τύχη; Σύμπτωση; Όπως και νάναι, η ευκαιρία της πρώτης επαφής μου με την δημοσιογραφία δόθηκε απ' την φιλόστοργη αντίληψη της μητέρας μου, ότι τα καλοκαίρια, με τις διακοπές, δεν έπρεπε ν' αφήνωμαι ελεύθερος στους δρόμους ή να παίζω κάτω στο γιαλό, αλλά ν' απασχολούμαι κάπου, σαν καλό παιδί, και τον Σεπτέμβριο πάλι με το καλό να ξαναγυρίζω πίσω στα βιβλία μου και στο θρανίο.

—Άφησε το παιδί να παίζει, έλεγε ο πατέρας.

—Όχι, έλεγε η μητέρα, είναι και λίγο χacheμένος, πρέπει να ξυπνήσει.

«Χacheμένος» στα ποντιακά σημαίνει «ζεματισμένος» και το επίθετο αυτό το χρησιμοποιούσαν για τα ντροπαλά παιδιά —έτσι ήμουν κι εγώ μπροστά στους μεγάλους — έπρεπε, λοιπόν, να ξεζεματιστώ λιγάκι, ν' αποκτήσω θάρρος, με λίγα λόγια να ξυπνήσω.

Με την απόφαση αυτή, λοιπόν, με είχε πάρει κάποια μέρα η μητέρα μου και με πήγε στα γραφεία της εφημερίδας «Φάρος της Ανατολής» των αδελφών Σεράση, με τους οποίους είχαμε μια μακρινή συγγένεια. Ανεβήκαμε τις σκάλες —κάτω ήσαν τα τυπογραφεία και το βιβλιοπωλείο— και μπήκαμε σ' ένα επιβλητικό γραφείο, όπου ήταν σκυμμένος στα χαρτιά του, σοβαρός, ο κ. Δημήτριος Σεράσης.

—Καλημέρα, Δημητράκη, του είπε η μητέρα μου, να, σου έφερα το παιδί.

Κι ύστερα του τόνισε την επιθυμία της να μου δώσει καμιά δουλειά, ώστε να μη γυρίζω στους δρόμους τώρα που δεν είχαμε σχολειό. Χοντρός - χοντρός και κάπως νευρικός ο κ. Δημητράκης —μ' ένα τικ που του τίναζε κάθε τόσο το κεφάλι προς τα πίσω— με χάιδεψε με καλοσύνη κι ύστερα φώναξε τον αδελφό του τον Γιωργάκη —που ήταν λιγνός— και συζητούσαν οι δυο τους για την δουλειά που θα μου ανάθεταν, ενώ εγώ κοιτούσα γύρω, πολύ εντυπωσιασμένος απ' το περιβάλλον: εφημερίδες πολλές επάνω στο γραφείο, μεγάλες βιβλιοθήκες, βαθιές πολυθρόνες, μια σφαίρα υδρόγειος, κάδρα στους τοίχους κι ο κρότος του πιεστηρίου που ερχόταν από κάτω μαζί με την περίεργη εκείνη μυρουδιά της φρέσκιας τυπογραφικής μελάνης, που θα με παρακολουθούσε αργότερα σ' όλη την ζωή μου.

—Έλα μαζί μου.

Ήταν ο κ. Γιωργάκης Σεράσης που μου μίλησε και με οδήγησε σ' ένα άλλο μεγάλο δωμάτιο, όπου δυο - τρεις άνθρωποι ήσαν σκυμμένοι σ' ένα πελώριο τραπέζι και διπλώνανε πυρετωδώς εφημερίδες.

—Κοίταξε...

Κοιτούσα και θαύμαζα τα χέρια τους, με πόση γρηγοράδα πιάναν την εφημερίδα και —τακ, τακ, τακ— την διπλώνανε σε τέσσερα και την βάζαν κατά μέρος, όπου υψωνόταν όλο και μεγαλύτερος σωρός:

—Βλέπεις;

—Ναι, βλέπω...

—Κάθισε, λοιπόν, εδώ. Σιγά - σιγά θα μάθεις κι εσύ να τις διπλώνεις έτσι.

Έμεινα, έμαθα κι έτσι διπλώνοντας εφημερίδες και τυλίγοντας επίσης την ταινία των συνδρομητών —τακ και το γραμματόσημο από πάνω— πήρα το πρώτο βάπτισμα στην... δημοσιογραφία μαζί και τον τίτλο του δημοσιογράφου!

Προς το παρόν, ωστόσο, ούτε η πείρα μου του διπλωτή εφημερίδων, ούτε ο τίτλος μου προκαλούσαν ενθουσιασμό για το επάγγελμα, πολύ περισσότερο γιατί είχα ένα άλλο αξιόλογο προσόν, που θα μου εξασφάλιζε σίγουρα την επιτυχία σε αλλά στάδια δόξας: Είχα φωνή, ήμουν καλλικέλαδος!

Αυτό μου το προσόν το ανακάλυψε ένας άλλος δάσκαλός μας, Νικόλαος Τσιράχ, απ' την Ιθάκη, που μας δίδασκε Γεωγραφία και Ιστορία. Ψάλτης ο ίδιος, ήταν σε θέση να εκτιμήσει θησαυρούς τέτοιου είδους και γι' αυτό όχι μονάχα με είχε ξεχωρίσει αλλά κι έδειχνε μεγάλη προθυμία να μου ετοιμάσει στοργικά ένα καλό μέλλον —ίδιο με το δικό του το παρόν— δημοδιδάσκαλου και ψάλτη. Έπρεπε να σταθεροποιήσω από νωρίς τις κλίσεις μου και να χαράξω την πορεία μου για τον ερχόμενο αγώνα της ζωής.

Αυτός ο δάσκαλος, λοιπόν, έγινε γρήγορα ο καλός οδηγός και προστάτης μου κι ύστερα από μερικές ασκήσεις της φωνής μου, με πήρε κανονάρχη στην εκκλησιά, κοντά του, για ν' αρχίσω την θητεία μου στο ιερό επάγγελμα του ψάλτη.

Τα πρώτα βήματά μου στην ψαλτική ήταν πολύ ικανοποιητικά αν και ο ρόλος μου περιοριζόταν αυστηρά, προς το παρόν, σ' ένα μονότονο ααααααααααα με το οποίον συνόδευα τις φωνητικές εξάρσεις του δασκάλου μου. Η μόνη ποικιλία ήταν ότι αυτό το «άααα» μπορούσε να γίνει:

—Ίιιιιιιιιιι...

Ή ανάλογα με την περίσταση:

—Όοοοοοοοο....

Δεν θυμάμαι αν η αλλαγή αυτή γινόταν με ορισμένους κανόνες ή αν αφηνόταν εντελώς στην πρωτοβουλία του κανονάρχη, πάντως εγώ κρατούσα πολύ σωστά το «ίσο» και αποσπούσα τους επαίνους του Τσιράχ, που δεν ήταν δα ένας κοινός ψάλτης, αλλά ταλαντούχος ενός επαγγέλματος ιερού, όπου έβαζε όλη την χριστιανική ευλάβεια του και το ψαλτικό του πάθος. Αυτό φαινόταν καθαρά προ πάντων την εβδομάδα των Παθών, όταν ο Τσιράχ συνέπασχε με τον Κύριο και ζούσε τόσο έντονα αυτά που έψελνε, ώστε πολλές φορές γλιστρούσε ένας λυγμός μέσα στο «Ιδού ο Νυμφίος έρχεται», ή στον «Νυμφώνα σου βλέπω», ή «Τα Πάθη τα σεπτά...».

Στην μικρή εκκλησιά όπου έψελνε —στο Μετόχι— εκκλησιαζόταν κι ο πατέρας μου που μ' έβλεπε με καμάρι κι άκουε με πολύ ενδιαφέρον τις λαμπρές προοπτικές του δασκάλου και προστάτη μου:

—Είναι καλός ο γιος σας, πολύ καλός. Δείχνει επίσης πολύ καλή επίδοση στη βυζαντινή μουσική που του διδάσκω κι έτσι είμαι βέβαιος ότι θα γίνει με τον καιρό άριστος ψάλτης!

Η ψαλτική ταίριαζε πολύ με τα φιλόθρησκα αισθήματα του πατέρα μου γι' αυτό και με μεγάλη στοργή με παρακολουθούσε τώρα στο σπίτι και χαιρόταν όταν μ' έβλεπε σκυμμένον επάνω στο χοντρό βιβλίο με τα ιερογλυφικά βυζαντινά σημάδια, να ξελαρυγγίζομαι μελωδικά:

—Πα, βου, γα, δι, κε, ζω, νι πααααα...

Άνετα έπιανε η φωνή μου ολόκληρη την βυζαντινή οχτάβα κι αφού στεκόταν κι επέμενε στο ανώτατο σκαλί της —πα, πα, πα, παααααα— απότομα κατρακυλούσε προς τα κάτω αντίστροφα:

—Νι, ζω, κε, δι, γα, βου, παααααα...

Γρήγορα άρχισα να μπαίνω στο νόημα των «ήχων» —πλάγιος πρώτος, πλάγιος δεύτερος, βαρύς κλπ.— και να ψέλνω με κάθε άνεση κάθε λογιών τροπάρια, όπως, ας πούμε, τα «πασαπνοάρια».

—Πάσα πνοή αινεσάτω τον Κύριον.

Ή τα «ανοιξαντάρια»:

—Ανοίξαντός Σου την χείρα, τα σύμπαντα πλησθήσονται χρηστότητος...

Ή τα «δοξαστικά» και άλλα. Δεν χρειάστηκε, δηλαδή, περισσότερο από ένας χρόνος για ν' αναπτύξω όλες μου τις δυνατότητες —και τόσο μάλιστα εκπληκτικές— ώστε πολλές φορές ο δάσκαλός μου σταματούσε στα ψηλότερα σημεία του τροπαριού και μ' άφηνε να ψέλνω ολόκληρη φράση μόνος μου, οπότε άφοβα συνέχιζα με μια φωνή καμπανιστή, που έκανε το εκκλησίασμα να στρέφει με απορία προς το στασίδι μας για να δει ποιος ήταν ο νέος τούτος αστέρας που ανάτελλε στο ψαλτικό στερέωμα.

Στο σχολειό όλα πηγαίνανε καλά, αλλά το καλύτερο απ' όλα ήταν ότι ζύγωναν οι διακοπές των Χριστουγέννων κι αυτό μας γέμιζε αγαλλίαση κι ανυπομονησία.

Ανυπόμονα, λοιπόν, κι εγώ περίμενα πάντα όλες τις γιορτές, αλλά είχα ιδιαίτερη αγάπη στις χειμωνιάτικες —Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά και Φώτα— κι όλο σήκωνα τα μάτια μου στον ουρανό, περιμένοντας με λαχτάρα πότε θα χιονίσει. Μου άρεσε πολύ το χιόνι κι είχε μείνει αξέχαστη στο μυαλό μου μια χρονιά —σε ηλικία 4 ή 5 χρονών— που είχε ρίξει τόσο πολύ μέσα στην πόλη, ώστε σκεπάστηκαν οι δρόμοι σε ύψος τουλάχιστον δύο μέτρων, αφού ανοίγοντας το παράθυρό μας το πρωί —στο επάνω πάτωμα του σπιτιού— βλέπαμε ότι είχε χαθεί το ισόγειο κι η πόρτα του σπιτιού μας. Ο χιονισμένος δρόμος είχε ανέβει ψηλά, μέχρι το μπαλκόνι, κι αν δεν κινδύνευες να βουλιάξεις, μπορούσες να κατέβης από εκεί.

Τόσο βαρύς χειμώνας, όμως, δεν είχε ξαναγίνει από τότε, κι έτσι περιόριζα την ευχαρίστησή μου σε ό,τι πρόσφερε ο καλός Θεός τις γκρίζες χειμωνιάτικες ημέρες, βροχές, χιονόνερα, βοριάδες παγωμένους κι όχι πολύ σπάνια και το χιόνι. Τέτοιες μέρες πήγαινα με πολύ μεγαλύτερη χαρά μου στο σχολειό, κρατώντας στο ένα χέρι τα βιβλία και στο άλλο το καλαθάκι με το φαγητό, που μου ετοίμαζε η μητέρα στοργικά, χωρίς να παραλείπει το γλυκό από σύκα —«ρετσέλι»— γιατί αυτό αποτελούσε την ιδιαίτερη απόλαυσή μου. Στην μεγάλη αίθουσα του εστιατορίου του σχολειού μας τρώγαμε το μεσημέρι τα περισσότερα παιδιά, για να μη χάνουμε καιρό στο πήγαιν' έλα.

Όμως μια κάποια τέτοια μέρα —παραμονές γιορτών— μου στοίχισε μια σοβαρή ανοησία που κλόνισε την φήμη μου σαν καλού και υπάκοου παιδιού. Ήταν ένα γκρίζο πρωινό, με βροχή και με χιονόνερο. Έξω έκανε κρύο αλλά μέσα στην τάξη μας πολύ γλυκειά κι ευχάριστη ατμόσφαιρα. Ο δάσκαλός μας μπήκε σοβαρός, αγουροξυπνημένος, κόπηκε η φασαρία και σηκωθήκαμε όλοι.

—Καθίστε, είπε άκεφα.

Καθίσαμε εμείς, κάθισε κι εκείνος στην έδρα του, έβγαλε τα γυαλάκια του —φορούσε πεταλούδες— τα σκούπισε με το μαντήλι κι ύστερα από λίγο έκανε να βγάλει τον κατάλογό του, αλλά στραβομουτσούνιασε —τον είχε ξεχάσει σπίτι. Κάτι μουρμούρισε, κοίταξε ολόγυρα κι ύστερα το μάτι του έπεσε σε μένα:

—Πετάξου, μου είπε, στο σπίτι μου και πες της μητέρας μου να σου δώσει τον κατάλογό μου. Τον άφησα επάνω στο γραφείο.

—Μάλιστα, κύριε.

—Γρήγορα. Και, άκουσε... Δεν φαντάζομαι να τον ανοίξεις, ε; Θα μου τον φέρεις έτσι όπως θα σου τον δώσει. Αν τον ανοίξεις, θα το καταλάβω... άντε!

—Μάλιστα, κύριε.

Το σπίτι του δασκάλου μας των Ελληνικών —ήταν τότε ο Νίκος Καπνάς, ο πιο νέος απ' όλους τους δασκάλους, γείτονάς μου— βρισκόταν πολύ κοντά, απέναντι στο δικό μας, ήξερα πολύ καλά την μητέρα του, όπως και την μικρή του αδελφή. Μ' αυτήν παίζαμε όλα τα παιδιά της συντροφιάς, αλλά αυτά δεν εξασφάλιζαν καμιά οικειότητα με τον δάσκαλό μας, που ήταν αυστηρός και μας κρατούσε σε απόσταση.

Για πότε βρέθηκα στον δρόμο ούτε κι εγώ κατάλαβα. Τρεχάλα έφτασα στο σπίτι, χτύπησα την πόρτα, είδα την συμπαθητική μητέρα του δασκάλου μας, της μίλησα λαχανιαστά, εξήγησα τι ήθελα και σε δυο λεπτά είχα στα χέρια μου τον πολύτιμο κατάλογο.

Τρεχάλα πήρα πάλι τον δρόμο για το σχολειό —το χιονόνερο είχε δυναμώσει— ενώ η καρδιά μου χτυπούσε δυνατά γιατί είχα πλήρη συναίσθηση της σοβαρότητας της εμπιστευτικής εκείνης αποστολής. Δεν ήταν δα μικρή υπόθεση! Είχα στην τσέπη μου το μικρό ανεκτίμητο σημειωματάριο με τα πιο σπουδαία μυστικά του κόσμου: τους βαθμούς μου και τους βαθμούς των άλλων συμμαθητών μου. Αν τον άνοιγα λιγουλάκι να δω μονάχα τους δικούς μου βαθμούς;

Και να η αγωνία — ένας μικρός Αμλέτος μέσα στο χιονόνερο:

—Να τον ανοίξω ή να μην τον ανοίξω; Ιδού η απορία!...

Τεράστια ηθικά προβλήματα ορθώθηκαν απότομα μπροστά μου και μου έκοψαν την φόρα της τρεχάλας, μου ελάττωναν τον ζήλο. Κοντοστεκόμουν, έβγαζα λίγο τον κατάλογο απ' την τσέπη μου, τον κοίταζα, αλλά ήμουν τόσο καλό παιδί, που δεν μου πήγαινε η καρδιά να προδώσω την εμπιστοσύνη του δασκάλου μου, ούτε και να παραβώ την κατηγορηματική υπόσχεσή μου. Τον ξανάχωνα πάλι βαθειά και προχωρούσα στην βροχή, αλλά πολύ ανήσυχος. Ο δαίμονας της περιέργειας μ' έτρωγε κι ο πειρασμός σε κάθε βήμα μου γινόταν όλο και πιο μεγάλος, τόσο που δεν μπόρεσα ν' ανθέξω ως το τέλος. Σε μια στιγμή, λοιπόν, τον ξανάβγαλα αποφασιστικά, γύρισα τα φύλλα με λαχτάρα, βρήκα τ' όνομά μου, είδα τους βαθμούς μου, χάρηκα και τον ξανάκλεισα γρήγορα κατευχαριστημένος.

Είπε, ότι αν τον ανοίξω τον κατάλογό του, θα το καταλάβει. Πώς θα το καταλάβει; Ησυχασμένος με την σκέψη αυτή, σκέφτηκα, προχωρώντας, ότι θα ήταν μια καλή ευκαιρία να κάνω τον καλώς πληροφορημένο και στους άλλους συμμαθητές μου, αν έβλεπα και μερικούς άλλους βαθμούς. Με λιγότερους δισταγμούς ξανάνοιξα τον κατάλογο και κοιτούσα επί πολλή ώρα λαίμαργα πολλά ονόματα και πολλούς βαθμούς, ξεφυλλίζοντας τις σελίδες μία - μία και προσπαθώντας ν' αποτυπώσω στην μνήμη μου όσα περισσότερα ονόματα μπορούσα.

Πολύ αργοπορημένος έφτασα στο σχολειό και μπήκα στην τάξη λαχανιασμένος και μουσκίδι.

—Άργησες, μου είπε ο δάσκαλος. Γιατί;

Χωρίς ν' απαντήσω έβγαλα τον κατάλογο απ' την τσέπη μου και του τον έδωσα.

—Μήπως τον άνοιξες;

—Όχι, κύριε.

—Είσαι βέβαιος;

—Μάλιστα, κύριε.

Βέβαιος κι ο δάσκαλός μας ότι έλεγα την αλήθεια —με ήξερε κι εκείνος για καλό παιδί— πήρε τον κατάλογο και τον άνοιξε, οπότε είδα το πρόσωπό του να παίρνει ξαφνικά μια έκφραση φρίκης! Κι όσο γύριζε τα φύλλα τόσο η φρίκη του μεγάλωνε και φώναξε απελπισμένος:

—Πω πω, τι μούκανες! Πω πω, τι μούκανες! Τι να σου πω τώρα, μωρέ; Βλάκα να σε πω; Ηλίθιο να σε πω; Ψεύτη να σε πω; Ζώον να σε πω;

Τι είχε συμβεί; Απλούστατα, όλος ο κατάλογος ήταν μουντζουρωμένος και βρεγμένος. Ονόματα και βαθμοί ήσαν γραμμένα με μολύβι της μελάνης και καθώς γύριζα εγώ τα φύλλα, μέσα στη λαχτάρα μου, είχα ξεχάσει την βροχή που έπεφτε από πάνω!

Βαρύτατα με πλήγωσε το περιστατικό εκείνο, αλλά, ευτυχώς, ήσαν μπροστά οι ωραίες διακοπές των Χριστουγέννων και οι άγιες γιορτές που πάντα παρηγοράνε τους ανθρώπους σ' όλες τους τις δυστυχίες.

Μεγάλη γιορτή, βέβαια, ήταν τα Χριστούγεννα. Γλυκά αντιλαλούσαν μέσα στη νύχτα οι καμπάνες κι ο κόσμος πορευόταν στις εκκλησιές, χαρούμενος, για ν' ακούση την χριστουγεννιάτικη λειτουργία.

Δεύτε ίδωμεν, πιστοί,
που εγεννήθη ο Χριστός...

Με κατάνυξη παρακολουθούσαν οι πιστοί, με κατάνυξη έψελνα κι εγώ στην εκκλησιά μου, μόνο που κάπου - κάπου ερχόταν στο μυαλό μου ο βρεμμένος κατάλογος του δασκάλου των Ελληνικών κι έμπαιναν έτσι στο ψάλσιμό μου μουγγά βαρυαναστενάγματα.

Το ίδιο, μεγάλη και χαρούμενη, γιορτή ήταν η Πρωτοχρονιά μας, που στα παλιότερα χρόνια μάλιστα —θυμάμαι— ομόρφαινε πιο πολύ ακόμα με τους μασκαρεμένους, που το βράδυ της Παραμονής γυρνούσαν στα σπίτια και δίναν ένα ζωηρότερο αποκρηάτικο τόνο στη βραδιά.

Η γιορτή, όμως, που με συγκινούσε περισσότερο απ' όλες, ήταν τα Φώτα, επειδή ίσως, εκτός απ' το χριστιανικό της περιεχόμενο, έπαιρνε κι έναν χαρακτήρα αθλητικό και ηρωικό. Γιατί στην μεγάλη αυτή γιορτή ριχνόταν ο Σταυρός στη θάλασσα κι έπρεπε να τον «πιάσουν» τα παλικαριά των ενοριών κι αυτό δεν ήταν εύκολη δουλειά μέσα στις φουρτούνες και τα κρύα του Γενάρη.

Χιόνιζε εκείνη την χρονιά. Γεμάτος χαρά έβλεπα απ' το στασίδι του ψάλτη, τις άσπρες πεταλουδίτσες να κολλάνε στο πολύχρωμο τζαμωτό της εκκλησιάς, ενώ έψελνα με οίστρο πλάι στον Τσιράχ. Βιαζόμουν, λαχταρούσα να τελειώσω κι όταν απόλυσε η εκκλησιά μας, πήρα το δρόμο τρεχάλα, ευτυχισμένος μέσα στο χιόνι και νάμαι σε λίγο κάτω στην παραλία του Αγίου Γρηγορίου, όπου ήταν πολύ πλήθος μαζεμένο και περίμενε την πομπή για την μεγάλη τελετή. Σ' ένα σημείο, δυτικά απ' τα μεγάλα βράχια του γιαλού μας, η στεριά προχωρώντας μέσα στην θάλασσα σχημάτιζε μια μικρή χερσόνησο κι από κει ήταν που έριχνε κάθε χρόνο ο δεσπότης τον Σταυρό.

Ασταμάτητα έπεφτε το χιόνι. Το κρύο τσουχτερό. Λυσσασμένη λες η θάλασσα σφύριζε και βροντολογούσε κάτω απ' το μαστίγωμα του αγέρα κι οι γλάροι —χιλιάδες— παλεύανε κι αυτοί και στριφογύριζαν μέσα στον βοριά, που καμιά φορά τους έπαιρνε και τρόμαζαν να ξαναζυγίσουν τα φτερά τους.

Τα παλικάρια, ωστόσο, που θ' αγωνιζόντουσαν για να «πιάσουν» τον Σταυρό, δεν δείχναν να σκοτίζονται. Νέοι, γεροδεμένοι όλοι, από νωρίς βρισκόντουσαν εκεί στην παραλία, γυμνοί, και νάτους τώρα που κάνουν βόλτες ανυπόμονα μ' ένα παλτό ριγμένο στους ώμους κι ένα μπουκάλι κονιάκ, απ' όπου ρουφάνε πότε - πότε μια γουλιά, ενώ τους δέρνει ο αγέρας και το χιόνι. Από κάθε ενορία είναι κι ένας — άλλος απ' τον Άη Γρηγόρη, άλλος απ' την Αγιά Μαρίνα, τα Εξώτειχα ή τον Άγιο Βασίλειο, τον Ποζ Τεπέ κι αλλού.

Αλλά νάτη κιόλας που κατεβαίνει η πομπή, με τον μητροπολίτη Χρύσανθο ντυμένον στα ολόχρυσα, με τους παπάδες, τους ψαλτάδες και τα εξαπτέρυγα, τις Αρχές — οι στρατιωτικοί με τις μεγάλες τους στολές και τα παράσημα, οι πρόξενοι και άλλοι.

Το χιόνι γίνεται όλο και πιο πυκνό κι ο αγέρας όλο και πιο μανιασμένος. Αργά - αργά προχωρεί η πομπή με ψαλμωδίες και φτάνει μέχρι την παραλία, που ανεμοδέρνεται και θαλασσοχτυπιέται, με βρόντους που αντιλαλούν σαν κανονιές απ' τα όρθια βράχια του Άη Γρηγόρη μέχρι πέρα στ' άλλα όρθια βράχια του Γκιουζέλ Σαράι.

Εκεί, στο χείλος της ξέρας, φτάνει ο δεσπότης —έχοντας πίσω του όλη την πομπή και το ευλαβικό πλήθος των πιστών— σηκώνει τον Σταυρό, ενώ τα παλληκάρια πήραν θέσεις και οι ψαλτάδες ψέλνουν:

Εν Ιορδάνη βαπτιζομένου Σου, Κύριε...

Με το σήκωμα του Σταυρού όλοι οι αγωνιστές πετάνε από τους ώμους τα παλτά τους και καθώς έπεσε ο Σταυρός χυμούν μέσα στα ολόρθα κύματα, που τους σκεπάζουν τα κεφάλια με τους αφρούς κι εκείνοι χτυπιούνται και παλεύουν και κολυμπούνε και πότε φαίνονται να τινάζονται ψηλά στις κορφές των αφρών, πότε κατρακυλάνε στο βάθος, χάνονται, κι ύστερα ξαναφαίνονται σε κάποιες αφρισμένες κορφές των λυσσασμένων κυμάτων, προχωρώντας με πείσμα, σταθερά, κόντρα στον άνεμο, κόντρα στην μανία της φουρτούνας και στην κοσμοχαλασιά.

Που να βρεθεί ο Σταυρός μέσα σε τούτο το κακό; Κι όμως, να που ζύγωσαν στο σημείο όπου ρίχτηκε, να που τον ψάχνουν, να που κάποιος τον είδε κι οι άλλοι μάχονται για να προλάβουν, να που αρπάζονται ακόμα και στα χέρια, βουτούν, εξαφανίζονται, φαίνονται πάλι και να, επί τέλους, κάποιο χέρι που σηκώνεται ψηλά, σφιχτά κρατώντας τον Σταυρό ανάμεσα στα δάχτυλα.

Ποια ενορία νίκησε; Ο Άη Γρηγόρης, ο Άη Βασίλης, η Αγιά Μαρίνα, ο Ποζ Τεπές; Ο νικητής, αναψοκοκκινισμένος απ' την προσπάθεια, σκαρφαλώνει στην μικρή χερσόνησο και δίνει τον Σταυρό στα χέρια του δεσπότη.

—Και του χρόνου!

Δυο χρυσές λίρες είναι το έπαθλο. Αλλά τι αξίζουν δυο χρυσές λίρες μπροστά, στη δόξα; Θεέ μου, πότε τάχα θα μεγαλώσω κι εγώ να πιάσω τον Σταυρό;

ΕΜΕΙΣ, ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ, ΟΙ ΡΩΣΟΙ

Νύχτα. Γαλήνη, ξαστεριά κι ένα ωραίο μισοφέγγαρο εκεί ψηλά —στολίδι τ' ουρανού και καμάρι της Τουρκιάς, που το τιμά και το ευλαβείται. Κοιμάται η πόλη ήσυχη και δεν ακούεται παρά μονάχα το ρόπαλο του «μπασβάνη» —νυχτοφύλακα— που άγρυπνος νυχτοπερπατά στους δρόμους και κάθε τόσο χτυπά τις ώρες. Από μακριά αντιλαλά ο ξερός κρότος του ρόπαλου επάνω στην πέτρα και ο Μεμέτ εφέντης, μετρώντας τα χτυπήματα, κρίνει ότι είν' αργά κι ετοιμάζεται ν' αφήσει το μπαλκόνι του, όταν ξαφνικά —Αλλάχ, Αλλάχ!— βλέπει στον ουρανό κάτι φριχτό: Πάει, χάνεται το μισοφέγγαρο απ' τα μάτια του!

—Αμάν!

Δεν είναι συννεφιά να πεις ότι το σκέπασε το σύννεφο —κάτι άλλο απαίσιο συμβαίνει, που ο Μεμέτ εφέντης δεν το αγνοεί, γιατί το ξέρει ανακτάν μπαμπαντάν, απ' τον πατέρα και την μάνα του: Ότι, δηλαδή, κάθε πέντε ή δέκα ή και είκοσι χρόνια, το λιοντάρι πάει να φάει το φεγγάρι κι αυτό το φοβερό συμβαίνει απόψε! Νάτο, που άρχισε η θανάσιμη πάλη στον ουρανό, γι' αυτό και το καημένο το φεγγάρι χάνεται απ' τα μάτια του Μεμέτ εφέντη, επειδή το κρύβει με το πελώριο κορμί του το λιοντάρι.

Αυτή την εξήγηση έμαθε να δίνη στην έκλειψη της Σελήνης ο αγαθός Μεμέτης και σαν ένας γνήσιος και γενναίος Οθωμανός, πιστός στον Μωάμεθ, θεωρεί υπέρτατο θρησκευτικό καθήκον του να... βοηθήσει. Τρέχει, αρπάζει το τουφέκι του και σημαδεύει στον ουρανό για να σκοτώσει το θεριό:

—Μπαμ, μπαμ, μπαμ!...

Την ίδια, όμως, στιγμή και άλλοι Οσμανλήδες —Μεμέτηδες, Χασάνηδες— έχουν δει το φοβερό δράμα, που παίζεται ψηλά, αντιλήφθηκαν τον έσχατο κίνδυνο που απειλεί το τιμημένο τους φεγγάρι κι έχουν αρπάξει τουφέκια, πιστόλια, κουμπούρια, ρίχνουν βροχή τις μπαταριές στον ουρανό κι έτσι απ' όλες τις μεριές της πόλης καίεται το πελεκούδι! Πόση ώρα; Όση κρατά η έκλειψη. Καμμιά φορά επί τέλους, η νίκη στεφανώνει τα όπλα τους και νάτο πάλι που ξαναπροβάλλει φωτεινό και γελαστό το μισοφέγγαρο —δόξα στον Αλλάχ και στον προφήτη του Μωάμεθ— το σκότωσαν το θεριό! Έτσι, άφεριμ, για να μάθει άλλη φορά, να μην του ανοίγει η όρεξη άμα βλέπει το φεγγάρι. Ας έτρωγε κανένα γκιαούρη για να χορτάσει!...

Γελούσαμε οι Ρωμιοί με πολλά τέτοια καμώματα των Τούρκων —αγράμματος και αγροίκος ήταν ο λαός του— ένα σωρό αστείες ιστορίες ακούαμε και κοροϊδεύαμε, να όπως κι εκείνη του Χαρόν εφέντη με το τηλέφωνο:

Πολιτισμένος Τούρκος ήταν ο Χαρόν εφέντης —υπήρχανε και τέτοιοι— «ρέκτης και φιλοπρόοδος», όπως πρέπει νάναι ο κάθε καλός έμπορος, που είχε πάρε δώσε, όχι μονάχα με την Πόλη, αλλά ακόμα και με τις Ευρώπες. Ταξιδεμένος και πολύ ευγενικός στους τρόπους του, είχε το μεγάλο εμπορικό του στον πιο κεντρικό δρόμο κι έβρισκε κανένας εκεί μέσα όλους τους νεωτερισμούς, είδη κυρίως γυναικεία απ' την Κωνσταντινούπολη και το Παρίσι. Μιλούσε και γαλλικά, έστω κι αν κάποτε, ξεχνώντας, τ' ανακάτευε με τούρκικα:

—Όγλουμ, σουάρ ολντού, φερμέ λα πορτ!...

Το κατάστημα είχε και τηλέφωνο και ο Χαρόν εφένδης δεν παράλειπε σε κάθε ευκαιρία να κάνει την επίδειξή του στην πελατεία, για να δείξει ότι βρίσκεται πάντα στην πρώτη γραμμή της σύγχρονης εξέλιξης και της προόδου.

Όπου, λοιπόν, ανάμεσα στον κόσμο που περνούσε απ' έξω απ' το μεγάλο εμπορικό του και θαύμαζε τις βιτρίνες, να κι ένας Τούρκος χωριάτης με τον γάιδαρό του, ζωσμένος το πιστόλι και την κάμα του, όπως όλοι οι χωριάτες που κατέβαιναν με την πραμάτεια τους στην πόλη —βούτυρο πουλούσε ο άνθρωπος κι έψαχνε για πελάτες. Αφήνει τον γάιδαρο στον δρόμο, κοιτάζει τις βιτρίνες, διστάζει λίγο κι ύστερα μπαίνει:

—Μερ χαμπάρ, εφέντη μου, λέει στον καταστηματάρχη, έχω ωραίο βούτυρο, θέλεις να σου δώσω;

—Δεν ξέρω, αγά μου, του απαντά εκείνος, αν χρειαζόμαστε βούτυρο στο σπίτι. Στάσου μια στιγμή να μιλήσω με την γυναίκα μου, κι αν μου πει ότι χρειαζόμαστε, θα πάρω.

Κι ευθύς αμέσως πιάνει την μανιβέλα του τηλεφώνου, ζητά το κέντρο —αλλιό, αλλιό— παίρνει σύνδεση με το σπίτι του κι αρχίζει να μιλά με την γυναίκα του.

—Αλλιό, αλλιό, εσύ είσαι Φατμέ χανούμ; Άκουσε, γιάβρουμ, εδώ είναι ένας άνθρωπος απ' το χωριό κι έχει ωραίο βούτυρο, θέλεις να πάρω;

Όσο, όμως, τηλεφωνούσε, τόσο αγρίευε ο χωριάτης, φυσομανούσε και σε μια στιγμή τραβά το πιστόλι και χυμά επάνω του:

—Βάι, άτιμε, θα σε σκοτώσω!

Τρομαγμένος ο Χαρόν εφένδης, κρύβεται κάτω απ' τον πάγκο —αναστάτωση στο μαγαζί— τρέχουν οι υπάλληλοι να κρατήσουν τον χωριάτη:

—Έτμα! Έτμα!

«Μην το κάνης».

—Τι έγινε; Τι έπαθες;

Ακράτητος όμως ο χωριάτης αδύνατο να γαληνέψει και ουρλιάζει:

—Εμένα θα κοροϊδέψει ο παλιάνθρωπος; Αν δεν θέλει βούτυρο, ας μου το πει, όχι όμως και να θέλει να πιστέψω πως έχει την γυναίκα του κρυμμένη μέσα σ' εκείνο το κουτί!

Να γελάσουν; Μπορούσε να τους σκοτώσει καθώς κράδαινε αναψοκοκκινισμένος το πιστόλι.

—Όχι, του λένε, αγά μου, γιαγνίς ολντού, λάθος έγινε.

Και με χίλιους τρόπους προσπαθούν να τον καλμάρουν και να του εξηγήσουν τι ήταν εκείνο το κουτί:

—Τελεφόν, γιάχο, τελεφόν! Καταλαβαίνεις; Μπαίνει η φωνή σου από εδώ και πάει μακρυά, μ' εκείνα τα σύρματα που βλέπεις, μέχρι ακόμα και στο σπίτι σου. Δεν ήθελε να σε κοροϊδέψει ο Χαρόν εφένδης.

Κλονίστηκε ο χωριάτης, αλλά έφυγε γεμάτος αμφιβολίες, βάζοντας ξανά την κουμπούρα του στην μέση και μουρμουρίζοντας:

—Φτου, Αλλάχ πελιασινί βερσίν!

Σιγά - σιγά, όμως, τα πράματα άρχισαν ν' αλλάζουν και τώρα που κηρύχτηκε ο πόλεμος όλο και βλέπαμε πιο άγριους τους Τούρκους και νοιώθαμε τριγύρω μας να βαραίνει ο αέρας. Αφού μας βάλαν στο σχολειό να μαθαίνουμε και τούρκικα! Αυτό μας φαινόταν πάρα πολύ αστείο —νάχουμε «χότζα» ανάμεσα στους άλλους μας δασκάλους!— και φυσικά, ο δύστυχος ο «Τούρκος» γινόταν στόχος μεγάλης καζούρας.

Με ιώβεια υπομονή, ο καημένος, προσπαθούσε να μας μάθει το τούρκικο αλφάβητο —το παλιό αραβικό— που δεν έφτανε ότι είχε 34 γράμματα, αλλά ήταν και... τετραπλό, γιατί διαφορετικά γραφόταν το κάθε γράμμα του όταν ήταν ανεξάρτητο, αλλιώς όταν βρισκόταν στην αρχή της λέξης, αλλιώς όταν βρισκόταν στην μέση κι αλλιώς στο τέλος. Το σύστημα έμοιαζε με στενογραφία και η γραφή πήγαινε ανάποδα, απ' τα δεξιά προς τ' αριστερά:

—Όγλουμ, προσέξατε, ας είπωμεν ότι γράφομεν την λέξιν μεμλεκέτ.

Καθώς, όμως, ο χότζας έγραφε στον πίνακα και ιδρωκοπούσε να εξηγήσει ποια γράμματα έπρεπε να τοποθετηθούν στην λέξη «μεμλεκέτ», ακούγεται ξαφνικά στην τάξη μια οξύτατη φωνή... γλάρου. Απορημένος αφήνει την κιμωλία του και στρέφει:

—Τι ήτο;

—Τίποτα, χότζα εφέντη.

—Πώς τίποτα, όγλουμ. Ήκουσα την φωνήν του τσίνου.

—Είναι απ' έξω, χότζα εφέντη. Τι γυρεύει ο τσίνος μέσα στην τάξη μας;

Έριχνε την ματιά του ο χότζας έξω απ' τα παράθυρα, αλλά οι γλάροι —οι «τσίνοι», όπως τους λέγαμε— βρισκόντουσαν πολύ μακριά για να φτάνει η φωνή τους μέσα. Με ζωηρές αμφιβολίες κουνούσε το κεφάλι, έριχνε μια αυστηρή ματιά στα τελευταία θρανία κι ύστερα έστρεφε και ξανάπιανε την κιμωλία. Προτού, όμως, προλάβει να συνεχίσει, να ένα δυνατό, απότομο φτεροκόπημα κι ένας πελώριος γλάρος πετούσε αλαφιασμένος μέσα στην τάξη. Αναστάτωση, γέλια, φωνές:

—Θα κουτσουλήσει!

Εμβρόντητος έμενε ο χότζας καθώς έβλεπε ολόκληρη την τάξη να κυνηγά τον γλάρο —τα παιδιά ν' ανεβαίνουν επάνω στα θρανία, ακόμα και στην έδρα— κι ύστερα πετούσε την κιμωλία του και απειλούσε καταγανακτημένος:

—Θα αναφερθώ εις την διεύθυνσιν! Δεν υπάρχει σεβασμός προς το μάθημα των τουρκικών.

Σεβασμός δεν υπήρχε, βέβαια, αλλά σιγά - σιγά άρχισε νάρχεται ο φόβος...

Απότομα ήλθε ο φόβος, ένα πρωινό. Χαράματα. Βρισκόμαστε ακόμα στα κρεβάτια μας, όταν στο δρόμο ακούστηκαν άγριες φωνές. Πρώτος τινάχτηκε ο πατέρας μου κι έτρεξε στο παράθυρο.

—Τι είναι; ρώτησα κι εγώ, βλέποντάς τον να κοιτά κάτι πολύ σοβαρό, που γινότανε απ' έξω.

Κι επειδή εκείνος δεν μιλούσε, έτρεξα στο παράθυρο κι εγώ κι είδα κάτι παράξενο κι ασυνήθιστο: Τούρκοι στρατιώτες με εφ' όπλου λόγχη βγάζαν απ' το πλαϊνό μας σπίτι ολόκληρη την οικογένεια των Αρμένηδων —γείτονες ήσαν, άνθρωποι αγαθοί, καλοσυνάτοι, που μας ξέραν και τους ξέραμε— τον άντρα, τη γυναίκα, τα παιδιά, τον γέρο:

—Άιντε, άιντε, γκιαούρ ογλού γκιαούρ! φωνάζανε οι Τούρκοι αγριεμένοι.

—Τσαμπούκ, τσαμπούκ!

Έκλαιε το κορίτσι, έκλαιε ο φίλος μου ο Αράμ, έκλαιε το μωρό στην αγκαλιά της μάνας του, τρομαγμένοι και κατάχλωμοι ήσαν οι άλλοι, καθώς τους είχαν ξεσηκώσει και τους τράβηξαν στο δρόμο, χωρίς να τους αφήσουν να πάρουν τίποτ' άλλο, εκτός από τα ρούχα τους.

—Άιντε, άιντε!

—Τσαμπούκ, τσαμπούκ, αγρίευαν όλο και περισσότερο οι Τούρκοι στρατιώτες.

Κι ενώ κλαίγαν τα παιδιά και ρωτούσαν οι μεγάλοι γιατί και που τους πάνε και τι έκαναν, εκείνοι τους τραβολογούσαν απειλώντας με τα όπλα τους και τους έσυραν πέρα με βρισιές. Χάθηκε ο Αράμ μαζί μ' όλους κι ένοιωθα κάτι να δαγκώνει την ψυχή μου καθώς το κλάμα του αντηχούσε στ' αυτιά μου ώρες και ώρες.

Αυτό —όπως γρήγορα μάθαμε— έγινε εκείνη τη μέρα σ' ολόκληρη την πόλη που είχε αποκλεισθεί από στρατό κι ολούθε όπου καθόντουσαν Αρμένηδες τους πήραν με τον ίδιο τρόπο. Κι ούτε δα ήταν λίγος ο Αρμένικος πληθυσμός της Τραπεζούντας — άνθρωποι καλοστεκούμενοι οι περισσότεροι, εμπορευόμενοι, νοικοκυρεμένα σπίτια και οικογένειες, πολλοί πλούσιοι, με τα σχολειά τους, την εκκλησιά τους, ολόκληρη παροικία κι ωστόσο δεν έμεινε ούτ' ένας! Τους μάζεψαν, τους βγάλαν απ' την πόλη κι ένας Θεός ήξερε που τους πήγαιναν.

Για κάμποσες μέρες το περιστατικό αυτό μας είχε αναστατώσει και μας κρατούσε σε αγωνία. Φήμες κυκλοφορούσαν, ότι θα τους εξοντώσουν όλους εκείνους τους Αρμένηδες κι ήταν πολύ φυσικό ν' αναρωτιόμαστε —μικροί, μεγάλοι—μήπως η ίδια τύχη μας περίμενε κι εμάς. Η μητέρα μου, ωστόσο, με ησύχαζε:

—Μη φοβάσαι, παιδάκι μου, για μας δεν υπάρχει τέτοιος φόβος. Να, απέναντι, κοντά μας είναι η Ρουσία! Μύτη Ρωμιού ν' ανοίξει... έφτασε ο Ρώσος!

Ναι, στ' αλήθεια, εκεί δα απέναντι ήταν η Ρουσία, που μισούσανε και φοβόντουσαν οι Τούρκοι, αλλά εμείς οι Ρωμιοί —Χριστιανοί ορθόδοξοι όπως κι οι Ρώσοι—βλέπαμε σαν τους πιο κοντινούς προστάτες μας για την περίπτωση που οι Τούρκοι θα βάζαν στο μυαλό τους και για μας κάτι κακό.

Υπήρχαν, άλλωστε, στενοί δεσμοί ανάμεσα στην κραταιά γειτόνισσά μας και τον ποντιακό ελληνισμό —εμπόριο, ταξίδια, μετανάστευση, ρούβλια σε αφθονία, που μαζευόντουσαν στην Ρωσία κι ύστερα ερχόντουσαν στον Πόντο για να γίνουν σχολεία, εκκλησιές, μέγαρα, νοσοκομεία. Όπως απ' την παλιά Ελλάδα μετανάστευαν στην Αμερική, έτσι μετανάστευαν και οι Πόντιοι στην Ρωσία, που ήταν μάλιστα πολύ κοντά, λίγων ωρών ταξίδι μέχρι την Κριμαία και πολύ λιγότερων μέχρι το πλαϊνό μας Βατούμ. Ολούθε στην Ρωσία ανθούσαν οι πλούσιες παροικίες των Ελλήνων.

Παίζαμε τα παιδιά κάτω στο γιαλό, όταν μακριά, στο βάθος του ορίζοντα φάνηκαν καπνοί. Το πράγμα μας έκανε εντύπωση, γιατί άλλοτε μόνο ένας καπνός πρόβαλλε πάντα στον ορίζοντα, που σιγά - σιγά γινότανε βαπόρι, σφύριζε κι έμπαινε πέρα στο λιμάνι, πίσω απ' το Γκιουζέλ Σαράι. Τώρα οι καπνοί ήσαν πολλοί κι όταν γινήκανε καράβια —ζυγώνοντας ολοένα— είδαμε ότι δεν μοιάζαν καθόλου με τ' άλλα τα εμπορικά, ήσαν γκρίζα και λάμπανε στον ήλιο.

—Πολεμικά!

Να ήσαν τουρκικά; Να ήσαν γερμανικά; Με απορία και κάποια ανησυχία άρχισε να τα κοιτά κι ο άλλος κόσμος από μπαλκόνια και παράθυρα, αλλά γρήγορα κυριάρχησε σ' όλους η χαρά.

Τα πολεμικά εκείνα, που όλο ζύγωναν, ώστε να φαίνονται πιο καθαρά, δεν ήσαν ούτε τουρκικά, ούτε γερμανικά, αλλά... δικά μας, ρούσικα! Αυτοί που τα διάκριναν πρώτοι με τα κιάλια ανάγγειλαν το νέο στους άλλους και γρήγορα η φήμη έτρεξε σ' όλη την πόλη:

—Ρούσικα πολεμικά! Μας ήλθαν ρούσικα πολεμικά!

Τα είχαν δει και οι Τούρκοι και κατέβασαν τις μούρες, ενώ οι Ρωμιοί τρέχαν στο γιαλό για ν' απολαύσουν τ' ωραίο και μεγαλόπρεπο θέαμα των ρούσικων πολεμικών, που είχαν κατέβει πια πολύ χαμηλά και παραταχθήκανε καταντικρύ μας.

Νάτο, λοιπόν, ότι τώρα οι ελπίδες στην Ρωσία βγαίναν βάσιμες! Ήταν πια ολοφάνερο, ότι ο τσάρος είχε το νου του στον ορθόδοξο ελληνισμό κι άπλωνε το προστατευτικό του χέρι στα παράλια του Πόντου! Γιατί μας έστελνε τον στόλο του; Για να μας δώσει θάρρος, φυσικά, και για να πει στους Τούρκους ότι ήταν παρών εκεί, άγρυπνος φύλακας της ορθοδοξίας κι αλλοίμονό τους αν μας πείραζαν!

Έτσι όπως κατέβηκαν τώρα τόσο χαμηλά, ήσαν χαρά Θεού και τα πλήθη που τρέξαν στο γιαλό ή γέμισαν τα μπαλκόνια και τα παραθύρια των σπιτιών, κουνούσαν τα μαντήλια και τα χαιρετούσαν:

—Θεέ μου, τι όμορφα που είναι!

Απότομα, όμως, από ένα καράβι άστραψε φωτιά, ένα σφύριγμα ακούστηκε κι ευθύς αμέσως μια βροντή συγκλόνισε την πόλη. Κοιτάχτηκε ο κόσμος:

—Τ' ήταν τούτο; Άλλοι είπαν:

—Άσφαιρα θα είναι! Μας χαιρετάνε! Άλλοι όμως:

—Τι άσφαιρα; Οβίδα ήταν...

Κι ώσπου να λύση ο κόσμος το μυστήριο της πρώτης κανονιάς, άστραψε άλλη φωτιά κι άλλη βροντή —Ύψιστε Κύριε —απανωτές άρχισαν οι ομοβροντίες, σπίτια πέφταν, καπνοί πηδούσαν μέσα στην πόλη, οβίδες σφύριζαν, ω λαχτάρα!

—Βομβαρδίζουν!

Κι όπου φύγει - φύγει ο κόσμος!

—Παναγίτσα μου!

Άδειασε ο γιαλός, ερημώθηκαν τα παράθυρα, κόσμος κατρακυλούσε απ' τις σκάλες, μανάδες τρέχανε στους δρόμους, παιδάκια κλαίγαν, τρύπωναν άλλοι στα υπόγεια, ενώ η πόλη ολόκληρη τρανταζόταν από κανονιές, σκάζαν οι οβίδες, χαλάσματα, καπνοί, πυρκαϊές, φωνές, αίματα, τραυματίες.

Ήταν το πρώτο βάπτισμα του πυρός.

Η μέρα είναι όμορφη. Ένας ολόχρυσος ήλιος λούζει την πόλη, χαρούμενα τα χελιδόνια σκίζουν τον αέρα, πλήθη από σπουργίτια χαλούν τον κόσμο μέσα στα πλατάνια, στον ίσκιο των οποίων οι χαμάληδες ψειρίζονται μακάρια —τι ωραία μέρα για ψείρισμα, αλήθεια!— ενώ στον αυλόγυρο του μεγάλου τζαμιού εκεί στο μεϊτάνι, οι πιστοί του Αλλάχ πλένουν τα πόδια τους στις βρύσες για να κάνουν το ναμάζι τους και να παρακαλέσουν ίσως τον Μωάμεθ να τους γλυτώνει απ' τις οβίδες του γκιαφίρ Μοσκώφ —του άθεου του Ρώσου— που τώρα τελευταία κάνει πολύ άσχημα αστεία με τα καράβια του.

Οι δρόμοι γεμάτοι κόσμο, Τούρκοι, Ρωμιοί, εφέντηδες, μολάδες, ζαπτιέδες, χωριάτες με τους γαϊδάρους που κατεβαίνουν απ' τα χωριά για να πουλήσουν τ' αγαθά της γης και ν' αγοράσουνε χαψία εκεί στον Μουχανέ, όπου βρίσκονται αραδιασμένες οι μαούνες με τ' αγαθά της θάλασσας, παλαμίδες, καλκάνια, μπαρμπούνια, αλλά προ πάντων χαψία, ολόκληρα βουνά!

Χανουμάκια με τους φερετζέδες μπαινοβγαίνουν στα μαγαζιά για να ψωνίσουν —μπουγιουρούν, χανούμ εφέντη— σκυλιά κυνηγιούνται κι ερωτεύονται στους δρόμους, τζαμούζες με τα πλατειά στριφτά τους κέρατα σέρνουν εκεί στο μεϊτάνι μια ατέλειωτη σειρά από κάρρα, ενώ ο ντελάλης, με το χέρι στ' αφτί, απλώνει την βροντερή καμπανιστή φωνή του πέρα για πέρα στους δρόμους της αγοράς για να κάνει γνωστή κάποια ανακοίνωση της Νομαρχίας ή του Δήμου.

Μεσημέρι κι έχουμε σχολάσει από το σχολειό —τσούρμο χυθήκαμε στους δρόμους τα παιδιά— μ' ένα συμμαθητή μου, τραβώντας προς το μεϊτάνι σ' ένα μπαρμπέρικο, γιατί τα μαλλιά μας μεγαλώσανε κι ο δάσκαλος μας είπε αυστηρά:

—Θ' αποβληθείτε αν έρθετε αύριο ακούρευτοι.

Χαζεύοντας περπατάμε και κάποτε φτάνουμε στο μαγαζάκι με τις χάντρες, όπου ο μπαρμπέρης μας λέει:

—Καθέστεν παιδία, έχω ολίγον δουλείαν.

Καθόμαστε και περιμένουμε, γιατί ο μπαρμπέρης είναι απασχολημένος μ' έναν Τουρκαλά, που ξαπλωμένος στην καρέκλα του, έχει παραδώσει την σαπουνισμένη μουράκλα του στις περιποιήσεις του καλλιτέχνη, που στέκεται από πάνω του προσεκτικός, κραδαίνει το ξουράφι και τραβά —γγρατς— την ξουραφιά του, προσέχοντας μη θίξει το αρειμάνιο τσιγγελωτό μουστάκι.

Όλα είναι ήρεμα, όλα ήσυχα, περνά κι ο λεμοναδατζής, που φορτωμένος το πελώριο δοχείο στην πλάτη —ολόχρυσο αστράφτει στον ήλιο, στολισμένο με χίλια μπιχλιμπίδια— και γέρνει ν' αδειάσει απ' τον μακρύ λαιμό το δροσιστικό πιοτό του στην πελατεία, αλαλάζοντας:

—Μπουζ, μπουζ, μπουζ!...

Όμως, ξαφνικά τα πάντα αλλάζουν! Σαν κάποια μύγα να τσίμπησε τον κόσμο, γίνεται αναστάτωση, κακό, τρέχουν όλοι σαν τρελοί, πάταγος, πατιρντί, κλείνουν τα μαγαζιά, γκραγκ, γκρουγκ, κατεβαίνουν τα ρολά —φρρρ— τρέχει ο λεμοναδατζής, φεύγουν απ' το τζαμί οι γυμνοπόδαροι, τινάζεται κι ο μισοξουρισμένος Τουρκαλάς:

—Βάι ντινινί!

Αφήνει το ξουράφι του ο μπαρμπέρης:

—Φύετεν! Τρέξτεν!

Πεταγόμαστε με μιας στον δρόμο, όπου γίνεται μύλος και πανικός, φευγιό, κακό, άλλοι να τρέχουν από δω, άλλοι να τρέχουν από κει, απάνω - κάτω, παρατημένες οι τζαμούζες με τα κάρα, ενώ ακόμα χτυπούν οι πόρτες των μαγαζιών κι οι καθυστερημένοι μαγαζάτορες κλείνουν κι αυτοί βιαστικά και παίρνουν δρόμο.

Στα πόδια τόβαλε ο συμμαθητής μου για την γειτονιά του, τρέχω κι εγώ με τα βιβλία στο χέρι, ακούγοντας στον δρόμο συνεχώς την γνώριμη κραυγή:

—Τα παπόρια!

Φοβισμένες φάτσες γυναικών κλείνουν τα παραθύρια:

—Τα παπόρια!

Τρομαγμένες μανάδες, έξω από τις πόρτες τρέχουν να μαζέψουν τα παιδιά:

—Παιδία, παιδία!

Μπουλούκια από άντρες και γυναίκες τρέχουν κοπαδιαστά κάπου να χωθούν και δεν ακούγεται τίποτ' άλλο παρά τρεχάλα και φωνές:

—Τα παπόρια! Τα παπόρια!

Τα «παπόρια», φυσικά, είναι τα ρούσικα πολεμικά, που από το πρώτο εκείνο σορπράιζ πάρτυ κανένας δεν βγαίνει πια να τα υποδεχτεί, παρά όλοι τα φοβούνται και μόλις ξεμυτίσουν, παίρνουν δρόμο. Γιατί όλοι ξέρουν ότι σε λίγο θ' αρχίσει το μεγάλο πανηγύρι, θα σφυρίζουν οι οβίδες, θα σκάζουν μέσα στην πόλη, στους δρόμους, στα σπίτια και... όποιον πάρει ο χάρος!

Δεν υπήρχαν σειρήνες τότε για να σημάνουν συναγερμό. Η ευγενής επίσκεψη των ρούσικων πολεμικών σημειωνόταν μόνο απ' τον καπνό τους κι αυτό μονάχα έφτανε για ν' αντηχήσει η κραυγή:

—Τα παπόρια!

Αυτή η κραυγή μεταδινότανε σαν αστραπή σ' ολόκληρη την πόλη και την τράνταζε απ' άκρη σ' άκρη, γιατί το πολύ ένα τέταρτο της ώρας μεσολαβούσε απ' τη στιγμή που θα εμφανιζόταν ο καπνός στο βάθος του ορίζοντα μέχρι τα πρώτα επισκεπτήρια των οβίδων.

Αραιότερα στην αρχή, πυκνότερα όσο περνούσε ο καιρός, γινόντουσαν αυτές οι επισκέψεις του ρούσικου στόλου στα παράλια του Πόντου, ενώ ο ρούσικος στρατός —όπως ακούγαμε— συνέχιζε την προέλασή του από τα σύνορα του Καυκάσου και προχωρώντας προς τα δυτικά, έπαιρνε τη μια μετά την άλλη τις τούρκικες πόλεις κι ερχόταν προς την κατεύθυνση της Τραπεζούντας.

Σαν νάξερα, ότι η μέρα εκείνη θα ήταν η χειρότερη, πετούσα φτερωτός στον δρόμο και νάμαι γρήγορα μπροστά στην πόρτα του σπιτιού μας, όπου ανάστατη με περίμενε μονάχη η μητέρα:

—Τρέξον, τρέξον!

—Που είναι οι άλλοι;

—Έλα εδώ κοντά. Στου Καπαγιαννίδη πήγαν. Του Καπαγιαννίδη ήταν ένα απ' τα μεγάλα και γερά σπίτια εκεί κοντά μας —στην Αγία Μαρίνα— και πολύς κόσμος έτρεχε εκεί, γιατί ένοιωθε περισσότερη ασφάλεια. Τρεχάλα φτάσαμε κι εμείς και κατεβήκαμε στο υπόγειο που δεν ήταν ωστόσο πολύ χαμηλό, τα μισά παράθυρά του βλέπανε στον δρόμο. Κι όλο και φτάναν άλλοι, ενώ ακουγόντουσαν κιόλας οι πρώτες κανονιές.

Λίγο ακόμα κι άρχισε το μεγάλο πανηγύρι, που όσο περνούσε η ώρα δυνάμωνε αντί να λιγοστεύει. Πήχτρα, στριμωγμένοι, άντρες, γυναίκες, παιδιά, ακούγαμε τώρα να καίγεται το πελεκούδι από τις ομοβροντίες του δρέδνωτ —το είχαν μαρκάρει πολλοί και ξέραν ότι τούτη τη φορά η τιμή που μας γινόταν ήταν μεγαλύτερη, αφού ανάμεσα στα καράβια φάνταζε καμαρωτή η «Δούκισσα Μαρία», αν θυμάμαι— κι ολοένα το κακό δυνάμωνε.

—Μπουμ, μπουμ, μπουμ!

—Παναγίτσα μου, Χριστέ μου!

—Μπουμ, μπουμ, μπουμ!

—Κύριε ελέησον, Κύριε ελέησον!

Προσευχές σε όλους τους αγίους, κλάματα παιδιών, τσιρίγματα γυναικών, ενώ χαλούσε ο κόσμος στο κανονίδι κι εγώ ζαρωμένος σε μια γωνιά κοντά στη μητέρα μου, αναρωτιόμουν τι είδους προστασία ήταν αυτή που πρόσφερε ο τσάρος κι αν δεν θα ήταν προτιμότερο να λείπει.

Έξαφνα... σεισμός, μια έκρηξη τρομακτική και συγκλονίστηκε ο χώρος. Τσιρίγματα:

—Χριστέ μου!

Κι απότομα γέμισε σκόνη το υπόγειο, τόσο πυκνή που δεν βλεπόμαστε πια μεταξύ μας και νοιώσαμε μια ζέστη αφόρητη μαζί με μια δυνατή μυρωδιά μπαρούτης. Τρομαγμένοι μερικοί τρέξανε στην πόρτα, αλλά ακούστηκαν φωνές:

—Θαφτήκαμε!

Κάμποση ώρα ακόμα συνεχίστηκε το κακό κι απότομα έγινε ησυχία. Ο αξιότιμος στόλαρχος φαίνεται ότι έκρινε πως αρκετά δούλεψε εκείνη την ημέρα κι ότι ήταν καιρός πια να πάρει τα καράβια του και να πάει στο καλό του.

Με μεγάλες προσπάθειες ανοίξαμε την πόρτα του υπογείου κι όταν βγήκαμε το θέαμα που παρουσιάστηκε στα μάτια μας ήταν ενδιαφέρον: Το σπίτι όπου κρυβόμαστε, από μπροστά... ανοιχτό και τα επάνω δωμάτια επίσης ανοιχτά στον δρόμο, με τα έπιπλα κομματιασμένα και τιναγμένα εδώ κι εκεί. Σωροί από πέτρες και χώματα, όγκοι από χαλάσματα: Οι οβίδες είχαν χτυπήσει τον τοίχο λίγο παραπάνω απ' το υπόγειό μας.

Η πόλη παρουσίαζε ένα θέαμα περίεργο. Πυρκαϊές μακρινές, τρύπες πελώριες σε κεραμίδια και στους δρόμους, ζεστά ακόμα θραύσματα οβίδων.

Η θάλασσα και το κολύμπι ήταν πάντα η μεγάλη μας χαρά, αλλά τούτους τους καιρούς μας πρόσφερνε καμιά φορά άγνωστα μέχρι τότε θεάματα. Η πρώτη επαφή μας με τούτα έγινε μια μέρα που ένας απ' την συντροφιά μας βλέποντας κάτι να πλέει πέρα στα κύματα, πήδησε στο νερό και πήγε να το φτάσει. Αφού κολύμπησε λίγη ώρα τον ακούσαμε να φωνάζει:

—Παιδιά! Παιδιάάάά! Ένας πνιγμένος!

Πνιγμένος; Που βρέθηκε ο πνιγμένος σε μια θάλασσα ήσυχη και πώς δεν τον πήραμε χαμπάρι που πνιγόταν; Πηδήσαμε κι οι άλλοι στο νερό κι όταν ζυγώσαμε το πτώμα, παρά λίγο να μας έλθει κόλπος. Φύγαμε κολυμπώντας τρομαγμένοι και περιμέναμε στην ακρογιαλιά —μαζεύτηκε κι άλλος κόσμος— ώσπου τα κύματα βγάλαν το πτώμα στην αμμουδιά.

Δεν ήταν ένα πτώμα πνιγμένου όπως θα μπορούσε κανείς να φανταστεί. Ήταν ακρωτηριασμένο φρικιαστικά, κομμένα αυτιά, κομμένη μύτη, κομμένα τα όργανα και μαχαιριές βαθιές —τουμπανιασμένο— κάτι που προκαλούσε την σιχασιά, την ανατριχίλα και τον τρόμο. Μια ύπαρξη ανθρώπινη που καταβασανίστηκε, μαρτύρησε κι ύστερα πετάχτηκε στη θάλασσα.

Δεν δυσκολευτήκαμε να καταλάβουμε ότι ήταν Αρμένης, από εκείνους που είχαν πάρει εκείνο το πρωί οι Τούρκοι στρατιώτες και τους τράβηξαν πέρα στα βουνά. Από καιρό ξέραμε την τραγική τους μοίρα. Η φήμη για την σφαγή των Αρμένηδων βάραινε την πόλη.

Σε κάμποση ώρα φτάσαν οι ζαπτιέδες αγριεμένοι και ίσως ντροπιασμένοι που είδαμε τα έργα των χεριών του γένους τους:

—Άιντε, άιντε!

—Σικτίρ!

—Γκιαούρ ογλού γκιαούρ!

Διώξαν τον κόσμο, φέραν ανθρώπους τους και τράβηξαν το πτώμα σ' ένα κάρρο σκουπιδιών όπου το κουκούλωσαν.

Αραιά και που, αλλά όχι πολύ σπάνια, τα κύματα όλο και μας φέρναν ένα καινούργιο τέτοιο δείγμα —προ πάντων τις φουρτουνιασμένες μέρες έβγαζε η θάλασσα μας πότε κανέναν άντρα, πότε γυναίκα, πότε κανένα μωρό παιδί. Και ήσαν πάντα πτώματα των Αρμένηδων που τους πνίγανε στ' ανοιχτά ή τους θανάτωναν στα μάκρυνα βουνά και στα φαράγγια, τάσερνε όταν φούσκωνε ο ποταμός Πυξίτης και τα κυλούσε μέχρι την θάλασσα, όπου και τάπαιρνε το κύμα και τα ξερνούσε στις ακρογιαλιές μας.

Μπουλούκια - μπουλούκια ξεσηκωθήκανε και φεύγανε οι Τούρκοι, τρομαγμένοι από τους βομβαρδισμούς, αλλά προ πάντων από τον ρούσικο στρατό που είχε κιόλας φτάσει πολύ κοντά στην Τραπεζούντα. Σε λίγο οι Ρώσοι θα παίρνανε την πόλη και μόνο ο Αλλάχ ήξερε τι τους μελλόταν.

—Άιντε, άιντε!

—Έρχεται ο Μοσκώφ!

—Έρχεται ο μεγάλος ο γκιαούρης!

Πεσμένα τα φτερά τους, πεσμένες οι μούρες, πεσμένη ακόμα και η αγριάδα τους μπροστά στο άγνωστο κι αβέβαιο κισμέτ. Ξυπνήσαν κι όλας τ' αδελφικά αισθήματά τους για τους Ρωμιούς και αποχαιρετούσαν με μουσκεμένες από το δάκρυ εγκαρδιότητες. Αρμένηδες, βέβαια, δεν εύρισκαν ν' αποχαιρετήσουν κι εκείνοι ακόμα που θα θέλανε. Άδεια και βουβά μένανε τα σπίτια τους και τα πράγματά τους —έπιπλα, γυαλικά, στολίδια κι όλα τα υπάρχοντα— τα είχαν μαζεμένα στην Αρμένικη εκκλησία, στο Αρμένικο σχολείο και σε άλλα μεγάλα κτίρια, που ήσαν φορτωμένα απ' το βιος. Τα πιο πολύτιμα τα είχαν βουτήξει οι αγάδες και οι μπέηδες, όπως βούτηξαν και τα πιο όμορφα κορίτσια και τα ντύσαν τσαρτσάφια και φερετζέδες.

Όσο για μας —Θεέ μου τι χαρά!— περιμέναμε με λαχτάρα την απελευθέρωσή μας απ' τον προστάτη των χριστιανών, τον τσάρο, και λέγαμε χαλάλι οι βομβαρδισμοί, χαλάλι τα καρδιοχτύπια κι οι πιλάλες, χαλάλι ακόμα και οι οβίδες που με τόση απλοχεριά μας στέλνανε τα ρούσικα καράβια. Η αλήθεια είναι, ότι το παρακάνανε στο τέλος, αφού σε μια και μόνη μέρα τρεις φορές μας βομβάρδισε ο στόλος, λες και δεν είχε άλλη δουλειά να κάνει και γι' αυτό έφερνε βόλτα εκεί τριγύρω στα νερά μας, έριχνε στα Πλάτανα, πήγαινε πάρα πέρα, έριχνε, γύρναγε σ' εμάς, ξανάριχνε, έφευγε και ξαναερχόταν και ξανάριχνε.

Χαλάλι, όμως, λέγαμε πάλι, γιατί όλα αυτά δεν ήσαν παρά σημάδια της απελευθέρωσης που ζύγωνε. Ακόμα κι εμείς τα παιδιά ήμαστε όλο αναμονή κι όλο συγκίνηση:

—Έρχονται!

—Φτάνουν οι Ρώσοι μας!

—Είναι κιόλας όξω απ' την Τραπεζούντα τα ρούσικα στρατεύματα. Λίγο ακόμα και μας απελευθερώνουν!

Έφευγε ο τούρκικος λαός από την πόλη —άλλοι από θάλασσα, οι πιο πολλοί από στεριά— άρχισαν να φεύγουν κι οι Αρχές, έστριψε ο μουχτάρης, φεύγαν οι ζαπτιέδες, αδειάζανε τα καρακόλια. Και νάσου ένα πρωινό μαθαίνομε, ότι ο ίδιος ο βαλής —ο νομάρχης— εκείνο το θεριό, που είχε βγάλει φήμη στην σφαγή των Αρμένηδων, έβαλε κάτω την μούρη, παράδωσε την εξουσία στον Χρύσανθο και πήρε δρόμο. Η Τραπεζούντα χωρίς τούρκικη εξουσία, χωρίς Τούρκους! Θεέ μου, ποιος μπορούσε να το πιστέψει; Η μόνη Αρχή μέσα στην πόλη ήταν ο Έλληνας μητροπολίτης μέχρι που θάμπαινε ο ρούσικος στρατός.

Η ΖΩΗ ΜΕ ΤΟΥΣ ΡΩΣΟΥΣ

Ένας καινούργιος καθηγητής έκανε την εμφάνισή του επάνω στην έδρα. Ήταν ροδοκόκκινος, παχουλούτσικος, καλοσυνάτος και μας φαινόταν ότι τσέβδιζε λιγάκι, αλλά αυτό δεν μας εμπόδιζε καθόλου να τον σεβόμαστε και να τον παρακολουθούμε με εντελώς ιδιαίτερη συμπάθεια. Με το βιβλίο στο χέρι μιλούσε μια καινούργια γλώσσα, ύστερα κατέβαινε στον πίνακα, έγραφε ένα γράμμα, γύριζε σ' εμάς κι έλεγε:

—Έτα μπούκβα «ε»!

Ήταν ο καθηγητής των Ρωσικών, που μας άρχισε απ' το αλφάβητο. Ρούσικη ήταν πια η Τραπεζούντα, βλέπετε, κι έπρεπε να μάθουμε απαραιτήτως ρούσικα, που, άλλωστε, μας ήσαν τόσο ευχάριστα, ώστε όταν ο καθηγητής μας έλεγε να επαναλάβουμε εκείνο που είπε —«αυτό το γράμμα είναι «ε»— μας έπιανε ζήλος ακατάσχετος κι όλη μαζί η τάξη ούρλιαζε:

—Έτα μπούκβα εεεεεεεεε!

Τρόμαζε ο άνθρωπος και βούλωνε τ' αυτιά του:

—Σιγά, παιδιά μου, σιγότερα! Αρνιά σαλαγάτε;

Μέχρι προχτές ακόμα ίδρωνε επάνω στην έδρα ο Τούρκος χότζας προσπαθώντας να μας μάθει την γλώσσα του μεμλεκετιού και μας έβαζε να τραγουδάμε:

Νε πασά ιζ
μπιζ, νε μπέη ίιιιιζ!..

Δηλαδή «ούτε πασάδες είμαστε ούτε μπέηδες —έλεγε το σοφό τούρκικο τραγουδάκι— αλλά μόνο μαθηταί», κι εμείς μη έχοντας καμιά αμφιβολία γι' αυτό, το τραγουδούσαμε γεμάτο παραφωνίες ή και ογκανίσματα προς μεγάλη απελπισία του ταλαίπωρου του χότζα.

Δεν γινόταν, όμως, καθόλου το ίδιο με τον καθηγητή της ρωσικής, που μας ήταν πολύ αγαπητός και μας εύρισκε όλους πρόθυμους κι επιμελείς στην εκμάθηση της γλώσσας, σε τέτοιο σημείο μάλιστα, ώστε να συμπληρώνουμε όσα μας δίδασκε με ρούσικες φράσεις που ψαρεύαμε απ' έξω —απ' τους Ρώσους στρατιώτες— που όταν του τις λέγαμε κοκκίνιζε μέχρι τ' αυτιά. Ήταν φανερό ότι οι εξωσχολικοί μας δάσκαλοι δεν διακρινόντουσαν για ιδιαίτερη σεμνότητα στα πρόχειρα εκείνα μαθήματα του δρόμου.

Ο υπερβολικός ζήλος που δείχναμε στο νέο μάθημα απέδιδε γρήγορα καρπούς κι έτσι μέσα σε λίγους μήνες σημειώσαμε εκπληκτικές προόδους. Όσο για μένα, ειδικά, μου άρεσε τόσο πολύ η νέα γλώσσα, ώστε μπορούσα κιόλας να κάνω επίδειξη του γνωστού ταλέντου μου της απαγγελίας, σε άπταιστη ρωσική:

Κτο βας ντέντι κρέπκο λιούπιντ
κτο βας νέζνο τακ γκαλιούπιτ
νε σμικάγια νότσι γκλαζ
κτο ζαπότιστια οβάζ;
Μάμα νταραγκάγια!...

Αν οι ρούσικες λέξεις των στίχων αυτών του αναγνωστικού μας δεν έχουν ταλαιπωρηθεί πάρα πολύ απ' τον καιρό —έτσι όπως σώζονται με άλλα ερείπια της ρούσικης γλώσσας μέσα στην μνήμη— τότε το σχολικό αυτό ποιηματάκι λέει... «ποιος, εσάς παιδάκια, σας αγαπά πολύ, ποιος δεν κλείνει τα μάτια κλπ... η μητέρα η αγαπημένη».

Ο γιαλός μας ήταν τώρα γεμάτος Ρώσους στρατιώτες που πολλές ώρες την ημέρα δούλευαν για τα οχυρωματικά έργα του λιμανιού —όλο και φέρναν μεγάλες σημαδούρες και πελώρια δίχτυα από μετάλλινους χαλκάδες, που τα πιάναν όλοι μαζί και τα τραβούσαν για να τ' απλώσουν, τραγουδώντας με ρυθμό:

—Ρας, τβα, χοοοοοο!

Τα μετάλλινα αυτά δίχτυα ήταν για να τοποθετηθούν —κρεμασμένα από σημαδούρες— στην είσοδο του λιμανιού, ώστε να φραχτεί καλά και να εμποδίζεται η προσπέλαση απ' τα εχθρικά υποβρύχια. Επειδή, ωστόσο, η δουλειά ήταν κουραστική, οι Ρώσοι στρατιώτες την κάναν τραγουδώντας κι εκτός από το πάρα πάνω —ένα, δύο, χοοοοο— λέγαν κι ένα άλλο τραγούδι που συντόνιζε το τράβηγμα: «Λίγο ακόμα, λίγο ακόμα... χοοοοο».

Μαζεμένη γύρω τους η μαρίδα τραγουδούσαμε κι εμείς μαζί τους, μόνο που το «χοοοοοο» το παρατραβούσαμε λίγο προς την καζούρα και τότε ο επικεφαλής αγρίευε και μας κυνηγούσε, πετώντας μερικές απ' τις φράσεις εκείνες που προκαλούσαν το κοκκίνισμα, αλλά και την θυμωμένη απορία του καθηγητή μας:

—Μα που στην οργή, μας έλεγε, πάτε και συλλέγετε τέτοια μαργαριτάρια!

Άλλαξε εντελώς η πόλη μας ύφος με τους Ρώσους. Ανάσανε ο ελληνισμός, άστραφταν τα πρόσωπα, δεν ακουγόταν πια στους μιναρέδες ο μουεζίνης, αλλά χαλούσαν τον κόσμο οι γλυκόλαλες καμπάνες τις Κυριακές και τις γιορτές, τα πρωϊνά και τους εσπερινούς.

Στο μεϊτάνι δεν έβλεπες πια παρά λιγοστούς Τούρκους και περισσότερους Έλληνες και Ρώσους ή τις όμορφες και τρισχαριτωμένες εκείνες «σιστρίτσες» —αδελφές του Ερυθρού Σταυρού— κάτασπρες και κατάξανθες Ρωσίδες ή μελαχροινές Γεωργιανές, που πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στον στρατό. Πολλές απ' αυτές κατέβαιναν στο γιαλό μας για να κάνουν μπάνιο κι όταν αποτραβιόντουσαν πίσω από «τα πέτρας» —τα μεγάλα βράχια του γιαλού μας— μερικές θεωρούσαν περιττό να βάλουν οποιοδήποτε κάλυμμα κι έτσι είχαμε την συναρπαστική ευκαιρία να μένουμε έκθαμβοι μπροστά σε συγκλονιστικά για την πόλη μας θεάματα.

Τα βραδάκια —όταν οι Ρώσοι στρατιώτες είχαν τελειώσει την δουλειά τους κάτω στο γιαλό— ήταν χαρά Θεού το σπίτι όπου μέναν, καθώς αντηχούσε απ' τα ακορντεόν, τις μπαλαλάικες και τα τραγούδια τους. Κι όταν ακόμα διστάζαμε να μπούμε εξ αιτίας της πρωινής καζούρας στο γιαλό, μας φωνάζανε οι ίδιοι:

—Ιντί σουτά, ιντί σουτά.

«Ελάτε εδώ», κι εμείς δεν θέλαμε, βέβαια, πολλά παρακάλια για να τρέξουμε και νάμαστε πάλι ανάμεσά τους, να τους βλέπουμε πότε να χορεύουν εκείνους τους μισογονατιστούς χορούς με σταυρωμένα τα χέρια και τις κλωτσιές στον αέρα, πότε να τραγουδάνε τραγούδια ωραία της πατρίδας τους —σε χορωδίες, ή εύθυμα και πεταχτά, χτυπώντας παλαμάκια. Τα πιο εύκολα μας τα μάθαιναν και τα τραγουδούσαμε κι εμείς:

Πάπα μάμα νιέτο ντόμα
νικαβό παγιάτσα
πριχαντίτι βέτσερ ντόμα
πούτιμ τσαλαβάτσια.

«Ο μπαμπάς και η μαμά, δεν είναι στο σπίτι, δεν έχουμε τίποτα να φοβηθούμε, έλα το βραδάκι στο σπίτι να φιληθούμε». Εμείς τα παιδιά, μάλιστα, τραγουδούσαμε κάτι τέτοια τραγουδάκια με περισσότερο πάθος απ' τους Ρώσους γιατί η ερωτική πρόσκληση του τραγουδιού απευθυνόταν μόνο στον αέρα φευ! και πουθενά αλλού.

Τα γλέντια και τα λαϊκά πανηγύρια είχαν την εποχή εκείνη όλο το κέφι, την ζωηράδα και την ξενοιασιά τους —καιγόταν το πελεκούδι στα χωριά τις μεγάλες γιορτές και στις πλατείες στηνόντουσαν οι χοροί, όπου τρέχαν οι κοπέλες με την βαριά ντόπια φορεσιά —τις «ζουπούνες»— και τα παλικάρια με τις «ζίπκες», σταυρωτά τα φυσεκλίκια και το πιστόλι με την κάμα στο πλευρό. Άντρες, γυναίκες πιανόντουσαν χέρι με χέρι, σχημάτιζαν ένα μεγάλο κύκλο, στην μέση του οποίου στεκόταν ο λυράρης —«κεμεντζετζής»— που έπαιζε ασταμάτητα κι οι χορευτές χόρευαν την ατέλειωτη ποικιλία των ποντιακών χορών.

Ο χορός, όμως, που ενθουσίαζε ιδιαίτερα και απαιτούσε εξαιρετική τέχνη ήταν η «σέρα» —ένας καθαρά αντρίκιος χορός, όπου οι χορευτές σχημάτιζαν πάλι κύκλο, αλλά σε μια στιγμή πεταγόντουσαν στη μέση δυο χορευτές, τραβούσαν τις κάμες και χόρευαν σταυρώνοντάς τις κάθε τόσο.

Ο ποντιακός «σέρα χορός» είναι ό,τι σοβαρότερο μπορεί να φανταστεί κανείς κι ό,τι πιο αρρενωπό —μικρά βηματάκια τρεμουλιαστά, τα χέρια ψηλά κι απότομα κάτω, με αστραπιαίο λύγισμα των γονάτων, με αναπήδηση και πρωτόγονες κραυγές:

—Χα, χααα!

Το κορμί τρεμουλιάζει ολόκληρο, σείονται οι ώμοι, σείεται το κεφάλι, σείεται το στήθος, αλλά σοβαρά, αρρενωπά, ενώ τα πόδια μόλις πατούν την γη και δεν λυγίζουν παρά μονάχα την στιγμή που οι χορευτές θα σκύψουν —χα, χααα— σε μια ξέφρενη, αλλά αυστηρά πειθαρχημένη κίνηση.

Η μούσα της ψαλτικής παράστεκε με πολλή στοργή την πρόοδό μου και μια μέρα μου είπε ο Τσιράχ:

—Νομίζω, ότι είναι πλέον καιρός ν' αρχίσης να λες και τον Απόστολο.

Έμεινα με το στόμα ανοιχτό:

—Απόστολο!

—Ναι, είμαι βέβαιος ότι θα τα καταφέρεις. Να, πάρε το βιβλίο και μελέτησε καλά το κείμενο. Είναι ο Απόστολος της ερχόμενης Κυριακής.

Η χαρά μου ήταν απερίγραπτη αλλά και τόσο μεγάλη η συγκίνησή μου, ώστε απ' την στιγμή εκείνη κι όλας μ' έπιασε το τρακ που δεν μ' άφησε ολόκληρη την βδομάδα.

Θα τα κατάφερνα τάχα να φανώ άξιος της τιμής που μου γινόταν και ν' ανταποκριθώ στις απαιτήσεις του χριστεπωνύμου πληρώματος της εκκλησίας; Όλες τις μέρες της κρίσιμης εκείνης βδομάδας μ' έτρωγε η ανησυχία, ενώ με το βιβλίο στο χέρι δοκίμαζα στο κείμενο την κλίμακα της φωνής μου κι έκανα τις σχετικές μου ασκήσεις στην τεχνική του Αποστόλου, όπως την είχε πάρει το αυτί μου τόσο καιρό που ήμουν ένας απλός, αλλά, ευτυχώς, πολύ προσεκτικός ακροατής.

Αρχίζοντας σιγανά από το «Αδελφοί» και ανεβαίνοντας από παράγραφο σε παράγραφο, όλο και ψηλότερα, προετοίμαζα το σταμάτημα στις τελείες με τσαλιμάκια της φωνής, για να πιάσω την παρακάτω παράγραφο σε ψηλότερο ακόμα τόνο, ώσπου να φτάσω στο τελικό «Αμήν», που έπρεπε νάναι μακρόσυρτο, γεμάτο από φιοριτούρες και φωνητικά σκαμπανεβάσματα, άνετα, σταθερά, χωρίς κανένα βράχνιασμα ή κοκοράκι, στους ψηλότερους δυνατούς τόνους της κλίμακας.

Πόσες και πόσες φορές επαναλάμβανα τα ίδια και τα ίδια — με είχαν βαρεθεί στο σπίτι οι αδελφές μου και μου βάζαν την φωνή:

—Πάψε πια! Μας έσκασες!

Οπωσδήποτε η βδομάδα κύλησε γρήγορα και να που έφτασε η Κυριακή —μ' ένα χοροπηδητό της καρδιάς απ' τα χαράματα— που αφού ψάλαμε όλα της ιερής Ακολουθίας, φτάσαμε και στην μεγάλη την στιγμή.

—Έλα πάρε το βιβλίο και προχώρει, μου είπε ο Τσιράχ.

Πήρα το βιβλίο, βγήκα έξω απ' το στασίδι μας, έκανα μια άγαρμπη υπόκλιση προς την Ωραία Πύλη κι ύστερα πήγα κι ανέβηκα ένα σκαλί προς τον θρόνο του δεσπότη, ενώ το ευλαβές ακροατήριο παρακολουθούσε μ' ενδιαφέρον όλες τις κινήσεις του νέου αστέρα, που ετοιμαζόταν να ντεμπουτάρει στην ιερή σκηνή:

—Αδελφοίοίοίοί, ακούστηκε η φωνή μου.

Μόλις άρχισα μου έφυγε μονομιάς όλο το τρακ, συνέχισα κανονικά και τελείωσα το κείμενο έτσι ακριβώς όπως το είχα μάθει σ' όλες του τις λεπτομέρειες. Δυστυχώς, το ευλαβές κοινό της εκκλησίας δεν συνηθίζει να χειροκροτεί αυτούς τους αδικημένους καλλιτέχνες του Αποστόλου κι έτσι δεν είχα την ευκαιρία ν' απολαύσω την επιδοκιμασία του ακροατηρίου και τον ενθουσιασμό του, που ήταν αδύνατο να τον μαντέψω μέσα στην κατανυκτική σιγή που ακολούθησε, αλλοίμονο, όλο εκείνο το θαυμάσιο και περίτεχνο «Αμήήήν» του τέλους.

Θα πρέπει, όμως, να ήταν ένας θρίαμβος ο πρώτος μου Απόστολος, γιατί μόλις γύρισα στο στασίδι μας με χάιδεψε ο Τσιράχ και μου είπε —κατασυγκινημένος για το δημιούργημά του— «μπράβο, μπράβο». Φρόντισε, μάλιστα, να μη μείνει χωρίς θετικότερες συνέπειες η λαμπρή μου επιτυχία κι έτσι εκτός απ' τους πολλούς επαίνους για την πρόοδό μου, την άλλη Κυριακή, ευθύς μετά την Λειτουργία, έσκυψε και μου έκανε μια βαρυσήμαντη ανακοίνωση:

—Σε θέλει ο επίτροπος.

Αφού πήρα το αντίδωρο απ' το χέρι του παπά που με ευλόγησε μ' ένα πλατύ χαμόγελο —«Ευλογία Κυρίου και έλεος έλθοι εφ' ημάς»— τράβηξα προς το παγκάρι όπου ο επίτροπος μου έβαλε στο χέρι μερικά γρόσια.

—Τι είναι αυτά; ρώτησα.

—Η αμοιβή σου. Απ' αυτή την Κυριακή θα πληρώνεσαι τακτικά. Σου κόψαμε ένα μικρό μηνιάτικο.

Έγινα κατακόκκινος κι ήθελα ν' αφήσω τα γρόσια στο παγκάρι, αλλά ο επίτροπος δεν δεχόταν αντίρρηση:

—Σους, μου είπε ποντιακά, έπαρτα και δέβα. Εσύ είσαι καλόν παιδίν, θα ίνεσαι καλός ψάλτης.

Ήταν τα πρώτα λεφτά που κέρδιζα με την αξία και την τέχνη μου.

Με τους Ρώσους στρατιώτες συνεννοούμαστε τώρα μια χαρούλα και τσάτρα - πάτρα τα δουλεύαμε τα ρούσικα με τόση άνεση μάλιστα και θράσος, ώστε όταν δεν μας καταλάβαιναν, να φαίνονται σε μειονεκτική θέση εκείνοι κι όχι εμείς.

—Σλούchι, σλούchι!...

Σλούchι —αν θυμάμαι καλά— σημαίνει «άκουσε» κι αυτό το χρησιμοποιούσαμε πάντα για να φωνάξουμε κανένα Ρώσο. Ο... «Σλούchης» άκουγε και γύριζε:

—Ιντί σουντά!

«Έλα εδώ». Και πιάναμε την κουβέντα, ρωτώντας πότε για το ένα και πότε για το άλλο και προ πάντων για ποιο λόγο ο ρούσικος στρατός κατεδάφιζε εκείνα τα ωραία τείχη και κάστρα των Κομνηνών που υψωνόντουσαν μεγαλόπρεπα και άθικτα σχεδόν επάνω στο Γκιουζέλ Σαράι. Ο καλόβολος Ρώσος συνομιλητής μας πρόθυμα απαντούσε στις κάθε είδους απορίες μας κι όσο για τα τείχη η εξήγησις ήταν, ότι απ' το σημείο εκείνο κλείναν την θέα της θάλασσας.

—Πανιμάις;

—Νιέτ.

Στο τέλος, όμως, με λίγη καλή θέληση και μερικές βοηθητικές χειρονομίες καταλαβαίναμε τα πάντα: Στρατιωτικοί λόγοι επέβαλαν το γκρέμισμα των τειχών για νάναι ανοιχτός ο χώρος προς την θάλασσα, απ' όπου θα μπορούσε να φανεί ο εχθρός —γερμανικά ή τούρκικα πολεμικά.

Μέσα στην ειρηνική και ήσυχη ζωή μας «επί Ρωσίας» —όπως λέγαμε αργότερα όταν νοσταλγικά θυμόμαστε την εποχή εκείνη— την τούρκικη εξουσία δεν την θυμόμαστε παρά μονάχα σαν ένα όνειρο κακό. Όταν οι μαθητές του σχολείου πηγαίναμε εκδρομή — στην γραμμή, με τους δασκάλους επικεφαλής— τραγουδούσαμε στον δρόμο μόνο πατριωτικά τραγούδια κι απ' αυτά, κατά προτίμηση, τα πιο ενθουσιώδη.

Έξαλλοι από πατριωτικό οίστρο, τσιρίζαμε όλοι μαζί:

Άντε μωρέ παιδιά,

φωτιά εις την σκλαβιά
εμείς τα παλικάρια
ζήτω η Λευτεριά!

Ενώ ο κύριος στόχος των πατριωτικών αυτών τραγουδιών ήσαν οι Τούρκοι, σ' άλλα γινόταν εύφημη μνεία και για τους Βουλγάρους, εναντίον των οποίων το μένος μας ήταν ακόμη μεγαλύτερο:

Βούλγαρον κι αν απαντήσω
θα του πάρω την ψυχή
και το αίμα του θα πίνω
όπως πίνω το κρασί!..

Το ευτύχημα ήταν, ότι δεν υπήρχε κανένας πρόχειρος Βούλγαρος στον δρόμο κι έτσι φτάνοντας στο δασόφυτο «Σοούκ Σου» βρίσκαμε διέξοδο στο δροσερό νεράκι της πηγής που ασκούσε κατευναστική επίδραση στον πατριωτικό μας πυρετό και τον καννιβαλικό μας οίστρο.

«Επί Ρωσίας» ήλθε, όμως, ένα πρωινό κι η μεγάλη συμφορά στο σπίτι μας. Ο πατέρας μου ήταν άσχημα εδώ και κάμποσο καιρό κι όταν μια νύχτα άκουσα μια σπαραχτική κραυγή, πάγωσα στο κρεβάτι μου. Η φωνή ήταν της μητέρας μου. Κατάλαβα: Δεν είχα πια πατέρα.

Για κάθε παιδάκι 11 - 12 χρονών, ο πατέρας δεν είναι μονάχα το στήριγμα του σπιτιού κι ο αρχηγός της οικογένειας, αλλά ο μυθικός ήρωας που πλάθει γύρω του την ατμόσφαιρα της σιγουριάς.

Αν η μητέρα αντιπροσωπεύει την τρυφεράδα και την στοργή, ο πατέρας είναι η δύναμη που εμψυχώνει το παιδί και το κάνει να κοιτά άφοβα τον κόσμο. Περήφανο είναι το κάθε παιδάκι για τον πατέρα του κι όταν τον έχει στο πλευρό του νοιώθει ότι πατά σε στέρεη γη.

—Πέθανε ο πατέρας!

Ήταν κάτι ακατανόητο αυτό, απίστευτο. Ένοιωθα την ίδια την γη να σαλεύει κάτω απ' τα πόδια μου καθώς αναπάντεχα βρέθηκα μπροστά σ' αυτό το αδυσώπητο γεγονός που έφερνε την κρύα σφραγίδα του οριστικού και αμετάκλητου. Φτεροκοπούσε η σκέψη μου, δεν εννοούσε να το παραδεχτή, παράδερνε σαν ένα πουλί αλαφιασμένο κι απότομα συντριβόταν σαν να χτυπούσε επάνω σε μια διπλοκλεισμένη πόρτα.

Θεέ μου, πόσο πιο πολύ αγαπημένη μου φαινόταν τώρα η μορφή του. Εκείνο το καλοσυνάτο πρόσωπό του, τα ήμερα και γεμάτα αγάπη μάτια του, τα γερά του μπράτσα όπου μ' έπαιρνε μικρόν και με χόρευε στα γόνατά του, όχι τραγουδώντας, αλλά ψέλνοντας το τροπάρι του Αγίου Δημητρίου:

Μέγαν εύρατο εν τοις κινδύνοις
Σε υπέρμαχον η οικουμένη!..

Κι όταν έλεγε το «Μεγαλομάρτυς Χριστού Δημήτριε», με σήκωνε ψηλά με περηφάνεια, γιατί, ίσως, ανάμεσα στις πέντε κόρες του ήμουν ο μόνος γιος.

Ήταν ο πιο καλός άνθρωπος του κόσμου ο πατέρας μου κι όλοι τον αγαπούσαν, όχι γιατί δεν είχε βλάψει ποτέ ούτε μυρμήγκι, αλλά και δεν ακούστηκε ποτέ κακός λόγος απ' το στόμα του. Νησιώτης απ' την Τένεδο, έφερνε μέσα του το άρωμα της καλωσύνης της πατρίδας του κι ήταν τόσο αξιαγάπητος, τόσο συμπαθητικός όταν προσπαθούσε να μιλήσει τα Ποντιακά, και δεν τα κατάφερνε, ωστόσο, ούτε στις λέξεις ούτε στην προφορά.

—Πατέρα, τούλεγα, εσύ ποτέ σου δεν θα γίνης Πόντιος.

Κι εκείνος απαντούσε:

—Δεν πειράζει, παιδί μου, αρκεί να γίνεις καλός Πόντιος εσύ. Αυτή εδώ η ράτσα έχει μεγάλες αρετές. Κοίταξε να πάρεις όσα περισσότερα μπορείς.

Έφυγε ο πατέρας απ' τον κόσμο. Και τώρα; Μια καινούργια συντροφιά ερχόταν στη ζωή μου: Η Βιοπάλη.

Κάτι πολύ περίεργες κουβέντες άρχισαν ν' ακούγονται τώρα τελευταία για την Ρωσία:

—Έπεσε ο τσάρος!

Αν ήταν δυνατόν! Πέφτει ποτέ ο τσάρος; Κι όμως, επίμονες ήσαν οι φήμες:

—Έπεσε, το γράφουν κι οι εφημερίδες.

—Και ποιος τον διαδέχτηκε;

—Κάποιος Λένιν ήρθε, λένε.

Λένιν! Άλλο πάλι τούτο! Πούθε ξεφύτρωσε τούτος ο χριστιανός και πούθε ξεπετάχτηκε τόσο αναπάντεχα, ώστε ν' ανέβη μέχρις εκεί ψηλά στον θρόνο του τσάρου χωρίς να τον πάρουμε χαμπάρι; Γίνονται τέτοια πράγματα; Κι όμως οι μεγάλοι επιμέναν, ότι γίνονται! Κάποια επανάσταση, λέει, ξέσπασε στη Ρωσία και βγάλαν στη μέση εκεί πέρα, λέει, ένα καινούργιο φρούτο που το λέγαν μπολσεβικισμό κι αυτός ο κ. Λένιν ήταν, λέει, ο αρχηγός των μπολσεβίκων κι έριξε, λέει, τον τσάρο για να τα μοιράσει όλα στους μουζίκους και να μην υπάρχει πια πλούσιος και φτωχός σ' όλη τη Ρωσία παρά να γίνουν όλοι το ίδιο!

—Κουταμάρες!

—Παραμύθια!

—Δεν γίνονται αυτά τα πράματα! Παντοδύναμος είναι ο τσάρος και πατερούλης όλων των Ρώσων. Τολμά κανένας, εκεί πέρα, να τον πειράξει;

Αυτές ήσαν οι απόψεις μας για όσα ακούγαμε να λένε οι μεγάλοι, αλλά και πάλι δεν μπορούσαμε να μη παραδεχτούμε ότι «κάτι γινόταν» στη Ρωσία κι ότι ο τσάρος ίσως δεν θα την περνούσε και πολύ καλά, αφού πριν από λίγους μήνες είδαμε κι όλας ν' αλλάζουν ξαφνικά τα ρούβλια που είχαν επάνω το κεφάλι του και να κυκλοφορούνε άλλα —δίχως τσάρο— που τα λέγανε «Κερένσκυ».

—Επομένως;

—Λέτε να είναι αλήθεια όλ' αυτά;

—Αλήθεια - ψέματα, πάντως κάτι γίνεται στη Ρωσία.

Ω, δεν χωρούσε αμφιβολία,, ότι κάτι γινόταν στη Ρωσία, αφού κι εδώ ακόμα σε μας, αρχίσαμε να βλέπουμε μερικά πολύ περίεργα συμπτώματα στους Ρώσους στρατιώτες, που δεν είχαν πια την αυστηρή και περιποιημένη εμφάνιση που ξέραμε κι ούτε δείχναν σεβασμό μπροστά στους ανωτέρους τους. Πέρναγε, έξαφνα, ο αξιωματικός τους κι οι στρατιώτες συνέχιζαν τις ζωηρές τους συζητήσεις χωρίς να του δίνουν σημασία.

Μπουλούκια - μπουλούκια μαζευόντουσαν οι στρατιώτες, αλλά τώρα δεν ήσαν πια κεφάτοι όπως άλλοτε, ούτε τραγουδούσαν, ούτε χόρευαν, παρά δείχναν ταραγμένοι και ανήσυχοι και όλο συζητούσαν, πότε χαμηλά και πότε ζωηρά και καυγατζίδικα. Ήταν μια γενική νευρικότητα ανάμεσά τους και μια πολύ μεγάλη ακαταστασία, που άλλαζε εντελώς την εικόνα του πειθαρχημένου στρατού που είχαμε γνωρίσει και βλέπαμε από πολύ κοντά επί τόσους και τόσους μήνες.

Κάπου - κάπου αρχίσαμε ν' ακούμε και μια καινούργια λέξη τους:

—Ταβάρις|!

Τόσο καιρό είχαμε μάθει όλες τις λέξεις που χρησιμοποιούσαν για να φωνάζωνται μεταξύ τους, αλλά την λέξη «ταβάρις» δεν την είχαμε ακούσει, γι' αυτό και μας έκανε εντύπωση ο καινούργιος τούτος τρόπος της προσφώνησης, πολύ περισσότερο όταν, ρωτώντας, μάθαμε ότι «ταβάρις» σημαίνει «σύντροφος».

Η αλλαγή φαινόταν ακόμα εντονότερη στο εσωτερικό του μεγάλου σπιτιού των Ρώσων στρατιωτών, όπου δεν φύλαγε ο σκοπός όπως και πρώτα κι όπου μπαινοβγαίναμε ελεύθερα τώρα πια, οποιαδήποτε ώρα, ακόμα και αργά το βράδυ, χωρίς κανένας να μας δίνη σημασία.

Άλλοτε οι στρατιώτες ήσαν όλο απασχολημένοι, πότε με την πάστρα των θαλάμων, πότε με το γρασάρισμα και το γυάλισμα των όπλων τους, αλλά τώρα κανένας δεν φρόντιζε για τέτοιες νοικοκυροσύνες. Άστρωτα μέναν τα κρεβάτια τους και τα ντουφέκια τους απείραχτα κρεμόντουσαν στους τοίχους. Κανένας δεν μας μίλαγε γιατί όσοι δεν ήσαν απορροφημένοι απ' τις ατέλειωτες εκείνες συζητήσεις τους, φτιάχναν δέματα, τύλιγαν, δέναν πράματα σαν άνθρωποι που ετοιμάζονται για ταξίδι.

Και κάτι πιο απίστευτο: Οι εικόνες της τσαρικής οικογένειας που βλέπαμε άλλοτε στους τοίχους, τώρα ήταν μουντζουρωμένες ή σκισμένες.

—Τρελάθηκαν οι Ρώσοι, λέγαμε. Νάτο που ρίξανε τον τσάρο τους κι ίσως μάλιστα, ετοιμάζονται να τα παρατήσουν όλα και να φύγουν.

—Λέτε;

—Όλο πακέτα φτιάχνουν, δεν τους βλέπετε;

Λίγο πιο πριν, όμως, από τούτη την περίεργη κατάσταση ο ρούσικος στόλος συνέχιζε ακόμα τους βομβαρδισμούς στα παράλια του Πόντου και μια μέρα μας έφερε χιλιάδες Έλληνες πρόσφυγες απ' την Ορδού, όπου φαίνεται ότι είχε γίνει πολύ μεγάλο κακό. Είχε βγει μάλιστα κι ένα τραγούδι για τα παθήματα των Ορδουλήδων:

Ήταν Αυγούστου ένδεκα
Παρασκευή ημέρα
που η Ορδού εκαίετο
με τόπια στον αέρα.

Αξέχαστη μου μένει η αλληλεγγύη που έδειξε ο πληθυσμός της πόλης μας προς τους πρόσφυγες εκείνους —δεν έμεινε σπίτι ελληνικό που να μη φιλοξενήσει μερικούς ή κι ολόκληρες οικογένειες. Πήραμε κι εμείς στο σπίτι μας μια οικογένεια κι ακούαμε απορημένοι να μας λένε για τα βάσανα που είχαν τραβήξει και για το πώς τους πήρε ο στόλος, αλλά δεν θυμάμαι τίποτ' άλλο απ' όλη εκείνη την ιστορία, εκτός απ' τους παραπάνω στίχους που σώθηκαν ατόφιοι στο μυαλό μου.

Οι στίχοι και τα τραγούδια σώζονται καλύτερα στη μνήμη, όπως και μερικοί άλλοι που τραγουδούσαμε τα παιδιά του σχολείου σε άλλη περίπτωση, όταν, οργανωμένοι σε χορωδία με όργανα, βγαίναμε την Πρωτοχρονιά, γυρνούσαμε στα σπίτια και ψέλναμε για να μαζέψουμε χρήματα για τους πρόσφυγες, που κατέβαιναν τσούρμα απ' τα χωριά και πλημμυρίζανε την Τραπεζούντα:

Αρχιμηνιά κι Αρχιχρονιά
πολύχρονοι να ζείτε
μα και τ' αδέλφια τα φτωχά
να μη τα λησμονείτε.
Π' αφήσανε τα σπίτια τους
την πατρική τους χώρα
κι άλλοι στον δρόμο πέθαναν
κι άλλοι πεθαίνουν τώρα.

Τα ρούβλια προσφερόντουσαν με αφθονία, και μαζί με τ' άλλα που δίναν οι πλούσιοι στην «Φιλόπτωχο Αδελφότητα», λειτουργούσαν τα συσσίτια όπου βρίσκαν ζεστό φαγητό όλοι οι κατατρεγμένοι που ζητούσαν άσυλο στην πόλη μας.

Ο ρούσικος στρατός μας έφευγε βιαστικά. Άδειασε το σπίτι όπου μέναν οι Ρώσοι στρατιώτες, πάει ο φίλος μας ο Βάνιας, πάει ο Γκρηγκόρη, πάει ο Φέντιας με το ακκορντεόν —ο γελαστός— πάει ο Νικολάι ο ανοιχτοχέρης, που άλλοτε μας πρόσφερνε κβας, άλλοτε γαλέτες κι άλλοτε μας προσκαλούσε να φάμε πορτς από την καραβάνα του κι ήταν μεγάλη του απόλαυση να μας ακούη να τραγουδάμε στραβά τα ρούσικα τραγούδια, με μπουρδουκλωμένα λόγια ακαταλαβίστικα, έτσι όπως τάπαιρνε τ' αφτί μας:

Αχ Γιάπλουσκα τα κουτά χότσισα
μαΐ μάμουσκα τα ζαμουσχίτσισα.

Τις τελευταίες μέρες, καθώς ετοίμαζε τα πράματά του, μη έχοντας τι άλλο δώρο να μας κάνει για να τον θυμόμαστε, μας ρωτούσε αν θέλαμε να μας χαρίσει δυο χειροβομβίδες που του περισσεύανε και που θα του ήσαν βάρος στο ταξίδι.

Τις χειροβομβίδες δεν τις πήραμε, αλλά μαζέψαμε άλλα πολύ ωραία δώρα απ' τους άλλους, καψούλια από χειροβομβίδες, σφαίρες με τις θήκες τους —πέντε η κάθε μια— ξιφολόγχες και πολλές μικρές θερμάστρες, ατομικές των στρατιωτών, που είχαν το σχήμα κλεφτοφάναρου —χωρίς τον φακό— και μέσα ένα ειδικό κάρβουνο, σαν στήλη ηλεκτρικού, το άναβες, έκλεινες το καπάκι, έβαζες την σομπίτσα στην τσέπη σου και σε ζέσταινε ωραία - ωραία. Μαζέψαμε επίσης και πολλές δυναμίτες —μεγάλη ποικιλία— άλλες μοιάζαν με μακριά λουκούμια, έκοβες από την άκρη μια σταλίτσα, την χτυπούσες με την πέτρα κι έσκαζε, άλλες ήταν σαν μακρύ ξερό σπαγέτο που μόλις το άναβες από τη μια του άκρη και το έσφιγγες στο χώμα, έκανε φσσσς κι έφευγε στον αέρα σαν τρελλό, κι άλλες πάλι ήσαν μικρές, σκληρές λουριδίτσες κόκκινες, που παίρναν εύκολα φωτιά και βγάζαν πολύ ωραίο φως. Πολλά παιδιά την εποχή εκείνη γέμισαν με τέτοια όμορφα δώρα, που παρουσίαζαν μάλιστα εκπλήξεις, γιατί μερικά, θέλοντας να προκαλέσουν λίγο πιο δυνατό κρότο με το λουκουμάκι, βάζαν μια σταλίτσα παραπάνω και πάνε τα δάχτυλά τους!

Φύγαν οι στρατιώτες από το ένα σπίτι, φύγαν κι οι αξιωματικοί που μέναν στο πλαϊνό κι εκείνες οι όμορφες «σιστρίτσες» του Ερυθρού Σταυρού, η Τάνια η ξανθιά και η Κατούσκα η μελαχρινή, με τα μεγάλα μαύρα μάτια, που όταν φορούσε την χιονάτη καλύπτρα στο κεφάλι, μας φαινόταν σαν οπτασία υπερκόσμια. Μια φορά μου είχε χαϊδέψει το μάγουλο με το κάτασπρο χεράκι της κι έχασα τον ύπνο μου για μια εβδομάδα.

Όσο λιγόστευαν οι Ρώσοι μέσα στην πόλη —φεύγανε κάθε μέρα— τόσο ανήσυχη γινόταν η ατμόσφαιρα κι άρχιζε να γεμίζει με αγωνία. Τι θα γινόταν τώρα; Θα ξαναρχόντουσαν οι Τούρκοι! Πολύς κόσμος ξεσηκώθηκε κι ετοιμαζότανε να φύγει για το Βατούμ ή για το Κερτς —ο Καύκασος ήταν κοντά κι απέναντί μας η Κριμαία— αλλά οι πιο νέοι και θαρραλέοι μιλούσαν για αντίσταση και άμυνα. Στο σπίτι που άδειασαν οι Ρώσοι στρατιώτες ήρθαν για λίγες μέρες κάτι φασαριόζικοι «Καρσλήδες» —Έλληνες στρατιώτες απ' το Καρς, που υπηρετούσαν στον ρούσικο στρατό— κι αυτοί ήταν πολύ μαχητικοί και δεν θέλαν με κανένα τρόπο να φύγουν απ' την Τραπεζούντα και ν' αφήσουν ανυπεράσπιστο τον πληθυσμό στα χέρια των Τουρκαλάδων. Γυρνούσαν στην πόλη αρματωμένοι με σταυρωτά φυσεκλίκια και τα όπλα τους στον ώμο, μιλούσαν πολύ βαριά ποντιακά και απειλούσαν ότι θα εξοντώσουν στο λεπτό τον κάθε Τούρκο που θα τολμούσε να ζυγώσει με διαθέσεις εχθρικές:

—Μη φοάστεν! Μη φοάστεν! Εμείς αδά θα μένομε, με τ' εσάς!

Να μη φοβόμαστε μας λέγαν, αλλά μια κουβέντα ήταν αυτό. Παράλληλα, ωστόσο, ήσαν ξεσηκωμένοι κι οι άλλοι νέοι Πόντιοι, που οργάνωσαν, μάλιστα, στα γρήγορα αντάρτικο σώμα που θάπιανε το Ποζ Τεπέ για να μην επιτρέψει στους Τούρκους —τουλάχιστον τους τσέτες— να μπουν στην πόλη. Οι Ρώσοι είχαν αφήσει εκεί επάνω απείραχτα τα μεγάλα τους κανόνια γιατί δεν είχαν ίσως όρεξη να τα κουβαλούν μαζί τους, τώρα που ο πόλεμος τελείωσε γι' αυτούς.

Πώς βρέθηκα επάνω στον Ποζ Τεπέ, γεμάτος θαυμασμό και σαστιμάρα μπροστά, σ' εκείνο το πελώριο κανόνι; Δεν το θυμάμαι. Θυμάμαι όμως πολύ καλά, ότι με είχε πάρει μαζί του στον οχυρωμένο λόφο ο Θόδωρος Μοιρόπουλος. Πούθε ανεβήκαμε εκεί και με ποιο μέσον; Δεν το θυμάμαι, θυμάμαι, όμως, πολύ καλά, ότι ήταν δειλινό σαν φτάσαμε και καθώς έγερνε να βασιλέψει ο ήλιος, χρύσωνε τα δέντρα κι έδινε τόνους περίεργους στο μυστηριακό εκείνο τοπίο του απότομου λόφου, απ' όπου πρόβαλλαν τα θεόρατα ρούσικα κανόνια, με τις μπούκες προς το πέλαγος.

Η μνήμη είναι σαν ένα στυπόχαρτο που ό,τι έχει απορροφήσει το κρατά, δεν είναι σαν τη φωτογραφία που τ' αποτυπώνει όλα. Τις εικόνες, όμως, που έχει απορροφήσει —όπως το μελάνι— τίποτα δεν τις σβήνει, κι αυτές είναι οι πιο σπουδαίες, που μένουν αποτυπωμένες στη θύμιση του ανθρώπου και συνθέτουν το μαγικό βιβλίο της παιδικής ζωής του. Τα κενά, τ' άσπρα σημεία, είναι οι λεπτομέρειες ή τ' ασήμαντα περιστατικά της καθημερινής ζωής που στέγνωσαν προτού τ' αγγίξει το στυπόχαρτο.

Ο Θόδωρος Μοιρόπουλος ήταν της παρέας των «μεγάλων» που θα είχαν τουλάχιστον δέκα χρόνια διαφορά από μας, με δικές τους διαφορετικές δραστηριότητες και μας χρησιμοποιούσαν εμάς τους μικρούς, καμιά φορά, για κολαούζους. Είχαν τελειώσει εκείνοι πριν από χρόνια το Γυμνάσιο, οργάνωναν συλλόγους, είχαν φτιάξει γυμναστήριο με πολλά όργανα και παίζαν και φουτ μπωλ.

Ανήκε σε οικογένεια της παλιάς Ελλάδας που είχε φύγει πριν από τον πόλεμο για την Αθήνα κι έχοντας μείνει αποκλεισμένος στην Τραπεζούντα, κρατούσε το εμπορικό κατάστημα του πατέρα του κι αποτελούσε ηγετικό στοιχείο της συντροφιάς των μεγάλων στις κάθε είδους... φιλοπρόοδες κι εκπολιτιστικές εξορμήσεις προς όλους τους τομείς δραστηριότητας. Με την οικογένεια Μοιροπούλου συνδεόμαστε από παλιά κι ο Θόδωρος με πήρε, κατά κάποιο τρόπο, υπό την προστασία και την καθοδήγησή του... στα έργα τα πολεμικά. Είχε ένα πολύ ωραίο πιστόλι κι ένα πελώριο μάουζερ που το θαύμαζα πολύ και γι' αυτό με φώναζε καμιά φορά όταν ήθελε να ρίξει, όπως συνήθιζε, απ' το παράθυρό του προς την θάλασσα. Ήταν ένα παλιό, βαρύ όπλο κι έπαιρνε εννιά σφαίρες που τις έβαζε κανένας μία - μία στο άνοιγμα του κλείστρου και γλιστρούσαν σ' ευθεία γραμμή κάτω απ' την κάννη. Βροντούσε φοβερά και κλωτσούσε μόλις έριχνε κι έκανα χάζι τις χοντρές μολυβένιες σφαίρες που πέφταν στην γαλάζια θάλασσα, κάνοντας άσπρες πιτσιλιές. Το περίεργο ήταν, ότι η κάθε σφαίρα έπεφτε και κοντύτερα —κουραζόταν, φαίνεται, το γέρικο όπλο— ώστε δεν μπορούσε ποτέ να είναι κανείς σίγουρος που θάπεφτε η τελευταία.

Με το όπλο τούτο στο χέρι μου είχε πει:

—Έλα!

—Για πού; τον ρώτησα.

—Στον Ποζ Τεπέ. Πάμε για να πάρουμε τα κανόνια! Μας χρειάζονται για να κρατήσουμε μακριά τους Τούρκους.

Δεν είχα διαβάσει ακόμα την ιστορία του Δον Κιχώτη και του Σάντσου. Αν είχα διαβάσει τον Θερβάντες ίσως θα βοηθιόμουν να σχηματίσω κάπως διαφορετική εικόνα της ηρωικής δυάδας — μπροστά ο Θόδωρος, πίσω εγώ— κατά το ξεκίνημά μας προς τον Ποζ Τεπέ. Μπορεί όμως, και νάταν άδικη η εικόνα γιατί στον λόφο εκείνο δεν υπήρχαν ανεμόμυλοι και η εξόρμηση δεν ήταν μόνο δική μας, αλλά πολλών ψυχωμένων παλικαριών της Τραπεζούντας, που τόλεγε η καρδούλα τους.

Ω, τι συγκίνηση μπροστά σ' εκείνο το κανόνι! Ήταν πελώριο, μακρύ, αγριωπό κι είχε το στόμα του ορθάνοιχτο αγνάντια στη θάλασσα, έτοιμο να βροντήξει αν κανένας αποφάσιζε να μας πειράξει. Αμ δε, που θα το αποφάσιζε κανείς! Πάρα πέρα ήταν κι άλλο κανόνι, πελώριο κι αυτό, αγριωπό και γύρω - τριγύρω φέρναν βόλτα τα παιδιά της Τραπεζούντας, ζωσμένα τα φυσεκλίκια. Ήταν σαν ένα όνειρο υπέροχο εκείνο το δειλινό στον Ποζ Τεπέ με τα πυροβολεία και τους πυροβολητές και τους σκοπούς και τους παράξενους εκείνους

αρματωμένους στρατιώτες που κυκλοφορούσαν σοβαροί κι άλλαζαν μόνο λιγοστές κουβέντες μεταξύ τους.

Κάτω απλωνόταν ανήσυχη η Τραπεζούντα με τα μεγάλα ωραία σπίτια, που κατέβαιναν ως τη θάλασσα. Κάπου προς τα εκεί θα ήταν το «Φροντιστήριό» μας, εκεί το μεϊτάνι με τα πλατάνια, οι μιναρέδες που λογχίζαν τον αέρα, τα καμπαναριά και οι τρούλοι των εκκλησιών με τους σταυρούς, κάπου προς τα εδώ θα ήταν και τ' ωραίο σπίτι του Θεοφύλακτου με τον μεγάλο αετό στην ψηλότερη τρουλωτή κορφή του. Προς το Ντερμέν Ντερέ θα ήταν μαζεμένος ο κόσμος για να μπει στα καράβια και να φύγει στη Ρωσία — μα γιατί; Δεν είμαστε εμείς εδώ με τα υπέροχα τούτα και περήφανα κανόνια, να τον προστατέψουμε;

Ηρωικές σελίδες μαχών φούντωναν στο μυαλό μου κι έλεγα, πούντους, λοιπόν, τους Τούρκους τσέτες, να τους εξοντώσουμε, γιατί δεν ξεμυτίζουν από πουθενά, γιατί δεν φαίνονται; Όταν, όμως, νύχτωσε και κουράστηκα απ' τους οίστρους μου, μια κρύα σκέψη με πάγωσε απότομα:

—Κι αν έλθουν απόψε; Αν φανούν οι τσέτες;

Δεν ήταν δα καθόλου απίθανο! Απ' τη στιγμή που το αναθεματισμένο εκείνο ερωτηματικό τρύπωσε στο μυαλό μου, έπεσε όλος μου ο πυρετός της γενναιότητας και σκεφτόμουν, μα τι κουταμάρα ήταν αυτή, ν' αφήσω τ' ωραίο μου το σπιτάκι και νάρθω εκεί πάνω! Ανήσυχος, με διαρκώς επιτεινόμενη αγωνία, παράτησα το απαίσιο εκείνο κανόνι κι έτρεξα να βρω τον Θόδωρο. Τον ανακάλυψα σ' ένα είδος σκηνής —θυμάμαι— που μιλούσε με άλλους αρματωμένους. Τον φώναξα και του είπα χαμηλόφωνα:

—Νύχτωσε, Θόδωρε. Πότε θα φύγουμε;

—Να φύγουμε; Πώς θα φύγουμε; Εδώ θα κοιμηθούμε.

—Εδώ επάνω;

—Εμ που αλλού; Δεν ήρθαμε για εκδρομή. Για δουλειά ανεβήκαμε εδώ.

Ωραία δουλειά, μα την αλήθεια! Ώρες ολόκληρες έκανα να κλείσω μάτι εκείνη τη νύχτα και πέρασαν από το μυαλό μου όλων των ειδών οι θάνατοι. Ας είναι ευλογημένος, όμως, ο Μορφέας που έρχεται και τα γαληνεύει όλα...

Δεν είχε χαράξει ακόμα, όταν με ξύπνησαν φωνές. Ανοίγοντας τα μάτια μου είδα ότι βρισκόμουν σε μια σκηνή, ανάμεσα σε όπλα και σε κασόνια πυρομαχικά. Έξω υπήρχαν άλλα κασόνια και γύρω - τριγύρω φέρναν βόλτες μερικοί αρματωμένοι —άλλοι μόλις είχαν ξυπνήσει και πλενόντουσαν, άλλοι περιποιόντουσαν τα όπλα τους και άλλοι συζητούσαν ζωηρά.

Έπρεπε κάποια δουλειά να κάνω κι εγώ, αλλά ούτε δουλειά υπήρχε, ούτε και ζήλος. Ο ήλιος χρύσωνε τώρα το πέλαγος και κάτω απ' τα πόδια μας την πόλη —ήταν ένα απέραντο πανόραμα— πλήθος πουλιά πιάσαν το μεροκάματο καθώς ξυπνούσαν ξεκούραστα, άλλα κρυμμένα μέσα στις φυλλωσιές κι άλλα να λούζονται στην πρωινή δροσιά, σπαθίζοντας τον αέρα με χρυσές φτερούγες.

Κατσούφικα κι άκεφα ήσαν μόνο τα κανόνια και βλέποντας τις μπούκες τους ορθάνοιχτες, έλεγες ότι χασμουριούνται αγουροξυπνημένα. Πέρα προς τα βουνά —πίσω από τον λόφο— χρύσωνε ο ήλιος τις δασωμένες τις κορφές και τις πλαγιές κι ήταν κι από εκεί η άποψη πανώρια, με την χαρά του πράσινου —όρεξη μόνο νάχες για φυσιολατρεία. Δεν ήταν, όμως, πάρα πολύ κατάλληλη η ώρα για φυσιολατρικές εξάρσεις, επειδή από κείθε παραμόνευε η απειλή. Αν τύχει και προβάλλανε οι τσέτες, απ' τα βουνά εκείνα θα ροβολούσαν σίγουρα κι από τα γραφικά τους μονοπάτια θα μας στέλναν τα πρώτα χαιρετίσματα με ντουφεκιές. Όχι, δεν ήταν καθόλου ευχάριστα από κει.

Καθώς περνούσε η ώρα μια αναταραχή άρχισε και ζωήρευε ολοϋθε στο παράξενο στρατόπεδο. Μερικοί από τους αρματωμένους χειρονομούσαν ζωηρά και φώναζαν:

—Όχι, κι φεύομε!

—Ας λέει ο δεσπότ'ς!

—Εμείς θα πολεμούμεν!

Δεν ήθελαν να φύγουν κι ας έλεγε ό,τι ήθελε ο δεσπότης! Εκείνοι ήσαν αποφασισμένοι να μείνουν εκεί, στις επάλξεις, και να πολεμήσουν. Απ' τις κουβέντες τους έβγαινε καθαρά, ότι είχε έλθει διαταγή από την Μητρόπολη, που δεν άρεσε καθόλου σ' αυτούς που φώναζαν. Ήταν φανερό, ότι ο μητροπολίτης Χρύσανθος —η μόνη εξουσία, τώρα, μέσα στην Τραπεζούντα— δεν έκρινε πια σκόπιμη την ένοπλη αντίσταση στους Τούρκους. Ο Χρύσανθος ήταν ένα πρόσωπο τεράστιου κύρους. Απ' τα κανόνια και τα τουφέκια των εθελοντών προτιμούσε τώρα την δική του διπλωματία που είναι αλήθεια ότι στάθηκε πολύ πιο χρήσιμη και αποτελεσματική για την περίσταση.

Αν ο Δον Κιχώτης ήταν κατσούφης όταν κατεβαίναμε απ' το Ποζ Τεπέ —ανήκε στους φιλοπόλεμους και αδιάλλακτους ο Θόδωρος— όμως ο μικρός Σάντσος προχωρούσε κατευχαριστημένος στο πλευρό του.

—Κρίμα, κρίμα, μου έλεγε ο Θόδωρος, θα δίναμε μια καλή μάχη εκεί επάνω.

Εμένα, όμως, με είχε πιάσει μια εξαιρετική λατρεία για τον μητροπολίτη Χρύσανθο κι επανελάμβανα από μέσα μου το... πολυχρόνιό του, που ψέλναμε κάθε Κυριακή στην εκκλησία: «Χρυσάνθου του σεβασμιωτάτου και θεοπροβλήτου μητροπολίτου, της αγιωτάτης μητροπόλεως Τραπεζούντος, Υπερτίμου και Εξάρχου πάσης Λαζικής και τον τόπον επέχοντος του Καισαρείας Καππαδοκίας, ημών δε πατρός και ιεράρχου, πολλά τα έτη!...».

—Τι κάνεις; Ψέλνεις;

—Μπα, έτσι... για να περάσει η ώρα.

—Σε αποβλάκωσε, καημένε, εκείνος ο Τσιράχ!

Σαν τελείωσε ο μακρύς δρόμος και μπήκαμε στην πόλη, ένοιωσα αμέσως ολοϋθε μια ζωηρή ατμόσφαιρα ανησυχίας. Ο κόσμος ήταν αναστατωμένος και πολλοί ξεσηκωμένοι για φευγιό. Όσο περνούσαν, μάλιστα, οι μέρες, τόσο μεγάλωνε η ανησυχία και γινόταν αγωνία.

Γύρισε η ρόδα της μοίρας που δούλευε τώρα ανάποδα για τους Ρωμιούς. Πριν από ενάμισυ περίπου χρόνο, ήσαν οι Τούρκοι που μπαίναν στα καΐκια και φεύγαν προς τα δυτικά της θάλασσας. Τώρα οι Τούρκοι ετοιμαζόντουσαν να ξαναμπούνε στα καΐκια και να γυρίσουνε στα σπίτια τους, ενώ οι Ρωμιοί —ένα μέρος του πληθυσμού— άφηναν τα δικά τους κι έφευγαν ανατολικά.

Στα γρήγορα ετοιμάστηκε κι ο Θόδωρος, έδεσε όσα πράματα μπορούσε για το ταξίδι, έχοντας σκοπό να φτάσει στη Ρωσία κι από κει, όταν θα μπορούσε, να κατέβη στην Ελλάδα για να συναντήσει την οικογένειά του στην Αθήνα. Με πήρε μαζί του πάλι για να τον βοηθήσω και νάμαστε τώρα πέρα προς το Ντερμέν Ντερέ, σε μια αποβάθρα πολύ μακριά, έξω από την πόλη.

Κόσμος και κακό εκεί, βουνά οι αποσκευές, τα δέματα, οι βαλίτσες, φωνές, ανησυχία, άντρες, γυναίκες και μωρά να περιμένουν για να στριμωχτούνε στο καράβι. Ανάμεσά τους και Ρώσοι στρατιώτες —σε κατάσταση, όμως, αλητείας τώρα, αφού ο στρατός τους είχε διαλυθεί— μοιάζαν περισσότερο με κακοποιούς παρά με στρατιώτες.

Ώρες αναμονή, ώρες αγωνία και κάποτε, επί τέλους, έφυγε ο Θόδωρος.

Παράξενες ήσαν οι μέρες που ακολούθησαν μέχρι που να μπει ο Τούρκικος στρατός στην πόλη και ν' αποκατασταθούνε οι αρχές. Αστυνομία δεν υπήρχε, κράτος δεν υπήρχε, μόνο η εξουσία του μητροπολίτη Χρύσανθου, που έκανε συστάσεις προς τον πληθυσμό να μη φοβάται και να κρατά την ψυχραιμία του, τις δύσκολες εκείνες ώρες.

Αν για τους μεγάλους οι μέρες εκείνες ήσαν γεμάτες αγωνία, σε μας τους μικρούς, όμως, πρόσφεραν ευκαιρίες για νέες δραστηριότητες και πολλά απρόοπτα. Ένα από τα απρόοπτα ήταν, ότι την εποχή εκείνη όχι μονάχα έμαθα ιππασία, αλλά είχα και στη διάθεσή μου όσα άλογα ήθελα!

Την ικανότητα του ιππέα την απέκτησα κάτω από τις εξής συνθήκες: Ένα πρωινό, βγαίνοντας από το σπίτι μου, είδα απορημένος έξω από την πόρτα μου ένα άλογο. Στεκόταν μόνο του, δίχως σέλα, δίχως αναβάτη και φαινόταν σαν να τάχει χαμένα.

—Βρε, ένα άλογο!

Το ζύγωσα, το χάιδεψα κι εκείνο στεκότανε, καλόβολο, χωρίς καμιά αντίδραση.

—Τίνος να είναι;

Ως που να βρω όμως τίνος ήταν, να κι ένα άλλο άλογο που ερχόταν από πέρα κι ύστερα κι άλλα άλογα, τρία, τέσσερα μαζί. Ένα από δαύτα είχε σταματήσει σ' ένα τηλεγραφόξυλο και το γρατσούνιζε με τα δόντια του σαν νάθελε να το φάει. Τ' άλλα προχωρούσαν ήσυχα στον δρόμο, κοιτάζοντας απορημένα, όπως κι ο κόσμος τα κοίταζε απορημένος:

—Βρε, πόσα άλογα!

Άφησα το δικό μου και πήγα να δω τ' άλλα —έφυγε το καημένο— κι όταν έφτασαν τα πολλά, πήρανε δρόμο όλα μαζί τρεχάλα, κι ενώ προσπαθούσαμε να καταλάβουμε πούθε ερχόντουσαν όλα εκείνα τ' άλογα, να κι ένα άλλο τσούρμο που ερχότανε καλπάζοντας από

πέρα και παιδιά που τα κυνηγούσαν από πίσω με μεγάλη φασαρία. Τ' άλογα προσπέρασαν και σταματήσανε λαχανιασμένα τα παιδιά.

—Δεν πήρατε κανένα;

—Τι;

—Άλογο, μωρέ! Δεν βλέπετε; Ένα σωρό!

—Τίνος είναι;

—Κανενός!

—Πώς κανενός;

—Ρούσικα είναι μωρέ! Να, εμείς μαζέψαμε πέντε και τα κρατήσαμε, τάχουμε δεμένα.

—Δηλαδή, παίρνει όποιος θέλει;

—Όποιος θέλει.

Δεν υπήρχε, λοιπόν, μυστήριο στην υπόθεση. Οι Ρώσοι, φεύγοντας άφησαν μαζί με τόσα άλλα και τ' άλογα του ιππικού τους που τους ήσαν κι αυτά βάρος περιττό. Τα καημένα τα ζώα μείναν μόνα τους, αμήχανα μέσα στους σταύλους, δίχως λάτρα και σανό. Άνθρωπος κανένας δεν βρισκότανε να ενδιαφερθεί για δαύτα, καθένας κοίταζε τον εαυτό του. Αφού είδαν κι απόειδαν κι άρχισε να τα θερίζει η πείνα, πήρανε τους δρόμους για να βρουν τροφή κι έτσι η πόλη γέμισε από άλογα αδέσποτα.

Αφού έτσι ήταν τα πράματα, δεν αργήσαμε καθόλου —η συντροφιά— ν' αποχτήσουμε τ' άλογά μας, καθένας το δικό του. Ανεβαίνοντας στην πλάτη τους πέφταμε κι αν μας έφευγε τ' άλογο... παίρναμε άλλο, δεν υπήρχε έλλειψη. Σε δυο - τρεις μέρες ξεθαρρέψαμε εντελώς και ανεβαίναμε στ' άλογά μας σαν τέλειοι καβαλάρηδες. Δεν μας ζητούσαν τίποτα, τα καημένα, λίγο σανό μονάχα κι αυτή την πολυτέλεια την προσφέραμε κατά δύναμη. Για τρέλες και χοροπηδητά και καλπασμούς και τέτοια δεν είχαν όρεξη τ' άλογά μας, ευτυχώς, επειδή όλα ήσαν αδυνατισμένα.

Έτσι διαμορφώθηκε μια νέα εντελώς κατάσταση, τουλάχιστον από την άποψη της κυκλοφορίας μέσα στην πόλη. Δεν είχα πάρει κανένα άλογο, ειδικά να το κρατήσω μόνιμα, γιατί δεν χρειαζόταν. Έβγαινα το πρωί από το σπίτι μου και περίμενα:

—Άλογο, άλογο; Δεν θα περάσει κανένα άλογο;

Λίγη υπομονή και νάτο που ερχότανε σε λίγο ή μονάχο του, ή παρέα με άλλα. Όταν ήσαν πολλά, διάλεγα το πιο γερό, εκείνο που στεκόταν καλύτερα στα πόδια του —να μην πέσει στο δρόμο απ' την πείνα— το καβαλούσα και δρόμο. Καβάλα διέσχιζα τη γειτονιά μου και πήγαινα στην αγορά ή στο σπίτι κανενός συμμαθητή μου σε άλλη γειτονιά, όπου κατέβαινα και άφηνα το άλογό μου να πάει στο καλό του. Όταν σε λίγο ήθελα να γυρίσω πίσω, έβγαινα πάλι στον δρόμο, περίμενα να περάσουν τ' άλογα, εύρισκα ένα του γούστου μου, το καβαλούσα και δόστου πάλι διέσχιζα τις γειτονιές ή το μεϊτάνι, κατέβαινα μπροστά στην πόρτα μου και άφηνα το άλογό μου να πάει στο καλό του.

Η παρέα μας τώρα ήταν έφιππη και συναγωνιζόμαστε στις τρεχάλες μ' άλλους καβαλάρηδες, της ίδιας ηλικίας, βέβαια, με μας, γιατί οι μεγάλοι είχαν τις έγνοιες τους και καμιά διάθεση για ιππασίες. Ούτε κι είχε κανείς καμιά διάθεση να γίνει ιδιοκτήτης αλόγων που αύριο - μεθαύριο, μάλιστα, μπορεί να τα ζητούσανε οι Τούρκοι.

Δεν πιάναμε μπάζα, όμως, εμείς οι μικροί μπροστά στον Δημήτρη τον τρελό που αναδείχτηκε τις παράξενες εκείνες μέρες ο πιο σπουδαίος καβαλάρης από όλους. Κάλπαζε όλη την ημέρα στους δρόμους —τρακατράκ, τρακατράκ— κι αναστάτωνε τη γειτονιά, ακόμα και στις δυο ή τις τρεις η ώρα το πρωί, ουρλιάζοντας επάνω στ' άλογά του σε πλήρη καλπασμό:

Από κρότον οργάνων βουίζει
της Γραβιάς το βουνό αντηχεί
λάμπουν όπλα χρυσά και λερή
φουστανέλα μαυρίζει!..

Ο τρελός αυτός ήταν ένα νέο παλικάρι —γερός, καλοφτιαγμένος— που άλλοτε καθόταν κάτω στο γιαλό ολόκληρη τη νύχτα και χτυπούσε με πέτρες τις μεγάλες σημαδούρες που άφησαν οι Ρώσοι, σαν να ήταν καμπάνες σε πανηγυρικό ρυθμό δοξολογίας κι άλλοτε άρπαζε το άλογο και χυμούσε στις γειτονιές — τρακατράκ, τρακατράκ— πιστεύοντας ότι ανήκε στο στρατό του Οδυσσέα Ανδρούτσου:

Οδυσσεύς ο ταχύπους ηγείται
του μαχίμου εκείνου χορού
κι εγώ τρέχω μαζί τους... ντουγρού
στο καθήκον να φτάσω!

Οι μικροί διασκεδάζαμε. Οι μεγάλοι αγωνιούσαν. Όσο για τ' άλογα, είχαν ρημάξει όλα τα τηλεγραφόξυλα της γειτονιάς μη βρίσκοντας τίποτ' άλλο να φάνε —τα δάγκωναν και τα ξύναν με τα δόντια τους στη βάση— και μερικά άρχισαν κι όλας να ψοφάνε.

Ένα καΐκι σκίζει τα νερά καθώς το φρέσκο αγέρι του πελάγου του φουσκώνει το πανί. Σκύβει και χώνεται στο κύμα κι ύστερα ανασηκώνεται ψηλά, γέρνει λίγο από το ένα το πλευρό κι όλο γλιστρά στα κύματα και πάει...

Έρημο είναι το πέλαγος —επάνω ο Αλλάχ, κάτω η θάλασσα, πέρα τα μακρινά αχνά βουνά και μέσα στο καΐκι ο Μεμέτης, με τα τσανάκια του, με τα τσουμπλέκια του, με την Φατμέ χανούμ και τα κουτσούβελά του. Χαρούμενη είναι η καρδιά του που ξαναγυρνά στην Τραπεζούντα και στ' ωραίο του σπιτάκι, αλλά τράβηξε τόσα και τόσα, ο ζάβαλης, εκεί στην προσφυγιά, ώστε η ψυχή του δεν μπορεί να βρει κεφάτους τόνους. Τούτη η μεγάλη λαχτάρα του πολέμου, που στοίχισε πολλά στο μεμλεκέτι και στον ίδιον, μάζεψε πάρα πολλή πίκρα στην ψυχή του κι από το κατακάθι της είναι που αναδίνεται το μακρόσουρτο λυπητερό τραγούδι:

Τσανακαλέ ιτσιντέν βουρτουλάρ μπενί
ελμετέν μεζαρά κοϊντουλάρ μπενί
αμάν, αμάν!..

Παίρνει ο αέρας το τραγούδι του και το κυλά στα κύματα:

Μέσα στο Τσανακαλέ με χτυπήσανε
πριν να αποθάνω με... εθάψανε
αμάν, αμάν!..

Γελάνε τα γαλάζια κύματα, παφλάζουνε κι αφρίζουν και πλαφ!... τραντάζουν το καΐκι και ραντίζουν τον Μεμέτη που, όμως, δεν δίνει σημασία παρά κρατά γερά το τιμόνι και τραγουδά, με το μάτι καρφωμένο εκεί στην απεραντοσύνη του πελάγου απ' όπου κάποτε —ισσσσαλλάχ!— θα προβάλει η αγαπημένη Τραπεζούντα.

Υπέφερε εκεί στην προσφυγιά ο αγαθός Μεμέτης, αλλά έτσι τα είχε γράψει η μοίρα — κισμέτ, όγλουμ, τι να γίνει;— τρόμαξε να κρατήσει στη ζωή την μπελαλίδικη Φατμέ χανούμ και τα κουτσούβελα, αλλά δόξα στον μεγάλο Αλλάχ πάλι καλά, αφού άλλοι τραβήξανε πολύ χειρότερα, όπως εκείνος, βάι, βάι, βάι, ο ζάβαλης... άκου να χτυπηθεί μέσ' στο Τσανακαλέ κι όμως προτού πεθάνει να θαφτεί!

Μέρες γλιστράει το καΐκι κι αναρωτιέται ο Μεμέτης άραγε να υπάρχει κι όλας η Τραπεζούντα ή μήπως ο άτιμος Μοσκώφ την έχει κάψει κι άραγε τι να γίνωνται εκείνοι οι άπιστοι γκιαούρηδες που αστράφτανε τα μάτια τους, οι μπεζεβέγκηδες, καθώς τον περίμεναν τον κιαφίρη; Άραγε να υπάρχει το σπιτάκι του κι η γειτονιά του, το συνάφι του — τι νάγινε ο Σουκρή, ο Ισμαήλ μπέης, ο Χασάνης, ο Χαρόν και ο Σαΐπ εφέντης, ζουν ή μήπως πέθαναν και πάνε;

Ώρες κι ώρες ατελείωτες γλιστράει το καΐκι κι άξαφνα, να, κάτι ξανοίγει εκεί κάτω:

—Κούζουμ Φατμέ! —Νε βαρ;

—Τιραμπιζόν, γιάχο!

Κοίτα κούζουμ Φατμέ, ιστέ Τιραμπιζόν, η Τραπεζούντα! Αχνοφαίνεται στην αρχή, κι όσο περνά η ώρα τόσο ξεκαθαρίζει, να τα βουνά της πέρα, να τώρα και ο Ποζ Τεπές και τ' άσπρα σπίτια της που κατρακυλάνε μέχρι τη θάλασσα, να και οι περήφανοι μιναρέδες απ' όπου θα ξαναλαλήσει ο μουεζίνης με την γλυκιά, καμπανιστή φωνή του.

Απείραχτο βρήκε το σπίτι του ο Μεμέτης, απείραχτα τα χωράφια του, τα δέντρα του, τις φουντουκιές του —κανένας δεν τα ρήμαξε— όπως απείραχτα τα βρήκαν όλα οι Σουκρήδες, οι Χασάνηδες, οι Σουλεϊμάνηδες, τσούρμα ολόκληρα Τουρκαλάδων που γυρνούσαν απ' την προσφυγιά.

—Χος κελντίν, Μεμέτ αγά.

Καλώς ήλθες, Μεμέτη. Και:

—Χος μπουλντούκ!

Καλώς σας βρήκαμε. Βρε πώς τον περιμέναμε τον Μεμέτη — μαύρα μάτια, γιάχο, εκάναμε— και δόξα στον Αλλάχ που ξεκουμπιστήκανε εκείνοι οι χαχόλοι οι Ρώσοι κι η Τραπεζούντα ξαναβρήκε τον καλό μας φίλο και όλους τους αγαπημένους μας φεσάτους αδελφούς, που τόσο τους αποζήταγε ο τόπος!

Το πιο σπουδαίο, όμως, ήταν, ότι δεν μας ήλθε πίσω, ευτυχώς, πάρα πολύ αγριεμένος, ούτε ο αδελφός Μεμέτης κι ούτε οι άλλοι Τούρκοι. Δούλεψε πολύ καλά η διπλωματία του

Χρύσανθου κι έτσι έπεσε το μίσος των Τούρκων για κάμποσο καιρό κι ο καθένας τους κοιτούσε πώς να ξαναβολευτεί και να ξαναρχίσει — ισσσσαλάχ!— την αλλοτινή χαρούμενη και ήσυχη ζωή του.

Άλλαξε τώρα μορφή ξανά η πόλη κι άρχισε σιγά - σιγά να ξαναπαίρνει το παλιό της χρώμα, γέμισαν οι δρόμοι από φέσια, φερετζέδες, ζαπτιέδες, χαμάληδες, εφέντηδες και οι καφενέδες στο μεϊτάνι από σεβάσμιους γερο - Τουρκαλάδες, που ρουφούσαν αργά και μερακλίδικα τους καφέδες ή τραβούσαν ηδονικά τους ναργιλέδες. Καλλικέλαδοι ξαναφάνηκαν οι μουεζίνηδες στους μιναρέδες, ξανάνοιξαν τα τούρκικα μαγαζιά, κυμάτισαν οι σημαίες με τα μισοφέγγαρα και να που περνούσε κι ο στρατός τους πέρα στο Ουζούν σοκάκ, με τα τουφέκια στον ώμο —εφ' όπλου λόγχη— τραγουδώντας:

Ασκελερί, σιγκιλερί
Ικπαλιμίζ, σανλί βατάν.

Κι εμείς τα παιδιά στεκόμαστε στο πεζοδρόμιο και χαζεύαμε, μουρμουρίζοντας τις εντυπώσεις μας απ' το αστείο εκείνο θέαμα των στρατιωτών που ήσαν όλοι τους κουρελήδες, βρώμικοι, πεινασμένοι και αγέρωχοι. Μόνο οι αξιωματικοί, χοντροί - χοντροί και μπαφιασμένοι απ' τα πιλάφια, περνούσαν καμαρωτοί επάνω στ' άλογά τους, που στέναζαν κάτω απ' το βάρος.

Περνούσαμε μια μέρα με τον συμμαθητή μου Πέτρο Παπαδόπουλο απ' τον μεγάλο δρόμο των εμπορικών, όταν ακούστηκε η φωνή του ντελάλη, που βροντοφωνούσε κάποια ανακοίνωση —περίπου έτσι:

—Σήμερα το απόγευμα, στις τρεις η ώρα, απ' τα κανόνια του Ποζ Τεπέ θα γίνουν ασκήσεις πυροβολικού. Ειδοποιείται ο πληθυσμός να μην ανησυχήσει απ' τους κανονιοβολισμούς και όποιος, μάλιστα, επιθυμεί μπορεί να κατέβη κάτω στο γιαλό και να παρακολουθήσει τις οβίδες που θα πέφτουνε στην θάλασσα. Κανένας φόβος δεν υπάρχει, κανένας να μη φοβηθεί. Οι κανονιοβολισμοί θα είναι πολύ δυνατοί και θα συνεχισθούν μέχρι που να χτυπηθεί ο στόχος.

Να, λοιπόν, ένα θέαμα που σίγουρα θα ήταν πολύ ενδιαφέρον.

—Ακούς, Πέτρο;

—Τι λέει;

—Δεν κατάλαβες; Λέει ότι θα βροντήξουν τα κανόνια του Ποζ Τεπέ και θα ρίξουν στο σημάδι. Έρχεσαι στο γιαλό να δούμε;

Ο Πέτρος, όμως, δεν ενδιαφέρθηκε κι εξ άλλου καθόταν και μακριά — στον Άγιο Βασίλειο. Για μένα ήταν διαφορετικά, γιατί το σπίτι μας ήταν κάτω στο γιαλό.

Κόσμος πολύς είχε κατέβει από νωρίς για ν' απολαύσει το θέαμα εκείνο, που δεν τόβλεπε δα κάθε μέρα. Πολλές φορές, φυσικά, είχαμε ακούσει όλοι μας κανόνια, αλλά πάντα τρομαγμένοι και πάντα κρυμμένοι στα υπόγεια — να μια ωραία ευκαιρία να τα χαρούμε, έτσι εντελώς ακίνδυνα, γι' απλή μας ψυχαγωγία. Είχαν κατέβει στο γιαλό και πάρα πολλοί

Τούρκοι, περήφανοι, μάλιστα, για το μιλέτι τους, που τέτοια όπλα είχε στην διάθεσή του, λάφυρα του κιαφίρ Μοσκώφ!

Εγώ, βέβαια, που γνώριζα τα κανόνια του Ποζ Τεπέ ήμουν πολύ συγκινημένος και μου φαινόταν σαν να είχα κάποια σχέση περισσότερη απ' όλους εκείνους που ήσαν μαζεμένοι εκεί, σαν κάπως συγγενής, να πούμε, των κανονιών ή, έστω, και σαν παλιός φίλος. Μεγάλη ήταν η ανυπομονησία μου να τ' ακούσω, επί τέλους, να λαλάνε.

Όλοι κοιτούσαν προς την θάλασσα κι όλοι έδειχναν ένα άσπρο πανί που φάνταζε καθαρά πέρα εκεί, αρκετά μακριά απ' την παραλία.

—Αυτό είναι το σημάδι;

—Αυτό είναι. Εκεί θα πέσουν οι οβίδες.

Το άσπρο εκείνο πανί έμοιαζε με το πανί της βάρκας, αλλά ήταν τετράγωνο και μεγάλο. Η θάλασσα ήταν ήσυχη, αλλού γαλάζια, αλλού κατάχρυση απ' τις αχτίνες του ήλιου. Κόσμος, μωρά, παιδιά, σκυλιά, μαζευόντουσαν όλο και περισσότερα, εφέντηδες, χαμάληδες κι ο γιαλός γέμιζε όσο περνούσε η ώρα, πήχτρα. Λεμονατζήδες, σιμιτζήδες, φουντουκτζήδες, σαλεπιτζήδες, αϊραντζήδες κι άλλοι γυρολόγοι διαλαλούσαν τα εμπορεύματά τους:

—Αϊράν!

—Φουντούκ, φουντούκ!

—Λιμοναντά του μπουζ γκιπίίίίί!...

Το πράγμα, δηλαδή, είχε εξελιχθεί σ' ένα λαϊκό πανηγύρι με κεντρικό, όμως, θέμα το πυροβολικό και με συζητήσεις για την βολή και για τον τρόπο που θα πέφταν οι οβίδες. Εκείνοι που ήξεραν μας εξηγούσαν, ότι για να βρει τον στόχο ο πυροβολητής κατ' αρχήν θα έπρεπε να ρίξη μια οβίδα που θα έπεφτε πέρα απ' τον στόχο, πίσω, ύστερα άλλη μια, που θα έπεφτε μπροστά από τον στόχο.

—Δυο οβίδες;

—Πάντα δυο.

—Γιατί;

—Για να ζυγίσει την απόσταση και να κανονίσει έτσι, ώστε η τρίτη οβίδα νταγκ να πέσει απάνω στον στόχο.

—Ώστε μια πίσω, μια μπρος;

Έτσι ήταν, μια πίσω, μια μπρος. Απάνω, λοιπόν, που άλλοι μασουλούσαν τα σιμίτια, άλλοι πίναν τις λεμονάδες ή τραγάνιζαν τα φουντούκια, άλλοι κοιτούσανε τον στόχο κι άλλοι συζητούσαν, ακούστηκε η πρώτη κανονιά:

—Μπουουουμ!

Έγινε αμέσως ησυχία κι όλων τα μάτια καρφώθηκαν πέρα στο άσπρο πανί, όπου θα έπεφτε η οβίδα και θα τίναζε ψηλά τον άσπρο αφρό. Αλλά —πράγμα περίεργο— αφρός δεν φαινόταν πουθενά.

—Πούντη;

Κανείς δεν είδε που έπεσε η οβίδα. Ο κόσμος στο λεπτό άρχισε ν' απορεί.

—Την κατάπιε φαίνεται η θάλασσα και δεν σήκωσε αφρό!

Ύστερα, όμως, από κάμποσα δευτερόλεπτα, εκεί, στο βάθος του ορίζοντα, πέρα, πολύ μακριά, κάμποσα μίλια από τον στόχο, φάνηκε να πηδά μια άσπρη πιτσιλιά, δείχνοντας ότι εκεί έπεσε η οβίδα. Κατσούφιασαν οι Τούρκοι για την ευθυβολία των πυροβολητών τους, ενώ εμείς αρχίσαμε τα κρυφά χαμόγελα και τις μουρμούρες:

—Μωρέ, πολύ σπουδαία πήγε η πρώτη! Λίγο ακόμα και θάφτανε στην... Κριμαία!

Αφού, όμως, ο κανονισμός έλεγε, ότι η πρώτη θάπεφτε πέρα απ' τον στόχο — δεν πείραζε, θα βλέπαμε καλά τη δεύτερη, που θάπεφτε κοντήτερα, μπροστά από τον στόχο και θα την απολαμβάναμε καλύτερα.

Κάμποση ώρα περιμέναμε κι απότομα βρόντηξε πάλι το κανόνι:

—Μπουουουμ!

Κι ευθύς σχεδόν, αμέσως, μια οβίδα σφύριξε κι έπεσε εκεί μπροστά μας, τινάζοντας μια στήλη νερού ψηλά, λιγοστά μέτρα απ' την παραλία! Φωνές και τσιρίγματα αντήχησαν αμέσως και όπου φύγει - φύγει ο κόσμος.

—Αλλάχ, Αλλάχ!

—Θα μας σκοτώσουν!

Τρεχάλα οι εφέντηδες, τρεχάλα οι χαμάληδες, δρόμο οι λεμονατζήδες και οι σιμιτζήδες, αγριεμένοι και ντροπιασμένοι γι' αυτό το μασκαραλίκι των πυροβολητών, που είχαν κιόλας βγάλει ντελάλη να μη φοβηθεί ο κόσμος, πως τάχα δεν υπήρχε κίνδυνος.

—Βάι, βάι, βάι!

—Τ' είναι τούτο;

—Σικτίρ, ετ!...

Και φύγανε προς τα σπίτια και τα μαγαζιά τους, άλλοι βλαστημώντας κι άλλοι πάλι ρίχνοντας το φταίξιμο στα ρούσικα εκείνα κανόνια που σίγουρα θάχαν κάποιο ελάττωμα και γι' αυτό παρά λίγο να σκοτώσουν τον κόσμο! Άδειασε αμέσως ο γιαλός κι όσο για μας αποτραβηχτήκαμε μακριά, γελώντας με την καρδιά μας για κείνη την ατζαμοσύνη των Τούρκων πυροβολητών που τάχανε μουσκέψει. Και το πιο νόστιμο ήταν, ότι οι ασκήσεις δεν είχαν σταματήσει:

—Μπουουουμ!

Κι όσο πέφταν οι οβίδες και τίναζαν τα νερά, τόσο σκόρπιζαν την ευθυμία, γιατί άλλη έπεφτε πολλά μίλια στα δεξιά του στόχου κι άλλη πάμπολλα μίλια αριστερά. Έτσι, όταν πια έδυσε ο ήλιος κι έπαψε το κανονίδι, το άσπρο πανί φάνταζε ακόμα απείραχτο, παρθένο και καθώς το χρύσωναν οι τελευταίες ηλιαχτίδες, έμοιαζε σαν να χαμογελά προς τις μπούκες των ταλαίπωρων εκείνων κανονιών, που είχαν εξευτελισθεί και γελοιοποιηθεί στα χέρια των νέων τους κυρίων.

Χάριτι θεία βρισκόμαστε στο τέλος του σωτηρίου έτους 1918 και μήνα με τον μήνα, βδομάδα με την βδομάδα τα πράματα πάνε όλο και πιο καλά κι εμείς καλύτερα. Είναι πια ολοφάνερο ότι ο πόλεμος χάνεται για τους Γερμανούς, ο Κάιζερ γονατίζει και η Τουρκιά τσακίζεται μαζί τους, κοντοζυγώνοντας στο χαμό της. Οι Τούρκοι τα βάφουν μαύρα, μελαγχολούν κι από τα μούτρα τους φεύγει εκείνη η υπεροπτική τους αγριάδα.

Κατά το τέλος της χρονιάς αυτής μια μέρα αντιλαλεί στο σχολειό μας η μεγάλη είδηση:

—Υπογράφτηκε ανακωχή, η Γερμανία υπέκυψε, ο πόλεμος τελείωσε!

Μια τρέλα ενθουσιασμού μας πιάνει όλους και χοροπηδάμε, αγκαλιαζόμαστε, φωνάζουμε, τσιρίζουμε, φιλιόμαστε —πάει, επί τέλους, εξευτελίστηκε εκείνο το θηρίο ο Κάιζερ κι η ανθρωπότητα από δω και πέρα θα ζήσει ήσυχη, ευτυχισμένη και χαρούμενη, χωρίς πολέμους! Όσο και νάμαστε μικροί, ζήσαμε όλα τα δεινά και ξέρουμε απάνω - κάτω τι καταστροφές στοίχισε τούτος ο φοβερός παγκόσμιος κατακλυσμός, που, φυσικά, θα είναι ο τελευταίος.

Αυτό μας το λένε κι οι καθηγητές μας, άλλωστε, που η χαρά τους κάνει να ξεχνούν τις αυστηρότητές τους κι ο καθένας που μπαίνει στην τάξη μας αφήνει το μάθημα και πιάνει την συζήτηση γύρω απ' το μεγάλο νέο. Κι ούτε γίνεται μόνο την πρώτη μέρα τούτο. Από δω και πέρα κάθε τόσο υπάρχουν μεγάλες, χαρμόσυνες ειδήσεις, για την διάσκεψη της ειρήνης, για την τιμωρία της Γερμανίας, για τον διαμελισμό της Τουρκίας, για τις διεκδικήσεις της Ελλάδας, για την μυθική δραστηριότητα και τους θριάμβους του Βενιζέλου... πού όρεξη για μάθημα! Εμείς, φυσικά, είμαστε άριστα κατατοπισμένοι και τα ονόματα του Προέδρου Ουίλσον, του Λόυδ Τζωρτζ και του Κλεμανσώ μας είναι τόσο οικεία όσο και της Ελεγκούτσας της τρελής ή του αόμματου παπά Λεφτέρ'!

Και μόνο εμείς; Όλος ο ελληνισμός της πόλης μας τους έχει ψωμοτύρι τους ήρωες της νίκης, αφού και μια γυναικούλα της γειτονιάς μας, μη βρίσκοντας άλλον τρόπο πιο ενθουσιώδη για να εκφράσει την μητρική στοργή της προς τον τετράχρονο κανακάρη της, τον αγκαλιάζει και του κράζει:

—Κλεμανσώ μου, να σε χαρώ!

Κι εκείνος ο μπούας σηκώνει την κεφάλα και κοιτά απορημένος, ρουφώντας την μύτη του που όλο τρέχει. Να τόξερε ο «γέρο - τίγρης» πού καταντά η δόξα του ανθρώπου!

Όμως, η πιο μεγάλη χαρά και περηφάνια μας είναι για την Ελλάδα, που στάθηκε και στέκεται άξια στο πλευρό των συμμάχων και που —καμιά αμφιβολία δεν υπάρχει— χάρη σ' αυτήν, προ πάντων, και χάρη στον αήττητο στρατό της, έγιναν τα τόσα και τόσα κατορθώματα των Αγγλογάλλων. Αλλά, τέλος πάντων, κι αν δεν έγιναν όλα χάρη σ' αυτήν, όμως, χωρίς την παρουσία της δεν θα γινόντουσαν τα περισσότερα. Ούτε συζήτηση!

Ω, τι ωραίο πράγμα να είσαι Έλληνας! Αυθόρμητα βγαίνει από μέσα μας το γνωστό εκείνο τροπαριάκι:

Είμαι Έλλην το καυχώμαι
ξέρω την καταγωγή μου!..

Έλλην! Η λέξη αυτή ασκούσε ανέκαθεν μαγεία επάνω μας σε τούτη την μακρυσμένη περιοχή του σκλαβωμένου Ελληνισμού, αλλά τώρα μας ηλεκτρίζει και μας κάνει χίλιες φορές περισσότερο να «καυχώμεθα για την καταγωγή μας». Δεν είναι απλά λόγια αυτά — «ξέρω την καταγωγή μου»— είναι πεποίθηση ριζωμένη στα κατάβαθα της ύπαρξής μας, παλμοί της καρδιάς μας, λόγια ζυμωμένα με το αίμα μας — δεν δούλεψε άδικα το σχολειό μας τόσα χρόνια, δεν μας δίδαξαν τζάμπα την ιστορία μας οι δάσκαλοι, δεν μας έμαθαν του κάκου να τραγουδάμε στο μάθημα της Ωδικής την δόξα της Ελλάδας.

Η Ελλάδα δεν είναι μόνο η μεγάλη μας πατρίδα, είναι ένα πάθος, ένα όνειρο, κι αν δεν την γνωρίσαμε ποτέ από κοντά, αυτό δεν έχει καμιάν απολύτως σημασία — ζήσαμε όλες τις μεγάλες στιγμές της, μαζί της στον Μαραθώνα, μαζί της στο Βυζάντιο, μαζί της, προ πάντων, στο 21, με τον Κολοκοτρώνη, τον Καραϊσκάκη, τον Αθανάσιο Διάκο, τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, ω με πόση λαχτάρα τραγουδούσαμε σ' όλες τις τάξεις του δημοτικού τα ηρωϊκά τραγούδια.

Από την τετάρτη κι όλας τάξη του σχολειού μας —δέκα χρονών πιτσιρικάδες— τραντάζαμε τα τζάμια της αίθουσας με κείνο το:

Σαν τη σπίθα κρυμμένη στη στάχτη
εκρυβόταν για μας η Λευτεριά,
ήλθ' η μέρα, πετιέται, ανάφτει
και φλογίζει την κάθε καρδιά!..

Κόντευε να φύγη από τη θέση της η έδρα, όταν βροντοφωνούσαμε το τραγούδι της μεγάλης μέρας:

Όλη δόξα, όλη χάρη
άγια μέρα ξημερώνει
και την μνήμη σου το έθνος
χαιρετά γονατιστό!
Στην Αγία Λαύρα πρώτα
τις χρυσές αχτίνες χύνει,
που λεβέντες πρωτανάψαν
του πολέμου τη φωτιά!..

Κι όσο ανεβαίναμε τις τάξεις του δημοτικού, τόσο ανέβαινε το πάθος και ο ενθουσιασμός μας για κάθε τι ελληνικό, χωρίς καθόλου να ξεχνάμε και τους αρχαίους μας προγόνους:

Δόξα στο πνεύμα των αρχαίων
παγκόσμιου φωτός πηγήν,
δόξα στο πνεύμα ανδρών νέων,
που δόξασαν αυτή την γη!..

Αλλά και την Σαλαμίνα μας θυμόμαστε:

Σ' αυτά, σ' αυτά τα κύματα
τα ηλιοφωτισμένα,
σ' αυτά τ' αθάνατα νερά
εδώ τα μυρωμένα,
εβάφτισ' η Ελευθεριά
τον κόσμο μοναχή της
και τ' όνομά της τούδωσε
μαζί με το σπαθί της!..

Το τραγούδι, όμως, που μας γοήτευε περισσότερο —δεν ξέρω για τους άλλους, εμένα με τρέλαινε— ήταν... ο λέων! Ω, εκείνος ο λέων... ο οποίος όταν, έξαφνα, την άλυσίν του σπάσει, το τι δεν κάνει! Το τι χύμα επάνω στους φύλακές του και τους κατασπαράζει τα σπλάχνα και πετά γύρω του ματωμένα συκώτια και πλεμόνια —η παρομοίωση ήταν μεγαλειώδης— όπως, ακριβώς, η Ελλάδα μας, όταν έσπασε την αλυσίδα του τυράννου. Τ' αρχίζαμε πάντα αργά και υποβλητικά:

Ο λέων όταν έξαφνα
την άλυσίν του σπάση,
την αλαζόνα χαίτην του
βρυχώμενος τινάσσει
και βλέμματα τριγύρω του
τοξεύει φλογερά...

Κι αφού επαναλαμβάναμε δυο φορές, σιγανά, τα φλογερά βλέμματα που εκτόξευε γύρω του ο λέων, απότομα ουρλιάζαμε την φοβερή συνέχεια:

Με τους αλκίμους όνυχας
τους φύλακάς του σκίζει
και ματωμένα, ασπαίροντα,
τα σπλάχνα των ξεσκίζει,
και σημαδεύει μ' αίματα
τον δρόμον που περνά...

Οπότε, τελειώνοντας λαχανιασμένοι την μεγαλειώδη εικόνα, χαμηλώναμε πάλι την φωνή μας υποβλητικά για να φτάσουμε στον παραλληλισμό:

Ελλάς, κι εσύ του λέοντος
φοβεροτέρα ακόμα,
ηγέρθης περιστρέφουσα
κεραυνοβόλον όμμα,
από τα δούλα δάκρυα
σχεδόν ακόμη υγρόν...

Δάκρυα μου ερχόντουσαν κι εμένα στα μάτια, όταν τραγουδούσα το συγκλονιστικό τούτο τραγούδι κι ούτε μια φορά δεν σκέφτηκα, ότι ο λέων δεν είναι κανένα σκυλί για να τον δένουν μ' αλυσίδα — ασήμαντη, άλλωστε, λεπτομέρεια μπροστά στην όλη επική εικόνα και τον παραλληλισμό της.

Και δεν ήταν δα μόνο η ιστορία του 21 που μας φλόγιζε. Ανανεωμένη μάς ερχόταν η δόξα της Ελλάδας, φρέσκια - φρέσκια απ' τους πρόσφατους Βαλκανικούς πολέμους, με τα καινούργια κατορθώματα του Κωνσταντίνου, του Βενιζέλου, του Κουντουριώτη, του Βότση,

είχαμε τους καπεταναίους του ναυτικού μας —τον «Αβέρωφ»— και τα παλικάρια μας, που χαιρετούσαμε απ' τα θρανία του σχολείου μας με καρδιοχτύπι:

Καλώς τον καπετάνιο μας
της νίκης το καμάρι,
καλώς τα παλικάρια μας
της νίκης τα παιδιά,
που φέρνουν απ' τα κάστρα τα κλειδιά!...

Κι όλο θάμπος υψώναμε τη φωνή μας:

Για δες ματιές,
περήφανες ματιές,
σαν σαϊτιές από τον Όλυμπο σταλμένες,
σπίθες, φωτιές στο διάβα τους σκορπούν,
λαβωματιές, την νίκη θα μας πουν.

Τα χρόνια εκείνα ήμουν... α! όλα κι όλα, Κωνσταντινικός, θαυμαστής και λάτρης του μεγάλου στρατηλάτη κι ήταν αδύνατο να χωρέσει στο μυαλό μου, πως μπορούσαν να υπάρχουν άνθρωποι τόσο στενόμυαλοι κι ανόητοι που να θαυμάζουν κάτι άλλο απ' τον μυθικό βασιλιά, που με την σπάθα στο χέρι κατατρόπωσε Τούρκους και Βουλγάρους!

Η πολιτική μου ιδεολογία —αν δεν με απατά η μνήμη— είχε διαμορφωθεί κατ' αρχήν από ένα μικρό πακετάκι τσιγαρόχαρτου, από κείνα που μεταχειριζόντουσαν τότε για να τυλίξουν τον καπνό για τα τσιγάρα. Είχαν πάντα ένα χρωματιστό εξώφυλλο οι μικρές εκείνες δέσμες με διάφορες παραστάσεις και δεν ξέρω πώς είχε πέσει στα χέρια μου μια τέτοια δέσμη, στο εξώφυλλο της οποίας ήταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος μπροστά σ' ένα κανόνι. Η εικόνα —τυπική απ' τους βαλκανικούς πολέμους— με είχε γοητέψει καθώς έδειχνε τον Κωνσταντίνο αρειμάνιο με την στολή της εκστρατείας και μ' έπειθε ασυζητητί, ότι αυτός και μόνο ήταν ο μεγάλος ήρωας και ημίθεος της νίκης κι ήταν τουλάχιστον αστείο να τολμούν να συζητάνε για κανέναν άλλον.

Δεν ξέρω αν μ' επηρέαζε περισσότερο το κανόνι ή τα όρθια μουστάκια του Κωνσταντίνου —α λα Κάιζερ— ωστόσο, είναι γεγονός, ότι μου έκανε τόσο βαθειά εντύπωση η εικόνα, ώστε και σήμερα ακόμα να μένει ολοζώντανη στη μνήμη μου όχι μονάχα η παράσταση του εξώφυλλου, αλλά και οι στίχοι που ήσαν τυπωμένοι από μέσα:

Τόσα χρόνια αγρύπνησα
για σένα μέσ' τα χιόνια
την νύχτα στην αστροφεγγιά
με τη μορφή σου τη γλυκιά
μιλούσα τόσα χρόνια!..

Αν το ποιηματάκι αυτό ήταν απλώς ερωτικό, δεν ξέρω — εγώ οπωσδήποτε το φανταζόμουν απευθυνόμενο από τον Έλληνα φαντάρο προς τον Κωνσταντίνο, του οποίου η «γλυκειά μορφή», φυσικά, κρατούσε άγρυπνο τον φαντάρο μέσα στα χιόνια και τον οδηγούσε προς την νίκη.

Σε ηλικία δέκα χρονών —και προ πάντων άμα είναι κανείς τόσο συναισθηματικός όσο εγώ— είναι φυσικό να διαμορφώνει κάπως έτσι τον ιδεολογικό του κόσμο και να σχηματίζει πεποιθήσεις, θαμπώνεται απ' τα φανταχτερά, όπως θαμπώνεται ο πρωτόγονος

απ' τα χρωματιστά πετράδια και τα γυάλινα κοσμήματα. Το κακό είναι, ότι υπάρχουν πολλοί που εξακολουθούν να μένουν θαμπωμένοι και σε μεγάλη ηλικία.

Για να μην αδικώ, όμως, τον εαυτό μου, δεν ήταν μόνο η εντυπωσιακή εικόνα — υπήρχαν από πίσω όλες οι θαυμαστές ιστορίες των Βαλκανικών πολέμων που άκουγα απ' τους μεγάλους και που βρίσκανε συνοπτικά την έκφρασή τους στο κανόνι και το ηρωικό μουστάκι του Κωνσταντίνου. Ιστορίες, μάλιστα, που μπαίναν κι αυτές τραγουδιστά μέσα στην ψυχή μου και ζωντάνευαν την ηρωική εικόνα του Κωνσταντίνου με τα τόσα και τόσα κατορθώματα:

Επήραμε και την Καβάλα μας
τις όμορφες τις Σέρρες και τη Δράμα
που τις κατείχε πριν ο Βούλγαρος
αυτός ο δολιότατος ο σύμμαχος!..

Και πέρα από τον δολιότατο τον σύμμαχο, ήταν κι εκείνος ο Εσάτ, που τόσο με είχε στενοχωρήσει με το πείσμα του να μη παραδίνει το Μπιζάνι:

Γεια σου Εσάτ παινεμένε
και στον κόσμο ξακουσμένε
όσο πόσο θα αντέχεις
το μπιζάνι να κατέχεις...

Τα γεγονότα, ωστόσο, είχαν έρθει ραγδαία και χρόνο με το χρόνο η μορφή του Κωνσταντίνου όλο και γινόταν πιο αχνή στη φαντασία μου και την θέση της έπαιρνε εκείνη η άλλη, του θαυματουργού ανθρώπου με το φωτεινό πρόσωπο και τα γυαλάκια, που κυριαρχούσε στις συζητήσεις των μεγάλων.

Οι Τούρκοι τον μισούσαν και τον έλεγαν «σεϊτάν» —δηλαδή διάβολο— με μεγάλο φόβο και κακία, κι όπως με κατάπληξή μου άκουγα, υπήρχε κι εκεί κάτω στην αγία Ελλάδα ένας ολόκληρος κόσμος που τον μισούσε με τον ίδιο τρόπο και τον αποκαλούσε διάβολο!

Μπορεί για λίγο καιρό να ταλαντεύθηκα, ανάμεσα στις δυο προσωπικότητες, αλλά τώρα έκλινα οριστικά προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ώστε να είμαι πια ένας φανατικός κι ολοκληρωμένος βενιζελικός, έτοιμος ακόμα και να πιαστώ στα χέρια.

Από την ανακωχή και πέρα το όνομα του Βενιζέλου ηλέκτριζε όλους, η περηφάνεια μας για την Ελλάδα έφτανε στον έβδομο ουρανό κι ο φόβος μας για τους Τούρκους έπεσε στο μηδέν. Τα μικρά παιδιά φορούσαν ναυτικά καπέλα με γράμματα στην μετόπη και στις ταινίες ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΒΕΡΩΦ. Κι εμείς οι μεγαλύτεροι δεν χαμηλώναμε πια τη φωνή για να πούμε την προσφιλέστατη φράση μας που περιλάμβανε το πεντάσταγμα του πατριωτικού μας οίστρου:

Ζήτω η Ελλάς...
Τούρκος πορδαλάς!..

Η ΚΑΛΗ ΕΚΕΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Ο Τούρκος δικαστής ήταν πολύ σοβαρός. Μόνος επάνω στην έδρα του, με το φέσι στο κεφάλι κι ένα σαρίκι γύρω - γύρω, κοίταζε τα χαρτιά του, φυσομανούσε κι έξυνε πότε - πότε στοχαστικά την χοντρή κόκκινη μύτη του. Δεν ήταν αστεία η υπόθεση που είχε να δικάσει. Επρόκειτο για εσχάτη προδοσία.

—Βάι γκιαούρ ογλού γκιαούρ! έλεγε κάθε τόσο και τα μάτια του άστραφταν από εθνική οργή και αγανάκτηση.

Δεν εννοούσαν, βλέπετε, να ησυχάσουν αυτοί οι άπιστοι γκιαούρηδες, που όλο και βρίσκαν τρόπους σατανικούς, όλο και βρίσκαν μέσα για να υπονομεύσουν την εθνική ασφάλεια και την ακεραιότητα του μεγαλόψυχου τουρκικού μιλετιού, που τους επέτρεπε να κρατούν ακόμα τα κεφάλια τους επάνω στα κορμιά τους! Όλο συνωμοσίες, όλο προδοσίες, όλο μυστικές συνεννοήσεις με κείνο το άτιμο το κράτος των Ελλήνων, το ασπροθαλασσίτικο Γιουνανιστάν, που είθε ο μεγάλος Αλλάχ και ο προφήτης αυτού Μωάμεθ να εξολοθρεύανε από το πρόσωπο της γης!

Τι ήταν αυτό που αποτόλμησαν πάλι μπροστά στα μάτια μας και κάτω από τη μύτη μας; Ιστέ, ογλούμ, ήταν στ' αλήθεια κάτι τόσο φοβερό που να τ' ακούς και να σου φεύγη το φέσι μαζί με το καφάσι! Οργανώσανε κι επρόκειτο να δώσουν μια θεατρική παράσταση για να μαζέψουν γρόσια και να τα στείλουν εκεί κάτω στην Ελλάδα, όπου θα γινόντουσαν —τα ωραία και τίμια γροσάκια μας— κανόνια και ντουφέκια στα χέρια των άτιμων Γιουνάνηδων, που θα χτυπούσαν την Τουρκιά.

—Βάι, βάι, γκιαούρ ογλού γκιαούρ!

Το αστυνομικό τμήμα της γειτονιάς —το «καρακόλι»— είχε ενημερώσει την κεντρική Δικαιοσύνη με τ' άγρυπνα σαΐνια του για την μεγάλη προδοσία που ετοιμαζόταν και ο αρμόδιος αστυνομικός πράκτορας έδινε τις τελευταίες κατατοπιστικές πληροφορίες του στον δικαστή:

—Είχαν τυπώσει και εισιτήρια, εφέντη μου, για να μαζέψουνε τα γρόσια.

—Και τι νομίζεις εσύ, ότι θα τα κάνανε αυτά τα γρόσια;

—Δεν συζητείται, εφέντη μου, θα τα στέλναν στην Ελλάδα για να φτιάξουν έναν καινούργιο «Αβέρωφ»!

Από την εποχή της ναυμαχίας της Έλλης —των Βαλκανικών πολέμων— το θωρηκτό «Αβέρωφ» συγκέντρωνε όλο το μίσος και τον φανατισμό των Τούρκων, ώστε και τ' όνομά του μόνο να φέρνει αλλεργία στον κάθε τίμιο Οθωμανό. Έσφιξε, λοιπόν, τις γροθιές του ο δικαστής, έτριξε τα δόντια του, κιτρίνισε κι ύστερα από λίγο συνέχισε τις ερωτήσεις του:

—Και που θα δινόταν αυτή η παράσταση;

—Εκεί στα φράγκικα, εφέντη μου.

—Υπάρχει θέατρο εκεί;

—Όχι, εφέντη μου, δεν υπάρχει.

—Μέσα σε σπίτι θα γινόταν;

—Όχι, εφέντη μου, δεν θα γινότανε σε σπίτι.

—Αλλά που θα δίναν αυτή την παράσταση, κιοπόγλου κιοπεκλέρ;

«Κιοπόγλου κιοπέκ» —μια από τις πιο κοινόχρηστες κι αγαπημένες φράσεις των Τούρκων— σημαίνει «σκύλος υιός του σκύλου» και το «κιοπόγλου κιοπεκλέρ» είναι ο πληθυντικός, δηλαδή «σκύλοι υιοί των σκύλων». Το αστυνομικό όργανο δυσκολεύτηκε λιγάκι να περιγράψει τον χώρο όπου επρόκειτο να τελεσθεί το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας, αλλά στο τέλος κατάφερε να δώσει μια εικόνα του τοπίου:

—Εκεί, κοντά στην φράγκικη εκκλησία, εφέντη μου, στον δρόμο με τα σκαλάκια που πάει προς τον γιαλό, υπάρχουν κάτι χαλάσματα από παλιά πυρκαϊά, χορταριασμένα. Μέσα σ' αυτά είναι κι ένας μεγάλος χώρος ίσιος, με λίγα δέντρα και γρασίδι, ένα ανοιχτό οικόπεδο, να πούμε, εφέντη μου, όπου και κουβαληθήκανε σκαμνάκια και καρέκλες απ' τα γύρω σπίτια για να κάθωνται οι μουστερήδες που θα πηγαίνανε στο θέατρο.

—Ιστέ, λοιπόν;

—Ιστέ, λοιπόν, στο βάθος αυτού του οικοπέδου κρέμασαν έναν μπερντέ που ανοιγόκλεινε με σκοινιά και πίσω απ' τον μπερντέ θα ήσαν αυτοί οι άτιμοι προδότες που θα παίζαν θέατρο και θα κάναν τα καραγκιοζιλίκια τους για να μαζέψουνε τα γρόσια.

—Βάι, εσόγλου εσεκλέρ!

«Εσόγλου εσέκ» σημαίνει «γάιδαρος υιός γαϊδάρου» και το «εσόγλου εσεκλέρ» είναι ο πληθυντικός, δηλαδή «γάιδαροι υιοί γαϊδάρων» — κι αυτή η έκφραση είναι μια απ' τις πιο αγαπημένες και κοινόχρηστες των Τούρκων που διακρίνονται ιδιαίτερα για την φινέτσα της γλώσσας και των τρόπων.

Το δικαστήριο ενημερώθηκε, η δικογραφία είχε καταρτισθεί, συμπληρωμένη μάλιστα μ' ένα μεγάλο σωρό από γράμματα που κατασχέθηκαν στο σπίτι ενός απ' τους εγκληματίες. Τα γράμματα αυτά, γραμμένα όλα ελληνικά, δεν είχαν διαβαστεί ακόμα, αλλά όταν θα διαβαζόντουσαν θ' αποκαλύπτανε σίγουρα τις μυστικές συνεννοήσεις των γκιαούρηδων της Τραπεζούντας με τους γκιαούρηδες της Ελλάδας. Δεν χρειαζόντουσαν περισσότερα, καιρός ήταν ν' αρχίσει η δίκη —ο δικαστής κοίταξε τα χαρτιά του άλλη μια φορά και φώναξε το πρώτο όνομα:

—Ντιμίτρι Πσατάς!

Από το πλαϊνό γραφείο, όπου περίμεναν οι κατηγορούμενοι, βγήκε ο πρώτος εγκληματίας. Ήταν ένα παιδί μόλις δεκατεσσάρων χρόνων, με κουρεμένο κεφάλι κι ένα σακκάκι με κουμπιά κουμπωμένα μέχρι τον λαιμό, που προχώρησε δειλά, διστακτικά προς τον Τούρκο δικαστή. Εκείνος σήκωσε τα μάτια και το κοίταξε απορημένος:

—Σένσουν, μπε;

«Εσύ είσαι, μωρέ;».

—Ντιμίτρι Πσατάς;

Επανάλαβε ξανά τονίζοντας το όνομα μήπως τυχόν και είχε γίνει κανένα λάθος. Ο διερμηνέας, όμως, διαβεβαίωσε, ότι δεν είχε γίνει λάθος κι ότι αυτός ο Ντιμίτριος Ψαθάς ήταν ένας απ' τους κυριότερους οργανωτές της θεατρικής παράστασης που επρόκειτο ν' αποδώση τα προδοτικά χρήματα στην άτιμη Ελλάδα. Ξεροκατάπιε ο δικαστής, κοίταξε τον αστείο εκείνον κατηγορούμενο από πάνω ως κάτω —ήταν φανερό ότι δεν του γέμιζε το μάτι. Άλλωστε, ο κατηγορούμενος δεν ανήκε καν στην κατηγορία των ζωηρών παιδιών που δείχνουν από την εξωτερική εμφάνισή τους, ότι είναι ικανά για όλα. Ήταν μαζεμένος, χλωμός, με τα χέρια σταυρωμένα εμπρός και τα μάτια απορημένα και φοβισμένα. Ξερόβηξε δυσαρεστημένος ο δικαστής, κατάλαβε ότι θα επρόκειτο μάλλον για παιδί που χρησιμοποιούσαν οι μεγάλοι για θελήματα στο σατανικό έργο που ανέλαβαν και φώναξε το δεύτερο όνομα:

—Χαράλαμπος Καλλιφατίδης.

Η πόρτα του πλαϊνού γραφείου άνοιξε πάλι κι ο ζαπτιές —ο αστυνομικός— έσουρε μέσα και οδήγησε προς τον δικαστή ένα δεύτερο παιδί ακόμα μικρότερο από το πρώτο. Νέα έκπληξη:

—Σένσουν, μπε;

«Εσύ είσαι μωρέ;». Ο δεύτερος κατηγορούμενος ντυμένος με τον ίδιο τρόπο και με το ίδιο φοβισμένο ύφος του πρώτου, έκανε καταφατικό νόημα, ενώ ο διερμηνέας διαβεβαίωνε ότι... έβετ εφέντη μ', μάλιστα, αυτός ήταν ο δεύτερος κατηγορούμενος. Φυσικά, ούτε κι αυτός γέμισε το μάτι του δικαστή, που αρκετά νευριασμένος φώναξε τρίτο όνομα:

—Μερόπη Καλλιφατίδη!...

Για τρίτη φορά άνοιξε η πόρτα και πρόβαλε τώρα μια μικρή κοπελίτσα, μελαχρινή, προχώρησε, ζωηρούλα και πεταχτούλα, προς την έδρα, χωρίς καμιά συναίσθηση της σοβαρότητας της φοβερής εκείνης στιγμής, χαμογελώντας μάλιστα στους γύρω. Περισσότερο νευριασμένος τώρα ο Τούρκος δικαστής, είπε πάλι:

—Σένσουν μπε;

Και προσθέτοντας απογοητευμένος ένα «Αλλάχ, Αλλάχ», φώναξε κι άλλο όνομα:

—Γκεόργκης Στεφανίντης.

Ένας ζωηρός πιτσιρίκος ξεπετάχτηκε από την πόρτα και προχώρησε κι αυτός θαρραλέα προς τον δικαστή — φρύδια σμιχτά, μάτια γελαστά και διεισδυτικά, κανένας φόβος ούτε υποψία για την κρεμάλα που είχε ετοιμάσει μέσα στην φαντασία του ο Τούρκος δικαστής για τους εγκληματίες υπονομευτές της ασφαλείας και της ακεραιότητας του Τουρκικού κράτους.

—Σένσουν μπε;

Και αγανακτημένος τώρα πια με τα καλά του, φώναξε πεντέξι ονόματα ακόμα για να παρουσιαστούν, επίσης, άλλα κοριτσάκια και πιτσιρίκοι και να προσθέσουν νέα απογοήτευση στο ήδη ξεχειλισμένο ποτήρι της απογοήτευσης του Τούρκου δικαστή.

Ήταν φανερό, ότι το πράγμα δεν πήγαινε καλά —ενώ είχε αρχίσει τόσο ωραία και σοβαρά— ατμόσφαιρα αμηχανίας και φαιδρότητας άρχισε να σχηματίζεται στο δικαστήριο. Δεν ήταν, όμως, δυνατόν. Έπρεπε να γίνει η δίκη κι ο δικαστής δείχνοντας το εδώλιο, διέταξε:

—Καθίστε εκεί!...

Και τότε έγινε κάτι ακόμα πιο αστείο. Το εδώλιο όπου μας υποδείχθηκε να καθίσουμε ήταν ένα μακρύ σανίδι, τόσο όμως ψηλό, που όταν στρωθήκαμε επάνω και στριμωχθήκαμε για να χωρέσουμε —τσούρμο οι κατηγορούμενοι— τα πόδια μας δεν φτάνανε στο πάτωμα και μερικοί, μάλιστα, τα κουνούσαμε ανέμελα και τα παίζαμε, με πλήρη ανυποψία για την σοβαρότητα της στιγμής και για το πιθανότατα τραγικό αποτέλεσμα της δίκης.

Αλλά πώς ήταν και βρεθήκαμε κατηγορούμενοι σ' εκείνο το δικαστήριο; Η αναπάντεχη τούτη περιπέτεια ήταν συνέπεια μιας έντονης θεατρικής δραστηριότητας που είχα αναπτύξει εκείνο τον καιρό —θα ήμουν τότε στην εβδόμη τάξη του δημοτικού σχολειού— μαζί με τ' άλλα τα παιδιά της συντροφιάς μας. Πώς, όμως, κι από που —αναρωτιέμαι κι εγώ ο ίδιος— μου ήρθε η ιδέα να κάνω θέατρο; Στην Τραπεζούντα υπήρχε, βέβαια, ένα ωραίο κτίριο θεάτρου, αλλά δεν το πρόλαβα ποτέ μου σε λειτουργία — απ' τον καιρό που το θυμόμουν, μάλιστα, ήταν πάντα κλειστό κι άκουγα μονάχα να λένε ότι στα παλιότερα χρόνια ερχόντουσαν θίασοι απ' την Αθήνα και παίζαν εκεί μέσα ωραία δράματα και κωμωδίες. Θυμάμαι, επίσης, ένα περίεργο αίσθημα λύπης που μ' έπιανε όταν περνούσα έξω απ' την κλεισμένη πόρτα του κι έβαζα στο μυαλό μου τον καιρό που λειτουργούσε, σαν μια εποχή ονείρου που έσβησε και πάει και που δεν είχα, αλλοίμονο, την τύχη να την ζήσω.

Περίεργη, αλήθεια, είναι η μοίρα του ανθρώπου! Χωρίς κανένα προηγούμενο, χωρίς καμιά παράδοση ή έστω ατμόσφαιρα θεατρική, νάτο που είχα φτιάξει ένα θίασο που είχε κι όλας δώσει μια παράσταση κωμωδίας, σαν ένα παιχνίδι μεταξύ μας, όπου, όμως, τρέξαν και οι μεγάλοι και γέλασαν και χειροκρότησαν — τέτοια επιτυχία είχε!

Η κωμωδία, ιδιαίτερα, θα πρέπει ν' ασκούσε επάνω μου μια ιδιαίτερη επίδραση, αλλιώς δεν εξηγείται πώς μου άρεσε να διαβάζω μ' ευχαρίστηση όποιο βιβλίο με κωμωδίες έπεφτε στα χέρια μου. Τι έργα είχα διαβάσει δεν θυμάμαι, όμως μένουν ζωηρά στην μνήμη μου όχι μονάχα οι σκηνές αλλά και λόγια ακόμα από μια φάρσα που ήταν γραμμένη σε ποντιακή γλώσσα —«Ο χοτλάξ»— και που μου άρεσε τόσο, ώστε ανάλαβα να... την διδάξω μαζί με την παρέα μου.

«Χοτλάξ» στα ποντιακά σημαίνει βρυκόλακας και το πρόσωπο που έπαιζα ήταν ο πρωταγωνιστής του έργου, ένας αγράμματος χωριάτης που φοβόταν τους βρυκόλακες και σε μια σκηνή της κωμωδίας έπαιρνε τα μέτρα του:

—Ας καπατεύω, είπα, αούτα τα τρυπία γιατί λέγνε πως ο χοτλάξ πάζκερεν γίνεται και αέρας κι εμπέν ούμπιαν θέλ'!

«Ας κλείσω, δηλαδή, αυτές τις τρύπες γιατί λένε, ότι ο βρυκόλακας καμιά φορά γίνεται και αέρας και μπαίνει απ' όπου θέλει».

Εφοδιασμένος με τα σχετικά μουστάκια και ντυμένος μ' ένα μακρύ νυχτικό, θα πρέπει να ήμουν ό,τι αξιοθρήνητο μπορούσε κανείς να φανταστεί —στην πρόχειρη ισόπεδη σκηνούλα που στήσαμε επάνω στο οικόπεδο με το γρασίδι— γι' αυτό και ήσαν ανεξάντλητα τα γέλια

του κοινού και θριαμβευτική η επιτυχία. Όχι μονάχα του πρωταγωνιστή, μάλιστα, αλλά και όλου του θιάσου, που είχε το ίδιο χάλι και χειρότερο.

Μετά, όμως, τα θερμά χειροκροτήματα και τα συγχαρητήρια των συγγενών και φίλων, τα πράματα σοβάρεψαν, κι όλος μαζί ο θίασος —αγόρια και κορίτσια— νομίσαμε ότι έφτασε πια η στιγμή να παίξουμε... αρχαία τραγωδία, για την οποίαν κρίναμε απόλυτα ώριμους τους εαυτούς μας. Μερικές δυσκολίες —ελάχιστες βέβαια— που παρουσίαζε η φιλοδοξία μας, ανάλαβε να τις βολέψει ο Θόδωρος Μοιρόπουλος, που μετά την ανακωχή είχε γυρίσει πάλι πίσω στην Τραπεζούντα. Νεαρός τότε, κι εκείνος, αλλά τουλάχιστο κατά 10-12 χρόνια μεγαλύτερός μας, είχε ανάμεσα στ' άλλα ενδιαφέροντά του και σκηνοθετικές φιλοδοξίες και μας βοήθησε στο ανέβασμα —ούτε πολύ ούτε λίγο— της τραγωδίας «Ιφιγένεια εν Ταύροις»!

Δεν επρόκειτο για καμιά απ' τις γνωστές μεταφράσεις του Ευριπίδη, αλλά για μια φοβερή, καθαρευουσιάνικη μετάφραση του έργου, απ' το οποίον, μάλιστα, αποφασίσαμε να παίξουμε μια μοναχά σκηνή —την πιο δυνατή— την αναγνώριση της Ιφιγένειας και του Ορέστη. Για την διανομή δεν δυσκολευτήκαμε καθόλου —ευκολότατα βολεύτηκαν όλων μας οι φιλοδοξίες— και στο χειρόγραφο πρόγραμμά μας φιγούραραν με κεφαλαία γράμματα τα ονόματά μας:

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ: Μερόπη Καλλιφατίδου.

ΟΡΕΣΤΗΣ: Δημήτριος Ψαθάς.

ΠΥΛΑΔΗΣ: Γεώργιος Στεφανίδης.

ΣΚΥΘΗΣ: Χαράλαμπος Καλλιφατίδης.

Υπήρχαν κι άλλα πρόσωπα, που μπορεί να μην είχε προβλέψει ο Ευριπίδης, αλλά με μια... βελτίωση του κειμένου φροντίσαμε να τακτοποιήσουμε, ώστε καμιά απ' τις ευγενικές φιλοδοξίες των ηθοποιών να μη μείνει ανικανοποίητη. Ο μόνος που γκρίνιαζε λιγάκι ήταν ο Χαράλαμπος Καλλιφατίδης —σήμερα ανώτερος υπάλληλος στην Ένωση Συντακτών— γιατί ο ρόλος του ήταν πολύ μικρός. Σαν Σκύθης αρχηγός έμπαινε στην σκηνή κι έλεγε μόνο:

—Έφθασε το πλοίον εκ της Ελλάδος!

Το γεγονός ότι η εμφάνισή του ήταν εντυπωσιακή και πομπώδης (αφού είχε τσούρμο ακολουθία από πίσω του) δεν τον ικανοποιούσε αρκετά και απαιτούσε να του βάλουμε κι άλλα λόγια, πολύ περισσότερο γιατί ήταν υποχρεωμένος για μια τόσο μικρή εμφάνιση να πασαλείβεται με καρβουνόσκονη έτσι, ώστε να φαίνεται γνήσιος Σκύθης! Δεν θυμάμαι ποιος ανάλαβε κι εδώ να διορθώσει τον... Ευριπίδη, πάντως στο τέλος ο Χάρης έπαψε να γκρινιάζει κι ευχαρίστως δεχόταν —σε κάθε πρόβα— την καρβουνόσκονη κι ύστερα έτρεχε κατ' ευθείαν εκεί κοντά στη θάλασσα και βουτούσε για ν' απαλλαγή από τ' ολόσωμο εκείνο... καρβουνομακιγιάζ!

Εν τάξει, λοιπόν, όλα. Ρολόι πήγαινε η δουλειά, ρολόι οι προετοιμασίες, ρολόι ακόμα και η εκμάθηση των ρόλων του ταλαίπωρου Ευριπίδη, που του είχαμε αλλάξει τα φώτα καταλλήλως, για να τον φέρουμε στα μέτρα μας. Υπήρχε, όμως, και το πρόβλημα των κοστουμιών. Όχι μεγάλες δυσκολίες και σ' αυτό. Τον ρόλο του ενδυματολόγου ανάλαβε ο Μοιρόπουλος και τα υφάσματα μας τα παραχώρησε μ' όλη του την καρδιά ο υφασματέμπορος πατέρας του... Πυλάδη —Ερμόφιλος Στεφανίδης— ένας σωστός

αρχοντάνθρωπος της Τραπεζούντας, που πέθανε τώρα τελευταία στην Θεσσαλονίκη. Ειδική μοδίστρα επιστρατεύθηκε για το ράψιμο των αρχαίων κοστουμιών κι ο σκηνοθέτης μας φρόντισε και για την σκηνή, για τον βωμό —ένα μικρό κρασοβάρελο έκανε τη δουλειά μας— για τα σκηνικά και για την αυλαία, ν' ανοίγει και να κλείνει κανονικά.

Δεν βούηξε, βέβαια, η πόλη μας με το καταπληκτικό εκείνο θεατρικό γεγονός, που επρόκειτο να «λάβη χώραν» μέσα στην ερειπωμένη και χορταριασμένη περιοχή των Φράγκικων —καμιά κατσίκα και κανένα προβατάκι συνήθως βόσκαν εκεί πέρα— αλλά η γειτονιά μας, τουλάχιστο, ήταν στο πόδι. Καρέκλες, σκαμνάκια και πολυθρόνες κουβαλήθηκαν απ' τα γύρω σπίτια και είχαν τυπωθεί και εισιτήρια. Τα χρήματα, όπως τ' αποφασίσαμε και το δηλώσαμε σε όλους, θα τα διαθέταμε για φιλανθρωπικό σκοπό.

Ζωηρότατη ήταν η κίνηση την ορισμένη μέρα. Η μικροσκοπική Ιφιγένεια πρόβαρε με χαρά τον κάτασπρο χιτώνα της, εμείς οι άλλοι τις χλαμύδες μας και ο Χάρης κοπανούσε μέσα σ' ένα μπρούτζινο γουδί κάρβουνα για την καρβουνόσκονη, με την οποία θα πασαλειβότανε ο ίδιος και θα πασάλειβε επίσης την ακολουθία του. Το γουδί εκείνο επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί και για κουδούνι ή για γκογκ.

Με πολλές ελπίδες άρχισε νάρχεται και το κοινό, όταν ξαφνικά ανησυχία και σούσουρο ακούσθηκε:

—Ζαπτιέδες!

Κι ως που να καταλάβουμε αν ήταν αληθινή ή όχι η πληροφορία, νάτο που είδαμε μπροστά μας αγριεμένους τους Τούρκους αστυνομικούς.

—Τι κάνετε εσείς εδώ, κιοπόγλου κιοπεκλέρ; Γρήγορα βάλτε τα ρούχα σας, συλλαμβάνεσθε όλοι! Άιντε, τσαμπούκ, γκιαούρ ογλού γκιαούρ!

«Τσαμπούκ» θα πει γρήγορα, αλλά και να θέλαμε ν' αργοπορήσουμε δεν είχαν, φυσικά, καμιά διάθεση να μας το επιτρέψουν οι αγριεμένοι ζαπτιέδες. Απορημένοι όλοι γι' αυτή την ανεξήγητη επέμβαση των αστυνομικών σ' ένα τέτοιο καλλιτεχνικό γεγονός που θάπρεπε, βέβαια, ν' αποτελεί τιμή για την πόλη —κατά την κρίση μας— αρχίσαμε να πετάμε τις χλαμύδες και τους χιτώνες και να ξαναφορούμε τα κανονικά μας ρούχα.

—Ελάτε όλοι!

—Που;

—Στο καρακόλι!

Χωρίς πολλές διατυπώσεις μας τράβηξαν —όλους μαζί τους ευγενείς ερμηνευτές του Ευριπίδη— στην Αστυνομία και από κει βρεθήκαμε, ...ντουγρού, μπροστά στον δικαστή.

Μπορεί να ήταν ένας φανατικός Οθωμανός ο δικαστής μας, όμως φαίνεται ότι είχε και μυαλό —κουτός δεν ήταν— αλλά επί πλέον δικαστική συνείδηση και καλοσύνη. Μας κοίταξε και μας ξανακοίταξε καθώς καθόμαστε στριμωγμένοι σ' εκείνο το μακρύ εδώλιο και κουνούσαμε τα πόδια μας κι η αγανάκτησή του, όπως αποδείχτηκε, δεν ήταν για μας. Το μόνο ύποπτο στοιχείο που έμενε ήσαν εκείνα τα γράμματα που κατασχέθηκαν στο σπίτι ενός απ' τους κατηγορουμένους και ζήτησε μεταφραστή. Ήλθε και ο μεταφραστής, άνοιξε το πρώτο γράμμα και διάβασε.

—Τι λέει;

—Λέει, για φασόλια και για φουντούκια.

—Διάβασε άλλο.

Διάβασε κι άλλο ο μεταφραστής.

—Τι λέει;

—Λέει, για μια θεία Παλάσα που είναι άρρωστη στο χωριό Χολομάνα και θα πρέπει να κατεβεί στην Τραπεζούντα για να κάνει εγχείρηση.

—Διάβασε άλλο.

Διάβασε κι άλλο ο μεταφραστής.

—Τι λέει;

—Λέει, ότι η νύφη τους η Βαρβάρα γέννησε ένα ωραίο κοριτσάκι, αλλά ο πατέρας του είναι πεθαμένος απ' το κακό του επειδή ήθελε αγόρι.

Για μια φορά ακόμα θύμωσε ο δικαστής και είπε:

—Μπρακ!

Με μια νευρική κίνηση μάζεψε τον σωρό τα γράμματα, τα τύλιξε στην εφημερίδα, τα έδεσε με τον σπάγκο τους κι ύστερα απευθύνθηκε στον δικηγόρο.

—Λέγε!

Ο Τούρκος δικηγόρος, που φρόντισαν ανήσυχοι να μας προμηθεύσουν οι μεγάλοι, προχώρησε ένα βήμα μπροστά, έσιαξε το φέσι στο κεφάλι του, ύστερα γύρισε σ' εμάς τους κατηγορούμενους, μας έδειξε και είπε:

—Σοφότατε δικαστά, δεν πρόκειται να απασχολήσω τις πολύτιμες ώρες σας με αγορεύσεις. Το έγκλημα για το οποίον κατηγορούνται αυτά τα παιδάκια είναι, βέβαια, πολύ σοβαρό, αλλά η κατηγορία δεν είναι σοβαρή. Χιτς, τίποτα, εφέντη δικαστή, δεν πρόκειται να πω. Θα σας παρακαλέσω μόνο με όλη την ευλάβεια που προκαλεί η ευγενής σας φυσιογνωμία, να καταδεχθείτε να ρίξετε μια ματιά σ' αυτά τα παιδάκια και να δείτε απλώς και μόνο πώς κουνάνε τα πόδια τους, που δεν φτάνουν ούτε καν στο πάτωμα να το πατήσουν. Από αυτό και μόνο θα καταλάβετε, με την σοφία που σας διακρίνει, ευγενέστατε και φιλάνθρωπε δικαστά, ότι τα παιδάκια αυτά ούτε διανοούνται καν, ότι είναι δυνατόν να έχουν κάνει ένα έγκλημα για το οποίον οι σοφοί μας νόμοι προβλέπουν την κρεμάλα. Τίποτε άλλο δεν έχω να πω, σοφώτατε δικαστά. Αφήνω την απόφαση στην κρίση σας.

Και η απόφαση ήταν:

—Άιντε γκίτινιζ!...

«Άντε πηγαίνετε». Κι επειδή εμείς δεν καταλάβαμε ότι τέλειωσε η δίκη, χαμογέλασε ο δικαστής και πρόσθεσε:

—Άιντε, άιντε να παίξετε!

Έτσι φύγαμε απ' το δικαστήριο και πήγαμε να παίξουμε — αθώοι οι κατηγορούμενοι... της εσχάτης προδοσίας!

Ανάστατη η μητέρα μου κάτω στο γιαλό, κοίταζε την ταραγμένη θάλασσα —καθώς σκοτείνιαζε— κι επειδή τίποτα δεν έβλεπε, την έπιανε απελπισία:

—Παναγία μου, το παιδίν!...

Ανάστατοι κι από το σπίτι του Γιώργου, κοίταζαν τα κύματα και μη βλέποντας πουθενά κανένα παρήγορο σημάδι, αγωνιούσαν:

—Θεέ μου, πούντους; Τι γίνηκαν;

Το ίδιο κι από το σπίτι του Χάρη, μαζί με άλλους γείτονες, είχαν καρφωθεί εκεί στην παραλία που όλο και αγρίευε καθώς νύχτωνε.

—Πούντους;

—Τι γίνηκαν;

—Που χάθηκαν;

Κι όσο περνούσε η ώρα, τόσο μεγάλωνε η αγωνία κι είχαν μαζευτεί κι άλλοι φίλοι και γνωστοί μας και δεν ξέραν τι να κάνουν, πώς να ψάξουν. Ο ήλιος ήταν ψηλά ακόμα όταν πέσαμε στη θάλασσα κι όπως πάντα ξανοιχτήκαμε, αλλά ενώ τις άλλες φορές γυρνούσαμε νωρίς —ύστερα από καμιά ωρούλα— σήμερα είχε δύσει κι όλας ο ήλιος, άναψαν βυσσινιές φωτιές στα σύννεφα, εκεί στο ακρωτήρι —προς τα Πλάτανα— σβήσανε οι φωτιές, μαυρίσανε τα σύννεφα, σκοτείνιαζε το πέλαγος, δυνάμωνε ο αέρας, αφρίζανε τα κύματα... κι εμείς πουθενά. Είμαστε η ίδια πάντα παρέα, ο Γιώργος Στεφανίδης, ο Χάρης Καλλιφατίδης, ο Γιώργος ο Καλλίνικος κι εγώ, κολυμβητές γενναίοι και ατρόμητοι που αψηφούσαμε και κίνδυνο και κούραση!

Ευλογημένη ηλικία! Σήμερα καθώς κολυμπώ στην Βουλιαγμένη, πέντε ή δέκα μέτρα από την παραλία, μια μαρίδα και μόνο να μ' αγγίξει, ανατριχιάζω σαν να ήρθα σ' επαφή με καρχαρία κι επιστρατεύω τις δυνάμεις μου για να σωθώ. Σε ηλικία 14 χρονών μπορούσα να ξανοιχτώ με την παρέα μου σε τόσο βάθος που δεν φαινόταν πια ο γιαλός μας παρά μονάχα τα υψώματα της πόλης. Και σε ποια θάλασσα; Σε κείνην, ακριβώς, που την τρόμαξαν από αρχαιοτάτων χρόνων ακόμα και οι ποντοπόροι πρόγονοί μας και την βάφτισαν εύξεινη —αυτήν την τόσο άξενη— για να την καλοπιάσουν και να μη θυμώνει τους άγριους θυμούς της.

Πόσο την αγαπούσα εκείνη την θάλασσα! Ώρες - ώρες ήταν τόσο γαλανή και τόσο ήσυχη, που έλεγες πώς είναι η πιο αθώα και η πιο καλοσυνάτη θάλασσα του κόσμου, η πιο όμορφη, προ πάντων όταν την χρύσωνε τα πρωινά ο ήλιος ή την κοκκίνιζε τα δειλινά. Έτσι

ασάλευτη που στεκόταν δεν άκουγες τίποτα, ούτε το πλιφ πλαφ για να πεις, τουλάχιστον, ότι κοιμάται κι ανασαίνει. Μόνο κανένα χελιδονόψαρο πηδούσε που και που έξω απ' τα νερά της και τα τσαλάκωνε ή πιο μακριά κοπάδια δελφινιών σηκώνανε αφρό, καθώς κυλιόντουσαν χαρούμενα μέσα στην γαλανή της απεραντοσύνη.

Άλλοτε, όμως, λες και την έπιανε μανία κι αναταραζόταν, θύμωνε, μαύριζε, ούρλιαζε και σήκωνε βουνά τα κύματά της, που σπάζανε στα βράχια όλο λύσσα —σαν κανονιές— κι όχι μονάχα χιμούσανε και φτάναν μέχρι ψηλά στον δρόμο, αλλά μπορούσαν να σπάσουν και τις πόρτες των σπιτιών μας και να πλημμυρίσουν τις αυλές μας.

Αγαπούσα εκείνη την θάλασσά μας, προ πάντων έτσι άγρια όπως ήταν, κι όχι μονάχα δεν την φοβόμουν —κανένα απ' τα παιδιά δεν την φοβόμαστε— παρά χαιρόμουν να την βλέπω στους θυμούς της κι όσο πιο αγριεμένη ήταν, τόσο με γοήτευε. Άκουγα να λένε, ότι μια χρονιά —χειμώνα— την είχε σπάσει την πόρτα του σπιτιού όπου καθόμαστε και λαχταρούσα:

—Θεέ μου, πότε θα την ξανασπάσει πάλι;

Εκείνη τη χρονιά —λέγαν οι μεγάλοι— ήταν μεγάλο το κακό που είχε γίνει στον γιαλό και οι άνθρωποι ξυπνώντας το πρωί τρόμαξαν και τα χάσαν καθώς είδαν τα νερά ν' αφρίζουν και να σφυρίζουν μέσα στις αυλές τους απειλώντας να ρίξουν τα σπίτια. Ω, τι ωραία που θα ήτανε, αλήθεια!

Αν, όμως, δεν αξιώθηκα να δω την πόρτα μας σπασμένη και την φουρτούνα μέσα στην αυλή μας —τι κρίμα!— είχα, ωστόσο, την χαρά ν' απολαμβάνω άλλα θεριέματα της θάλασσάς μας, έστω και μικρότερα, και ν' ακούω συνεπαρμένος το βουητό της. Πόσες και πόσες νύχτες του χειμώνα δεν με νανούρισε το άγριο ούρλιασμά της και το βροντολόγημα στα βράχια του γιαλού μας.

Δεν αγρίευε, όμως, η θάλασσά μας μόνο το χειμώνα. Μέσα στο ντάλα καλοκαίρι καμιά φορά, την εποχή που κάναμε τα μπάνια μας, άφριζε ξαφνικά και τότε τρέχαμε τα παιδιά με μεγαλύτερη χαρά να κολυμπήσουμε, να παίξουμε, να τρυπάμε με κεφαλιές τα κύματα ή να τα καβαλάμε και να κυλάμε επάνω στους αφρούς. Μας άρπαζαν, βέβαια, συχνά και μας χτυπούσαν με οργή σαν χταποδάκια πάνω στην άμμο, αλλά αυτό δεν πείραζε.

Σε μέρες πιο ήσυχες ξανοιγόμαστε βαθιά, προ πάντων όταν πέρα μακριά φερμάραμε κανένα μεγάλο κορμό δέντρου, από κείνους που κατέβαζε το ποτάμι του Ντερμέν ντερέ, σαν τύχαινε καλοκαιριάτικα να φουσκώνει από βροχές και μπόρες. Ήταν μεγάλη η χαρά μας, όταν το πετυχαίναμε Ένα τέτοιο κελεπούρι, γιατί το καβαλούσαμε και κάνοντας κουπιά τα χέρια μας, φτάναμε θριαμβευτικά στην παραλία με ύφος ποντοπόρων.

Έναν τέτοιο κορμό, λοιπόν, —θεόρατο— είχαμε πετύχει εκείνο το απόγευμα οι τέσσερις γενναίοι κολυμβητές. Αλλά το κακό ήταν ότι είχε σηκώσει αέρα κι όλο το κυνηγούσαμε κι όλο μας έφευγε. Λαχανιασμένοι απ' το πολύωρο κολύμπι αρχίσαμε ν' ανησυχούμε τούτη τη φορά, γιατί ο ήλιος είχε πέσει κι η θάλασσα σκοτείνιαζε. Βάρκα καμιά τριγύρω, έρημο το πέλαγος. Άλλη ελπίδα, επομένως, δεν έμενε παρά εκείνο το μονόξυλο, μοναδική σανίδα σωτηρίας.

—Κουράγιο!

—Α και το φτάσαμε!

Το φτάσαμε κάποτε πραγματικά —δόξα Σοι ο Θεός που αγαπά τα θαρραλέα κι ανόητα παιδιά! Με πολύ κόπο καταφέραμε ν' ανεβούμε επάνω σαν ναυαγοί κι αρχίσαμε απεγνωσμένο αγώνα για να το κουμαντάρουμε, γιατί δεν ήταν ευκολοκυβέρνητο το άθλιο εκείνο κι ατίθασο μονόξυλο! Πότε ο ένας μας έπεφτε στα κύματα και τόσπρωχνε, ενώ οι άλλοι κωπηλατούσανε με τα χέρια, πότε ανέβαινε εκείνος και πέφταμε δυο μαζί και σπρώχναμε για να του δώσουμε την κατάλληλη πορεία.

—Κουράγιο, παιδιά. Λίγο ακόμα... Άντε και ζυγώνουμε.

Ζυγώναμε όμως; Η πόλη φαινόταν κατάφωτη απέναντι, αλλά ο γιαλός μας ήταν θεοσκότεινος —ψυχή δεν βλέπαμε— και μόνο ύστερα από πολλή ώρα αρχίσαμε ν' ακούμε μάκρυνες φωνές που μας τις έφερνε ο αέρας:

—Μίμηηηηη!

—Γιώργοοοοο!

Όταν φτάσαμε στον γιαλό, ψόφιοι στην κούραση, μας υποδέχτηκαν οι δικοί μας, πρώτα με δάκρυα και χαρές κι ύστερα με κατσάδες:

—Ανάθεμά σας παλαλά! Ανάθεμά σας αφορισμένα!

Όμως, εμείς είμαστε περήφανοι, γιατί φέραμε σε αίσιο πέρας ένα τέτοιο κατόρθωμα.

Με τον επίζηλον βαθμόν άριστα και διαγωγή αρίστη είχα τελειώσει και την έβδομη τάξη του Δημοτικού και τώρα ήμουν μαθητής —μεγάλος πια— της πρώτης Γυμνασίου. Δεν ήταν δα απλώς ένα πέρασμα απ' το δημοτικό σχολειό στο Γυμνάσιο για όσους μαθαίναμε τα γράμματα στο φημισμένο «Φροντιστήριον Τραπεζούντος». Ήταν ένα βαρυσήμαντο γεγονός για την μαθητική ζωή, ένας σταθμός, μια κρίσιμη καμπή, όπου ο μαθητής ένοιωθε μια γενική αλλαγή της ατμόσφαιρας μαζί μ' ένα γερό ταρακούνημα νεύρων.

Εκεί, στην πρώτη Γυμνασίου, δεν είχαμε πια συντρόφια μας τους καλόβολους συγγραφείς των «Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων», τον Παπαδιαμάντη, τον Ξενόπουλο, τον Καρκαβίτσα, τον Ροΐδη, τον Νιρβάνα, ούτε τον Σολωμό, τον Παλαμά και τον Βαλαωρίτη. Στην πρώτη Γυμνασίου μας περίμενε ο Ξενοφών, μας περίμεναν τα βαριά, χοντρά βιβλία με τις στερεότυπες εκδόσεις των αρχαίων κειμένων, μας περίμεναν τα «εις μι και περισπώμενα» και, προ πάντων, μας περίμενε ο καθηγητής Χρυσουλίδης —η δόξα και το φόβητρο του «Φροντιστηρίου Τραπεζούντος»— που ήταν γνωστός με το παρατσούκλι «ο Σκορπιός». Ποντιακά τον λέγαμε «ο Χρυσούλτ'ς», ή «ο Σκορπόν».

Ολοζώντανος ακόμα προβάλλει στη θύμισή μου — Θεός σχωρέστον. Ένα πρόσωπο τριγωνικό, χοντροφτιαγμένο, γεμάτο γωνιές, που κατέληγε σ' ένα μυτερό γενάκι. Χρυσά γυαλάκια, μάτια διαπεραστικά, φρύδια χοντρά, χέρια ευκίνητα και χοντρές δραστήριες παλάμες. Τα μαλλιά του ψαρά και αραιά, χτενισμένα προς τα πίσω και λίγο ανορθωμένα πάντα, το μέτωπο πλατύ, δύσκαμπτο μάλλον το κορμί του —μονοκόμματο— αλλά πολύ ευκίνητα τα μάτια, τα χέρια κι οι παλάμες.

Μας δίδασκε αρχαία ελληνικά και κυρίως την Κύρου Ανάβαση, που διάβαζε με μια φωνή μακρόσουρτη και παθιασμένη, τραβώντας τραγουδιστά όλες τις λέξεις με τα δυο σύμφωνα

—Έλλλλληνες—για να υποδηλώνει την ορθογραφία, ενώ κυκλοφορούσε είτε μπροστά στην έδρα, είτε ανάμεσα στα θρανία.

—Επεί δε οι στρατηγοί συνειλημμμμμμένοι ήσαν (παύση) και των στρατηγών και των στρατιωτών οι συνεπισπόμενοι απολώλεσαν (παύση) εν πολλή δη απορία ήσαν οι Έλλλλληνες...

Απότομα σταματούσε και ρωτούσε έναν μαθητή:

—Δη!

Τάχανε ο μαθητής, οπότε άστραφταν τα μάτια του Χρυσουλίδη.

—Κοιμάσαι, βλαξ; Την εξήγηση θέλω. Τι σημαίνει «δη»;

Κι ενώ ο μαθητής ξερόβηχε και προσπαθούσε να βρει την ακριβή εξήγηση της λέξης, την έλεγε εκείνος:

—«Ως ήτο επόμενον», βλαξ! Αυτό σημαίνει το δη! Εις πολλλλλλήν δε αμηχανίαν ευρίσκοντο οι Έλλλλληνες...

Και γκαπ!... βαρούσε μια στο κεφάλι με το χοντρό βιβλίο, προσθέτοντας:

—Ως ήτο επόμενον!

Κι ως που να συνέλθει ο μαθητής... γκουπ, βαρούσε άλλη μια:

—Ως ήτο επόμενον... κοιμισμένε, ανόητε, απρόσεκτε, αμελέστατε...

Η πιο πρόχειρη τιμωρία που μας έβαζε ο Χρυσουλίδης, ήταν ν' αντιγράψουμε πέντε ή δέκα φορές «τα εις μι και περισπώμενα» και η χειρότερη οι μπάτσοι του, εκείνη η φοβερή ειδικότητα που είχε να φέρνει την παλάμη κοντά στο πρόσωπο —ποτέ δεν άπλωνε το χέρι του για να πάρει φόρα— κι άξαφνα τσαφ, να καίη το μάγουλό μας και να το τσουρουφλίζει.

Είχα δοκιμάσει πολλές φορές εκείνους τους μπάτσους, παρ' όλον ότι μ' αγαπούσε ο Χρυσουλίδης, ίσως γιατί ήμουν καλός μαθητής, αλλά και ίσως γιατί έψελνα στο Μετόχι, όπου εκκλησιαζόταν κι ο ίδιος τους εσπερινούς του Σαββάτου, κι έψελνε —έξω απ' το στασίδι μας των ψαλτών— μόνο, όμως, ένα τροπάρι:

Κατευθυνθήτω η προσευχή μου
ως θυμίαμα ενώπιόν Σου,
έπαρσις των χειρών μου
θυσία εσπερινή.

Τόλεγε κατανυκτικά, με μια φωνή αρκετά παράτονη, βραχνή και με το κεφάλι του που τιναζόταν ελαφρά προς τα πίσω σε κάθε φράση. Ήταν —όπως λέγανε— ένας χρυσός άνθρωπος στο βάθος του, σοφότατος φιλόλογος, αλλά άγριος στο μάθημά του, επειδή έτσι πίστευε ότι θα μαθαίναμε γράμματα κι επειδή αυτή κρινόταν η καλύτερη μέθοδος διδασκαλίας στα χρόνια εκείνα.

Αυτός, λοιπόν, ο Χρυσουλίδης —ο «Σκορπόν»— καθώς ζύγωνε το Πάσχα, τώρα, δήλωσε αυστηρά στην τάξη μας:

—Αλλοίμονον εις εκείνον που θα πιάση φουσέκια κατά το Πάσχα. Αλλοίμονον εις εκείνον που θα κατασκευάσει! Για όποιον πληροφορηθώ θα τον αποβάλω οριστικώς εκ του σχολείου.

Εμβρόντητοι είχαμε μείνει όλοι μ' αυτή την απαγόρευση, που δεν μπορούσε να χωρέση στο μυαλό μας! Τι έλεγε ο Σκορπόν; Τρελλάθηκε; Μα ήταν δυνατόν ποτέ, για όνομα του Θεού, να καταλάβουμε Πάσχα χωρίς φουσέκια;

Ίσα - ίσα που έπρεπε να καεί το πελεκούδι. Δεν ήταν δυνατόν να φανταστούμε ότι μπορούσε να γίνει Ανάσταση χωρίς μπαρούτι, «φουσέκια», τρακατρούκες, κουμπουριές και κάθε λογής πυροτεχνήματα, που να χαλάνε τον κόσμο —μπαμ, μπουμ— άλλα να σφυρίζουν και να παίζουν σαν δαιμονισμένα μέσ' στα πόδια μας κι άλλα να φεύγουν ψηλά και να σκάζουν βροντολογώντας στα ουράνια.

Αυτό, μάλιστα, δεν ήταν καθόλου μια δουλειά ανεύθυνη στα χέρια του καθενός, αλλά υπεύθυνη κι οργανωμένη απ' τους επιτρόπους των εκκλησιών, που ανάμεσα στ' άλλα καθήκοντά τους είχαν και την ευγενή φροντίδα της συγκέντρωσης των πυρομαχικών, που θα χρειαζόντουσαν για να τιμηθή δεόντως η Ανάσταση του Κυρίου. Έτσι απ' την Μεγάλη Βδομάδα κιόλας έβγαζαν έκτακτο δίσκο:

—Δια τα φουσέκια του Πάσχα!·..

Κι οι πιστοί, ενώ παρακολουθούσαν με κατάνυξη τα Πάθη του Κυρίου, ρίχναν ευλαβώς τα χρήματά τους για να συγκεντρωθεί το ποσόν που θα χρειαζόταν για το πασχαλιάτικο μπουμπουνητό. Η κάθε ενορία μάλιστα φιλοδοξούσε να ξεπεράσει την άλλη ή να φανεί αντάξια της παράδοσης κι έτσι στον δίσκο εκείνο «δια τα φουσέκια του Πάσχα» δεν πέφταν πενταροδεκάρες, αλλά χοντρά νομίσματα.

Παράλληλα, ωστόσο, με τον υπεύθυνο κι επίσημο, να πούμε, εφοδιασμό των εκκλησιών, ανάπτυσσε την δραστηριότητά της και η ιδιωτική πρωτοβουλία, της οποίας φιλότιμοι παράγοντες ήμαστε κι εμείς τα παιδιά που κάναμε πάντα το κατά δύναμιν για να συγκεντρώσουμε το απαραίτητο απόθεμα των φουσεκιών. Ήμαστε καλά μυημένοι στα μυστικά της πυροτεχνουργικής και κατασκευάζαμε μονάχοι μας τα μέσα για την ενεργό συμμετοχή μας στο μεγάλο πασχαλιάτικο πανηγύρι.

Ολόκληρη την Μεγαλοβδομάδα μας έπιανε ακατάσχετη δραστηριότητα και χρόνο με τον χρόνο γινόμαστε άσσοι στην δουλειά. Όχι πως θα το παινευτώ, αλλά ήμουν κι εγώ ένας πολύ καλός τεχνίτης. Ήξερα, δηλαδή, όχι μόνο ν' αλέθω προσεκτικά το χοντρό μπαρούτι στον μύλο του καφέ, αλλά, αλέθοντας και το κάρβουνο, μπορούσα να φτιάχνω άριστα το πιο κατάλληλο χαρμάνι, ώστε όταν θάναβε το φουσέκι, να φεύγει ωραία, να παίζει, να σφυρίζει κι ύστερα μπαμ να σκάζει δυνατά.

Η απαγόρευση εκείνη, είχε θεωρηθεί τουλάχιστο αστεία από όλους μας, αλλά πολύ περισσότερο από μένα που είχα κιόλας προμηθευτή εγκαίρως το μπαρούτι μου —μια οκά!— και περίμενα πώς και πώς τις διακοπές για να «δουλέψω» με την συντροφιά μου.

—Τι είπε ο Σκορπόν;

—Τρελός είναι!

Μόλις, λοιπόν, έκλεισε το σχολειό —Μεγάλη Τρίτη— συγκεντρωθήκαμε η παρέα των πυροτεχνουργών κι απ' την Μεγάλη Τετάρτη πρωί - πρωί αρχίσαμε την εργασία στο σπίτι μου. Είχε μπροστά μια στενόμακρη αυλή το σπίτι —με καρφωμένα βοτσαλάκια— κι από πίσω ένα κήπο με μερικά δέντρα και μια μεγάλη συκιά. Εκεί κάτω απ' την συκιά καθόμαστε η συντροφιά και δουλεύαμε ασταμάτητα, όλη τη μέρα. Είχαμε τα «καλούπια» μας —ξυλάκια στρογγυλά με μια λαβή— τυλίγαμε σ' αυτά το χοντρό χαρτί, το στρογγυλεύαμε, ύστερα το κολλούσαμε με τσιρίσι, κατόπιν περνούσαμε την άκρη του από μια θηλιά σπάγγου και στριφογυρίζοντάς το, το «πνίγαμε», για να σχηματισθεί η τρυπίτσα όπου θάμπαινε το φυτίλι.

Είχα φροντίσει μόνος μου για το άλεσμα του μπαρουτιού και του κάρβουνου, είχα κανονίσει το χαρμάνι κι απ' αυτό γεμίζαμε τα φουσέκια, πατικώνοντάς τα και βάζοντας στην άκρη τρία τέσσερα χοντρά κομματάκια μπαρούτι, για το σκάσιμο.

—Εν τάξει, Χάρη;

—Εν τάξει.

—Πώς πας, Γιώργο;

—Μια χαρά!

Το μισό μπαρούτι κιόλας ήταν αλεσμένο κι έμεινε το άλλο μισό που το τύλιξα στην σακούλα του καλά και τόκρυψα στη ρίζα της συκιάς, σκεπάζοντάς το με μερικές πέτρες για πλήρη σιγουριά.

Αργά το απόγεμα το αποτέλεσμα της παραγωγής μας ήταν απολύτως ικανοποιητικό και τ' άλλα παιδιά φύγαν για να ξανάρθουν την επομένη το πρωί να συνεχίσουμε. Μένοντας μόνος στον κήπο είπα προτού να φύγω κι εγώ να συγυρίσω λίγο και να σκουπίσω, ώστε να μη φωνάζη η μητέρα μου ότι τα κάναμε πάλι άνω κάτω. Ο κήπος ήταν σπαρμένος πέρα για πέρα με αραιά πιτσιλίσματα απ' το χαρμάνι κι επειδή ήταν μπελάς να χρησιμοποιήσω σκούπα, σκέφθηκα —ευφυέστατα!— ότι θάκανα καλύτερα την δουλειά μου μ' ένα σπίρτο. Μ' ένα πουφ, όλο αυτό το χαρμάνι του μπαρουτιού —ακίνδυνο καθώς ήταν ανακατεμένο με το κάρβουνο— θα... σκουπιζόταν μοναχό του.

Άναψα, λοιπόν, σ' απόσταση πέντε - έξη μέτρων απ' την συκιά το σπίρτο και μόλις τ' ακούμπησα στο χώμα —ένας κρότος— μια φλόγα φοβερή με στράβωσε κι ένοιωσα στο μούτρο μου ένα τσουρούφλισμα. Αστραπιαία κατάλαβα, ότι οι σκόνες του χαρμανιού χρησίμεψαν για φυτίλι στην σακούλα με το μπαρούτι, αλλά ήταν κάπως αργά. Τέτοιο κάψιμο ένοιωθα στο πρόσωπό μου, που έτρεξα, έχωσα το κεφάλι μου σ' ένα βαρέλι με βροχόνερο που βρισκότανε στον κήπο κι ύστερα σαν τρελός ώρμησα μέσα στο σπίτι για να δω στον καθρέφτη τι είχε γίνει.

Κοίταξα και τρόμαξα. Κάποια άγνωστη φάτσα με κοιτούσε από μέσα, ένα μούτρο απαίσιο, φουσκωμένο, κατακόκκινο, δίχως φρύδια, δίχως τσίνουρα. Φωνές ακούστηκαν:

—Παναγιά μου!

—Χριστέ μου!

Ήταν ο κόσμος που είχε ακούσει την έκρηξη και έτρεξε, η μητέρα κι οι αδελφές μου που μ' έβλεπαν και χτυπιόντουσαν.

Ω τι καημός εκείνη τη χρονιά! Όχι, βέβαια, γιατί κατακάηκε το μούτρο μου, αλλά γιατί δεν μπορούσα να ολοκληρώσω την δουλειά μου κι έτσι έμεινα χωρίς φουσέκια, στο περιθώριο, αλλοίμονο, του γενικού μπουμπουνητού! Η μόνη μου παρηγοριά ήταν, ότι ανάμεσα απ' τις γάζες πρόβαλλε λίγο και η μύτη μου και από εκεί μπορούσα, τουλάχιστο, να παίρνω την μυρουδιά του μπαρουτιού που μοσχοβολούσε στον πασχαλιάτικο αέρα.

Εποχή των θαυμάτων είναι τώρα —έτος 1919— όλο και πιο καταπληκτικά είναι τα νέα που μας έρχονται και κάποια μέρα μια βόμβα χαράς πέφτει στην πόλη μας και την τραντάζει: Ο Πόντος θα γίνει ένα ελληνικό κράτος ανεξάρτητο —Ανεξάρτητη Δημοκρατία του Πόντου, λένε— με πρωτεύουσα την Τραπεζούντα.

Ο καλός και εύτακτος μαθητής της Α' τάξεως του Φροντιστηρίου Τραπεζούντος πιστεύει ότι το πράγμα είναι πολύ απλό γιατί δεν ξέρει, βέβαια, το τι σκληροί αγώνες χρειάζονται για τέτοιου είδους ζητήματα κι ούτε υποψιάζεται το τι μάχες δίνονται στο μεγάλο τραπέζι της ειρήνης, όπου οι Μεγάλοι κόβουν και ράβουν για να φτιάξουν τον καινούργιο κόσμο που θα βγει από τον πόλεμο.

Άλλωστε, τώρα είναι κι ο καιρός των διαγωνισμών —ετοιμαζόμαστε για ένα σπουδαίο σκαλί ακόμα παραπάνω, την Β' Γυμνασίου— που να βρεθεί καιρός για άλλα ενδιαφέροντα μέσα στις τόσες έγνοιες του σχολειού. Διαβάσματα, ξενύχτια με την λάμπα του πετρελαίου —γαλήνη έξω και νέκρα— τίποτα να μην ακούεται παρά το ρόπαλο του νυχτοφύλακα καθώς αφήνει τους ξερούς του κρότους μέσα στη νυχτιά:

—Τακ, τακ, τακ, τακ.

Ξυπνά καμιά φορά η μητέρα, που πάντα λαγοκοιμάται, μετρά τις ώρες κι ύστερα φωνάζει σιγανά:

—Άιντε, έλα, έλα να πέσης. Αύριον πα ήμερα εν!

Κι αύριο μέρα του Θεού είναι, σώνει πια το διάβασμα. Αλλά ο καλός κι εύτακτος μαθητής δεν τ' αποφασίζει ν' αποτραβηχτεί γιατί οι διαγωνισμοί έχουν αρχίσει κιόλας κι έγιναν όλα σοβαρά —πάρα πολύ— μέσα στο σχολείο, αγρίεψε η ατμόσφαιρα κι άλλαξαν τα μούτρα των καθηγητών, ακόμα και των πιο καλοσυνάτων.

Μα έχουν μια επισημότητα αυτοί οι ευλογημένοι τις μέρες των διαγωνισμών! Λες και γίνονται εχθροί μας, ξαφνικά, τύραννοι, ιεροεξεταστές, καθώς μπαίνουν σοβαροί κι αγέλαστοι μέσα στην τάξη, ξεροβήχουν αυστηρά και ρίχνουν γύρω - τριγύρω την ματιά τους σ' όλους μας, χωρίς να νοιάζονται για την αγωνία και τα χτυποκάρδια:

—Ησυχία.

Και σαν να μη φτάνει, δόστου και να λένε ότι αλλοίμονον εις εκείνον, όστις θα κοιτάξει το γραφτό του πλαϊνού του κι αλλοίμονον εις εκείνον, όστις θ' ανακαλυφθεί έχων εις τας τσέπας του σημειώσεις και τα τοιαύτα!

Ούτε καν παίρνουν υπ' όψει τους το τι κόπο κατέβαλαν εκείνοι οι καημένοι συμμαθητές μας που κάθισαν και φτιάξαν τις σημειωσούλες, μικρά - μικρά χαρτάκια, με ψιλά - ψιλά γραμματάκια, ψείρες, λες και σπούδασαν την τέχνη της ψειρογραφίας απ' τους Βυζαντινούς μαστόρους, που μπορούσαν να γράψουν επάνω σ' ένα αυγό ολόκληρο το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο.

Κι οι άλλοι που έχουν γράψει στις παλάμες και στα χέρια, στα στυπόχαρτα κι οι άλλοι που έχουν τα χαρτάκια μέσα στα πουκάμισα, όχι δεν είναι πολλοί, αλλά όλο και βρίσκονται κάμποσοι με ταλέντο εφευρέτη που έχουν κάνει εγκαταστάσεις στα θρανία με λαστιχάκια, τραβούν το λαστιχάκι και νάτο το χαρτάκι, αλλά καθώς ζυγώνει ο καθηγητής, τσακ το λαστιχάκι και πάει το χαρτάκι!...

Ο καλός, όμως, και εύτακτος μαθητής ποτέ δεν κάνει τέτοια —τίποτα— έφαγε όλες τις καπνιές της λάμπας και τώρα μαζεμένος στο θρανίο με την καρδιά του να χτυπά και με την άσπρη κόλλα μπροστά του —σ' όλα τα θρανία οι άσπρες κόλλες— ακούει την επίσημη φωνή:

—Ζήτημα πρώτον!

Λέει ο καθηγητής και γαληνεύει η καρδιά, δόξα σοι ο Θεός, αυτό το ξέρει κι η πέννα τρέχει χαρούμενη επάνω στο χαρτί.

—Ζήτημα δεύτερον!

Ω, τι μαυρίλα! Ήταν ακριβώς εκείνο το κεφάλαιο που το πήδησε διαβάζοντας κι όσες φορές άνοιγε το βιβλίο, ο διάβολος τάφερνε να τ' αφήνει γι' αργότερα. Η πέννα βαραίνει, όπως και το χέρι.

—Ζήτημα τρίτον!

Έλαμψε και πάλι ο ήλιος — ανακούφιση! Το καταραμένο «ζήτημα δεύτερον» θα μείνη στην μπάντα κι έτσι με τα δύο άλλα θα βολευτεί και το μάθημα τούτο μια χαρούλα.

Γράφει η τάξη. Κι ο ιεροεξεταστής μας όλο και φέρνει βόλτα, πίσω, μπρος —πηγαίνει κι έρχεται— κοιτά, και μόλις στρέφει τις πλάτες ακούω υπόκωφο ψίθυρο αγωνίας απ' τον πλαϊνό μου:

—Γύρνα, γύρνα λιγάκι από δω!...

Κι όταν δεν γυρνάω, μπραφ, μπραφ, το πόδι του να με χτυπά κάτω απ' το θρανίο, κι όταν κάνω να γυρίσω νάτο που έχω κατάφατσά μου τη φάτσα του καθηγητή και το ακοίμητό του μάτι. Ησυχία. Παγωνιά. Όλα τα κεφάλια σκυμμένα στα χαρτιά, άλλες πέννες να τρέχουν, άλλες να σκοντάφτουν, μερικοί να ξύνονται με τραγική αμηχανία, άλλοι να στριφογυρίζουν στο θρανίο κι αμέσως η φωνή:

—Τι συμβαίνει εκεί;

Είναι βέβαια μερικοί καθηγητές που δεν δίνουν σημασία και —Θεός σχωρέσ' τα πεθαμένα τους— ζυγώνουν στα παράθυρα και με στραμμένες τις πλάτες, απολαμβάνουν το πανόραμα της θάλασσας, τους γλάρους, τους ψαράδες, άλλοι, όμως, που να κοιτάξουν τέτοιες ώρες τέτοια θεάματα!

Μερικοί συμμαθητές αρχίζουν κιόλας να δίνουν τα γραφτά τους με ύφος ευχαριστημένο. Πότε από δω, πότε από κει όλο και σηκώνεται κανένας, αφήνει την κόλλα του επάνω στην έδρα — εν τάξει— και πορεύεται προς την έξοδο άλλος γελαστός, άλλος συννεφιασμένος.

Με θαρραλέο βήμα νάτος που προχωρά και ο κουμπούρας προς την έδρα. Απορία του καθηγητή:

—Μπα; Τέλειωσες εσύ;

Αλλά βλέποντας την κόλλα, σουφρώνει τα φρύδια:

—Κάτασπρη!

Παρθένα την παραδίνει την κόλλα του ο κουμπούρας κι απολογιέται άνετα:

—Τι να κάνω, κ. καθηγητά; Μου τύχαν όλο θέματα άγνωστα.

Κουνά τα κεφάλι ο καθηγητής, το κουνά κι ο θαυμαστός κουμπούρας και καθώς φεύγει, μας βγάζει την γλώσσα γελαστός, πολύ ευχαριστημένος ότι τέλειωσε κι αυτό το μάθημα και γλύτωσε.

Εποχή μεγάλης δραστηριότητας εκείνη, αλλά και μεγάλης έγνοιας, προσωπικά για μένα. Μετά τον θάνατο του πατέρα μου λαμπρό στάδιο δόξας βιοπαλαιστή ανοιγότανε μπροστά μου κι έπρεπε ν' ασκηθώ καλά για να μπορέσω να σηκώσω τα βάρη του οικογενειάρχη, που του μέλλονταν ωραίοι κι αξιέπαινοι αγώνες...

Δεν μας είχε αφήσει μεγάλους πόρους ο δύστυχος πατέρας μου που τα τελευταία χρόνια του είχε ατυχήσει στις δουλειές του, εξ αιτίας της μεγάλης του καλοσύνης και της χριστιανικής νοοτροπίας του, που, ως γνωστόν, δεν είναι τόσο απαραίτητα στο εμπόριο. Ένα η δυο χρόνια πριν από τον θάνατό του μόλις κατάφερε να εξασφαλίζει τ' απαραίτητα σε μια οικογένεια από πέντε κορίτσια κι ένα γιο κι έτσι όλο το βάρος έπεφτε τώρα στην καημένη τη μητέρα μου, στη μεγάλη μου αδερφή που είχε μάθει, ευτυχώς, μοδίστρα, και σε μένα. Ήμουν ο μόνος άντρας μιας οικογένειας ξεκρέμαστης κι αμήχανης.

Μόλις, λοιπόν, τελείωσε κι εκείνη η σχολική χρονιά και πήρα το ενδεικτικό μου, έπρεπε κάπου να πάω να δουλέψω γιατί οι καλοκαιρινές διακοπές και τα παιχνίδια ήσαν μια πολυτέλεια για μένα τώρα πια, που δεν μου την επέτρεπαν οι περιστάσεις. Η τύχη —μπορεί όμως και η προηγούμενη εμπειρία μου— μ' έφερε πάλι σ' ένα τυπογραφείο.

Δεν ήμουν ποτέ χαρακτήρας «τεθλιμμένος», αλλά πηγαίνοντας για πρώτη φορά στη δουλειά από ανάγκη ερχόταν στο μυαλό μου επίμονα ένα ποίημα του αναγνωστικού μας που ο ευφυής ποιητής του τιτλοφορούσε «Το ορφανό» κι όπου περιέγραφε την τραγική κατάσταση του θύματός του με στίχους τόσο σπαρακτικούς, που μου κόβανε τα γόνατά μου και με γεμίζανε με θλίψη:

> Εις τον προθάλαμόν σας
> περίλυπος εμβαίνω
> με μάτι δακρυσμένο
> και πρόσωπο ωχρό.

Χωρίς το ευφυέστατο εκείνο ποίημα ούτε το πρόσωπό μου θα ήταν ωχρό, ούτε το μάτι μου δακρυσμένο, αλλά πλήρωνα, δυστυχώς, τον φόρο μου στον οίστρο του μεγαλοφυούς εκείνου ποιητή που θάταν, σίγουρα, περήφανος για το αριστούργημά του, αλλά και των άλλων σοφών ανθρώπων που το διάλεξαν για το αναγνωστικό, μη τυχόν υπήρχαν ανάμεσα στα παιδιά και ορφανά που δεν είχαν αντιληφθεί την τραγική κατάστασή τους κι έπρεπε να την νοιώσουν καλά και να γίνει η καρδιά τους περιβόλι.

Το περιβάλλον του τυπογραφείου δεν μου ήταν άγνωστο. Γνωστή μου ήταν η ατμόσφαιρα, γνωστή η δυσάρεστη μυρουδιά, γνωστές, επίσης, εκείνες οι μεγάλες ξύλινες «κάσες» με τα μικρά τετραγωνάκια όπου υπήρχαν τα τυπογραφικά στοιχεία. Ήξερα ακόμα, ότι οι άνθρωποι εκείνοι που στεκόντουσαν όρθιοι μπροστά στις «κάσες» ήσαν οι «στοιχειοθέτες», ότι το είδος της μικρής σιδερένιας θήκης που κρατούσαν λεγόταν «συνθετήριο» κι ότι το χέρι τους που ανεβοκατέβαινε ασταμάτητα απ' τα τετραγωνάκια της κάσας στο συνθετήριο, δεν έκανε άλλο παρά να μαζεύει ένα - ένα τα τυπογραφικά στοιχεία απ' τα κουτάκια τους και να τ' αραδιάζει το ένα κοντά στο άλλο μέσα στη θήκη για να σχηματισθούν οι λέξεις, οι φράσεις κι ύστερα οι αράδες που θα τυπωνόντουσαν στην εφημερίδα.

Όλ' αυτά τα είχα δει πολλές φορές πριν από λίγα χρόνια στο τυπογραφείο του Σεράση και δεν μπορούσαν, επομένως, να μου προκαλέσουν απορίες. Η μόνη διαφορά ήταν, ότι τότε έκανα γούστο τους εργάτες, χάζευα την περίεργη δουλειά τους και σκεφτόμουν πόση υπομονή θάπρεπε νάχουν για να μαζεύουν ένα - ένα τα γραμματάκια ολόκληρης εφημερίδας, ενώ τώρα θάπρεπε νάχω κι εγώ την ίδια υπομονή, να στέκωμαι επίσης όρθιος επί ώρες και να μαζεύω ένα - ένα τα τυπογραφικά στοιχεία στο συνθετήριό μου.

Αγαθός και καλοσυνάτος ο αρχιεργάτης —ο Λουκάς— με είχε στήσει μπροστά σε μια κάσα, μου έδειξε πώς να κρατώ το συνθετήριο κι ύστερα μούδειχνε ένα - ένα τα κουτάκια και μου εξηγούσε τι γράμμα βρισκόταν στο καθένα.

—Το βλέπεις αυτό;

—Το βλέπω.

—Εδώ είναι το άλφα το μικρό. Για πάρε ένα να το δεις καλά.

Άλλα κουτάκια ήσαν μεγαλύτερα, άλλα μικρότερα, αλλού ήσαν τα απλά γράμματα χωρίς τόνους, αλλού ήσαν με τους τόνους, αλλού οι ψιλές και οι δασείες για τα κεφαλαία, αλλού ήσαν τα καφαλαία, οι αριθμοί κι ολόκληρη η αναρίθμητη ποικιλία των στοιχείων που χρειάζονται για να γίνουν σωστές οι λέξεις, οι φράσεις κι οι αράδες.

Όλ' αυτά ήσαν ωραία και καλά, τα μάθαινα σιγά - σιγά, μόνο που συναντούσα μεγάλη δυσκολία στο επάνω μέρος της κάσας —δυο κομμάτια αποτελούσαν την κάθε μια— όπου δεν έφτανε το χέρι μου, επειδή τύχαινε νάμαι πολύ κοντός ακόμα κι ως που να μεγαλώσω και να ψηλώσω, έπρεπε κάθε φορά να σηκώνομαι στις μύτες των ποδιών μου και να τεντώνω το κορμί μου για να φτάνει το χέρι μου μέχρι εκεί ψηλά στα μακρινά κουτάκια.

Ήμουν ο πιο μικρός εργάτης —μαθητευόμενος στοιχειοθέτης— μέσα στο τυπογραφείο του «Ελευθέρου Λόγου» και οι άλλοι «συνάδελφοι» με περιέβαλλαν με πολλή συμπάθεια, επειδή ήξεραν, ότι η δουλειά εκείνη ήταν για την ηλικία μου σκληρή. Σκληρή, ξεσκληρή, όμως, έπρεπε να την συνηθίσω και να την αντέξω, επειδή δεν μ' έφερε μέσα στο

τυπογραφείο η ανάγκη της αλλαγής του αέρα μου, αλλά —τούτη τη φορά— η σκληρή ανάγκη της ζωής.

Άκουγα όλους τους γνωστούς μας να λένε:

—Τι καλό παιδί!

Όμως, ακόμα και σήμερα, θυμάμαι τι μου στοίχιζαν εμένα εκείνες οι ατέλειωτες ώρες της ορθοστασίας του «καλού παιδιού», το μούδιασμα των χεριών μου, το λύγισμα των ποδιών μου, η ζάλη που μούφερνε η μυρουδιά του πετρελαίου και του αντιμονίου. Όταν σχολούσα αργά το απόγευμα, νόμιζα ότι μου χάριζαν τον παράδεισο. Αλλά υπήρχε και μια μέρα βαθύτατης ικανοποίησης και περηφάνειας. Το Σάββατο τ' απόγευμα με φώναζε ο αρχιεργάτης.

—Έλα!

Έχωνε το χέρι του στην τσέπη, έβγαζε ένα πάκο χρήματα και απ' αυτά μου πλήρωνε το βδομαδιάτικό μου. Όλους τους κόπους της βδομάδας τους ξεχνούσα τότε μονομιάς, κι ένοιωθα πολύ ευτυχισμένος όταν σε λίγο έφτανα στο σπίτι και βγάζοντας κι εγώ από την τσέπη μου τα χρήματα, τα έδινα στη μητέρα μου.

Με την σκληρή δουλειά του τυπογραφείου δεν μπόρεσα να τα βγάλω πέρα επί πολύ καιρό —ήταν αληθινά εξοντωτική και μ' εξαντλούσε— κι έτσι νάμαι τώρα σε άλλη εφημερίδα, την «Εποχή» του Νίκου Καπετανίδη.

Ήταν ένας νέος άνθρωπος, ο Νίκος Καπετανίδης, όλος ζωή και δράση, βίαιος, ορμητικός στα άρθρα του, γεμάτος από φλόγα πατριωτική και όνειρα για μια ελεύθερη και ανεξάρτητη πατρίδα. Αγαπούσε με πάθος την Ελλάδα, είχε πολιτική τελείως αντίθετη με τους Σεράσηδες κι αντιμαχόταν με βιαιότητα τον «Φάρο της Ανατολής».

Με πολλή συμπάθεια κι αγάπη με πήρε στα γραφεία της Εποχής» για να κάνω, ό,τι μπορούσε να βγαίνει από το χέρι μου και να μεταφέρω τα χειρόγραφά του στο τυπογραφείο. Αυτή η δουλειά ήταν πολύ πιο ξεκούραστη κι είχε και ενδιαφέρον γιατί έβλεπα τον κόσμο που μπαινόβγαινε στο γραφείο, άκουγα τόσες και τόσες συζητήσεις.

Απίστευτο! Ένα ελληνικό πολεμικό καράβι μας ερχόταν απ' την Ελλάδα! Να, τώρα φαινόταν καθαρά και η σημαία του: Ελληνική σημαία! Άναυδοι είχαμε μείνει κάτω στο γιαλό και το κυττούσαμε καθώς έσκιζε τα νερά καμαρωτό - καμαρωτό και τραβούσε ήσυχα προς το λιμάνι. Πολλά απίστευτα, βέβαια, γίνηκαν αληθινά εκείνο τον καιρό, πολλά θαύματα ακούγαμε και βλέπαμε, αλλά τούτο εδώ ξεπερνούσε τα όρια της φαντασίας.

Με κομμένη την ανάσα δεν χορταίναμε να το κυττάμε. Δεν ήταν ένα συνηθισμένο πολεμικό καράβι εκείνο κι ούτε είχε τον όγκο των καταδρομικών, των δρέδνωτ, που λίγα χρόνια πριν ξερνούσαν τη φωτιά τους επάνω στην πόλη μας και μας τρόμαζαν με την άγρια τη θωριά τους. Ήταν ένα πολύ μικρότερο καράβι —μικρό σαν την Ελλάδα μας— αλλά γεμάτο δόξα, θρύλους, θαύματα, ένα πολεμικό καράβι γεμάτο απ' την «ανδρείαν του Κανάρη» κι είχε «του Βότση την ψυχή», που τον δυστυχή εχθρόν τρομάζει και δεν τολμά να κινηθή! Τραντάχτηκε η πόλη μας και βούηξε απ' το απίστευτο μαντάτο — το νέο μεταδόθηκε σαν αστραπή:

—Ελληνικό πολεμικό!

Βούηξαν τα σπίτια, τα σχολεία, η αγορά, οι γειτονιές. Πανζουρλισμός και τρέλλα έπιασε τον κόσμο και πολλοί άρχισαν να τρέχουν προς το Ντερμέν ντερέ όπου μαθεύτηκε, ότι άραξε το «Βέλος».

—«Βέλος» λέγνα 'το;

—«Βέλος», «Βέλος»!

—Να λελέβα 'το, ντ' έμορφον όνομαν πα εχ!

Ώστε «Βέλος» το λένε; ρωτούσαν οι γυναικούλες — να το χαρώ και τι ωραίο όνομα που έχει! Άλλοι αγκαλιαζόντουσαν, άλλοι δάκρυζαν, άλλοι φιλιόντουσαν. Δικαιολογημένη κι η χαρά κι η τρέλλα κι ο πανζουρλισμός. Το «Βέλος» ήταν το πρώτο ελληνικό πολεμικό καράβι που έφτανε στην πρωτεύουσα των Κομνηνών από τότε που είχε σκλαβωθή από τους Τούρκους εδώ και τετρακόσια τόσα χρόνια! Θεέ μου, πώς θα αναγάλλιαζαν οι ψυχές των αυτοκρατόρων της Τραπεζούντας, πώς θα ριγούσαν από συγκίνηση τα τείχη και τα κάστρα τους, που τόσα χρόνια τα βλέπαμε θλιμμένα, μελαγχολικά, είτε απέναντί μας κάτω στο γιαλό — εκεί προς τον Ποζ Τεπέ, είτε βγαίνοντας πέρα, δυτικά, προς τα Εξώτειχα.

Από τα πιο μακρυνά σημεία της Τραπεζούντας ξεσηκώθηκαν όλοι και τραβούσαν προς το Ντερμέν ντερέ —άντρες, γυναίκες και παιδιά με χαρές, τραγούδια και λουλούδια— για να δουν από κοντά, να καμαρώσουν, να χαρούν και να θαυμάσουν το κομμάτι εκείνο της δοξασμένης μας πατρίδας που μας έστελνε η μητέρα Ελλάδα. Χτυπούσαν οι καρδιές, δακρύζανε τα μάτια, πιανόταν η ανάσα — αχ τι ωραίο, τι υπέροχο που ήταν το αξιαγάπητο εκείνο πολεμικό καράβι και πόσο περήφανα ανέμιζε στο κατάρτι η πολυπόθητη και πολυαγαπημένη εκείνη, η τρισένδοξη ελληνική σημαία.

Αμέ τα κανόνια του; Ζύγωναν και τα χαϊδεύαν. Τι αξιαγάπητα που ήσαν!

—Όποιος σκοτούται απ' ατά, πάει στον παράδεισον!

Ήταν σίγουρη η γυναικούλα που τώπε: Όποιος σκοτώνεται απ' τα κανόνια αυτά πηγαίνει κατ' ευθείαν στον παράδεισο! Αμέ οι ναύτες; Αμέ οι αξιωματικοί; Πόσο καλόβολοι, πόσο όμορφοι ήσαν όλοι τους, γελαστοί μέσα στις χιονάτες φορεσιές τους και τι ωραία που μιλούσαν τα ελληνικά! Είχαν μια αλλιώτικη προφορά αυτοί, αλλιώς τα λέγαν, με άλλο τρόπο άλλες λέξεις.

Θα πρέπει η σκέψη να κάνει μια αναδρομή, να πάη πολλούς αιώνες πίσω, για να μπορέση να μετρήσει σωστά και να βρει την σημασία της επίσκεψης του «Βέλους» και των μεγάλων γεγονότων, με τα οποία ήταν δεμένη η παρουσία του στην πόλη μας.

Αναδρομή στην εποχή των Κομνηνών —τότε που η Τραπεζούντα ήταν αυτοκρατορία ανεξάρτητη— αφού για ανεξαρτησία επρόκειτο και τώρα κι αυτής της ανεξαρτησίας χελιδόνι μαντατοφόρο ήταν το ελληνικό καράβι.

Πόσα χρόνια πέρασαν απ' τον καιρό που η ανεξάρτητη εκείνη αυτοκρατορία των Κομνηνών έπεσε στα χέρια των Τούρκων; Πόσα χρόνια από τότε που σκλαβώθηκε ο ελληνισμός της Τραπεζούντας; Βλέποντας το «Βέλος» με την ελληνική σημαία του ν' ανεμίζεται περήφανα και τα κανόνια του ν' αγναντεύουνε την πόλη μας —όλο σοβαρότητα και νόημα— το μυαλό

μας ανάτρεχε στα περασμένα με την βοήθεια του μαθήματος που μας έκανε ο Τσιράχ στις μεγάλες τάξεις του δημοτικού σχολείου. Συγκινημένος πάντα όταν έφτανε σε τέτοια θλιβερά κεφάλαια της Ιστορίας ο δάσκαλός μας, έπαιρνε ένα ύφος πιο επίσημο απ' το συνηθισμένο και η φωνή του αντηχούσε σαν πνιγμένη μέσα στην τάξη μας.

Αν η «άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως» ήταν για μας ένα απ' τα πιο λυπητερά μαθήματα, η «άλωσις της Τραπεζούντος», όμως, ασκούσε επάνω μας μια συγκλονιστική επίδραση γιατί απέναντί μας ήταν η θάλασσα απ' όπου είχαν έλθει οι Τούρκοι, γύρω μας ήσαν τα κάστρα που φυλάγανε τους Κομνηνούς, σωζόντουσαν και τάφοι ακόμα αυτοκρατόρων κι εκκλησιές που γινήκανε τζαμιά. Μέσα σε νεκρική ησυχία, κρεμασμένοι από τα χείλια του Τσιράχ, ακούαμε:

—Οκτώ έτη μετά την αλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως, ο Μωάμεθ Β' ο Πορθητής, απεφάσισε να καταστρέψη την αυτοκρατορία της Τραπεζούντος και τον Ιούλιον του έτους 1461 ενεφανίσθη εις τον ορίζοντα της πρωτευούσης ισχυρότατος στόλος μετά πολλού στρατού. Αυτοκράτωρ της Τραπεζούντος ήτο τότε ο Δαυίδ Κομνηνός, γενναίος πολεμιστής, έχων υπό τας διαταγάς του περί τους 20.000 μαχητάς και 30 πολεμικά πλοία με καλώς εξησκημένα πληρώματα. Η πόλις, εξ άλλου, επροστατεύετο υπό τειχών και θα ηδύνατο, βεβαίως, να δοθεί η εσχάτη μάχη προς υπεράσπισίν της από του επιδρομέως. Τόσον ο αυτοκράτωρ, όσον και οι ευγενείς μετά των πολλών τιτλούχων, πάνοπλοι, ήσαν έτοιμοι να πέσουν επί των επάλξεων καθώς αντίκρυζον τον τουρκικόν στόλον να καταφθάνη εις την ιστορικήν πρωτεύουσαν των Κομνηνών, η οποία είχε φιλοξενήσει, ως γνωστόν, τους μυρίους του Ξενοφώντος. Αλλά...

Εδώ ένας κόμπος ανέβαινε στον λαιμό του δασκάλου μας, έκανε μια παύση, έβγαζε τα χρυσά γυαλάκια του και τα σκούπιζε με το μαντήλι του για να συνεχίσει:

—Αλλά... εντός ολίγου ενεφανίσθη αιφνιδίως εκ του νότου, ο ίδιος ο Μωάμεθ με πολύν στρατόν. Η δύναμίς του εκρίνετο ακαταμάχητος...

Πολύ περισσότερο γιατί —όπως μας εξηγούσε συνεχίζοντας— οι Τούρκοι άρχισαν να λεηλατούν τα περίχωρα, έσφαζαν, σκότωναν, έκαιαν κι ερήμωναν τα πάντα. Αν και πάρα πολύς κόσμος χριστιανών είχε τρέξει στα τείχη για να σωθή, ωστόσο έμεναν πολλοί και δοκίμαζαν την λύσσα και το μαχαίρι του επιδρομέα.

—Σήκω, Ψαθά!

Και σηκωνόμουν απ' το θρανίο.

—Λέγε...

Με συγκίνηση κι εγώ επαναλάμβανα το μάθημα όπως ακριβώς το είχα ακούσει απ' τον Τσιράχ.

—Βλέπων ο Δαυίδ Κομνηνός την τραγικήν κατάστασιν, ήτις είχε δημιουργηθή περί την πόλιν της Τραπεζούντος και συγχρόνως τον πανίσχυρον στρατόν και στόλον του Μωάμεθ έκρινε, ότι θα εγίνετο πλέον τρομακτική και άδικος αιματοχυσία εις βάρος του πληθυσμού και δια τον λόγον τούτον, αφού επολέμησε γενναίως επί τινας ημέρας, ενόμισε σκοπιμώτερον εν τέλει να έλθη εις διαπραγματεύσεις μετά του Μωάμεθ, δια να αποφύγει την κυρίευσιν της πόλεως εξ εφόδου και την εντελώς άσκοπον υπό τας συνθήκας εκείνας αιματοχυσίαν. Ελθών, λοιπόν, εις επαφήν μετά των Τούρκων υπέγραψε μετ' αυτών

συμφωνίαν παραδόσεως της Τραπεζούντος υπό όρους: Να μην πειραχθή ο πληθυσμός, να μη θιγούν οι ιεροί ναοί, να διατηρηθούν υπέρ των Ελλήνων ορισμένα δικαιώματα.

—Κανναβόπουλος!

Σηκωνόταν.

—Ετήρησαν τους όρους της συμφωνίας ταύτης οι Τούρκοι;

—Όχι.

—Εξακολούθει.

—Οι Τούρκοι, συνέχιζε εκείνος, άπιστοι, επίορκοι και δόλιοι, ως πάντοτε, ευθύς μετά την παράδοσιν της Τραπεζούντος επεδόθησαν εις αγρίους διωγμούς και λεηλασίας εις βάρος των κατοίκων, εφόνευσαν πολλούς και κατέκαυσαν πολλάς οικίας, διαφυλάξαντες τας μεγαλυτέρας εξ αυτών δια τους ουλεμάδες, μετέβαλον επίσης την μητρόπολιν, τας σχολας και τας βιβλιοθήκας της πόλεως εις κατοικίας αγάδων, τας ιεράς εκκλησίας εις μουσουλμανικά τεμένη και τα ανάκτορα των Κομνηνών όρισαν δια κατοικίαν του Τούρκου διοικητού, πρώτος δε τοιούτος υπήρξεν ο Χιτίρ μπέης της Αμασείας. Ο Δαυίδ Κομνηνός αφέθη να μεταβή εις Κωνσταντινούπολη, όπου και μετέβη πράγματι, ομού μετά των ευγενών και των οικογενειών των. Από τους υπολοίπους δε κατοίκους, 800 άριστοι νέοι, επιλεγέντες κατά διαταγήν του Μωάμεθ, κατετάγησαν βιαίως εις το τάγμα των γενιτσάρων. Τοιούτον υπήρξε το τραγικόν τέλος της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος, ο ελληνικός πληθυσμός της οποίας έκτοτε παραμένει υπό τον ζυγόν του Τούρκου δυνάστου.

Είχαν περάσει, λοιπόν, 458 χρόνια από τότε που ο ελληνισμός «παρέμενε υπό τον ζυγόν του Τούρκου δυνάστου» και τώρα ερχόταν για πρώτη φορά —ύστερα από τεσσερισήμισυ αιώνες σκλαβιάς— τούτο το ελληνικό αντιτορπιλλικό για να μας φέρη το μεγάλο μήνυμα της λευτεριάς, που περιλαμβανόταν στο σχέδιο της ίδρυσης «Ανεξαρτήτου Δημοκρατίας του Πόντου». Αυτό το σχέδιο υπηρετούσε το αντιτορπιλλικό «Βέλος» και γι' αυτό τον σκοπό μας είχε κάνει την εμφάνισή του τόσο ξαφνικά —την εποχή εκείνη των θαυμάτων— ξεκινώντας απ' την Κριμαία, όπου μονάδες του ελληνικού στόλου με επικεφαλής το θρυλικό «Κιλκίς», παίρναν μέρος στις ναυτικές επιχειρήσεις της Μαύρης θάλασσας στο πλευρό του συμμαχικού στόλου.

Για την ίδρυση της Ανεξάρτητης Δημοκρατίας του Πόντου ήταν ανάγκη να ενισχυθή ο ελληνικός πληθυσμός σε αριθμό, και γι' αυτό έγινε η σκέψη να μεταφερθή στην Τραπεζούντα το πλήθος των προσφύγων που είχαν φύγει στην Κριμαία και τις άλλες πόλεις της Ρωσίας. Το «Βέλος» ήταν επιφορτισμένο να εξετάση τον τρόπο και τα προβλήματα της στέγασης των Ελλήνων που επρόκειτο να μας έλθουν και για την μεταφορά των οποίων είχαν κιόλας ετοιμαστή μεγάλα εμπορικά καράβια.

Πώς να μη πιάση πανζουρλισμός τον κόσμο με όλα αυτά τα όνειρα αιώνων, που σήμερα γινόντουσαν πραγματικότητα; Αναγάλλιαζαν σίγουρα στους τάφους τους οι ψυχές των αυτοκρατόρων της Τραπεζούντας, αναγάλλιαζαν τα τείχη και τα κάστρα τους, αλλά περισσότερο αναγάλλιαζε ο λαός των Ελλήνων που επιζούσε και κρατούσε άσβηστο στην ψυχή του —αιώνες ολόκληρους— τον πόθο της λευτεριάς μαζί με την ανάμνηση των περασμένων, όσο μακρινά κι αν ήσαν.

Οι ναύτες του «Βέλους» γινόντουσαν ανάρπαστοι όπου κι αν πηγαίνανε:

—Τους είδατε; Τους είδατε;

—Τους είδαμε! Τους είδαμε!

—Ντ' έμορφοι πα είναι!

Και τι όμορφοι που είναι! Η δοξολογία στον μητροπολιτικό ναό πήρε μορφή λαϊκού συναγερμού, έτρεχε ο λαός, χαλούσαν τον κόσμο οι καμπάνες. Γαλανόλευκες ομοιόμορφες φορεσιές ράφτηκαν στα γρήγορα για τα κορίτσια των σχολείων, που είχαν παραταχθή για την υποδοχή του κυβερνήτη και των αξιωματικών. Μέσα σε κατανυκτική σιγή και με βυζαντινή λαμπρότητα έγινε η δοξολογία.

Ακολούθησαν γιορτές, υποδοχές ολούθε, ολόκληρη η Τραπεζούντα ήταν βουτηγμένη στο ασπρογάλανο κι ο κόσμος δεν κουραζόταν να τρέχη προς το Ντερμέν ντερέ για να δει από κοντά το «Βέλος». Έτυχε, μάλιστα, τις μέρες εκείνες να φτάση κι ένα εγγλέζικο θωρηκτό στην πόλη μας —το «Σιδηρούς Δουξ»— κι αμέσως κάλπασε η φαντασία και πήρε δρόμο:

—Ήλθε και ο Αβέρωφ!

—Ο Αβέρωφ;

—Ναι, ήλθε, ήλθε!

Προτού διαπιστωθή, ωστόσο, ότι δεν ήταν αλήθεια αυτό, νάσου και φτάνει ανάμεσα στο πλήθος και μια γριούλα από μια πολύ μακρινή γειτονιά της Τραπεζούντας και κατατσακισμένη, λαχανιασμένη ζητά να μάθη:

—Να λελέβα 'το, που εν ο Αβέρωφ;

Να το χαρώ —έλεγε— που είναι ο Αβέρωφ; Κι όταν της είπαν ότι, δυστυχώς, είχε γίνει λάθος, δεν ήταν ο Αβέρωφ, αλλά ένα πολύ μεγάλο και ωραίο εγγλέζικο θωρηκτό που άξιζε τον κόπο να το δει, μια κι έκανε τόσο δρόμο, απάντησε, με μεγάλη απογοήτευση κι έσχατη περιφρόνηση:

—Αφού κι εν τ' εμέτερον ο Αβέρωφ, τηδέν πα κι εν!

Αφού, δηλαδή, δεν είναι ο δικός μας ο Αβέρωφ τίποτα δεν αξίζει! Και ξαναγύρισε πίσω στην μακρινή της γειτονιά απαξιώνοντας να ρίξη έστω και μια ματιά στο εγγλέζικο θωρηκτό.

Αλλά να και το μοιραίο περιστατικό που θα ρίξει τον ίσκιο του πένθους μέσα σε τούτη τη χαρά. Βράδυ. Δεξίωση στην εμπορική Λέσχη. Κατάφωτο το κτίριο, πλήθος απ' έξω, η μπάντα να παίζη ασταμάτητα κι οι καλεσμένοι να φτάνουν χαρούμενοι, επιστήμονες, τραπεζίτες, μεγαλέμποροι —όλα τα μεγάλα ονόματα της πόλης μας— και μαζί φυσικά και οι επίσημοι, οι αρμοστές της Αγγλίας, της Γαλλίας, οι Αμερικανοί σύνδεσμοι, οι στρατιωτικές αρχές του τόπου. Φωνές του κόσμου στο δρόμο:

—Έρχονται, έρχονται!

—Πούντοι;

—Νάτοι, νάτοι!...

Κάτασπρες φάνηκαν μέσα στο μισοσκόταδο οι στολές των αξιωματικών του «Βέλους». Η μπάντα αρχίζει αμέσως τον εθνικό ύμνο. Οι άσπρες στολές ζυγώνουν κιόλας προς την είσοδο της Λέσχης

—Ζήτω η Ελλάς!

Όμως η κραυγή κόβεται μονομιάς απ' όσα έγιναν αστραπιαία. Μέσα απ' το πλήθος είχε φανή απότομα ένα πιστόλι να σημαδεύει έναν απ' τους αξιωματικούς του «Βέλους». Την ίδια στιγμή, αντήχησαν οι πιστολιές κι ένα παιδί δικό μας κυλίστηκε στο χώμα.

Αναστάτωση. Αναβρασμός. Δεν φεύγει ο κόσμος, ούτε παθαίνει πανικό. Χυμά σαν τρελλός να δει μήπως χτυπήθηκε κανείς απ' τους αξιωματικούς του «Βέλους».

—Κανείς!

—Όλοι εν τάξει;

—Εν τάξει, εν τάξει.

Μόνο ο ντόπιος μας βρισκόταν ξαπλωμένος στο δρόμο, πλημμυρισμένος στο αίμα. Είχε κάνει το θαύμα του ο Μεμέτης. Η χαρά γύρισε στο πένθος. Με βαρειά καρδιά οι Έλληνες αξιωματικοί κι οι καλεσμένοι της δεξίωσης φύγαν απ' τον τόπο του δράματος. Τα φώτα έσβησαν. Ο δρόμος ερημώθηκε. Την άλλη μέρα έγινε η κηδεία του άτυχου νέου. Δάκρυα, λουλούδια για το θύμα και κατάρες για τον φονιά.

Ύστερα έφυγε και το «Βέλος». Βαριά η ατμόσφαιρα. Μαύρα προμηνύματα μιας κάποιας μπόρας μακρινής, που έσπρωχνε και προς εμάς τα σύννεφά της.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ

ΣΤΟΝ ΙΣΚΙΟ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

Πέρα εκεί στα βάθη του χώρου —έξω και μακρυά από την Τραπεζούντα— απλώνεται η καρπερή γη του Πόντου με τα πανύψηλα βουνά, που οι ανεμοδαρμένες τους κορφές χάνονται στην καταχνιά. Ολόρθα, κακοτράχαλα, κατσούφικα τινάζονται στα ύψη —λες κι είναι ο θυμός της γης— κι όταν αγριεύει ο ουρανός και τα χτυπά μ' αστροπελέκια, ουρλιάζουν και φοβερίζουν. Κι όταν ο καλοσυνάτος ήλιος βγαίνει και τα χαϊδολογά, χαμογελάνε.

Έρχεται ο χειμώνας και τα κουκουλώνει στο χιόνι, έρχεται η άνοιξη και τα ξεκουκουλώνει και τότε κατρακυλάνε τα νερά τους, βογγάνε τα φαράγγια, φουσκώνουν τα ποτάμια. Ολόφρεσκο πυκνό το έλατό τους σκαρφαλώνει μέχρι τις απάτητες κορφές τους και κάτω στα ριζά τους, δάση ατέλειωτα, οι γέρικες βελανιδιές και τα δροσόχαρα πλατάνια, πίνουν τα κρουσταλλένια τα νερά που μουρμουράνε στις ρεματιές το καλοκαίρι.

Είναι τ' αγαπημένα άγρια βουνά του Πόντου —τα pachía— που η ντόπια μούσα τα τραγούδησε και στάθηκε αγνάντια τους με έκσταση για να υψώσει τον χαιρετισμό της:

Να σαν εσάς ψηλά pachiá, καμμιάν κι γεράτεν
διαβαίνε χρόνια και καιροί, πάντα χλωροφοράτε

Δηλαδή:

Χαρά σ' εσάς ψηλά βουνά, ποτέ σας δεν γερνάτε
διαβαίνουν χρόνια και καιροί, πάντα χλωροφοράτε

Σκαρφαλωμένα στις αετοράχες τους τα μοναστήρια κι οι Αηλιάδες, δείχνουν σαν νάναι οι πατημασιές ελληνικών αιώνων που πέρασαν από κει κι άφησαν τα σημάδια τους για τους ερχόμενους, να ξέρουν: Εδώ ήταν και είναι ρωμιοσύνη.

Είδαν πολλά τούτα τα βουνά μέσα στους αιώνες κι έχουν πάμπολλα να ιστορήσουν —γεμάτα θρύλους και ιστορία, είναι η πέτρινή τους μνήμη— κάπου εκεί προς τ' ανατολικά τους πέφτει η Κολχίδα όπου έφτασε ο Ιάσονας με τους Αργοναύτες του για το χρυσόμαλλο δέρας και πιο πέρα ορθώνεται βαρύς ο Καύκασος, όπου μαρτύρησε αλυσσοδεμένος ο Προμηθέας.

Κάποιο απ' αυτά είναι κι ο Θήχης απ' όπου οι Μύριοι είδαν την γαλάζια θάλασσα και γέμισαν με το βουητό της χαράς τους τον αέρα, όπως τ' ανιστορεί ο θαυμάσιος εκείνος Ξενοφών στην Κύρου Ανάβαση: «...Και φτάσαν —λέει— την πέμπτη μέρα στο βουνό που το λένε Θήχης. Κι όταν οι πρώτοι ανέβηκαν στην κορφή του, έβγαλαν μεγάλες κραυγές. Ακούοντας ο Ξενοφών και οι οπισθοφύλακες νόμισαν ότι άλλοι εχθροί τους μπήκανε μπροστά, γιατί από πίσω τους ακολουθούσαν κι άλλοι, της χώρας που είχαν κάψει και μερικούς απ' αυτούς είχαν σκοτώσει κι άλλους αιχμαλωτίσανε μ' ενέδρα.

Κι επειδή η βουή γινόταν όλο και πιο μεγάλη κι οι στρατιώτες που ακολουθούσαν τρέχαν γρήγορα προς εκείνους που ασταμάτητα κραύγαζαν και μεγάλωνε η βουή ακόμα περισσότερο, ο Ξενοφών νόμισε ότι κάτι πολύ πιο σοβαρό γινόταν. Κι αφού ανέβηκε στ' άλογο και πήρε μαζί του τον Λύκιο και τους ιππείς, έτρεχε να τους δώση βοήθεια και σε λίγο ακούει τους στρατιώτες να φωνάζουν «θάλαττα, θάλαττα», και να παρακινούν και

τους πίσω ερχόμενους να τρέξουν. Τότε πια έσπευδαν όλοι και χτυπούσαν τα υποζύγια και τ' άλογα για να τρέχουν. Αφού δε φτάνανε στην κορφή τότε οι στρατιώτες αγκαλιαζόντουσαν μεταξύ τους και με τους στρατηγούς, δακρύζοντας...».

Κι ύστερα από μερικών ημερών ακόμα περιπέτειες: «...Από εδώ προχώρησαν δυο σταθμούς κι εφτά παρασάγγας κι έφτασαν στην θάλασσα, στην Τραπεζούντα, που ήταν πόλη ελληνική, στον Εύξεινο Πόντο, αποικία των Σινωπέων στη χώρα των Κόλχων. Εδώ μείνανε τριάντα μέρες περίπου σε χωριά των Κόλχων και λεηλατούσαν την Κολχίδα. Τρόφιμα προσφέραν στον στρατό οι Τραπεζούντιοι και δέχτηκαν τους Έλληνες στην πόλη και τους έδωσαν ακόμη δώρα φιλοξενίας, βόδια, κριθαρένιο αλεύρι και κρασί...».

Πάμπολλα έχει να πει η Ιστορία για την Τραπεζούντα και τις άλλες πόλεις στ' ακρογιάλια και την ενδοχώρα του Ευξείνου —το τι πλούτο μάζευαν απ' το εμπόριο τον καιρό του Μεγάλου Αλεξάνδρου και μετέπειτα— εδώ κυνηγούσαν αργότερα οι Ρωμαίοι στρατηγοί, ο Σύλλας, ο Λούκουλος, ο Πομπήιος, τον μεγαλόπρεπο Μιθριδάτη για να του καταλύσουνε το κράτος, κι εδώ με τον καιρό πύκνωσε κι άνθισε ένας ελληνισμός, που στα χρόνια των Βυζαντινών γνώρισε άλλες δόξες κάτω απ' την δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών, που ίδρυσαν την ανεξάρτητη αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και την κράτησαν δοξασμένη κοντά 250 χρόνια.

Κι ύστερα όλα σκοτείνιασαν. Επάνω στη σκηνή της Ιστορίας φάνηκαν οι Τούρκοι.

Από τα βάθη της Ανατολής ξεκίνησε ο όλεθρος κι αφάνιζε το κάθε τι με σίδερο και με φωτιά. Στις σπηλιές, στα δάση, στα φαράγγια τούτων των βουνών και προ πάντων στ' αρχαία μοναστήρια έφυγε και τρύπωσε αλαφιασμένος ο ελληνισμός για να σωθή απ' τη θεομηνία. Ήταν τότε που πάρθηκε η Πόλη κι απλώθηκε στη γη του Πόντου ο θρήνος:

Ν' αοιλοί εμάς, να βάι εμάς
πάρθεν η Ρωμανία
μοιρολογούν τα εγκλησίας
κλαίγνε τα μοναστήρια.

Τελευταίο οχυρό του Ελληνισμού έμενε τώρα πια εκεί στην άκρη του Ευξείνου η αυτοκρατορία των Κομνηνών, ενώ ο Πορθητής δούλωνε ακόμα και τον Μωρηά. Σπάραζε από αγωνία η Τραπεζούντα απομονωμένη, κι ο μονοκέφαλος αετός των Κομνηνών της φτεροκοπούσε κι έγερνε σε λίγο χτυπημένος, καθώς ο βασιλιάς της Δαυίδ ο Κομνηνός παράδινε με συνθηκολόγηση την δοξασμένη πρωτεύουσά του —για να μη γίνει μάταιη κι άδικη σφαγή— κι ενώ έφυγε μ' όλους τους δικούς του προς την Θράκη, προστατευμένος απ' τις συνθήκες του με τον Μωάμεθ, σε λίγα χρόνια τον προσκαλούσαν πάλι πίσω στην σκλαβωμένη βασιλεύουσα:

—Γίνεσαι Τούρκος;

Αν άλλαζε την πίστη του, του είπαν, θα γλύτωνε τη ζωή του κι εκείνος, βέβαια, είπε όχι και τότε σφάξαν και τον ίδιο και τους γυιους του και κυνήγησαν όλο το βασιλικό του σόι για να μη μείνη ίχνος απ' το σπέρμα των Κομνηνών σ' όλο το παντοδύναμο δοβλέτι.

Όμως —λέει η Ιστορία— δεν έσκυψε αμέσως το κεφάλι το κράτος της Τραπεζούντας κι άγνωστο πώς, δυο κόρες του βασιλιά Δαυίδ είχαν ξεμείνει στην πρωτεύουσα:... «Η μία

τούτων, μας ιστορεί ο αρχιμανδρίτης Πανάρετος Τοπαλίδης στο βιβλίο του «Ο Πόντος ανά τους αιώνας», την οποίαν τα εγχώρια άσματα των μεταγενεστέρων αποκαλούσι απλώς «βασιλοπούλαν», υπολειφθείσα κατά την αναχώρησιν εκ Τραπεζούντος της βασιλικής οικογενείας, εκλείσθη μετά των υπασπιστών αυτής εις τον επί της ανατολικής πλευράς των ανακτόρων πανύψηλον πύργον, τον επί κρημνώδους κατωφερείας προς τον παραρρέοντα ποταμόν υψούμενον, κι από τούτου αμυνθείσα επί διήμερον, όταν είδε τους πιστούς της πεσόντας και πάσαν ελπίδα απολεσθείσαν, έρριψεν εαυτήν από του πύργου εις το ιλιγγιώδες χαίνον κενόν και ετερμάτισε τον βίον, άσπιλος και ελευθέρα. Η άλλη ήτο η θυγάτηρ του Δαυίδ Άννα, την οποίαν υπεχρεώθη ούτος ν' αφίση σύζυγον του Μωάμεθ...».

Και προσθέτει αλλού: «Αλλ' η αντίστασις της ενδοχώρας δεν περιωρίζετο εις μόνον την παθητικήν άμυναν, ενίοτε μετετρέπετο εις επιθετικήν, προς εκδίκησιν και ανάκτησιν των απολεσθέντων. Η παράδοσις διαιωνίζει και οι ιστορικοί ημέτεροι τε και Τούρκοι, αναγράφουσιν ότι μετά την άλωσιν οι άνδρες των φρουρών Ματσούκας επιτεθέντες κατά των τουρκικών φρουρών Παρασκευήν τινα, καθ' ην ώραν οι Τούρκοι ευρίσκοντο εις τα τεμένη, αφώπλισαν αυτάς και κατέλαβον την πόλιν. Αλλ' αντεπιτεθέντες οι Τούρκοι κατώρθωσαν να εκτοπίσωσι τους ημετέρους και αποκαταστήσωσι την κυριαρχίαν των. Η μάχη διήρκεσεν επί τρίωρον το δε ιπποδρόμιον της πόλεως εν ω συνεκροτήθη ωνομάσθη εκ ταύτης υπό των Τούρκων «Γκιαούρ μεϊντάν», ήτοι πεδίον των απίστων... Πλείον των άλλων αντέστησαν τα φρούρια Παλαιοκάστρου εν Χαψή - κιοϊ και Κορδύλης προς δυσμάς των Πλατάνων, η δε ορεινή περιφέρεια της Ματσούκας και Χαλδείας και μετά την υποδούλωσιν διετήρει εσωτερικήν τινα αυτοδιοίκησιν, εκλέγουσα τους προεστούς και διοικητάς αυτής και έχουσα το βάρος της δουλείας μάλλον ανώδυνον...».

Η κύρια αντίσταση, ωστόσο, τούτους τους καιρούς που εξαπολύθηκε το σίδερο και η φωτιά από τους πιστούς του Αλλάχ σ' όλο τον Πόντο, ήταν η καρτερία της ψυχής. Μπορεί να είχαν ερημωθή οι πολιτείες και τα χωριά, μπορεί τα τρομαγμένα πλήθη των χριστιανών να φεύγαν από στεριές και θάλασσες και να σκορπιζόντουσαν όπου μπορούσαν στον έξω κόσμο, αλλά ήσαν και πολλοί που παίρναν τα βουνά και κρυβόντουσαν ανάμεσα εκεί, «εν τοις σπηλαίοις και ταις οπαίς της γης», μακριά από το μαχαίρι του δυνάστη οι άντρες, κι απ' το μολεμένο χαρέμι οι γυναίκες.

Εκεί φύλαγαν την πίστη τους επί αιώνες, ενώ άλλοι, χιλιάδες χιλιάδων, τούτοι, παίζαν το παιχνίδι της διπλής ζωής, που το δαιμόνιο της φυλής βρήκε τις τραγικές εκείνες ώρες, για να σώση απ' τον αφανισμό την πνευματική κληρονομιά και την θρησκεία των πατέρων. Ήσαν εκείνοι οι «Κλωστοί» —κρυπτοχριστιανοί— που καμωνόντουσαν τάχα πως τουρκεύουν κι έτσι αποχτώντας προνόμια και δύναμη ίση με τους μουσουλμάνους, προστάτευαν τους δύστυχους ραγιάδες σε ώρα ανάγκης.

Τράβηξε ο Πόντος πάμπολλα δεινά και ζούσαν λίγο υποφερτά μόνο εκείνοι από τους ραγιάδες που κρίνονταν χρήσιμοι για το δοβλέτι, οι τεχνίτες κάθε είδους και προ πάντων οι μεταλλουργοί, που ξέραν την τέχνη να βγάζουν από τη γη τ' ασήμι και τ' άλλα μεταλλεύματα, για να μαζεύεται ο παράς στ' αχόρταγα ταμεία του σουλτάνου. Οι άλλοι, ο πολύς λαός, μαρτυρούσε στη δούλεψη των αφεντάδων, που όλο και βρίσκαν καινούργιους τρόπους για να χειροτερεύουνε τα βάσανά τους, που αρχή είχαν και τελειωμό δεν είχαν.

Υπήρχαν, όμως, κι άλλοι Έλληνες που ακόμα και τους χειρότερους καιρούς των Τούρκων τιμαριούχων —«τερεμπέηδων»— δεν τους έλειψε το πολεμόχαρο πνεύμα και σήκωναν τα όπλα:

«Κατά την περίοδον αυτήν —μας λέει ο ίδιος συγγραφέας— οι απηνείς διωγμοί των χριστιανών εδημιούργησαν συν τοις άλλοις και την εν όπλοις αντίδρασιν ενίων εξ αυτών, κυρίως εις τας περιφερείας των Σταυροπηγιακών μονών του Πόντου και των μεταλλείων Χαλδείας, ούτω δε προήλθε η τάξις των «κλεφτών» ή ανταρτών, η οποία απετελέσθη από τους σκληρότερους και ανδρειότερους νέους του ελληνισμού. Ούτοι μη ανεχόμενοι τους παρά των τερεμπέηδων εξευτελισμούς και τας κατά του οικογενειακού ασύλου προσβολάς των συγγενών και ομαιμόνων, εγκατέλειπαν τα ειρηνικά έργα και τας οικίας αυτών και εισήρχοντο πάνοπλοι εις τα δάση πετώντες από βουνόν εις βουνόν και από χαράδρας εις χαράδραν και επιτιθέμενοι κατά των οργάνων των τερεμπέηδων εις περιστολήν των εις βάρος του έθνους ατιμιών και κακρυργημάτων. Αι μοναί και τα μέγαρα των αρχιμεταλλουργών εχρησίμευον ως πρόσφορα κρησφύγετα και απαρατήρητα ορμητήρια αυτών».

Περνάνε οι αιώνες βαριά συννεφιασμένοι επάνω απ' τη Χριστιανωσύνη της Τουρκιάς, αλλά κάποτε το μαχαίρι φτάνει στο κόκκαλο, σαλεύουν οι λαοί που ζούνε στη σκλαβιά, παίρνει η Ελλάδα με το σπαθί τη λευτεριά της κι ύστερα κεντρίζεται και το φιλότιμο των βασιλιάδων της Ευρώπης κι οι τσάροι δείχνονται προστάτες της Ορθοδοξίας.

Οι πόλεμοι των σουλτάνων δεν βγαίνουν σε καλό και το δοβλέτι βρίσκεται κουτσουρεμένο, ενώ στον Πόντο η ρωμιοσύνη όχι μονάχα δεν χάθηκε στο μεταξύ απ' τους κατατρεγμούς, αλλά και φούντωσε, ξεθάρρεψε σιγά - σιγά και ροβολώντας απ' τα βουνά ξεχύθηκε κι απλώθηκε πάλι σ' όλα τα παράλια και γέμισε πέρα για πέρα τις πολιτείες και τα χωριά.

Στα 1860, ο σουλτάνος θέλοντας να προλάβη τις επεμβάσεις της Ευρώπης για τα όσα έπραξε σε βάρος των Χριστιανών, αποφασίζει να φανή πολιτισμένος κι ύστερ' από πολλά παραδέχεται να δώση λευτεριά συνείδησης και πίστης σ' όλα τα έθνη και τις φυλές που ζουν κάτω απ' τον βαρύ του ίσκιο στην βάρβαρη αυτοκρατορία. Τόσο τον έχουν στριμώξει οι Δυνάμεις, ώστε υποχωρώντας στις πιέσεις τους συμφωνεί να γίνει μια διεθνής επιτροπή στην Τραπεζούντα, που βγάζει μια διακήρυξη ότι ο καθένας στην Τουρκιά είναι λεύτερος να δηλώση την πίστη και το έθνος του και να καταγραφή στα καινούργια ληξιαρχικά βιβλία του κράτους.

Και τότε τρίβουν τα μάτια τους οι Τούρκοι. Όχι μονάχα χιλιάδες χιλιάδων «γκιαούρηδες» μαζεύονται και δηλώνουν θαρρετά την πίστη και το έθνος τους, αλλά κι άλλες χιλιάδες δικοί τους —αυτούς που νόμιζαν μουσουλμάνους— έρχονται και το λένε άφοβα:

—Χριστιανοί!

Κι αν ήσαν μόνο αυτοί! Ένα σωρό μολάδες πετούσαν τα σαρίκια και δήλωναν πώς ήσαν παπάδες χριστιανοί! Και να το θαύμα της Ανάστασης:

«Αρχομένου του εικοστού αιώνος, λέει ο ιστορικός, ο Πόντος επανέκτησε και προσέλαβε σχεδόν την προ πέντε αιώνων γνησίαν ελληνικήν μορφήν και όψιν αυτού. Πανταχού της χώρας συνήντα τις ελληνικάς πόλεις μετά μεγαλοπρεπών και επιβλητικών δημοσίων κοινοτικών και ιδιωτικών κτιρίων, ωραίων ναών, ευαγών εκπαιδευτηρίων, βιβλιοθηκών, λεσχών, αναγνωστηρίων, τεχνουργείων, καταστημάτων και εν γένει παντός χαρακτηριστικού ακμής φιλοπροόδου κοινωνίας. Εν τη υπαίθρω χώρα τοσαύτη επετεύχθη πρόοδος και επί τοσούτον κατωρθώθη η ελληνική αποκατάστασις, ώστε ενόμιζέ τις ότι επραγματοποιήθη ο περί Δευκαλίωνος μύθος και ο ελληνισμός εφύετο εκ της γης.

»Οι Έλληνες παρητούντο ήρεμα πλην στερρώ τω ποδί των κρησφυγέτων αυτών και εκτοπίζοντες τους Τούρκους από τα κτήματα και τας κατοικίας ας εξηγόραζον, εγκαθίσταντο εις την κληρονομίαν των πατέρων των, διότι ούτοι εργαζόμενοι απέκτων, ενώ εκείνοι ειθισμένοι εις την ανατολικήν ραστώνην και εστερημένοι νυν των από των κόπων και της εργασίας των Χριστιανών απολαύων, εμειούντο διαρκώς και υπεδουλούντο οικονομικώς...».

Ήσυχη και χαρούμενη κυλά τώρα η ζωή σ' όλο τούτο τον χώρο —ψηλά στα βουνίσια τα χωριά και κάτω στα καμπίσια— χαρούμενοι απλώνονται οι κάμποι ολούθε και δέχονται γελαστοί τον μόχθο του αγρότη. Ατέλειωτες καρπίζουνε οι φουντουκιές, όσο παίρνει το μάτι, οι μυρωδάτες λεμονιές, ολόχρυσα προβάλλουνε τα πορτοκάλια στον ήλιο, και μέσα στα χωράφια, σωστή ευλογία Θεού, τα στάρια, τα καλαμπόκια, τα καπνά, τα ζουμερά καρπούζια και τα πεπόνια.

Χώνεται το αλέτρι εδώ, σπέρνει το χέρι εκεί, μαζεύονται τα φουντούκια με τραγούδια και πέρα εκεί, χωμένες μέσα στα στάχυα θερίζουν οι κοπελιές, γίνεται ο μόχτος τους έρωτας και τραγούδι.

Σ' σον Αηλίαν αφκά κεκά
θερίζ' τ' εμόν τ' αρνόπον
και ν' έμορφα και νόστιμα
κρατεί το δρεπανόπον.

Με αλλά λόγια:

Κάτω εκεί στον Αηλιά
η αγάπη μου θερίζει,
τι όμορφα και νόστιμα
σκύβει και δρεπανίζει.

Χρόνια και χρόνια ποτίζει με τον ιδρώτα του ο Πόντιος δουλευτής τούτη τη γη που την ευλόγησε ο ιδρώτας και το αίμα των προγόνων —είναι δεμένος με δαύτη— σε τούτα τα χώματα γεννιέται, εδώ πεθαίνει, φεύγει η μια γενιά κι έρχεται η άλλη, καθώς αργοδιαβαίνουν οι αιώνες και γράφουν την πανάρχαια και πολυτάραχη ιστορία τούτου του ελληνισμού, που η φύτρα του κρατά από την Ιωνία και την αρχαία Ελλάδα. Είναι ένας ολόκληρος λαός τούτος εδώ που άντεξε στον Τούρκο και ζει με τις χαρές του, με τις έγνοιες του, με την δουλειά του και με το σκόλι — λαός ελληνικός— ολούθε οι εκκλησιές του, ολούθε τα σχολειά του, ακόμα και στο πιο μικρό χωριό.

Δεν έχει τούτους τους καιρούς όχτρητα με τον Τούρκο. Στα πανηγύρια του που ζώνονται τα παλληκάρια των χωριών τα άρματά τους έρχονται κι οι γειτόνοι Τούρκοι να χορέψουν, μόνο να μη ζυγώση Τούρκος Ελληνίδα κοπελιά, γιατί τότε σηκώνονται τα τουφέκια και αστράφτουνε οι κάμες.

Όμως το ξέρουνε οι Τούρκοι ντεληκανλήδες και δεν ζυγώνουν, μόνο πασχίζουν να δείξουν κι αυτοί την τέχνη τους, σταυρώνουνε τις κάμες καθώς χορεύουνε την «σέρα», λεβέντικα, περήφανα, και σειούνται αντρίκια καθώς γονατίζουνε ζερβά, δεξιά, χοροπηδώντας —χα,

χααα!— για να θαυμάσουν κι οι κοπέλες κι οι άντρες. Πολλοί είν' εκείνοι που πάνε το Δεκαπενταύγουστο στο πανηγύρι της Παναγιάς της Σουμελά, όχι μονάχα για να γλεντήσουν με τους γκιαούρηδες, αλλά και για να δουν καλό απ' την θαυματουργήν εικόνα, που ξέρουν ότι βρίσκεται κρυμμένη εκεί στο μαύρο βουνό, μέσα στα σπλάχνα της πέτρας.

Αλλά είναι κι οι άλλοι Ρωμιοί που λείπανε απ' το χωριό τους —χρόνια και χρόνια μετανάστες στην Ρωσία— και νάσου που γυρίζουν φορτωμένοι με πλούτη, ρούβλια πολλά και ρούσικες συνήθειες, χαρά και αγαλλίαση στους χωριανούς, γιατί πολλά απ' τα λεφτά τους θα πέσουν στα σχολειά και σ' έργα πολιτισμού του τόπου. Με σεβασμό και με ταπεινοσύνη θάρθη να τους καλωσορίση κι ο αγάς.

—Χος κελντίν, Γιωργάκη εφέντη.

—Χος μπουλντούκ, Μεμέτ αγά μου.

Θα του πετάξη ο Γιωργάκη εφέντης και μερικές ρούσικες λέξεις, ύστερα θα στρώση τον σοφρά για το ουζάκι, θάρθουνε τα φαγιά απανωτά, θα φάη και θα πιει ο αγάς, θα πάρη και τα μπαχτσίσια του στο τέλος, όλος ευγνωμοσύνη μπροστά στον πλούσιο γκιαούρη, θα σκύψη ταπεινά, θα χαιρετήση και θα φύγη.

Απ' τα χωριά τούτα πιο πέρα, και πιο βαθιά στο Νότο, απλώνονται άλλες πολιτείες —η Αργυρούπολη, έξαφνα, η γνωστή Κιουμουσχανά, με τα σπουδαία μεταλλεία του ασημιού της όπου δούλευαν άλλοτε τεχνίτες φημισμένοι απ' τα γύρω κι όπου το χρήμα μαζί με την ευσέβεια της ρωμιοσύνης έστησε τις πλούσιες εκκλησιές και τα σχολειά της. Και να προς τα παράλια, χαμογελάνε στη γαλάζια θάλασσα σειρά από δροσόλουστες πολιτείες του Ευξείνου, άλλες κρυμμένες μέσα σε κόλπους, άλλες γερμένες ντερμπεντέρικα στα πόδια των βουνών, που ροβολώντας προς τ' ακρογιάλια, αλλού ημερεύουν κι απλώνονται σε κάμπους κι αλλού κρατούν πεισματικά την περηφάνεια τους και χώνονται μέχρι βαθιά στη θάλασσα, που κάποτε τ' αγκαλιάζει καλοσυνάτα και κάποτε θυμώνει, αφρίζει και τα χτυπά με βρόντους.

Κάθε πόλη και ιστορία, κάθε χωριό και κάποια θύμιση απ' την Αρχαία ή Βυζαντινή Ελλάδα — ονόματα ελληνικά ολούθε. Ο Σάββας Ιωαννίδης σημειώνει στο βιβλίο του «Ιστορία και Στατιστική της Τραπεζούντος», στα 1870:

«Ουδεμία άλλη χώρα ελληνική υπάρχει ήτις διετήρησε τας αρχαίας και ελληνικάς αυτής ονομασίας. Ούτε και αυτή η Ελλάς όσον και αν επανέφερε τας αρχαίας ονομασίας, πάλιν δύναται να έχη όσας αύτη ακόμη διετήρησε και τούτο ου μικράν ευχαρίστησιν παρέχει. Ομοίως δε ετέραν ευχαρίστησιν, ότι όπου τις εις ταύτα τα μέρη και αν διευθυνθή πανταχού ευρίσκει μόνον Έλληνας οίτινες είτε εκ παραδόσεως είτε εκ φιλοστόργου περιεργείας δύνανται το κατά δύναμη να φωτίζωσι φιλοτίμως τους τα τοιαύτα ερευνώντας, ενώ αν ερωτήση τις αλλοεθνή τινά ούτε γνώσιν των περί αυτόν έχει.

»...Η δε Τραπεζούς κειμένη μεταξύ ένθεν και ένθεν ωραίων και κατάφυτων λόφων και κοιλάδων και έχουσα έμπροσθεν μεν το εκτεταμένον Ποντικόν πέλαγος, όπισθεν δε τα κατά μικρόν υψούμενα όρη, καθίσταται μία των ωραιοτέρων του Ευξείνου Πόντου πόλις. Και των μεν μωαμεθανών κατοίκων της οι ευγενείς είναι υπάλληλοι και ολίγιστοι έμποροι, οι δε λοιποί εις βάναυσα και διάφορα επιτηδεύματα και την γεωργίαν, αλλά ταύτην κακώς έχουσαν. Οι δε Έλληνες το πλείστον είναι έμποροι και ενασχολούμενοι εις τας διαφόρους τέχνας και ολίγιστοι ναυτικοί και γεωργοί. Υπάρχουν δε εν Τραπεζούντι τέσσαρα

αλληλοδιδακτικά σχολεία δημόσια, δύο παρθεναγωγεία και η ελληνική σχολή ήτις εξ αμνημονεύτων χρόνων «Φροντιστήριον» καλείται, και άλλα τινά ιδιωτικά σχολεία...».

Αλλά στα 1902 που επισκέπτεται την Τραπεζούντα ο Αθηναίος λόγιος Κ. Παπαμιχαλόπουλος, έχει γίνει —μέσα στα τριάντα χρόνια που μεσολαβούν— ένα τεράστιο άλμα προόδου και στη θέση του παλιού εκείνου μικρού και αιωνόβιου Φροντιστηρίου υψώνεται ένα θεόρατο κτίριο που μόλις έχει τελειώσει. Να πώς το περιγράφει ο Αθηναίος συγγραφέας:

«...Περί του Φροντιστηρίου γινομένου λόγου σταματώ προ αυτού μετά συγκινήσεως, μετά βαθυτάτης και ειλικρινούς εκτιμήσεως προς τους Τραπεζουντίους, μετ' ευγνωμοσύνης ως ομοεθνής και τέλος ως φίλος των γραμμάτων, μετά τιμής προς τα απαράμιλλα αισθήματα της φιλομουσίας και γενναιοδωρίας αυτών. Από του έτους τούτου το περίλαμπρον τούτο και ύπατον Διδακτήριον καθ' άπαντα τον Πόντον, το αιωνόβιον Φροντιστήριον, εκτήσατο ίδιον ίδρυμα, άξιον της υψηλής αποστολής αυτού υπέρ των γραμμάτων, της παιδείας και του καθόλου πολιτισμού. Το οικοδόμημα του Φροντιστηρίου καθ' άπαντα τον ελληνικόν κόσμον των γραμμάτων, εξαιρουμένων μόνον του Εθνικού Πανεπιστημίου και του Μετσοβίου Πολυτεχνείου, δύο μόνον ετέρων ελληνικών διδακτηρίων εν όλη τη Τουρκία, έρχεται δεύτερον: Της μεγάλης του Γένους Σχολής και του Ζαππείου της Κωνσταντινουπόλεως. Κτισθέν κατά λαμπρόν σχέδιον δοκιμωτάτου Τραπεζουντίου αρχιτέκτονος, του κ. Αλεξ. Κακουλίδου, επιθαλάσσιον, τετραώροφον, περιλαμβάνει τεσσαράκοντα περίπου αιθούσας και δωμάτια. Ωκοδομήθη καθ' όλους τους κανόνας της υγιεινής και της παιδαγωγικής, καταλλήλως φωτιζόμενον, πληρέστατα αεριζόμενον και δι' υποκαύστων (calorif?re) θερμαινόμενον. Δια την κατασκευήν αυτού εδαπανήθησαν 12.000 λίραι Τουρκίας. Το δε ποσόν τούτο θ' ανήρχετο εις 15.000 εάν μη εχορηγείτο υπό της τουρκικής κυβερνήσεως προστατευτικώς ελάττωσις των δασμών επί των εισαγομένων προς αγοράν επίπλων και οργάνων φυσικής και χημείας λίραι 1.000 και επέκεινα.

»Αλλά πόθεν, λοιπόν —συνεχίζει— λαμβάνονται τα μεγάλα ταύτα ποσά, άτινα κατ' έτος προσαυξάνονται και εξογκούνται κατά 2.100-2.200 λίρας, όσας απαιτεί η συντήρησις πάντων των εν Τραπεζούντι σχολείων; Η φιλομουσία, η φιλοτιμία, η γενναιοδωρία και γενναιοφροσύνη των Τραπεζουντίων, επαρκεί εις πάντα ταύτα. Της δια το Φροντιστήριον δαπάνης τας μεν 2.000 λίρας τέσσαρες μόνον φιλογενείς άνδρες κατέβαλον, έκαστος ανά 500, το δε λοιπόν ποσόν συνεπλήρωσαν οι άλλοι Τραπεζούντιοι, οι τε τη πόλει οικούντες και οι εν ταις παρακαυκασίαις πόλεις και κώμαις της Ρωσίας αποδημούντες, δι' εθελουσίου εράνου 100, 80, 50 ή ολιγωτέρων λιρών έκαστος... Δια τοιούτων εισφορών ανεγείρονται τοιαύτα εκπαιδευτήρια και συντηρείται η εν αυτοίς παρεχομένη δαψιλής και υγιεινή πνευματική τροφή. Και ταύτα πάντα, διότι οι Τραπεζούντιοι ουδέποτε επιλανθάνονται ότι οικούσι πόλιν ιστορικήν, πόλιν ένδοξον, πόλιν επιφανείσαν εν τη ιστορία προ είκοσι και πέντε αιώνων και επέκεινα, πόλιν έχουσαν και νυν έτι εν συνεχεία προορισμόν υπέρ της διαδόσεως των φώτων, της παιδείας και του εξ αυτών πολιτισμού. Εύγε τοις Τραπεζουντίοις!...».

Ο σοφός και γλαφυρότατος συγγραφέας αφού περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια την πόλη κι ύστερα τις εκδρομές του στις Μονές της ενδοχώρας, παρέχοντας άφθονες ιστορικές πληροφορίες, αναφέρεται στις εγκάρδιες γνωριμίες του με τους Έλληνες επιστήμονες ή εμπόρους όπως και με τους Τούρκους επισήμους για να καταλήξει στο προάστιο Σοούκ Σου:

«...Τέλος την μεσημβρίαν της τελευταίας ημέρας, γράφει, επεφυλάσσετο ημίν η υστάτη και από του υπερτάτου μέρους της Τραπεζούντος απολαυστή εύχαρίστησις. Ο εν τη ωραία

επαύλει του Σοούκ Σου κατοικών φίλτατος ιατρός κ. Παπαδόπουλος εκάλεσεν ημάς εις αποχαιρετιστήριον γεύμα, εις ο παρεκάθησαν και άλλοι εκλεκτοί φίλοι. Η από της μαγευτικής ταύτης θέσεως άποψις και θέα ην απερίγραπτος. Κείται περί τα 320 μέτρα υπέρ την θάλασσαν, ενώ τα μέχρι της θαλάσσης μέρη αποτελούσιν ένα συνεχή κήπον μετά πόλεως αναμεμιγμένον, ή πόλιν συμπεπλεγμένην μετά κήπων και δένδρων ευθαλεστάτων. Περαιτέρω η ευρεία και ατμώδης σήμερον έκτασις του Ευξείνου Πόντου, πέραν δε τούτου εν τω αχανεί,

όπου ο Καύκασος, ο υψώνων
ουρανογείτονα κεφαλήν,

νομίζει τις ότι βλέπει τον Στρόβιλον εκείνον, την υψίστην δηλαδή κορυφήν του Καυκάσου εις ύψος 5.650 μέτρων, εφ' ης προσεπασσαλώθη ο Προμηθεύς δια την προς τους ανθρώπους ευεργεσίαν. Ένθεν δε πάλιν, δεξιώτερον, τα υπέρ την Τραπεζούντα όρη και μεταξύ του ανοίγματος τούτων, ως μικρόν στίφος λευκών περιστερών επί του βράχου, εις την επτάωρον απόστασιν ο Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτας επί της γιγαντώδους πέτρας αυτού».

Και καταλήγει δίνοντας μια ιδέα για τις περιποιήσεις των Τούρκων: Μετά το χαριέστατον και ανεπίληπτον εκείνο γεύμα, κατήλθομεν εις την πόλιν επί των αυτών αμαξών και αποχαιρετίζοντες ένθεν κακείθεν, κατέβημεν εις την παραλίαν, συνοδευόμενοι υπό πλείστων φίλων και γνωρίμων ημών. Εκεί ανέμενε η εξάκωπος λέμβος της Α. Εξοχότητος του Γενικού Διοικητού, τη φιλόφρονι μερίμνη αυτού τεθείσα εις την διάθεσιν ημών και διεβίβασεν ημάς εις την εύγραμμον «Ιωνίαν». Και ενταύθα συνοδεύει ημάς αληθής ανθοδέσμη φίλων. Μετά μικρόν δε ο εν τη ιδιαιτέρα υπηρεσία της Α.Ε. λογιώτατος Τούρκος υπάλληλος Μουσταφά Ασσήμ εφένδης διεβίβασεν ημίν τους χαιρετισμούς του Βαλή και τας ευχάς αυτού υπέρ του αισίου ταξιδιού ημών.

»Από του καταστρώματος του πλοίου απολαύω αύθις της ωραίας θέας της καλής Τραπεζούντος... Χαίρε η ωραία πόλις του Πόντου! Χαίρε Τραπεζούς!...».

Ταξιδεύοντας προς τα δυτικά, άλλες πόλεις προβάλλουν, γεμάτες κι αυτές ελληνισμό, Ελεβή, Τρίπολη, Κερασούντα. Η τελευταία πήρε τ' όνομά της —λένε— απ' τους γελαστούς της κερασόκαμπους κι από κει ο καλοφαγάς κι αχόρταγος εκείνος Λούκουλος έφερε το κεράσι στην Ευρώπη.

Πιο πέρα η Ορδού —τ' αρχαία Κωτύωρα— όπου το ίδιο χαρούμενα ζει και δουλεύει ο ελληνισμός κι αναθυμάται την ιστορία της πόλης του: Εδώ ο Ξενοφών με τους Μυρίους του είχε φασαρίες γιατί ενώ στην Κερασούντα τον καλοδέχτηκαν και φίλεψαν τους άντρες του, οι ζόρικοι εκείνοι Κωτυωρίτες του στήσανε καυγάδες αλλά στο τέλος με την παρέμβαση της μητρόπολης Σινώπης απόχτησε τα καράβια που του χρειαζόταν για να σαλπάρει, επί τέλους, προς την Ελλάδα.

Αλλά και ποια απ' τις πόλεις τούτες δεν έχει ν' αναθυμηθεί σελίδες απ' την Ιστορία; Να η όμορφη Οινόη και πιο δυτικά ακόμη ο Τσαρσαμπάς, η αρχαία Θεμίσκυρα, πατρίδα των Αμαζόνων, όπου —θυμίζει ο Γ. Κ. Ανδρεάδης στο βιβλίο του «Ο Πολιτισμός του Πόντου»— «Άρεως μεν το παλαιόν ήσαν θυγατέρες, οικούσαι δε παρά τον Θερμόδοντα ποταμόν, μόναι μεν ωπλισμέναι σιδήρω των περί αυτάς, πρώται δε πάντων εφ' ίππων αναβάσαι... ενομίζοντο μάλλον άνδρες ή δια την φύσιν γυναίκες». Κι ο ίδιος συγγραφέας μιλώντας και

για την πάρα πέρα Αμισό, μας εξηγεί: «Ήταν αποικία των Μιλησίων και έπειτα των Αθηναίων, οι οποίοι της έδωσαν το όνομα Πειραιεύς. Έχει πλήθος ερειπίων...».

Θα ήταν, όμως, κουραστικό ν' αραδιάσω όλες τις πόλεις — το ίδιο βράζει σ' όλες αυτές, παράλιες και μεσόγειες, η ρωμιοσύνη, εργατική, ακούραστη, κρατώντας στα χέρια της το εμπόριο του τόπου κι ανοίγοντας όλο και νέους δρόμους προόδου, στέλνει άλλα απ' τα παιδιά της στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας που βγάζει τους δασκάλους κι άλλα στα Πανεπιστήμια της Αθήνας και της Ευρώπης, για να τα πάρη πίσω επιστήμονες. Βρίσκεται σ' επαφή με το εμπόριο του έξω κόσμου κι ακόμα φτιάχνει τους καπετανέους της που ψήνονται στην αρμύρα και τις φουρτούνες του Ευξείνου και κουβαλάνε βιός και χρήμα απ' τα ταξίδια τους.

Έτσι ήταν τότε. Ύστερα ήλθαν οι Νεότουρκοι και πάλι σκοτείνιασαν όλα.

ΟΙ ΝΕΟΤΟΥΡΚΟΙ ΣΕ ΔΡΑΣΗ

Στα 1908 ξέσπασε η επανάσταση των Νεοτούρκων κι άρχισε να γράφεται η πιο μεγάλη τραγωδία του Πόντου —τελευταία φάση— αλλά μ' ένα τρόπο παράξενο, γιορταστικό, έτσι που κανείς δεν κατάλαβε το τι γινόταν. Οι νέες ιδέες που κήρυξαν οι επαναστάτες πετάχτηκαν σαν ένα πολύχρωμο βεγγαλικό που θάμπωσε όλο τον κόσμο αλλά και τους Ρωμιούς, χωρίς να υποψιαστούν ότι θάπεφτε στο δικό τους σπιτικό και θα τους ρήμαζε.

Απ' τη Θεσσαλονίκη ξεκίνησε το κίνημα των Νεοτούρκων —Εμβέρ, Ταλαάτ— κι ανάγκασε τον σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ, όχι μονάχα να δώση Σύνταγμα στον τούρκικο λαό, αλλά κι ελευθερίες σ' όλες τις φυλές της αυτοκρατορίας που από δω και πέρα θα ήσαν ίσοι απέναντι στους νόμους και θάχαν τα ίδια δικαιώματα με τους Τούρκους, θα στέλναν τους βουλευτές τους στη Βουλή και θα ήσαν όχι πια οι παρακατιανοί, αλλά ίσοι και αδελφοποιητοί με τους αφέντες, τους μπέηδες και τους αγάδες.

Χαρά και αγαλλίαση συγκλόνισε όλη την Τουρκιά απ' άκρη σ' άκρη, διαδηλώσεις, μουσικές, φανφάρες κι αγκαλιάσματα ανάμεσα σε Τούρκους και Ρωμιούς, Αρμένηδες, Εβραίους, Τσερκέζους —χαλούσε ο κόσμος ολούθε— περνούσε ο στρατός με τις μπάντες, τα κλαρινέτα, τα τρομπόνια, τα ταμπούρλα κι ακολουθούσε ο λαός σε παραλήρημα για το μεγάλο καλό που ερχότανε στη χώρα.

Γιασασίν χουριέτ
εταλάτ, μουσαβάτ.

Με πολύ μεγάλη ικανοποίηση έβλεπε και η Ευρώπη την αλλαγή. Επί τέλους —λέγαν εκεί πέρα— γινόταν κι η Τουρκιά ένα κράτος συγχρονισμένο, ξόρκισε τα κακά δαιμόνια κι έμπαινε πια στην οικογένεια των πολιτισμένων κρατών του κόσμου. Όχι πια βία, όχι απολυταρχία, ούτε κατατρεγμοί των ραγιάδων ή σφαγές των Αρμένηδων, που βάζαν κάθε τόσο σε στενοχώριες και πονοκεφάλους τις κυβερνήσεις της Ευρώπης.

Έτσι ήταν η βιτρίνα. Από πίσω, όμως, οι πρωταγωνιστές της φαντασμαγορίας ακόνιζαν τα μαχαίρια και κατάστρωναν το πρόγραμμα του άφανισμού της Χριστιανωσύνης, που το Κομιτάτο των Νεοτούρκων «Ένωσις και Πρόοδος» ανάλαβε να βάλη σ' εφαρμογή, προσεκτικά, μεθοδικά, με σύστημα και πίστη. Αντιπρόσωποι στελνόντουσαν σ' όλο το δοβλέτι με σκοπό να κατηχήσουν τον λαό τους και να τον προετοιμάσουν για το μεγάλο έργο. Έπρεπε οι αγαθοί μουσουλμάνοι να καταλάβουν, επί τέλους, ότι ο μέγας Πορθητής έκανε το πολύ μεγάλο λάθος να μη κατασφάξη όλους τους Χριστιανούς κι αυτό το λάθος ήλθε η ώρα να διορθωθή με τη βοήθεια του Αλλάχ και των πιστών του.

Η κατήχηση αυτή γινόταν μυστικά κι ήταν καλοπρόσδεχτη από ένα μεγάλο μέρος του τούρκικου λαού που, άλλωστε, δεν ένοιωθε αλλοιώτικα την λευτεριά παρά μονάχα σαν δικαίωμα να σφάζη τον γκιαούρη, όπως γινότανε παλιά κι όπως συμβούλευε το ιερό Κοράνι. Οι Ρωμιοί δεν μπαίναν σε υποψία για όλα αυτά, κι άρχισαν μόνο κάτι να καταλαβαίνουν όταν, ύστερα απ' τα βεγγαλικά —ελευθερία, δικαιοσύνη, ισότης— ακούστηκε ένα καινούργιο σύνθημα παράτονο: «Η Τουρκία για τους Τούρκους»!

Απανωτά ήλθαν οι Βαλκανικοί πόλεμοι και τότε έπεσε πολύ λάδι στη φωτιά. Στραπατσαρίστηκε η Τουρκιά απ' τον ελληνικό στρατό —τους Γιουνανλήδες— και δεν χρειάστηκε μεγάλος κόπος να φορτωθή η αιτία στους ραγιάδες. Αυτοί οι γκιαούρηδες.

λέγαν, που ζούσαν στον χώρο της αυτοκρατορίας —Μακεδονία, Θράκη— πρόδιδαν αισχρά και σφάζαν τους ευεργέτες Τούρκους κι έτσι υπονομευόταν η δύναμη του τούρκικου στρατού, που άδικα των αδίκων νικήθηκε σ' εκείνους τους πολέμους.

Τα λέγαν αυτά οι Τούρκοι υπεύθυνοι της ήττας και τα διαδίδανε με τρόπο, όχι μονάχα για να περισώσουν το γόητρο και τον στραπατσαρισμένο εγωισμό τους, αλλά και για να φουντώσουν, όσο γινόταν περισσότερο, το μίσος που τους ήταν απαραίτητο για τους πλατύτερους σκοπούς τους.

Ήταν, λοιπόν, κατάλληλη η ευκαιρία ν' αρχίση το έργο, αλλά για την ώρα, μπαίναν σ' εφαρμογή μέτρα πιο μαλακά — τα οικονομικά— εμπορικοί αποκλεισμοί, άγριο ξάφρισμα των περιουσιών, φόροι και κάθε είδους εισφορές. Αύριο, μεθαύριο, σίγουρα θα βρισκόταν καμιά άλλη ευκαιρία για μέτρα πιο ουσιαστικά και ριζικά. Κι αυτή δεν άργησε.

Με βήματα γοργά έφτασε ο μεγάλος πόλεμος και τώρα που η Ευρώπη θα ήταν απασχολημένη με το δικό της μακελειό, να η καλή περίσταση να μπει μπροστά ολόκληρο το ιερό κι εθνοσωτήριο πρόγραμμα των Νεοτούρκων. Το ψέμα ήταν πάντα ένα πολύτιμο εθνικό τους όπλο και μ' αυτό προ πάντων φανάτιζαν τον λαό τους. Προκηρύξεις άρχισαν να κυκλοφορούν, γεμάτες μίσος, που έλεγαν για δήθεν κακουργήματα των Ελλήνων και απειλούσαν μ' εξόντωση τη ρωμιοσύνη. Μια απ' αυτές καταχωρήθηκε στη «Μαύρη Βίβλο» —έκδοση του Οικουμενικού Πατριαρχείου— απ' όπου και την μεταφέρω:

«Ω αχάριστοι Ρωμιοί! Από 600 ετών συζήσαμε ως συμπατριώται, αλλά κατά τον παρελθόντα Βαλκανικόν πόλεμον, αι τυραννίαι που υπέστησαν εκ μέρους σας οι εν Μακεδονία αθώοι Τούρκοι, ούτε εις τον Μεσαίωνα συναντώνται. Όταν διαβάζει κανείς εις τας εφημερίδας τα κακουργήματα αυτά, σχίζεται η καρδιά του και ζητά εκδίκησιν! Έχετε την αυθάδειαν να δηλώνετε δημοσία ότι «με τα χρήματα που κερδίζομε εις τον τόπον σας, θα βοηθήσωμε τα μέσα του ομοθρήσκου βασιλείου». Αυτό μας έβαλε εις την καρδιά το αίσθημα της εκδικήσεως, του οποίου ο κατευνασμός είναι αδύνατος. Θα ήταν έγκλημα να χάσωμε την ευκαιρία της εκδικήσεως για τους φόνους των γερόντων πατριωτών, τις διαφθορές των παρθένων, και την συντριβή των σιαγόνων των μικρών παιδιών. Να αφήσετε την πατρίδα μας, εις την οποίαν τόσα κακουργήματα επράξατε, και να φύγετε! Σας ερωτούμε με ποιο θάρρος εμείνατε μέχρι τώρα και ποιος σας το έδωσε; Αν το αντλήσατε από την σιωπή μας, απατηθήκατε, έχετε λάθος. Να αφήσετε την πατρίδα μας και να γκρεμοτσακιστήτε! Αν δεν υπακούσετε εις αυτή την σύστασίν μας, το μέλλον σας είναι επικίνδυνο. Δεν ημπορούμε να βλέπωμε την ποταπότητα και αχρειότητά σας, η οποία δεν συμβιβάζεται με την ανθρωπιά. Είναι αδύνατο να ζήση κανείς με ποταπούς όπως εσείς. Επειδή δεν επιτρέπεται να φυλάγωμε όφεις εις τους κόλπους μας, φυσικά θα προτιμήσωμε την εξαφάνισίν σας, αχάριστοι! Αυτό θα γίνει γρήγορα, να είστε βέβαιοι! Έχει σχηματισθή για σας ένα ρεύμα, που αποτελείται και οργανώνεται από νέους. Τα κακουργήματα που έγιναν εις την Μακεδονία θα επαναληφθούν τώρα εναντίον σας. Ουδεμία δύναμις θα σταματήση το ρεύμα τούτο».

Η προκήρυξη αυτή κυκλοφόρησε τον Ιούνιο του 1914 κι είχε για υπογραφή τον τίτλο της οργάνωσης: «Εκ μέρους των τρεφόντων εκδίκησιν νέων «ΑΤΕΣ» — δηλαδή «φωτιά». Ο σκοπός τέτοιων προκηρύξεων δεν ήταν άλλος, φυσικά, παρά η προετοιμασία του τούρκικου όχλου για τα παραπέρα.

Ατμόσφαιρα βαρειά, ο πόλεμος είχε αρχίσει. Έπαιξε το διπλωματικό παιχνίδι της η Τουρκιά, ταλαντεύτηκε λιγάκι κι ύστερα πήρε τη θέση της πλάι στη Γερμανία του Κάιζερ. Η αυλαία σηκωνόταν για την τελευταία πράξη της τραγωδίας.

Ιούλιος του 1914 και κάποια φήμη βγήκε, που έβαλε σε αγωνία τους Έλληνες. Την άκουε ο ένας, την μάθαινε ο άλλος, αναστατώθηκε ο κόσμος.

—Τι είναι;

—Τι λένε;

—Είναι αλήθεια;

Λέγαν —κι ήταν αλήθεια— ότι απ' την κυβέρνηση του πολυχρονεμένου του σουλτάνου έφτασαν σφραγισμένοι φάκελοι και μοιράστηκαν στους μουχτάρηδες —δημάρχους— όλων των πόλεων και των χωριών και μαζί με τους φακέλους η διαταγή κανένας να μην τους ανοίξει κι αν τους ανοίξει, θάνατος. Θ' ανοιγόντουσαν μόνο όταν θα έφτανε άλλη διαταγή.

Για ποιους τάχα να λέγαν αυτοί οι φάκελοι; Για τους γκιαούρηδες, φυσικά, για τον ελληνισμό, που είχαν βάλει στο μάτι οι Νεότουρκοι. Ποιο, όμως, μυστικό να κρύβαν; Κανείς δεν ήξερε, κανένας δεν μιλούσε. Οι πιο «καλοί» απ' τους Τούρκους ζύγωναν τους Ρωμιούς και τους συμβούλευαν:

—Να φύγετε...

Ήταν πολύ συφερτικό να γίνει πανικός, να φύγουν οι γκιαούρηδες, ν' αφήσουν τις δουλειές τους και το βιος τους, για να προκόψουν οι πιστοί του Αλλάχ, που όλο τους βρίσκαν εμπόδιο μπροστά τους. Στις 21 Ιουλίου ήλθε, επί τέλους, η διαταγή να ανοιχτούν οι φάκελοι. Ανοίγονται και τι λένε; Σ' όλο το μεμλεκέτι κηρύσσεται γενική επιστράτευση κι όλοι οι άντρες από 20 μέχρι 50 χρονών να παρουσιαστούν και να καταταχτούν. Το διάγγελμα τυπώθηκε σε μεγάλα κόκκινα χαρτιά και πρόβαλε κολλημένο σ' όλους τους τοίχους. Ζύγωναν τα χαρτιά οι Τούρκοι λαχταρισμένοι:

—Νέτουρ μπε;

«Τι είναι;».

—Ασκερέ γκιτίορουζ.

«Πηγαίνουμε στρατιώτες».

—Αμάν, Αλλάχ!

Τρομάζανε, αλλά υπήρχε πάντα η προπαγάνδα του Κομιτάτου που δούλευε ακούραστα — μολλάδες και χοτζάδες μάζευαν τον λαό στο ύπαιθρο ή στα τζαμιά και τον εξώρκιζαν στ' όνομα του Μωάμεθ ν' αγωνισθή για την πίστη του και να εξολοθρέψη τους γκιαούρηδες από το πρόσωπο της γης, γιατί αυτοί οι άτιμοι ήσαν η αιτία της κάθε συμφοράς τους. Γενική ήταν, ωστόσο, η επιστράτευση κι έπρεπε σύμφωνα με τις νέες ιδέες και την απόφαση της Βουλής, να πάνε κι όλοι οι Έλληνες, αφού δεν είχαν αποχτήσει μόνο ίσα δικαιώματα με τους Τούρκους αλλά και υποχρεώσεις. Όμως δεν ήταν δύσκολο να μαντέψουν οι Ρωμιοί τι σήμαινε γι' αυτούς το στρατιωτικό. Για πρώτο ξάφρισμα τους γινόταν η ευκολία να

πληρώσουν το «πετέλι» —αντισήκωμα— κάπου 40 χρυσές λίρες. Κι όσο για παραπέρα, είχε ο Αλλάχ.

Όσοι μπορούσαν πλήρωναν και γλύτωναν προσωρινά. Οι άλλοι πήγαιναν να καταταχτούν σ' όλη τη χώρα κι έτσι αραίωσαν οι πόλεις, ερημώθηκαν τα χωριά, αδειάσαν τα σπίτια απ' τους άντρες, σταμάτησε το εμπόριο, κόπηκαν τα ταξίδια, χάθηκαν τ' αλέτρια απ' τα χωράφια κι εκεί όπου πριν λίγα χρόνια αντιλαλούσε το τραγούδι κι η χαρά, βασίλευε τώρα ο φόβος και η μουγγαμάρα.

Κάθε λογής εξευτελισμός περίμενε τους χριστιανούς στα κέντρα που γινόταν η εκπαίδευση. Τσαούσηδες άξεστοι, χαμάληδες σωστοί, τους δίδασκαν την τέχνη του πολέμου με το ραβδί και το καμτσίκι στο χέρι. Όσοι απαυδησμένοι κάναν να το σκάσουν, σαράντα ραβδιές κάτω απ' τα πόδια ήταν η ποινή, αν όχι η κρεμάλα.

Κι όμως δεν ήσαν λίγοι εκείνοι που το σκάζαν ή κρύφτηκαν απ' την πρώτη ώρα, χωρίς να παρουσιαστούν καθόλου. Λυσσούσαν μ' αυτούς οι Τούρκοι κι όλο ψάχναν, νταπ ντουπ τις πόρτες, μπαίναν στα σπίτια και κυττούσαν σε ντουλάπες, σε κελάρια, κάτω στις καρβουναποθήκες κι επάνω στα ταβάνια, όπου σιγά - σιγά, με τον καιρό, σχηματίσθηκε ολόκληρο σώμα «φυγοστράτων», που το λέγαν «ταβάν ταμπουρού» —λόχο ταβανιού— κι είχε ασκηθή να γίνεται άφαντο με χίλιους τρόπους.

Κι όσο για τους καλοστεκούμενους νοικοκυρέους, τους εμπόρους, τους πλουσίους, όλο και βρίσκαν νέες μηχανές να τους ληστεύουν. Εκτός από τους έκτακτους φόρους και τις εισφορές, βαλαν μπροστά τις επιτάξεις. Μ' όλους τους τύπους και την τάξη μπαίναν στα ελληνικά μαγαζιά και τα γδύνανε γενναία «για τις ανάγκες του στρατού» απ' όλα τα είδη, χωρίς να κρίνουν άχρηστα για την περίσταση ούτε τα είδη πολυτελείας —υφάσματα μεταξωτά, κάλτσες γυναικείες, βραχιόλια, δαχτυλίδια, πολύτιμα κοσμήματα. Με απορία καμιά φορά τολμούσε ν' αναστενάξη ο μαγαζάτορας:

—Βραχιόλια, σκουλαρίκια, για το στρατό, εφέντη μου;

—Έβετ, εφέντη μου, για τον στρατό.

—Και κάλτσες μεταξωτές για τον στρατό, εφέντη μου;

—Παρά ολίορ, εφέντη μου, παρά!

Παράς γίνονται όλα τούτα για το ασκέρι τάχα, κι ο Έλληνας έμπορος που γδυνόταν έπαιρνε την απόδειξη ότι είχε να λαβαίνη απ' τον πολυχρονεμένο τον σουλτάνο. Φυσικά δούλευε για όλες τις περιστάσεις και το μπαχτσίσι —πατροπαράδοτη αδυναμία των Τούρκων— πέφταν οι λίρες στην χεράκλα του αξιωματικού κι εκείνος έδειχνε αμέσως κατανόηση ανάλογη με το βάρος του χρυσαφιού, που όσο περισσότερο ήταν τόσο του θάμπωνε τα μάτια και στραβόβλεπε.

Με καλούς οιωνούς άρχισε ο πόλεμος και ιδιαίτερα οι επιχειρήσεις με τους Ρώσους. Πήγαν τα δυο τους θωρηκτά, «Γκαίμπεν» και «Μπρεσλάου» —δώρα των Γερμανών— και βομβάρδισαν τα παράλια του τσάρου. Ύστερα, ώρμησε κι ο τούρκικος στρατός με τον Εμβέρ στο μέτωπο του Καύκασου κι έδωσε ένα γερό μάθημα στους Ρώσους.

Αργότερα, όμως, δεν πήγαν τόσο καλά τα πράματα. Φέραν καινούργιες δυνάμεις οι Ρώσοι και πέσαν επάνω στον τούρκικο στρατό, σπάσαν το μέτωπο και στοίχισαν στο δοβλέτι μεγάλη συμφορά. Στενοχωρήθηκαν με τούτη την κακοτυχιά οι Τούρκοι, αλλά είχαν άλλα μέτωπα πιο εύκολα για να ξεσπάσουν, δόξα στον Αλλάχ, κι εξ άλλου ο σύμμαχός τους ήταν ανίκητος και δεν υπήρχε καμιά αμφιβολία ότι θα κέρδιζε τον πόλεμο και φυσικά μαζί του θα θριάμβευαν στο τέλος και οι ίδιοι.

Ενώ, λοιπόν, οι φίλοι τους οι Γερμανοί τρόμαζαν τους λαούς και τους στρατούς της Ευρώπης, δεν έπρεπε να χάνουν τον καιρό τους και οι Τούρκοι, πολύ περισσότερο γιατί ήταν ο πιο κατάλληλος καιρός για να ξεκαθαρίσουν τους λογαριασμούς με τους Ρωμιούς και τους Αρμένηδες. Σ' αυτό μπορούσαν, φυσικά, να βοηθήσουν κι οι Γερμανοί τους συμβουλάτορες με το μεθοδικό, επιστημονικό και τετράγωνο μυαλό τους. Δεν αρνήθηκαν τα φώτα τους οι σύμμαχοι κι έτσι πάρθηκαν όλα τα «μέτρα» για το μεγάλο και ιερό σκοπό, το ένα μετά το άλλο, χωρίς κανένα φόβο να προκαλέσουν τις παλιές αντιδράσεις της χριστιανοσύνης της Ευρώπης, που ζούσε τώρα τις δικές της αγωνίες και βρισκόταν απορροφημένη απ' τα δικά της τα δεινά.

Πρώτο ανάμεσα στα «μέτρα» ήταν η ίδρυση των «εργατικών ταγμάτων» —αμελέ ταμπουρού— όπου θα έπρεπε να μεταφερθούν όλοι οι Χριστιανοί που καταταχτήκαν στον τούρκικο στρατό. Σαν ύποπτους, δηλαδή, τους κρίναν και βγάλαν διαταγή να φύγουν απ' τις μονάδες τους, να μαζευτούν σε ειδικά κέντρα και να παραδώσουνε τα όπλα. Έτσι έγινε, και νάσου τώρα φτιάχνονται ολούθε, απ' άκρη σ' άκρη στην Τουρκιά, όλο και νέα τέτοια τάγματα από εργάτες - «στρατιώτες», που τους δίναν μερικούς τσαούσηδες για επιστάτες και τους στέλναν στα πέρατα του δοβλετιού για να προσφέρουν «βοηθητικές υπηρεσίες».

Η Τραπεζούντα, είναι αλήθεια, δεν τα γνώρισε σ' όλη την εξοντωτική τους έκταση. Χάρη στη μεσολάβηση του μητροπολίτη Χρύσανθου και την επιρροή που ασκούσε επάνω στον αιμοβόρο νομάρχη Τζεμάλ Αζμή, οι Έλληνες κρατήθηκαν μέσα στην πόλη και χρησιμοποιήθηκαν μόνο στις επιμελητείες, στα νοσοκομεία και σε άλλες τέτοιες ελαφριές δουλειές. Πέρα απ' την Τραπεζούντα, όμως, σ' όλο τον Πόντο, τα εργατικά τάγματα φέραν τον όλεθρο σ' αμέτρητες χιλιάδες κόσμο. Τραβούσαν τους άντρες έξω απ' τις πόλεις και τα χωριά, βαθιά στο εσωτερικό, επάνω στα βουνά, στις δημοσιές, στους μουλαρόδρομους για να δουλεύουν σ' αβάσταχτες δουλειές, απ' τα ξημερώματα μέχρι τη νύχτα του Θεού, να φορτώνονται πέτρες στην πλάτη κι ύστερα να τις σπάζουν, ώρες ατέλειωτες, όγκους, σωρούς, που ποτέ δεν είχαν τελειωμό.

Αντίσκηνα για την διαμονή τους —μέσα στα κρύα και τις βροχές— να τουρτουρίζουν την νύχτα, και για τροφή τους κανένα ξεροκόμματο και καζάνια να βράζουν γεμάτα νερό, λιγοστά φασόλια ή ρεβύθια ή κανένα κομμάτι βρώμικο κρέας, «γερμανική σούπα» την λέγαν κοροϊδευτικά, χασκογελώντας.

Μέσα στην άγρια χειμωνιά, επάνω στα βουνά της Ζύγανας και του Κοπτάγ —στην σιδηροδρομική γραμμή του Ερζερούμ κι ολούθε στην ύπαιθρο χώρα— νέα παιδιά κι ώριμοι άντρες, το ίδιο σκελετοί, κουρελιασμένοι, σέρνουνταν σαν τα φαντάσματα, αγκομαχούσαν με την ψυχή στα δόντια. Πότε να ξεφτυαρίζουνε το χιόνι για ν' ανοίγουνε περάσματα, πότε να ζεύωνται στα κάρρα του στρατού και να τα σέρνουν, κάτω απ' τις βρισιές και το καμτσίκι του τσαούση. Όποιος πέθαινε πεταγόταν παραπέρα.

Μετά το σπάσιμο του μετώπου του Καυκάσου ο ρούσικος στρατός ερχόταν απειλητικός κατ' επάνω στο δοβλέτι. Αυτό άναψε περισσότερο τον τούρκικο φανατισμό κι έδωσε αφορμή στους Τούρκους να πάρουν κι άλλο ένα μέτρο κοντά στ' αλλά —τις απελάσεις.

Η ιδέα είχε βγει από γερμανικό κεφάλι και το κεφάλι τούτο ήταν του Γερμανού στρατηγού Λίμαν φον Σάνδερς πασά. Ο τίτλος του πασά του δόθηκε τιμητικά όταν ήλθε για την αναδιοργάνωση του τούρκικου στρατού. Δεν παράλειψαν, φυσικά, οι Τούρκοι να πουν και σ' αυτόν τα όσα διαδίδαν για τους Έλληνες — σφαγές και προδοσίες. Ο Γερμανός πασάς δεν είχε κανένα λόγο να μη πιστέψη όσα άκουγε κι όταν ανάλαβε μια περιοδεία στη χώρα για να κατατοπιστή και να οργανώσει την άμυνα, είδε ότι στα παράλια της Θράκης, Καλλίπολης και Μικράς Ασίας κατοικούσε στ' αλήθεια πυκνός Ελληνισμός. Δεν χρειαζόταν να σκεφτή πολύ και το γερμανικό μυαλό του δούλεψε όπως ταίριαζε στις μηχανές εκείνες του Κάιζερ, που είχαν για πατέντα τους την «Γερμανία υπεράνω όλων».

—Όλους αυτούς, είπε στους Τούρκους, θα τους μετακινήσετε γρήγορα στο εσωτερικό, γιατί μένοντας στα παράλια, είναι επικίνδυνοι για την ασφάλεια του κράτους.

Οι Τούρκοι με χαρά τους δέχτηκαν την πρόταση κι έτσι άρχισαν οι εκτοπισμοί και το ομαδικό ξεσπίτωμα των πληθυσμών από τα μέρη εκείνα. Με δικαιολογία την «ασφάλεια του κράτους» βγάζαν κάθε τόσο διαταγές για τις μετακινήσεις ολοκλήρων πληθυσμών, πρώτα απ' τα παράλια στην ενδοχώρα κι ύστερα σ' όλες τις περιοχές του εσωτερικού. Μέσα σε λίγες μέρες, δηλαδή, ή και ώρες, θάπρεπε να ετοιμαστούνε οι Ρωμηοί, ν' αφήσουνε τα σπίτια τους και να πάρουν τους δρόμους προς τα βουνά, στο άγνωστο.

Την ιδέα, ωστόσο, του Γερμανού πασά την συμπλήρωσαν με τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνει όσο ήταν μπορετό πιο αποτελεσματική για τον κύριο σκοπό τους. Έτσι δεν γενίκεψαν μοναχά το μέτρο αλλά διαλέγαν τον χειμώνα σαν την καλύτερη εποχή για απελάσεις. Μέσα στα χιόνια και τα κρύα ξεσπιτώνανε τον κόσμο από πολιτείες και χωριά, άντρες και γυναικόπαιδα ατέλειωτα, ολόκληρες θεωρίες από τρομαγμένα ανθρώπινα κοπάδια, που τα σέρνανε όλο και πιο βαθιά στο εσωτερικό, μ' ένα μπόγο στον ώμο ή καμιά κουβέρτα και λιγοστά τρόφιμα για να κρατιούνται στα πόδια και να περπατάνε. Οι βροχές, τα κρύα και το χιόνι εκεί στις ερημιές των βουνών, ήσαν οι πιο καλοί εργάτες του θανατικού, που έπεφτε γρήγορα ανάμεσα στα πλήθη που όλο περπατούσαν και βουτούσαν στις λάσπες ή στο χιόνι —κι όλο σερνόντουσαν μέρες ατέλειωτες— μανάδες με τα μωρά στην αγκαλιά, γέροι ανήμποροι, νέοι άντρες και κοπέλες νεαρές, άλλοι γεροί κι άλλοι αρρωστημένοι.

—Γιούρουνουζ!

«Περπατάτε!», συνήθιζαν να ουρλιάζουν οι χωροφύλακες και να χτυπάνε με το ραβδί ή με το καμτσίκι όποιον αργούσε... «γιούρουνουζ γκιαούρ ογλού γκιαούρ»! Άλλοι πέφταν από κούραση στο δρόμο, άλλοι από τον τύφο που πάντα ερχόταν κι αυτός πολύτιμος βοηθός στο έργο των Νεότουρκων.

Η ΣΦΑΓΗ ΤΩΝ ΑΡΜΕΝΗΔΩΝ

Για τους Αρμένηδες, μελετούσαν άλλα «μέτρα» οι Νεότουρκοι, πιο αποτελεσματικά. Έτσι, τον δεύτερο χρόνο του πολέμου —1915— βρίσκοντας αφορμή κάποιο κίνημά τους στο Βαν, αποφασίσαν τον αφανισμό τους με την γενική σφαγή.

Προσεχτικοί, ωστόσο, δεν πήραν με το άγριο τους Αρμένηδες για να μη βρεθούν μπροστά σε αναπάντεχη αντίσταση. Δουλέψανε με σύστημα, σοφά, μελετημένα, αρχίζοντας καλοσυνάτα με μια πολύ καθώς πρέπει επίσημη «δήλωση», που δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες, κι όπου εξηγούσαν πολύ ευγενικά, ότι, τίποτα δεν είχε να φοβηθή κανένας Αρμένης γιατί τα «εξαιρετικά μέτρα τα οποία αναγκάζεται να λάβη το Κράτος» αποβλέπουν στην εξασφάλιση... της ησυχίας και της ασφάλειας όχι μόνο των Τούρκων, αλλά και των ίδιων των Αρμένηδων. Αληθινό μνημείο υπουλότητας είναι η «δήλωση» που δημοσιεύτηκε στις 13 Ιουνίου 1915, γι' αυτό κι αξίζει να μεταφέρω εδώ μερικές από τις ανεξίκακες γραμμές της:

«Οι συμπολίται μας Αρμένιοι —άρχιζε— συνεπεία εξωτερικών εισηγήσεων παρασυρόμενοι εις σφαλεράς και ανατρεπτικάς ιδέας, διαταράσσουσι την ιδίαν αυτών ησυχίαν και τα συμφέροντα, συνάμα δε την ησυχίαν και την ασφάλειαν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας». Γι' αυτό λοιπόν:

«... Το Κράτος ευρέθη εις την ανάγκην να αποστείλη την Αρμενικήν Κοινότητα (έθνος) εις μέρη τα οποία έχει ετοιμάσει εις τας Γενικας Διοικήσεις του εσωτερικού, ίνα κατοικήσουν εκεί μέχρι τέλους του πολέμου. Ούτω αποφασίζεται: 1) Εξαιρουμένων των ασθενών, άπαντες οι Αρμένιοι είναι υποχρεωμένοι πέντε ημέρας μετά την παρούσαν δήλωσιν, ν' αναχωρήσουν συνολικώς κατά χωρία και συνοικίας υπό την φρούρησιν και συνοδείαν της χωροφυλακής. 2) Κατά την αναχώρησιν αυτών είναι ελεύθεροι να συναποκομίσουν εκ των κινητών όσα επιθυμούν, απαγορεύεται όμως να πωλούν τα κτήματα και τας γαίας αυτών και τα περιπλέον κινητά και να τ' αφήνουν εις τον μεν και τον δε. Διότι της απουσίας αυτών ούσης... προσωρινής (!) θα φυλαχθώσιν εις δέματα εντός στερεών και υπό την επιτήρησιν της κυβερνήσεως φυλαττομένων οικοδομών, κατά δε την... επιστροφήν των (!) θα επιστραφούν αυτούσια εις αυτούς τους ιδίους. 3) Δια την εξασφάλισιν της καθ' οδόν ησυχίας αυτών ητοιμάσθησαν ξενώνες (χάνια) και κατάλληλα οικήματα και συνεπληρώθησαν τα μέτρα της ασφαλούς αφίξεως αυτών εις τας προσωρινάς αυτών κατοικίας χωρίς να εκτεθούν εις καμμίαν υπερβασίαν και επίθεσιν. 4) Κατά των επιτιθεμένων κατά της περιουσίας, της ζωής και της τιμής ενός ή περισσοτέρων Αρμενίων τα αποσπάσματα της χωροφυλακής θα κάμουν χρήσιν των όπλων, όσοι δε εξ αυτών συλληφθούν ζώντες, θα αποσταλούν εις το στρατοδικείον και θα καταδικασθούν εις θάνατον».

Τόσο πολύ, δηλαδή, θα φρόντιζε το τουρκικό κράτος για την προστασία της ζωής, της τιμής και της περιουσίας των Αρμένηδων, ώστε δήλωνε επίσημα ότι όποιος Τούρκος πείραζε στο δρόμο Αρμένη, θα... τουφεκιζόταν επί τόπου.

Για το πώς κρατήθηκε τούτη η υπόσχεση και πώς εφαρμόστηκε η «επίσημη δήλωση» μας δίνει μια σύντομη, αλλά επιγραμματική περιγραφή —στα «Χρονικά του Πόντου»— ο τότε μητροπολίτης της Τραπεζούντας, Χρύσανθος, που έζησε τα γεγονότα:

«... Την ιδίαν ημέραν της δημοσιεύσεως της επισήμου δηλώσεως περί εξώσεως των Αρμενίων, γράφει, περί τους 300 εκ των ζωηροτέρων νέων Αρμενίων συλληφθέντες, ετέθησαν εντός φορτηγίδος, ήτις μετά την δύσιν του ηλίου ηνήχθη εις το πέλαγος έναντι των Πλατάνων, και εκεί εσφάγησαν όλοι υπό των δια βενζινοπλοίου παραπλευσάντων τη φορτηγίδι τσετέδων, τα δε πτώματα των φονευθέντων ερρίφθησαν εις την θάλασσαν. Την παραμονήν της εξώσεως Αρμένιαι μητέρες έξαλλοι και μόλις δια της εισπνοής αιθέρος συγκρατούμεναι, παρέθετον τας θυγατέρας αυτών εις την μητρόπολιν προς διαφύλαξιν. Ούτω πολυάριθμοι θυγατέρες Αρμενίων επλήρωσαν τον μητροπολιτικόν οίκον φιλοξενούμεναι εν αυτώ και παραμυθούμεναι. Την επομένην όρθρου βαθέος ήρχισεν η κατά ομάδας έξωσις των Αρμενίων και η μετά την εκ Τραπεζούντος έξοδον βαθμιαία αυτών σφαγή. Ο έξω της Τραπεζούντος και ανατολικώς αυτής ρέων ποταμός Πυξίτης ή Δαφνοπόταμος (Ντεγιρμέν ντερέ) επληρώθη πτωμάτων. Οι παίδες των Αρμενίων επιβιβαζόμενοι εις λέμβους και φορτηγίδας, ερρίπτοντο εις την θάλασσαν και επνίγοντο. Εις την περιφέρειαν του Χαμσίκιοϊ, παρά τας υπωρείας του όρους Ζαβουλών, οι εις τα εργατικά τάγματα άμα τη επιστρατεύσει καταταχθέντες Αρμένιοι, ετυφεκίσθησαν πάντες εντός τάφρων, ας υπεχρεώθησαν οι ίδιοι να ορύξωσιν εις βάθος εξικνούμενον μέχρι της οσφύος αυτών. Τα οροπέδια του Παρυάδρου είχον καλυφθή υπό πτωμάτων ανδρών και γυναικών Αρμενίων...».

Χρειάζεται, ωστόσο, να σταματήσω λίγο στο σημείο τούτο για να δώσω μια κάπως γενικώτερη εικόνα της τραγωδίας με μερικές επίσημες μαρτυρίες που είδαν το φως της δημοσιότητας από την εποχή εκείνη. Υπάρχει ένα μικρό βιβλίο με τον τίτλο «Τα απομνημονεύματα του Ναΐμ μπέη» —ελληνική μετάφραση και επανέκδοση του «Πανελληνίου Συλλόγου των Ορθοδόξων Αρμενίων»— όπου βρίσκει κανένας το πιο φοβερό υλικό της τραγωδίας και τα πιο ανατριχιαστικά περιστατικά, ιστορημένα απ' τον Τούρκο Ναΐμ μπέη, που είχε διοριστή γενικός γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής Απελάσεων του Αλέππο, απ' όπου θα περνούσαν τ' ατέλειωτα καραβάνια των μελλοθανάτων για να οδηγηθούν προς τον τόπο του μαρτυρίου, που ήσαν οι στέππες της Μεσοποταμίας.

Για τον τόπο τούτον θα μας μιλήση αργότερα ένας Γερμανός μάρτυρας της τραγωδίας μ' αυτά τα λόγια: «Είναι μια έκταση από γκρίζα πέτρα, γυμνή βραχώδης γη, κατεστραμμένες όχθες ξερών ποταμιών, της οποίας οι μόνοι κάτοικοι είναι οι Βεδουίνοι, στεγνοί από κάθε ανθρώπινο αίσθημα. Όλη αυτή η έκταση είναι εκτεθειμένη σ' έναν ανελέητο ήλιο, σε ατέλειωτες φθινοπωρινές βροχές και σκληρές χειμωνιάτικες νύχτες, που δεν αφήνουν τίποτε άλλο πίσω τους παρά πυκνά στρώματα πάγου. Εκτός απ' τα δυο μεγάλα ποτάμια της η χώρα αυτή δεν έχει νερό. Τα ελάχιστα μικρά χωριά της μόλις καταφέρνουν να ζήσουν τους λιγοστούς Βεδουίνους, που καταρρακωμένοι απ' τη φτώχεια τους, βλέπουν τον επισκέπτη μόνο σαν λεία τους».

Ο τόπος αυτός ήταν εκείνος όπου το τούρκικο κράτος είχε αποφασίσει να στείλη την Αρμενικήν Κοινότητα... «να κατοικήσει... προσωρινώς». Ως που να φτάσουν, όμως, εκεί τα κοπάδια των δυστυχισμένων, οι Τουρκικές αρχές, έχοντας μυστικές διαταγές του Κομιτάτου των Νεοτούρκων, φρόντιζαν να τα εξοντώνουν μ' όλους τους τρόπους, καθώς σερνόντουσαν με την ψυχή στα δόντια στους ατέλειωτους δρόμους της θανατερής πορείας.

Ο μικρός τόμος με τ' απομνημονεύματα και τα επίσημα στοιχεία του Ναΐμ μπέη συμπληρώνεται με μια ανοικτή επιστολή του Γερμανού Αρμίντ Βέγκνερ, αυτόπτη μάρτυρα της σφαγής, που δημοσιεύτηκε στις 19 Ιανουαρίου 1919 κι απευθύνεται προς τον Αμερικανό πρόεδρο Ουίλσον. Η επιστολή αυτή δίνει την τραγωδία σ' όλη την έκτασή της και λέει στα κυριώτερα σημεία της:

«Ως αυτόπτης μάρτυς της φοβερής καταστροφής του Αρμενικού έθνους, από της απαρχής της στις εύφορες πεδιάδες της Ανατόλια, μέχρι της τελικής εξοντώσεως των θλιβερών επιζησάντων στις όχθες του Ευφράτη, θεωρώ χρέος μου να εκθέσω τις απαίσιες εκείνες σκηνές που είδα με τα ίδια μου τα μάτια κατά την διάρκεια δύο περίπου ετών και οι οποίες δεν πρόκειται ποτέ ν' απαλειφθούν από την μνήμη μου.

... Όταν η τουρκική κυβέρνηση την άνοιξη του 1915 άρχισε την εκτέλεση του διαβολικού της σχεδίου για την εξάλειψη ενός εκατομμυρίου Αρμενίων, όλα τα έθνη της Ευρώπης αιμορροούσαν ακόμη από το πρόσφατο πλήγμα το οφειλόμενο στην τραγική και κοινή παρεξήγηση και δεν υπήρχε κανείς που να ήταν σε θέση να εμποδίση τους Τούρκους τυράννους στην εκτέλεση μέχρις εσχάτων αυτού του σχεδίου που μπορεί να συγκριθή μόνο με τις πράξεις ενός σχιζοφρενούς. Και έσυραν όλους αυτούς τους ανθρώπους — άνδρες, γυναίκες, ανήμπορους γέρους, παιδιά, εγκύους μητέρες και άκακα μωρά— στην Αραβική έρημο με κανένα άλλον σκοπόν παρά να τους αφήσουν να πεθάνουν από την πείνα.

...Πήραν τους Αρμενίους από τις κατοικίες όπου είχαν ζήσει για περισσότερο από δύο αιώνες, σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της Αυτοκρατορίας, από τις ορεινές περιοχές μέχρι τις ακτές της θάλασσας του Μαρμαρά και την εύφορη γη του Νότου και τους ανάγκασαν να προχωρήσουν μέχρι αυτή την έρημο, με τον απώτερον σκοπό να τους μεταφυτέψουν κυριολεκτικά στην παράξενη αυτή γη. Ακόμη και αν ήταν ο σκοπός αυτός ο πραγματικός, είναι αντίθετος σε κάθε ανθρώπινο αίσθημα. Κτυπούσαν τους άνδρες με τα ρόπαλα, τους έδεναν μεταξύ τους με σχοινιά και αλυσίδες και τους έρριχναν στα ποτάμια ή τους γκρέμιζαν στις χαράδρες με σπασμένα μέλη. Τα γυναικόπαιδα τα πουλούσαν στις αγορές των σκλάβων. Έσερναν τους γέρους και τα αγόρια με φοβερές απειλές στα καταναγκαστικά έργα. Ούτε όμως αυτά ήταν αρκετά. Κάνοντας το έγκλημά τους ακόμη πιο ανεξίτηλον, έσερναν τους ανθρώπους αυτούς, αφού τους είχαν πάρει τους αρχηγούς και τους εμψυχωτάς τους, έξω από τις πόλεις που ζούσαν, σε οποιαδήποτε ώρα της μέρας ή της νύχτας, μισόγυμνους. Λεηλατούσαν μπροστά στα μάτια τους τα σπίτια τους, έκαιγαν τα χωριά τους, κατάστρεφαν τις εκκλησιές ή τις έκαναν τζαμιά, άρπαζαν τα κοπάδια τους, τα αμάξια τους, και το ψωμί από τα χέρια των θυμάτων τους και τα ρούχα από πάνω τους. Οι αξιωματούχοι —στρατιωτικοί, πολίτες, ακόμη και βοσκοί— παράβγαιναν ο ένας τον άλλον στο όργιό τους αυτό της σφαγής και της καταστροφής, τραβώντας έξω από τα σχολεία ορφανά κορίτσια για να τα χρησιμοποιήσουν στον κορεσμό των κτηνωδών επιθυμιών τους, έδερναν με ρόπαλα γυναίκες που πέθαιναν ή που περίμεναν παιδί, οι οποίες ούτε να συρθούν δεν ήταν ικανές. Τις χτυπούσαν, μέχρι που έπεφταν οι ταλαίπωρες στο δρόμο και πέθαιναν εκεί, μετατρέποντας το χώμα σε ματωμένη λάσπη. Οι ταξιδιώται που περνούσαν από το δρόμο γύριζαν τα μάτια τους αλλού για να μη βλέπουν αυτό το απαίσιο κοπάδι που ήταν συνέχεια σε κίνηση με τόσο άγριες φοβέρες. Και στα χάνια που σταματούσαν εύρισκαν νεογέννητα μωρά που μόλις είχαν ταφή στην αυλή και οι δρόμοι ήταν γεμάτοι από κομμένα κεφάλια αγοριών, που τα είχαν σηκώσει σε διαμαρτυρία για τα μαρτύριά τους.

Ομάδες που όταν ξεκίνησαν από την πατρική τους γη στην ορεινή Αρμενία αποτελούνταν από χιλιάδες, μόλις που έφταναν μερικές εκατοντάδες στο Αλέππο, ενώ οι περιοχές που ήσαν πάνω στο δρόμο τους ήταν σκεπασμένες από πρησμένα, μαυρισμένα πτώματα, που μόλυναν την ατμόσφαιρα έτσι όπως ήσαν αφημένα, βιασμένα, γυμνά. Άλλα τα πετούσαν στον Ευφράτη για να θρέψουν τα πεινασμένα ψάρια. Καμμιά φορά οι χωροφύλακες τους ρίχναν για να διασκεδάσουν μερικά ξεροκόμματα, που δεν έκαναν τίποτ' άλλο παρά να παρατείνουν το μαρτύριό τους.

Ακόμα και μπροστά στις πύλες του Αλέππο δεν τους άφηναν να ξεκουραστούν. Για λόγους σκοπιμότητας οι ομάδες αυτές σέρνονταν συνεχώς, ξυπόλυτες, επί χιλιάδες μίλια, κάτω από ένα καυτερό ήλιο, μέσα από τους βράχους και τις στέππες, εξαντλημένες απ' τον πυρετό και τις αρρώστειες, μέσα από τροπικά έλη, στην αγριάδα της ερήμου. Πέθαιναν εκεί, κατακρεουργημένοι από τους Κούρδους, λεηλατημένοι απ' τους χωροφύλακες, τουφεκισμένοι, δηλητηριασμένοι, στραγγαλισμένοι, θερισμένοι απ' τις επιδημίες, πνιγμένοι, θύματα της πείνας και της δίψας. Τα πτώματά τους έμεναν εκεί για να σαπίσουν ή για να φαγωθούν απ' τα τσακάλια.

Τα παιδιά πέθαιναν από το κλάμα, άντρες έρριχναν τα κορμιά τους στους βράχους, μάνες πετούσαν τα παιδιά τους ή έπεφταν μαζί τους στον Ευφράτη, τραγουδώντας. Πέθαναν όλους τους θανάτους του κόσμου, τους θανάτους όλων των εποχών... Λόφοι ολόκληροι από σώματα ήσαν στιβαγμένα στο καραβανσεράι, μισοπεθαμένα, περιμένοντας το τέλος τους, χωρίς να βρεθή κανένας να τους λυπηθή. Πόσον καιρό μπορούσαν να κρατήσουν ακόμα την ταλαίπωρη ύπαρξή τους, ψάχνοντας για κανένα κόκκο καλαμπόκι μέσ' στις τροφές των ζώων ή τρώγοντας ωμά τα ξεραμένα χόρτα; Όλα αυτά, όμως, είναι ελάχιστα παραδείγματα απ' όσα έχω δει και απ' όσα έχω ακούσει.

... Η Τουρκία έχει απαρνηθή για πάντα το δικαίωμα να αυτοκυβερνάται».

ΟΙ ΔΥΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ

Ο ρούσικος στόλος βομβάρδιζε τα παράλια του Ευξείνου, κι απ' την στερηά ο στρατός προχωρούσε σε δυο λαβίδες. Η μια στρατιά τραβούσε απ' την ενδοχώρα προς το Ερζερούμ κι η άλλη παραλιακά προς την Τραπεζούντα, παίρνοντας την μια μετά την άλλη τις πόλεις, Αθήνα (Άτινα), Ριζούντα, Όφι, Σούρμενα κι όλο ζυγώνοντας προς την πρωτεύουσα.

Τρομαγμένοι οι τούρκικοι πληθυσμοί ξεσηκώνονταν και φεύγαν προς τα δυτικά, ενώ ο τούρκικος στρατός υποχωρούσε. Ατέλειωτα, ανθρώπινα καραβάνια, κάρρα, μουλάρια, άλογα, άντρες, γυναίκες και παιδιά, φορτωμένοι με ό,τι μπόρεσε ο καθένας, τραβούσαν όλο και παραπέρα για να σωθούν απ' τη φωτιά και την αντάρα του πολέμου.

—Αλλάχ, Αλλάχ!

—Αμάν, αμάν!

—Μοσκώφ γκελίορ!

«Έρχεται ο Μοσχοβίτης» —λέγαν— και τους έπιανε μια τρέλλα πανικού γιατί ξέραν ότι στον ρούσικο στρατό υπηρετούσαν πολλοί Αρμένηδες, που διψώντας για εκδίκηση, σίγουρα θα πέφταν απάνω τους και θα τους κομμάτιαζαν αν τους προλάβαιναν. Τρέχαν τα κάρα, τρέχαν τα μουλάρια, τρέχαν τ' ατέλειωτα τρομαγμένα μπουλούκια του τούρκικου λαού που έφευγε για να σώση τη ζωή του.

Κι όλο τούτο το φευγιό και το κακό ξεσπούσε πάλι σε βάρος των Ελλήνων, γιατί απ' όπου περνούσαν τούτα τ' ατέλειωτα μπουλούκια ρήμαζαν και αφάνιζαν όσα ελληνικά χωριά βρισκόντουσαν στο πέρασμά τους. Καίγαν τα σπίτια, άρπαζαν ό,τι μπορούσαν να κουβαλήσουν, ήσαν κι οι τσέτες που φεύγοντας κι αυτοί αποτελείωναν την συμφορά, σκοτώνοντας τους Ρωμιούς για να βγάλουνε το άχτι τους.

Κι ούτε ήταν μονάχα αυτή η λαχτάρα της Ρωμιοσύνης. Υποχωρώντας ο τούρκικος στρατός, ξεσήκωνε κι έπαιρνε μαζί του όλους τους Έλληνες των χωριών που βρίσκονταν στην ζώνη των επιχειρήσεων και τους σέρναν αιχμαλώτους και πρόσφυγες στο άγνωστο. Ολούθε δράματα, ολούθε απελπισία, ολούθε παραφύλαγε τους Έλληνες το άγριο μίσος του Τούρκου, η δίψα της αρπαγής και το μαχαίρι του τσέτη.

Σε ποιο σημείο αγριότητας φτάναν οι Τούρκοι καθώς ζύγωνε ο ρούσικος στρατός και σε τι είδους εγκλήματα επιδόθηκαν, προ πάντων οι αφηνιασμένοι τσέτες, μας το λένε όλοι οι ντόπιοι συγγραφείς, που ζήσαν τα συνταρακτικά περιστατικά της εποχής. Παίρνω μερικές χαρακτηριστικές σελίδες και πάλι απ' τον αρχιμανδρίτη Πανάρετο Τοπαλίδη, που συγκέντρωσε και μας δίνει τις πιο εξακριβωμένες και λεπτομερειακές πληροφορίες, που αναφέρονται, άλλωστε, στην «Μαύρη Βίβλο»:

«Οι κάτοικοι τριάκοντα χωρίων της επαρχίας Ροδοπόλεως διετάχθησαν την 15 Απριλίου 1916 να εγκαταλείψωσι τας εστίας αυτών και ν' αναχωρήσωσι εις το εσωτερικόν εντός μιας εβδομάδος. Τινές ανεχώρησαν και άλλοι, ληξάσης της προθεσμίας, απηλάθησαν. Πλείστοι, όμως, φοβηθέντες ότι έμελλον να σφαγώσιν καθ' οδόν, καθ' ον τρόπον είδον προ δέκα μηνών σφαζομένους τους Αρμενίους κατά μήκος της δια των χωρίων διερχόμενης αμαξιτής οδού Τραπεζούντος — Ερζερούμ, εγκατέλειπον τα χωρία και εισήλθον εις τα περί αυτά

βαθύσκια δάση. Εκ τούτων, ανερχομένων εις 4.860, περί τους 650 κατέφυγον εις την ιεράν μονήν του Αγίου Ιωάννου Βαζελώνος, εν η προϋπήρχον και άλλοι 130 εκ Τραπεζούντος και των περιχώρων και 1.200 εις εν μέγα σπήλαιον του χωρίου Κουνάκα εν τω βράχω «Αγροτσάλ», ελπίζοντες να σωθώσι εκ ταχείας τινός προελάσεως των ρωσικών στρατευμάτων, ευρισκομένων εις απόστασιν 2-5 χιλιομέτρων.

Οι εν τω σπηλαίω, μετά τετραήμερον αντίστασιν ηναγκάσθησαν να συνθηκολογήσωσι και να παραδοθώσι, λαβόντες την υπόσχεσιν ότι δεν θα εσφάζοντο. Εκ τούτων, απαγομένων εν συνοδεία ισχυράς φρουράς εις το εσωτερικόν, ενώ διήρχοντο την επί του ποταμού Πρυτάνεως παρά τω χωρίω Κουνάκα γέφυραν, 26 παρθέναι και νέαι, προτιμήσασαι τον θάνατον αντί της ατιμίας προς ην υπώπτευον ότι φέρονται, έρριψον εαυτάς εις το ρεύμα και πάρα τας προσπαθείας των άλλων προς διάσωσιν αυτών, επνίγησαν.

Οι πατέρες της ιεράς μονής Βαζελώνος διετάχθησαν υπό του ταγματάρχου της φρουράς του σταθμού Καλογέρ χανί, κειμένου έναντι της μονής, να εγκαταλείψωσι μεθ' όλων των λοιπών χριστιανών την μονήν εντός τεσσάρων ωρών και ν' αναχωρήσωσι εις το εσωτερικόν της περιφερείας Αργυρουπόλεως. Οι κομισταί της διαταγής τσετέδες ήσαν ωρισμένοι και δια την εκτέλεσιν αυτής. Έκπληκτοι οι πατέρες απέστειλαν εις τον ταγματάρχην τον ηγούμενον Γεράσιμον και τον ιερομόναχον Νικόδημον, οίτινες παρεκάλεσαν, προβάλλοντες το δια σουλτανικού φιρμανίου κατωχυρωμένον ακαταπάτητον, ανενόχλητον και ασύδοτον δικαίωμα της μονής, την ακύρωσιν της εκδοθείσης αποφάσεως. Ο ταγματάρχης απέπεμψεν αυτούς δι' ειρωνικού μειδιάματος δηλώσας, ότι «τα φιρμάνια δεν ισχύουν προ του στομίου των τηλεβόλων» και διέταξε να συνοδεύσει αυτούς νέα φρουρά στρατιωτών και τσετέδων, εις ενίσχυσιν των εν τη μονή αναμενόντων προς αμεσον εκτέλεσιν της διαταγής. Μετά την επάνοδον της επιτροπής, επειδή είχεν ήδη νυκτώσει, παρεκλήθη ο αρχηγός της πολιορκητικής φρουράς ν' αναβάλη δια την πρωίαν την εκτέλεσιν της διαταγής του ταγματάρχου, και συνήνεσε λαβών δεκάλιρον δωρεάν. Την νύχτα συνεκροτήθη μακρόν συμβούλιον των πατέρων εν τω οποίω απεφασίσθη όπως οι νεώτεροι των πατέρων και όσοι εκ των χριστιανών δύνανται, εξερχόμενοι λάθρα, εισέλθωσι εις το περί την μονήν δάσος και κρυβώσι, οι δε λοιποί ακολουθήσωσι την πρωίαν τους απαγωγείς αυτών. Η διχοτόμησις εκρίθη ενδεδειγμένη εκ της απόψεως, ότι οιαδήποτε μερίς ήθελε σωθή, επανερχόμενη ν' ανακατοικήση την μονήν, ήτις ούτω δεν θα ηρημούτο.

Την νύκτα, λοιπόν, της 22ας προς την 23ην Απριλίου 1916, πάντες οι εν τη μονή πατέρες, πλην του ηγουμένου Γερβασίου και του ιερομονάχου Νικοδήμου και περί τους 300 των εν τη μονή λαϊκών χριστιανών, κατελθόντες δια σχοινιού εξ αποκέντρου μέρους του τείχους της μονής —η θύρα και αι λοιπαί πλευραί εφρουρούντο— εισήλθον και εκρύβησαν εις το περί αυτήν δάσος.

Την πρωίαν, μετά σωματικήν ερευναν επί της εξωθύρας της μονής, μη τις αποκομίση τι εξ αυτής, εξήγαγον πάντας και απήγαγον εις το τρίωρον απέχον χωρίον Χαψή κιοϊ, οπόθεν την επομένην απέστειλαν εις το εσωτερικόν της περιφερείας Αρτάσης και Αργυρουπόλεως. Ευθύς μετά την έξωσιν, πλήθη Τούρκων των παρακειμένων χωρίων Θέρσα, Κουσερά και λοιπών, εκ των προτέρων ειδοποιημένοι, εισώρμησαν εις την μονήν και ήρξαντο λεηλατούντα τα εν αυτή, υπό τα όμματα των εκ του δάσους παρακολουθούντων πατέρων και λοιπών ομογενών. Η λεηλασία παρετάθη επί εβδομάδας, έως ου αφηρέθη παν ό,τι υπήρχεν εν τη μονή, εν τω ναώ, εν τοις αρχειοφυλακείοις και εν ταις κρύπταις αυτής. Τα αντικείμενα άτινα δυσκόλως μετεκομίζοντο συνετρίβησαν εις θρύμματα και το κειμηλιοφυλακείον επυρπολήθη, άγνωστον αν μετά των εν αυτώ αντικειμένων ή μετά την αφαίρεσιν αυτών.

Εις καταδίωξιν των καταφυγόντων εις τα δάση ετέθησαν πολυπληθείς συμμορίαι τσετέδων, οίτινες δι' ανηκούστων ωμοτήτων, άμα και αισχροτήτων, εφόνευσαν όσους συνέλαβον. Εκ τούτων αι περί την μονήν Βαζελώνος δρώσαι υπό τας διαταγάς του εκ Θέρσης Εγιούπ Ζατέ Πιρ αγά ανεδείχθησαν αι αγριώτεραι και χαμερπέστεροι. Κατά τον τρίμηνον χρόνον της εν τη περιφερεία εκείνη δράσεώς των, έσφαξαν εις τα δάση 531 Έλληνας και 11 ιερείς, κατά τον απανθρωπότερον τρόπον. Μία εκ των συμμοριών τούτων, εννεαμελής, συλλαβούσα εν τω δάσει της μονής τους εκ του χωρίου Θέρσα Παναγιώτην Ιορδάνογλην μετά της συζύγου και των τέκνων αυτών, Γεώργιον Γερίναγλην μετά της συζύγου και των τέκνων, την εκ του χωρίου Πεπάρζα γραίαν Παταλίναν μετά της θυγατρός αυτής Σοφίας και την εκ του αυτού χωρίου Κυριακήν Τσιρονίδου, ετών 22, ωδήγησεν εντός της μονής. Και τους μεν Γεώργιον Γερίναγλην, Παναγιώτην Ιορδάνογλην και Παταλίναν ετουφέκισεν εντός της εσωτερικής αυλής, τας δε συζύγους και τα τέκνα αυτών και την Κυριακήν Τσιρονίδου απεμόνωσαν εντός των δωματίων του δευτέρου πατώματος της μονής.

Εκεί, διήλθον επί του σώματος της τελευταίας και οι εννέα κτηνάνθρωποι, υπό τα όμματα αλλήλων και των συντρόφων της και των μικρών τέκνων αυτών και εν τέλει απέκοψαν την κεφαλήν αυτής, ενώ εισέτι η ακολασία ωρχείτο περί το τίμιον σώμα της. Επειδή δε η μέχρι τοιούτου βαθμού πόρωσις των τεράτων επέφερε στιγμιαίαν ληθαργικήν χαύνωσιν εις αυτά, αι παριστάμεναι χήραι των προ μικρού φονευθέντων, επωφεληθείσαι της ευκαιρίας εδραπέτευσαν μετά των τέκνων αυτών πάλιν εις το δάσος και ριφθείσαι απέλπιδες εις τας γραμμάς του μετώπου ηυτύχησαν να διαφύγουν την προσοχήν των τουρκικών στρατευμάτων και ακολουθούσαι τον ρουν του ποταμού Πρυτάνεως, διεπεραιώθησαν εις την υπό των Ρώσων κατεχομένην ζώνην και εκείθεν κατήλθον εις Τσεβιζλήκ. Ενταύθα απέθανεν εξ αλλοφροσύνης η χήρα του Παναγιώτου Ιορδάνογλη, η δε σύντροφος αυτής παραλαβούσα και τα ορφανά εκείνης κατήλθεν εις Τραπεζούντα. Η θυγάτηρ της Παταλίνας Σοφία, καθ' ην στιγμήν ετουφεκίζετο η μήτηρ αυτής, διέφυγε ανά τας παρόδους της μονής και ανεγείρασα την επί της βρύσεως αυτής πέτραν εκρύβη, βυθισθείσα εντός του ψυχρού ύδατος, οπόθεν εξήλθε την μεσημβρίαν της επομένης ημιπαγωμένη και αδυνατούσα να βαδίση. Ευτυχώς ανευρέθη υπό των ελθόντων λάθρα εις την μονήν να ίδωσι τα γενόμενα τριών Ελλήνων εκ των εν τω δάσει και εσώθη εκ του θανάτου.

Εν τω προαυλίω της μονής εσφάγη ο εκ Θέρσας ιερεύς Κωνσταντίνος μετά των τεσσάρων συγγενών αυτού και όπισθεν αυτής περί τους τριάκοντα Έλληνες. Ο ιερεύς του χωρίου Σαχνόι Κωνσταντίνος Καρθίδης συλληφθείς μετά της συζύγου και τινων εκ των ενοριτών αυτού και απαγόμενος προς το επιτελείον του στρατου εσφάγη καθ' οδόν μετά δύο εκ των συντρόφων του. Εσφάγησαν προσέτι οι ιερείς Ιωάν. Χριστοφορίδης εκ του χωρίου Κουνάκα μεθ' όλης της οικογενείας του, Παπα - Ιωάννης Χρυσανθίδης εκ του χωρίου Στάμα και παπα - Ιωάννης και Απόστολος εκ του χωρίου Χορτοκόπι».

Αλλά και στη μονή Σουμελά, όπως και σε άλλες, έγιναν επιθέσεις των Τούρκων: «Από της 9ης Απριλίου συνεχίζει ο ιστορικός, μέχρι της 19ης του αυτού μηνός, στρατιωτικά αποσπάσματα και ανταρτικά σώματα επανειλημμένως επετέθησαν κατά της ιεράς μονής Σουμελά, απαιτούντα ν' ανοίξωσιν αι πύλαι και να παραδοθή αυτοίς η μονή. Μετά την επίθεσιν της 18 Απριλίου, αποτυχούσαν πάλιν, εφόνευσαν τους αγωγιάτας της μονής και ηπείλησαν ότι θα μεταφέρωσι τηλεβόλα ίνα εκβιάσωσι την είσοδον αυτής. Οι πατέρες της μονής, εγκαταλελειμμένοι και ανυπεράσπιστοι, απηλπίσθησαν και απεφάσισαν να φύγωσι. Την νύκτα της 19ης Απριλίου κρύψαντες, ως ηδυνήθησαν, τα κειμήλια της μονής και παραλαβόντες την ιεράν εικόνα της θεομήτορος, ήτις κατά την παράδοσιν είναι μία των υπό του Αποστόλου Λουκά εζωγραφισμένων, εγκατέλειψαν την μονήν και διήλθον δια μέσου των βαθυσκίων δασών, απαρατήρητοι υπό των εκατέρωθεν αντιμετώπων γραμμών του μετώπου και έφθασαν εις την Λιβεράν, κατεχομένην υπό των Ρώσων, παρά τω

μητροπολίτη Ροδοπόλεως. Την επομένην επανήλθον όντως οι Τούρκοι ενισχυμένοι και ευρόντες την μονήν κενήν κατέλαβον αυτήν, καταστήσαντες έδραν της μεθοριακής φρουράς. Παρά ταύτα η μονή αύτη υπήρξεν ευτυχεστέρα διότι ο εγκατασταθείς εν αυτή διοικητής της φρουράς, Άραψ την εθνικότητα, δεν επέτρεψε την πλήρη λεηλασίαν αυτής... Κατά την αυτήν περίοδον ελεηλατήθησαν και κατεστράφησαν και αι δύο γυναικείαι μοναί, της Παναγίας Κρεμαστής και Αγίου Ιωάννου Κουσπιδή... Ελεηλατήθησαν προσέτι τα ελληνικά χωρία Παπάργα, Σανογιά, Δανίαχα, Χαμουρή, Σαχνόη, Θέρσα, Κουνάκα, Στάμα, Τσαχαράντων, Μελιανάντων, Φαργανάντων, Ζαβέρα, Κρένασα, Αδολή, Γιαννακάντων, Ποντίλα, Γιαννάντων, Χορτοκόπι, Αγία Κουσπιδή, Σκόπια, Άουρσα, Αουτερνόν, Λαραχανή, Σκαρλίτα και ολόκληρον το τμήμα Σάντας...».

Η παραλιακή στρατιά των Ρώσων είχε μπει στην Τραπεζούντα —5 του Απρίλη 1916— αφού ο Τούρκος νομάρχης Τζεμάλ Αζμή φεύγοντας παράδωσε την εξουσία στον μητροπολίτη Χρύσανθο. Αντιλάλησε από χαρά η ρωμιοσύνη της πρωτεύουσας, έφυγε ο βραχνάς, σπάσαν οι καμπάνες, ήλθε ο λυτρωμός. Κι ο αντίλαλος τούτος του πανηγυριού της λευτεριάς έφτανε ως τα πέρατα του Πόντου, όπου αναγάλλιαζε ο ελληνισμός από συγκίνηση και γέμιζε ελπίδες, περιμένοντας με χτυποκάρδι να φτάση η σειρά του.

Γρήγορα οι Έλληνες της Τραπεζούντας κατάφεραν να συνέλθουν απ' τις οικονομικές τους συμφορές —μέσα στην πόλη της Τραπεζούντας το ρήμαγμα των Ελλήνων περιορίστηκε σχεδόν μόνο στον οικονομικό τομέα— άρχισαν οι δουλειές, άνοιξαν οι δρόμοι, ζωντάνεψε το εμπόριο, βρήκε η ζωή και πάλι όλη την άνθιση, το κέφι και την χαρούμενη όψη της.

Όλοι οι άλλοι Έλληνες στις τουρκοκρατούμενες περιοχές το μαθαίναν και το ξέραν, ότι όπου μπαίναν οι Ρώσοι φέρναν τον λυτρωμό και την χαρά κι ότι στην Τραπεζούντα τώρα πια βασίλευε η ευτυχία κι η σιγουριά καθώς την κυβερνούσε ο Έλληνας μητροπολίτης κι οι Ρώσοι μόνο τον βοηθούσαν. Γι' αυτό δεν ήσαν μονάχα οι άλλες πόλεις και τα χωριά που περίμεναν την σειρά τους, αλλά κι όσοι απ' τους Ρωμιούς διώχτηκαν προς τα μεσόγεια κοιτούσαν πώς να λοξοδρομήσουν και να ροβολήσουν κατά κείθε. Κι εκείνοι ακόμα που μπορούσαν να ξεφύγουν απ' τον τούρκικο στρατό στρίβαν κι αυτοί, άλλαζαν δρόμο (με το φευγιό και την αναμπουμπούλα της υποχώρησης των Τούρκων δεν ήταν εύκολη η επίβλεψη) και κατέβαιναν προς την Τραπεζούντα. Κι όχι μόνο οι Έλληνες, αλλά κι οι Τούρκοι πρόσφυγες μαθαίνοντας ότι όσοι απ' τους δικούς τους μείναν στην Τραπεζούντα ούτε απ' τους Ρώσους πειράχτηκαν, ούτε απ' τους Ρωμιούς, μετάνοιωσαν πικρά για τη φευγάλα τους και τραγουδούσαν το πασίγνωστο στον Πόντο τραγούδι της προσφυγιάς τους, που έμεινε επί χρόνια στα στόματά τους.

Ήταν φανερό ότι οι Τούρκοι πρόσφυγες ήξεραν ότι ο νομάρχης τους Τζεμάλ Αζμή είχε παραδώσει την Τραπεζούντα στον Χρύσανθο, γι' αυτό και τώρα καθώς αράδιαζαν τραγουδιστά τα βάσανά τους —Αλλάχ, Αλλάχ, τι κακό τους περίμενε κοντά στην Ελεβή— θυμόντουσαν μέσα στις στροφές του τραγουδιού εκείνου και τούτη την λεπτομέρεια που αφορούσε τον μητροπολίτη:

Μετροπολίτ, βατάν σανά εμανέτ
Ελεβιγέ μπαστίμ ντα κοπτού
κιαμέτ, κιαμέτ...

Δηλαδή: «Μητροπολίτη, η πατρίδα δόθηκε σε σένα για να την φυλάξης (αμανάτι) κι εγώ μόλις έφτασα στην Ελεβή, μου αρχίσανε συμφορές και συμφορές...».

Θέλαν να γυρίσουν πίσω, αλλά η κυβέρνηση:

Βερμέζ πιζέ ντεσσερέ.

Δεν τους έδινε διαβατήριο. Επειδή ήθελε να τους στείλη:

Ασκερέ, ασκερέέέέ...

Στο ασκέρι, στον στρατό. Παρ' όλα αυτά και χιλιάδες από δαύτους, προτιμώντας την βολική ρούσικη κατοχή απ' τις λαχτάρες της προσφυγιάς και τον κίνδυνο του ασκεριού, γύριζαν πίσω και κατέβαιναν προς την Τραπεζούντα, όπου κι ανασαίνανε. Γιατί, ευτυχώς, εκείνος ο γκιαούρης ο μητροπολίτ μαζί με τους Έλληνες «προύχοντες» όχι μονάχα πήραν τα μέτρα τους κανείς να μη πειράξη τους Τούρκους, αλλά και φρόντισαν να τους βολέψουν σε σπίτια και να τους δίνουν και φαΐ και χαρτζηλίκι.

Πλημμύρισε από προσφυγιά η Τραπεζούντα, αλλά κι έκανε θαύματα σωστά η ανθρωπιά και περηφάνεια της ντόπιας ρωμιοσύνης με το φιλανθρωπικό της σωματείο «Φιλόπτωχος Αδελφότης» — βράζαν γεμάτα τα καζάνια για τους χιλιάδες ξερριζωμένους, χωρίς να γίνεται καμιά διάκριση ανάμεσα σε Τούρκους και Ρωμιούς. Ήταν στ' αλήθεια ένα ωραίο θέαμα να βλέπης στην ουρά μπροστά στα καζάνια τους χτεσινούς άγριους αφεντάδες του τόπου, κουρελιασμένους τώρα και πεινασμένους, ξυπόλυτους, ψειριάρηδες, να παίρνουν το φαΐ από τα χέρια εκείνων που μόλις πριν από λίγο βρίζαν «γκιαούρηδες» κι επιθυμούσαν τον χαμό τους.

Άντρακλες, Τουρκαλάδες με φέσια και σαρίκια, Τουρκάλες μανάδες με τα μωρά στην αγκαλιά —βρώμικα, μυξιάρικα— χανουμάκια στραπατσαρισμένα μέσα στα τσαλακωμένα τους «τσαρτσάφια», εφέντηδες, χαμάληδες, ένα ολόκληρο πλήθος τουρκαλάδικο, σακατεμένο και ισοπεδωμένο απ' την προσφυγιά, ευλογούσε την αναπάντεχη τούτη καλωσύνη των Χριστιανών κι ευχαριστούσε όλο ευγνωμοσύνη:

—Αλλάχ μπιν μπερεκέτ βερσίν.

«Ο Αλλάχ να σας δίνη χίλια αγαθά». Έρανοι γινόντουσαν για τους πρόσφυγες και τότε ήταν που τα παιδιά του Φροντιστηρίου βγαίναμε να πούμε τα κάλαντα:

Γι' αυτά τ' αδέλφια δόστε μας και σεις τον οβολό σας.
Κι η ευτυχία, του Θεού να μπει στ' αρχοντικό σας...

Το ίδιο έρανοι γινόντουσαν κι ανάμεσα στον ελληνισμό της Ρωσίας —βροχή ερχόντουσαν τα ρούβλια— κι ακόμα η «Φιλόπτωχος Αδελφότης» είχε παρακαλέσει τη ρούσικη κυβέρνηση για τους πρόσφυγες, που καθώς ήσαν χιλιάδες χιλιάδων, είχαν ανάγκες πολύ μεγαλύτερες από τις δυνάμεις της λεγόμενης ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Με την μεσολάβηση του Ρώσου στρατηγού Λιάχωβ η αίτηση έγινε δεκτή κι έτσι βοήθησε κι η ρούσικη κυβέρνηση στο έργο της περίθαλψης που το απολάμβαναν πάντα σε ίση μοίρα Έλληνες και Τούρκοι.

Η εικόνα που παρουσίαζε τώρα ο Πόντος ήταν χωρισμένη, έλεγες, σε δυο διαφορετικά κομμάτια, το ένα που το χτυπούσε το φως του ήλιου καθώς είχε προβάλει γελαστός μέσ' απ' τα σύννεφα, και τ' άλλο που δεχόταν την μπόρα και την σκοτεινιά ενός κατάμαυρου ουρανού, που όχι μονάχα δεν καθάριζε παρά όλο γινόταν πιο βαρύς κι όλο πιο θεοσκότεινος.

Στα δυο αυτά κομμάτια (το ένα που κατεχόταν απ' τους Ρώσους και τ' άλλο απ' τους Τούρκους) βρισκόντουσαν δυο διαφορετικοί πολιτισμοί, κατάντικρυ ο ένας στον άλλον. Ο αιώνιος ελληνικός πολιτισμός από την μια μεριά, που κρατούσε ψηλά την ανθρωπιά του απέναντι στους ξεπεσμένους χτεσινούς δυνάστες κι από την άλλη ο τούρκικος «πολιτισμός», που ξέφρενος ξεσπούσε σε βάρος του αθώου κι ανυπεράσπιστου λαού, που η Μοίρα καταδίκασε να μένη κάτω απ' την τούρκικη εξουσία. Μερικές γραμμές απ' το βιβλίο του μητροπολίτη Χρύσανθου δίνουν καλύτερα την διαφορά:

«Εν μέσω ποικίλων δυσχερειών και αντιδράσεων, γράφει, ανέλαβεν η μητρόπολις παρά των ρωσικών στρατιωτικών αρχών την υπεύθυνον πληρεξουσιότητα προς εγκατάστασιν των μουσουλμάνων προσφύγων εις τας ιδίας αυτών εστίας και ειργάζετο νυκτός και ημέρας να αποκαταστήση με όλα τα έπιπλα και κτήνη αυτών, δεκάδας χιλιάδας μουσουλμάνων προσφύγων εις τα ίδια αυτών χωρία, εν ταις περιφερείαις Ριζαίου, Όφεως, Σουρμένων, Γεμουράς, Ματσούκας και Πλατάνων. Άλλας δε δεκάδας χιλιάδας προσφύγων μουσουλμάνων επί διετίαν όλην διέτρεφεν η εν τη μητροπόλει Επιτροπή Προσφύγων, ενώ κατά τον αυτόν χρόνον η τουρκική κυβέρνησις απέσπα από των εστιών αυτών τους Έλληνας του τουρκοκρατουμένου Πόντου και εν καιρώ παγερού χειμώνος και δια μέσου δυσβάτων και χιονοσκεπών ορέων ηνάγκαζε αυτούς να μεταναστεύσωσιν εις την περιφέρειαν Σεβαστείας, ίνα αποθάνωσι καθ' οδόν εκ του ψύχους, των κακουχιών και της πείνης».

ΜΙΛΟΥΝ ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

Τι ακριβώς γινόταν στον άλλο Πόντο —τον τουρκοκρατούμενο— τον καιρό που στ' ανατολικά η ρωμιοσύνη ανάσανε, επί τέλους, και χαιρόταν τη λευτεριά; Αχαλίνωτη η τουρκική εξουσία είχε εξαπολύσει ένα σωστό όργιο αίματος πέρα για πέρα σ' όλες τις πόλεις και τα χωριά.

Διπλή ήταν η εξουσία στην Τουρκία: Η επίσημη της κυβέρνησης του σουλτάνου κι η ανεπίσημη του Κομιτάτου των Νεοτούρκων. Καμμιά φορά η επίσημη αντιστεκόταν κάπως στη λυσσασμένη αντιχριστιανική ορμή της ανεπίσημης αλλά οι περιπτώσεις τούτες ήταν σπάνιες. Τις περισσότερες φορές η επίσημη έκανε τα στραβά μάτια μπροστά στην ξέφρενη βαρβαρότητα του Κομιτάτου που είχε παντού, σ' όλη τη χώρα τα παρακλάδια του με τους πιστούς κι αφοσιωμένους οπαδούς του.

Ανάμεσα στην κυβέρνηση και στο Κομιτάτο υπήρχε αμοιβαία κατανόηση και συμφωνία: Η πρώτη να φαίνεται πολιτισμένη, αφανάτιστη —για τα μάτια του έξω κόσμου— που φρόντιζε να παίρνη μόνο μέτρα νόμιμα κι επιβαλλόμενα απ' τις ανάγκες του πολέμου. Το δεύτερο να τα βάζη μπροστά, και να τα φέρνη σε πέρας με τον δικό του τον τρόπο. Έτσι, άλλα έλεγαν πάντα οι επίσημες διαταγές κι άλλα εντελώς γινόντουσαν στην πράξη. Το σύστημα ήταν το ίδιο που εφαρμόστηκε με την σφαγή των Αρμένηδων.

Για όποια πόλη ή περιοχή αποφασιζόταν ο εκτοπισμός έβγαινε πρώτα μια πολύ μαλακή διαταγή που δεν προμηνούσε μεγάλο κακό. Πόλεμος ήταν —τι να γίνει;— το κράτος βρισκόταν στην ανάγκη να πάρη μερικά μέτρα απαραίτητα για την ασφάλειά του, δηλαδή:

1) Όσοι Ρωμιοί βρίσκονται στην πολεμική ζώνη των επιχειρήσεων απομακρύνονται 50 χιλιόμετρα στο εσωτερικό.
2) Να μην ανησυχούν για τις περιουσίες τους γιατί αυτές εξασφαλίζονται από το κράτος.
3) Όσοι δεν θα μπορέσουν νάχουν μέσα μεταφορικά για την μικρή τούτη μετακίνησή τους να μη νοιάζονται, γιατί το κράτος θα τους εξασφαλίσει και ζώα και αμάξια.
4) Μπορούν ελεύθερα να πουλήσουν ό,τι επιθυμούν και να πάρουν μαζί τους ό,τι θέλουν.
5) Κανείς δεν θα μπορή να τους πειράξη στον δρόμο γιατί θα τους συνοδεύουν τζανταρμάδες που θα τους προστατεύουν.

Στην πράξη, όμως, δεν ξεσήκωναν μόνο εκείνους που βρισκόντουσαν «στην ζώνη των επιχειρήσεων», αλλά παντού, σ' όλη την επικράτεια όπου υπήρχαν και ζούσανε Ρωμιοί. Η «εξασφάλιση των περιουσιών τους» γινόταν απ' τους Τούρκους πρόσφυγες ή άλλους, που ορμούσαν στ' άδεια σπίτια τους, και κάναν κατοχή, βρίσκοντας έτοιμα έπιπλα και όλες τις βολές. «Ζώα και αμάξια» που υποσχότανε το κράτος δεν είδε κανείς παρά ελάχιστα κι όσο για το ελεύθερο πούλημα καταντούσε σωστή αρπαγή με τις προθεσμίες που βάζαν οι κατά τόπους εκτελεστές του «μέτρου». Αλλά το χειρότερο απ' όλα, το πιο σατανικό, ήσαν εκείνα τα 50 χιλιόμετρα που γινόντουσαν ατέλειωτη πορεία, δίχως σταματημό κι ανάσα.

Παντού και πάντα οι εκτοπισμένοι έπρεπε να περπατούν. Κι όσοι κάποτε τέλος πάντων, ύστερα απ' τα 200 ή και 300 χιλιόμετρα φτάναν ζωντανοί στον τόπο του υποτιθέμενου προορισμού τους, υπήρχε πάντα τρόπος να ξαναπάρουνε τον δρόμο γιατί το μυαλό των βασανιστάδων δούλευε ασταμάτητα κι όλο και σοφιζόταν έξυπνα ευρήματα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται του νομάρχη Σεβαστείας Μουαμέρ μπέη με τους εκτοπισμένους των χωριών της Κερασούντας. Δεν πρόλαβαν να ξανασάνουν τα κουρέλια των ανθρώπων που κατάφεραν να φτάσουν στον νομό του ζωντανά, και βγάζει καλωσυνάτη διαταγή ότι πάει, τέλειωσαν τα βάσανά τους, μπορούσαν να γυρίσουνε στα σπίτια τους, εμπρός να σηκωθούν να φύγουν.

Και ξεκινάνε, λοιπόν, δόστου και πάλι και ξανά μέσα στα χιόνια και στις παγωνιές και περπατάνε άλλες 15 κι 20 μέρες, σέρνονται, λυώνουνε, πεθαίνουν κι όταν φτάνουν —όσοι μείνανε— στα γύρω χωριά της Κερασούντας, τους υποδέχονται αγριεμένοι τζανταρμάδες:

—Γιασάκ!

«Απαγορεύεται».

—Και γιατί; τρομάζουνε εκείνοι. Έχουμε διαταγή του νομάρχη της Σεβάστειας να γυρίσουμε στα σπίτια μας.

Μπορεί να είχαν διαταγή του νομάρχη της Σεβάστειας, αλλά ο νομάρχης της περιφέρειας τούτης δεν είχε, λέει, διαταγή απ' την κυβέρνηση κι έπρεπε επομένως —λάθος έγινε, γιαγνίς— να ξαναπάρουνε δόστου και πάλι και ξανά τον δρόμο προς τα πίσω.

Τέτοια κι άλλα πολλά γινόντουσαν με τους εκτοπισμούς — γδύναν πολλές φορές τον κόσμο οι ίδιοι οι «προστάτες» τζανταρμάδες ή και ειδοποιούσαν τους Τούρκους των χωριών για τα γιουρούσια επάνω τους —κι αλλοίμονο σε κείνους που κατάφερναν να το σκάσουν και να γλυστρήσουν μέσα στην πόλη της Κερασούντας, της Ορντούς, της Αμισού ή άλλης. Τους ψάχναν με μανία, τους πιάναν και τότε τους περίμεναν άλλα χειρότερα μαρτύρια κι ο θάνατος.

Φυγάδες τέτοιους —κι ήσαν πολλοί— στην Κερασούντα τους μάζευαν όλους σε μια εκκλησιά, λίγο έξω απ' την πόλη, τον Άγιο Γεώργιο του Πάτλαμα. Μνημείο φρίκης έγινε ο ιερός εκείνος χώρος, αξέχαστος βραχνάς στη μνήμη των Ρωμιών της άλλοτε ευτυχισμένης πόλης. Δημοσιογράφος της Κερασούντας είναι ο συγγραφέας της «Σύγχρονης Γενικής Ιστορίας του Πόντου» Γ. Βαλαβάνης, που μας άφησε τούτες τις γραμμές, ξέροντας πολύ καλά τι γράφει:

«... Η πείνα και αθλιότης, η ασθένεια και ακαθαρσία —διότι και φυσικαί ανάγκαι εξετελούντο εντός του ναού, του ενόπλου παρά την θύραν χωροφύλακος απαγορεύοντος πάσαν έξοδον— ελυμαίνοντο τους εκεί κλεισμένους και επειδή υπέκυπτον εις τας στερήσεις και τας κακουχίας ουχί ολιγώτεροι των εκάστοτε εγκλειομένων, συνέβαινε δυσκόλως να συμπληρώνεται ο ζητούμενος αριθμός. Και η σήψις των πτωμάτων τα οποία αφήνοντο άταφα εντός του ναού προστιθεμένη εις τους υπάρχοντας όρους της αθλιότητος εγέννων μίαν ατμόσφαιραν αληθινής κολάσεως, την οποίαν ούτε ο Δάντης θα ηδύνατο να συλλάβη...».

Αλλά δεν ήταν μόνον αυτό: «Παραλλήλως προς τα διαδραματιζόμενα εν τω ναώ του Πάτλαμα, τα μικρά παιδιά των εκτοπισθέντων, τα κατορθώσαντα να υπεισέλθουν εις την πόλιν, περισυνελέγοντο με την αυτήν επιμέλειαν όπως άλλοτε οι σκύλοι εν Κωνσταντινουπόλει... Συχνάκις η γαλήνη της νυκτός διεκόπτετο από οξείας παιδικάς φωνάς, αι οποίαι βαθμηδόν εξησθένιζον και έπαυον... «Αιωνία τους η μνήμη», ήκουα τον μητροπολίτην μας να ψιθυρίζη... Ήτο η μόνη επικήδειος ευχή η οποία τα συνώδευε».

Είναι αδύνατο να μεταφέρω εδώ το είδος της κάθε αγριότητας και των εγκλημάτων στις διάφορες περιοχές γιατί θα χρειαζόντουσαν ατέλειωτες σελίδες γεμάτες από φρίκη. Λιγοστά δείγματα μόνο θα δώσω ακόμα, για να πάρη ο αναγνώστης μια ιδέα σε ποια ακολασία αίματος επιδόθηκαν οι Τούρκοι απέναντι στον άοπλο κι απροστάτευτο λαό, σ' αδύναμα κι αθώα γυναικόπαιδα, που ξεσήκωναν απ' τα σπίτια τους για λόγους «ασφαλείας του κράτους». Να μερικές γραμμές από την «Μαύρη Βίβλο» που αφορούν την επαρχία Κολωνίας, τμήμα Νικοπόλεως:

«Κατά μήνα Νοέμβριον 1916 και κατά διαταγήν του διοικητού Ασάφ, εξεκενώθησαν εντός τριών ωρών δια της βίας τα χωρία Βάλδγανα και Τρουπτσή, χωρίς να επιτραπή εις τους κατοίκους να παραλάβουν τι των απολύτως αναγκαίων. Η Σοφία Ασλανίδου, χήρα και μητέρα έξι τέκνων, αντιστάσα εις την διαταγήν να μη παραλάβει κάτι, εσφάγη θηριωδώς ενώπιον των τέκνων της. Η σύζυγος Στεφάνου Τζεντεμή εβιάσθη ενώπιον του συζύγου της, οδηγηθείσα έπειτα εις το χαρέμιον του Ταπάνογλου Ασήμ. Την αυτήν οικτράν τύχην υπέστησαν η Σοφία Καραλόγλου και η Ανατολή Δερμιτζόγλου, η δε Παρθένα Τουμανίδου εννοήσασα την τύχην η οποία ανέμενε αυτήν ερρίφθη εις τον ποταμόν Λύκον και επνίγη. Ο Νικήτας Θωμαΐδης διαμαρτυρηθείς δια την τοιαύτην συμπεριφοραν των διενεργούντων την απέλασιν κατεκρεουργήθη αμέσως φρικωδώς προς παραδειγματισμόν των άλλων! Οι λοιποί χριστιανοί κατέφθαναν την 26 Δεκεμβρίου εις Τοκάτην, οπόθεν μετ' αποχωρισμόν των γυναικοπαίδων από των ανδρών, απεστάλησαν ανά τα διάφορα καθαρώς τουρκικά χωρία της περιφερείας.

»Καθ' οδόν υπέστησαν αληθινά μαρτύρια. Άσιτοι, υβριζόμενοι, και παντοιοτρόπως εξευτελιζόμενοι δεν ηδύναντο ουδέ σιωπηλήν τινα λύπην να αισθανθούν επί τη θέα των φρικαλεοτήτων, τας οποίας συνήντων διερχόμενοι τα αρμενικά χωρία. Απεκόπτετο αμέσως η γλώσσα και ενίοτε και η κεφαλή του τολμητίου. Τούτο συνέβη εις τον Ηλίαν Κυνηγόπουλον, όστις κωφός ων και μη ακούσας την σχετικήν διαταγήν των Τούρκων εκραύγασεν επί τη θέα των αρμενικών πτωμάτων. Αμέσως απεκόπη η γλώσσα του και απεκεφαλίσθη και αυτός και η σύζυγός του Αικατερίνη και η θυγάτηρ του Σοφία.

»Η θηριωδία των επισήμων και ανεπισήμων Τούρκων υπήρξεν απερίγραπτος, μεταξύ δε πάντων προείχεν ο κακός δαίμων της περιφερείας εκείνης Χαλήλ Ταπάν αγάς μετά των αδελφών αυτού. Ούτος προέβη εις την σφαγήν του Αναστασίου Αθανάσογλου, του Σάββα Γεκένογλου, έδειρεν έπειτα τον ιερέα Στέφανον ξυρίσας αυτόν προς εμπαιγμόν, εβασάνισε κατόπιν τον Ελευθέριον Καραγκιόζ, διαφθείρας και εγκλείσας εις το χαρέμιόν του την θυγατέρα του Σοφίαν, εξέσχισε τας κοιλίας των γυναικών: Σοφίας Μήλογλου, Κερασιάς Τζίπιζ και Ελένης Χουπά εκ Καραπεζή, αποκεφαλίσας και τους συζύγους αυτών. Το μίσος των Τούρκων εξεδηλούτο και μετά τον θάνατον των Χριστιανών, των οποίων τα πτώματα δεν ενεταφιάζοντο, δια να γίνουν βορά των ορνέων και των σκύλων. Τα πτώματα των αποθανόντων παπα -Ευθυμίου, της θυγατρός του Ελισάβετ και του Θεοφ. Κυνηγοπούλου ερρίφθησαν εις τους σκύλους, η δε Μαρία Αθανάσογλου επιχειρήσασα να τους εκδιώξη κατεξεσχίσθη υπ' αυτών υπό τους σαρκαστικούς γέλωτας των καμηλατών Χουρσή και Σουκρή».

Και μερικές γραμμές από την τραγωδία της Αμισού έτσι όπως τις χάραξε ο μητροπολίτης Αμασείας Γερμανός: «Την 27 Δεκεμβρίου 1916 συνελήφθησαν περί τους 80 ομογενείς, οι εγκριτώτεροι και πλουσιώτεροι πολίται της Αμισού, άνευ ουδενός λόγου και ερρίφθησαν εις τας φυλακάς, χωρίς να επιτραπή εις αυτούς η επικοινωνία μετά των οικογενειών των, ούτε η παραλαβή εσωρρούχων ή κλινοσκεπασμάτων. Την επαύριον δε όρθρου βαθέος επιβιβασθέντες επί αμαξών απεστάλησαν δια μέσου χιονοσκεπών ορέων προς τα μέρη της Κάβζας... Την αυτήν ημέραν επολιορκήθη υπό στρατού η πόλις, εις μίαν δε πλατείαν της

Άνω Αμισού —Καδή Μαχαλεσί— προσεκλήθη ο πληθυσμός της ενορίας, όπως ακροασθή δήθεν του Διοικητού, ο οποίος θα ωμίλει ολίγα τινά προς το πλήθος. Ως ήτο ο πληθυσμός ολόκληρος, συνελήφθη και ενεκλείσθη εις τους στρατώνας. Το ίδιον έπραξαν και εις το προάστιον Ελιάζκιοϊ. Οι άνδρες ευρέθησαν ούτω άνευ χρημάτων, οι γυναίκες και τα κορίτσια με μπλούζες και με παντούφλες, χωρίς ούτε μανδήλιον εις τα θηλάκια. Οι ασθενείς υπεχρεώθησαν δια της βίας να μεταφερθούν δια των συγγενών των, δεν εφείσθησαν ουδέ των λεχώ, ουδέ των νηπίων των. Μετ' ολίγην ώραν απεστάλησαν ως ήσαν δια μέσου βαρέος χειμώνος, περί τας 4 χιλιάδας ψυχάς γυναικοπαίδων, άνευ αμαξών και υποζυγίων, πάντες πεζοί, εν αξιοθρηνήτω και απελπιστική καταστάσει. Καθ' όλην την νύκτα μέχρι πρωίας ευρίσκοντο εν οδοιπορία, οδηγούμενοι δια μέσου χιονοσκεπών ορέων νήπια, γέροντες, οικογένειαι στρατιωτών θανόντων ή εργαζομένων ακόμη εις τα αμελέ ταμπουρού. Η τραγική αυτή σκηνή είχε την όψιν αγέλης κτηνών μεταφερομένων εις το σφαγείον. Οι ασθενείς, οι γέροντες και λεχοί εσύροντο υπό των συγγενών των, τα νήπια εθρήνουν ζητούντα μάτην άρτον και ύδωρ.

«Εν τω μεταξύ διεδραματίσθησαν γεγονότα φρικώδη. Μόλις συνελήφθη ο εν Αμισώ έμπορος Βασ. Ανταβαλόγλου, η 19έτις θυγάτηρ του Ουρανία έπεσε νεκρά. Εις το έξωθεν διαμέρισμα Αμισού —Καδή Μαχαλεσί—η 17έτις κόρη Ευφροσύνη Γαροφαλίδου, της οποίας ο αδελφός εργάζεται εις τα αμελέ ταμπουρού, μεταβάσα εις την οικίαν και μη ευρούσα την χήραν μητέρα της, εξωσθείσα προ ολίγου μετά των άλλων, απώλεσε τας φρένας. Επειδή δε η επικοινωνία μετά του εκκενωθέντος τμήματος της Αμισού ήτο αδύνατος, όσοι ασθενείς δεν μετεφέρθησαν, έμειναν άσιτοι επί ημέρας και απέθανον εκ πείνης. Εθάψαμεν τρεις γυναίκας ευρεθείσας νεκράς... Ακολούθως ήρχισεν η λεηλασία. Ηρπάγησαν πάντα τα κτήνη και υποζύγια, τα φορέματα, τα κοσμήματα των γυναικών και ό,τι ευρέθησαν εις τας οικίας, αι οποίαι απεγυμνώθησαν τελείως.

»Την 1ην Ιανουαρίου του νέου έτους αστυνόμοι μεταβάντες εις την εκκλησίαν ανεζήτουν και τους εναπομείναντας πλουσίους και προκρίτους της Αμισού, μέχρι δε το εσπέρας της πρωτοχρονιάς, συνελήφθησαν έτεροι 40. Αφηρπάγησαν εν τοιαύτη ημέρα εκ των αγκαλών των οικογενειών των, εν μέσω θρήνων και ολολυγμών νηπίων και συζύγων και ερρίφθησαν εις τας φυλακάς. Την επαύριον απήχθησαν και ούτοι εις τας φυλακάς, μετά δύο δε ημέρας συνελήφθησαν και άλλοι και απεστάλησαν... Εν τω μεταξύ και οι εις Αμισόν καταφυγόντες χωρικοί, εκ των πυρποληθέντων χωρίων, συν γυναιξί και τέκνοις κατά ομάδας εξαποστέλλονται εις το εσωτερικόν, άνευ ενδυμάτων και σκεπασμάτων εν οικτροί καταστάσει... Μεταξύ Καβάκ και Κάβζας, απέθανον πολλοί εκ ψύχους, της πείνης και της οδοιπορίας, εν Κάβζη δε κείνται εν τη εκκλησία πολλοί νεκροί, καθ' ας έλαβον την ώραν ταύτην πληροφορίας παρά του αγίου Αριστείας. Ενώ ελέγετο ότι θα διέμενον εις τα μέρη της Κάβζας, εις τα εκεί ευρισκόμενα χριστιανικά χωρία, απεστάλησαν οι πάντες μετά των εμπόρων εις Τσορούμ, του βιλαετίου Αγκύρας. Καθ' οδόν τα κοράσια του Καδήκιοϊ, αφού επείσθησαν περί της τύχης η οποία τα ανέμενε, έψαλλον ενώ εβάδιζον προς τον τόπον της καταδίκης των το «έχε γεια καημένε κόσμε». Την 10ην Ιανουαρίου διετάχθησαν συλλήψεις και άλλων 11 εμπόρων, καταστηματαρχών και εκ των λαϊκών τάξεων και την 13ην απεστάλησαν και ούτοι εις το εσωτερικόν».

Ρημάχτηκε κυριολεκτικά η Αμισός κι όλη η περιφέρεια του Τσαρσαμπά και Πάφρας. Τους καταλόγους των εκτοπισμών και απελάσεων κατάρτιζε ο έκτακτος στρατιωτικός διοικητής Ραφέτ πασάς με τον ειδικό απεσταλμένο της κυβέρνησης Βαχαεδίν, που είχε έλθει από την Πόλη για να επιβλέψη και να βοηθήση το έργο. Μέσα στην πόλη της Αμισού δεν ήταν σπάνιο το θέαμα των κρεμασμένων —πριν και μετά τους εκτοπισμούς— που οι πιο φανατισμένοι απολάμβαναν με ιδιαίτερη ευχαρίστησή τους. Όλοι όσοι έχουν ασχοληθή με τους διωγμούς και τα μαρτύρια της πόλης τούτης, αναφέρουν και το χαρακτηριστικό τούτο

περιστατικό της άγριας ψυχής ακόμα και των γυναικών: Μια μέρα επρόκειτο να κρεμαστούν 48 Αμισηνοί στην πλατεία Ωρολογίου της πόλης. Η αξιότιμη κυρία Στρατιωτικού Διοικητού δεν ήθελε να χάση την ωραία ψυχαγωγία και ειδοποίησε τις φίλες της να έλθουν το πρωί για ν' απολαύσουνε το θέαμα. Έσπευσαν χαρούμενες οι ευγενικές χανούμισες, αλλά η κυρία Στρατιωτικού Διοικητού άργησε να ξυπνήση κι όταν όλες μαζί φτάσαν στον τόπο τη διασκέδασής τους, είχαν κιόλας κατεβαστή απ' τις κρεμάλες τα περισσότερα πτώματα.

Στενοχωρήθηκαν οι ευγενικές κυρίες, αλλά η κυρία Στρατιωτικού Διοικητού δεν ήταν γυναίκα χωρίς εμπνεύσεις. Έδωσε διαταγή να ξανακρεμάσουνε τα πτώματα και σε λίγο οι ευαίσθητες χανούμισσες είχαν μπροστά τους ολόκληρο το πανόραμα των 48 κρεμασμένων, το απήλαυσαν και γύρισαν στα σπίτια τους κατευχαριστημένες.

Γιατί, όμως, αυτή η ιδιαίτερη μανία των Τούρκων στην Αμισό; Έγραφε ο μητροπολίτης Αμασείας Γερμανός, στις 27 Φεβρουαρίου 1917: «Αφορμή του διωγμού τούτου είναι οι ολίγοι ένοπλοι φυγόστρατοι, οίτινες προς φύλαξιν αυτών από της καταδιώξεως των χωροφυλάκων, μεταβάντες εις την Τραπεζούντα, εζήτησαν και έλαβον όπλα, τα οποία μετέφερον δια ρωσικών τορπιλλικών».

Οι ένοπλοι, όμως, ήσαν απλό πρόσχημα για την εξόντωση του ελληνισμού. Αυτό ήταν γνωστό και ολοφάνερο ακόμα και στους τότε σύμμαχους της Τουρκιάς. Μας το βεβαιώνει ένα έγγραφο από τα Αρχεία της Βιέννης, που παρουσίασε ο κ. Ενεπεκίδης. Σ' αυτό ο υπουργός των Εξωτερικών της Αυστρίας διαβιβάζοντας τις εκθέσεις για τους διωγμούς στο Βερολίνο, σημειώνει:

«Αι εκ της Τουρκίας καταφθάνουσαι ειδήσεις καθιστούν ολοέν και πιθανωτέραν την υπόθεσιν, ότι αι συνέπειαι αι προκληθείσαι εκ της αγκιστρώσεως των Ρώσων εις τας τουρκικας ακτάς της Μαύρης Θαλάσσης μεταξύ των εκεί χριστιανικών (ελληνικών) πληθυσμών, δηλαδή οι σχηματισμοί ανταρτικών σωμάτων, χρησιμεύουν ως προσχήματα δια τους Τούρκους δια μίαν εκτεταμένην γενικήν καταδίωξιν του ελληνικού στοιχείου με την έκδηλον τάσιν να εξοντώσουν ολοσχερώς τους Έλληνας ως εχθρούς του κράτους όπως προγενεστέρως και τους Αρμενίους. Την τακτικήν αυτήν εφαρμόζουν οι Τούρκοι καταπολεμούντες όχι μόνον τους αντάρτας, αλλά και εκτοπίζοντες τους πληθυσμούς άνευ διακρίσεως της δυνατότητος αν θα επιζήσουν από τας ακτάς εις το εσωτερικόν της χώρας, χωρίς την λήψιν καταλλήλων μέτρων εκ μέρους της τουρκικής διοικήσεως, ώστε οι εκτοπιζόμενοι να είναι εκτεθειμένοι εις την αθλιότητα και τον εκ πείνης θάνατον. Τα εγκαταλειπόμενα σπίτια των εξοριζομένων λεηλατούνται εις το πλείστον υπό των τουρκικών ταγμάτων τιμωρίας, ή καίονται και καταστρέφονται. Και όλα τα άλλα μέτρα, τα οποία εις τους διωγμούς των Αρμενίων ευρίσκοντο εις την ημερησίαν διάταξιν, επαναλαμβάνονται τώρα εναντίον των Ελλήνων. Τα γεγονότα αυτά, ενδέχεται φυσικά να προκαλέσουν εις ολόκληρον τον πολιτισμένον κόσμον κύμα αγανακτήσεως εναντίον του τουρκικού καθεστώτος. Εκτός αυτού υφίσταται και ο κίνδυνος η Ελληνική Κυβέρνησις της οποίας η στάσις απέναντι της Τουρκίας ουδαμώς εμπνέεται υπό της φροντίδος δια το ελληνικόν στοιχείον της οθωμανικής αυτοκρατορίας, θα ήτο δυνατόν να εγκαταλείψη την εν λόγω στάσιν της εάν καταλήξη εις το συμπέρασμα ότι δεν είναι εις θέσιν να αποτρέψη την μοίραν των συμπατριωτών της εις την Τουρκίαν».

Να τι έγραφε προς τον υπουργό του και ο Αυστριακός πρόξενος της Αμισού Κβιατκόβσκι:

«Όσον κι αν μου φαίνεται αναγκαία η καταπολέμησις των συμμοριών και η εκτέλεσις των προληπτικών τουρκικών μέτρων, εν τούτοις πρέπει να εκφράσω εντόνως τας αντιρρήσεις

μου ως προς την τιμωρίαν των Ελλήνων αδιακρίτως καθώς και τον γενικόν εκτοπισμόν των —αντιρρήσεις υπαγορευομένας εκ πολιτικών, οικονομικών και καθαρώς ανθρωπιστικών λόγων. Όπως επανειλημμένως ετόνισα, θεωρώ τον εκτοπισμόν των Ελλήνων της ποντικής παραλίας εν τω πλαισίω της εκτελέσεως του προγράμματος των Νεοτούρκων, το οποίον επιδιώκει την εξασθένισιν του Χριστιανικού στοιχείου — ως μίαν καταστροφήν μεγίστης απηχήσεως, ήτις θα έχει εις την Ευρώπην ζωηρότερον αντίκτυπον από τας αγριότητας εναντίον των Αρμενίων».

Κι όμως ο Γερμανός στρατάρχης Λίμαν φον Σάνδερς πασάς —όπως άλλο έγγραφο μας μαρτυρά— ισχυριζόταν ότι εμπνεύστηκε και σύστησε το μέτρο των εκτοπισμών μόνο για «στρατιωτικούς λόγους». Πολλά μας αποκάλυψαν τα μυστικά Αρχεία της Βιέννης, που δόθηκαν ελεύθερα στην ιστορική έρευνα το 1958 κι απ' όπου ο Πόντιος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης κ. Πολ. Ενεπεκίδης μας έδωσε πολύτιμα ντοκουμέντα. Από αυτά αποκαλύφθηκε με τον πιο επίσημο τρόπο ότι ο αφανισμός των Ρωμιών δεν άρχισε εξ αιτίας του αντάρτικου. Η σφαγή των Αρμένηδων είχε ανοίξει για καλά την όρεξη των Τούρκων και τους γοήτευε η ιδέα να επαναλάβουν τα ίδια και για τους Έλληνες, που ήσαν, μάλιστα, λεία πολύ πιο πλούσια — περισσότεροι απ' τους Αρμένηδες και με βίος και πλούτη απείρως μεγαλύτερα.

Το τι είχαν στο μυαλό τους φαίνεται πιο καθαρά ακόμα απ' τις πληροφορίες του τότε Αυστριακού προξένου της Αμισού Κβιατόβσκι, που τον Νοέμβριο του 1916 ενημέρωσε την κυβέρνησή του, γράφοντας σε μυστική έκθεση:

«Η διάθεσις των Τούρκων απέναντι των Ελλήνων εκφράζεται εντονώτατα με τας δύο κάτωθι γνώμας του εδώ μουτεσαρίφη Ραφέτ μπέη, ο οποίος είναι κατά τα άλλα ένας ήσυχος άνθρωπος. Εις τας 26 Νοεμβρίου τρέχοντος έτους (1916) μου είπε ο Ραφέτ μπέης: «Τελικά με τους Έλληνας πρέπει να ξεκαθαρίσωμε όπως και με τους Αρμενίους. Η Ελλάς θα εισέλθη εις τον πόλεμον το αργότερον κατά τας διαπραγματεύσεις της ειρήνης, οπότε θα είμεθα ελεύθεροι για δράσι». Μετά δύο ημέρας μου είπεν ο Ραφέτ μπέης: «Πρέπει τώρα να τελειώνουμε με τους Έλληνας. Έστειλα σήμερα εις τα περίχωρα τάγματα δια να σκοτώσουν επάνω στο δρόμο κάθε Έλληνα».

Και ο κ. Ενεπεκίδης συμπληρώνει τα επίσημα ντοκουμέντα του με τα παρακάτω:

«Στις 20 Ιανουαρίου 1917 γράφει ο πρέσβυς Παλλαβιτσίνι προς τον υπουργόν του στην Βιέννην: Εκ Σαμψούντος αγγέλλονται νέοι εκτοπισμοί και φυλακίσεις Ελλήνων. Η κατάστασις των εξορισθέντων προκαλεί την απόγνωσιν. Όλους τους αναμένει ο θάνατος. Προσπάθησα να επιστήσω την προσοχήν του Μεγάλου Βεζύρη επί των γεγονότων και να τονίσω πόσον λυπηρόν θα ήτο εάν οι διωγμοί του ελληνικού στοιχείου θα ελάμβανον την μορφήν και τας διαστάσεις των αρμενικών διωγμών. Ο Μέγας Βεζύρης μοι υπεσχέθη ότι θα προσπαθήση να ασκήση την επιρροήν του επί του Ταλαάτ μπέη και του Εμβέρ πασά».

Την ίδια υπόσχεσι έδωσε ο διαβόητος αυτός Ταλαάτ μπέης και στον Αμερικανό πρέσβυ. Είπε ότι θα εξαιρέση από τους εκτοπισμούς τουλάχιστο τις γυναίκες και τα παιδιά. Αλλά την επομένη ημέρα κιόλας, 31 Ιανουαρίου 1917, εκμυστηρεύεται ο αιμοσταγής αυτός πασάς και Μέγας Βεζύρης Ταλαάτ μπέης τα εξής σ' ένα Αυστριακό πράκτορα: «Βλέπω να πλησιάζη η ώρα να ξεκαθαρίσουμε τώρα με τους Έλληνας όπως το 1915 με τους Αρμενίους».

Ο ρούσικος στόλος κυριαρχούσε στη Μαύρη θάλασσα και δεν λυπόταν τις οβίδες του — σπάταλα τις ξόδευε στην κάθε επίσκεψή του— και οι Ρωμιοί άκουαν τις βροντές του κρυμμένοι στα υπόγειά τους, γεμάτοι φόβο, αλλά και κρυφές ελπίδες. Ήξεραν ότι οι Ρώσοι

εκτός απ' τους βομβαρδισμούς των πόλεων κυνηγούσαν ασταμάτητα τις συγκοινωνίες των Τούρκων, βουλιάζοντας όλα τα μέσα που χρησιμοποιούσαν για τις μεταφορές τροφίμων και άλλων εφοδίων του στρατού και του λαού, αλλά η πείνα που στοίχιζε και στους ίδιους, η καταστροφή όλων των καϊκιών που ξεκινούσαν απ' τα δυτικά, ήταν το λιγώτερο. Αύριο θα ερχόταν ο λυτρωμός, το τέλος του μαρτυρίου εκείνων που υπέφεραν περισσότερο, και μαζί το μπόλικο ψωμί.

Μερικές πόλεις για την ώρα γλύτωναν τους εκτοπισμούς, χάρη στην παρέμβαση του αρχηγού της τρίτης στρατιάς Βεχήπ πασά, που σε πολλές περιπτώσεις έδειχνε ανθρωπιά και κατανόηση. Αλλά μέσα στην κάθε πόλη υπήρχε κι ένας ή πολλοί αντιπρόσωποι του Κομιτάτου, που βάζαν όλα τους τα δυνατά για να κάνουν τη ζωή των Ελλήνων όσο μπορούσαν πιο μαρτυρική. Τέτοιος ήταν ανάμεσα σε άλλους κι ο αιμοβόρος νομάρχης της Τραπεζούντας Τζεμάλ Αζμή —είχε ο ίδιος επιστατήσει με ανελέητη επιμονή την σφαγή των Αρμένηδων στο νομό του— που φεύγοντας τους Ρώσους βρισκόταν τώρα στην Ορδού, την νέα έδρα του. Απαλλαγμένος πια απ' την επιρροή του μητροπολίτη Χρύσανθου, έδινε τον τόνο του μίσους και του κατατρεγμού στη νέα περιφέρειά του.

Είχε πολλούς συνεργάτες ο Τζεμάλ Αζμή, αλλά εκείνος που έγινε θρύλος για την αιμοβόρα ψυχή του και για τ' απαίσια έργα του ήταν ο Οσμάν αγάς της Κερασούντας. θα χρειαστή να πούμε αρκετά γι' αυτόν αργότερα, αλλά προς το παρόν ας σημειώσουμε δυο λόγια για την προέλευσή του.

Απλός βαρκάρης, αλλά με άγριο μίσος στην ψυχή του για την χριστιανωσύνη, πήγε να πολεμήση στους Βαλκανικούς πολέμους, χτυπήθηκε στο πόδι και γύρισε κουτσός —τοπάλ— κι από την κουτσαμάρα του αυτή πήρε τον τίτλο του ήρωα μαζί με το παρατσούκλι του: Τοπάλ Οσμάν.

Μόλις κηρύχτηκε ο μεγάλος πόλεμος έφτιαξε μια ομάδα από εθελοντές —τσέτες— απ' όλα τα καθάρματα και τ' αποβράσματα του υπόκοσμου, που η τούρκικη κυβέρνηση έβγαλε απ' τις φυλακές... «για να υπηρετήσουν την πατρίδα». Τράβηξε για τον Καύκασο, αλλά είδε ότι η δόξα δεν ήταν εύκολη στα μέτωπα του πολέμου. Από την πρώτη επαφή στις μάχες με τον ρούσικο στρατό οι τσέτες του διαλύθηκαν και πήρε αμέσως τον δρόμο του γυρισμού με όσους του απόμειναν, για να κερδίση τις δάφνες του αλλού.

Έτσι δεν άργησε να γίνει ο πιο μανιακός ερμηνευτής των πόθων του Κομιτάτου κι ο πιο άγριος βασανιστής της ρωμιοσύνης. Η σφαγή του άοπλου κι απροστάτευτου λαού ήταν η χαρά του, το αίμα των αθώων η δόξα του. Απ' όπου περνούσε με τη λυσσασμένη ορδή του ακουόταν ο θρήνος και το κλάμα — η πιο μεγάλη τέρψη του ήταν να βλέπη άντρες να σφάζωνται, γυναίκες ν' αφανίζωνται, κοπέλλες να βιάζωνται, μωρά ν' αρπάζωνται απ' το βυζί της μάνας τους και να περνάνε απ' το λεπίδι.

Για την ώρα, ωστόσο, η δράση του Τοπάλ Οσμάν ξετυλιγόταν μόνο στα γύρω χωριά, όπου οι τσέτες του σκόρπιζαν το θανατικό, ρήμαζαν, καίγαν κάθε τι ελληνικό. Μέσα στην πόλη της Κερασούντας δεν μπορούσε να δείξη όλη την αξιοσύνη του γιατί υπήρχαν ακόμα Τούρκοι αντίθετοι του Κομιτάτου ή άλλοι μ' ανθρώπινα αισθήματα, που μπαίναν μάλιστα —προς τιμή τους— εμπόδιο στον δρόμο του. Έκανε, όμως, ό,τι περνούσε απ' το χέρι του, φροντίζοντας τάχα για την ασφάλεια του κράτους και προκαλώντας επίσημες διαταγές πάντα σε βάρος των Ελλήνων. Το πιο πρόχειρο και συνηθισμένο επιχείρημά του ήταν ότι οι Ρωμιοί ενεργούσαν κατασκοπεία σε βάρος του τούρκικου στρατού και πρόδιναν μυστικά στους Ρώσους.

Στην Τρίπολη, όπου είχε στήσει το επιτελείο του ο μέραρχος Χατζή Χαμδή βέης, λειτουργούσε το παραλιακό στρατοδικείο κι εκεί έστελνε ο Τοπάλ Οσμάν τους Έλληνες «κατασκόπους» για να δικαστούν. Φυσικά οι «κατάσκοποι» αυτοί έπρεπε νάναι πάντα τα πιο γνωστά πρόσωπα της Κερασούντας που του μπαίναν στο μάτι για το μεγάλο κοινωνικό τους κύρος και για το βιος τους. Οι μεγάλες περιουσίες ήσαν πάντα ένας υψηλός πατριωτικός στόχος για την ύαινα.

Μια κι ήσαν, όμως, για τον Τοπάλ Οσμάν κατάσκοποι όλοι οι Ρωμιοί, ούτε ψωμί δεν έπρεπε να παίρνουν απ' το λιγοστό που μοιράζανε οι φούρνοι κι ούτε στην θάλασσα να κατεβούν για μπάνιο, κι όποιος τύχαινε να παραβαίνη την διαταγή πιανόταν για κατάσκοπος και το λιγώτερο πούχε να πάθη ήταν σαράντα ραβδιές στα πόδια.

Αλλά θάπρεπε νάχουν κι όπλα αυτοί οι άτιμοι γκιαούρηδες. Δόστου, λοιπόν, έφοδους οι τσέτες στα σπίτια των Ελλήνων. Μεσάνυχτα, βρόντοι στην πόρτα, τρομαγμένες τιναζόντουσαν οι δύστυχες οικογένειες απ' τα κρεβάτια:

—Ατς καπού!

«Ανοίχτε την πόρτα». Άνοιγε η πόρτα, χυμούσαν μέσα οι τσέτες, πιάνανε τους άντρες, τις γυναίκες, ρωτούσαν που τάχουνε κρυμμένα τα όπλα, ψάχναν, αναστατώνανε το σπίτι κι επειδή όπλα δεν βρίσκαν πουθενά, δέρνανε, βλαστημούσαν και φεύγαν απειλώντας, ότι θα κρεμάσουν όλους τους γκιαούρηδες.

Αλλά εκεί στην παραλία, καθώς όλα τα σπίτια ήσαν ελληνικά, υπήρχε κίνδυνος οι άτιμοι γκιαούρηδες να κάνουνε νοήματα στα ρούσικα καράβια, γι' αυτό κι ο προνοητικός Τοπάλ Οσμάν κατάφερε να προκαλέση μια στρατιωτική διαταγή όλοι οι Ρωμιοί που καθόντουσαν επάνω στο γιαλό γρήγορα ν' αποτραβηχτούν σε άλλες γειτονιές, πιο παραμέσα. Έτσι υποχρεώθηκαν ν' αφήσουνε τα όμορφα και καλοφτιαγμένα πλουσιόσπιτά τους, όπου πήγαν αμέσως και καλοστρωθήκανε οι Τούρκοι.

Τράβηξε πολλά η Κερασούντα τούτη την περίοδο, αλλά μπόρεσε να ξεφύγη την απέλαση και το ρήμαγμα, γιατί μια επιτροπή Ελλήνων κατάφερε με μύριες δυσκολίες, κινδύνους και πορείες μέσα στα χιονοσκέπαστα βουνά, να φτάση στο στρατηγείο του Βεχήπ πασά, στο Σου Σεχίρ, και να τον πείση ότι δεν γινόταν καμιά κατασκοπεία, ούτε και προδοσία κι ότι οι Ρωμιοί της Κερασούντας ήσαν πιστοί κι υπάκοοι υπήκοοι του σουλτάνου, έτοιμοι να το αποδείξουν κάνοντας όποιες θυσίες θα μπορούσαν.

Ο Βεχήπ πασάς έδειχνε άνθρωπος τίμιος και με αίσθημα στρατιωτικής τιμής και δικαιοσύνης — δεν αγαπούσε τις χτηνωδίες και τους άδικους κατατρεγμούς. Αφού, λοιπόν, έφτιαξε μια δική του επιτροπή και βεβαιώθηκε ότι ήσαν άδικες οι κατηγορίες των φανατικών του Κομιτάτου, υποχρέωσε μόνο τους Έλληνες της Κερασούντας να βοηθάνε τον τούρκικο στρατό, κουβαλώντας τα πυρομαχικά του κι άλλα εφόδια. Έτσι, οι Ρωμιοί της Κερασούντας γλύτωσαν για την ώρα απ' την εξόντωση και το θανατικό της απέλασης στους άγριους ερημότοπους της ενδοχώρας. Η μοίρα φύλαγε τα μεγάλα της δεινά γι' αργότερα.

ΤΟ ΔΡΑΜΑ ΤΗΣ ΤΡΙΠΟΛΗΣ

Αν όλοι οι Έλληνες στις άλλες πόλεις καρτερούσαν με λαχτάρα τον ρούσικο στρατό, με σωστή αγωνία χτυποκαρδούσαν και περίμεναν, μέρα με την μέρα, ώρα με την ώρα, οι Έλληνες της Τρίπολης. Γιατί οι Ρώσοι φτάσαν έξω απ' την πόρτα τους —δυο - τρία χιλιόμετρα— και δεν τους χώριζε παρά μονάχα ο ποταμός Χαρσιώτης. Τόσο κοντά είχαν ζυγώσει, ώστε δεν άκουαν μόνο τα κανόνια τους, παρά δεχόντουσαν και τις οβίδες τους μέσα στην πόλη.

Λίγες βδομάδες πριν ακουστούν τα ρούσικα κανόνια, είδαν μια μέρα τους Ρωμιούς της κοντινής τους Ελεβής να φτάνουν πρόσφυγες εκτοπισμένοι απ' τις τούρκικες αρχές, κι έτσι κατάλαβαν ότι δεν ήταν χωρίς κινδύνους η λευτεριά που ερχόταν. Οι Τούρκοι, λέγαν οι πρόσφυγες, ήσαν αγριεμένοι και τους σάρκαζαν:

—Ταϊνίζ γκελίορ!

Δηλαδή «έρχεται ο θείος σας». Και τρίζανε τα δόντια: «Θέλετε να δήτε τον θείο σας; Τώρα θα δήτε!».

Κι αμέσως τους ξεσπιτώσαν όλους μαζί, κι άλλους τους διώχνανε από στερηά, να πάρουν τα βουνά κι άλλους από τη θάλασσα με τα καΐκια. Ύστερα είδαν άλλους πρόσφυγες να φτάνουν, το πλήθος του τούρκικου λαού της Ελεβής, τα ίδια πάντα εκείνα μπουλούκια, που φεύγαν μπροστά, στον ρούσικο στρατό, με κατάρες και βλαστήμιες. Σε χάλι ελεινό κι αυτά τα πλήθη, τραβούσαν όλο και πιο πέρα προς τα δυτικά, ακολουθώντας τον στρατό που υποχωρούσε.

Ύστερα φύγαν οι διοικητικές αρχές από την Τρίπολη κι ανάλαβαν οι στρατιωτικές. Ο τούρκικος στρατός έφτασε κυνηγημένος και κύτταζε πώς να κρατήση τις γραμμές του κάπου εκεί σε θέσεις οχυρές, κι έσκαβε χαρακώματα στις πλαγιές των βουνών της δυτικής όχθης του Χαρσιώτη.

Και να τώρα που φτάσανε κι οι Ρώσοι απέναντι —στην ανατολική όχθη του ποταμού— τελειώσανε τα βάσανα, μόνο που θάπρεπε να κάνουν γρήγορα, μη τύχη κι αποφασίζανε οι Τούρκοι και γι' αυτούς τον ίδιο εκτοπισμό, όπως και για τους Έλληνες της Ελεβής. Αλλά τα γεγονότα κυλούσαν γρήγορα, δεν ήταν δυνατό να τα προλάβουνε οι Τούρκοι, ορίστε που ακουόντουσαν τα ρούσικα κανόνια, ορίστε που πέφταν κι οι οβίδες τους, ακόμα και μέσα στην πόλη.

Με το αυτί τους τεντωμένο προς τις ρούσικες γραμμές κοιμόντουσαν οι Έλληνες, όλο ανυπομονησία, όλο κρυφή χαρά και όνειρα, να, ένα τίποτα μονάχα χρειαζόνταν, μια επίθεση, ένα απλό σάλτο να κάνανε οι Ρώσοι, θα σαρωνόταν ο τούρκικος στρατός.

Κι όμως δεν σάλευαν. Περνούσαν οι μέρες, περνούσαν οι βδομάδες, τίποτα, λες και κουράστηκαν απ' την προέλασή τους, χόρτασαν νίκες και καλοστρώθηκαν εκεί, ρίχνοντας μόνο πότε - πότε ομοβροντίες με τα κανόνια. Μόλις τ' άκουαν οι Ρωμιοί, τινάζονταν:

—Έρχονται!

Ύστερα τα κανόνια σώπαιναν. Τα ίδια και τα ίδια, καμιά κίνηση, κανένα σημάδι αλλαγής. Βγαίναν τότε από τα σπίτια τους μαραμένοι, απογοητευμένοι και πάλι περίμεναν μέρες. Ύστερα χτυπούσαν πάλι τα κανόνια:

—Έρχονται!

Και δεν ερχόντουσαν. Καμμιά φορά ερχόταν και ο στόλος, βομβάρδιζε κι αυτός, κι έτσι σφύριζαν οι οβίδες, μαζί από στερηά και θάλασσα, χαλασμός σωστός:

—Έρχονται!

Και δεν ερχότανε κανείς. Έφευγε ο στόλος, σώπαιναν τα κανόνια κι αυτή η κατάσταση κράτησε πέντε μήνες. Ο ρούσικος στρατός δεν έκανε ποτέ ούτ' ένα βήμα παραπάνω απ' τον Χαρσιώτη, όπου σταμάτησε οριστικά. Εκεί πήρε τέλος η ρούσικη προέλαση γιατί άλλα μεγάλα γεγονότα άρχιζαν στη Ρωσία, που κρίναν και την τύχη τούτου του μετώπου. Μεγάλη μπόρα θα ξεσπούσε στον μακρυνό, απέραντο Βορρηά.

Απ' το βιβλίο του Γεωργίου Σακκά, «Η ιστορία των Ελλήνων της Τριπόλεως του Πόντου», παίρνω τα περιστατικά με την σειρά που τ' αφηγείται ο συγγραφέας. Τα έζησε όλα ο ίδιος, έπαθε, υπέφερε, κι είναι, επομένως, όσα μας λέει, η πιο πιστή κι έγκυρη μαρτυρία.

Ύστερα από πέντε μήνες αναμονής και αγωνίας —μας ιστορεί— ξαφνικά, στις 9 Νοεμβρίου 1916, έρχεται πίσω στην Τρίπολη ο καϊμακάμης που είχε φύγει από καιρό, φωνάζει τους πρόκριτους και τους λέει:

—Ετοιμαστήτε!

Παγώνουν εκείνοι και τον κυττάζουν. Για που να ετοιμαστούν;

—Υπάρχει, τους λέει, κυβερνητική διαταγή όλοι οι Ρωμιοί της Τρίπολης να εκτοπισθούν. Σε τρεις μέρες θα φύγετε!

Τα χάνουν εκείνοι, τον παρακαλούν, εκείνος δείχνει ταραγμένος, αλλά να μη συζητούν, τους λέει, είναι κυβερνητική διαταγή και δεν του πέφτει λόγος. Τον ικετεύουν τουλάχιστο για μια αναβολή. Υπόσχεται εκείνος, ότι όσο γι' αυτό ελπίζει κάτι να πετύχη και την άλλη μέρα τους δηλώνει, ότι κατάφερε να παρατείνει την διαμονή τους μια βδομάδα. Έτσι θάχουν όλο τον καιρό να ετοιμαστούν κι άλλωστε δεν θα τους πάνε και πολύ μακρυά, μόνο μέχρι την Κερασούντα, που δεν απέχει παρά 50 χιλιόμετρα.

Αναστατώνεται ο λαός, θρήνος υψώνεται στην πόλη. Οι πρόκριτοι απελπισμένοι συνέρχονται τη νύχτα μυστικά, για να βρουν κάποιο τρόπο, κάποια λύση στο δράμα που περιμένει όλο εκείνο το πλήθος του ελληνισμού. Απόγνωση. Πώς είναι δυνατό να ματαιώσουν τον εκτοπισμό; Μέσ' στην απελπισία τους αποφασίζουν να στείλουν γρήγορα μερικούς νέους στην Τραπεζούντα για να ειδοποιήσουν τον μητροπολίτη Χρύσανθο. Μπορεί εκείνος να πείση το στρατηγείο των Ρώσων να διατάξη μια ραγδαία προέλαση —ένα σάλτο χρειάζεται— μόνο απ' αυτό μπορεί να έλθη ο σωσμός.

Παίρνεται η απόφαση και βρίσκονται οι νέοι που θ' αναλάβουν την επικίνδυνη αποστολή. Με ποιο, όμως, μέσο θα μπορέσουν να περάσουν απ' τη θάλασσα προς την ρωσοκρατούμενη περιοχή; Ακόμα και το τελευταίο καΐκι το επιτάζανε οι Τούρκοι. Τι να κάνουν; Άλλος τρόπος δεν υπάρχει παρά να μπουν σε... σκάφες! Δύσκολο ένα τέτοιο ταξίδι,

χειμώνα καιρό και μάλιστα στις εκβολές ενός μεγάλου ποταμιού όπου το ρεύμα ήταν δυνατό. Αλλά δεν είναι ώρα για δισταγμούς.

Νύχτα, σκοτάδι κι οι ψυχωμένοι νέοι μπαίνουνε στις σκάφες. Πρόκειται, φυσικά, για τρέλλα, αφού χρειάζονται τουλάχιστο δυο ώρες μέχρι τα ρούσικα νερά. Δυο - τρεις, βλέποντας το μάταιο της προσπάθειας, τα παρατάνε. Ένας που τα κατάφερε να προχωρήση —Κίμων Εξαρχίδης— πνίγεται. Προχώρησε πολύ κι ο Παναγιώτης Εξαρχίδης, αλλά του αναποδογύρισε η σκάφη μέσα στο ρεύμα, βγήκε στη στερηά και τον πιάσανε οι Τούρκοι. Η αποτυχία ήταν τραγική.

Αλλά ας ακούσουμε τον ίδιο τον συγγραφέα της ιστορίας:

«...Ποια άλλη διέξοδος υπελείπετο; Η κατάσταση διεγράφετο πλέον καθαρά. Από δω και πέρα τίποτε δεν ήτο ικανόν να σταματήση την αναπόφευκτη εξέλιξη των γεγονότων. Πολλή και βαθεια αποκαρδίωση κυρίεψε μεγάλους και μικρούς... Ξημέρωσε η Κυριακή, 16 Νοεμβρίου 1916. Από πολύ πρωί είμεθα όλοι στο πόδι, γεμάτοι ζοφερά και αγωνιώδη συναισθήματα. Η ψιλή βροχή που έπεφτε σαν κλάμα κι ο συννεφιασμένος ουρανός προμηνούσαν βαρειά κακοκαιρία. Η εξαιρετική σημασία της ημέρας προσείλκυε αθρόο το εκκλησίασμα στη λειτουργία. Μετά το τέλος της ο αείμνηστος ιερεύς και αρχιερατικός επίτροπος Γεώργιος Κανακίδης, με λόγια συγκινητικά, ανάλογα με το ύψος της στιγμής, μας ετόνισε ποια σοβαρά καθήκοντα εβάρυναν όλους στην κοινή εκείνη συμφορά. Μας συνέστησε στενή αλληλεγγύη, ηρεμία και ένωση για να μπορέσουμε ν' αντιμετωπίσουμε χωρίς λιποψυχίες την μεγάλη δοκιμασία και τέλος υπέδειξε σε όλους να μεταλάβουν των αχράντων Μυστηρίων. Ηκούσαμε όλοι τον σεβάσμιο λευίτη μέσα σε μια ιερή σιγή, που την έκανε πιο βαθειά και πιο κατανυκτική η συναίσθηση ένας αορίστου κινδύνου.

... Όσο η μέρα προχωρούσε τόσο η αγωνία μας μεγάλωνε. Κατά τις 12 το μεσημέρι στρατιωτικά αποσπάσματα εμφανίζονται στην πόλη και διασπείρονται αμέσως σ' όλα τα σημεία της, επιφορτισμένα με την άμεση εφαρμογή των μέτρων εκτοπίσεως.

Σκηνές τραγικές: Οι γυναίκες έκλαιαν και ωδύροντο, τα παιδιά τρομοκρατημένα φώναζαν και οι άνδρες, επηρεασμένοι και αυτοί βαθιά, προσπαθούσαν, μάταια όμως, με προτροπές και παραινέσεις να κατευνάσουν τον πρωτάκουστο εκείνο σάλο. Σύγχυση βασίλευε παντού. Κι απ' όλα τα σημεία της τρομαγμένης πολιτείας έφταναν υστερικές φωνές, σπαρακτικοί θρήνοι, και μέσα στο φοβερό πανδαιμόνιο, μέσα στο απερίγραπτο εκείνο ξέσπασμα της απελπισίας, εσυνεχίσθη με γοργό ρυθμό η συγκέντρωσή μας έξω από το Διοικητήριο.

...Οι πρώτοι από όσους έφθασαν έξω από το Διοικητήριο είδαν συγκεντρωμένα εκεί 100 περίπου υποζύγια με ισάριθμους σχεδόν Τούρκους αγωγιάτες. Εκεί τους είπαν οι προϊστάμενες αρχές, ότι τα υποζύγια αυτά ήταν στη διάθεσή τους, αρκεί να πλήρωναν τη σχετική αμοιβή. Ειρωνεία ασύστολη, στυγνή, κακοηθέστατη. Γιατί πώς αλλοιώς θα μπορούσε να χαρακτηρισθή το περιστατικό αυτό; 100 μονάχα άλογα, πώς ήταν δυνατό να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες ενός εκτοπιζόμενου πληθυσμού, που αριθμούσε πάνω από 7.000 ψυχές;

Σε διάστημα δύο περίπου ωρών οι περισσότεροι συγκεντρώθηκαν στον προσδιωρισμένο χώρο. Κατά τις 2 μετά το μεσημέρι κατέφθασε έφιππος ο καϊμακάμης. Καθώς διέσχιζε τις χιλιάδες του συγκεντρωμένου πλήθους κι άκουσε τις φωνές, τις διαμαρτυρίες, τις κατάρες, τους θρήνους συγκινήθηκε από το θέαμα και δάκρυα φάνηκαν στα μάτια του. Ένιωθε άραγε λύπη πραγματική η προσποιόταν;

Ευθύς αμέσως και ενώ ακόμη εξακολουθούσαν να φθάνουν και οι καθυστερημένοι, δόθηκε η διαταγή της εκκινήσεως. Μέσα στο πανδαιμόνιο της απερίγραπτης συγχύσεως, με πόνο βαθύ και ανείπωτη πικρία έβλεπες να κινήται αργά - αργά προς το δρόμο της εξορίας όλο εκείνο το ετερόκλητο πλήθος, σ' ένα θλιβερό κράμα ανθρώπινης δυστυχίας κι αθλιότητας. Η πορεία προς το άγνωστο είχε αρχίσει...».

Νάτο, λοιπόν, που ακούεται το πρώτο:

—Γιούρουνουζ!

«Προχωράτε». Ατέλειωτη η φάλαγγα απλώνεται και ξετυλίγεται στο δρόμο, άντρες, γυναίκες, κορίτσια, γέροι και γρηές, παιδιά, σκυμμένοι όλοι κάτω απ' το βάρος που φέρνουνε στην πλάτη

—μητέρες με τα μωρά στην αγκαλιά κι άλλα στο χέρι— άλογα φορτωμένα και μαζί οι Τούρκοι αγωγιάτες, μπροστά και πίσω και στα πλάγια τους καβαλλαρέοι στρατιώτες, ν' αργοσαλεύουν προχωρώντας. Σιγά - σιγά χάνεται η πόλη, χάνονται τα σπίτια τους, που τα κλειδιά τους τα πήραν οι αξιωματικοί για να τους τα φυλάξουν —έλεγαν— και να τα παραδώσουν όταν θα γυρίσουν. Ποιοί, όμως, θα γύριζαν; Και πόσοι;

Από το ύψωμα του Προφήτη Ηλία —μια ώρα έξω απ' την Τρίπολη— ρίχνουν την τελευταία τους ματιά στην πόλη και προχωράνε. Ψιλοβρέχει, ο δρόμος είναι λασπερός, βραδυάζονται μέσα σε λασπονέρια, τσαλαβουτάνε στους ορυζώνες, σκορπίζονται, χάνουν τη συνοχή τους καθώς πέφτει το σκοτάδι:

—Γιούρουνουζ!

Γεμίζει η νύχτα κλάματα παιδιών, φωνές μανάδων, δυναμώνει η βροχή και μούσκεμα όλος εκείνος ο λαός πλανιέται μέσα στα χωράφια καταλασπωμένος, τρομαγμένος — που θα περάση, Θεέ μου, τη νύχτα του; Οι πρώτοι φτάνουνε, κάποτε, στο Έσπιεν, όπου οι τούρκικες αρχές πρόβλεψαν στοργικά για την διανυκτέρευση. Δυο μικρά σπιτάκια κι ένα τζαμί, τα κρίναν αρκετά για τις χιλιάδες τούτες των ανθρώπων.

Γίνεται σκοτωμός ποιος θα πρωτοπρολάβη. Οι μέσα κοντεύουν να πνιγούν, οι έξω φωνάζουν, βρίζουν, ικετεύουν κι όλο έρχονται και μαζεύονται άλλοι από πίσω, αμέτρητοι ίσκιοι μέσα στο σκοτάδι, που στέκονται στο ύπαιθρο, στο κρύο, παγωμένοι, λασπωμένοι και από πάνω να ψιλοβρέχη ασταμάτητα.

«Νύχτα πραγματικής κολάσεως, μας λέει ο συγγραφέας. Εξουθενωμένοι όλοι απ' την πολύωρη και εξαντλητική πορεία, προσπαθούσαν με σινδόνια και με άλλα πρόχειρα μέσα να στήσουνε σκηνές, για να προφυλαχθούν κάπως από τη βροχή κι από το ψύχος. Ωστόσο στήθηκαν κάποτε οι πρωτόγονες αυτές σκηνές χωρίς, όμως, να μπορούν να προσφέρουν καμιά ουσιαστική ωφέλεια. Ώσπου μουσκεμένοι, καταλασπωμένοι, τρέμοντας από το δυνατό κρύο και κατακουρασμένοι, εγκατέλειψαν κάθε προσπάθεια και συσπειρώθηκαν ή ακριβέστερα, «εκουβαριάστηκαν» ο ένας πάνω στον άλλο. Σ' αυτή την αξιοθρήνητη κατάσταση με καρδιοχτύπια και αφάνταστη αγωνία, ανέμεναν το σωτήριο ξημέρωμα».

Ευτυχώς η μέρα πρόβαλε ηλιόλουστη και:

—Γιούρουνουζ!

Ξεκινούν πάλι, μετράνε τώρα τους κινδύνους, παίρνουν απόφαση να δείξουν αντοχή και περπατάνε, φτάνοντας πότε σε χωριά ελληνικά με αδειανά τα σπίτια, γιατί οι κάτοικοί τους έχουν εκτοπισθή πιο πριν, και πότε σε άλλα, όπου βρίσκοντας κόσμο προσπαθούν να κάνουν μερικές προμήθειες, αλλά με τους πρώτους αγοραστές εξαφανίζονται όλα τα είδη.

Και περπατάνε. Μπροστά τους πάντα οι κάμποι, τα βουνά, εδώ ανηφοριές και μονοπάτια, εκεί κατηφοριές, ποτάμια, σταθμεύουν σ' άλλα χωριά όπου υπάρχουν σπίτια ή αποθήκες και βολεύονται, περνάνε μια η δυο νύχτες για ξεκούραση κι ύστερα το πρωί δόστου και πάλι:

—Γιούρουνουζ!

Σέρνονται οι δυστυχισμένοι γέροι, σέρνονται και πολλές γρηές αρρωστημένες που τις σπλαχνίζονται οι Τούρκοι. Κάπου στο δρόμο βρίσκεται ένα νοσοκομείο κι εκεί μπάζουν καμιά εικοσαριά. Αργότερα θα μάθουν ότι δυο μόνο βγήκαν ζωντανές.

Στους κάμπους όταν ο καιρός είναι καλός, η πορεία είναι πιο εύκολη, αλλά έχουνε φτάσει σε βουνό κι εκεί που πρέπει να κατασκηνώσουν τώρα —Αγραμπελίκ λέγεται ο τόπος— τους περιμένει άλλη νύχτα φοβερή: «...Μουδιασμένοι, τουρτουρίζουμε κάτω από πρόχειρα αντίσκηνα, ενώ μαίνεται ο άγριος βορηάς. Δαιμονισμένη η βουή του ανέμου, που παρέσυρε πολλές σκηνές με τη βίαιη ορμή του. Αμυδρά και που ακούονται, σμίγοντας με το μουγγρητό των μαινομένων στοιχείων της φύσεως, φωνές και επικλήσεις βοηθείας. Αλλά ποιος τολμούσε να ξεμυτίση παραέξω; Ο μανιασμένος άνεμος συνδυασμένος με την άγρια διαμόρφωση του ανώμαλου εδάφους, μας κρατούσαν καθηλωμένους από φόβο και καθιστούσαν επικίνδυνη κάθε μετακίνηση. Βασανιστήκαμε πολύ κι εκείνη τη νύχτα...». Και το πρωί:

—Γιούρουνουζ!

Ο δρόμος που ακολουθούσε η απέραντη φάλαγγα πήγαινε προς την Κερασούντα —παράλληλα με την θάλασσα— κι όσο κι αν τυραννήθηκε το πλήθος, να, κόντευαν στο τέλος τους τα βάσανα της εξοντωτικής εκείνης πορείας. Στις 23 του Νοέμβρη φτάσανε κι όλας πολύ κοντά, βλέπαν την Κερασούντα απ' το ύψωμα. Εκεί υπήρχε πολύς και φιλόξενος ελληνισμός, όλο και θα τους πρόσφερνε στέγη —οποιαδήποτε— κανένα κρεβάτι για να ξαποστάσουν και να συνεφέρουν τους λυμένους τους αρμούς.

Συμβαίνει, όμως, κάτι περίεργο. Πρώτα - πρώτα οι Τούρκοι αγωγιάτες που νοίκιασαν τα ζώα τους είπαν ότι σταματάνε, δεν προχωράνε άλλο και θα γυρίσουν πίσω. Λιγοστοί μόνο δέχονται να τα πουλήσουν σ' όσους είχαν να πληρώσουν. Ύστερα φαίνεται ένα καινούργιο τούρκικο απόσπασμα, κλείνει τον δρόμο προς την Κερασούντα και λέει:

—Γιασάκ!

«Απαγορεύεται». Ζυγώνουν οι αξιωματικοί και δείχνουν άλλο δρόμο, άλλη πορεία:

—Για το Καραχισάρ!

Όσοι είναι μπροστά μένουν βουβοί. Ώστε, λοιπόν, δεν ήταν η Κερασούντα ο προορισμός τους; Ήταν απάτη η δήλωση του καϊμακάμη; Την πρώτη απορία και τρομάρα ακολουθεί η

οργή. Αναστατώνονται τα πλήθη, εξαγριώνονται, φέρνουν αντίσταση, όχι δεν προχωράνε προς τα εκεί, δεν πάνε προς το άγνωστο, προς το χαμό. Οι Τούρκοι αξιωματικοί βρίσκονται σ' αμηχανία γιατί βλέπουν ότι δεν πιάνουνε οι απειλές, ούτε οι βλαστήμιες κι ειδοποιούν αμέσως τις αρχές της Κερασούντας, απ' όπου σε λίγη ώρα ανεβαίνει νέο απόσπασμα, καβαλαρέοι, με τον καϊμακάμη των Πλατάνων, αρχίζει η βία, ο ξυλοδαρμός, οι κοντακιές, λυσσομανά και ουρλιάζει ο καϊμακάμης και χτυπά με το καμτσίκι του τους στρατιώτες για να χτυπούν πιο άγρια τους γκιαούρηδες: «...Άλλοι καταματωμένοι από τα χτυπήματα των υποκόπανων διεμαρτύροντο αγανακτημένοι. Σύγχυση και αναταραχή συγκλόνιζε όλο το πλήθος γυναικών, παιδιών και ανδρών, που δεχότανε την άνιση επίθεση. Φωνές, κατάρες, θρήνοι και κραυγές τρόμου και μίσους μεγάλωναν τον φοβερό εκείνο σάλο... απελπισμένη απόφαση αντιδράσεως ενός λαού, που δεν ήθελε μοιρολατρικά να υποταχτή στην άτιμη διαταγή που επιβουλευόταν τη ζωή του. Τέλος, ύστερα από σθεναρή, αλλά μάταιη, αλλοίμονο, και άνιση αντίσταση, υποκύψαμε όπως ήταν επόμενο στη βάναυση βία...».

—Γιούρουνουζ!

Και από δω αρχίζει τώρα ο Γολγοθάς με την πορεία προς την ενδοχώρα. Κάνουν, ωστόσο, και πάλι κουράγιο, να, λίγες μέρες ακόμα και θα φτάσουν στο Καραχισάρ, αφού εκεί ήταν ο τόπος του προορισμού τους. Και προχωράνε. Πότε ο καιρός καλός, πότε κακός. Στις 25 Νοεμβρίου —έχουν κι όλας εννιά μέρες που ξεκινήσανε— πορεύονται προς το βουνά, για να κατασκηνώσουν στην τοποθεσία Αγιού τεπέ. Βρέχει. Ύστερα δυναμώνει. Ύστερα ξεσπά μπόρα φοβερή κι όλος εκείνος ο λαός πέφτει σ' απόγνωση. Πώς να προφυλαχτούν; Που να κρυφτούν; Να πέφτη καταρράχτης το νερό και να ουρλιάζη μανιασμένος ο αέρας σαν να θέλη να σαρώση όλη τη φάλαγγα, που ανεμοδέρνεται και παλεύει να κρατηθεί, να μη χαθή: «...Ήταν να σου ραγίζη η ψυχή μπροστά στο θέαμα των γυναικοπαίδων και των ασθενικών γερόντων, που με απεγνωσμένες προσπάθειες, αξιοθρήνητοι και εξουθενωμένοι, αγωνίζονταν τον άνισο αγώνα εναντίον των μαινόμενων στοιχείων. Εταλαντεύοντο, έπεφταν μέσα στη λάσπη, εσηκώνοντο, έψαχναν απεγνωσμένα. Και μη βρίσκοντας πουθενά κανένα έρεισμα, αναμαλλιασμένοι, σαν φαντάσματα, συνέχιζαν τη δραματική πορεία τους.

Στις 5 το απόγευμα οι προπορευόμενοι έφθασαν στην τοποθεσία Αγιού - Τεπέ και με έφοδο κατέλαβαν το εκεί μοναδικό πανδοχείο. Μα αλλοίμονο!... Το μισοερειπωμένο αυτό οίκημα προωρίζετο για τη διανυκτέρευση όλων, ενώ ήτανε ζήτημα αν θα χωρούσε κι ένα μικρό ποσοστό μας...».

Ψόφιοι στην κούραση, μουσκίδι, κοντά 1.500 μένουν στο ύπαιθρο και σωριάζονται κατάχαμα στο λασπωμένο χώμα, μισοπεθαμένοι. Η νύχτα γαληνεύει και το πρωί που ξυπνάνε τα πάντα είναι κάτασπρα απ' το χιόνι. Το κρύο τσουχτερό, τρυπά τα κόκκαλα... και:

—Γιούρουνουζ!

«...Ο δρόμος ήταν σκεπασμένος με παχύ στρώμα πάγου, ο καιρός νεφελώδης και βροχερός. Ψιλό χιόνι έπεφτε κατά διαλείμματα. Παρ' όλον ότι πολύ εδυσχεραίνετο η πορεία μας από το γλιστερό στρώμα του πάγου, επισπεύδαμε το βήμα για να φθάσωμε μια ώρα γρηγορώτερα στον άγνωστο τόπο της νέας διαμονής μας, που ελπίζαμε να μη ήτανε χειρότερος από την κόλαση που αφήναμε πίσω μας.

Κατά το μεσημέρι φθάσαμε στο καταχιονισμένο χωριό Κουλάκ -Καγιά και καταυλισθήκαμε στο εκεί εργοστάσιο σανίδων. Ο χώρος ήτανε κι εδώ τελείως ανεπαρκής. Αλλ' ευτυχώς, λόγω της κακοκαιρίας, μας άφησαν ή μάλλον μόνοι μας καταφύγαμε σε ιδιωτικά οικήματα.

Έπειτα από μια πρόχειρη τακτοποίηση, η πρώτη φροντίδα όλων ήτανε, όπως και κάθε άλλη φορά, η αναζήτηση τροφίμων, που αισθητή και πάλιν ήτανε η έλλειψή τους. Γρήγορα και εκεί από τη μεγάλη ζήτηση ερημώθη η αγορά».

Στις 3 Δεκεμβρίου φτάνουν, επί τέλους, στην πόλη Σεμπίν Καραχισάρ όπου έρχεται σε βοήθειά τους ο μητροπολίτης Κολωνίας, αλλά οι Τούρκοι τους κλείνουν όλους στους στρατώνες σε αυστηρή απομόνωση, για τον κίνδυνο δήθεν επιδημίας, κι ύστερα νάτη πάλι καινούργια διαταγή για να προχωρήσουν ακόμα παραμέσα:

—Γιούρουνουζ!

Ούτε κι εδώ, λοιπόν, ήταν το τέρμα; Όχι, βέβαια, γι' αυτό και η πορεία συνεχίζεται όλο και προς τα μέσα, ατέλειωτη, ασταμάτητη, μέρες και μέρες, πότε με τη βροχή, πότε με τον ήλιο να ξεπροβάλλη απ' τα σύννεφα και πότε να κλείνη βαριά ο ουρανός και να πέφτη πυκνό το χιόνι.

Δεν θα κουράσω τον αναγνώστη με όλη τη διαδρομή. Κι αν επέμεινα κάπως περισσότερο σε τούτη την περιγραφή δεν είναι, βέβαια, γιατί ο εκτοπισμός της Τρίπολης ήταν ο χειρότερος απ' τους άλλους, αλλά απλώς και μόνο για νάχη ο αναγνώστης μια ιδέα τι σήμαινε η λέξη «εκτοπισμός», τι έκρυβε, και να καταλαβαίνη το φοβερό περιεχόμενό της όσες φορές τη συναντά σε τούτο το βιβλίο.

Να με δυο λόγια η συνέχεια της πορείας: Στις 8 Δεκεμβρίου φτάνουν στο Σου - Σεχίρ, την έδρα του αρχηγού της τρίτης στρατιάς Βεχήπ πασά, κι εκεί τους δίνεται η διαταγή να ξεκινήσουν για το Μπιρκ όπου —δηλώνεται επίσημα— είναι κι ο τελικός προορισμός τους. Τ' ακούνε με ανακούφιση, ξεκινάνε, φτάνουν και μένουν λίγες μέρες, αρχίζουν να βολεύωνται κι απότομα τους ξεσηκώνουν πάλι. Νέα διαταγή, να γυρίσουν πίσω στο Σου - Σεχίρ. Απελπισμένοι ξεκινάνε, περπατάνε, φτάνουν ξανά στο Σου - Σεχίρ, όπου άλλοι τρυπώνουνε σε μερικές καλύβες κι άλλοι κατασκηνώνουνε στο ύπαιθρο. Άγρια βαρυχειμωνιά ξεσπά ξανά, αλλά η διαταγή πάντα η ίδια:

—Γιούρουνουζ!

Για που; Παίρνουν πάλι τον δρόμο μέσα στα χιόνια και στους παγωμένους τους βοριάδες, σέρνονται, τουρτουρίζουν. Σε κάμποση ώρα, ωστόσο, καθώς ανέβαιναν ένα ύψωμα, τρέχουν στρατιώτες και τους φωνάζουν να γυρίσουν πίσω. Στρέφουν δόστου ξανά και πάλι, περπατάνε και φτάνουν εκεί απ' όπου ξεκινήσανε, όπου μαθαίνουν ότι ο μητροπολίτης Αμασείας Γερμανός που έφτασε στο Σου - Σεχίρ, κατάφερε να πείση τον Βεχήπ πασά, κάπου να τους αφήσουν, επί τέλους. Κι έτσι αποφασίστηκε να εγκατασταθούν οριστικά στο Μπιρκ.

Το Μπιρκ ήταν ένα μεγάλο Αρμενοχώρι με 500 οικογένειες που σφαγήκαν όλες και τα σπίτια ήσαν αδειανά. Καλύβες παρά σπίτια, πλινθόχτιστα με λασπότοιχους, φάνταζαν, σαν μέγαρα στα μάτια των τυραννισμένων και σακατεμένων εκείνων ανθρώπινων πλασμάτων. Ανακούφιση, ανασασμός, ξαπόσταμα και σε λίγες μέρες άρχισαν να συνέρχωνται, να δουλεύουν, να ξαναζωντανεύουν το νεκροχώρι. Δόξα Σοι ο Θεός, τέλειωσαν τα βάσανά τους τα μεγάλα.

Κι όμως, εκεί τους περίμενε η μεγάλη τραγωδία, που καλύτερα να μας ιστορήσει ο συγγραφέας:

«Επάνω ακριβώς σ' αυτή την κατάστασή μας η μοίρα ηθέλησε να μας πλήξη με ένα άλλο, κορυφαίο κακό: την αρρώστεια. Δυο ημέρες απ' την εγκατάστασή μας σημειώθηκαν σποραδικά, μερικά ύποπτα κρούσματα. Δυστυχία μας!... Επρόκειτο, όπως διαπιστώθηκε, για εξανθηματικό τύφο, και μάλιστα βαρειάς μορφής... Απομονωμένοι στο απόμερο ερημικό χωριό, αποξενωμένοι από κάθε συνδρομή, εγκαταλειφθήκαμε μόνοι κι απροστάτευτοι. Καμμιά υγειονομική επίβλεψη, καμιά κρατική φροντίδα και προστασία... Και το αποτέλεσμα ήλθε με κεραυνοβόλα πράγματι ταχύτητα. Σε διάστημα ελαχίστων ημερών ηυξήθη καταπληκτικά ο αριθμός των κρουσμάτων και η νόσος επήρε μορφή φοβερής και θανατηφόρου επιδημίας. Δεν άφησε καμιά οικογένεια ανέγγιχτη. Ακόμα μετεδόθη και σ' εκείνους που ήσαν εγκατεστημένοι στα χωριά Μουσεχνίς και στο πιο μακρυά κείμενο Κόλισαρ, όπου ήταν εγκατεστημένοι οι της πρώτης αποστολής. Έφθανε να προσβληθή ένας για να μεταδώση την ασθένεια σε όλη την υπόλοιπη οικογένεια και σ' αυτό η άγνοια η δική μας έπαιξε μεγάλο ρόλο.

...Κι όσο ο αριθμός των κρουσμάτων πληθυνόταν τόσο φοβερώτερη γινόταν η κατάσταση, τόσο και μεγάλωνε το φρικτό, το απερίγραπτο δράμα που είχε αρχίσει. Οι πρώτοι προσβληθέντες είχαν τουλάχιστο την τύχη κάποιας στοιχειώδους φροντίδας από εκείνους που ήσαν ακόμα υγιείς. Τους παραστέκονταν και γενικά τους εξυπηρετούσαν με τα ελάχιστα, ανάξια λόγου μέσα που διέθεταν. Όμως με την επέκταση της επιδημίας μεγάλωσε καταπληκτικά ο αριθμός των θυμάτων και σε λίγο κανείς δεν έμεινε που να μπορή να φροντίζη τους άλλους. Αληθινή κόλαση. Ο καθένας από τα φρικτά βάσανα και το δράμα του ίδιου εαυτού του κατετρύχετο. Κι έτσι εντελώς αβοήθητοι περνούσαμε έρημοι και εγκαταλελειμμένοι τα διάφορα στάδια της φοβερής επιδημίας, μέσα σε αφάνταστη αγωνία, έως ότου λυτρωτής ο θάνατος ερχόταν να θέση τέρμα στην παρατεινόμενη τυραννία μας. Καμμιά πλέον προσπάθεια δεν ήταν δυνατό να ανακόψη ή να μετριάση τη μεγάλη τραγωδία.

Στην αρχή τα θύματα δεν ξεπερνούσαν τους 5 έως 10 νεκρούς την ημέρα. Μα ύστερα από είκοσι μόνο ημέρες έφτασαν τους 60 έως 70, χωρίς να υπολογίσωμε τον με την ίδια τρομακτική αναλογία σημειούμενο αποδεκατισμό στις τάξεις εκείνων που εγκαταστάθηκαν στο Μισεχνίς, στο Κόλισαρ και σε άλλες γύρω περιφέρειες.

Όλεθρος που ξεπερνά τη φαντασία του ανθρώπου! Τρεις μήνες, σκοτεινός και αγέλαστος, ο Χάρος θέριζε αλύπητα στο άμοιρο χωριό με την ίδια σχεδόν αναλογία, αποδεκατίζοντας τις τάξεις των δυστυχισμένων οικογενειών, που είχαν την τραγική ατυχία να εγκατασταθούν μέσα και γύρω από το χωριό. Εστέναζε βαριά ο τόπος μέσα στην ατμόσφαιρα εκείνη του θανάτου. Όσο για τους νεκρούς, αυτούς τους πήγαιναν βιαστικά, χωρίς παπά και συνοδεία, και τους έθαβαν στη βορειοανατολική πλαγιά του βουνού, με κάποια ευλαβική φροντίδα, μα σε λίγο ομαδικά ανά 20-30 τους πετούσαν μέσα σε κοινούς λάκκους. Κι όταν τύχαινε μέσα στη βία των στιγμών να είναι λίγο το χώμα που τους σκέπαζε, δεν ήταν σπάνιο να βλέπης να σπαράζωνται τα πτώματα από τους πεινασμένους σκύλους. Συχνά επίσης τύχαινε να παραμείνη ολόκληρες ημέρες άταφος ο νεκρός μέσα στο ίδιο δωμάτιο με τους κατάκοιτους οικείους του.

Όταν η επιδημία είχε φτάσει στο ζενίθ, οι Τούρκοι μετέτρεψαν ένα μικρό συγκρότημα οικημάτων σε νοσοκομείο, που ελειτούργησε την υπόλοιπη περίοδο της επιδημίας, υπό την διεύθυνση ενός εξωμότου Αρμενίου στρατιωτικού ιατρού. Δυστυχία όμως σε κείνους που κατέφυγαν εκεί και ζήτησαν προστασία και περίθαλψη. Δεν είδα προσωπικώς τα όσα τρομερά είχαν διαδραματισθή μέσα εκεί. Αλλά από αδιάψευστες μαρτυρίες πολλών αυτοπτών αποδεικνύεται ότι φρικώδεις συνθήκες επικρατούσαν μέσα στο κατ' ευφημισμόν

νοσοκομειακό ίδρυμα. Ελάχιστοι διέφυγαν το θάνατο από κείνους που κατέφυγαν στη σύγχρονη εκείνη κόλαση του Δάντη».

Αλλά ούτε και με το άγριο αυτό θανατικό τελειώσανε τα βάσανα: «...Πριν να κοπάση ο μεγάλος σάλος της επιδημίας παρουσιάστηκαν και τα πρώτα κρούσματα των θανάτων από πείνα. Και αυτή η δεύτερη δοκιμασία συμπλήρωσε το έργο της ολοκληρωτικής καταστροφής και του αποδεκατισμού. Όσοι κατώρθωσαν να διασωθούν από την κόλαση του Μπιρκ έπεσαν στης άλλης φοβερής δοκιμασίας τα δίχτυα. Εγνώρισαν την πείνα, τη μακροχρόνια πείνα, με όλα τα φοβερά συνεπακόλουθά της...».

Αυτό ήταν άλλωστε μοιραίο να συμβή, αφού επί μήνες, πότε με τις συνεχείς οδοιπορίες και πότε με της θανατηφόρου επιδημίας το πλήγμα, είμεθα καταδικασμένοι σε αναγκαστική απραξία, ενώ πολύ γρήγορα εστείρευσαν τα ολίγα χρήματα ή κοσμήματα και προικώα είδη, που λίγο - πολύ διέθετε η κάθε οικογένεια.

Μέρα με την ημέρα εξηντλούντο οι οικονομικές μας δυνατότητες, ενώ οι φτωχότεροι από μας, απ' αυτό ακόμη το πρώτο της δοκιμασίας στάδιο, έφθασαν να μην έχουν τα μέσα να αγοράσουν και αυτό το ψωμί τους ακόμη. Με ποια μέσα από εκεί και πέρα θα προμηθευόμεθα τα αναγκαιούντα για την συντήρησή μας;

Όσοι υπέκυψαν στη φοβερή νόσο πολύ βεβαίως υπέφεραν, αλλά τουλάχιστο δεν στάθηκε μακροχρόνια η φοβερή δοκιμασία τους. Υπέφεραν εβδομάδες· ένα μήνα, δύο μήνες, στο τέλος απέθαναν και γλύτωσαν και δεν γνώρισαν όσα η κακή μοίρα επεφύλαξε στους άλλους. Αλοίμονο... Στο τέλος και αυτοί εγνώρισαν το θάνατο, με μόνη τη διαφορά ότι έφθασαν στο τέλος της άχαρης και φαρμακωμένης ζωής των, αφού πρώτα διήνυσαν μια μαρτυρική μακροχρόνια περίοδο.

Όλα αυτά και πολλά άλλα σήμαινε η λέξη «εκτοπισμός».

ΑΓΩΝΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΛΥΤΡΩΜΟ

Η ΕΝΟΠΛΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Πολύμορφη ήταν η άμυνα του ελληνισμού, που πρώτα - πρώτα εκφράστηκε με την ομαδική και γενική παθητική αντίσταση. Παρά τους τόσους κατατρεγμούς, άντεχε και υπόμενε η μεγάλη μάζα του λαού όλα όσα σοφιζόταν ο βάρβαρος βασανιστής, χωρίς λιποψυχιά, δίχως λύγισμα της ψυχής του στο δρόμο του μαρτυρίου. Όπως κι άλλοτε —μέσα στους μαύρους αιώνες της σκλαβιάς— βλέπουμε και τώρα γυναίκες να ρίχνωνται σε γκρεμούς και σε ποτάμια, άντρες να πέφτουν κάτω απ' το μαχαίρι του δυνάστη ή ν' ανεβαίνουν σε κρεμάλες, αλλά πουθενά δειλιάσματα κι απαρνήσεις του Έθνους ή της Χριστιανοσύνης.

Ήσαν πολλοί κι εκείνοι που φεύγαν. Με κίνδυνο της ζωής τους χιλιάδες «φυγόστρατοι» το σκάζαν απ' τα εργατικά τάγματα και κρυβόντουσαν ή προσπαθούσαν να φύγουν για τη Ρωσία, προτιμώντας να μπουν στη θανατερή περιπέτεια ενός αβέβαιου ταξιδιού στη Μαύρη Θάλασσα παρά να μείνουν στη δούλεψη του Τούρκου και τους εξευτελισμούς. Είναι ολόκληρη ιστορία τούτες οι δραπετεύσεις, κρυφές συνεννοήσεις, κρυφά συναπαντήματα, παγίδες που στήνανε οι Τούρκοι με άπιστους ομόθρησκους καπετανέους καϊκιών, που συμφωνούσαν, πληρωνόντουσαν, για να παραδώσουν στο τέλος τους «γκιαούρηδες» και να τους οδηγήσουν στη φυλακή, την εξορία ή την κρεμάλα. Κι όμως, ξέροντας όλα τούτα οι Ρωμιοί, έκαναν το σταυρό τους κι έφευγαν.

Καμιά φορά βλέπουμε και πράξεις απελπισμένου ηρωισμού και περηφάνειας, σαν κάποιους αντίλαλους που μας έρχονται απ' το Αρκάδι και το Κούγκι. Στο χωριό Καρακιόλ της περιφέρειας Αμισού, τούρκικος στρατός είχε περικυκλώσει το σπίτι του φυγόστρατου Παντελή Ελευθερίου, που βρισκόταν κρυμμένος μέσα στην οικογένειά του. Λυσσομανούσαν απ' έξω οι Τούρκοι:

—Ατς καπού!

«Άνοιξε την πόρτα». Αλλά η πόρτα δεν άνοιγε, γιατί αν θ' άνοιγε, γυναίκα, αδελφές, παιδιά, μητέρα, θα βρισκόντουσαν στα νύχια των στρατιωτών, με σίγουρη την ατίμωσή τους. Αντί γι' αυτό, λοιπόν, καλύτερος ο θάνατος — μια βροντή τράνταξε το σπίτι κι όταν μπήκαν οι Τούρκοι βρήκαν μια μάζα από σάρκες. Μια βόμβα του άντρα έδωσε την περήφανη απάντηση και λύτρωση.

Κορυφαία, ωστόσο, έκφραση της αντίστασης του Πόντου στάθηκε το αντάρτικο. Έπρεπε κάπως να προστατέψη καθένας τον εαυτό του —πιο θετικά— και να προστατευτεί επίσης ο άοπλος λαός, κάποια φοβέρα να υπάρχει, ένας φραγμός στην αφηνιασμένη μανία των Τούρκων. Έτσι γεννήθηκε και πρόβαλε επάνω στα βουνά μια καινούργια κλεφτουριά, τραχειά, αγριεμένη, γεμάτη απ' την οργή και τη δίψα της εκδίκησης για το αίμα των αθώων που χυνόταν.

Το ξεκίνημα του αντάρτικου έγινε, λένε, από ένα περιστατικό στα τάγματα εργασίας: Μια μέρα ένας απ' τους βασανισμένους Ρωμιούς μέσα σε κάποιο τάγμα που έσπαζε πέτρες, πήρε γράμμα απ' την γυναίκα του, παράτησε το τσεκούρι του κι άρχισε να το διαβάζη με μεγάλη λαχτάρα. Ήταν ψηλά στον δρόμο μιας έρημης βουνοπλαγιάς, όπου δεν ακουόταν παρά το ξερό, μονότονο χτύπημα των τσεκουριών των σκλάβων κι οι μακρυνές βλαστήμιες του τσαούση, που γύριζε από ομάδα σε ομάδα.

Διάβαζε ο δυστυχισμένος, τα μάτια του βούρκωσαν κι άρχισε να λέη στον πλαϊνό του για τα δεινά που τούγραφε η γυναίκα του, πείνα και δυστυχία και ξεσπίτωμα και φοβέρες των Τούρκων ότι θα κάψουν το χωριό τους, επειδή ψάχνανε για φυγόστρατους και δεν τους βρίσκαν. Μαυρίλα εδώ, λαχτάρα εκεί, δάκρυζε ο άνθρωπος κι αναστέναζε, όπου νάσου τον βλέπει ο τσαούσης ότι είχε παρατήσει την δουλειά, τρέχει, τον βλαστημά και τον βαρά με το καμτσίκι στο πρόσωπο, ουρλιάζοντας, «βάι ντινινί, αβρατινί, γκιαούρ ογλού γκιαούρ»!

Οργή και πόνος έγιναν μονομιάς μπαρούτι και φωτιά μέσ' στην ψυχή του Έλληνα, αρπάζει το τσεκούρι και το κατεβάζει στο κεφάλι του τσαούση, που σωριάστηκε. Ύστερα παίρνει δρόμο, φεύγει μαζί κι ο φίλος του, τρέχουν κι οι δυο, τρυπώνουν σ' ένα δάσος, κρύβονται και μένουν εκεί μέρες και μέρες, τρώγοντας χόρτα κι αγριόριζες. Αλλά από τον φόβο της εκδίκησης των Τούρκων ακολούθησαν κι άλλοι —έτσι κι αλλιώς ήσαν χαμένοι— οι δυο γίνονται τρεις, πέντε, δέκα, κι όπου ξεμονάχιαζαν Τούρκο χυμούσαν απάνω του, τον γδύναν, του παίρνανε τα όπλα και ανέβαιναν στο βουνό.

Έτσι ιστορούνε την αρχή του αντάρτικου μερικοί απ' όσους θέλησαν να γράψουν την ιστορία εκείνων των καιρών, αλλά κι αν το περιστατικό αυτό το έπλασε μόνο η φήμη, κρύβει, ωστόσο, όλη την αλήθεια για τον τρόπο που γεννήθηκε ο ένοπλος αγώνας στα βουνά του Πόντου. Δεν ήταν προμελετημένη η αντίσταση, ούτε κι οργανωμένη, αλλά μια αυθόρμητη κίνηση απόγνωσης, ένα πηγαίο ξέσπασμα οργής, σχεδόν πρωτόγονο, κάτι σαν λειτουργία ενός πανάρχαιου νόμου των περήφανων λαών που αντιστέκονται στους χαλασμούς των πιο τραγικών ενάντιων καιρών κι επιβιώνουν μέσα στους αιώνες.

Μελετώντας κανείς τα όσα έχουν γραφή για το αντάρτικο, βλέπει ότι έχει δυο περιόδους ο αγώνας. Η πρώτη αρχίζει απ' το 1914 και φτάνει μέχρι την Ανακωχή —τέλος του 1918— όταν κατάπεσε το ηθικό των Τούρκων και σταμάτησε ο άγριος κατατρεγμός των Ελλήνων. Η δεύτερη ξεκινά με την εμφάνιση του Κεμάλ, όταν ξανάρχισε πιο λυσσασμένο το κυνήγι κι έφτασε στο κορύφωμά του το μαρτύριο του λαού.

Είναι κρίμα, ωστόσο, γιατί δεν υπάρχει ένα ιστόρημα γραφτό για τη δράση του αντάρτικου στον δυτικό Πόντο —βουνά της Αμισού, Πάφρας, Αμάσειας, Έρπαα κ.τ.λ.— ούτε και στοιχεία αρκετά για τους φημισμένους οπλαρχηγούς της περιοχής εκείνης. Σκόρπιες σελίδες μας σώθηκαν μόνο, μερικά ημερολόγια, όπως και θύμησες προσωπικές που είδαν το φως σε βιβλιαράκια των Ποντίων, περιοδικά κι εφημερίδες. Μόνο η Σάντα, στ' ανατολικά του Πόντου, βρήκε τον ιστορικό της στο πρόσωπο ενός δημοδιδάσκαλου, του Μιλτιάδη Νυμφόπουλου, που ξόδεψε πολλά χρόνια της ζωής του για να μας δώση μια ολοκληρωμένη ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας του, όπου βρίσκει κανείς κι όλες τις λεπτομέρειες του ένοπλου αγώνα της.

Πολλά έχουν γραφή γύρω απ' το θέμα του ένοπλου αγώνα κι έχουν ποικίλες κρίσεις διατυπωθή. Δεν θ' ακολουθήσω εκείνους που κατάκριναν σαν άστοχη την αντίσταση, πιστεύοντας ότι αυτή έγινε αίτια για τα μεγαλύτερα δεινά του Πόντου και τις περισσότερες σφαγές. Είναι σα ν' αγνοούν την ιστορία των Τούρκων και ιδιαίτερα των Νεοτούρκων —την βάρβαρη κι αδίσταχτη ορμή τους ξεπέρασε ο Κεμάλ— για τους οποίους η εξόντωση της χριστιανοσύνης ήταν πρόγραμμα και πίστη. Τα επίσημα έγγραφα των μυστικών Αρχείων της Βιέννης, μας δείξαν ότι κι οι σύμμαχοι ακόμα της Τουρκιάς καταλαβαίναν ότι το αντάρτικο ήταν μια δικαιολογία για την εξόντωση του Ελληνισμού.

Και χωρίς τον αγώνα στα βουνά ή την κατοπινή κίνηση για την ανεξαρτησία του Πόντου, δεν θα δυσκολευόντουσαν οι Τούρκοι να βρουν τα χρειαζούμενα προσχήματα για την εφαρμογή των όσων εγκληματικών σχεδίων είχαν στο μυαλό τους, κι απ' τα οποία εξαρτούσαν την προκοπή και την ανόρθωση του τόπου τους. Κι όσο για τον Ελληνισμό του Πόντου, χωρίς την ψυχική του άμυνα και χωρίς τον ένοπλο αγώνα του αντάρτικου, θ' αποδειχνόταν ένας λαός με ραγιάδικη ψυχή, και τέτοιος βέβαια δεν ήταν. Ο λαός εκείνος που ολόκληρους αιώνες άντεξε στους κατατρεγμούς, που φύλαξε αμόλευτη την ψυχή, την πίστη και το εθνικό του φρόνημα πάνω στα κορφοβούνια, στα μοναστήρια, στις κατακόμβες και τις σπηλιές της γης, για ν' αναστηθή και πάλι ακμαίος στα πατρικά του χώματα, δεν ήταν δυνατό να σκύψη απλά το κεφάλι του για να τον σφάξουν. Όπου μπορούσε ν' αντισταθή, αντιστάθηκε. Όσο μπορούσε ν' αγωνιστή, αγωνίστηκε. Γιατί είχε μέσα του το σπέρμα της ζωής κι όχι του θανάτου.

Δεν ήταν, άλλωστε, κάτι το εντελώς καινούργιο ο ένοπλος αγώνας. Απ' τα πολύ παλιά χρόνια του κατατρεγμού δημιουργήθηκε αντάρτικο, με τον ίδιο τρόπο που είχαν δημιουργηθή στην Παλιά Ελλάδα οι Αρματωλοί και Κλέφτες. Ανάμεσα στις πολύβουες ρεματιές και τα πυκνά ελατόδασα της Σάντας αντιλάλησε το τουφέκι των παλληκαριών της τον ίδιο καιρό που αντιλαλούσε στα βουνά της Ρούμελης και του Μωριά, θρύλος γίνηκαν τα παλληκάρια της βουνίσιας πολιτείας καθώς κρατούσαν ψηλά την τιμή και την περηφάνεια του Ελληνισμού στα μέρη εκείνα.

Ας ξεφυλλίσουμε λίγο τις παλιές ηρωικές σελίδες προτού προχωρήσουμε στο σύγχρονο αντάρτικο.

Προς τ' ανατολικά της γης του Πόντου, 50 χιλιόμετρα μακρυά απ' την Τραπεζούντα, υψώνουν την κατσούφικη θωριά τους τα βουνά, που κρύβουν μέσα στις καταχνιές τους τα εφτά χωριά της Σάντας. Παλιοί συγγραφείς μας άφησαν ζωντανές περιγραφές όλης της περιοχής —εκεί βρίσκονται και τα μοναστήρια Σουμελά, Περιστερεώτα, Βαζελώνος— όπου ερχόντουσαν σοφοί ερευνητές απ' όλον τον κόσμο για να μελετήσουν την πανάρχαια ιστορία τούτων των μερών ή ψάχναν να βρουν ποιο απ' όλα ήταν το περίφημο βουνό του Ξενοφώντα, γιατί από πολλές βουνοκορφές μπορούσε να δει κανείς στα βάθη του ορίζοντα την «θάλαττα». Μέχρι κι ο τόσο γνώριμός μας Φαλμεράιερ σκαρφάλωσε σε κείνα τα βουνά, τα θαύμασε κι έμεινε κάμποσο καιρό στην Παναγία την Σουμελά για τις μελέτες του.

Να πάρουμε λοιπόν, πρώτα - πρώτα, μια ιδέα του χώρου. Έγραφε ο Σάββας Ιωαννίδης στα 1870:

«...Η δε εντεύθεν οδός μέχρι της Σουμελάς έχουσα τρίωρον απόστασιν είναι υπέρ τον ποταμόν, όστις δια τους πολλούς καταρράκτας και την εκ τούτων μεγάλην βοήν παρέχει έκπληξιν τινά τοις διαβάταις, όσον τρόμον προξενούν και οι μεταξύ αυτού και της οδού κρημνοί και βράχοι. Το δασώδες δε και το πλείστον του χρόνου ομιχλώδες της φάραγγος, εμποιεί μελαγχολίαν. Η δε προς τας υπωρείας της Σουμελάς μιας ώρας οδός είναι σκοτεινοτάτη και μελαγχολική, επειδή τα υψηλά δένδρα δι' ων διέρχεται δεν συγχωρούσι τας ακτίνας του ηλίου να την επισκέπτωνται και η ομίχλη ενταύθα γίνεται πυκνοτέρα όσον τις πλησιάζει τας υπωρείας. Ενταύθα δε όπου σχεδόν τελειώνει η φάραγξ είναι γέφυρα από της οποίας τότε μόνον παρουσιάζεται το όρος Μελά, όλως μέλαν και υψηλόν και περί τους 1.500 πόδας ύψους. Φαίνεται δε η κορυφή του εγκύπτουσα εις την φάραγγα και εν τω μέσω τούτου του μέλανος όρους φαίνεται ευθύς ως κεκολαπτωμένη η Μονή, καταπληκτικήν έχουσα θέαν. Από της γεφύρας δε μέχρι προ της Μονής σχεδόν είναι ημίσεια ώρα και η οδός προς αυτήν είναι ελικοειδής, έχουσα υπέρ τους 40 ελιγμούς ή «κουτσαγγέλια», κατά την επιτόπιον διάλεκτον. Ενταύθα δε παρά τω βράχω είναι κτισμένη

μεγάλη λίθινος κλίμαξ εξ 80 βαθμίδων, όπου τις απαντά σιδηράν πύλην, ήτις είναι η μία και μόνη είσοδος της Μονής. Ο δε ταύτης θυρωρός αφού ειδοποιήση τον ηγούμενον και λάβη την άδειαν, ανοίγει την πύλην και τότε εξ αυτής πάλιν κατέρχεται τις κλίμακα υπέρ τας 90 βαθμίδας, υπό τον κρότον των βαρυήχων και δεινώς ηχούντων κωδώνων, ου μικράν παρεχόντων συγκίνησιν. Ευθύς δε προ της κλίμακος ταύτης είναι και ο κυρίως ναός λελατωμημένος εντός του μέλανος βράχου».

Ο Κ. Παπαμιχαλόπουλος, μας άφησε τούτη την εικόνα:

«Μύριοι εκατόγχειρες Βριάρεω δεν ήθελον δυνηθή να μετακινήσωσι ή να σείσωσι απλώς την γιγάντειον πέτραν ήτις αποτελεί την βάσιν της μονής του Αγίου Γεωργίου του Περιστερεώτα. Τούτο μόνον φαντάζομαι, ότι εν τη αναδύσει των ορέων και τη κατακρημνίσει άλλων εις βυθούς θαλασσών και ωκεανών, κατά τινα προγενεστέραν γεωλογικήν περίοδον του πλανήτου ημών και τη οριστική διαμορφώσει του φλοιού της γης, η φύσις, είτε δια της διαβρώσεως των υδάτων, είτε δι' άλλης μηχανής, αφήκεν εκεί, εις το μέσον της επικλινούς πλευράς πανυψήλου όρους, την κολοσσιαίαν εκείνην πέτραν, ίνα μετά αιώνας αιώνων υπηρετήση εις τον σκοπόν, προς ον όντως εχρησιμοποιήθη.

»Το αδοκήτως μονήρες του βράχου εκείνου, το πάντη απότομον και εκ τούτου, αγνοώ πώς, ωραίον, η πληθύς και ποικιλία των τοίχων και των οικοδομών, αποτελουσών γραφικώτατον σύνολον επιστεφόμενον δι' επάλξεων και κωδωνοστασίων και σταυρών, τα βαθυπράσινα εντεύθεν, υποκίτρινα δ' εκείθεν δάση, άτιν' απαρτίζουσι τα έσχατα της εικόνος, καθιστώσι το θέαμα μεγαλοπρεπές, αξιοθαύμαστον! Μοι επέρχεται δε εις τον νουν σύγκρισις μεταξύ των δύο μονών, της Παναγίας και του Αγίου Γεωργίου, της Σουμελάς εκείνης και του Περιστερεώτα τούτου. Εκεί η σεμνή Παναγία, η αιδήμων Παρθένος, εστεγάσθη μετριοφρόνως μετά του εν ταις αγκάλαις αυτής θείου βρέφους, ως ότ' εν τω βίω, έφευγε μετ' αυτού εις Αίγυπτον εστεγάσθη, υπό τον υπομέλανα βράχον του όρους Μελά και εύρεν εν τω σπηλαίω τον ναόν αυτής. Ενταύθα τολμητίας, ανδρείος και μεγαλοπρεπής ο χαριέστατος αναβάτης του αελλόποδος ίππου, ο ωραίος και πολυλάτρευτος της χριστιανοσύνης άγιος, ο Άγιος Γεώργιος, νομίζει τις ότι ερρίφθη, ως δι' ενός πηδήματος, εκ τινος των υπερκειμένων βουνών δια του αχωρίστου ίππου αυτού εις την λευκάζουσαν πέτραν ταύτην και ενέπηξεν επ' αυτής το δόρυ...».

Προχωρώντας στην περιγραφή απ' τον εξώστη της μονής, σημειώνει: «Τον ναόν περιθέει εξώστης, παρέχων θέαν σχεδόν καθ' όλας τας διευθύνσεις, προς το ύπερθεν όρος, προς τα ένθεν κακείθεν και άνωθεν και κάτω και εγγύς και μακρόν κείμενα δάση, προς την χαράδραν, προς την θάλασσαν, ενώ αμέσως κάτωθι υπό τους πόδας του θεατού χαίνει βάθος πολλών δεκάδων και μικρόν τι περαιτέρω εκατοντάδων μέτρων... Αλλά τότε παρετήρησέ τις ημών εις το βάθος της κάτωθι λοχμώδους χαράδρας, δύο ή τρεις εκατοντάδας μέτρων υφ' ημάς, ελαφρόν τι νέφος, λευκόν ή λευκοκύανον, ωσεί καπνόν αναμεμιγμένον μετά των θάμνων. Ενώ δε ηρωτώμεν μη τούτο προήρχετο εκ της καπνοδόχης των κατεσπαρμένων εκεί «μοσσύνων», εκείνο αυξηθέν τάχιστα, επλήρωσεν ολόκληρον το βάθος και ανήρχετο προς τα άνω εξοιδούμενον και εξογκούμενον. Πριν δ' ημείς προφθάσωμεν να μάθωμεν σαφώς παρά των ειδότων περί του φαινομένου, εντός ολίγων λεπτών της ώρας, ευρισκόμεθα ημείς αυτοί μεθ' απάσης της Μονής εν τοις λευκοίς κόλποις της ομίχλης. Ανήρχετο δε αύτη ταχεία, ακατάσχετος, συστρεφομένη και στροβιλιζομένη κατά γιγαντιαίας τολύπας προς τας κορυφάς των ορέων, και υπερέβη αυτάς και συνεκάλυψε τα πάντα. Ενόμισα τότε ότι ευρίσκομαι εντός του χάους του καλύπτοντος το Σύμπαν προ της Δημιουργίας, ότε η γη ην αόρατος και ακατασκεύαστος και σκότος έπέκειτο επάνω της αβύσσου».

Και αλλού: «...Αλλ' εντεύθεν περίπου, πριν ή φθάσωμεν εις το δεξιά της οδού χωρίον Σπαλάτα, 800 μέτρα υπέρ την θάλασσαν κείμενον, ώφειλον ίσως ν' αποθέσω τον κάλαμον και να κλείσω δι' αποσιωπητικών το κεφάλαιον τούτο, ίνα μη ευτελίσω δι' αποπείρας αμαυράς ή ατελούς αναπαραστάσεως την θαυμασίαν εικόνα των πέριξ μερών. Πάσα δ' απεικόνισις και υπό του αρίστου επιχειρουμένη χρωστήρος, υπολειφθήσεται της αληθείας κατά πολλάς παρασάγγας... Διήλθον τετράκις τα ονομαστά δάση του Τυρόλου. Επεσκέφθην εννεάκις την Ελβετίαν και είδον τας εν αυτή Άλπεις κατά πάσαν διεύθυνσιν, ως η πρίκλυτος και περικαλλής εκείνη του Ιντερλάκεν, παρά την Βέρνην. Έζησα επί μήνας παρά τον θαυμάσιον Μέλανα Δρυμόν της Βυρτεμβέργης, αλλ' ουδαμού είδον τοιαύτα δάση ωραία, ποικίλα, πυκνά, δροσερά, αναμεμιγμένα και συμπεπλεγμένα μετά θαλερωτάτης χλωρίδος του θαμνώδους κόσμου, συμπεφυρμένα μετά του πλέγματος των αναρριχωμένων ή ερπόντων φυτών και της παντοίας άλλης βλαστήσεως, από της λεπτοτάτης βελονοειδούς χλόης μέχρι του μάλλον πλατυφύλλου είδους».

Τέλος, φτάνοντας κάποτε προς την μονή Σουμελά: «...Ύψος ενταύθα υπέρ την θάλασσαν 1.320 μέτρα. Οίον κατασκεύασμα της φύσεως και της τέχνης! Οία η μεγαλοπρέπεια της θέας αυτού! Οία η εξ αυτού εκγιγνομένη εις την ψυχήν κατάπληξις! Οίον δε και το εντεύθεν θέαμα προς τα κάτω, όπου χαίνει η βαθεία χαράδρα και προς τ' άνω, όπου εξακολουθεί υψούμενος ολοκάθετος και κοίλος ο μέγας βράχος επί εκατοντάδας μέτρων! Οία η θέα προς τ' απέναντι ωραία βουνά, κατάφυτα, ποικίλα το χρώμα, αλλά πάντοτε πράσινα! Και ο Πυξίτης ακούεται μέχρις ημών, εις τούτο το ύφος, ερίγδουπος. Ότε δε εις ταύτας, τας εκ των πρώτων στιγμών ισχυράς εντυπώσεις προσετέθη και ο ήχος των κωδώνων, κρουομένων συνήθως επί τη αφίξει ξένων, και η αντήχησις εις τας φαινομένας πλευράς των βουνών και τας αφανείς ρωγμάς των χαραδρών, τότε υπερκόσμιον αίσθημα κατέλαβε την ψυχήν μου και ενεθυμήθην ότι είχε πληρέστατα δίκαιον ο Φαλμεράυερ εκείνος, ο περιηγηθείς το πλείστον της Ευρώπης και της Ανατολής και γνωρίσας πλείστας άλλας χώρας του κόσμου, επί πολύ δε παραμείνας και εν τη Μονή Σουμελά, ότε συνέγραψε την «Ιστορίαν της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος», λέγων που εν κατακλείδι της περιγραφής των πέριξ της θέσεως της Ιεράς Μονής ταύτης: «Ουδέν μέρος τυγχάνει εν τω κόσμω προσφορώτερον προς ίδρυσιν τοιούτου θρησκευτικού αναχωρητηρίου, ή οι πλήρεις μαγείας δρυμώνες ούτοι του κολχικού όρους Μελά».

Αν και στον ίδιο τούτον βουνίσιο χώρο βρίσκεται η Σάντα, είναι όμως αλλοιώτικη. Να πώς την περιγράφει ο Νυμφόπουλος:

«...Χώρα πετρώδης, ψυχρή, άγονη, αποκλεισμένη μέσα στα βουνά, που την έβλεπε μονάχα ο Θεός, κατώρθωσε απ' τα παλιά χρόνια να δέχεται στους κόλπους της πολλές χιλιάδες κατατρεγμένων Ελλήνων, να τους τρέφη απ' το υστέρημά της, να τους κάνει φανατικούς χριστιανούς και φανατικώτερους Έλληνας, να τους εμπνεύση αργότερα την Μεγάλη Ιδέα και να τους κάνει ικανούς ν' αμύνωνται ως την τελευταία στιγμή κατά των παρανομιών μιας καταχθόνιας κυβέρνησης. Τα άλλα ελληνικά κέντρα ήσαν οπωσδήποτε αυτάρκη. Η Τραπεζούντα, η Κερασούντα, η Σαμψούντα κι οι άλλες πολιτείες είχαν το εμπόριο και τις τέχνες, όλα τα χωριά του Πόντου είχαν την γεωργική και κτηνοτροφική τους παραγωγή και μόνο η Σάντα ήταν άγονη, με κλίμα Σιβηριακό, καταδικασμένη σε θάνατο. Και όμως, αυτή η καταδικασμένη θαυματούργησε. Έγραψε με το αίμα της την Ιστορία της, δοξάστηκε, υψώθηκε στο επίπεδο του Σουλίου και της Μάνης... Τα παλληκάρια της Σάντας όλων των εποχών, όπως επίσης και πολλά παλληκάρια της Σαμψούντας και της Αμάσειας αναδείχτηκαν οι υπερασπιστές της τιμής του ελληνισμού του Πόντου...».

Σε ύψος 2.300 μέχρι 2.900 μέτρα φτάνουν τα βουνά της Σάντας... «με γκρεμούς, με σπηλιές, με βαθιές χαράδρες και δάση απέραντα. Είχε και μαγευτικά οροπέδια όπου βρίσκονται τα παρχάργια των Σανταίων. Τα κεντρικά χωριά της βρίσκονται σε υψόμετρο 1.500-1.800 μέτρων...».

Ο Κ. Παπαμιχαλόπουλος έγραφε για τους Σανταίους: «...Οι Σανταίοι εισίν άνδρες καλοί και εύσωμοι, γενναίοι δε και ανδρείοι. Εφ' όσον ευρίσκονται εν Σάντα οπλοφορούσι, περιβαλλόμενοι επιχαρίτως τα πολλά και ποικίλα όπλα αυτών και τα συναφή τούτοις κοσμήματα. Έχουσι δε ελευθέραν την οπλοφορίαν και τοπικήν τινα αυτοδιοίκησιν απονεμηθείσαν δια σουλτανικού φιρμανίου... Και αι Σανταίαι γυναίκες φημίζονται ως συνεταί, ανδρείαι και εργατικαί. Κατά την απουσίαν των ανδρών των αυταί φροντίζουσι περί πάντων εν τω οίκω και ταις έξω εργασίαις, φορούσι δε αύται εν ώρα ανάγκης τα όπλα των ανδρών προς φύλαξιν της τιμής αυτών και προς υπεράσπισιν και άμυναν της οικογενειακής περιουσίας».

Απ' τα πολύ παλιά χρόνια οι Σανταίοι είχαν το δικαίωμα της οπλοφορίας με κάποια τοπική διοικητική τους ανεξαρτησία, χάρη στο παρακάτω περιστατικό που αναφέρουν όσοι ασχολήθηκαν με την ιδιόμορφη τούτη και περήφανη βουνίσια πολιτεία:

Τους πρώτους αιώνες, λέει, μετά την κατάληψη της Τραπεζούντας απ' τον Μωάμεθ —1461— οι Τούρκοι πήραν στην κατοχή τους σε κάποια χώρα ένα σπουδαίο μεταλλείο ασημιού, αλλά βρισκόντουσαν σε αμηχανία γιατί κανένας μεταλλουργός δεν κατάφερνε να λυώση το μετάλλευμα. Ο σουλτάνος ρώτησε τότε ποιοι ήσαν οι καλύτεροι μεταλλουργοί της χώρας του κι ύστερα από έρευνα του είπαν ότι οι πιο καλοί τεχνίτες της δουλειάς ήσαν οι μεταλλουργοί της Σάντας.

Φώναξαν τους Σανταίους στην Κωνσταντινούπολη και από κει τους έστειλαν στο Πελιγράδ —έτσι λεγόταν ο τόπος όπου βρισκόταν το μεταλλείο— πήραν στα χέρια τους εκείνοι την δουλειά και σε λίγο διάστημα κατάφεραν αυτό που δεν είχε καταφέρει πριν κανένας άλλος. Το ασήμι έλυωνε τώρα κανονικά και κάτω απ' την επιστασία των Σανταίων το δύσκολο και πλούσιο μεταλλείο έγινε τόσο αποδοτικό, που ενθουσιάστηκε ο σουλτάνος κι ήθελε να κάνει κάτι καλό γι' αυτούς τους τόσο ικανούς τεχνίτες του δοβλετιού του.

Ζήτησε να παρουσιαστούν μπροστά του κι όταν ήλθαν τους είπε αφερίμ για την καλή τους τέχνη, και πρόσθεσε ότι έχουν την εύνοιά του κι όποια χάρη θελήσουν θα τους την κάνει. Εκείνοι ζήτησαν τρεις μέρες προθεσμία για να σκεφτούν κι ύστερα απ' τις τρεις μέρες ξαναπαρουσιάστηκαν, κάναν τους τεμενάδες τους και είπαν:

—Πολυχρονεμένε μας σουλτάνε, τίποτ' άλλο δεν ζητάμε παρά να μας χαρίσης τον τόπο μας. Να ζούμε ήσυχοι στα βουνά μας και κανένας να μη μας πειράζη.

Ο σουλτάνος ευχαριστήθηκε απ' την απάντηση των αντρών εκείνων που αγαπούσαν τόσο την πατρίδα και την λευτεριά τους και τους παραχώρησε υψηλό αυτοκρατορικό φιρμάνι, με το οποίο τους έδινε διάφορα προνόμια και ώριζε μόνο αυτοί να κατοικούν την χώρα τους και να τους υπερασπίζωνται οι τούρκικες πολιτικές και στρατιωτικές αρχές απέναντι σε όσους θα θέλαν να τους αδικήσουν ή να πατήσουν την πατρίδα τους.

Έτσι οι Σανταίοι, έχοντας αποχτήσει τέτοια προνόμια σε καιρούς που οι Τούρκοι αγάδες κατάτρεχαν την χριστιανοσύνη κι άρπαζαν ό,τι θέλαν, συνήθισαν να σηκώνουν το κεφάλι ακόμα και στους πιο αιμοβόρους από δαύτους και να υπερασπίζωνται το δίκιο και την

χώρα τους με τις ίδιες τους δυνάμεις. Ξεφυλλίζοντας την «Ιστορία της Σάντας» του Μιλτιάδη Νυμφόπουλου, θα παρακολουθήσουμε τους παλιούς εκείνους αγώνες.

ΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΗΣ ΣΑΝΤΑΣ

Διακόσια χρόνια πριν απ' την Ελληνική Επανάσταση αρχίζουν την αντίσταση τους οι Σανταίοι. Δεν είναι καθόλου εύκολοι οι καιροί. Ο Πόντος τούτη την εποχή είναι χωρισμένος σε τιμάρια μοιρασμένα σε αγάδες κι ο κάθε αγάς κυβερνά κατά τα γούστα του, ασκώντας δικαιώματα ζωής και θανάτου σε βάρος των ραγιάδων. Μπροστά στο μαχαίρι τέτοιων αφεντάδων πολλοί χριστιανοί τουρκεύουν κι άλλοι παίρνουν τα βουνά και κρύβονται σε δάση και σπηλιές για να σωθούν. Χιλιάδες είν' εκείνοι που ανηφορίζουν κατά την Σάντα κι έτσι σιγά - σιγά, σχηματίζονται, η μια μετά την άλλην, οι ενορίες της.

«Κατά το 1665 —αναφέρει ο Νυμφόπουλος— επαναλήφθηκαν από τους Τούρκους με όλη την φρικαλεότητά τους οι βιαιοπραγίες και οι καταπιέσεις εναντίον των Ελλήνων. Μανιασμένα και φανατισμένα μπουλούκια Τούρκων υπό την οδηγία σκληρών και απανθρώπων αγάδων που λεγόντουσαν τερεμπέηδες, διέτρεχαν τον Πόντο απ' άκρη σ' άκρη κι έφερναν παντού τον θάνατο, την ερήμωση και την καταστροφή».

Μερικοί από τους Τούρκους, αφού χυμούσαν στα ελληνικά χωριά κι οργίαζαν τρώγοντας και πίνοντας ή ζητώντας όμορφες γυναίκες, στο τέλος απαιτούσαν να τους δώσουν και «ντιch παρασί» ή «ντιch κιρασί», δηλαδή πληρωμή, ενοίκιο δοντιών, για τον κόπο που υποβάλαν τα σαγόνια τους και για την τιμή που κάναν στους Χριστιανούς να τραγανίσουν τ' αγαθά τους.

Μόνο η Σάντα είχε κάποια ησυχία και σιγουριά τούτη την περίοδο, κλεισμένη καθώς ήταν μέσα στα ψηλά βουνά της, μ' άντρες αρματωμένους κι επικίνδυνους και με το προστατευτικό φιρμάνι του σουλτάνου. Αλλά κι αυτή ακόμα δεν μπορούσε να είναι ξένοιαστη, γιατί οι γύρω Τούρκοι, συνηθισμένοι ν' αρπάζουν ό,τι θέλαν, δεν μπορούσαν να χωνέψουν μια τέτοια ανεξαρτησία των Σανταίων, τους είχαν στο μάτι και θέλαν να βάλουν χέρι στα μέρη τους, προ πάντων στα όμορφα «παρχάρια» τους — βοσκές και τόπους παραθερισμού.

Έτσι, ο κίνδυνος ήταν πάντα κοντά και οι Σανταίοι έτοιμοι να χτυπηθούν με τους φανατισμένους κι αχόρταγους γείτονες εχθρούς τους, που τους μισούσαν. Στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, έξαφνα, πρόβαλε ένας καινούργιος δυνάστης στα γύρω, ο φοβερός τερέμπεης Χατζή Σαλόγλου απ' την Τόνγια, που δεν ρήμαζε μονάχα τους Χριστιανούς, αλλά τάβαζε και με τους γείτονες Τούρκους αγάδες τιμαριούχους. Με την κατάσταση που επικρατούσε τότε στον Πόντο τρωγόντουσαν μεταξύ τους και οι Τούρκοι αγάδες και μάχονταν να βάλουν χέρι ο ένας στο τιμάριο του άλλου.

Αυτός, λοιπόν, ο Χατζή Σαλόγλου, αφού πολέμησε τους γύρω αγάδες και τους νίκησε, φούσκωσε τόσο, ώστε έκρινε πως έφτασε η ώρα να βάλη χέρι και στην περήφανη βουνίσια πολιτεία για ν' αναγνωριστεί αγάς της Σάντας. Το αγαλίκι τούτο το κυνηγούσαν κι άλλοι Τούρκοι γιατί ο τίτλος βάραινε πολύ — δεν ήταν λίγο νάχη ένας αγάς στην εξουσία του τους άντρες εκείνους που είχαν βγάλει τέτοιο όνομα.

Μεγάλο παλληκάρι πίστεψε τον εαυτό του ο Χατζή Σαλόγλου κι έστειλε ανθρώπους του να τρίξουν τα δόντια στους Σανταίους και να τους ζητήσουν φόρους. Εκείνοι είπαν ότι θα δώσουν και βάλθηκαν να κοιτάξουν πώς θα γλυτώσουν απ' αυτόν τον πιο επικίνδυνο εχθρό τους.

Δεν ήταν καλή εποχή εκείνη για την Σάντα. Οι πολύχρονοι αγώνες είχαν πλάσει γερούς πολεμιστές, αλλά το κακό ήταν ότι αυτοί, εγωιστές κι αγρίμια όπως καταντούσαν απ' τις νικηφόρες συγκρούσεις με τους Τούρκους, μόλις περνούσε ο κίνδυνος πιανόντουσαν και μεταξύ τους κι ακολουθούσαν σκοτωμοί ανάμεσά τους. Οι σκοτωμοί γεννούσαν μίση και διχόνοιες κι έδινε κι έπαιρνε η βεντέτα. Αλλά όπως γινόταν και στην Ελλάδα, μόλις κινδύνευε η πατρίδα ξεχνούσαν τα προσωπικά τους κι όλοι μαζί τρέχαν για τον σωσμό της.

Ένας οπλαρχηγός μονάχα θα μπορούσε να σώση την Σάντα τούτον τον καιρό —κρίναν όλοι οι Σανταίοι— κι αυτός ήταν ο Χαράλαμπος Αμοιράς, ξακουστός πολεμιστής, που για τον άφοβο χαρακτήρα και για την παλληκαριά του λεγόταν Κούρτος. Η λέξη αυτή στα τούρκικα σημαίνει λύκος —κουρτ— κι ο Αμοιράς είχε δειχτή πραγματικός λύκος ανήμερος στις μάχες με τους Τούρκους. Τα παλιότερα χρόνια, μάλιστα, είχε κάνει και υπασπιστής σ' έναν άλλον αγά, τον Μακούλογλου, γιατί κι αυτό συνηθιζόταν στα μέρη εκείνα, όπως και στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, αγάδες και πασάδες να διαλέγουν αντρειωμένους πολεμιστές από την Σάντα, που μ' ευχαρίστηση πολεμούσαν τους εχθρούς του αγά, αλλά και των Ελλήνων, άλλους Τούρκους αγάδες.

Όμως, ο Κούρτος έλειπε από την Σάντα, απ' όπου είχε φύγει τον καιρό των εσωτερικών καυγάδων και σκοτωμών, ζούσε στο Ερικλή κι είχε ορκιστή να μη ξαναγυρίση πίσω στην πατρίδα αν δεν σκοτώση πρώτα κάποιον απ' την εχθρική του οικογένεια των Γιακωβάντων. Τι να κάνουν οι Σανταίοι; Παρ' όλα αυτά πηγαίνουν και τον βρίσκουν και του λένε το και το, η Σάντα κινδυνεύει γιατί ο φοβερός Χατζή Σαλόγλου έστειλε ανθρώπους και θέλει να την κάνει αγαλίκι του.

Ξεχνά αμέσως τα προσωπικά του ο Κούρτος, αφήνει τον όρκο και παίρνει τον δρόμο για την Σάντα, όπου την μέρα του ερχομού του βρισκόντουσαν ακόμα οι απεσταλμένοι του αγά. Στέλνει, λοιπόν, ανθρώπους του και τους μηνά:

—Ο Κούρτος σας δίνει διαταγή το ίδιο τούτο βράδυ να βγήτε απ' τα σύνορα της Σάντας, αν αγαπάτε τη ζωή σας.

Οι Τούρκοι τρέχουν στον αρχηγό του αποσπάσματος και του λένε ότι αυτό κι αυτό μας λέει ο Κούρτος. Σκυλιάζει ο αρχηγός και στέλνει τρεις, τους πιο γερούς ανθρώπους του, να πάνε στο σπίτι του Κούρτου και να του πάρουνε τα όπλα. Πάνε εκείνοι κι ο Κούρτος τους ρίχνεται, τους παίρνει τα δικά τους όπλα και τους λέει:

—Να πήτε στον γενναίο τον αρχηγό σας, ότι τα δικά μας όπλα ας ελθη να τα πάρη ο ίδιος.

Φούντωσε ο αρχηγός, έστειλε κι άλλους —τους πιο ψυχωμένους που είχε— αλλά κι αυτοί πάθαν τα ίδια και χειρότερα, έτσι που κατάλαβε ο Τούρκος ότι άδικα κόπιαζε, γύρισε πίσω στον Χατζή Σαλόγλου με τους άντρες του και του είπε, ότι όσο ζούσε ο Κούρτος ήταν πολύ δύσκολο να υποτάξη την Σάντα και να την κάνει αγαλίκι του.

Κατάλαβε τότε κι ο αγάς πως δεν υπήρχε άλλος τρόπος να βγάλη απ' την μέση τον επικίνδυνο Ρωμιό, παρά μόνο με μπαμπεσιά, να τον σκοτώση. Γι' αυτό περίμενε την κατάλληλη ευκαιρία και σε λίγο καιρό έστειλε οχτώ ανθρώπους του στο πανηγύρι τ' Άη Γιάννη, 29 Αυγούστου, τάχα για να γλεντήσουν με τους χριστιανούς, αλλά με τον σκοπό να βρουν τον Κούρτο σε μια μπόσικη στιγμή και να του ρίξουν. Τόμαθε εκείνος, ξέφυγε, μάζεψε πάλι τα παλληκάρια του κι είχε άγρυπνα τα μάτια του ολούθε.

Κάποια βραδυά φτάνουν πάλι στην Σάντα άλλοι απεσταλμένοι του αγά και φέρνουν βόλτα επιδεικτικά στους δρόμους. Καθώς τους έπιασε, όμως, βροχή, μπήκαν κάπου, άναψαν φωτιά και ζεσταινόντουσαν. Τ' ακούει ο Κούρτος, παίρνει μαζί του μερικούς συντρόφους του και νάτος ξαφνικά μπροστά τους. Τινάζονται εκείνοι ν' αρπάξουν τα τουφέκια:

—Ταβράνμαϊν!

Ουρλιάζει ο Κούρτος —όπως θα λέγαμε «μη κουνιέστε»— χυμά απάνω τους με τα παλληκάρια του και τους δένει χεροπόδαρα. Τους κρατά όλη τη νύχτα και το πρωί σπάζει μερικά αυγά, τους πασαλείβει τα μούτρα, τους βάζει μπροστά στην φωτιά να ξεραθούν κι ύστερα δένει στην πλάτη του καθενός από ένα ψωμί και λέει:

—Το ξέρω ότι είσαστε πεινασμένοι, γι' αυτό σας δίνω αυτά τα ωραία ψωμιά της Σάντας. Μπορείτε να φάτε ο ένας απ' την πλάτη του άλλου. Άιντε, λοιπόν, τραβάτε στον αγά σας και να του πείτε όλα όσα είδατε.

Πήραν τον δρόμο εκείνοι κι έφτασαν στο φρούριο της Τούφας, όπου βρισκόταν ο αγάς. Του είπαν το τι πάθανε και τότε εκείνος τρελλάθηκε απ' το κακό του κι ορκίστηκε ότι θ' αφανίση την καταραμένη πολιτεία, θα πιάση αιχμάλωτους όλους τους Σανταίους και δεν θ' αφήσει λιθάρι επάνω σε λιθάρι στον τόπο τους. Μάζεψε γρήγορα, λοιπόν, όση δύναμη μπορούσε, 600 άντρες απ' το δικό του το τιμάριο και 300 απ' την περιφέρεια της Βαϊβούρτης, έτσι ώστε νάχη μαζί του μπόλικο ασκέρι για να τσακίση μια και καλή εκείνους τους γκιαούρηδες που τόλμησαν να εξευτελίσουν τους ανθρώπους του.

Το μαθαίνουν οι Σανταίοι και μαζεύονται για να σκεφτούν πώς θα μπορούσαν να παραβγούν σε μια τόσο μεγάλη δύναμη — όλοι οι πολεμιστές— ο Κούρτος κι ο Τριαντάφυλλος Βελβελές από το χωριό Ισχανάντων, ο Γερονόσογλους από το Πινατάντων, οι Τσιλιγκιάρηδες απ' το Ζουρνατσάντων, οι Κουρτάντ από το Πιστοφάντων, ο Βελής Μούτας απ' το Τερζάντων κι άλλοι απ' τις άλλες ομάδες κι ενορίες, τα λένε, συζητάνε κι αποφασίζουν να πιάσουν το κατάλληλο μέρος — ένα βράχο που κρέμεται επάνω στην λαγκαδιά, λίγο παρακάτω από ένα στενό που λεγόταν Φουρνόπον. Από εκεί μπορούσαν να φυλάνε το πέρασμα προς τα χωριά της Σάντας, ώστε μόλις θα πρόβαλλε ο αγάς με το ασκέρι να τον βαρέσουν από ψηλά με σιγουριά.

Φτιάξαν γρήγορα μοναχοί τους το μπαρούτι που τους χρειαζόταν κι έστειλαν έναν δικό τους —τον Δαμιανό Τσουμπάνο— σ' έναν γείτονά τους Τούρκο αγά, τον Χαβούζ ογλού, ζητώντας την βοήθειά του. Εκείνος, όμως, δίσταζε να τα βάλη με τον φοβερό Χατζή Σαρόγλου, τρόμαζε με την τόση δύναμη που μάζεψε κι αρνήθηκε να βοηθήση τους Σανταίους. Άλλο δεν έμενε, λοιπόν, παρά να τα βγάλουν πέρα μοναχοί τους.

Απέναντι στους χίλιους περίπου άντρες του Τούρκου αγά ήσαν πολύ λίγοι οι Σανταίοι πολεμιστές, αλλά υπήρχαν κι οι γυναίκες. Ξεσηκώνονται κι αυτές, ανασκουμπώνονται για τον αγώνα και μαζεύουν σωρούς τις πέτρες στο μέρος όπου κρίθηκε κατάλληλο για την μάχη κι απ' όπου θα μπορούσαν να τις ρίχνουν στα κεφάλια των στρατιωτών του επιδρομέα. Δεν ξέραν, όμως, από που θα περνούσε ο Χατζή Σαρόγλου —υπήρχαν κι αλλά περάσματα— γι' αυτό και βάλαν από τρεις σκοπούς σε τρία άλλα μέρη και τους είπαν ότι όποιοι δούνε τον εχθρό, θα ρίξουν τρεις τουφεκιές για ειδοποίηση. Οι άλλες ομάδες παρατάχτηκαν όπως κρίναν καλύτερα και περίμεναν όλοι τους με το τουφέκι στο χέρι. Άφοβος ο Κούρτος ψύχωνε όλους και τους έλεγε, ότι όσοι και νάναι οι Τούρκοι να μη κιοτέβουν, γιατί σίγουρα θα τους τσάκιζαν τα πλευρά απ' τις καλές εκείνες θέσεις που κρατούσαν.

Άξαφνα ακούονται οι τρεις τουφεκιές από το πέρασμα που είχαν σωστά υπολογίσει και τότε ρίχνονται κι οι άλλες μικρές ομάδες που είχαν σκορπιστή στα γύρω, ανεβαίνουν προς τον βράχο, ταμπουρώνονται καλά και μόλις άρχισε να ζυγώνη το ασκέρι του αγά, δίνει το σύνθημα ο Κούρτος.

Ανάβει αμέσως το τουφεκίδι, πέφτουν βροχή οι πέτρες, χτυπάνε οι άντρες, ρίχνουν οι γυναίκες — βόλια σφυρίζουν, κοτρώνες κατρακυλάνε προς τα κάτω, γεμίζει αντάρα ο τόπος κι αντιλαλάνε τα βουνά της Σάντας, τα χάνουνε οι Τούρκοι καθώς βρισκόντουσαν αφύλαχτοι κάτω απ' τους ταμπουρωμένους πολεμιστές. Κάθε προσπάθεια για να περάσουν ήταν μάταιη, τόβλεπε ο αγάς και σκύλιαζε, αλλά τι μπορούσε να κάνει μπροστά σ' εκείνους τους αναθεματισμένους τους διαβόλους κι εκείνες τις λυσσασμένες τις γυναίκες τους, που ρίχναν βροχή τις πέτρες κι άνοιγαν τα κεφάλια των αντρών του;

—Απάνω τους, ούρλιαζε. Απάνω στους γκιαούρηδες!

Που, όμως, «απάνω τους»; Πώς να σκαρφαλώσουν αφύλαχτοι σ' εκείνα τα κακοτράχαλα τα μέρη, αφού πίσω από κάθε πέτρα κρυβόταν κι ένα τουφέκι; Όσο ανηφόριζαν τόσο φούντωνε το κακό κι η λύσσα των Σανταίων. Σε κίνδυνο μεγάλο βρισκόταν τώρα κι ο ίδιος ο αγάς —βάι ντινινί, ιμανινί— βλαστημάει και δίνοντας διαταγή για οπισθοχώρηση στρέφει και παίρνει δρόμο προς τα κάτω. Φευγιό των Τούρκων, φωνές κι αλαλαγμοί των Ρωμιών, βλέπει ο αδελφός του Κούρτου, ο Ταγουστανλής, τον ίδιο τον Χατζή Σαλόγλου που πήρε την τρεχάλα, τον σημαδεύει και ρίχνει. Το βόλι, όμως, δεν πέτυχε τον ίδιο αλλά το άλογό του, πέφτει το ζωντανό, κατρακυλά κι ο ίδιος, φωνές, χαρές, αντάρα και χαλασμός.

Νύχτα έφτασε στην Τούφα ο αγάς με το ασκέρι του, ντροπιασμένος και μανιασμένος απ' το κακό του. Μπα, δεν ήταν να το χωνέψη τέτοιο μασκαραλίκι κι έκατσε και σχεδίαζε πώς θα μπορούσε σ' ένα δεύτερο γιουρούσι να δώση σ' αυτή τη φούχτα των γκιαούρηδων το μάθημα που χρειάζονταν.

Ούτε όμως κι οι Σανταίοι ησύχασαν με την νίκη τους. Ήξεραν ότι ο αγάς ήταν εκδικητικός και σίγουρα θα επιχειρούσε κι άλλα γιουρούσια, ίσως με μεγαλύτερες δυνάμεις, γι' αυτό και ζήτησαν αμέσως να βρουν κανένα Τούρκο σύμμαχο, επειδή οι ίδιοι ήσαν λίγοι. Για τον σκοπό αυτόν σκέφτηκαν να προσφέρουν το αγαλίκι της Σάντας σε κάποιον άλλον αγά, που νάναι, όμως, φίλος τους, να τους βοηθά την ώρα της ανάγκης και να μην ανακατεύεται στα εσωτερικά τους — μόνο μ' αυτόν τον τρόπο δέχονταν την προσφορά του τίτλου.

Μαζεύτηκαν, λοιπόν, τα συζήτησαν κι αποφάσισαν ν' αποκηρύξουν τον Χαφούζ ογλού που κιότεψε κι αρνήθηκε να τους βοηθήση την ώρα της ανάγκης. Στην θέση του ανακήρυξαν αγά της Σάντας τον φίλο τους Κιουτσούκ Αλή Χατζόγλου απ' την Ούζη, που με μεγάλη του χαρά δέχτηκε το αγαλίκι μαζί με την συμφωνία για βοήθεια.

Η γνώμη των Σανταίων ήταν να χτυπήσουν αμέσως τον Χατζή Σαρόγλου στη φωλιά του κι όχι να περιμένουν το καινούργιο του γιουρούσι, γιατί έτσι θα χανόταν πολύτιμος καιρός, αλλά και θα προετοιμαζόταν καλύτερα ο εχθρός τους. Σύμφωνος ήταν κι ο καινούργιος σύμμαχός τους κι έτσι ξεκίνησαν 110 Σανταίοι αρματωμένοι, ενώθηκαν με 39 Τούρκους του Κιουτσούκ Αλή κι όλοι μαζί ξεκίνησαν για το φρούριο της Τούφας, χτύπησαν το κονάκι του αγά, έκαψαν το φρούριο και σκότωσαν πολλούς άντρες του Χατζή Σαρόγλου, που τρομαγμένος έφυγε τη νύχτα στο χωριό Μεσαρέ κι από εκεί στο χωριό Καλάνεμα της περιφέρειας των Πλατάνων.

Ύστερα απ' αυτό οι νικητές πήραν πάλι τα βουνά τους ρίχνοντας μπαταριές χαράς κι όλος ο πληθυσμός της Σάντας βγήκε να τους υποδεχθή — ένας μόνο Σανταίος είχε σκοτωθή στη μάχη. Όσο για τον Κιουτσούκ Αλή, οι ντόπιοι ιστορικοί τον επαινάνε γιατί πολέμησε κι αυτός παλληκαρίσια με τους 39 δικούς του. Άλλη σύγκρουση δεν αναφέρεται μ' εκείνον τον φοβερό εχθρό των Σανταίων, παρά μόνο ότι το 1829 προσπάθησε πάλι να μαζέψη δύναμη για εκδίκηση, αλλά τα σχέδιά του τα ματαίωσαν οι Σανταίοι καταγγέλλοντάς τον στο βαλή της Τραπεζούντας, που πήρε μέτρα κι έτσι ησύχασαν οριστικά από δαύτον.

Έμενε, όμως, τώρα εχθρός τους ο Χαφούζ ογλού, ο αγάς δηλαδή που είχαν αποκηρύξει. Αυτός είχε θυμώσει για την καθαίρεσή του, πολύ περισσότερο γιατί οι Σανταίοι τον κατηγόρησαν ότι κιότεψε και δεν κράτησε τον λόγο του. Έτριζε τα δόντια του κι απειλούσε ότι θα συγυρίση τους Σανταίους αν δεν άλλαζαν την απόφασή τους. Προχωρώντας μάλιστα απ' τα λόγια στην πράξη, παραμόνεψε κάπου, καθώς έμαθε ότι είκοσι Σανταίοι γυρνούσαν απ' την Βαϊβούρτη στο χωριό τους, τους έπιασε και τους φυλάκισε. Χωρίς να χάσουν καιρό οι Σανταίοι στέλνουν αμέσως στο χωριό του αγά πενήντα παλληκάρια, που του μηνάνε:

—Αγά, θα κάψουμε κι εσένα και το χωριό σου αν δεν λευτερώσης αμέσως τους πατριώτες μας.

Ο Χαφούζ ογλού, που δεν ξεχώριζε και για μεγάλη αντρειοσύνη, όχι μονάχα λευτέρωσε αμέσως τους αιχμάλωτους, αλλά χάρισε και στους προεστούς της Σάντας από ένα περσικό σάλι, για να δείξη τις καλές προθέσεις του και ν' αρχίση μαζί τους μια καινούργια περίοδο φιλίας. Έτσι καλμάρανε εκείνοι κι αργότερα του ξανάδωσαν το αγαλίκι, αλλά χωρίς κανένα δικαίωμα ν' ανακατεύεται στα εσωτερικά τους.

Η εσωτερική διοίκηση της πολιτείας ήταν ιδιότυπη, αλλά στηριζόταν στα τούρκικα συστήματα της εποχής, πλήρωνε φόρους κι υπάκουε τους νόμους. Η μεγάλη διαφορά της Σάντας απ' τις άλλες πολιτείες του δοβλετιού ήταν η κάποια ανεξαρτησία που είχε, αλλά προ πάντων το δικαίωμα που πήραν μόνοι τους οι Σανταίοι να σηκώνουν τα όπλα τους ενάντια σε όποιον επιβουλευόταν την ζωή, την τιμή και την περιουσία τους. Εκείνα, δηλαδή, που σ' όλη την άλλη επικράτεια βρισκόντουσαν στο έλεος του κάθε αγά ή άλλου Τούρκου αξιωματούχου, στην Σάντα ήσαν ασφαλισμένα απ' τα τουφέκια των παλληκαριών της. Κι επειδή οι επιβουλές δεν λείπαν, οι συμπλοκές ήσαν συχνές και κάθε τόσο γινόντουσαν σκοτωμοί κι αντεκδικήσεις.

Ένα ιδιαίτερο ακόμα χαρακτηριστικό της παράξενης εκείνης και πολεμόχαρης πολιτείας του Πόντου ήσαν και οι «Κλωστοί» της — Έλληνες, όπως ανάφερα αλλού, που είχαν τουρκέψει στα φανερά, αλλά στα κρυφά εξακολουθούσαν να μένουν χριστιανοί. Σε πολλές περιφέρειες της επικράτειας βρισκόντουσαν τέτοιοι πολλοί, αλλά οι «Κλωστοί» της Σάντας ήσαν διαφορετικοί απ' όλους τους άλλους. Όταν γινόντουσαν μάχες και συμπλοκές με Τούρκους, πολεμούσαν πάντα στα πλευρό των χριστιανών... εν ονόματι της θρησκείας του Μωάμεθ κι ήσαν το ίδιο ψυχωμένοι κι άφοβοι όπως οι Έλληνες. Έτσι πρόσφερναν μεγάλες υπηρεσίες στην πατρίδα τους και πολλές φορές πήγαιναν φανερά στις εκκλησιές τους. Μόνο όταν ερχόντουσαν στη Σάντα Τούρκοι αξιωματούχοι, υποκρινόντουσαν τους Τούρκους και φώναζαν επιδειχτικά ο ένας τον άλλον με τα τούρκικα ονόματά τους. Χαρακτηριστικό περιστατικό αναφέρεται τούτο:

Αγάς της Σάντας τούτη την εποχή ήταν ο Κελές μπέης, που ενώ στην αρχή δειχνόταν προσεκτικός και μετρημένος, άρχισε ν' αγριεύη σιγά - σιγά και να φέρνεται στους Σανταίους

σαν αφέντης. Τα είχε ιδιαίτερα με τους Κλωστούς, γιατί υποψιαζόταν πως κορόιδευαν τους Τούρκους. Γι' αυτό κάποτε τους κάλεσε και τους είπε:

—Τι σόι μουσουλμάνοι είστε εσείς που δεν έχετε ένα τζαμί, να κάνετε το ναμάζι σας; Μπρος, γρήγορα να χτίσετε ένα τζαμί.

Εκείνοι για να μη δικαιώσουν τις υποψίες του αγά, είπαν μάλιστα, δίκιο έχεις αγά, να χτίσουμε το τζαμί μας, διάλεξαν ένα μέρος και βάλαν τα θεμέλια. Η δουλειά προχωρούσε, οι τοίχοι ανέβαιναν, αλλά όταν κόντευε να τελειώση το τζαμί κι έμεινε μόνο η στέγη, σταμάτησαν με διάφορες προφάσεις, πως τάχα δεν έχουν τα χρειαζούμενα λεφτά και περιμένουν να τα οικονομήσουν. Οι μέρες ωστόσο περνούσαν και ο αγάς θύμωνε γιατί δεν σκεπαζόταν το τζαμί, γκρίνιαζε, απειλούσε κι έλεγε ότι θα βάλη την σκεπή με τα δικά του τα λεφτά. Μια μέρα, μάλιστα, φώναξε μερικούς και τους είπε αγριεμένος:

—Μέσα σ' αυτή την Σάντα κυλιέται ένα κολοκύθι, μα δεν ξέρω σε ποιανού κεφάλι θα σπάση.

Εκείνοι του απάντησαν:

—Αγά μου, να ξέρης ότι αυτό το κολοκύθι θα σπάση στο δικό σου το κεφάλι.

Κι από τότε όλοι μαζί οι Σανταίοι —Κλωστοί και φανεροί χριστιανοί— βάλαν στο μυαλό τους να πετάξουν τον αγά, να του πάρουνε το αγαλίκι και περίμεναν την ευκαιρία, που δεν άργησε καθόλου να τους δοθή:

Γινόταν γάμος σ' ένα απ' τα χωριά, το Πιστοφάντων, όπου ήλθε κι ο αγάς για να γλεντήση κι ίσως μάλιστα με τον σκοπό να στραπατσάρη τους Σανταίους. Αφού έφαε και ήπιε, γυρίζει και λέει στον μουχτάρη του χωριού:

—Τσακμάκ, για φέρε τη νύφη σου, να μας χορέψη λίγο και να γλεντήσουμε.

Του απαντά τότε ο Τσακμάκ:

—Αγά, για φέρε μας κι εσύ την γυναίκα σου, να μας χορέψη λίγο και να γλεντήσουμε.

Άναψε και κόρωσε ο αγάς, αλλά κατάπιε την γλώσσα του και δεν μίλησε καθόλου γιατί εκεί, ανάμεσα στους ερεθισμένους Σανταίους, βρώμαγε μπαρούτι. Του το φύλαγε όμως του μουχτάρη κι όταν γύρισε στην Ούζη έστειλε ανθρώπους του στη Σάντα και κάλεσε τον Τσακμάκ να κατέβη που τον ήθελε. Εκείνος δίστασε, αλλά οι προεστοί του είπαν να μη φοβάται, γιατί αν ο αγάς είχε κακούς σκοπούς, τα παλληκάρια της Σάντας ήσαν έτοιμα να τον βάλουν στη θέση του. Ξεκινά, λοιπόν, ο Τσακμάκ, φτάνει στην έδρα του αγά και τότε εκείνος τον πιάνει και τον βάζει φυλακή. Αμέσως αρματώνονται 50 παλληκάρια, κατεβαίνουνε στην Ούζη και ζώνουν το κονάκι του αγά.

—Αγά, του λένε, ή μας παραδίνεις τον φυλακισμένο ή σου καίμε το κονάκι, μαζί κι εσένα!

Κι όχι μονάχα το λέγαν, παρά ετοιμάστηκαν να το κάνουν. Βλέποντας ο αγάς ότι τα πράματα ήσαν σκούρα, αναγκάστηκε να βγάλη απ' την φυλακή του τον Τσακμάκ και να τον παραδώση. Τον πήραν εκείνοι κι ανέβηκαν πάλι στη Σάντα με χαρές και με τραγούδια. Έχοντας, όμως, πέρα για πέρα δίκιο —επειδή ο αγάς είχε προσβάλει τον μουχτάρη και στο πρόσωπό του όλη τη Σάντα— άρπαξαν την ευκαιρία, τον κατάγγειλαν στο δικαστήριο, έγινε

η δίκη του και ο αγάς καταδικάσθηκε να πληρώση αποζημίωση 5.000 γρόσια στους Σανταίους. Μαθαίνοντας τ' άσχημα τούτα νέα ο αδελφός του αγά Χατζή Αλή μπέης και ξέροντας ότι όλα εκείνα γινόντουσαν για το τζαμί, λυπήθηκε πολύ για τα καμώματα του αδελφού του και είπε:

—Γιαζίκ, μπε, κρίμα, κρίμα! Εμείς στείλαμε τον Κελές μπέη στη Σάντα να κάνει αγαλίκι κι εκείνος πήγε να γίνει προφήτης!

Κι ύστερα ανέβηκε στη Σάντα μαζί με τους Σανταίους, φρόντισε για τα δικαιώματά τους, χώρισε όλη την περιφέρεια στις εφτά ενορίες της κι επεκύρωσε τα κτήματα της κάθε ενορίας μ' επίσημα χαρτιά που εκδόθηκαν στα 1833.

Τα Σούρμενα είναι πόλη παραλιακή, στα δυτικά της Τραπεζούντας, με αρκετό πληθυσμό ελληνικό που τραβούσε πολλά απ' τους φανατισμένους αγάδες. Ένας από δαύτους —ο Σουιτσμέζογλου Μαχμούτ αγάς— έβαλε κι αυτός με τη σειρά του στο μάτι τους Σανταίους κι ύστερα από λίγα χρόνια μετά απ' το παραπάνω περιστατικό, μάζεψε στρατό, τράβηξε κατά τα βουνά της Σάντας κι έφτασε στα σύνορά της από μια περιοχή που λεγόταν Κωφολείβαδο. Δόστου λοιπόν και πάλι στο πόδι οι Σανταίοι, ξεκίνησαν 40 οπλισμένοι, πιάσαν τον δρόμο, ταμπουρωθήκανε καλά κι ετοιμάσθηκαν.

Πριν ν' αρχίσουν, ωστόσο, ο οπλαρχηγός τους Χαράλαμπος Ταινιάς μόλις είδε τον αγά των Σουρμένων να ζυγώνη, του φώναξε από μακρυά:

—Σ' εξορκίζω στο Κοράνι σου, γύρισε πίσω, αλλιώς θα μετανοιώσης!

Ο Μαχμούτ αγάς, όμως, περήφανος και φανατισμένος όπως ήταν, βλαστήμησε με οργή κι έδωσε διαταγή στους στρατιώτες του να προχωρήσουν. Αμέσως οι κρυμμένοι Σανταίοι άρχισαν να ρίχνουν και πίσω απ' την κάθε πέτρα άστραφτε κι ένα τουφέκι, πήρε φωτιά ο τόπος. Ο αρχηγός Χαράλαμπος Ταινιάς σημάδεψε τον Μαχμούτ αγά και τον πέτυχε στο πόδι, έτσι που έπεσε αμέσως το πολεμικό του μένος, τρόμαξε και φώναξε στους δικούς του:

—Πίσω! Δεν γίνεται τίποτα με τούτους τους καταραμένους τους γκιαούρηδες!

Γύρισαν να φύγουν, μόνο που μερικοί, απάνω στη φασαρία και στον σαματά, είπαν κάτι να ωφεληθούν από τούτο το γιουρούσι και είχαν μπει στο χωριό της Σάντας Ζουρνατσάντων για ν' αρπάξουν ό,τι θα μπορούσαν. Όμως ούτε κι αυτοί στάθηκαν τυχεροί, γιατί μόλις τους είδαν οι Σανταίες γυναίκες άρπαξαν αμέσως ξύλα, κοτρώνες, ρόπαλα και χυμήξαν απάνω τους. Πήραν αμέσως την φευγάλα και τούτοι, τόσκασαν, εκτός από έναν — ζάβαλη— που μέσα στην βιασύνη του μπλέχτηκε το πλατύ σαλβάρι του σ' ένα πασάλι, γαντζώθηκε και βρέθηκε ανάποδα κρεμασμένος, με το κεφάλι κάτω και τα πόδια απάνω.

Τον φτάσαν οι γυναίκες, σηκώσανε τα ρόπαλα κι άρχισαν να τον δέρνουν.

—Ντος, ντος!... λέγαν η μια στην άλλη.

Δηλαδή «χτύπα, χτύπα». Ο Τούρκος λιποθύμησε, νόμισαν μερικές ότι πέθανε και φώναξαν στις πιο μανιασμένες που εξακολουθούσαν να χτυπάνε:

—Στα, στα!...

Δηλαδή, «στάσου, στάσου». Έτσι τον άφησαν και φύγαν κι όταν ξελιποθύμησε ο Τούρκος, κατάφερε να ξεμπλέξη απ' το πασάλι και σύρθηκε προς το χωριό του. Από τότε έλεγε:

—Όι, όι, τις λυσσασμένες! Αν μερικές δεν έλεγαν «Στα, στα», εκείνο το «Ντος, ντος» θα με θανάτωνε...

«Ύστερ' απ' αυτά, λέει ο Νυμφόπουλος, ο Μαχμούτ αγάς έγινε φίλος των Σανταίων και σε κείνους που τον ρωτούσαν πώς κουτσάθηκε, απαντούσε ότι οι Σανταίοι τον έφεραν σ' εκείνο το χάλι. Ορκίστηκε να σκοτώση έναν οποιοδήποτε Σανταίο και μερικοί στρατιώτες του πήγαν νύχτα και σκότωσαν τον Γιαννάκ μέσ' στην καλύβα του, έπειτα έκοψαν τ' αυτιά του και τάφεραν στον αγά για να βεβαιωθεί. Δεν πέρασε, όμως, πολύς καιρός και κατά το 1840 εκδόθηκε το Χάτι Σερίφ, που κήρυττε την ισότητα μεταξύ όλων των υπηκόων του τούρκικου κράτους και καταργήθηκε η εξουσία των αγάδων. Από τότε την εξουσία ανέλαβε η κυβέρνηση και η Σάντα προσαρτήθηκε στο μουτσεσαφιριλίκι της Άρτασας».

Ησύχασαν για κάμποσα χρόνια οι Σανταίοι και ζήσαν σαν καλοί κι εργατικοί νοικοκυραίοι —με τα σχολειά τους, με τις εκκλησιές τους— ταξίδευαν στα γύρω και προ πάντων στη Ρουσία, αλλά ποτέ δεν ξεχνούσαν ούτε την περηφάνεια τους, ούτε τα όπλα τους, που όσες φορές το καλούσε η ανάγκη τα ζωνόντουσαν για να υπερασπίσουνε το δίκιο τους.

Στον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1878 ένα τάγμα Τσερκέζων, γυρίζοντας απ' το μέτωπο, ζύγωσε προς την Σάντα κι ετοιμάστηκε να κάνει γιουρούσι για λεηλασία. Αμέσως σηκώθηκαν πάλι στο πόδι οι Σανταίοι, αρματώθηκαν και μαζεύτηκαν όλοι στην ενορία Πιστοφάντων. Φτάσαν εκεί κατάσκοποι των Τσερκέζων, είδαν τόσους αρματωμένους κι απόρησαν.

—Τ' είσθε σεις; τους ρώτησαν.

—Σανταίοι, τους είπαν.

—Πολλοί κι αρματωμένοι.

—Εμείς είμαστε της μιας ενορίας μονάχα, τους είπαν, που είναι και η πιο μικρή. Εφτά είναι οι ενορίες μας κι όλες αρματωμένες.

Οι κατάσκοποι γυρίσανε στο τάγμα τους, είπαν το τι είδαν κι όλοι μαζί οι Τσερκέζοι κρίναν καλύτερο ν' αλλάξουν δρόμο και ροβόλησαν προς την Τραπεζούντα.

Όμως ούτε τα δεινά της Σάντας έλειψαν, ούτε κι οι μάχες με όλους τους επίβουλους εχθρούς. Γράφει ο Βαλαβάνης στην «Σύγχρονη Γενική Ιστορία του Πόντου»: «...Οι εκ της περιφερείας Γιομουράς Λαζοί τσέται —βρισκόμαστε στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο— υπό την αρχηγίαν του Σουλεϊμάν Κάλφα, ενισχυθέντες και δια στρατιωτικών στελεχών, επεχείρησαν εχθροπραξίας εναντίον της Σάντας με τον προφανή σκοπόν να λεηλατήσουν και κακοποιήσουν την χώραν. Οι Σανταίοι έδραξαν τα όπλα και επετέθησαν κατά των σιδηροφορούντων τσετών, εκδιώξαντες αυτούς μετά σύντομον μάχην. Οι Τούρκοι απεκόμισαν πέντε φονευθέντας και πολλούς πληγωμένους, εγκαταλείψαντες και δύο αιχμαλώτους...».

Αλλά για τούτη την ηρωικώτερη και πιο τραγική σελίδα της Ιστορίας της Σάντας καλύτερα να κάνω λόγο όταν έλθη η σειρά των τελευταίων μεγάλων γεγονότων. Δεν μείναν, φυσικά, αργοί οι Σανταίοι τούτους τους καιρούς ούτε και καθήσαν με σταυρωμένα χέρια.

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΣΤΑ ΔΥΤΙΚΑ

Όπως τα παληά χρόνια έτσι και τώρα ήταν εντελώς ιδιότυπος ο αγώνας στα βουνά. Το μεγαλύτερο αντιστασιακό κίνημα έγινε στα δυτικά του Πόντου, την περιοχή της Αμισού, Πάφρας, Αμάσειας, Έρπαα, Μερζιφούντας κλπ. Ούτε, όμως μια ενιαία στρατιωτική διοίκηση υπήρχε ούτε και ξεκάθαρος πολιτικός σκοπός. Οι Έλληνες φεύγαν στα βουνά για να γλυτώσουν τα μαρτύρια στα τάγματα εργασίας και γι' αυτό παίρναν συχνά μαζί τους και τα γυναικόπαιδά τους για να τα φυλάξουν απ' το κυνήγι και την εκδίκηση των Τούρκων.

Είναι λίγα, όπως είπα, τα στοιχεία που έχουμε, γιατί δεν κρατήθηκαν Αρχεία της δράσης του αντάρτικου κι αν υπήρχαν θα χάθηκαν μέσα στο χαλασμό της συμπλοκής των ανταρτών με τον τούρκικο στρατό και τους χιλιάδες τσέτες. Υπάρχουν μόνο οι σκόρπιες αναμνήσεις ανταρτών και το ημερολόγιο του οπλαρχηγού Βασίλη Ανθόπουλου —Βασίλ αγά— όπως και το ανέκδοτο ιστόρημα ενός άλλου οπλαρχηγού του δυτικού Πόντου, του Παντελή Αναστασιάδη —καπετάν Παντέλ αγά— που ζει σήμερα σε προχωρημένη ηλικία στο Ποντολείβαδο Καβάλας και μου το παράδωσε για τη συμπλήρωση της ιστορικής έρευνας γύρω απ' τη δράση του αντάρτικου. Ανάλογα στοιχεία έθεσε στη διάθεσή μου και ο Παύλος Ταουσίδης, παληός οπλαρχηγός επίσης, που ζει σήμερα στην Έδεσσα.

Με βάση τα ιστορήματα αυτά και τα όσα έχουν δημοσιευτή σε βιβλία Ποντίων συγγραφέων θα προσπαθήσω να δώσω μια εικόνα του αντάρτικου στα δυτικά του Πόντου. Είναι μοιραίο βέβαια, στην προσπάθεια τούτη να μην ακολουθήται αυστηρά η ιστορική διαδοχή των γεγονότων ή ν' αγνοήται ακόμα η δράση προσώπων που αγωνίσθηκαν και χάθηκαν μέσα στη λησμοσύνη ή να ξεφεύγουν μεγάλες πράξεις και να προβάλλωνται ίσως άλλες μικρότερες. Σκοπός όμως, της αφήγησης τούτης δεν είναι να δώση την αυστηρή κι ακριβολόγα ιστορία του ένοπλου αγώνα αλλά —αφού αυτό δεν είναι δυνατόν— τουλάχιστο μια γενική ιδέα.

Σημασία, άλλωστε, για την αφήγησή μας δεν έχουν η ιδιαίτερη δράση και τα κατορθώματα των προσώπων, στις διάφορες περιοχές. Σημασία έχει αυτός ο ίδιος ο αγώνας, ο τρόπος και οι συνθήκες κάτω απ' τις οποίες αγωνίστηκε ο Πόντος, η ψυχική έξαρση ενός λαού που δεν υποτάχτηκε στη μοίρα του.

Υπάρχει ένα μικρό βιβλίο ενός δημοδιδάσκαλου του Πόντου, που ρίχνει φως όχι μονάχα στον πόθο της αντίστασης και την απόφαση της άμυνας των Ελλήνων, αλλά και της συγκινητικής, στ' αλήθεια, απλοϊκότητας με την οποία ανάλαβαν πολλοί ψυχωμένοι ραγιάδες να υπερασπίσουν την ζωή και την τιμή τους ενάντια στην αφηνιασμένη βαρβαρότητα των Τούρκων. Τοπικά είναι τα περιστατικά που ιστορεί αλλά μαρτυρούν τον ολόχρυσο κρίκο που ένωνε την ψυχή και το πνεύμα των Ελλήνων του Πόντου με τους Φιλικούς και την κλεφτουριά του 21.

Το χωριουδάκι όπου έζησε ο συγγραφέας βρισκόταν 55 χιλιόμετρα μακρυά απ' την Αμάσεια και λεγόταν Μεταλλείον Σιμ — Γκιουμούς Μαντενί— στα βορειοδυτικά του νομού Σεβάστειας. Εκεί, λοιπόν, μια νύχτα του Σεπτέμβρη του 1914 μαζεύτηκαν στα γραφεία της Μητρόπολης τέσσαρες άνθρωποι (Ιωάννης Παπαπέτρου, Ανδρέας Γαβριηλίδης, δημοδιδάσκαλος επίσης, Λάζαρος Καλτζίδης, έξαρχος της Μητρόπολης και Χαρ. Κοντοβραχιονίδης, ένας ψυχωμένος πατριώτης) και ιδρύσαν τη μικρή Φιλική τους Εταιρία,

που ανάλαβε να μπάση στο μυστικό της όσους Ρωμιούς της γύρω περιοχής μπορούσε. Καθένας που θα γινόταν μέλος έπρεπε να ορκιστή επάνω στο Ευαγγέλιο, σ' ένα πιστόλι κι ένα ποτήρι κόκκινο κρασί, μ' αυτά τα λόγια: «Ορκίζομαι εις το ιερόν Ευαγγέλιον ότι εάν προδώσω την οργάνωσιν και τους σκοπούς αυτής, να με εκδικηθή αυτή με το όπλον επί του οποίου ορκίζομαι και το αίμα μου να τρέξη όπως αυτό το κόκκινο κρασί».

Οι τέσσαρες πρωτοπόροι αγωνιστές του άγνωστου και στους Πόντιους ακόμα μικρού χωριού, αποφάσισαν να φτιάξουν μόνοι τους ακόμα και το μπαρούτι που τους χρειαζόταν για τον αγώνα και το πέτυχαν «έχοντες ως σύμβουλον και βοηθόν την Χημείαν του Δαμβέργη, την οποίαν εδιδάχθησαν εις τα Γυμνάσια».

Σ' απόσταση μιας ώρας απ' το Μεταλλείον —τ' όνομα προερχόταν απ' τα μεταλλεία του ασημιού— υπήρχε ένα μέρος που λεγόταν «Παρούτ μαγρασί» και η ονομασία αυτή οδήγησε, τους δυο δασκάλους να εξετάσουν το χώμα, όπου βρήκαν ότι πραγματικά υπήρχε νίτρο, ένα απ' τα τρία συστατικά του μπαρουτιού. Με την συνεργασία άλλων τεσσάρων μελών της οργάνωσης κατάφεραν να κατασκευάσουν μπαρούτι και μάλιστα πολύ καλής ποιότητας: «Η ανέλπιστη επιτυχία, λέει ο Παπαπέτρου, μας έδωσε το θάρρος να προβώμεν και εις την κατασκευήν των κανονιών. Ταύτην, εννοείται, ανέλαβον να φέρουν εις πέρας οι τεχνίται. Τα κατασκευασθέντα τέσσαρα πρώτα κανόνια ήσαν οπισθογεμή. Η κάννη αυτών απετελείτο από λαμαρίνα παχείαν με βραχιόλια σιδηρά. Έλειπεν, όμως η αντίστασις η οποία θα εκράτει επί τόπου τα κανόνια και ταυτοχρόνως θα επρολάμβανε τα δυστυχήματα δι' εκείνους οι οποίοι θα έκαμον χρήσιν αυτών. Η σπουδαία αυτή έλλειψις διεπιστώθη κατά την ώραν της δοκιμής του πρώτου κανονιού. Εις τα κατασκευασθέντα τέσσαρα κανόνια εδόθησαν τα ονόματα των Αρχαγγέλων Γαβριήλ και Μιχαήλ και των Βεελζεβούλ και Εωσφόρου. Κατασκευάσθησαν εν συνεχεία και μερικαί σφαιρικαί οβίδες περιέχουσαι κομμάτια σιδήρου και σφαιρίδια από μολύβι και όταν ενομίσθη ότι τα πάντα ήσαν έτοιμα, απεφασίσθη να γίνει η δοκιμή. Ήτο νύχτα της 18ης Ιανουαρίου 1915. Μία ομάς ατόμων της οργανώσεως, μεταξύ των μελών της οποίας περιελήφθησαν οι εφευρέται ή επινοηταί των κανονιών Ι. Παπαπέτρου, Ανδρ. Γαβριηλίδης και Χαρ. Κοντοβραχιονίδης, παρέλαβε το εν από τα κανόνια, ωπλίσθη με πιστόλια και κάμες δια να προλάβη πιθανήν επίθεσιν από λύκους και άλλα αγρίμια και εξεκίνησε προς τα υπερκείμενα του Μεταλλείου όρη. Μετά πορείαν μιας και ημισείας ώρας δια μέσου χιόνων έφθασαν παρά το παρχάρι Σιλικλή, όπου η ομάς έκρινε ότι η τοποθεσία ήτο κατάλληλος δια να γίνει η δοκιμή. Έθεσε τότε πυρ εις την θρυαλλίδα και έλαβε προφυλακτικάς θέσεις πίσω από τους παρακειμένους βράχους. Μετά τινα λεπτά έγινε η εκπυρσοκρότησις και ηκούσθη δαιμονιώδης κρότος, ο οποίος έφερε τον αντίλαλον εις τα πέριξ βουνά, πλαγιάς και φαράγγια. Όταν όμως εζήτησε η ομάς να παραλάβει το κανόνι είδε με έκπληξιν ότι... έλειπε! Μετά δυσκολίας και ύστερα από δεκαπεντάλεπτον έρευναν ανάμεσα εις την χιόνα κατωρθώθη να ανευρεθή εις απόστασιν πενήντα περίπου μέτρων, μακράν του τόπου της εκπυρσοκροτήσεως. Την πρωίαν της επομένης, από τα πέριξ τουρκοχώρια πολλοί Τούρκοι οι οποίοι ήκουσαν τον κρότον του κανονιού κατήλθον εις Χατζήκιοϊ, έδραν της υποδιοικήσεως, και ανέφεραν ότι ήκουσαν κρότους... «ρωσικών κανονιών».

Αλλά αυτή η αποτυχία δεν εμπόδισε καθόλου το μικρό χωριό των Ελλήνων μεταλλουργών να βγάλη αργότερα ανταρτικές ομάδες και οπλαρχηγούς, που προστάτευαν τους γύρω Έλληνες και τρομοκρατούσαν τα τούρκικα χωριά. Εκεί γύρω στη βουνίσια περιοχή έδρασε ο Χαράλαμπος Κοντοβραχιονίδης που πήρε τ' όνομα Χαμδή μπέης, όπως κι ο Ευάγγελος Ιωαννίδης —σήμερα γνωστός εργοστασιάρχης στην Αθήνα— που σε ηλικία 23 ετών πολεμούσε στα βουνά της ιδιαιτέρας πατρίδας του με τ' όνομα Ελβάν μπέης, ή καπτάν Βαγγέλης. Παιδί ακόμα, μας λέει ο Ι. Παπαπέτρου, φοιτούσε στο Κολλέγιο κι όταν ο

διευθυντής του είπε να καταταχτή στον τούρκικο στρατό για να υπηρετήση τον σουλτάνο, απάντησε:

—Πατρίδα μου ξέρω μόνον την Ελλάδα και βασιλέα μου τον βασιλέα των Ελλήνων Κωνσταντίνο!

«Καταφεύγει εις τα βουνά —συνεχίζει ο συγγραφέας— όπου περισυλλέγει και συγκεντρώνει τους φυγοστράτους της περιοχής, τους νουθετεί και διαφωτίζει δια τους σκοπούς του αγώνος των... Την ηθικήν προπαρασκευήν ακολουθεί ο εφοδιασμός των οπαδών του με σύγχρονα όπλα και η κατάλληλος δια τον ειδικόν αγώνα εκγύμνασις και εξάσκησίς των. Διέθεσε όλην σχεδόν την σεβαστήν πατρικήν του περιουσίαν δια τον εξοπλισμόν του Σώματός του. Ούτω, εντός ολίγου έγινε το φόβητρον όλων των Τούρκων της περιοχής. Η φήμη του υπερέβη τα όρια του Πόντου και έφθασε μέχρι της Κωνσταντινουπόλεως, όπου απεφασίσθη η πάση θυσία εξόντωσίς του. Σοβαραί δυνάμεις τακτικού στρατού απεστάλησαν προς τούτο εναντίον του, αλλ' άνευ αποτελέσματος. Βλέποντες ταύτα οι Τούρκοι της περιοχής προσεπάθουν ν' αποκτήσουν την εύνοιάν του και δια να τον εξευμενίσουν τον ετροφοδότουν οι ίδιοι και τον εφωδίαζαν με πυρομαχικά. Τον απεκάλουν δε Ελβάν μπέη, δηλαδή φωτεινόν μπέην, ενώ οι Έλληνες τον ωνόμαζον Άη Γιώργη, επειδή είχε άσπρο άλογο, αλλά και συμβολικά δια την προστασίαν και ασφάλειαν που τους παρείχε».

Ο ίδιος συγγραφέας μας περιγράφει και τον Χαρ. Κοντοβραχιονίδη ή Χαμδή μπέην: «Από τον Ίούλιον του 1915, λέει, τον βρίσκομε στο βουνό. Επί οκτώ ολόκληρα έτη έζησε ως σταυραετός εις τας κορυφάς, τας χαράδρας και μέσα εις τας σκοτεινάς κρύπτας των υπερκειμένων ορέων της πατρίδος του. Εκεί είχε το λημέρι του. Που ακριβώς, κανείς δεν εγνώριζε. Επεβλήθη με την δύναμιν των όπλων του εις τον πληθυσμόν των Τούρκων κατοίκων της περιφερείας. Τον φοβούνται όλοι και τον εκτιμούν. Τα δώρα τα φέρνουν στο σπίτι του. Οι κάτοικοι των πέριξ του Μεταλλείου τουρκικών χωρίων ζητούν την επέμβασίν του εις κάθε υπόθεσιν την οποίαν αδυνατούν να τελειώσουν με τας ιδίας των δυνάμεις. Έδωσε πολλές μάχες με τα καταδιωκτικά αποσπάσματα, αλλά και με κάποιον Μουσά τσαούς, αρχηγόν 60μελούς ανταρτικής ομάδος των Τούρκων. Η συμμορία του Μουσά τσαούς εφόνευσε ένα απ' τα παλληκάρια του, τον Κλεάνθην Κ. Γαβριηλίδην ή Τσάκαλον, όταν πήγε να συνεννοηθή μαζί του. Το κεφάλι του ο Μουσά τσαούς το προσέφερε ως δώρον εις κάποιον Σαλήφ αγάν, κάτοικον του χωρίου Αλάν. Ο Σαλήφ το εδέχθη με προθυμίαν και έδωσε εις τον Μουσά τσαούς εκατόν χρυσάς λίρας, υποσχεθείς άλλας διακοσίας αν θα έφερνε το κεφάλι του οπλαρχηγού Χαμδή βέη.

Όταν το έμαθε αυτό ο Έλλην οπλαρχηγός, παρέλαβε μαζί του μερικά παλληκάρια του και έσπευσε να συναντήση τον Μουσά τσαούς και τον Σαλήφ αγάν. Ο τσαούσης μόλις επληροφορήθη ότι έρχεται ο Κοντοβραχιονίδης έγινε λαγωός. Ο Κοντοβραχιονίδης περιεκύκλωσε το χωρίον Αλάν, και μπήκε ο ίδιος μέσα, εμάζεψε τους χωρικούς και είπε εις τον Σαλήφ αγάν:

—Ήλθα και σου έφερα το κεφάλι μου. Πάρε το και δώσε μου τας 200 χρυσάς λίρας!

Ο αγάς κόκκαλο, ούτε μια λέξη δεν βγήκε απ' το στόμα του. Επενέβησαν οι άλλοι χωρικοί, επλήρωσαν τας διακοσίας λίρας και ύστερα από πολλάς παρακλήσεις των απέλυσε τρεις ομήρους τους οποίους εκράτει. Τέτοια ανδραγαθήματα και άλλα παρόμοια έχει να επιδείξη πλείστα. Τον εξύμνησε όχι μόνον η λαϊκή μούσα της πατρίδος του, αλλά και οι Τούρκοι της περιφερείας με τα τραγούδι:

Χαμδή πεγήν τουφεγί
γιαντάν ατάρ φυσεγί
γετί ταγίν ουστουντέ
Χαμδή πεγήν τουσεγί.

Δηλαδή: «Το τουφέκι του Χαμδή βέη λοξά ρίχνει το βόλι, επάνω σε εφτά βουνά βρίσκεται το στρώμα όπου κοιμάται».

Με μεγάλη απορία στην αρχή κι ύστερα με φόβο βλέπαν οι Τούρκοι τους αρματωμένους κι άρχισαν να περιμαζεύωνται στις περιοχές που δρούσαν οι αντάρτες και να μη τολμάνε πια να πειράζουν τους Ρωμιούς, γιατί τούτοι οι διαβόλοι ξεπηδούσαν αναπάντεχα απ' τα βουνά, απ' τις σπηλιές, απ' τα φαράγγια και ροβολούσαν φτερωτοί, σαν ίσκιοι μέσα στο σκοτάδι, κι αλλοίμονον σ' όσους φταίξανε. Ο νόμος ήταν ένας: Οδόντα αντί οδόντος!

Αλλιώτικοι ήσαν τούτοι απ' τους γκιαούρηδες που ξέραν και δεν χωράτευαν καθόλου. Χτυπούσαν, πολεμούσαν, σκότωναν και μπαίναν σαν αφέντες στα τουρκικά χωριά — τσούρμα ολάκερα— αρπάζαν τρόφιμα και φεύγαν. Τ' όνομα πολλών οπλαρχηγών τους έγινε θρύλος για τους Ρωμιούς και τρόμος για τους Τούρκους. Συχνά οι καπεταναίοι παίρναν τίτλους... αγάδων, μπέηδων και πασάδων για να κάνουν περισσότερη εντύπωση και να επιβάλλωνται ευκολώτερα.

Τα όπλα και τα τρόφιμά τους οι αντάρτες τα παίρναν με την ενίσχυση Ελλήνων πατριωτών ή απ' τα γιουρούσια τους στα τουρκοχώρια. Αλλά ο σοβαρότερος εφοδιασμός τους σε όπλα, τουλάχιστο τον πρώτο καιρό, γινόταν απ' τους Ρώσους. Απ' την αρχή κιόλας του πολέμου αρκετά ψυχωμένα παλληκάρια φύγαν προς τις ρωσοκρατούμενες περιοχές και προσφέρθηκαν να πολεμήσουν στα νώτα του τούρκικου στρατού. Οι Ρώσοι πρόθυμα δέχτηκαν την προσφορά τους κι έτσι στέλναν συχνά τ' αντιτορπιλλικά τους με οπλισμένους τους εθελοντές.

ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Το ημερολόγιο του οπλαρχηγού Βασίλη Ανθόπουλου (Βασίλ αγά) μαζί με τις προσωπικές θύμησες του Δημ. Κουτσογιαννόπουλου (τις έβγαλε σε βιβλίο με τον τίτλο «Ανάμεσα στους αντάρτες του Πόντου») δίνουν μια ιδέα του τρόπου που εργάσθηκαν όσοι οπλαρχηγοί κινήθηκαν με την καθοδήγηση και την βοήθεια των Ρώσων.

Απ' τον Ιούνιο του 1916 ο Ανθόπουλος αρχίζει να πηγαινοέρχεται στην Τραπεζούντα και βρίσκεται σ' επαφή με τον Ρώσο αντισυνταγματάρχη Αρτάτωφ, που ήταν επιφορτισμένος για την ειδική τούτη υπηρεσία. Στις 21 Ιουλίου, λέει, φτάνει για δεύτερη φορά στην Τραπεζούντα με μερικούς συντρόφους του και συνεχίζει: «Παρουσιάσθημεν εις το γραφείον του Αρτάτωφ και εζητήσαμεν πληροφορίας δια την κατάληψιν των παραλίων της Σαμψούντος και μας είπεν ότι ο ρωσικός στόλος ευρίσκετο εις τα παράλια της Ρουμανίας δια πολεμικάς επιχειρήσεις και ότι εις το τέλος του μηνός Αυγούστου ο στόλος αφεύκτως θα καταλάβη τας ακτάς της Σαμψούντος και των περιχώρων και τότε η υπηρεσία μας ως οδηγών θα είναι ανεκτίμητος. Πιστεύσαντες εις την υπόσχεσιν του Αρτάτωφ, εγώ και 18 εκ των συντρόφων μου, επέβημεν δια δευτέραν φοράν ενός αντιτορπιλλικού και απεβιβάσθημεν εις την ιδίαν παραλίαν έχοντες μαζί μας 50 ιαπωνέζικα τουφέκια, 18 κιβώτια φυσίγγια και 2 χειροβομβίδες».

Μεσάνυχτα γίνεται το ξεμπαρκάρισμα. Το αντιτορπιλλικό κατεβάζει μια βάρκα, μπαίνουν μέσα οι άντρες, τα όπλα, οι κάσες κι όλα πάνε καλά ως την ώρα που αρχίζει το κουβάλημα των όπλων. Παίρνουν τότε μυρουδιά οι Τούρκοι στο φυλάκιο και ρίχνονται επάνω στους αντάρτες με τον αξιωματικό μπροστά. Αρχίζει το τουφεκίδι και με το πρώτο ο Ανθόπουλος σκοτώνει τον αξιωματικό τους. Σκυλιάζουν εκείνοι, ρίχνουν με μανία κι ο ήλιος το πρωί βρίσκει ταμπουρωμένους τους Τούρκους και τους Έλληνες αντάρτες να χτυπιούνται από μικρή απόσταση. Φτάνει το μεσημέρι και το τουφεκίδι κρατά γερά, πεισματωμένοι οι Τούρκοι αντέχουν, αλλά και πιο πολύ πεισματωμένος ο Ανθόπουλος χτυπά γενναία κι από βράχο σε βράχο κάνει κυκλωτικές κινήσεις με τα παλληκάρια του για να ζυγώση και να πέση απάνω τους με τις χειροβομβίδες. Αργά τ' απόγεμα, επί τέλους, λυγίζουνε οι Τούρκοι και παίρνουν δρόμο, κουβαλώντας μαζί και το πτώμα του αξιωματικού τους.

Περίμεναν οι αντάρτες να νυχτώση καλά και τότε φορτωμένοι τα όπλα και τα εφόδιά τους τράβηξαν για το χωριό Τζαμ Αλάν. Εκεί ξεκουράσθηκαν λιγάκι κι αφού εξασφάλισαν τις απαραίτητες τροφές, ξεκίνησαν για την Σεβάστεια, έτοιμοι να χτυπηθούν με τ' αποσπάσματα που θάβρισκαν στον δρόμο: «Μετά τριήμερον πορείαν εκ Σαμψούντος, πλησίον του χωρίου Παχτσέ Αρμούτ, εις τον δρόμον της Σεβάστειας, μας αντελήφθη ένας τουρκικός λόχος που έμενε εις το ρηθέν χωρίον και ήρχισε να μας καταδιώκη. Επί τρεις ώρας ανοίξαμε πυρ εναντίον ολοκλήρου λόχου τακτικού στρατού και ετρέψαμε όλους εις φυγήν... Κατόπιν εξηκολουθήσαμεν τον δρόμον μας, αλλά δυστυχώς εις τα μέρη Νιξάρ, Τοκάτ και Ρεσαδιέ υπήρχε τακτικός στρατός που είχε προορισμόν να καταδιώκη και να εξοντώνη τα τυχόν χριστιανικά ανταρτικά σώματα. Πλησίον του χωρίου Γενισδέ εδώσαμε μάχην που διήρκεσεν επί πέντε ώρας. Εσκοτώσαμε 50 Τούρκους. Η νίκη αυτή μας έδωσε πολύτιμους πληροφορίας περί της ελεεινής καταστάσεως του τουρκικού στρατού, τας οποίας αμέσως διεβίβασα εις τον ρωσικόν στρατόν... Τέλος, με 25 συντρόφους εφθάσαμε δια του Χασές εις Σεβάστειαν».

Στα περίχωρα της Σεβάστειας μένουν οι αντάρτες και κρύβονται για ν' αρχίσουν τη δουλειά τους, που ήταν η καταγραφή Ελλήνων για το αντάρτικο και η συγκέντρωση πληροφοριών

για τον ρούσικο στρατό. Αφάνταστη είναι η προθυμία των αντρών να οπλιστούν και να βγούνε στα βουνά, χιλιάδες γράφονται στα περίχωρα της Σεβάστειας, όπου δουλεύει μυστικά ο Ανθόπουλος και φτιάχνει τους καταλόγους του για να τους εξασφαλίση τον οπλισμό. «Κατόπιν με 75 συντρόφους επέστρεψα εις Σαμψούντα. Δυστυχώς, εις τον δρόμον επληροφορήθην ότι αι τουρκικαί αρχαί ανεκάλυψαν την καταγραφήν των εθελοντών, πολλούς εξ αυτών εφυλάκισαν και όχι ολίγους εκρέμασαν. Ηναγκάσθην εις την θέσιν των απολεσθέντων να βάλω άλλους, τους οποίους εμύησα εις το έργον, συνέστησα άκραν εχεμύθειαν εις όλους και εις μερικούς εμοίρασα όπλα. Τοιουτοτρόπως ωργάνωσα και καλήν κατασκοπείαν και ελάμβανα τας αναγκαίας ειδήσεις».

Στις 25 του Σεπτέμβρη 1916 έφτασε κρυφά στην Αμισό (Σαμψούντα) , ήλθε σ' επαφή με τους ανθρώπους του κι εκεί έμαθε ότι ο ρούσικος στρατός δεν σκεφτόταν να προχωρήσει προς την Αμισό και τη Σεβάστεια. Όχι μονάχα, δηλαδή, κινδύνευε να πάη χαμένη η δουλειά που οργάνωνε, αλλά θα πάθαινε κι ο ελληνισμός μεγάλες ζημιές: «Δι' αυτό απεφάσισα ο ίδιος να μεταβώ πάλιν εις Τραπεζούντα δια να μάθω την αλήθειαν και με 85 παλληκάρια μου δια των ορέων, δασών και ποταμών, υποφέροντες τα πάντα, εφθάσαμεν εις την παραλίαν Τάβλα, όπου αποφασίσαμε ν' αρπάξωμε τις τουρκικές βάρκες που ήσαν εις τον όρμον και δι' αυτών να φθάσωμε δια θαλάσσης εις Τραπεζούντα. Πράγματι, μερικά παλληκάρια μου πήραν ένα καΐκι, επέβησαν αυτού και απεμακρύνθησαν. Έφθασε, όμως, τουρκικός στρατός και χωροφύλακες δια να μας περικυκλώση εμάς τους άλλους. Εμείναμε 54 άνθρωποι και ήρχισεν η μάχη...».

Την μάχη της Τάβλας μας την δίνει με περισσότερες λεπτομέρειες ο Δημ. Κουτσογιαννόπουλος στο βιβλίο του — ο συγγραφέας είχε καταταχτή στην αντάρτικη ομάδα του Βασίλ αγά κι ήταν από κείνους που πρόλαβαν να μπουν μέσα στο καΐκι την ώρα που ο αρχηγός τους βρέθηκε κυκλωμένος απ' τις τούρκικες δυνάμεις κι αγωνιζόταν με τα παλληκάρια του για να ξεφύγη.

Ο Κουτσογιαννόπουλος αρχίζει την αφήγηση απ' το ξεκίνημά του για το βουνό —ζούσε στην Αμισό— γι' αυτό και το ιστόρημά του έχει ενδιαφέρον απ' την πλευρά του τρόπου που το σκάζαν οι Έλληνες για να καταταχτούν στις αντάρτικες ομάδες. Αξίζει ν' ανοίξω μια παρένθεση για να μεταφέρω τη δική του αφήγηση:

«Με ζητούσαν οι Τούρκοι, γράφει. Πάντοτε τους ξέφευγα. Πώς ήθελα να φύγω στα βουνά! Λαχταρούσα χώμα ελεύθερο, ποθούσα αέρα ελεύθερο και με τη λαχτάρα αυτή ήλθε η μεγάλη μέρα για μένα: 18 Σεπτεμβρίου 1916. Λίγες μέρες πριν, μαζί με τον φίλο μου Λάζαρο Μελίδη, που ήταν γραμματέας στο Ελληνικό προξενείο της Αμισού, συμφωνήσαμε να φύγουμε απ' την σκλαβιά και να πάμε στα ελεύθερα βουνά. Ήταν Κυριακή. Πήγα και προσκύνησα στην εκκλησιά μας και μέσα στην προσευχή μου παρεκάλεσα Εκείνον να με βοηθήση. Δεν θα ξεχάσω ποτέ εκείνη την προσευχή. Σαν πήγα σπίτι, αποχαιρέτησα τ' αδέρφια μου, τον πατέρα μου, έσφιξα στην αγκαλιά μου την μητέρα μου, δάκρυσαν τα μάτια μας. Μου έδωσε την ευχή της...».

Με πολλές προφυλάξεις οι δυο φίλοι βγήκαν απ' την πόλη, πέρασαν το ποτάμι της Αμισού και στις πέντε το απόγευμα φτάσαν στο χωριό Τοϊγάρ, που ήταν ελεύθερο, γιατί γύρω εκεί δρούσαν οι αντάρτικες ομάδες. Ψηλά στο βουνό Αγιού τεπέ είχε τα λημέρια του ο οπλαρχηγός Δημήτριος Χαραλαμπίδης κι αφού οι δυο φίλοι φιλοξενήθηκαν σ' ένα σπίτι γνωστό τους, την άλλη μέρα στείλαν άνθρωπο για να ειδοποιήσει ότι θ' ανέβαιναν δυο

καινούργιοι απ' την Αμισό και τον παρακαλούσαν να τους απαντήσει αν μπορούσαν να καταταχτούν στο σώμα του.

Τρεις μέρες πέρασαν, ωστόσο, κι απάντηση δεν ερχόταν. Στις 22 του Σεπτέμβρη, καθώς βρισκόντουσαν μέσα σ' ένα σπίτι και μιλούσαν, βλέπουν ξαφνικά απ' το παραθύρι τρεις καβαλαρέους αρματωμένους νάρχωνται από μακρυά καλπάζοντας: —Τούρκοι!

Φεύγουν να κρυφτούν στο δάσος —ίσως να ήταν κανένα απόσπασμα που βγήκε για το κυνήγι των φυγόστρατων— αλλά γρήγορα μαθαίνουν ότι δεν ήσαν Τούρκοι παρά Έλληνες αντάρτες, ο Αιμίλιος Καδήογλου με δυο δικούς του. Τρέχουν να τους δουν από κοντά και να τους χαιρετήσουν και σε λίγο νάσου κι έρχονται κι άλλοι αντάρτες, όλοι αρματωμένοι, καβάλα στ' άλογά τους, ζωσμένοι τα φυσεκλίκια, με τα τουφέκια κρεμασμένα στην πλάτη, ζωηροί, χαρούμενοι.

Δεν απόρησαν άδικα οι δυο νεοφώτιστοι ούτε και νοιώσαν αδικαιολόγητα βαθειά συγκίνηση. Ήταν ένα θέαμα απίστευτο τούτο εδώ (συνηθισμένο ωστόσο εκείνους τους καιρούς στα γύρω βουνά) λίγες ώρες έξω απ' την Αμισό να φέρνουν βόλτα τούτοι οι άφοβοι άντρες, λεύτεροι, περιφρονητικοί κι έτοιμοι για όλα. Στ' αλήθεια, λοιπόν, ξαναζούσε η κλεφτουριά του 21 —η μόνη διαφορά με τους κλέφτες ήταν στην εμφάνιση— μαύρες φορεσιές ήσαν ντυμένοι οι αντάρτες του Πόντου, τις «ζίπκες» τους, όπως ακριβώς κι οι Τούρκοι τσέτες.

Την άλλη μέρα είχαν παραταχτή 60 άντρες του Καδήογλου κι έκανε ο οπλαρχηγός τους την επιθεώρηση όταν του σφύριξαν ότι μέσα στο χωριό βρισκόταν ένας προδότης.

—Φέρτε τον.

Του τον φέρνουν, του βρίσκει κάποια αφορμή, γίνεται ένας μικροκαυγάς ανάμεσά τους, σηκώνει το τουφέκι ο Καδήογλου και τον σωριάζει.

—Πάρτε τον...

«Αυτός ο τουφεκισμός έσβησε την χαρά μας», σημειώνει ο συγγραφέας, γιατί σαν άνθρωπος αισθηματικός που είναι —μουσικοδιδάσκαλος στην Αμισό— του φάνηκε πολύ σκληρή η τακτική των ανταρτών. Αργότερα θα συνηθίση...

Περνούσαν, όμως, οι μέρες κι απάντηση δεν ερχόταν απ' το λημέρι του οπλαρχηγού Χαραλαμπίδη. Μαθεύτηκε μόνο ότι φάνηκε στα μέρη εκείνα ο Βασίλ αγάς που τραβούσε για το Αγιού τεπέ, όπου και θ' ανταμωνόταν με τον οπλαρχηγό Χαραλαμπίδη για να μιλήσουν σχετικά με τον αγώνα.

Χάνοντας την υπομονή τους οι δυο φίλοι, αποφάσισαν ν' ανεβούν μόνοι τους στο βουνό για να δούνε τον Βασίλ αγά και να τον παρακαλέσουν να τους κατατάξη στο δικό του σώμα: «Ήταν ημέρα Πέμπτη. Αφήνουμε το χωριό Τοϊγάρ και παίρνουμε το μονοπάτι που θα μας πήγαινε στην υψηλή κορυφή του Αγιού τεπέ. Το απόγεμα της ίδιας μέρας ήμασταν εκεί. Είδαμε όλα τα παλληκάρια και τους αρχηγούς. Σαν βράδυασε κοιμηθήκαμε σε μια πρόχειρη σκηνή από κλαδιά. Έκανε κρύο φοβερό. Την άλλη μέρα την περάσαμε εγώ κι ο σύντροφός μου αντιγράφοντας τους καταλόγους των Ποντίων ανταρτών εθελοντών όλης της περιφερείας Σεβάστειας - Αμισού. Το βράδυ μαζευτήκαμε αρχηγοί και αντάρτες κοντά στον Βασίλ αγά, γιατί την ίδια νύχτα θα φεύγαμε για τα χωριά του Τσαρσαμπά — αρχαία Θεμίσκυρα, που ήταν άλλοτε πρωτεύουσα των Αμαζόνων. Η συνάθροιση τούτη των

ανταρτών παρουσίαζε μια μεγαλόπρεπη εικόνα. Νύχτα, αέρας τρομερός, στη μέση η μεγάλη φωτιά, γύρω τα παλληκάρια όλα οπλισμένα, με την λεβεντιά τους, με την χάρη τους. Πλησιάζουν τα μεσάνυχτα. Ήλθε η ώρα που θα ξεκινήσουμε...».

Κουραστική, ατέλειωτη είναι η πορεία μέσα στην νύχτα. Ξημερώνονται στο χωριό Γιαϊλέ κερich όπου μένουν όλη τη μέρα και τη νύχτα πάλι ξεκινάνε, άλλοι με τ' άλογά τους, άλλοι ποδαράτοι, φτάνοντας σ' άλλα χωριά και κάποτε ζυγώνουν στο μεγάλο ποτάμι του Τσαρσαμπά, που τρέχει γύρω απ' το βουνό των Αμαζόνων —Μαζόν νταγ το λένε οι Τούρκοι— χωρίς να τους λείπη κι η Αμαζόνα απ' την ομάδα τους: Είναι η γυναίκα του Βασίλ αγά Αναστασία, που ακολουθά κι αυτή αρματωμένη.

Περνάνε τ' ορμητικό ποτάμι —με δυσκολία όσοι δεν έχουν άλογα— και φτάνουν στο χωριό Ορδού παchí, όπου τα σπίτια είναι ρημαγμένα, ερημιά, μόνο λίγα γυναικόπαιδα, λείπουν όλοι οι άντρες στις εξορίες και στα τάγματα του θανάτου. Καθώς ζυγώνουν στο χωριό Τσόκτσα πιάνουν στο δρόμο τέσσερις Τούρκους. Ο αρχηγός δίνει διαταγή να τους σκοτώσουν, όπως πιο πέρα κι άλλους εφτά, που πιάσαν ζυγώνοντας προς το ελληνικό χωριό Γιαλαδζούκ: «Τέσσαρες απ' αυτούς τους τελευταίους ήσαν χωροφύλακες. Για να μη μας προδώσουν στις τουρκικές αρχές βρεθήκαμε στη σκληρή ανάγκη να τους τουφεκίσουμε όλους έξω απ' το χωριό. Οι Έλληνες χωρικοί του Γιαλαδζούκ ζούσαν στο δάσος γιατί ήσαν φυγόστρατοι. Μα σαν έμαθαν την άφιξη του Βασίλ αγά ήλθαν όλοι γύρω του με ενθουσιασμό. Η χαρά ήταν ζωγραφισμένη στο πρόσωπό τους. Πολλοί απ' αυτούς ζήτησαν ν' ακολουθήσουν τους αντάρτες, μα η ώριμη σκέψη των γεροντοτέρων συγκράτησε τον ενθουσιασμό των νέων και δεν μας ακολούθησαν. Έτσι, το χωριό αυτό σώθηκε. Φεύγοντας βιαστικοί το πρωί της άλλης μέρας αφήσαμε εκτεθειμένα τα εφτά πτώματα των Τούρκων... Στον δρόμο που πηγαίναμε πιάσαμε άλλον ένα Τούρκο. Τον σκοτώσαμε. Φτάσαμε στο Κιολ κιοΐ και το βράδυ της ίδιας μέρας παίρνουμε το μονοπάτι που θα μας πήγαινε στο Ελέσκιοϊ. Δεκαπέντε ώρες βαδίζαμε. Νύχτα, σκοτάδι. Στο δρόμο πιάσαμε άλλους τέσσαρες Τούρκους που τυραννούσαν τα γύρω ελληνικά χωριά. Τους σκοτώσαμε όλους έξω απ' το χωριό».

Και η πορεία συνεχίζεται. Σε ποια παραλία να χτυπήσουν οι αντάρτες; Που να κατέβουν για ν' αρπάξουν τα καΐκια που τους χρειάζονται; Στην Φάτσα σταματούν, αλλά φαίνονται δύσκολα τα πράγματα — υπάρχει στρατός κι ο χώρος δεν δείχνει κατάλληλος για μάχη. Και προχωρούν. Στις 13 του Οκτώβρη, ημέρα Πέμπτη, στις 8 το πρωί, φτάνουν σ' ένα ύψωμα που κάτωθέ του απλώνεται η θάλασσα με το χωριό, το λιμανάκι του και μερικά όμορφα μεγάλα καΐκια.

—Η Τάβλα!

Εδώ, μάλιστα, όλα δείχνουν ευνοϊκά και ο χώρος φαίνεται πολύ κατάλληλος για την επιχείρηση που έχει στο μυαλό του ο Βασίλ αγάς. Ψηλά απ' το λόφο ανυπόμονοι οι αντάρτες κυττάνε τα σπιτάκια, τις βάρκες, τα καΐκια, το λιμανάκι απ' όπου θα σαλπάρουν. Μετρά με το μάτι τον χώρο, ο καπετάνιος, υπολογίζει την περίπτωση της μάχης και παίρνει τα μέτρα του: Χωρίζει το αντάρτικο σώμα του σε ομάδες, σχηματίζει μια πλαγιοφυλακή, μια οπισθοφυλακή κι ο ίδιος μαζεύει τους πιο διαλεχτούς του άντρες και δίνει την διαταγή:

—Εμπρός, παιδιά!

Ορμητικός, κατεβαίνει τον λόφο, μπαίνει μέσα στην Τάβλα και γίνεται πανικός, οχλοβοή και σύγχυση στον πληθυσμό. Τρομαγμένοι οι Τούρκοι, γέροι οι περισσότεροι και γυναίκες, παιδιά ξυπόλυτα, άλλοι φεύγουν να κρυφτούν, άλλοι σηκώνουν τα χέρια και παρακαλούν:

—Αλλάχ, Αλλάχ!

—Τσελίμ! Τσελίμ!

«Παραδινόμαστε» φωνάζουνε ολούθε οι άμαχοι και μαζί τους παραδίνονται εφτά χωροφύλακες που ο Βασίλ αγάς τους παίρνει τα όπλα και τους κρατά αιχμάλωτους. Ύστερα προχωρεί στο λιμανάκι και δίνει στους άντρες του διαταγή να σύρουν τα καΐκια απ' την αμμουδιά στην θάλασσα. Τριάντα άντρες καταφέρνουν να τραβήξουν ένα μεγάλο καΐκι, παίρνουν μαζί τους κι ένα Τούρκο αιχμάλωτο, ανεβάζουν το πανί και ξεμακραίνουν απ' την παραλία περιμένοντας τους άλλους. Υπάρχουν δυο καΐκια ακόμα στην αμμουδιά που πρέπει να τραβηχτούν στο λιμανάκι. Που είναι, όμως, οι ρέστοι άντρες; Τρόφιμα χρειαζόντουσαν για το ταξίδι, ρουχισμό, σκόρπισαν μέσα στο χωριό και πέσαν στη λεηλασία.

Τα πράγματα πηγαίνανε καλά, αλλά απότομα η κατάσταση αλλάζει. Πυκνό τουφεκίδι αρχίζει επάνω απ' το λόφο. Ξάφνιασμα. Γερά τούρκικα αποσπάσματα, έχοντας ειδοποιηθή για το πέρασμα των ανταρτών, βάλθηκαν να τους κυνηγάνε κι ακολουθώντας από πίσω, φτάσαν στην Τάβλα και πιάσανε τον λόφο.

Απαντάνε αμέσως οι αντάρτες απ' την παραλία, αλλά τώρα ο Βασίλ αγάς βλέπει ότι του ρίχνουν και μέσα απ' το χωριό. Δίνει διαταγή να τουφεκίσουν τους εφτά χωροφύλακες κι ύστερα οχυρώνεται μέσα στα σπίτια. Ανάβει πιο γερό το τουφεκίδι κι απλώνεται παντού. Οι Τούρκοι προσπαθούν να κλείσουν τους αντάρτες γύρω - τριγύρω. Είναι πολλοί και χτυπάνε ασταμάτητα.

Ώρες συνεχίζεται η μάχη λυσσασμένα και τώρα οι Έλληνες κινδυνεύουνε να κυκλωθούν.

—Ακολουθάτε με, παιδιά, φωνάζει ο Βασίλ αγάς. Απάνω στα σκυλιά!

Μαζεύονται γύρω του τα παλληκάρια για την επίθεση, χυμάνε, χτυπάνε, πρέπει να σπάσουν τον κλοιό, λυσσάνε οι Τούρκοι, φρενιάζουν οι Ρωμιοί, γεμίζει αντάρα ο τόπος και... περνάνε. Στις 5 το απόγεμα πήρε τέλος η μάχη, με 12 σκοτωμένους Τούρκους και 6 λαβωμένους —ανάμεσά τους κι ο λιμενάρχης Φάτσας— και δέκα νεκρούς απ' τα παλληκάρια του Βασίλ αγά.

«Την νύκτα, λέει στο ημερολόγιό του ο Ανθόπουλος, εφύγαμε εις τα όρη. Την δευτέραν ημέραν της φυγής μας συνηντήσαμεν τουρκικό απόσπασμα, το οποίον εστάλη προς καταδίωξίν μας. Και ωσάν να μην έφθανε τούτο, ειδοποιήθη και ο τέως νομάρχης Τραπεζούντος Τζεμάλ Αζμή, ο οποίος ευρίσκετο τότε εις την Ορδού, και αμέσως διέταξε όλα τα παραθαλάσσια φυλάκια του τουρκικού στρατού να τρέξουν εις ενίσχυσιν του αποσπάσματος καταδιώξεως. Επί παρουσία του Τζεμάλ ήρχισε μάχη μεταξύ ημών και του τουρκικού αποσπάσματος, η οποία διήρκεσε μέχρι της εσπέρας της επομένης ημέρας και εν τέλει κατωρθώσαμε να φύγωμε. Κατόπιν τούτου μερικοί εκ των συντρόφων μου επέστρεψαν εις την Αμισόν, άλλοι επήγαν εις Σεβάστειαν και άλλοι εις το Έρπαα. Έμεινα εγώ, η σύζυγός μου Αναστασία και εννέα σύντροφοι και αφού επί δέκα ημέρας περιεπλανήθημεν εις τα βουνά, εφθάσαμεν εις την παραλίαν της Ορδού και από εκεί επιβιβασθέντες μιας βάρκας εφθάσαμεν εις Τραπεζούντα».

Το καΐκι με τους αντάρτες —και τον Κουτσογιαννόπουλο— πέντε μέρες ταξίδευε στα κύματα χωρίς ούτ' ένα ξεροκόμματο, ούτε σταγόνα νερό. Τυραννισμένοι απ' την πείνα και την δίψα οι άντρες, περνάνε την Ορδού και φτάνουν στην Κερασούντα, όπου ένα ρούσικο

πολεμικό τους βλέπει, ζυγώνει να τους πάρη, αλλά έχει θάλασσα και παρά τα σκοινιά που ρίχνει δεν καταφέρνει να τραβήξη παρά μονάχα τρεις. Οι άλλοι συνεχίζουν την οδύσσεια στα κύματα, ξανοίγονται στο πέλαγος για να φυλαχτούν απ' τις τούρκικες βενζίνες και μόνο την πέμπτη μέρα τους βλέπει άλλο ρούσικο πολεμικό και τους περιμαζεύει μισοπεθαμένους.

Φτάνοντας στην Τραπεζούντα ο Ανθόπουλος ήλθε πάλι σ' επαφή με τις ρούσικες αρχές κι εξήγησε την ανάγκη της γρήγορης κατάληψης του δυτικού Πόντου απ' τον ρούσικο στρατό, γιατί ο ελληνισμός βρισκόταν σε μεγάλο κίνδυνο. «Μετά την ανταλλαγήν διαφόρων γνωμών, απεφασίσθη να ξαναπάω εις το εσωτερικόν της Τουρκίας και να εξοπλίσω 600 εθελοντάς. Μου έδωσαν 380 γιαπωνέζικα τουφέκια, 52 κιβώτια φυσίγγια, 12 κιβώτια χειροβομβίδας και με 60 συντρόφους μου απεβιβάσθημεν δι' ενός αντιτορπιλλικού εις την παραλίαν Κουμ Δζουάζ. Από το μέρος αυτό εφαίνοντο αι φλόγες και οι καπνοί των καιομένων ελληνικών χωρίων από Τσαρσαμπά μέχρι Πάφρας. Όταν ήρχισε η μεταφορά των πολεμεφοδίων μας αντελήφθη το πλησιέστερον τουρκικόν φυλάκιον και ήνοιξε πυρ. Αρχίσαμε την μάχη και ετρέψαμεν εις φυγήν τους Τούρκους. Όλην την νύκτα εκοπιάσαμε για να κρύψουμε τα πολεμεφόδιά μας και κατά την χαραυγή της επομένης ημέρας επήγαμε εις το πλησιέστερον χωρίον Κιερτμά. Δυστυχώς εστάλησαν εναντίον μας 250 χωροφύλακες, οι οποίοι έφθασαν εις το μέρος όπου εκρύψαμε τα πολεμεφόδιά μας. Αμέσως απέστειλα εθελοντάς δια να κατασκοπεύσουν αν οι Τούρκοι θ' ανακάλυπταν τα κρυμμένα. Εκείνοι δεν ανακάλυψαν το μέρος, αλλά μετ' ολίγον αντελήφθησαν την παρουσίαν μας και ήρχισαν την επίθεσιν. Τότε εγώ διήρεσα τους άνδρας μου εις δύο φάλαγγας και εκυκλώσαμε τον εχθρόν. Η μάχη αυτή μας έδωσε λάφυρα: 15 αιχμαλώτους, ένα αξιωματικόν, 7 μουλάρια φορτωμένα με πολεμεφόδια, δύο άλογα και ένα μυδραλλιοβόλον. Εξ ημών εφονεύθησαν 4 και ετραυματίσθησαν 6».

Ακολουθεί πορεία στα βουνά, ενίσχυση με νέους αντάρτες, πολλές μάχες με αποσπάσματα και εν τέλει: «...Εφθάσαμεν αισίως εις το Έρπαα, όπου ανεπαύθημεν επί 15 ημέρας. Εις το διάστημα τούτο εγίναμε αυτόπτες μάρτυρες των εμπρησμών των ελληνικών χωρίων υπό των Τούρκων και της απελάσεως πολλών Ελλήνων των παραλιακών χωρίων εις τα ενδότερα του τουρκικού κράτους. Μετά την δεκαπενθήμερον ανάπαυσιν, εγώ με 100 εθελοντάς από το χωρίον Μπεκ νταγ επέστρεψα εις Κερτμέ, όπου είχα κρύψει προηγουμένως τα πολεμεφόδια, τα εύρον όλα εν τάξει και δι' άλλης οδού, διασχίζων τα καμένα ελληνικά χωριά, έφθασα εις το χωρίον Κοζ νταγ. Οι Τούρκοι έμαθαν την άφιξίν μας, περιεκύκλωσαν το χωρίον και άρχισε η μάχη. Εμείς ήμεθα εντός των οικιών, οι δε Τούρκοι απ' έξω. Εκ των εθελοντών εφονεύθησαν δύο Έλληνες και δύο Αρμένιοι, εκ δε των Τούρκων επτά... Με 35 παλληκάρια μου καταλάβαμε το ορεινόν χωρίον Ποζαλή νταγ όπου επεράσαμε ολόκληρο τον χειμώνα, έχοντες δια κατοικίας χαμοκέλλας, που οι ίδιοι εφτιάσαμε προχείρως, ως και μερικά σπήλαια αγρίων θηρίων, μεταμορφωθέντα δια του ιδρώτος μας εις κατοικίας. Απερίγραπτα είναι τα δεινά μας κατά το διάστημα του χειμώνος εκείνου, διότι υποφέραμε από τας προσβολάς του εχθρού, το δριμύ ψύχος και την πείνα».

Τον Μάρτη του ίδιου χρόνου —1917—ο Ανθόπουλος ξαναρχίζει την δράση του, γυρίζει όλα τα βουνά, φτιάχνει σώμα από 600 εθελοντές, τους χωρίζει σε αποσπάσματα με αρχηγούς και υπαρχηγούς κι ο ίδιος ύστερα από πολλές περιπέτειες ξαναγυρίζει στην Τραπεζούντα, για να δώση την αναφορά του στους Ρώσους.

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΛ ΑΓΑ

Απ' το ανέκδοτο ιστόρημα των αναμνήσεων που έγραψε τα τελευταία χρόνια ο οπλαρχηγός Παντελής Αναστασιάδης θα μεταφέρω μερικές χαρακτηριστικές σελίδες.

Στα μέρη όπου άρχισε τη δράση του —περιοχή Αγιού τεπέ— ήταν γενικός αρχηγός ο Δημήτριος Χαραλαμπίδης, καπνέμπορος της Αμισού, κι όλοι οι καπετανέοι του τόπου υπάκουαν στις διαταγές του. Κάτω απ' την ηγεσία του Χαραλαμπίδη τάχθηκε κι ο Αναστασιάδης που πήρε αργότερα τ' όνομα καπετάν Παντέλ αγάς.

«Την εποχή που πολύ νεαρός ακόμα μπήκα στο αντάρτικο, σημειώνει, οι Τούρκοι άρχισαν να κινούνται πολύ δραστήρια εναντίον μας. Μερικά παιδιά κατέβηκαν μια νύχτα σε κάποια παραλία της Σαμψούντας για να παραλάβουν τα όπλα που είχε φέρει ένα ρούσικο αντιτορπιλλικό, αλλά επιστρέφοντας τις πρωινές ώρες δέχτηκαν επίθεση κοντά στον συνοικισμό Αλάν κιοϊ. Εσπεύσαμε μαζί με τον αείμνηστο καπετάνιο μικράς ομάδος Πατμάν -Ανέστη στον τόπο όπου τα πυρά. Εμάθαμε ότι ήταν ένας εισπράκτορας με 8 τζανταρμάδες, τους κυκλώσαμε και ύστερα από μάχη μιας ώρας αναγκάστηκαν να παραδοθούν. Είχαν όπλα γκρα των εννέα σφαιρών. Ήταν η πρώτη μάχη που είδα. Τους πήγαμε στο αρχηγείο του Χαραλαμπίδη, όπου ήταν κι ο καπετάν Ιωακείμ -αγάς εκ του χωρίου Δεύκερις. Μετά από σύσκεψη, οι αρχηγοί τους επέστρεψαν τα όπλα και τους άφησαν ελεύθερους. Από εκεί αλλάξαμε λημέρι και εγκατασταθήκαμε στον Άγιο Ηλία, κοντά στο χωριό μας Τσιμενλή και Καράπερτζον. Ο τούρκικος στρατός άρχισε να συγκεντρώνεται στην Σαμψούντα, Τσαραμπά και Έρπαα. Είχαμε πληροφορίες πως θα μας χτυπήση.

Γρήγορα άρχισαν οι κινήσεις προς τα λημέρια μας. Επειδή δε το λημέρι μας δεν ήταν κατάλληλο για μάχη, την νύχτα τραβηχθήκαμε προς την Αγιού - τεπέ. Ξημερώνοντας φάνηκαν τα πρώτα τμήματα στρατού και βρεθήκαμε κυκλωμένοι. Παρακολουθώντας με τα κιάλια βλέπαμε να τοποθετούνται κανόνια και να παρατάσσεται για μάχη μεγάλος όγκος στρατού».

Η κατάσταση ήταν δύσκολη. Γιατί οι αντάρτες είχαν μαζί τους και πλήθος γυναικόπαιδα που τους ακολουθούσαν, κι έπρεπε με κάθε τρόπο να τα προστατέψουν. Δεν άργησε η επίθεση. Τέσσαρα ήσαν τα κανόνια που άνοιξαν φωτιά μαζί με τρία μυδραλλιοβόλα που κροτάλιζαν ασταμάτητα, ενώ ο στρατός ορμούσε με κραυγές:

—Αλλάχ, Αλλάχ!

—Μαρς, ιλερί!...

«Εμείς αρχίσαμε την άμυνα, αλλά με μεγάλη οικονομία στο υλικό. Οι καπετάνιοι μας διέταζαν να μη ρίχνουμε άσκοπα τις σφαίρες, που φυσικά δεν μας περίσσευαν. Κατά το μεσημέρι η μάχη αγρίεψε και γινότανε με πείσμα. Βλέπαμε τους Τούρκους αξιωματικούς με τα πιστόλια στο χέρι ν' απειλούν ή και να ρίχνουν στον κάθε στρατιώτη που θα ήθελε να κάνει προς τα πίσω. Είμεθα όλοι κι όλοι οι οπλίται 47, γυναικόπαιδα άνω των 2.000 και όμως έπρεπε να πολεμήσωμε με τόση δύναμη των Τούρκων που διαθέταν και κανόνια. Κακό, πανδαιμόνιο, να βουίζουν τ' αυτιά σου, να κουνιέται ο τόπος και οι πέτρες από τον κρότο των οβίδων. Τελικά, κατά το βράδυ, με ορμητική κι αιματηρή έφοδο (Μαρς Ιλερί - Ιλερί), έφθασαν σχεδόν στην μια πλευρά του υψώματος, όπου πολεμούσε ο Δημοσθένης, ο

γυιός του αρχηγού Χαραλαμπίδη, που απέκρουε την επίθεση με χειροβομβίδες. Αλλά μια μοιραία σφαίρα τον πήρε στο μέτωπο κι έπεσε νεκρός.

Ειδοποιηθείς ο αρχηγός και βλέποντας τον κίνδυνο, με διέταξεν από κατάλληλο μέρος, πάση θυσία ν' ανοίξωμε πέρασμα για τα γυναικόπαιδα, να βγουν απ' τον κλοιό. Γρήγορα πήρα μαζί μου το πρωτοπαλλήκαρο της μάχης Γιώργο Καπαθανάση, συγχωριανό μας, με αλλά 8 παιδιά και ξεκινήσαμε για την οδό της εξόδου. Ο Γιώργος κι εγώ γλιστρούσαμε σαν φίδια, ενώ τα άλλα παιδιά πυροβολούσαν σε ορισμένο σημείο για να σκορπίσουν τον εχθρό. Φθάσαμε εκεί που έπρεπε και πιάσαμε θέσεις δεξιά - αριστερά του δρόμου. Ρίχνοντας συνεχώς σκορπίσαμε τους Τούρκους που νόμισαν ότι κυκλώθηκαν. Έφθασαν και τα αλλά 8 παιδιά κι ελευθερώθηκε το πέρασμα για τον κόσμο. Σε μια ώρα τα γυναικόπαιδα βγήκαν έξω απ' τον κλοιό και πήραν την δασώδη ρεματιά προς τους μύλους του Καρά - περτζίν. Άρχισαν τότε να κατεβαίνουν και οι οπλίτες κατά ομάδες. Εγώ και ο Γιώργος ανεβήκαμε στο ύψωμα για να συναντήσωμε τον αρχηγό».

Τον βρήκαν και του είπαν ότι πέρασαν τα γυναικόπαιδα κι ότι είναι εκτός κινδύνου. Κι ακολουθεί εδώ μια τραγική σκηνή. Ο καπετάνιος είχε πει να κάνουν μια έρευνα στην περιοχή για να δουν μήπως τυχόν και ξέμεινε καμιά γυναίκα ή παιδί. Καθώς λοιπόν φέρναν βόλτα το ύψωμα, απότομα σταμάτησαν. Μπροστά τους είδαν ξαπλωμένο τον γιο του καπετάνιου. Δεν ήξερε ακόμα ο Χαραλαμπίδης ότι είχε σκοτωθή. Βλέποντας ξαφνικά το παιδί του πεσμένο, με την αρματωσιά και το τουφέκι πλάι του, το πρόσωπο πλημμυρισμένο στο αίμα, σταμάτησε, στηρίχτηκε στο όπλο του, δάκρυσε κι άναψε ένα τσιγάρο. Ύστερα κάνοντας το σταυρό του, είπε με φωνή πνιγμένη:

—Αιωνία σου η μνήμη παλληκάρι μου... Κι εμείς θα σε ακολουθήσουμε.

«Δεν μπορούσαμε όμως να μείνουμε περισσότερο γιατί η μάχη συνεχιζόταν: «Εμπρός, τραβάτε», ακούστηκε να λέη ο καπετάνιος. Πήραμε μόνο το όπλο του σκοτωμένου και προχωρήσαμε. Άρχισε να σκοτεινιάζη. Σε λίγα λεπτά είμασταν όλοι έξω του κλοιού, ενώ επάνω στο ύψωμα χαλούσε ο τόπος. Κανόνια, μυδράλλια, πολυβόλα, φωνές, δεν είχαν αντιληφθή πως βγήκαμε και ρίχναν ακόμα με μανία επί δυο ώρες μέσα στη νύχτα. Εις το διάστημα αυτό εμείς βρήκαμε τον καιρό και απομακρυνθήκαμε στους μύλους Καρά - περτζίν. Εκεί έγινε επιθεώρησις των οπλιτών. Είχαμε απώλειες εις νεκρούς 4, τραυματίας 3, μεταξύ αυτών και ο μικρότερος αδελφός του αρχηγού Θεόδωρος εις το αριστερό του χέρι βαρέως, 2 γυναίκες και 3 παιδιά, εις δε πολεμικόν υλικόν 150 σφαίρες ο κάθε οπλίτης, και 8 χειροβομβίδες, παρ' όλες τις οικονομίες μας. Οι Τούρκοι, όπως μάθαμε αργότερα, είχαν απώλειες 120 στρατιώτες».

Μια βδομάδα έμεινε ο στρατός κι αφού κατάστρεψε τα πάντα, πήρε τα ζώα, έκαψε τα σπίτια των χωριών και έφυγε. Οι αντάρτες έφυγαν κι εκείνοι γι' άλλη περιοχή. Την άνοιξη ξαναγύρισαν στα λημέρια του Αγιού τεπέ όπου έμαθαν ότι οι Τούρκοι είχαν συστήσει ομάδες ενόπλων για το κυνήγημα των Ελλήνων ανταρτών και ρήμαζαν τον άοπλο πληθυσμό. Ανάμεσα σ' αυτούς ο πιο άγριος ήταν ένας Μολλά Μουσταφάς απ' το χωριό Κεπί, που με τη συμμορία του οργίαζε στα γύρω. Ο Έλληνας οπλαρχηγός φώναξε τον καπετάνιο Ανέστη Πατμάν και τον Αναστασιάδη:

—Θέλω, τους είπε, σήμερα κιόλας να μου φέρετε τον Μολλά Μουσταφά ή το πτώμα του. Πάρτε μαζί σας όσα παιδιά θέλετε και ξεκινήστε.

Παίρνουν αμέσως ο καθένας τους από 12 παλληκάρια, ξεκινάνε σε δυο ομάδες, και μετά τρεις ώρες φτάνουν από μια δασώδη ρεματιά στο χωριό Κεπί και το κυκλώνουν. Μέσα βρισκόταν ο Μολλά Μουσταφάς, ο γυιος του, ένας εισπράκτορας κι ένας τζανταρμάς. Ο ίδιος με το γιο του και την οικογένειά του κλείστηκε στο σπίτι του κι ο τζανταρμάς με τον εισπράκτορα σ' ένα σπίτι πλαϊνό, για άμυνα.

«Αφού πλέον ενύκτωσε καλά εδώσαμε διαταγή:

—Φωτιά σ' όλα τα σπίτια του χωριού. Τα γυναικόπαιδα να συγκεντρωθούν, με φύλακες υπεύθυνους.

Καίονται όλα τα σπίτια, περίπου 15, εκτός από τα δυο απ' όπου προβάλλεται η άμυνα. Ύστερα από κάμποση ώρα, ο τζανταρμάς με τον εισπράκτορα παραδόθηκαν. Ο Μολλά Μουσταφάς επ' ούδενι λόγω. Μεταξύ των γυναικών που κρατούσαμε χωριστά ήταν και η κόρη του. Την στείλαμε να πάη στο σπίτι και να πει να βγουν από μέσα οι γυναίκες και τα παιδιά, γιατί θα το καίαμε οπωσδήποτε. Έτρεξε εκείνη, τα είπε, αλλά ο πατέρας της την επυροβόλησε και την σκότωσε. Τότε διατάξαμε επίθεση από δυο μεριές και να καεί το σπίτι. Πήρε φωτιά το σπίτι, αλλά εκείνοι εξακολουθούσαν να ρίχνουν από μέσα μέχρι τελευταίας στιγμής, ώσπου καήκαν όλοι και γίνηκαν στάχτη.

Τον εισπράκτορα και τον τζανταρμά τους σκοτώσαμε, τα δε γυναικόπαιδα τ' αφήσαμε ελεύθερα. Ξημερώνοντας ξεκινήσαμε για τον αρχηγό, που ελυπήθηκε πολύ επειδή δεν φέραμε ζωντανό τον Μουσταφά. Εν τω μεταξύ έφθασαν και άλλα παράπονα από την περιοχή Τσαλ - Κογιουμτζάντων, όπου υπήρχε μια 50μελής συμμορία εις το χωριό Πεγιουκλή. Αρχηγός της ήταν ένας Χοκέλ, που ελυμαίνετο τα γύρω χωριά ανενόχλητος. Μετά 10 μέρες ξεκινήσαμε και φθάσαμε σ' εκείνη την περιοχή, όπου κατά τα ξημερώματα, μέσα Φεβρουαρίου 1915, μας ειδοποίησαν πως έρχονται. Δεν μας κατάλαβαν και η εμπροσθοφυλακή τους από 4 άνδρες βρέθηκε στην αγκάλη μας. Με τους πρώτους πυροβολισμούς πέσανε νεκροί και οι 4, ενώ οι άλλοι έντρομοι έφυγαν προς τις ρεματιές και μπήκαν στα χωριά τους. Ύστερα αλλάξαμε πάλιν λημέρι, απομακρυνθέντες προς τα ορεινά.

Τον Μάιο του 1917, μάθαμε ότι ο Βασίλ - Ουστάς γύρισε απ' την Τραπεζούντα κι έφερνε μαζί του περίπου 2.000 όπλα και πολεμεφόδια. Αποβιβάσθηκε στην ακρογιαλιά Ταφλάν - κιοΐ της Πάφρας, αλλά έγινε αντιληπτός απ' τους Τούρκους. Στρατεύματα έφθασαν αμέσως και συνήφθη μεγάλη μάχη με τον Βασίλ -Ουστά και τον οπλαρχηγό Αντών - Πασά, αρχηγό της περιοχής του Νεπιού. Η μάχη ήταν σκληρή και κράτησε τρεις μέρες. Οι Τούρκοι κατάφεραν να πάρουν τον μισό οπλισμό, αλλά ευτυχώς σώθηκε ο υπόλοιπος. Ο αρχηγός μας έστειλε επειγόντως τον καπετάν Χατζή απ' το χωριό Τσινίκ, να πάη με 15 άνδρες για να συναντήση τον Βασίλ Ουστά και να μάθη τι νέα έφερνε απ' την Τραπεζούντα και που βρισκόταν η κατάσταση. Ο καπετάν Χατζής γύρισε μετά δέκα μέρες μαζί με τον Βασίλ Ουστά.

Συναντήθηκαν οι αρχηγοί, τα είπαν κι ύστερα ο Βασίλ Ουστά έφυγε με τα παλληκάρια του προς την ακρογιαλιά, για το σημείο όπου γινόταν η επικοινωνία με τα ρούσικα αντιτορπιλλικά. Αναχωρώντας για την Τραπεζούντα άφησε τον οπλισμό που διασώθηκε στον Αντών πασά και τους λοιπούς καπετανέους. Εμείς παραμείναμε στην περιοχή Αγιά Αχλάλαν επί τρεις περίπου μήνες.

Μια μέρα ο καπετάν Χότζας μας κάλεσε στο ελληνικό χωριό Χούζουρλη και καθώς πηγαίναμε, στα σύνορα του χωριού αυτού και των τούρκικων χωριών, συναντήσαμε τον τουρκοκαπετάνιο Τσακίρογλου με τους άνδρες του. Αρχίσαμε αμέσως τη μάχη και τους

καταδιώξαμε μέσα στα τουρκοχώρια τους. Γρήγορα όμως πρόλαβε ένα τάγμα στρατού που έσπευσε προς ενίσχυσή τους. Η μάχη αγρίεψε, οι Τούρκοι μας απώθησαν απ' τις θέσεις μας, κι αναγκασθήκαμε να οπισθοχωρήσουμε με σοβαρές απώλειες. Τραυματίστηκε στο στόμα ο αρχηγός μας, ο δε καπετάν Χατζής το γενναίο παλληκάρι, χτυπημένος βαριά στην κοιλιά, εξέπνευσε καθώς τον μεταφέραμε.

Το τραύμα του αρχηγού μας ήταν άσχημο. Η σφαίρα του έσπασε το δεξιό μέρος της οδοντοστοιχίας και χώθηκε κάτω απ' το δέρμα πίσω απ' τ' αυτί του. Ο πρακτικός γιατρός που είχαμε μαζί μας, την μεν σφαίρα την έβγαλε μ' ένα ξυράφι, την δε σπασμένη οδοντοστοιχία την τράβηξε με μια τανάλια. Τρία άλλα παλληκάρια μας σκοτώθηκαν. Το πλήγμα ήταν πολύ μεγάλο για την ομάδα μας. Αφού καταφέραμε να συγκεντρωθούμε, θάψαμε τους νεκρούς μας και τα ξημερώματα φύγαμε απ' το μέρος εκείνο γιατί ο στρατός ήταν πολύς κι εξακολουθούσε να μένη στις θέσεις του».

Πολλές τέτοιες συμπλοκές και μάχες αναφέρει ο Αναστασιάδης. Σε μια απ' αυτές καθώς ο τουρκοκαπετάνιος Χόκελ ετοιμαζόταν να επιτεθή, κατάφεραν να τον κυκλώσουν οι αντάρτες και να του σκοτώσουν 14 απ' τους άντρες του μαζί με τον ανεψιό του Μεμέτ τσαούς. Δρούσε κι ο άλλος συμμορίτης Τσακίρογλου που λεηλατούσε κι αφάνιζε τα ελληνικά χωριά, προ πάντων το Μοσκοβάντων. Έφτασαν εκεί και περίμεναν τους Τούρκους: «Καθόμασταν σε τρία - τέσσερα σπίτια που δεν είχαν καεί ακόμα. Περιμέναμε, αλλά ο καιρός ήταν βροχερός, ομίχλη και δεν βλέπαμε τίποτα γύρω. Ξαφνικά όμως εμφανίστηκε μια ομάδα από δέκα άνδρες, που χωρίς να μας ιδή και ούτε καν να αντιληφθή την παρουσία μας, μπήκε στο χωριό. Τρομαγμένη η σπιτονοικοκυρά τρέχει και μας λέει:

—Ήλθαν, ήλθαν, τι θα γίνουμε τώρα;

Οι Τούρκοι ήσαν στις χαρές τους για τα εγκλήματα που είχαν κάνει και πιάσαν το χορό. Τους βλέπαμε απ' τα παράθυρα, τους βάλαμε σημάδι και με τους πρώτους πυροβολισμούς πέφτουν οι εννηά. Ο δέκατος, τραυματισμένος στο πόδι, κατάφερε να μας φύγη από μια χαράδρα και να ειδοποιήσει τους άλλους. Άρχισαν να ρίχνουν αλλά μέσα στην ομίχλη, χωρίς να βλέπουν. Ακούοντας τους πυροβολισμούς, έφτασε προς ενίσχυσή μας ο Πατμάν Ανέστης με τα παλληκάρια του».

—Τι κάθεστε, τους λέει, γιατί δεν τους ρίχνεστε;

—Ομίχλη, δεν τους βλέπουμε. Από που να τους ριχτούμε;

Κάμποση ώρα κράτησε αυτό όταν ο καπετάνιος έχασε την υπομονή του και είπε να κατεβούν στη ρεματιά και να τους επιτεθούνε από πίσω: «Αυτό επετεύχθη κατά το βράδυ. Τους αρχίσαμε από πλάγια τα πυρά μας ώστε αιφνιδιάστηκαν και αναγκάστηκαν να τραπούν σε άτακτη φυγή. Τους κυνηγήσαμε και τους βάλαμε με ρωσικά και γερμανικά όπλα από μεγάλη απόσταση μέχρι που να μπουν στο τουρκοχώρι Κιοβτζή τερέ. Έτσι έληξε η μάχη χωρίς κανένα θύμα δικό μας. Περιήλθαν στα χέρια μας 4 μάουζερ και 3 γκρα. Αφού απαλλάξαμε τους κατοίκους απ' τους συμμορίτες Τούρκους, τραβήξαμε πάλι προς το λημέρι Αγιά Αχλάλαν όπου μείναμε περίπου ενάμιση μήνα».

Όταν αργότερα τραυματίσθηκε πάλι βαρύτερα ο Χαραλαμπίδης και ύστερα έφυγε για την Τραπεζούντα ανάλαβε την ηγεσία της ομάδας ο Αναστασιάδης, παίρνοντας κατά τη συνήθεια της εποχής τ' όνομα Παντέλ αγάς.

Σε μερικά ιστορήματα Ποντίων αναφέρονται ξεχωριστά τ' αντάρτικα σώματα με τους οπλαρχηγούς και υπαρχηγούς — θα μεταφέρω μερικές γραμμές απ' το βιβλίο του Ιωάν. Παπαδόπουλου απ' την Κερασούντα, που περιγράφοντας τα δεινά της πατρίδας του μαζί με τα δικά του, δίνει κι ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την συγκρότηση και την κατανομή των αντάρτικων ομάδων στις διάφορες περιφέρειες. Στο βιβλίο τούτο («Σελίδες από την ιστορίαν της Κερασούντος και τα τερατουργήματα του αιμοσταγούς Τοπάλ Οσμάν») σημειώνει ο συγγραφέας:

«Εις την περιοχήν Σαμψούντος (Αμισού), Τσαρσαμπά και Κοτζά νταγ είχε τα λημέρια του ο ξακουστός οπλαρχηγός Στυλιανός Κοσμίδης (Ιστύλ αγάς) με υπαρχηγούς τους Ιορδάνην Χασαρήν, επεσλήν Κώσταν Αθανασιάδην, Χαράλαμπον Δεληγιαννίδην και Μπαρμπαζαχαρέαν. Ο θρυλικός ως άνω αρχηγός Ιστύλ αγάς όταν είδε να αυξάνεται ημέρα τη ημέρα ο αριθμός εκείνων που ανέβαινον εις τα βουνά, συνεκρότησε χωριστάς ομάδας ανταρτών με αρχηγούς και υπαρχηγούς, και τους εταξινόμησε κατά κατηγορίας ως κάτωθι:

Εις την περιφέρειαν Ανδριάντων, υπό τον οπλαρχηγόν Ιορδάνην Παπούλην με υπαρχηγούς τους Δελή Γιάννην Καραχισαρλίδην και τον αδελφόν του Τσακήρ Παντελήν, τον Λευτέρην Σαμλίδην και Βασίλειον Χησίρην. Εις την περιοχήν του χωρίου Αλάνκιοϊ, με καπετάνιον τον Τσαγκάλ Γιωρίκαν και υπαρχηγούς τους Χαράλαμπον Γιαντσή και Παναγιώτην. Εις την περιφέρειαν του χωρίου Σαμάν, με αρχηγόν τον Σταύρον Γιαμανλήν και υπαρχηγόν τον Γοτσά Βασίλ. Εις την περιοχήν του χωρίου Τεβ Κιρίς με καπετάνιον τον Κώσταν Παναγιωτίδην (Τσάκαλον) με υπαρχηγούς τους Πανίκαν Τσαρσάμπαλην, Θεόδωρον Καραταΐδην, Γιάγκον Καραπαντελίδην και Σάββαν Βασιλειάδην.

Εις τας περιοχάς του όρους Αγιού τεπέ υπό την αρχηγίαν του Αιμιλίου Κατόγλου (Καδήογλου) και Αλέξη Νίκου, με υπαρχηγούς τους Τσιμενλή Δημήτρην Χαραλαμπίδην τέως καπνέμπορον, τον Παντελή Αναστασιάδην (Παντέλ αγάν), Γαρά Δημήτρην και τους καπνεμπόρους και τροφοδότας των ανταρτικών σωμάτων αδελφούς Γιάγκον και Θανάσην Αμπατζόγλου.

Η δράσις των ως άνω ανταρτικών ομάδων κατηυθύνετο από τον Ιστύλ αγάν, με τον όποιον ευρίσκοντο εις στενήν συνεννόησιν όταν επρόκειτο να αντιμετωπίσουν μεγάλας και ισχυράς μονάδας καταδιωκτικών αποσπασμάτων. Πλην των ανωτέρω καπετανέων υπήρχον άλλα ανταρτικά σώματα με άλλους οπλαρχηγούς και υπαρχηγούς, που έδρασαν εις τας εξής περιφερείας: Εις την περιοχήν Κάβζας — Μερζιφούντος είχε τα λημέρια του ο οπλαρχηγός Βασίλειος Ανθόπουλος (Βασίλ αγάς) και ο Στυλιανός (Κισά μπατσάκ) με υπαρχηγούς τους Γιώργον Κοτσά - μπουγιούκ (Μεγαλομύστακα), Ελευθέριον Τσακήρ Γαλιόν και τον Θεόδωρον Τσερκέζην.

Εις την περιφέρειαν του Νεπίν υπό τον οπλαρχηγόν Νικολούν Αναστάς και με υπαρχηγούς τους Μαζαλήν Αβράμ, Αχτακιλή Αλέκο, Αντίκ Γιώργη, Αντύπαν και Καρά Ιστύ, Σιδηρόπουλον. Εις τον τομέα Καπού Καγιά, υπό τον οπλαρχηγόν Ταστσόγλου Σάββαν, με υπαρχηγούς τους Τσοραχλή Στράτον, Τσοραχλή Ναούμ και Σαρχοσούν Φιλλός. Εις τον τομέα Κοτσά νταγ, υπό τον οπλαρχηγόν Απανόζ Γιώργην, με υπαρχηγούς τους Δελκή Πογαζλή Αναστάσην, Τσατάλμπαση Σάββαν, Δόκτωρ Γιώργην, Καμουλήν Στάθην, Ιωάννην Τοπάλ Εσκιέ, Γεώργιον Κεχαγιά, Ιπποκράτην Σεδέογλου και Καλπάκην Γεώργιον.

Μεμονωμένα ανταρτικά σώματα εσχηματίσθησαν και εις τινα ενδότερα μέρη του Πόντου. Ούτω εις την περιφέρειαν Έρπαα είχε τα λημέρια του με 600 οπλίτας ο οπλαρχηγός Αναστάσιος Παπαδόπουλος (Κοτσά Αναστάς) ο οποίος με τον υπαρχηγόν του Σωκράτ αγάν όχι μόνον ετρομοκράτησε τους Τούρκους της περιοχής εκείνης με την γενναίαν δράσιν του,

αλλά και πολλές φορές όταν παρίστατο ανάγκη έσπευδε εις ενίσχυσιν των ανταρτικών σωμάτων της Κάβζας και Μερζιφούντος. Ο εις την περιφέρειαν Επεσίου οπλαρχηγός Βασίλ Ουστάς με τον υπαρχηγόν του Κοστάν αγάν εκινήθη περισσότερον εις τα πέριξ της Αμισού.

Ο περιλάλητος οπλαρχηγός Αντών πασάς είχε το βασίλειόν του εις τα βουνά της περιοχής Πάφρας, όπου και έδρασε μετά της συζύγου του Πελαγίας. Ήσαν αμφότεροι άριστοι σκοπευταί και ανδρείοι πολεμισταί».

Πολύ λίγα είναι τα όσα γράφηκαν για την μορφή του Αντών πασά και για τα πολλά του κατορθώματα. Ήταν, λένε, τόσο άφοβος ώστε κι όταν ακόμα βρισκόταν με λιγοστά παλληκάρια του και τύχαινε να πέση επάνω σε γερό τούρκικο απόσπασμα δεν δείλιαζε ποτέ παρά χυμούσε ακράτητος κι έφερνε στους Τούρκους το φευγιό και την τρομάρα. Μια τέτοια μάχη αναφέρουν της λίμνης Παλίκ - κιολί, όπου είχε φτάσει, με τον σκοπό να πάρη ψάρια για την τροφοδοσία του σώματός του. Καθώς το μάθανε οι Τούρκοι τρέξαν και του ρίχτηκαν μ' ένα πολύ μεγάλο απόσπασμα. Το πιο φρόνιμο, βέβαια, θάταν να τα παρατήση και να φύγη, αλλά κάτι τέτοιο ήταν έξω απ' τις συνήθειές του, αφήνει τα ψάρια και ρίχνεται με μανία πάνω στους Τούρκους με τους λίγους συντρόφους του, ανάβει το τουφεκίδι ώρες, λυγίζουν εκείνοι κι ύστερα παίρνουν δρόμο και τους κυνηγά επί δυο μερόνυχτα ως πού τα καταφέρνουν και γλυστρούν προς το βουνό Καληνλήχ νταγ, όπου και βρίσκουν τον σωσμό τους.

Από τους Ρώσους εφοδιαζόταν με όπλα κι ο Αντών πασάς. Αλλά οι Τούρκοι έχοντας αποχτήσει πείρα αγρυπνούσαν τώρα σ' όλες τις ακτές, κι έτσι όταν κάποτε ο αρχηγός παίρνει ειδοποίηση ότι την τάδε του μηνός θα φτάση φορτίο στις ακτές της Πάφρας, ξέρει ότι δεν είναι εύκολη δουλειά η παραλαβή του. Του χρειαζόταν ένα γερό σώμα για να μπορέση να κατέβη απ' τα βουνά στην Πάφρα γι' αυτό και γρήγορα στέλνει ανθρώπους του στις γύρω αντάρτικες ομάδες, ζητώντας απ' τους οπλαρχηγούς νάρθουν σ' ενίσχυσή του.

Νάσου, λοιπόν, και ξεκινάνε απ' τα λημέρια τους πολλές ομάδες, άλλοι καβαλαρέοι και άλλοι ποδαράτοι, περνάνε τις ρεματιές και τα φαράγγια, σκορπώντας στα ελληνοχώρια την ελπίδα και στα τουρκοχώρια τον φόβο. Μαζεύονται σιγά - σιγά στο λημέρι του αρχηγού, τους βλέπει εκείνος, τους μετράει, κι όταν κρίνη ότι η δύναμή του είναι αρκετή δίνει το σύνθημα να ξεκινήσουν.

Οπλαρχηγοί, υπαρχηγοί, πρωτοπαλλήκαρα, παίρνουν τα μονοπάτια και ροβολάνε κατά κάτω, γεμίζουν οι βουνοπλαγιές από τις μαύρες φορεσιές —τα ξέρουν καλά τα μέρη οι αντάρτες, πέτρα με πέτρα, δέντρο με δέντρο— πολλά απ' τα παλληκάρια είναι Παφρινοί καλοί πολεμιστές και ψυχωμένοι, δοκιμασμένοι στην κλεφτουριά και στο τουφέκι. Περήφανος απάνω στ' άλογό του ο Αντών πασάς και πλάι του άλλη Αμαζόνα του αντάρτικου, η ξακουστή γυναίκα του Πελαγία. Ώρες και ώρες η πορεία κι άξαφνα νάτη που φαίνεται απ' τα ψηλώματα της Πάφρας η γαλάζια θάλασσα, λίγο ακόμα κι οι αντάρτες φτάνουν στον προορισμό τους.

Ήρθε το ρούσικο πολεμικό με το φορτίο των όπλων, αλλά φτάσαν μαζί και τούρκικες δυνάμεις που πιάσανε τα πόστα για να χτυπήσουν τούτους τους ελεεινούς γκιαούρηδες, που δεν σκύβουν το κεφάλι για να τους σφάξουν, παρά έχουν το θράσος ν' αρματώνωνται και να τους βάζουν σε μπελάδες. Δύσκολη θάναι τούτη η μάχη και θα κρατήση μέρες, γιατί είναι πολύς ο τούρκικος στρατός και κάμποσοι οι Έλληνες αντάρτες, που ταμπουρώθηκαν

στα γύρω κι είν' έτοιμοι όχι μονάχα να κρατήσουνε την άμυνα, αλλά να πέσουν απάνω στον εχθρό, να τον λιανίσουν.

Ξεφορτώνει το καράβι κι αντιλαλά ο τόπος απ' την αντάρα της μάχης. Αγώνας ζωής και θανάτου είν' αυτός — αγώνας των Τούρκων για το δικαίωμά τους ν' αφανίζουν τους Χριστιανούς και των Ελλήνων να προστατέψουν την ζωή και την τιμή τους, να πέσουν απάνω στον εχθρό, να τον λιανίσουν.

Πολλές μέρες κράτησε η μάχη, μ' επιμονή, με λύσσα, με όλο και νέες ενισχύσεις των Τούρκων, που ωστόσο κρατήθηκαν μακρυά, θριάμβεψε η αντρειωσύνη του Αντών πασά και το αλάθητο βόλι των παλληκαριών του. Φρυάξανε για μια φορά ακόμα οι τούρκικες αρχές καθώς οι αντάρτες ξαναπήραν τα βουνά, έχοντας και τα φορτία με τα όπλα, φόβος και θρύλος έγινε τ' όνομα του ψυχωμένου οπλαρχηγού, που όσοι γράψανε γι' αυτόν τον λένε «Πόντιο Κολοκοτρώνη».

Αλλά η πιο σκληρή μάχη του Αντών πασά δόθηκε όταν οι τούρκικες αρχές βάζοντας πείσμα να τον εξοντώσουν, αποφασίζουν να τον χτυπήσουν μέσα στην ίδια τη φωλιά του και στέλνουν απόσπασμα από 800 άντρες που κυκλώνουν το λημέρι του. Η κατάσταση ήταν πιο δύσκολη τώρα, γιατί οι Τούρκοι χτυπούσαν απ' όλες τις μεριές κι ο Αντών πασάς έβλεπε ότι είναι κυκλωμένος. Γιουρούσια και κόντρα γιουρούσια, πείσμα από δω, λύσσα από κει, η μάχη κράτησε πολλές μέρες και στο τέλος οι Τούρκοι μη μπορώντας ν' ανθέξουν περισσότερο στην ορμή των παλληκαριών του Αντών πασά, τα παρατάνε και φεύγουν ντροπιασμένοι, δίνοντάς του μια ακόμα μεγάλη νίκη.

Άλλος τρόπος, λοιπόν, δεν έμενε παρά η πονηριά, αλλιώς ήταν αδύνατο να γλυτώσουν απ' τον καταραμένο τούτον γκιαούρη, που εξευτέλιζε το τούρκικο μιλέτι. Έτσι, πιάσαν και φτιάξαν μια επιτροπή απ' τον μητροπολίτη Αμισού και πρόκριτους Έλληνες, ν' ανέβη στο λημέρι του, να του προτείνει... ειρήνη. Γιατί να χτυπιούνται άδικα Έλληνες και Τούρκοι; Αδέλφια δεν ήσαν; Ανάθεμα στον Ρώσο —καχρ ολσούν— που τους έβαλε να μαλώνουν και να χύνουν τζάμπα και βερεσέ το αίμα τους.

Ειδοποιήθηκε ο Αντών πασάς, ότι έρχεται στα λημέρια του μια επιτροπή από σεβάσμιους πατριώτες του και τους καλοδέχεται στο στρατηγείο του. Τους βάζει να καθήσουν κι εκείνοι του λένε, ότι του φέρνουν προτάσεις των τούρκικων άρχων για συνεννόηση. Και ποιες, λοιπόν, είναι οι προτάσεις; Πρώτον, οι Τούρκοι τα συγχωράνε μεγαλόκαρδα όλα όσα πάθαν και δίνουν αμνηστία. Δεύτερον, να σταματήση κάθε εχθροπραξία και να γίνουν φίλοι Έλληνες και Τούρκοι. Για να γίνει, όμως, αυτό —τρίτον— θα πρέπει, βέβαια, να παραδώσουνε τα όπλα τους. Τέταρτον, να μην ανησυχή καθόλου ο Αντών πασάς, γιατί οι τούρκικες αρχές θα φροντίσουν ν' αποκαταστήσουν όλους τους άντρες του στα σπίτια τους, όπου θα μπορούν να ζήσουν ήσυχη ζωή κι ούτε θα τολμήση κανείς να τους πειράξη. Πέμπτον και τελευταίον — τι άλλο θέλουν;— μέχρι και γρόσια θα τους δώσουν για να τα φέρουν βόλτα.

Ρωτά ο δεσπότης:

—Λοιπόν;

Σκέφτεται ο αρχηγός. Δεν είναι άσχημες οι προτάσεις, μόνο που έχουν ένα κακό: Εκείνοι που τις κάνουν είναι Τούρκοι. Ξέρει ο Αντών πασάς τους Τούρκους και τι ζυγίζει ο λόγος τους.

—Όχι.

Παίρνει τον δρόμο πίσω η επιτροπή και φέρνει στην Αμισό την απάντηση που κάνει τους Τούρκους να σκυλιάσουν. Τότε η τούρκικη κυβέρνηση αποφασίζει την επικήρυξή του και τοιχοκολλά: Πενήντα χιλιάδες λίρες θα πάρη όποιος σκοτώση τον γκιαούρη αρχιληστή και φέρει το κεφάλι του. Μια μέρα —Αύγουστος του 1917— ο ξακουστός οπλαρχηγός σκοτώνεται. Απ' άκρη σ' άκρη των βουνών αντιλαλά το κλάμα της κλεφτουριάς που έχασε το πιο γενναίο παλληκάρι της. Αλλά δεν είναι καιρός για κλάματα. Την θέση του παίρνει αμέσως άλλος, και ο αγώνας συνεχίζεται.

Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΤΗΣ ΟΡΔΟΥΣ

Αυτή την εποχή —φθινόπωρο του 1917— τα πράματα δεν δείχνανε ότι πηγαίνουνε καλά ούτε και στα μέρη που κρατούσανε οι Ρώσοι. Ο τσάρος είχε πέσει, άλλαξε η κατάσταση, άρχισε η σοβιετοποίηση στον ρούσικο στρατό κι όλα προμηνούσαν ότι η μεγάλη μπόρα που είχε ξεσπάσει στη Ρωσία θα είχε, μοιραία, τις συνέπειές της και στις ρωσοκρατούμενες περιοχές. Για την ώρα, ωστόσο, υπήρχε ακόμα κάποια σταθερότητα, έμενε ο στρατός στις θέσεις του κι ο στόλος αλώνιζε όπως και πρώτα την Μαύρη Θάλασσα.

Όπου κάποια μέρα του Αυγούστου, μας ήλθαν στην Τραπεζούντα τα ρούσικα πολεμικά φορτωμένα με χιλιάδες Έλληνες πρόσφυγες από την Ορδού. Πώς έγινε αυτό; Ήταν ένα περιστατικό εντελώς ασυνήθιστο στην υπηρεσία των ρούσικων πολεμικών που η δραστηριότητά τους, απ' ό,τι ξέραμε, περιοριζόταν μονάχα στους βομβαρδισμούς.

Παράξενα αλλά και πολύ τραγικά ήσαν τα γεγονότα που είχαν γίνει στην Ορδού. Στη σειρά των παιδικών μου αναμνήσεων του πρώτου μέρους του βιβλίου τούτου, ανάφερα μερικούς στίχους που σώθηκαν στη μνήμη μου, από μια έμμετρη περιγραφή —ο τίτλος ήταν «Η τραγωδία της Ορδούς»— που κάποιος στιχοπλόκος απ' τους πρόσφυγες εκείνους είχε γράψει τότε και την μάθαμε απ' έξω εμείς οι μικροί, καθώς είχε κυκλοφορήσει σε φυλλάδια. Σήμερα βρίσκω ολόκληρο το κείμενο σ' ένα βιβλίο ντόπιου συγγραφέα (Ιωακείμ Δ. Σαλτσή, «Χρονικά Κοτυώρων»), ανάμεσα στην ιστορία της Ορδούς και τα τόσα αλλά περιστατικά που περιγράφει. Μεταφέρω λίγους στίχους απ' την αρχή:

Ήταν Αυγούστου ένδεκα
Παρασκευή ημέρα
που η Ορδού εκαίετο
με τόπια πέρα - πέρα.
Πρωί με τα χαράματα
εφάνηκεν ο στόλος,
από την πόλη έβγαινε,
τρέμων ο κόσμος όλος.
Κρυμμένοι εμετρούσαμε
τα ρούσικα βαπόρια,
ήσαν εννιά τον αριθμό
μαζί με τα μοτόρια.
Και τέλος επλησίασαν,
εμβήκαν στο λιμάνι,
αρχίζει ο βομβαρδισμός
και ο λαός τα χάνει.

Αλλά ας δούμε με τη σειρά τους τα γεγονότα και τα όσα υπέφερε η πόλη αυτή μέχρι την ημέρα που έγινε το παραπάνω περιστατικό, που μας ιστορεί ο λαϊκός ραψωδός της εποχής: Η Ορδού αφού γεύτηκε όλα τα δεινά των ημερών εκείνων, είχε και την παραπανίσια ατυχία να δεχτή το νομάρχη της Τραπεζούντος Τζεμάλ Αζμή όταν έφυγε απ' την έδρα του - έγινε και πρωτεύουσα του νομού. Δέχτηκε ακόμα χιλιάδες απ' τους Τούρκους πρόσφυγες που είχαν φύγει με την προέλαση του ρούσικου στρατού απ' τ' ανατολικά του Πόντου κι η παρουσία τούτων δεν εξασφάλιζε, βέβαια, καμιά ιδιαίτερη ευτυχία στους Έλληνες. Η δράση του αντάρτικου, είχε χειροτερέψει ακόμα περισσότερο την κατάσταση, γιατί μεγάλωνε τον φανατισμό των Τούρκων και το μίσος τους ενάντια στους Ρωμιούς, έτσι που στα 1917 να

περνάνε οι Κοτυωρίτες —Ορδουλήδες— τραγικές ημέρες. Μοιραίες ήσαν, άλλωστε, οι συνέπειες της δράσης των ανταρτών. Επειδή οι Τούρκοι δεν μπορούσαν να τους κάνουν καλά επάνω στα βουνά, ξεσπούσαν στην καμπούρα του άοπλου λαού μέσα στις πολιτείες και τα χωριά. Πύκνωναν τα καραβάνια των εκτοπισμένων που σερνόντουσαν στο εσωτερικό, πότε απ' την μια πόλη, πότε απ' την άλλη.

Ο Ιωακείμ Δ. Σαλτσής μιλώντας για τους εκτοπισμούς της γύρω περιοχής μας λέει: «Η αρχή έγινε στα 1916 απ' τα ελληνοκατοικούμενα ή μικτά χωριά των Κοτυώρων, όσα είχαν 8-10 χιλιόμετρα απόσταση απ' τα παράλια. Οι διαταγές ήσαν απροκάλυπτες, δίχως προσχήματα. Εξορία ρητή, μαζική... Εκτοπισμοί ανελέητοι, καταστροφικοί. Ολάκαιρα χωριά διαρπαχτήκαν απ' τους περίοικους ή συγχωριανούς Τούρκους, πριν ακόμα ξεκινήσουν οι εκτοπιζόμενοι. Το χωριό Τεπέκιοϊ εξορίστηκε την παραμονή των Χριστουγέννων, 24 Δεκέμβρη 1916. Ύστερ' από πορεία 2-3 ωρών οι εξόριστοι βραδυαστήκαν, έστησαν τ' αντίσκηνα και καθήσαν. Ο Γέρος του χωριού, ο προεστώς Νικόλαος Τσουφλάς, κάλεσε γύρω του τα μικρά του χωριού: «Εμπρός, τους είπε, τραγουδήστε μου τα Χριστούγεννα». Τραγούδησαν τ' άμοιρα παιδάκια, τα περισσότερα για τελευταία φορά. Ο Γέρος τα φίλεψε και «Σύρτε ατώρα, τους είπε, ψάλτε εμπροστά σ' όλα τα τσαντήρια κι όλα θα πάνε καλά». Οι χωρικοί άκουσαν με κλάματα τη Γέννηση του Χριστού. Κι αποκοιμήθηκαν. Το πρωί γιόρτασαν τα Χριστούγεννα με τον τρόπο τους. Και πήραν πάλι τον δρόμο προς τον χαμό».

Ο συγγραφέας σημειώνει τον εκτοπισμό και των Ελλήνων της γειτονικής πολίχνης Πουλαντζάκης που έγινε την ίδια εποχή και συνεχίζει: «Οι εξόριστοι χωρικοί μας με τις εξαντλητικές πορείες στις απέραντες εκτάσεις του εσωτερικού, με σκόπιμες μετακινήσεις κάθε τόσο, με το κακόβουλο επίμετρο της στρατολογίας των νέων και των αντρών ανάμεσά τους, εξοντώθηκαν σχεδόν όλοι. Ο σαδισμός των σφαγέων δεν παράλειπε να θέσει σ' εφαρμογή και άλλο μέτρο. Μέσα στην καρδιά του χειμώνα, στη σκληρή παγωνιά της ενδοχώρας, στρίμωχναν τους εξόριστους μας στα ζεστά τούρκικα χαμάμια, κι ύστερα γυμνούς και κουρελιασμένους, τους έβαζαν αμέσως πάλι σε πορεία, γι' άλλους προορισμούς».

Ούτε, όμως, κι η ίδια η πόλη της Ορδούς κατάφερε να ξεφύγη. Τον Ιούνιο του 1917 έφτασε διαταγή απ' το στρατηγείο του Βεχήπ πασά να εξορισθούν όλοι οι άντρες της πόλης, από 18 μέχρι 55 χρόνων, με το πρόσχημα της στρατιωτικής θητείας.

Αναστάτωση και αγωνία, άλλοι πήγαιναν, πολλοί το σκάζαν, γέμισε η Ορδού από «φυγόστρατους», που μεταχειριζόντουσαν χίλιους τρόπους για να κρυφτούν και να ξεφύγουν, ενώ οι τζανταρμάδες τους αναζητούσαν και τους κυνηγούσαν με μανία. Μερικοί απ' αυτούς κατάφεραν να φύγουν κρυφά για την Ρωσία ή για την Τραπεζούντα, πληρώνοντας χρυσάφι για τις βάρκες και προτιμώντας να πνίγουν στις φουρτούνες του Ευξείνου παρά να πεθάνουν μαρτυρικά στα χέρια των Τούρκων.

Τέτοια ήταν η κατάσταση μέσα στην Ορδού, όπου ξαφνικά ένα πρωί γίνεται μια αναταραχή μέσα στην πόλη. Η ίδια αναταραχή που το σύνθημά της δινόταν κάποτε στην Τραπεζούντα με μια και μόνη λέξη:

—Τα παπόρια!

Ήξεραν κι οι Κοτυωρίτες από βομβαρδισμούς του ρούσικου στόλου κι έχοντας πικρή πείρα, μόλις βλέπαν στο βάθος του ορίζοντα καπνό, το βάζαν στα πόδια τρομαγμένοι, κλείναν τα μαγαζιά, γινόταν πανικός, κακό, φευγάλα, καθένας κοιτούσε να σιγουρευτεί σε κανένα υπόγειο, γιατί όλοι ξέραν ότι δεν θ' αργούσαν ν' ακουσθούν οι κανονιές και να σφυρίξουν

οι οβίδες. Σε λίγα λεπτά της ώρας ερημώθηκε η αγορά κι όλοι οι δρόμοι, πουθενά ψυχή, όλος ο κόσμος —Τούρκοι και Ρωμιοί— εξαφανίστηκαν και κρύφτηκαν. Στο μεταξύ ντουμάνιασε το πέλαγος απ' τους καπνούς του στόλου. Έξι πολεμικά ζύγωναν απειλητικά μαζί μ' ένα οπλιταγωγό. Ευθύς αμέσως τα δυο αντιτορπιλλικά στρέψαν τα κανόνια τους προς την πόλη, τέσσερα υδροπλάνα σηκώθηκαν και φέρναν βόλτα για να επισημάνουνε τους στόχους, ενώ τ' αλλά πολεμικά μπαίναν στο λιμάνι.

Άξαφνα άστραψαν οι πρώτες κανονιές, βροντολόγησε ο τόπος, πέφταν οι οβίδες στους γύρω λόφους κι άλλες μέσα στην πόλη, χαλούσε ο κόσμος. Αυτό κράτησε κάμποση ώρα και σε μια στιγμή όσοι απ' τους κρυμμένους μπορούσαν να κρυφοκοιτάνε απ' τους κρυψώνες βλέπαν τούτο το παράξενο: Το μεταγωγικό, γεμάτο άντρες αρματωμένους, να ξεκόβη απ' τα πολεμικά και να πλέη γρήγορα προς την αποβάθρα. Χαράς ανατριχίλα:

—Κάνουν απόβαση!

Τουφεκιές ακούονται απ' το απέναντι στρατιωτικό νοσοκομείο όπου υπήρχαν Τούρκοι στρατιώτες — πέφτει ένας απ' τους Ρώσους σκοτωμένος κι άλλος πληγωμένος. Την ίδια στιγμή όμως τραντάζεται ο τόπος απ' τις ομοβροντίες, γεμίζουν καπνούς και χαλάσματα τα γύρω, παίρνουν οι Τούρκοι την τρεχάλα, ενώ εξακολουθεί το κανονίδι και σωριάζονται άλλα κτίρια μέσα στην αγορά, γκρεμίζεται ένας μιναρές, χτυπιέται κάποια εκκλησία, κατρακυλάνε οι τοίχοι σ' αλλά κτίρια, σηκώνονται σύννεφα σκόνης ολούθε και φωτιές.

Στο μεταξύ το μεταγωγικό βγάζει έξω τους άντρες. Κοντά τρακόσοι από δαύτους, με τουφέκια, λόγχες, χειροβομβίδες, πολυβόλα, τραβάνε κατά την αγορά για να καταλάβουν, βέβαια, την πόλη — για τι άλλο; Όμως από δω και πέρα τα πράματα αρχίζουν να παίρνουν άλλη, απίθανη τροπή. Οι στρατιώτες που όλος ο κόσμος περίμενε ότι θα πιάσουν πρώτα τα δημόσια κτίρια για να σιγουρευτούν και να ολοκληρώσουν την αποβατική τους επιχείρηση, δεν δείχναν να νοιάζωνται καθόλου για τέτοια. Αντίθετα, μόλις μπήκαν στην αγορά άρχισαν άλλου είδους επιχειρήσεις, που προκαλούσαν την κατάπληξη.

Ρίχνονται στα μαγαζιά, πετούν χειροβομβίδες, σπάζουν πόρτες, γίνεται μύλος, αρπαγή, λεηλασία. Με ιδιαίτερη προτίμηση τα μαγαζιά των Τούρκων, άλλοι κουβαλάνε, άλλοι γεμίζουνε σακκιά, άλλοι σπάζουν κάσες κι αρπάζουν τα λεφτά, άλλοι ανοίγουν μπουκάλια και ρουφάνε τα πιοτά και νάσου τσούρμα να τρέχουν φορτωμένα προς την παραλία μέσα σε μια οχλοβοή και παραζάλη κι άλλα τσούρμα να ρίχνουν σε κάτι Τούρκους της φρουράς —τους λίγους που μείναν— γαζώνει το πολυβόλο από δω, γαζώνει από κει, στρίβουν κι οι τελευταίοι Τούρκοι, λεύτερος εντελώς ο τόπος.

Για να γιορτάσουνε τη νίκη οι... ελευθερωτές σπάζουν και μερικά ελληνικά ποτοπωλεία, το ρίχνουν στο πιοτό και... ζήτω η Επανάσταση, κάτω ο τσάρος, όλα πηγαίνουν πρίμα! Επειδή τούτος ο στόλος που αριβάρισε στην Ορντού δεν ανήκε πια στον τσάρο αλλά στα Σοβιέτ, κι οι άντρες του ήσαν απ' τους πρώτους που εφαρμόζανε την κοινοκτημοσύνη, με τον δικό τους τρόπο. Παράξενοι όμως ήσαν όλοι στην εμφάνισή τους — Ρώσοι; Δεν είχαν τίποτα το ρούσικο στις φάτσες κι ούτε μιλούσαν ρούσικα παρά κάτι άλλες γλώσσες, μαζί και τούρκικα παραφθαρμένα. Όπως διαπιστώθηκε αργότερα, ήσαν Κιρκάσιοι, Τάταροι, Απχάζοι κι Αρμένηδες του Καυκάσου.

Μουδιασμένος όλος ο κόσμος, όπως μας ιστορεί ο συγγραφέας: «... Στην αρχή βλέπαμε απ' τα σπίτια. Έδιναν κι έπαιρναν τα σχόλια κι οι ερμηνείες. Άλλοι λέγαν ότι ήταν απόβαση, κατοχή. Άλλοι ότι ήλθαν να πάρουν τον ελληνικό πληθυσμό. Ήδη τον Απρίλη του ίδιου έτους μονάδες του ρωσικού στόλου είχαν παραλάβει έναν αριθμό ελληνικές οικογένειες

και αντάρτες κοντά στην Οινόη. Επίσης δυο μήνες αργότερα παραλάβανε οικογένειες ανταρτών της Σαμψούντας απ' το χωριό Γιάσιον της περιοχής Κοτυώρων και στ' ομώνυμο ακρωτήριο.

»Το θέαμα της λεηλασίας, όμως, και μεταφοράς των αντικειμένων στην παραλία, δεν φαινόταν να δικαιώνει αυτές τις υποθέσεις... Μερικοί απ' τους άντρες του αποβατικού αποσπάσματος διευθύνθηκαν στην ενορία του Αγίου Νικολάου που ήταν κοντά και καλούσαν τον λαό προς την παραλία, προς την σκάλα... Οι στιγμές ήσαν κρίσιμες. Καθένας έπρεπε ν' αποφασίση. Αν έφευγε έξαφνα ο στόλος χανόταν και η τελευταία ελπίδα... Σε λίγο βλέπομε ότι η παραλία κοντά στη σκάλα γέμισε από Έλληνες, στην αρχή άντρες, ύστερα και γυναικόπαιδα. Ήσαν οι φυγόστρατοι, οι κρυμμένοι, παραπάνω από πεντακόσιοι, κι αυτοί που κατέβασαν οι Ρώσοι στρατιώτες απ' την συνοικία του Αγίου Νικολάου. Σε λίγο από κάθε σπίτι έβγαιναν γυναίκες, παιδιά, άντρες και διευθύνονταν προς την επιβατική σκάλα απ' όλες τις ενορίες. Κοσμοπλημμύρα.

«Είναι απερίγραπτες, συνεχίζει, οι σκηνές που ξετυλίχτηκαν εκεί. Χύθηκαν πρώτα οι φυγόστρατοι στη θάλασσα και σκαρφάλωσαν στα πλευρά του μεταγωγικού από σκοινιά, μ' εκκλήσεις να τους πάρουνε απάνω. Απάντηση νερά ζεστά και κουτρουβάλες κορμιών που έφταναν στην κουπαστή του πλοίου. Άλλοι πήραν κι απολύσαν στη θάλασσα τούρκικες βάρκες και φτάσανε μ' αυτές στο πλοίο. Αλλά το βλοσυρό, το ανελέητο κύτος κανένα δεν δεχόταν. Τι θ' ακολουθούσε ύστερ' απ' την τέτοια εκδήλωση άμα θάφευγε ο στόλος;

»Ξάφνιασμα δυσάρεστο για όλους υπήρξε ότι στον δρόμο, ενόσω ο λαός χυνόταν προς τη σκάλα, οι στρατιώτες απόκλεισαν τα περάσματα, το ίδιο και στο γιαλό και λήστεψαν τον κόσμο που κατάφευγε στην προστασία τους. Ρολόγια, λεφτά, κοσμήματα. Γδέρνανε δάχτυλα, κι έβγαζαν δαχτυλίδια. Η φρίκη και η αηδία που είχαν προξενήσει ήταν απερίγραπτη. Μερικοί απογοητευμένοι γύρισαν πίσω. Άλλοι πάλι προτίμησαν να χωθούν ως τα γόνατα στη θάλασσα για ν' αποφύγουν την λεηλασία, τον φόνο... Στην αποβάθρα η Ρουδάμα Ι. Μοσκώφ που ήξερε τα ρούσικα, θέλησε να παραπονεθή στους στρατιώτες ότι λεηλατείται ο κόσμος. Ένας απ' αυτούς, μεθυσμένος καθώς ήταν, την πέρασε δίχως άλλη διαδικασία με τη λόγχη...».

Αυτή ήταν η φρικτή κατάσταση όταν μέσα στην γενική απελπισία έγινε μια επιτροπή, πήρε μαζί της τον ρωσομαθή Μενέλαο Παλάσωφ, παρουσιάστηκε στον Ρώσο ναύαρχο και του εξήγησε ότι όλος αυτός ο πληθυσμός θα σφαζόταν απ' τους Τούρκους αν δεν τον έπαιρνε μαζί του. Εκείνος τηλεγράφησε στην ανώτερη διοίκηση και στον μητροπολίτη Χρύσανθο στην Τραπεζούντα, ζητώντας οδηγίες. Αναμονή, αγωνία και κάποτε, επί τέλους, άρχεται η απάντηση και δίνεται διαταγή:

—Όλοι στα καράβια!

Πανδαιμόνιο χαράς κι αλλοφροσύνης. Σαν τρελλός χυμά όλος εκείνος ο λαός μ' όλα τα μέσα —καΐκια, βάρκες, βενζίνες— γίνεται σκοτωμός, άγριο στριμωξίδι, τσαλαπάτημα, φωνές, κακό, αναποδογυρίζουν οι βάρκες απ' τα πλήθη που πηδούσαν για να προλάβουν, κάμποση ώρα, ως που έγειρε ο ήλιος προς τη δύση κι ο στόλος έβαλε μπρος κι ετοιμαζόταν να σαλπάρη, ενώ πολύς κόσμος έμενε ακόμα στην παραλία. Νέες κραυγές απόγνωσης:

—Για το Θεό!

—Μη μας αφήνετε!

—Χανόμαστε!

Τα καράβια, όμως, δεν μπορούσαν να μείνουν περισσότερο και ξεκίνησαν, ενώ μερικοί που δεν πρόλαβαν να πάρουν όλους τους δικούς τους πηδούσαν στη θάλασσα, άλλοι φώναζαν απελπισμένοι κι εκείνοι που μείναν στην αποβάθρα κοιτούσαν με δάκρυα και σπαραγμό τους άλλους που φεύγαν. Μέχρι που νύχτωσε κι ο στόλος χάθηκε.

Τρισήμιση χιλιάδες ήσαν εκείνοι που έφυγαν, αλλά σχεδόν άλλοι τόσοι μείναν στην Ορδού, στό έλεος και την διάθεση των Τούρκων.

Ο λαϊκός στιχοπλόκος μας μιλά με τους παρακάτω στίχους για το δραματικό ταξίδι και την λυτρωτική άφιξη στην Τραπεζούντα:

Υπο βροχήν βρεχόμενοι
μια νύχτα στο βαπόρι
στην Τραπεζούντα ήλθαμε,
το πνεύμα μας ηπόρει:
Πώς σώοι εγλυτώσαμε
απ' των Τούρκων τα χέρια,
εκ θαύματος εφύγαμε
τ' αγαρινά μαχαίρια.
Έτσι λοιπόν σκεπτόμενοι
την κρίσιμόν μας θέση
απ' ουρανού μας έρχεται
εις άγγελος στη μέση.
Εκ μέρους της Επιτροπής
ο άγγελος μας κρένει:
«Ήλθα να σας υποδεχτώ
ω δυστυχείς μας ξένοι»!...

Ο άγγελος αυτός ήταν το πνεύμα της αλληλεγγύης των Τραπεζουντίων, που κινήθηκαν αμέσως με τις φιλανθρωπικές τους οργανώσεις για την περίθαλψη των προσφύγων που τους έφερνε ο στόλος. Σχετική περιγραφή του περιστατικού και των μέτρων που πάρθηκαν για τους κατατρεγμένους αδελφούς μας έδωσε κι ο μητροπολίτης Χρύσανθος με τον δικό του τρόπο: «Την 11 Αυγούστου 1917, γράφει, ο Μπολσεβικικός στόλος απάρας εκ Τραπεζούντος έπλευσεν εις την υπό των Τούρκων κατεχομένην πόλιν Κοτύωρα (Ορδού) ίνα βομβαρδίση αυτήν. Κατά τον βομβαρδισμόν όλος ο Ελληνικός λαός των Κοτυώρων φεύγων την αφόρητον τουρκικήν τυραννίαν ώρμησεν εις την θάλασσαν προς τα πολεμικά πλοία των Ρώσων ζητών να επιβιβασθή αυτών και να λυτρωθή. Οι «άθεοι» Μπολσεβίκοι, εν αντιθέσει προς ό,τι δεν έπραξαν αι «Χριστιανικαί» Δυνάμεις της Δύσεως δια του κολοσσιαίου αυτών στόλου κατά την εν μηνί Αυγούστω 1922 πυρπόλησιν και σφαγήν της Σμύρνης, εμνήσθησαν των παραδόσεων του ευσεβούς Ρωσικού λαού και καταβιβάσαντες λέμβους περισυνέλεξαν όλον τον χριστιανικόν εκείνον κόσμον ανερχόμενον εις 3.000 περίπου ψυχας και επιβιβάσαντες αυτούς επί των συνοδευόντων τον στόλον μεταγωγικών πλοίων απεβίβασαν εις Τραπεζούντα, ένθα η εν τη μητροπόλει λειτουργούσα Επιτροπή προσφύγων και η μετ' αυτής συνεργαζομένη Εθνική Ένωσις των νέων, εντός τριών ωρών εγκατέστησαν τους εκ Κοτυώρων αδελφούς πρόσφυγας, μέρος μεν εις τα σχολεία της κοινότητος Τραπεζούντος, μέρος δε παρά ταις ελληνικαίς οικογενείαις της Τραπεζούντος, αίτινες φιλοφρόνως εδέχθησαν και περιέθαλψαν αυτούς. Την επομένην από πρωίας εις οκτώ τμήματα της

πόλεως ελειτούργουν συσσίτια υπό την επίβλεψιν των Κυριών της Αδελφότητος «Μέριμνα», οι δε Έλληνες ιατροί Τραπεζούντος διανεμηθέντες κατά τμήματα επεσκέπτοντο έκαστος το ίδιον αυτού τμήμα παρέχοντες την περίθαλψιν και νοσηλείαν. Επειδή δε οι πλείστοι των εν Κοτυώροις αδελφών προσφύγων έφυγον εκείθεν χωρίς να παραλάβωσι μεθ' εαυτών ούτε ενδύματα, ούτε υποδήματα, ούτε στρώματα, εδόθησαν αυτοίς αμέσως ενδύματα και στρωμναί και σκεπάσματα, άτινα συνελέγησαν παρά των ελληνικών οικογενειών Τραπεζούντος. Των ενδυμάτων ικανόν μέρος παρεσκεύασεν η Αδελφότης των Κυριών «Μέριμνα» αποπερατώσασα το έργον εντός ελαχίστων ημερών»,

Γι' αυτό κι λαϊκός στιχουργός έκλεινε την περιγραφή του με τους τελευταίους τούτους ευχαριστήριους στίχους.

Να ζήσης Έθνος ευγενές,
τα τέκνα σου θερμαίνεις
του Πόντου, πάντα Έλληνα
και πρόσφυγα ζεσταίνεις.
Και πάντα Τραπεζούντιον
θερμώς ευχαριστούμεν
που ήνοιξαν τα σπίτια των,
οι δυστυχείς να μπούμε.
Ας έχει δόξαν ο Θεός,
το Έθνος μας να ζήση,
να προστατεύη τα ορφανά,
που έχει ν' απαντήση.

Τι απέγιναν, όμως, εκείνοι που μείναν στην Ορδού; Δεν χρειάζεται μεγάλη φαντασία για να καταλάβη κανείς το πώς ένοιωσε όλο εκείνο το πλήθος, μόλις χάθηκε ο στόλος κι έπεσε το σκοτάδι στην πόλη. Με φοβισμένα μάτια κοιτούσαν γύρω, ενώ στ' αυτιά τους αντηχούσε ακόμα ο πάταγος και οι σπαραχτικές φωνές των όσων βρέθηκαν επάνω στα καράβια και φώναζαν τους δικούς τους που ξεμείναν.

Η νύχτα ερχόταν απειλητική για όλους, γρήγορα ερημώθηκε η αποβάθρα, τρύπωσε στη φωλιά του ο καθένας κι όλοι μαζί περίμεναν μ' αγωνία να βγουν οι Τούρκοι. Όμως εκείνοι, φοβισμένοι ακόμα απ' τον βομβαρδισμό και την απόβαση, δεν τόλμησαν να ξεμυτίσουν όλη τη νύχτα και μόνο το πρωί ξεθάρρεψαν και βγαίναν απ' τα σπίτια τους κατσούφηδες κι αγριεμένοι. Βλέπαν τα χαλάσματα, βλέπαν τα μαγαζιά τους ανοιγμένα, κι έβραζαν απ' το κακό τους. Οι πρόκριτοι Έλληνες —όσοι μείναν— προσπάθησαν να πείσουν τις Αρχές ότι αυτό που έγινε ήταν αναπάντεχο κι ότι παρά την θέλησή του άρπαξε τον κόσμο ο καταραμένος στόλος, αλλά κανείς από τους Τούρκους δεν άκουε τέτοια, κι ούτε χαμπάριζε από παρόμοιες δικαιολογίες. Τρίζαν τα δόντια τους και γρύλλιζαν:

—Αρατού γουνουζού μπουλντουνούζ!

Δηλαδή «βρήκατε αυτό που ζητούσατε». Και:

—Παπανιζά καστινίζ!...

«Φύγατε στον πατέρα σας». Πιο αγριεμένοι, ήσαν εκείνοι που τους λεηλατήθηκε το βιος τους κι έψαχναν μαζί με τους τζανταρμάδες στα ελληνικά μαγαζιά —που άρχισαν ν' ανοίγουν κι αυτά δειλά δειλά— για να βρούνε τα χαμένα. Κανένας Ρωμηός δεν είχε πάρει τίποτα, αλλά αυτό δεν ήταν αρκετό να λιγοστέψη την οργή τους. Σε μερικές γειτονιές οι

Τούρκοι πρόσφυγες δείξαν διαθέσεις για επιθέσεις και διαρπαγές σε βάρος των Ρωμηών, αλλά τους συγκράτησε η αποφασιστικότητα του πληθυσμού για άμυνα. Χαμένοι για χαμένοι καθώς ήσαν ετοίμασαν ρόπαλα, τσάπες και κοντάρια, προ πάντων οι γυναίκες. Έτσι δεν είχαν συνέχεια οι καλές εκείνες διαθέσεις. Όμως θάταν αστείο να έλπιζε κανείς ότι θα ξεμπέρδευαν με το τίποτα απ' όλη εκείνη την ιστορία. Την πρώτη μέρα κιόλας πήρε τους δρόμους η τόσο γνώριμή τους φήμη:

—Εξορία!

Την ψιθυρίζανε επίμονα εδώ κι εκεί κι ο κόσμος ζούσε με τον τρόμο της σ' ένα σωστό βραχνά. Γυναικόπαιδα είχαν μείνει μόνο στην Ορδού και λίγοι άντρες ηλικιωμένοι —οι πρόκριτοι κι όσοι ταΐζαν Τούρκους— τους πιο νέους τους είχε σαρώσει προ πολλού το «στρατιωτικό» μαζί με τον εκτοπισμό που προηγήθηκε. Την τέταρτη μέρα η φήμη και τα ψιθυρίσματα πήραν μορφή σε μια επίσημη διαταγή της Νομαρχίας, που έφτασε στην ελληνική κοινότητα: Απέλαση!

Η προθεσμία για το ξεσπίτωμα ήταν 8 μέρες κι έπρεπε όλοι οι Ρωμηοί των Κοτυώρων να ετοιμαστούν μέσα σε τούτο το διάστημα, να φορτωθούν στην πλάτη ό,τι μπορούσε ο καθένας και να πάρουν τον γνωστό δρόμο προς το άγνωστο. Έγιναν προσπάθειες και διαβήματα για την ματαίωση του μέτρου, αλλά στάθηκαν άκαρπες. Έτσι δεν έμενε τίποτ' άλλο παρά να ξεπουλήσουν γρήγορα ό,τι είχαν, μαγαζιά, πραμάτειες, είδη σπιτικά, για να κρατούν τουλάχιστο μερικά χρήματα μαζί τους στο αποτρόπαιο εκείνο ταξίδι της μαρτυρικής οδοιπορίας. Βγήκαν, λοιπόν, κι εδώ αμέσως όλα στο ξεπούλημα και νάτη πάλι η στερεότυπη εικόνα των Τούρκων «αγοραστών» που σ' όλες τις όμοιες περιπτώσεις πέφταν σαν τα γεράκια επάνω στην περιουσία των Ελλήνων. «Καταστήματα ολάκαιρα, υφασματοπωλεία, παντοπωλεία, επαγγελματικά εργαστήρια με τα σύνεργά τους ξεπουλήθηκαν σε τιμές εξευτελιστικές, στο ένα δέκατο ή ένα εικοστό της αξίας τους. Οι γυναίκες, ο φτωχόκοσμος ξεπουλούσαν έπιπλα, σκεύη, ρουχισμό, όσα πρόφταιναν βέβαια, αφήνοντας να συναποκομίσουν ό,τι θα μπορούσαν για αποστάσεις ακαθόριστες. Η περιουσία η ελληνική μεταβιβάστηκε αθέλητα ολάκερη στους Τούρκους».

Και να πώς έγινε ο εκτοπισμός, σύμφωνα με την μαρτυρία του ίδιου συγγραφέα: «Οι Έλληνες κάτοικοι, άνω των 3.000, σύμφωνα με σχετικό διοικητικό χωρίστηκαν σε 7 αποστολές (καφιλέ). Κάθε δυο - τρεις ημέρες θα ξεκινούσε και μια αποστολή. Παραμείναν οικογενειακώς ως απαραίτητοι ελάχιστοι και τούτο γιατί δεν υπήρχαν αντίστοιχοι Τούρκοι επαγγελματίες. Μερικοί αν και είχαν προτάσεις Τούρκων ισχυρών να παραμείνουν, προτίμησαν ν' ακολουθήσουν την τύχη του συνόλου... Οι πλούσιοι και οι κάπως εύποροι πήραν υποζύγια. Οι λοιποί, φτωχότεροι κι εξαντλημένοι ήδη από τα δεινά του τρίχρονου πολέμου, πήγαιναν πεζή και μάλιστα φορτωμένοι. Δεν έλειψε, φυσικά, κι απεναντίας διατρανώθηκε η αλληλεγγύη των πλουσίων προς τους φτωχούς, μέσα στα όρια του δυνατού. Τους βοηθούσαν στην διατροφή όπου βλέπαν την ανάγκη. Παίρναν στα ζώα τους τα πολύ κουρασμένα μικρά, ξεκούραζαν τις μητέρες που τα κρατούσαν αποκαμωμένες.

Ήταν ανεκδιήγητα τα μαρτύρια των εξόριστων με την αδιάκοπη πορεία: Δρόμο. Ανάπαψη νυχτερινή. Και πάλι δρόμο. Πάντα δρόμο... Οι άρρωστοι, οι καχεκτικοί, οι πεινασμένοι που δεν μπορούσαν να βαδίσουν, δεν έβρισκαν έλεος, ανασασμό.

—Ιλερή!

«Εμπρός», ήταν το πρόσταγμα... Είκοσι έως τριάντα μέρες βάσταξε το μαρτύριο ανθρώπων φορτωμένων τα στρώματά τους και από πάνω ή στο χέρι τ' ανήλικα παιδιά τους. Με την

κούραση, με τους υποσιτισμούς, με τις βροχές, οι πλείστοι αρρώστησαν στον δρόμο. Μα έπρεπε να βαδίζουν. Δεν ήσαν σπάνιοι οι θάνατοι κατά την πορεία. Σκάβανε οι δύσμοιροι εξόριστοι λάκκους, με τσάπες και φτιάρια που σέρνανε μαζί, έθαφταν τον νεκρό και... δρόμο! Η 4η αποστολή βγαίνοντας απ' το χωριό Γιούσκιοϊ της Νεοκαισαρείας έπεσε σε ενέδρα. Ένας απ' τους συνοδούς χωροφύλακες πυροβόλησε. Ήταν το σύνθημα. Ληστές ξεπρόβαλαν. Σε λίγο η αποστολή καταληστεύθηκε, απογυμνώθηκε κυριολεκτικά...».

ΟΤΑΝ ΦΕΥΓΑΝ ΟΙ ΡΩΣΟΙ

Μήνα με τον μήνα η κατάσταση άρχισε ν' αλλάζη σ' όλο τον χώρο του ανατολικού Πόντου που κρατούσανε οι Ρώσοι. Η μπόρα που είχε ξεσπάσει στη Ρωσία έφτανε κι εδώ μοιραία, που ο ρούσικος στρατός διαλυόταν, κι όλα δείχναν ότι δεν θάμενε πολύ καιρό ακόμα στα μέρη αυτά. Αν φεύγαν, όμως, οι Ρώσοι τι θα γινόταν ο ελληνισμός του Πόντου;

Αέρας πανικού άρχισε να φυσά, κανείς δεν ένοιωθε σίγουρος στον τόπο του. Οι Τούρκοι σηκώνανε κεφάλι, τσέτες προβάλλανε εδώ κι εκεί. Ο Ρώσοι στρατιώτες πετούσανε τα όπλα, οι τσέτες μπαίναν στα χωριά και απειλούσαν τους Ρωμηούς:

—Να φύγετε γκιαούρηδες!

Δεν έμενε, λοιπόν, άλλη ελπίδα σωτηρίας παρά η εγκατάλειψη της πατρικής γης και το φευγιό: «Υπό την απειλήν του φόνου οι πρόκριτοι ανεχώρουν, γράφει ο Θεοφ. Κ. Θεοφύλακτος στο βιβλίο του «Γύρω απ' την άσβεστη φλόγα». Τούτους ηκολούθουν άλλοι και τούτου πάλιν οι υπολειπόμενοι. Ιδού ολόκληρον χωρίον επί ποδός. Το αυτό εντός ολίγων ημερών συνέβαινε εις άλλο χωρίον και εντός ολίγου σχετικώς διαστήματος τα πλείστα των χωρίων τούτων εν πανικώ ελάμβανον άλλα μεν την προς την Τραπεζούντα άγουσαν και αλλά την προς την Ερζερούμ, οπόθεν διεπεραιώνοντο προς την Ρωσίαν. Εις ολίγα χωρία μόνον έκαμαν τον σταυρόν των οι κάτοικοι και παρέμεναν με την απόφασιν να ανέλθουν τον Γολγοθάν. Τοιουτοτρόπως 45 χιλιάδες Ελλήνων εγκατέλειψαν το άκρον ρωσικόν μέτωπον και ανεχώρησαν. Συν τω χρόνω δε περί την Τραπεζούντα ο κρίκος καθίστατο στενώτερος και από την επαρχίαν Ροδοπόλεως άλλοι 4-5 χιλιάδες ηκολούθησαν το μεταναστευτικόν τούτο ρεύμα. Πανταχόθεν συνέρρεαν εις Τραπεζούντα οι μετανάσται... Ολόκληρον το παραλιακόν τμήμα της πόλεως, το οποίον οι Ρώσοι μετεχειρίσθησαν ως λιμένα, ήτο κατειλημμένον από μετανάστας, οι οποίοι υπέφερον τα πάνδεινα και δει εν ώρα χειμώνος».

Και συνεχίζει: «Ήτο πλέον περί τα Χριστούγεννα του 1917. Εκ Πλατάνων ελήφθη εις την Κεντρικήν Επιτροπήν των Προσφύγων τηλεγράφημα των ρωσικών Αρχών, καθ' ο τα εκεί τρία χριστιανικά χωρία, υπό την αγρίαν πίεσιν των τουρκικών συμμοριών, εγκατελείφθησαν υπό των κατοίκων των, οι οποίοι κατήλθον εις τα Πλάτανα. Μετ' ολίγον κατέφθασαν και αντιπρόσωποι των ως άνω χριστιανικών χωρίων, εξαιτούμενοι την επέμβασιν των κοινοτικών Αρχών παρά ταις ρωσικαίς. Ρωσικαί όμως Αρχαί μόνον κατά τύπους υφίσταντο, ουδέν δυνάμεναι να πράξουν και τα Σοβιέτ, τα συμβούλια δηλαδή των στρατιωτών, τα μόνα που διέθεταν εξουσίαν τινά και κύρος, δεν ηδύναντο, παρά τας πολλάς των υποσχέσεις, να κάμουν τίποτε το γενναίον, διότι εις τους κόλπους αυτών υπήρχον πολλά στοιχεία, ων έκαστον επεδίωκεν ίδιον σκοπόν. Ούχ' ήττον η Κοινότης έστειλε επιτροπήν συνιστώσαν εις τους κατοίκους των χωρίων τούτων να επιστρέψωσιν εις τα χωρία των και να εγκαρτερώσιν εκεί, εννοείται μη εισακουσθείσαν.

Τα κρούσματα των συμμοριών ολονέν επολλαπλασιάζοντο εις τα πλησιέστερα προς την Τραπεζούντα χωρία και περιέσφιγγον βαθμηδόν την πόλιν. Η ελληνική Κοινότης ευρίσκετο εν αμηχανία με ποίον τρόπον να υπερασπίση τον χριστιανικόν πληθυσμόν και μολονότι επί πολύν χρόνον απέκρουε, ηναγκάσθη ν' αποδεχθή την πρότασιν του ελληνικού λόχου του ρωσικού στρατού, να αναλάβη δηλαδή ούτος την υπεράσπισιν των κατοίκων, εξοπλίζων εν ταυτώ και τους Έλληνας. Και προσεκλήθησαν οι κάτοικοι των χωρίων, όλοι οι δυνάμενοι να φέρωσιν όπλα και διενεμήθησαν εις όλους τοιαύτα...».

Ένοπλη άμυνα, λοιπόν, ήταν η απόφαση εκείνων που κατείχαν τα ηγετικά πόστα του ελληνισμού και τις ευθύνες για την τύχη του. Όπλα δεν ήταν δύσκολο να βρεθούν, τα πρόσφερναν οι Ρώσοι, αφού τους ήσαν άχρηστα και βάρος περιττό για την επιστροφή τους στην πατρίδα. Όσο για τα πιθανά καλά αποτελέσματα μιας τέτοιας άμυνας υπήρχαν μερικές ελπιδοφόρες φήμες που στερεώναν την απόφαση: Ότι ο αντιμπολσεβικικός στρατός ήταν γερός και θα κρατούσε το μέτωπο του Πόντου. Υπήρχε εξ άλλου —λέγαν— ο ελληνικός πυρήνας του ρούσικου στρατού που δεν θ' άφηνε τον ελληνισμό στην τύχη του αλλά θ' αγωνιζόταν στο πλευρό του.

Αυτά ήσαν αρκετά για να ψυχώσουν ένα μέρος του πληθυσμού που έτρεχε να οπλιστή, ενώ το μεγαλύτερο κατεχόταν απ' τον φόβο της θύελλας που ζύγωνε και δεν σκεφτόταν άλλο παρά πώς να προλάβη και να φύγη.

Οι Ρώσοι ανατίναζαν τις αποθήκες τους, αλλά το ελληνικό σωματείο «Ένωσις» —με ηγετική προσωπικότητα τον μητροπολίτη Χρύσανθο— κατάφερε νάχη στην διάθεσή του τα όπλα που χρειαζόταν όπως και τον ρουχισμό, ώστε να ντύνη στα γρήγορα πολίτες και να τους οπλίζη. Νέοι της Τραπεζούντας τρέχαν, αρματωνόντουσαν και ανέβαιναν μ' ενθουσιασμό στον Ποζ Τεπέ. Οι πιο πολλοί, βέβαια, για πρώτη φορά πιάναν τουφέκι, αλλά ποιος λογάριαζε τέτοιες λεπτομέρειες σε τέτοιες ώρες... Δεν ήταν, άλλωστε, δύσκολη δουλειά η χρήση των όπλων, άφησε που υπήρχαν κι οι Έλληνες αξιωματικοί του ρούσικου στρατού κι ακόμα οι στρατιώτες που, στην ανάγκη, θα τους δείχναν τ' απαραίτητα...

Η κύρια πάντως έγνοια της ομάδας των ανθρώπων, που τους έλαχε να παίξουν ρόλο ηγετικό τις κρίσιμες εκείνες ώρες, ήταν πώς να κρατηθεί ο κόσμος, να μην ξεριζωθή από την γη του, να μην αδειάση ο τόπος απ' την ρωμιοσύνη του, με άλλα λόγια πώς να σταματήση τ' ορμητικό τούτο ρεύμα της μετανάστευσης προς την Ρωσία, που θα ερήμωνε την γη του Πόντου απ' τον ελληνισμό της. Ήξεραν οι άνθρωποι εκείνοι ότι αυτό, ακριβώς, ήθελαν οι Τούρκοι και το επιδιώκανε με κάθε τρόπο ανέκαθεν, και τώρα στον ίδιο σκοπό αποβλέπανε, όπως και πάντα, με τους τσέτες που εξαπολούσαν, για ν' αναγκάσουν τους γκιαούρηδες να φύγουν πια οριστικά απ' τον τόπο.

Δεν ήταν, όμως, εύκολο, μέσα στην αγωνία που προκαλούσε η ρούσικη κατάρρευση, να κρατηθεί ο λαός κι ούτε ο εξοπλισμός των ψυχωμένων αντρών και των παιδιών ήταν αρκετός για να στεριώση στις ψυχές την σιγουριά. Αντίθετα, ίσα - ίσα, πολλοί, βλέποντας τους αρματωμένους και ξέροντας ότι οι χούφτες τούτες των ανθρώπων είχαν να εναντιωθούν σ' ολόκληρο το τούρκικο δοβλέτι, βάζαν στο μυαλό τους τα χειρότερα και πρόβλεπαν σφαγές κι άλλα πολλά δεινά. Έτσι, το μεγάλο πλήθος που είχε πλημμυρίσει την Τραπεζούντα βρισκόταν στα πανιά κι ενώ άλλοι, με χίλια βάσανα, κατάφερναν να στριμωχτούνε στα καράβια και να φύγουν, άλλοι —λαός ολόκληρος— περίμενε με χτυποκάρδι στις αποβάθρες, ξενυχτώντας μέσα στα κρύα και τις βροχές.

Μια τραγική αμηχανία επικρατούσε παντού, κανείς δεν ήξερε ποιο ήταν το σωστό —να φύγη ή να μείνη— κι ενώ οι Ρώσοι της Τραπεζούντας εφαρμόζανε την κοινοκτημοσύνη σε βάρος των ελληνικών μαγαζιών, όπως πριν λίγους μήνες στην Ορδού, βάραινε η ατμόσφαιρα όλο και πιο πολύ, με τα νέα κύματα των προσφύγων που κατέβαιναν και τ' άλλα των «σοβιετικών στρατευμάτων», που φτάνανε κι αυτά απ' τον διαλυμένο στρατό της ενδοχώρας, με την απόφαση να μη γυρίσουν μ' αδειανά τα χέρια στην πατρίδα. Ήταν στα πρώτα βήματά του ο επαναστατικός σοσιαλισμός κι η ευκαιρία μοναδική για πρακτικές εφαρμογές...

Ζωντανή εικόνα της αγωνίας των ημερών μας δίνει ο Θεοφ. Θεοφύλακτος, περιγράφοντας μια λειτουργία στον Άγιο Γρηγόριο —ανήμερα του Αγίου Ευγενίου— ο άγιος ήταν ο πολιούχος της Τραπεζούντας και γιορταζόταν κάθε χρόνο με μεγάλη επισημότητα.

«Ήτο μια ιστορική λειτουργία, γράφει, μια προπαρασκευή, μια απόφασις επί τέλους προς συνέχισιν των παθών του Γένους, τα οποία ανέκοψε δι' ολίγον χρόνον εκεί η ρωσική κατοχή... Εις τον καθεδρικόν ναόν του Αγίου Γρηγορίου συνηθροίσθησαν πάντες την 21 Ιανουαρίου 1918, πολίται και πρόσφυγες, γέροντες και νέοι, άνδρες και γυναίκες, πάντες όσους ο φόβος των ημερών εκείνων ώθησε να ζητήσουν παραμυθίαν και δύναμιν εν τη προς τον Θεόν του Γένους προσευχή.

»Κατανυκτικωτάτη υπήρξεν η λειτουργία, την οποίαν ήκουον με συγκίνησιν όλοι οι θέλοντες ν' απομακρύνωσιν από τον νουν τας φοβέρας σκέψεις. Μετά το ιερόν Ευαγγέλιον, ένας ιεροκήρυξ από του άμβωνος έπλεξε το εγκώμιον του Αγίου κατά τον συνήθη τρόπον του κηρύγματος. Η ομιλία του ήτο ξηρά, μη συγχρονισμένη μηδαμώς εις την αγωνίαν της εποχής. Δεν ικανοποίησε βεβαίως κανένα.

»Δεν υπήρξεν ικανοποιημένος, φαίνεται, και ο προεξάρχων αρχιερεύς. Και ενεφανίσθη ούτος (ο μητροπολίτης Χρύσανθος) με όσην αίγλην προσδίδει εις το άτομον, και ιδία καθ' ωρισμένας ψυχολογικας στιγμάς, η αρχιερατική περιβολή. Και ωμίλησε συγχρονισμένα και συνεκίνησε και εκέντησε τας χορδάς της ψυχής και ανέλυσεν εις δάκρυα το εκκλησίασμα. Ήτο κάποια μεταρσίωσις εις τα υψηλά, εις τα αιθέρια, εις τα ουράνια. Αυτό ακριβώς το οποίον ήθελε, το οποίον ησθάνετο το συγκλονούμενον ακροατήριον: «Ό,τι μας ενδιαφέρει ιδίως, είπε, από το μαρτύριον του Αγίου Ευγενίου είναι η ωραιότης του θανάτου του, η καρτερία μεθ' ης εδέχθη το μαρτύριον, η ηρεμία μεθ' ης παρεσκευάσθη δι' αυτό. Λιποψυχούμεν όταν αφήνωμεν τα ιερά μας και φεύγωμεν την λαίλαπα, η οποία επανέρχεται. Αν πρόκειται να αποθάνωμεν, ας προτιμήσωμεν τον ωραίον θάνατον του Αγίου Ευγενίου επί των τάφων και των ιερών σκηνωμάτων των πατέρων μας. Ας κάνωμεν και άλλους Αγίους Ευγενίους εις τον τόπον αυτόν, τον οποίον θα ερημώσωμεν δια της φυγής».

Το ωραίον κήρυγμα, προσθέτει, εισηκούσθη, ενεφύσησε δύναμιν και θάρρος εις πολύ τμήμα του Ελληνισμού, το οποίον έλαβε την γενναίαν απόφασιν να αποδυθή εις το ωραίον υπέρ Πίστεως και Γένους μαρτύριον...».

Δεν ήσαν, όμως, λίγοι εκείνοι που εξακολουθούσαν να φεύγουν, με οποιοδήποτε μέσον μπορούσαν, ακόμα και με καΐκια. Αξίζει να σταματήσω λίγο στο σημείο τούτο για να δώσω μια ιδέα για το τι γινόταν με κείνους που δεν κατάφερναν να στριμωχτούνε στα καράβια παρά νοίκιαζαν άλλα μέσα κι έτσι μπαίναν στη θανάσιμη περιπέτεια ενός αβέβαιου ταξιδιού χειμώνα καιρό στη Μαύρη θάλασσα.

Από τις πάμπολλες ιστορίες που έχω διαβάσει ή ακούσει θα μεταφέρω μια —δείγμα χαρακτηριστικό της περιπέτειας που περίμενε όλον εκείνον τον κόσμο μέσ' τις άγριες χειμωνιάτικες φουρτούνες ή στην επαναστατημένη κι αναρχούμενη χώρα, όπου ζητούσαν άσυλο. Είναι η ιστορία ενός από τους τόσους, του Κυριάκου Δημ. Καζαντζίδη απ' την Τραπεζούντα, που μου την διηγήθηκε ο ίδιος κάπως έτσι:

«Ήταν στα τέλη του Γενάρη του 1918, παραμονή των Εισοδίων της Παναγιάς και τρία καΐκια συμφωνημένα μας περίμεναν, αραγμένα στην παραλία της Δαφνούντας. Ανήκαν και τα τρία

σε Ρωμιούς, τα δυο στ' αδέλφια καπτάν Ανέστη και καπτάν Γιάννη και το τρίτο στον εξάδελφό τους καπτάν Θοδωράκη.

»Η κατάσταση τις μέρες εκείνες ήταν τραγική και μέσα στην Τραπεζούντα επικρατούσε σωστό χάος. Κόσμος και ντουνιάς βρισκότανε στο πόδι κι αν ο μητροπολίτης ακουόταν από λίγους, οι πιο πολλοί δεν ησύχαζαν, τους είχε πιάσει ο πανικός κι όσοι είχαν χρήματα πλήρωναν όσα - όσα για να εξασφαλίσουν ένα μέσο κάπως σίγουρο. Αλλά και οι φτωχοί ακόμα δίναν τα πάντα από το υστέρημά τους για να μπουν πατείς με πατώ σε μέσα σε καράβια, μεγάλα ή μικρά, καΐκια ή και βάρκες με πανιά ή με κουπιά, μοτόρια, βενζίνες κάθε είδους αλλά και σε μαούνες, που πατικωμένες από ανθρώπους τις δέναν πίσω απ' τα πλοία και σερνόντουσαν στο έλεος του Θεού.

»Μπροστά στο φόβο του κακού που μας περίμενε στη στεριά κανένας δεν σκεφτόταν τον κίνδυνο της θάλασσας. Άλλωστε και προτού ακόμα μπουν οι Τούρκοι έγινε από καιρό ανυπόφορη η ζωή μέσα στην πόλη μας, όπου τα πάντα είχαν παραλύσει κι επικρατούσε αναρχία. Οι Ρώσοι στρατιώτες μαζευόντουσαν στις πλατείες κι άκουαν τους ρήτορες που μιλούσαν για την επανάσταση και συμβούλευαν ό,τι κατέβαζε το κεφάλι του καθενός. Είχαν καθαιρέσει τους αξιωματικούς τους και κάναν κάθε είδους αυθαιρεσίες. Τα ζώα του στρατού εγκαταλείφθηκαν στην τύχη τους και γύριζαν στους δρόμους πεινασμένα. Μόλις βράδυαζε άρχιζαν οι πυροβολισμοί, ο κόσμος κλεινότανε στα σπίτια του κι έβγαιναν τότε στους δρόμους ορδές απ' τους επαναστατημένους στρατιώτες, σπάζαν τα μαγαζιά και τα λεηλατούσαν.

»Με τα καΐκια συμφωνημένα χάραζε κάποια ελπίδα λυτρωμού στη σκέψη μας κι επί δυο μέρες κουβαλούσαμε ό,τι νομίζαμε απαραίτητο για το ταξίδι, τρόφιμα, νερό, φορεσιές, εσώρουχα, στρωσίδια, κουβέρτες κι όλα όσα θα μας χρειαζόντουσαν για την καινούργια μας ζωή της προσφυγιάς. Είμαστε αρκετοί, άντρες και γυναίκες και μωρά παιδιά. Μπήκαμε στα καΐκια και περιμέναμε να βραδυάση για να σαλπάρουμε με το σκοτάδι, επειδή φοβόμαστε μήπως τυχόν και είχαμε καμιά δυσκολία απ' το Λιμεναρχείο. Μόλις, λοιπόν, έπεσε η νύχτα, δόθηκε το σύνθημα και τα τρία καΐκια ξεκίνησαν αργά και βγήκαν σιγά - σιγά απ' το λιμάνι. Ο καιρός ήταν καλός, η θάλασσα ήσυχη, προχωρούσαμε ολοταχώς και κατά τα ξημερώματα βρισκόμαστε έξω στο πέλαγος με τον αέρα πολύ ευνοϊκό για τα πανιά μας. Τα τρία καΐκια βάλανε πλώρη για το Βατούμ και όλα έδειχναν ότι θα πήγαιναν καλά.

»Με την ανατολή του ήλιου, όμως, εκεί κατά τις δέκα η ώρα, κόπηκε ο αέρας, έπεσε μπουνάτσα και τα πανιά μας έπαψαν να βοηθούν. Τότε οι άντρες αναγκάστηκαν να πιάσουν τα κουπιά κι έτσι κωπηλατώντας όλη τη μέρα προχωρούσαμε σιγά και κατά το βραδάκι βρεθήκαμε στ' ανοιχτά της Ριζούντας. Η μπουνάτσα, όμως, εξακολουθούσε κι οι κωπηλάτες κατακουρασμένοι κι εξαντλημένοι απ' την ολοήμερη δουλειά σταμάτησαν. Ο καπετάν Ανέστης μέτρησε το βάθος της θάλασσας κι είπε να ρίξουν άγκυρα για να ξεκουρασθούνε τα πληρώματα και να κοιμηθούν οι επιβάτες. Αφού φάγαμε ο καθένας ό,τι είχε πρόχειρο, στρώσαμε τα στρωσίδια μας, ξαπλώσαμε και σε λίγο έπαψε η κάθε κουβέντα, έγινε άκρα ησυχία και μας πήρε ο ύπνος, καταμεσής της σκοτεινής αλλά γαλήνιας θάλασσας.

Πέρασε η νύχτα, αλλά η μέρα δεν ξημέρωσε καλά. Ο ουρανός φαινόταν κατσουφιασμένος κι απ' τ' ανοιχτά ερχόταν ένα βουητό. Ο καπετάνιος διέταξε αμέσως να σηκώσουν άγκυρα, προβλέποντας κακοκαιρία και κατεβασιά απ' τον βοριά. Πραγματικά σε λίγο άλλαξαν όλα γύρω μας, αγρίεψαν, πήρε δυνατός αέρας, έβαζε ο καιρός και κύματα πελώρια ορθονώντουσαν, μας σάλευαν, μας τράνταζαν κι άρχισε η μεγάλη ανησυχία, οι ζαλάδες κι η αγωνία των γυναικών και των μικρών παιδιών.

Πανιά δεν μπορούσαν πια να χρησιμοποιηθούν, η θάλασσα αγρίευε και θέριευε όλο και πιο πολύ, ενώ το καΐκι μας γινόταν ένα καρυδότσουφλο, μέσα σε κείνο τον χαλασμό, πότε κατρακυλούσε, έλεγες, σε βάθη και πότε τιναζότανε ψηλά, πότε έγερνε ολόκληρο από την μια μεριά ή απ' την άλλη και σερνόταν αβοήθητο προς την στεριά απ' τον μανιασμένο τον βοριά.

Οι επιβάτες τρομαγμένοι είχαν κολλήσει στα κοιλώματα του καϊκιού, μη μπορώντας ούτε το κεφάλι να σηκώσουν για να δουν το κακό που γινότανε απ' έξω, κλαίγαν τα μωρά και φωνάζαν οι γυναίκες. Δεν ήταν μια συνηθισμένη φουρτούνα εκείνη, αλλά πολύ άγρια και βρισκόμαστε σε κίνδυνο. Ο καπετάνιος, βλέποντας ότι έτσι παραφορτωμένο που ήταν το καΐκι και χαμηλωμένο απ' το βάρος, σε λίγο θα το καβαλούσανε τα κύματα, διέταξε να ρίξουν στη θάλασσα μερικά απ' τα φορτία που είχε, για να το ξαλαφρώση. Αυτό κι έγινε, αλλά με την ταραχή και την βιασύνη ρίξαν στη θάλασσα και τα κουπιά και τα φαλάγγια του καϊκιού. Άλλη κακοτυχία αυτή και ο καιρός όχι μονάχα δεν έλεγε να καλμάρη ώρες και ώρες, παρά μας πρόσθετε ακόμα κι άλλα από πάνω, βροχή με το τουλούμι και χαλάζι, που μαστίγωνε τα τρία καΐκια μας. Νόμιζες ότι όλα τα στοιχεία της φύσης βάλθηκαν να βοηθούν εκείνα τα πελώρια κύματα, που άνοιγαν τα φρικαλέα στόματά τους ζητώντας να μας καταπιούν.

Όλη τη μέρα κράτησε αυτός ο θανάσιμος αγώνας με τη φουρτούνα και κατά το βραδάκι τα τρία καΐκια μας κατάφεραν να βρεθούν σε μικρή απόσταση το ένα απ' τ' άλλο, ώστε να μπόρεση να γίνει κάποια συνεννόηση ανάμεσα στους καπετανέους για το τι θα κάναμε τη νύχτα, που ερχόταν πιο σκοτεινή και πιο άγρια ακόμα. Με κόπους και αγωνία μέσα στην κοσμοχαλασιά εκείνη φωνάζανε οι τρεις τους, ρωτώντας ο ένας τον άλλον και ζητώντας τη γνώμη του, για παραπέρα. Ύστερα από κάμποση ώρα αμηχανίας κι απορίας πήραν την απόφασή τους. Ο καπταν Ανέστης κι ο καπταν Γιάννης θα προχωρούσαν προς την στεριά για να γλυτώσουν απ' το σίγουρο ναυάγιο. Ο τρίτος καπετάνος κι εξάδελφός τους Θοδωράκης, δεν τόβρισκε σωστό και ζήτησε και τη δική μου γνώμη.

Κι εγώ, βέβαια, βρισκόμουν σε τραγική αμηχανία αλλά ήξερα ότι ο κίνδυνος της στεριάς δεν ήταν καθόλου μικρότερος απ' της θάλασσας στα μέρη εκείνα του Λαζιστάν, όπου μέναν οι πιο άγριοι και πεινασμένοι Τούρκοι, οι Λαζοί. Αν θα καταφέρναμε, δηλαδή, να φτάσουμε στη στεριά, σίγουρα θα μας λήστευαν και θα μας σκότωναν εκείνοι. Γι' αυτό συμφώνησα να συνεχίσουμε το ταξίδι μας, κρεμώντας όλες μας τις ελπίδες στο Θεό. Έτσι χωρίσαμε τα τρία καΐκια, τα δυο τραβώντας προς τα παράλια του Λαζιστάν και το τρίτο —το δικό μας— προς τ' ανοιχτά του μαύρου και φουρτουνιασμένου πέλαγου. Προχωρώντας και παλεύοντας ασταμάτητα φτάσαμε κατά τα μεσάνυχτα κατάντικρυ σ' ένα μέρος που έδειχνε σαν λιμανάκι κι είπε ο καπτάν Θοδωράκης ν' αράξουμε για λίγο εκεί, μήπως τυχόν και κατά τα ξημερώματα γυρίση ο καιρός και μας φυσήξουν αέρηδες στεριανοί. Άλλωστε είμαστε τόσο τσακισμένοι, ώστε τ' αποφασίσαμε να ζυγώσουμε κατά κείθε κι ό,τι ήταν να γίνει ας γινόταν. Ζυγώσαμε, λοιπόν, αλλά την ώρα που το καΐκι ετοιμαζόταν να ρίξη άγκυρα και γύριζε κατά το βοριά, ένα πελώριο κύμα χύμηξε και πλημμύρισε τα πάντα. Τσίριξαν οι γυναίκες:

—Πνιγόμαστε!

—Χανόμαστε!

—Βόηθα Χριστέ και Παναγιά μας!

Όλο το κοίλωμα ήταν τώρα γεμάτο απ' το νερό, κλαίγαν οι γυναίκες και τα μωρά σπαράζαν στην αγκαλιά τους, μισοπεθαμένα απ' την παγωνιά και την φριχτή δοκιμασία. Βλέποντας την απελπιστική κατάσταση ο καπετάνιος, μαζί με την προσπάθεια ν' αδειάσουμε το νερό είπε να ρίξουμε και τα πράγματά μας στη θάλασσα για να λαφρύνουμε λιγάκι ακόμα:

—Να, πρόστεσε, πρώτος ρίχνω εγώ τα δικά μου, κάντε κι εσείς το ίδιο, αλλοιώς δεν γλυτώνουμε.

Έρριξε τα δικά του εκείνος, ρίξαμε κι εμείς τα δικά μας όλα κι ύστερα με τους τενεκέδες αδειάσαμε και τα νερά κι έτσι το καΐκι ξαλάφρωσε κάμποσο κι υψώθηκε. Αλλά με τους τενεκέδες αδειάσαν στη θάλασσα και το πόσιμο νερό κι έτσι δεν είχαμε ούτε μια σταγόνα. Η κατάστασή μας ήταν τώρα πιο φριχτή ακόμα, γιατί βρεγμένοι καθώς είμαστε απ' τη βροχή και το κύμα, τουρτουρίζαμε παγωμένοι κι απελπισμένοι, μη έχοντας τίποτ' άλλο να περιμένουμε παρά τον θάνατο, που κοντοζύγωνε άλλωστε στα παιδάκια. Οι φωνούλες τους κόπηκαν από ώρα.

Κατά τα ξημερώματα άρχισε ν' αλλάζη κάπως ο καιρός και να φυσά αέρας στεριανός, τα κύματα λιγόστεψαν την αγριάδα τους και σιγά - σιγά έδειχναν σαν να καλμάρουν. Όταν πήρε να φωτίση και βλέπαμε πια καθαρά την στεριά φοβηθήκαμε μήπως μας δουν οι Τούρκοι, γιατί ακόμα βρισκόμαστε μεσα στα σύνορά τους. Ανοιχτήκαμε, λοιπόν, στο πέλαγος και συνεχίσαμε τον δρόμο μας χωρίς να ξέρουμε που ακριβώς βρισκόμαστε, γιατί ποτέ άλλη φορά δεν είχαμε ταξιδέψει απ' αυτά τα μέρη, όπου ο κίνδυνος ήταν μεγάλος όχι μόνο απ' την φουρτουνιασμένη θάλασσα, αλλά κι από τους πειρατές, που αφθονούσαν εκεί τριγύρω. Κατά το βράδυ ζυγώσαμε προς τις εκβολές του ποταμού Τσορόχ, όπου το ρεύμα ήταν ορμητικό κι ο δυνατός αέρας του μπογαζιού μας τράβηξε πάλι ανοιχτά στο πέλαγος.

Και να τώρα η πιο μεγάλη μας τραγωδία. Τρία παιδάκια μέσα στο καΐκι μας ήσαν κιόλας πεθαμένα —τριών, έξι και εννιά χρονών— τρία αγγελουδάκια που δεν μπόρεσαν ν' ανθέξουν στην παγωνιά και οι μανάδες τους τα κρατούσαν πεθαμένα στις αγκαλιές τους σιγοκλαίγοντας. Σφίγγοντας την καρδιά του ο καπετάνιος είπε ότι ήταν γραφτό τους να βρουν τάφο στη θάλασσα, όπου άλλωστε δεν είχε λείψει ακόμα ο κίνδυνος να βρούμε κι όλοι εμείς οι άλλοι τον δικό μας τάφο. Αλλά κι αν καταφέρναμε να σωθούμε στη ρούσικη γη, δεν θα μας άφηναν να βγούμε με τα τρία λείψανα, εξ αιτίας της καραντίνας. Με θρήνους και με κοπετούς αναγκάστηκαν να τα ρίξουν στη θάλασσα οι μανάδες τους, εκεί ανοιχτά στο άγριο πέλαγος.

Την νύχτα είδαμε, επί τέλους, από πολύ μακρυά το φανάρι και τα φώτα του Βατούμ κι εκάναμε μεγάλη προσπάθεια να πλησιάσουμε, αλλά στάθηκε αδύνατο. Ο δυνατός αέρας μας έσερνε πέρα, δυνάμεις δεν μας έμεναν και τουρτουρίζαμε απ' την παγωνιά καθώς μέναμε βρεμένοι, δίχως αλλαξιές. Εκτός απ' αυτά μας θέριζε κι η δίψα και μια απόπειρα που κάναμε να γλυκάνουμε με ζάχαρη λίγο νερό της θάλασσας και να το πιούμε, μας έφερε φριχτή αναγούλα, κι άναψε ακόμα περισσότερο τη δίψα μας.

Σχεδόν ακυβέρνητο τώρα το καΐκι μας το σέρναν τα ρεύματα, έτσι που το πρωί ξημερωθήκαμε στ' ανοιχτά του Ποτιού χωρίς, όμως, ούτε κι εκεί να μπορούμε να πλησιάσουμε! Κατά τις δέκα η ώρα μόνο πήρε πια να φυσά λεβάντες κι ο ευνοϊκός αυτός αέρας μας έκανε αμέσως να σηκώσουμε πανιά και βάζοντας πλώρη για το Βατούμ ύστερα από τρεις ακόμα ώρες, μπήκαμε στο ρούσικο λιμάνι ελεεινοί, καραβοτσακισμένοι, με την ψυχή στα δόντια. Εκεί βρισκόντουσαν κιόλας πλήθη από πρόσφυγες, που έτρεξαν να μας δουν και να μάθουν τα νέα από την Τραπεζούντα».

Δεν ήταν καθόλου μικρότερη η περιπέτεια των άλλων δυο καϊκιών. Αυτά, όπως μαθεύτηκε αργότερα, εξώκειλαν με την φουρτούνα κάπου σ' ένα ακρογιάλι του Λαζιστάν, όπου πέσαν οι Λαζοί να σκοτώσουν τους ναυαγούς και να τους πάρουν ό,τι είχαν. Στάθηκαν, όμως, τυχεροί γιατί ο αρχηγός των Λαζών γνώρισε τον καπτάν Ανέστη, που κάποτε του είχε σώσει την ζωή στα σύνορα όταν είχε πιαστή αιχμάλωτος απ' τους Ρώσους. Μπήκε, λοιπόν, στη μέση την κρίσιμη στιγμή κι όπως γίνεται στα περιπετειώδη μυθιστορήματα, κράτησε τους πεινασμένους και ξυπόλητους εκείνους αγριανθρώπους μακρυά απ' τα θύματά τους:

—Έτμαϊν!...

«Μην το κάνετε». Έτσι γλύτωσαν απ' το μαχαίρι των Λαζών οι ναυαγισμένοι, που ήσαν κι αυτοί σωστά κουρέλια απ' την ταλαιπωρία και την αγωνία κι είχαν χάσει επίσης δυο παιδάκια και την γυναίκα του Ανέστη. Αλλά τα πράματά τους τα πήραν όλα —ό,τι τους έμειναν— όπως και τα δυο καΐκια, αφήνοντάς τους να τραβήξουν με τα πόδια τον δρόμο μέχρι το Βατούμ, όπου και φτάσαν κάποτε, μισοπεθαμένοι κι αυτοί όπως κι οι πρώτοι.

Με τον ίδιο τρόπο, και τις ίδιες ή και χειρότερες ακόμα περιπέτειες, φτάναν στα ρούσικα παράλια οι άλλοι, χιλιάδες, μετανάστες και φυσικά δεν ήσαν λίγοι οι κακότυχοι, που τους έπαιρναν οι άγριες χειμωνιάτικες φουρτούνες και βρίσκαν τον τραγικό τους λυτρωμό στα κύματα.

Αλλά, όπως και άλλοι μετανάστες διηγούνται, δεν περίμενε η καλή ζωή κι εκείνους που φτάναν στις ρούσικες πόλεις με καράβια, μεγάλα ή μικρά, χωρίς τις παρόμοιες λαχτάρες του ταξιδιού. Η κατάσταση στη Ρωσία ήταν ανώμαλη κι επικρατούσε ανησυχία μέσα σ' εκείνο το καινούργιο καθεστώς της αναστάτωσης και της αναμπουμπούλας, που δεν είχε μεγάλη διαφορά από την αναρχία. Οι πιο πλούσιοι κι εκείνοι που είχαν συγγενείς κάπως βολευόντουσαν, ενώ οι άλλοι τραβούσαν όλα τα δεινά της πιο εξαθλιωμένης προσφυγιάς μέσα στις αποθήκες ή τ' αλλά κτίρια όπου τους μάζευαν.

Στη Ρωσία, ωστόσο, υπήρχαν οι άλλοτε ανθούσες ελληνικές παροικίες με τις οργανώσεις τους, που τώρα προσπαθούσαν να βοηθήσουν όσο μπορούσαν τα πλήθη τούτα. Κάπου 85.000 ψυχές υπολογίζονταν ότι είχαν ξεσηκωθή και σκόρπιζαν στις πόλεις του Καυκάσου και της Κριμαίας, που όλο δεχόντουσαν καινούργιους που φτάναν απ' τον Πόντο ή μετατοπιζόντουσαν από πόλη σε πόλη ζητώντας κάπου να στεριώσουν και να ζήσουν. Είχαν πήξει από προσφυγιά προ πάντων το Βατούμ, Τιφλίδα, Ποτς, Καρς, Αρταχάν, Κουμπάν, Αικατερινουδάρ, Νοβοροσίσκ, Κερτς και πολλές άλλες πόλεις της νότιας Ρωσίας, έτσι που γρήγορα δημιουργήθηκε ένα τεράστιο πρόβλημα τούτου του πληθυσμού, που βρισκόταν ξεκάρφωτος στην ξένη γη και δερνόταν απ' την πείνα και χίλιες άλλες δυο στερήσεις.

Τον ίδιο τούτον καιρό στην Τραπεζούντα και σ' όλο τον γύρω χώρο τα γεγονότα εξακολουθούσαν να ξετυλίγωνται μέσα στην ίδια ατμόσφαιρα της τραγικής αβεβαιότητας. Ο ρούσικος στρατός δεν είχε φύγει ακόμα, αλλά βρισκόταν, όπως είδαμε, σε κατάσταση διάλυσης με τα στρατιωτικά Σοβιέτ ανίκανα να επιβληθούν στις εκδηλώσεις της αναρχίας. Οι τσέτες προχωρούσαν — προπομποί του τούρκικου στρατού —χτυπιόντουσαν που και που με τους οπλισμένους Έλληνες στα χωριά κι αλλού λοξοδρομούσαν βλέποντας αντίσταση, ενώ ο αρχηγός τους Καχριμάν βέης, αξιωματικός της Χωροφυλακής, ετοιμαζόταν με τους δικούς του να μπει στην Τραπεζούντα.

Επάνω στον λόφο του Ποζ τεπέ βρισκόντουσαν οι αρματωμένοι νέοι της πόλης, ο ελληνικός πληθυσμός περνούσε ώρες αγωνίας, ενώ οι Τούρκοι της Τραπεζούντας περίμεναν μέρα με την μέρα τον στρατό τους νάρθη «ελευθερωτής» και να μπει θριαμβευτικά στην πόλη, απ' όπου δυο χρόνια πριν έφευγε νικημένος. Ο μητροπολίτης Χρύσανθος μας δίνει στο βιβλίο του μερικές χαρακτηριστικές γραμμές: «... Ότε, επικειμένης κατά Φεβρουάριον του έτους 1918 της υπό του τουρκικού στρατού ανακαταλήψεως της Τραπεζουσίας χώρας, οι διέποντες τα της Τουρκίας, μήνας όλους προ της ανακαταλήψεως ταύτης εξαπέλυσαν στίφη «τσετέδων» ανά την αφρούρητον ύπαιθρον χώραν, ίνα τρομοκρατηθή ο χριστιανικός κόσμος και μεταναστεύση εις Ρωσίαν. Τότε ανετέθη εις την Εθνικήν Ένωσιν των νέων ο δια των υπό των εν Τραπεζούντι Μπολσεβικικών αρχών παραδοθέντων όπλων και στολών εξοπλισμός των χωρικών και πολιτών της Τραπεζούντος προς άμυναν. Περί τους 80 δε άλκιμοι νέοι της Τραπεζούντας ανέλαβον την φρούρησιν του φρουρίου του Μιθρίου βουνού (Ποζ Τεπέ). Και ωργανώθη ούτω κατά περιφερείας των χωρίων Τραπεζούντος, Σουρμένων, Ματσούκας, Σάντας και Μεσοχαλδίου ισχυρά άμυνα, κατορθώσασα να αποκρούση επιτυχώς επί μήνας όλας τας επιθέσεις χιλιάδων όλων τσετέδων, οδηγουμένων υπό Τούρκων αξιωματικών...».

Αν ο εξοπλισμός έφερε στ' αλήθεια αποτέλεσμα ή όχι, θα πρέπει νάχη λίγη σημασία για όποιον εξετάζει το ζήτημα όχι από την πρακτική του σκοπιά, πολύ περισσότερο γιατί ο αγώνας ήταν τρομαχτικά άνισος και καταδικασμένος οπωσδήποτε, κάτω απ' τις συνθήκες που γινόταν. Εκείνος που θάθελε να μπει στην ψυχή τούτου του λαού, θάπρεπε να προσέξη πολύ περισσότερο την προθυμία τούτων των «ραγιάδων» ν' αρπάξουνε τα όπλα, επειδή αυτό και μόνο το γεγονός δείχνει ότι σκλαβιά τόσων αιώνων δεν χάλασε την ψυχή της ρωμιοσύνης του Πόντου, ούτε και παράλυσε την δύναμη και το πνεύμα της αντίστασης που, αντίθετα, έδωσε το «παρών» του όπου κι όσες φορές αναφάνηκαν συνθήκες έστω και αμυδρά ευνοϊκές.

ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ ΣΤΗΝ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑ

Δεν εμπιστεύτηκε ο Έλληνας μητροπολίτης την τύχη του Ελληνισμού μόνο στους ένοπλους, ούτε και άφησε τα πράματα στη μοίρα τους. Χρειαζόταν προ πάντων η διπλωματία για την αποφυγή μεγάλων δεινών, κι αυτό το όπλο δεν έλειπε καθόλου απ' τον ιεράρχη.

Εκείνες τις μέρες κάποιος Έλληνας πορευόταν προς το Σου Σεχίρ, όπου είχε το στρατηγείο του ο Βεχήπ πασάς. Ήταν ο Κωνσταντίνος Σιδηρόπουλος, που ο Χρύσανθος έστελνε στον αρχηγό της Τρίτης Στρατιάς κι ο άνθρωπος με κίνδυνο της ζωής του περνούσε τα χιονισμένα βουνά και τις τουρκοκρατούμενες περιοχές για νάρθη σ' επαφή με τον Βεχήπ πασά. Σκοπός του ήταν να προσπαθήση να τον καλοπιάση και να του εξηγήση ότι ο εξοπλισμός των Ρωμιών δεν έγινε για τον τούρκικο στρατό, αλλά για τους τσέτες και να ρωτήση αν με την έγκρισή του κάνουν όσα κάνουν, σε βάρος των Χριστιανών.

Ο Βεχήπ πασάς δεν αγνοούσε την τόσο ανθρώπινη συμπεριφορά του Χρύσανθου απέναντι στους Τούρκους τον καιρό της ρούσικης κατοχής, ούτε τις τόσες υπηρεσίες που τους πρόσφερε, εξασφαλίζοντάς τους φαΐ και στέγη και προστατεύοντάς τους απ' όλους τους κινδύνους. Δέχτηκε, λοιπόν, με καλωσύνη τον απεσταλμένο κι έγραψε αμέσως —και μάλιστα σε γλώσσα ελληνική— το παρακάτω γράμμα:

«Σεβασμιώτατε. Είναι ημίν τελείως αλησμόνητος η όλως πατρική και πρόφρων μέριμνα της Υμετέρας Σεβασμιότητος απέναντι του οθωμανικού στοιχείου κατά την αποχώρησιν των αυτοκρατορικών στρατευμάτων και την είσοδον των ρωσικών εις Τραπεζούντα. Δεν διαφεύγει ημάς ποσώς ότι προ παντός κατά το διάστημα το μεσολαβήσαν μεταξύ της αποχωρήσεως των αυτοκρατορικών στρατευμάτων και της εισόδου των εχθρικών η αποσόβησις παντός εκτρόπου και η πλήρης εξασφάλισις του οθωμανικού στοιχείου οφείλεται εις την σοφήν και λελογισμένην πολιτείαν της Υμετέρας Σεβασμιότητος. Αλλά και μετά την είσοδον του εχθρού μέχρι σήμερον η πολιτεία υμών οδηγουμένη υπό σοφής περί το κυβερνάν τέχνης, και δει εν χαλεπαίς περιστάσεσι προσελκύει τον θαυμασμόν άμα και τας διαπύρους ημών ευχαριστίας. Γνωρίζομεν θετικώς, ότι πέριξ της Τραπεζούντος ληστρικαί τουρκικαί συμμορίαι ενοχλούσι και έστιν ότε κακοποιούσιν ησύχους κατοίκους ελληνικών χωρίων. Το γεγονός τούτο προκαλεί κυριολεκτικώς την ημετέραν απέχθειαν. Γνωρίζετε, Σεβασμιώτατε, ότι πάσας τας εν Τουρκία φυλάς έθεσα εν ίση μοίρα, ότι ουδεμίαν διάκρισιν ποιούμαι φυλής ή θρησκεύματος εις το ζήτημα των εκ των καθηκόντων μου ως διοικητού απορρεουσών ποινών ή επιβραβεύσεων. Όθεν η διαγωγή των ληστρικών τούτων συμμοριών, ουδόλως συμφωνούσα με τας διοικητικάς ημών αρχάς έχει τελείως τοπικόν χαρακτήρα, οι δε δράσται εν ευθέτω χρόνω θα τύχωσιν της αντάξιας δι' εαυτούς ποινής.

»Μετά πολλής, όμως, πικρίας μανθάνω, Σεβασμιώτατε, ότι νέοι τινές της Τραπεζούντος, τη προτροπή και τη υποκινήσει των Αρμενίων, έλαβον τα όπλα και διαταράττουσι την ησυχίαν του τόπου, αυτό τούτο το έργον Σας. Οι τοιούτοι ας επανορθώσωσιν ό,τι αδίκημα έπραξαν όσον οίόν τε τάχιον, ίνα μη εν τω ευθέτω χρόνω αποβή όλως ματαία η μετάνοιά των. Σας παρακαλώ, Σεβασμιώτατε —και είμαι περί τούτου ακραδάντως πεπεισμένος— την αυτήν εγνωσμένην ημίν σύνεσιν και λελογισμένην πολιτείαν να επιδείξητε και κατά την περίστασιν ταύτην, καθ' ην αποχωρούντων των εχθρικών στρατευμάτων προσεχώς, προ της εισόδου των ημετέρων, ενδέχεται να δημιουργηθή κατάστασις έκρυθμος εμβάλλουσα εις κίνδυνον την ζωήν των κατοίκων. Το έργον Σας, όπερ ομολογώ ότι θαυμάζω, τελειούται όντως εν τη αποσοβήσει παντός κινδύνου κατά το μεσοδιάστημα τούτο. Των επικειμένων

γεγονότων είναι ήδη ενήμερος ο ιεροδίκης (μουφτής) Τραπεζούντος, μεθ' ου παρακαλώ υμάς να συνεννοηθήτε. Σας αποστέλλω αξιωματικόν, άνθρωπον πάσης εμπιστοσύνης, εις ον δύνασθε να εμπιστευθήτε είτε γραπτώς είτε προφορικώς ανακοινώσεις, παρακαλώ δε να τω επιδαψιλευθή η δέουσα φιλοξενία. Σας παρακαλώ επίσης ν' αποστείλετε καταλλήλως τρία άτομα εις τα χωριά της Ζύγανας, Αρτάσαν και Κιουμουσχανέ, ίνα συμβουλεύσωσι τους κατοίκους προς υποδοχήν των στρατευμάτων μας και παροχήν τροφίμων, ων το αντίτιμον θα πληρωθή συμφώνως προς τας διαταγάς υμών. Επί τούτοις εκφράζων άπαξ έτι τας ευχαριστίας ημών τας διαπύρους, διατελώ μετά της προσηκούσης προς την υμετέραν Σεβασμιότητα υπολήψεως. Διοικητής της Τρίτης Οθωμανικής Στρατιάς. ΒΕΧΗΠ».

Στο γράμμα αυτό απάντησε ο μητροπολίτης, επίσης ελληνικά:

«Εξοχώτατε. Πολύ με συνεκίνησεν η ωραία επιστολή της υμετέρας εξοχότητος. Ήτο αυτή εύκαιρον βάλσαμον παρηγοριάς και ενθαρρύνσεως, εν η διετέλουν δυσθυμία και απογοητεύσει δια την κατάστασιν. Ευχαριστώ, εξοχώτατε, δι' όσα καλά ευηρεστήθητε να γράψητε περί της εμής μετρίας δράσεως, καθ' όλον το διάστημα της ρωσικής κατοχής και της προηγηθείσης μεσοπολιτείας ή μάλλον αναρχίας. Ό,τι έπραξα ήτο απλή εκπλήρωσις του καθήκοντος και της αποστολής μου ως ιεράρχου.

»Ευχαριστώ τω Θεώ διότι με αξιοί σώαν να αποδώσω υμίν την κατά την εντεύθεν αποχώρησιν των τουρκικών αυτοκρατορικών στρατευμάτων εμπιστευθείσαν μοι παρακαταθήκην. Εν μέσω λαίλαπος και τρικυμίας μεγάλης και δια πολλών μόχθων και θυσιών διαφυλαχθείσα ακεραία θα αποδοθή υμίν κατά το πλείστον, η παρακαταθήκη του αδελφού οθωμανικού στοιχείου. Έπραξα ό,τι εξηρτάτο απ' εμού, επάλαισα προς κύματα ούρεσιν ίσα και διεσώθη αύτη. Του ελληνικού όμως στοιχείου δυστυχώς μόνον συντρίμματα θα παραδώσω υμίν, αλλ' η σωτηρία των εξηρτάτο άλλοθεν. Όσα δε συντρίμματα του ναυαγίου τυχόν διασωθώσι θα οφείλωνται αποκλειστικώς εις την σοφήν διάνοιαν και μεγάλην καρδίαν της υμετέρας πολυτίμου εξοχότητος, ήτις ευσπλαχνιζομένη θα σπεύση ελπίζω να θέση τέρμα εις το έργον της καταστροφής, εφ' ω και αμέριστον θα έχει την ευγνωμοσύνην και εμού και του ελληνικού λαού.

»Ανυπομόνως αναμένω την θριαμβευτικήν επάνοδον της υμετέρας εξοχότητος εις Τραπεζούντα. Όταν, συν Θεώ, έλθετε, εξοχώτατε, παρακαλώ να καταδεχθήτε να ξενισθήτε εις το πενιχρόν οίκημά μου. Επί τούτοις κλπ. Ο Τραπεζούντος ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ».

Ύστερ' απ' αυτές τις φιλοφροσύνες ο Βεχήπ πασάς έστειλε τον αξιωματικό του, που φιλοξενήθηκε στην μητρόπολη κι έδωσε διαταγή στον αρχηγό των τσετέδων Καχριμάν βέη να πάψη κάθε ενέργειά του ενάντια στην Τραπεζούντα. Ο Μητροπολίτης Χρύσανθος ήλθε σ' επαφή με τα Σοβιέτ και είπε στη σχετική συνεδρίαση, ότι μια και ο ρούσικος στρατός ετοιμαζότανε να φύγη, καλό θα ήταν να εγκατασταθούν οι τούρκικες αρχές από τώρα, ως που να μπει ο τούρκικος στρατός. Δεν είχαν αντίρρηση οι Ρώσοι —πολύ που σκοτιζόντουσαν για τέτοιες λεπτομέρειες— μόνο που δεν δέχτηκαν τον έναν απ' τους όρους των Τούρκων, να περιμαζευτή, δηλαδή, ο ρούσικος στρατός και να κλειστή σ' ένα ωρισμένο μέρος όταν θα έμπαινε ο τούρκικος.

Από δω και πέρα όλα τ' άλλα πήγαν καλά. Οι ωπλισμένοι του Ποζ Τεπέ πήραν διαταγή να κατέβουν στην πόλη και να παραδώσουν τα όπλα τους στο Σωματείο που τους έστειλε.

Δεν άργησε να ζυγώση κι ο τουρκικός στρατός. Ο διοικητής της μεραρχίας Κιαζήμ βέης είχε κιόλας εγκαταστήσει το στρατηγείο του στο Σοούκ Σου, απ' όπου έστειλε γράμμα στον Χρύσανθο, σημειώνοντας ότι ο στρατός του θα έμπαινε στην πόλη στις 10 Φεβρουαρίου:

«... Η ενέργεια ημών προς κατάληψιν της πόλεως, έγραφε, δεν είναι διόλου εχθρική πράξις. Οι Ρώσοι και οι Γερμανοί είναι φίλοι μας. Κατ' ουδενός θα πυροβολήσωμεν. Εφ' όσον θα έρχωνται ατμόπλοια θα αποστέλλωμεν τους εν τη πόλει Ρώσους και Γεωργιανούς με όλας τας ανέσεις εις τας χώρας των. Παρεκάλεσα την ρωσικήν στρατιωτικήν διοίκησιν να αντιμετωπίση την ενέργειαν ημών ταύτην με ησυχίαν και ψυχραιμίαν. Έναντι, όμως, των μελλόντων να κάμωσι χρήσιν όπλων κατά του εις Τραπεζούντα εισερχομένου στρατού, μετά λύπης και παρά την ειλικρινή ημών επιθυμίαν θα ανταποδώσωμεν τα ίσα. Και εν τη περιπτώσει ταύτη η ευθύνη θα βαρύνη τους προκαλούντας το αποτέλεσμα τούτο. Υπομιμνήσκομεν μετ' αυστηρότητος, ότι κατά την κατάληψιν της πόλεως υπό των οθωμανικών στρατευμάτων ο λαός δέον να τηρήση πλήρως την ησυχίαν, οι δε κάτοικοι περισυλλεγόμενοι εις τας οικίας αυτών οφείλουσι με ησυχίαν και ψυχραιμίαν να αναμένωσι το αποτέλεσμα της καταλήψεως και ότι δεν πρέπει δι' οιανδήποτε αιτίαν να κάμωσι χρήσιν των όπλων...».

Τόσο καλά πήγαν τα πράγματα, ώστε όταν έμπαινε ο Κιαζήμ μπέης στην Τραπεζούντα, παρατάχτηκε ρούσικος στρατός έξω από την πόλη και του απέδωσε τιμές!

Όλα τα παραπάνω τ' αναφέρει ο μητροπολίτης Χρύσανθος με κάθε λεπτομέρεια και με φωτοτυπίες των επισήμων εγγράφων, προσθέτοντας: «Φιλοξενηθείς ο μέραρχος Κιαζήμ βέης καθ' όλην την ημέραν εν τη μητροπόλει ώρισεν εν συνεννοήσει μετά του αρχιερέως τα εφαρμοστέα μέτρα προς ασφάλειαν της χώρας. Εστάλησαν αποσπάσματα στρατού εις διάφορα κέντρα της υπαίθρου χώρας και έτερον απόσπασμα εις την επί μήνας όλους κατά της επιθέσεως χιλιάδων τσετέδων γενναίως αμυνομένην ηρωικήν Σάνταν. Ίνα δε πεισθή η Σάντα να καταθέσει τα όπλα απέστειλε ο αρχιερεύς τον ανωτέρω μνημονευθέντα Κωνσταντίνον Σιδηρόπουλον και τον εκ Σάντας καταγόμενον καθηγητήν του Φροντιστηρίου Τραπεζούντος Φίλιππον Χειμωνίδην».

Η ΣΑΝΤΑ ΣΤΙΣ ΕΠΑΛΞΕΙΣ

Δεν εννοούσε τόσο εύκολα να καταθέσει τα όπλα η Σάντα, που ουσιαστικά, άλλωστε, σήκωσε το μεγαλύτερο βάρος του ένοπλου αγώνα και τούτη την περίοδο στ' ανατολικά του Πόντου.

Αλλά κι αλλού δεν έλειψε η ψυχή, ούτε και η απόφαση, όπως μπορεί να δει κανείς σε σκόρπιες περιγραφές ανθρώπων που ζήσαν από κοντά τα γεγονότα εκείνου του καιρού. Να μια εικόνα, έξαφνα, όπως την βρίσκω σε μια περιγραφή για το πώς κρατήθηκε η άμυνα στο χωριό Τσίτα των Σουρμένων: «Την πρώτην Κυριακήν του Νοεμβρίου 1917 —διαβάζω σ' ένα Ποντιακό περιοδικό— ο Δημοσθένης Εφραιμίδης μετά του αρχιμανδρίτου Βασιλείου Παπαδοπούλου και Παν. Χαριτίδου συνεκάλεσαν εις την αίθουσαν του Δημοτικού σχολείου Τσίτα γενικήν συνέλευσιν όλων των κατοίκων του χωρίου, δια να συζητήσουν τα μέτρα εκείνα, τα οποία έπρεπε να ληφθούν προς προστασίαν της ζωής, της τιμής και της περιουσίας των κατοίκων. Κατά τας συζητήσεις, εγερθείς ο Δημ. Εφραιμίδης εκάλεσε δι' ενός λόγου πατριωτικού όλους τους άρρενας κατοίκους όπως αμυνθούν εναντίον πάσης βιαιοπραγίας των Τούρκων τσετέδων, αφού προηγουμένως οργανωθούν στρατιωτικώς.

Την πρότασιν του Δημ. Εφραιμίδου εδέχθησαν μετ' ενθουσιασμού οι κάτοικοι του Τσίτα και τον εξέλεξαν παμψηφεί αρχηγόν της αμύνης. Ως αρχηγός πλέον εκείνος εστρατολόγησεν άπαντας τους άρρενας κατοίκους του χωρίου μέχρι των 50 ετών. Εξέλεξε τους συνεργάτας και οπλαρχηγούς και εκάλεσεν άπαντας να ορκισθούν όπως, εν ανάγκη, θυσιασθούν επί των επάλξεων του αρχομένου αγώνος... Έκαστος οπλαρχηγός (αναφέρονται τα ονόματα) είχε δύναμιν 14-20 ανδρών και, τη διαταγή του αρχηγού, άπαντες οι ανωτέρω οπλαρχηγοί κατέλαβον τας κατωτέρω θέσεις (αναφέρονται λεπτομέρειες για τις τοποθεσίες). Δεν ήσαν, όμως, μόνον οι άνδρες, οι οποίοι εστρατολογήθησαν δια την άμυναν, αλλά και παιδιά ηλικίας 13 ετών ωπλίσθησαν άπαντα αναλόγως, και πολλάκις μετέβαιναν εις τα γύρω του χωρίου δάση δι' υπηρεσίαν. Οι Τούρκοι χωρικοί, βλέποντες τους μικρούς Σουρμενίτας με τα όπλα, έλεγον: «Αφού αυτοί οι μικροί γκιαούρηδες κρατούν όπλα, οι μεγάλοι οπωσδήποτε θα έχουν κανόνια!»... Κατά τα τέλη του μηνός Δεκεμβρίου 1917 πλήθος τσετέδων επέδραμε κατά των χωρίων Κελονίσης και Μουλκάντων και ελήστευσε τους Έλληνας κατοίκους. Μέσα εις εκείνην την κόλασιν της άγριας λεηλασίας των ανωτέρω δύο χωρίων, σπεύδει από το Τσίτα ο οπλαρχηγός Ιωακείμ Σαββίδης με τα παλληκάρια του, εισέρχεται εις το χωρίον Μουλκάντων, επιτίθεται εναντίον των Τούρκων τσετέδων και τους τρέπει εις φυγήν... Τοιαύτη ήτο η στρατιωτική οργάνωσις των Ελλήνων ανταρτών, ώστε τα διάφορα σώματα των τσετέδων κατελήφθησαν υπό φόβου και έπαυσαν τας επιδρομάς. Μάλιστα δε το επί της Πέτρας Ταχτσή ψευδοτηλεβόλον, το οποίον συνεχώς εξεπυρσοκρότει, επέτεινε τον τρόμον των. Το τηλεβόλον τούτο κατεσκευάσθη εκ κορμού κερασέας υπό του Παναγιώτη Θ. Κούση».

Αλλού γίνηκαν κι άλλες παρόμοιες συγκρούσεις κι αλλού μόνο ο φόβος των ωπλισμένων κράτησε μακρυά τους τσέτες και φύλαξε τους πληθυσμούς, που μέναν στα χωριά τους, από λεηλασίες και φονικά. Αλλά στην Σάντα ο αγώνας πήρε πάλι την τραχειά μορφή του, όπως κι άλλοτε, κράτησε μέχρι το τέλος κι ανάδειξε μια καινούργια γενιά παλληκαριών που γίναν θρύλος, όπως ο αρχηγός της νέας τούτης γενιάς των ανταρτών Ευκλείδης Κουρτίδης, που τραγούδησε η ντόπια Μούσα:

Σιαπάν Μουσά, Σεΐτ αγάς
Κάλφας ο Γιομουρέτες

ετρόμαζαν που άκουαν
Ευκλείδης ο Σαντέτες.

Ήσαν οι αρχηγοί των Τούρκων τσετέδων —και προ πάντων ο φοβερός Σουλεϊμάν Κάλφας της κοντινής Γιομουράς— που τόχαν βάλει πείσμα ν' αφανίσουν την Σάντα, αλλά σκόνταφταν επάνω στην ορμή των ανταρτών της, του Ευκλείδη Κουρτίδη ή των Τσιριπάντ, όπως μας ιστορεί στο βιβλίο του ο Μιλτιάδης Νυμφόπουλος, που θα μας δώση και πάλι τις πληροφορίες του για ό,τι έγινε στην Σάντα, αφού κι ο ίδιος υπηρέτησε στο αντάρτικο των χρόνων τούτων.

Απ' τον καιρό των καλών ημερών ακόμα της ρούσικης κατοχής, μας λέει ο Σανταίος συγγραφέας, είχε κάνει την εμφάνισή του ο Ευκλείδης Κουρτίδης στα γύρω της πατρίδας του. Βλέποντας ότι έφτασε, επί τέλους, ο καιρός που θα μπορούσαν και οι Έλληνες να παίξουν τον ρόλο του αφέντη τόσο άνετα όσο κι οι Τούρκοι όλα τα χρόνια, έφτιαξε μια δική του αντάρτικη ομάδα από συγγενείς και φίλους και κατέβαινε αρματωμένος στα τουρκοχώρια, έτοιμος πάντα να στραπατσάρη και να εξευτελίση εκείνους που ταλαιπωρούσαν, λήστευαν και κακοποιούσαν τους Ρωμιούς λίγο πιο πριν, σαν αφέντες και κυρίαρχοι του τόπου.

Ένα απ' τα χωριά όπου ζούσαν οι πιο φανατικοί εχθροί των Σανταίων ήταν η Γιομουρά κι εκεί αλώνιζε συχνά ο Ευκλείδης κάνοντας την επίδειξή του στους Τούρκους, που έβραζαν απ' το κακό τους αλλά δεν κοτούσαν να μιλήσουν. Κάποτε ένας μολλάς —μουσουλμάνος ιερωμένος— τόλμησε να σηκώση κεφάλι και να πιαστεί στα λόγια με τον Ευκλείδη και τότε εκείνος παρατώντας την κουβέντα, έδωσε ένα σάλτο και τον καβαλίκεψε!

Με την φυγή των Ρώσων, όμως, γύρισε το φύλλο κι οι Τούρκοι όλο χαρά ετοίμαζαν τις συμμορίες τους για να βγάλουν τ' άχτι τους. Τρίζαν τα δόντια οι γείτονες αγάδες και προ πάντων ο Σουλεϊμάν Κάλφας κι ο Σεΐτ αγάς, που είχαν ανοιχτούς λογαριασμούς με τους Σανταίους και ιδιαίτερα με τον Ευκλείδη.

Τα βλέπαν όλα τούτα οι Σανταίοι, τα καταλάβαιναν κι ανήσυχοι —άντρες, γυναίκες— σκεφτόντουσταν πώς θα τα βγάλουν πέρα, άλλοι μιλώντας για φευγιό κι άλλοι για άμυνα. Η είδηση ότι αποφασίστηκε ένοπλη αντίσταση κι ότι μοιράζανε τουφέκια, ακούσθηκε με ανακούφιση, στερέωσε την ιδέα της άμυνας κι όσοι δεν είχαν όπλα ή θέλαν ν' αλλάξουν τα παλιά, πήραν το δρόμο προς τα κάτω, αψηφώντας τα χιόνια και τα κρύα του χειμώνα. Οι πρώτοι από δαύτους ήσαν 30 Σανταίοι με τους οποίους ενώθηκαν και μερικοί Γαλιανίτες, φτάσαν στην Τραπεζούντα, ήλθαν σ' επαφή με το Σωματείο «Ένωσις» κι αμέσως ντυθήκανε και αρματώθηκαν. Έτσι ντυμένους κι ωπλισμένους τους βλέπαν οι Τούρκοι, καθώς ξαναγυρνούσαν στο χωριό τους κι απορούσαν:

—Αλλάχ, Αλλάχ, λέγανε γιατί αρματώθηκαν; Είναι τρελλοί; Τι πάνε να κάνουν τώρα πια που φύγαν οι προστάτες τους;

Κι ήταν πολύ φυσικό ν' απορούν οι Τούρκοι και ν' αναρωτιούνται τι πήγαιναν να κάνουν τούτοι οι τρελλοί γκιαούρηδες, αφού οι προστάτες τους οι Ρώσοι πήραν δρόμο και τώρα δεν υπήρχε τίποτ' άλλο παρά μόνο Τουρκιά ολούθε, τσέτες και προ πάντων ο τούρκικος στρατός που δεν θ' αργούσε νάρθη. Όμως δεν ήσαν κι εντελώς τρελλοί οι Σανταίοι κι ούτε οι άλλοι Έλληνες που παίρνανε τα όπλα γιατί μάθαιναν δα και ξέραν τα όσα λεγόντουσαν

για τον αντιμπολσεβικικό στρατό και για το Ελληνικό Σώμα που ετοιμαζότανε στον Καύκασο και θα ερχόταν γρήγορα να βοηθήση τον αγώνα.

Φτάσαν, λοιπόν, στην Σάντα οι 30 αρματωμένοι κι είπαν στον κόσμο και τους προεστούς το τι γινόταν εκεί κάτω κι ότι σε λίγο θ' ανέβαινε απεσταλμένος του Σωματείου «Ένωσις» και στα δικά τους χωριά για την οργάνωση της άμυνας, επειδή το ξέρανε και στην Τραπεζούντα ότι οι τσέτες απ' τα γύρω ήσαν αγριεμένοι κι έτοιμοι για γιουρούσια και λεηλασίες.

Στις 15 του Δεκέμβρη έφτασε πραγματικά ο απεσταλμένος Θεοδόσης Χειμωνίδης και μάζεψε τους προεστούς σε γενική συνέλευση. Τα είπαν, τα συζήτησαν κι ο Χειμωνίδης τους ανακοίνωσε τις αποφάσεις του Σωματείου: Πρώτον να γίνει αμέσως μια Κεντρική Επιτροπή Αμύνης με πέντε μέλη. Δεύτερον η Επιτροπή αυτή να καλέση το κάθε χωριό να ορίση τους οπλαρχηγούς του. Τρίτον, όλοι οι Σανταίοι από 20-50 χρόνων να οπλιστούν κι όσοι δεν έχουν όπλα να κατέβουν στην Τραπεζούντα για να πάρουν.

Οι προεστοί συμφώνησαν και φτιάξαν αμέσως την Επιτροπή της Άμυνας με πρόεδρό της τον ίδιο τον Θεοδόση Χειμωνίδη. Αυτή διώρισε γενικό οπλαρχηγό του αγώνα τον Γιάννη Σπαθάρο και βοηθούς του τους Αβραάμ Καλαϊτζίδη, Χρήστο Σεβαστίδη, Ευκλείδη Κουρτίδη κι άλλους. Ο Ευκλείδης ήταν οπλαρχηγός των Ισχαναντaίων που τούδωσαν και δυο βοηθούς, τον Γεώργιο Γωνιάδη και τον Περικλή Κουφατσή.

Τούτοι οι τελευταίοι —οι Ισχαναντaίοι— μπήκαν αμέσως στη δουλειά πρώτοι και καλύτεροι, σκάψαν στα καίρια σημεία χαρακώματα, που τα φύλαγαν μέρα και νύχτα, αλλάζοντας τις φρουρές — πάνω από διακόσιοι, αντάρτες, καλά ωπλισμένοι με λογιών - λογιών όπλα, μάλινχερ, μάουζερ, γκρα και μ' ό,τι άλλο είχαν. Έχοντας κι άδειες χειροβομβίδες τις γέμισαν με δυναμίτη, βάλαν και τα καψούλια κι έτσι ήσαν πανέτοιμοι για όλα.

Στο μεταξύ, όμως, ο Ευκλείδης ήθελε να ξεκαθαρίση μερικούς λογαριασμούς με τον αρχιληστή Χεμτή, που δρούσε με την συμμορία του στο κοντινό βουνό Σίμωνας —τον ξέραν όλοι οι Σανταίοι— και κείνες τις μέρες μάλιστα οι άνθρωποί του καταλήστεψαν στο ίδιο βουνό 60 γυναικόπαιδα της Σάντας.

Αλλά ήταν και πονηρός τούτος ο Χεμτής και δεν ήθελε να ξέρουν οι Σανταίοι ότι αυτός ωργάνωσε τις ληστείες, γι' αυτό και παρασταίνοντας τον φίλο τους ανέβηκε στη Σάντα στις 18 του Δεκέμβρη με μερικούς ανθρώπους του, και σαν καλός εμποράκος, ζήτησε να εμπορευτή — έφερε φασόλια, καρύδια κι άλλα γεννήματα του χωριού του για να τα πουλήσει και ν' αγοράση είδη μπακαλικής. Έδωσε, λοιπόν, τα είδη του, πήρε τα πράγματα που ήθελε, ωραία, φιλικά (ούτε γάτος ούτε ζημιά) και τράβηξε πάλι με τους ανθρώπους του να γυρίση στο χωριό του.

Ξέροντας τον δρόμο που θ' ακολουθούσε, ο Ευκλείδης, πήρε μερικά παλληκάρια του, παραμόνεψε σ' ένα γεφύρι και μόλις φάνηκε ο αρχιληστής με τους δικούς του, ξεπετάχτηκε μπροστά του:

—Τεσλίμ!

«Παραδώσου»! Βλέποντας ο Χεμτής τα όπλα του Ευκλείδη και των παλληκαριών του στραμμένα κατά πάνω του, τάχασε κι εκείνοι τον καταληστέψανε, ανταποδίδοντας τα ίσια:

—Άντε τώρα, τους είπε ο Ευκλείδης, πηγαίνετε και ό,τι είδατε να το πήτε στο χωριό σας!

Πεθαμένος απ' το κακό του ο Χεμτής σε λίγες μέρες ξανανέβηκε στη Σάντα, τράβηξε στους προεστούς και κατάγγειλε το τι του κάναν οι αντάρτες. Οι προεστοί κάλεσαν τον Ευκλείδη και τους δικούς του να παρουσιαστούν, εκείνοι όμως αρνήθηκαν και τότε οι προεστοί για να μη τεντώσουν το σκοινί του είπαν του Χεμτη να μην ανησυχή γιατί είναι πρόθυμοι να του πληρώσουν τη ζημιά. Αλλά καθώς τα πράματα παίρναν αυτόν τον δρόμον παρουσιάζεται ένα απ' τα πρωτοπαλλήκαρα του Ευκλείδη και λέει στο Χεμτή:

—Χιλιάδες φορές, μωρέ, μας ληστέψατε εσείς κι οι πρόγονοί σας και τώρα που μια φορά σας ληστέψαμε κι εμείς, σας κακοφαίνεται; Άιντε γκιτ, στο διάβολο φύγε από δω και κάνε ό,τι καταλαβαίνεις!

Έβραζε ο αρχιληστής, αλλά έβαλε κάτω το κεφάλι κι έφυγε μελετώντας όλους τους τρόπους της εκδίκησης για τούτους τους ελεεινούς γκιαούρηδες που τέτοια αποτολμούσαν τέτοιες ώρες. Το ξέραν, όμως, κι οι Σανταίοι, ότι τα πράματα ήσαν δύσκολα και περίμεναν.,

Αρχές του 1918, αέρας πολεμικός φυσούσε στα χωριά της Σάντας κι όλοι οι Σανταίοι βρισκόντουσαν στα όπλα. Επιταγμένα απ' την Επιτροπή της άμυνας όλα τα ζώα, νοικιασμένα κι άλλα απ' την Γαλίαινα, έτοιμα ολούθε τα παλληκάρια, με τους σκοπούς στα χαρακώματα, που είχαν διαταγή να ρίξουν τρεις τουφεκιές για σύνθημα στην περίπτωση που θα φαινόταν ο εχθρός. Και νάτο που ακούεται το σύνθημα απ' την τοποθεσία Φτελέν, στις 25 του Γενάρη. Σηκώνονται αμέσως οι οπλίτες και με τον αρχηγό τους Γιάννη Σπαθάρο τρέχουν κατά κείθε.

Τα χωριά Φτελέν, Χαρατσάντων και Κοπαλάντων ήσαν τα πιο κοντινά στα τουρκοχώρια όπου έβραζε το μίσος κι οι άγριες διαθέσεις για εκδικήσεις και λεηλασίες. Η μάχη που ακολούθησε δόθηκε στο Κοπαλάντων κι ανάμεσα στους αντάρτες που πήραν μέρος ήταν κι ο Ιωάννης Ευφραιμίδης. Σ' αυτόν δίνει το λόγο ο Μιλτιάδης Νυμφόπουλος, που αναφέρει όλα τα παραπάνω περιστατικά κι είναι καλύτερα, λοιπόν, ο ίδιος να μας ιστορήση τα όσα αναθυμάται και δημοσίευσε κάποτε στην «Ποντιακή Εστία».

«Ήτο η 25 Ιανουαρίου του 1918 και ώρα 10.30 π.μ., λέει ο Ευφραιμίδης. Αλησμόνητη θα μου μείνη η ημέρα αυτή. Ο ουρανός ήτο κατακάθαρος, χιονισμένα τα πάντα, γαλήνη και ησυχία βασίλευε στο χωριό μας Ισχανάντων, και ξαφνικά ηκούσθησαν οι πρώτοι πυροβολισμοί προερχόμενοι από το βάθος, όπου ο ποταμός. Το χωριό μας ανεστατώθη και οι κάτοικοι ρωτούσαν τι συμβαίνει και συνεκεντρούντο στο καφενείο του χωριού. Οι πυροβολισμοί εξακολουθούσαν. Χωρίς να χάσω λεπτό και κατά καθήκον, εφ' όσον ήμουν ωργανωμένος εις την άμυναν, μπήκα σ' ένα γειτονικό σπίτι, ξεκρέμασα το μάλινχερ, το πήρα κι έφυγα προς την διεύθυνση του χωριού Τερζάντων, όπου ήτο και η έδρα του γενικού οπλαρχηγού Γιάννη Σπαθάρου. Εκεί συνήντησα επάνω στον δημόσιο δρόμο τον οπλαρχηγό Θεοδόσιο Χειμωνίδη με τον Γιάννη Τριανταφυλλίδη εκ Πινατάντων και άλλα δύο παλληκάρια εκ του Τερζάντων, που συζητούσαν πώς πρέπει να αντιμετωπισθή η εκδηλωθείσα επίθεσις των Τούρκων.

»Χωρίς πολλάς συζητήσεις, μαζί με τον Σπαθάρο και τους άλλους εφύγαμε γραμμή για το Φτελέν και σε χρονικό διάστημα μιας ώρας —ρεκόρ ταχύτητος— ευρέθημεν αντιμέτωποι των Τούρκων. Από το Φτελέν ενισχύθημεν και με τρία άλλα παλληκάρια και εν όλω 8 πήραμε μέρος στη μάχη. Οι Τούρκοι μόλις αντελήφθησαν την άφιξίν μας από τους πυροβολισμούς, ήρχισαν γρήγορα να οπισθοχωρούν συναποκομίζοντες και τα λεηλατηθέντα και κατευθύνονταν ταχέως προς την μεγάλη γέφυρα του ποταμού Γιάμπολη.

Εκεί εστράφησαν τα πυρά μας και εκεί υπήρξεν ο τάφος των εισβολέων. Εφονεύθησαν το όλον 14 Τούρκοι και αρκετοί ετραυματίσθησαν. Μετά την εκδίωξιν των Τούρκων εκ του Κοπαλάντων, διαταγή του οπλαρχηγού, εστράφησαν τα πυρά μας εναντίον των δυο χωρίων Αγρίδ και Ισχάν, και από τις σφαίρες μας μετεβλήθησαν σε κόσκινα τα ξύλινα σπίτια των Τούρκων και οι κάτοικοι διεσκορπίσθησαν».

Άλλος πολεμιστής, ο Πολίτας Τσουμπάν, προσθέτει στο δημοσίευμα: «Οι ως άνω 8 πρωτοπόροι της μάχης πήραν τον ευθύν δρόμον Φτελέν — Κοπαλάντων, οι κατοπινοί όμως που σπεύσανε σε ενίσχυση των πρώτων υποπτευθήκανε ενέδρες των Τούρκων σ' αυτόν τον δρόμο και έκαναν στροφή... Οι επιδρομείς Τούρκοι επέμεναν να καταλάβουν το σπίτι του Χαρ. Σισμανίδη, γιατί αυτό ήταν το κέντρο των αμυνομένων. Στην αρχή 4 σπίτια στην άκρη του χωριού κατελήφθησαν από τους Τούρκους, οι οποίοι έρριχναν έξω στις αυλές χαλιά, στρώματα ρούχα, έπιπλα. Εκεί που ήθελαν ν' αρπάξουν όλα τ' ανωτέρω και να φύγουν, τους ρίξαμε και σκοτώσαμε πολλούς. Στη μάχη αυτή έπαιξε τον ρόλο του κι ο Γαβριήλ Πασαλίδης, ο οποίος μετέφερε στην πλάτη του από την Σάντα ως το Κοπαλάντων μια βαρειά κάσσα γεμάτη φυσίγγια, που τα χρησιμοποιήσαμε καταλλήλως».

Ύστερ' απ' τη μάχη των Κοπαλάντων και την λαχτάρα που πάθαν οι τσέτες, αγρίεψε ο αέρας. Οι Τούρκοι ορκιζόντουσαν εκδίκηση και οι Σανταίοι αγρυπνούσαν με το δάχτυλο στη σκανδάλη. Όλοι οι Κοπαλανταίοι άφησαν το χωριό τους κι ανέβηκαν στα ψηλότερα χωριά της Σάντας, κουβαλώντας μαζί και τα ζώα τους κι όσα πράματα μπορούσαν.

Οι αντάρτες δεν κλείναν μάτι κι είχαν πιάσει τα χαρακώματα, που ήσαν ανοιγμένα απ' την εποχή της προέλασης των Ρώσων. Η Επιτροπή της άμυνας φρόντιζε για τα στρατιωτικά έργα αλλά και για τον επισιτισμό της Σάντας κι έτσι στις 31 του Γενάρη ήταν έτοιμη μια μεγάλη αποστολή με πολλούς άντρες και γυναίκες κι άλογα, που ξεκίνησε κατά την Τραπεζούντα για την προμήθεια τροφίμων. Η αποστολή, όμως, αυτή σταμάτησε στο δρόμο, γιατί σ' ένα χωριό της Γαλίαινας τους είπαν ότι κόπηκε η συγκοινωνία με την Τραπεζούντα, ότι πλήθη από τσέτες κυκλοφορούσαν εκεί γύρω και λήστευαν όσους βρίσκαν κι ότι ανέβαινε τούρκικος στρατός από την Τραπεζούντα με τον σκοπό ν' αφοπλίση τα χωριά.

Ύστερα απ' τις ειδήσεις αυτές οι άντρες και γυναίκες της αποστολής γύρισαν πίσω κι ολούθε στη Σάντα μαθεύτηκαν τα κακά μαντάτα. Έπιασε φόβος, βέβαια, τον κόσμο αλλά κανένας δεν σκεφτόταν να παρατήση τα όπλα. Άσχετα αν η κατάσταση με την άφιξη του στρατού θα γινόταν πολύ πιο επικίνδυνη, ο καθένας έμενε στη θέση του, αποφασισμένος για όλα.

Στο μεταξύ ο στρατός ανέβαινε κι οι δυο απεσταλμένοι του Χρύσανθου μεσολαβούσαν στους Ρωμιούς για την παράδοση των όπλων σύμφωνα με τις οδηγίες του μητροπολίτη. Όσο για τους τσέτες που τόσο καιρό κρατήθηκαν μακρυά —ο εξοπλισμός των χωριών έφερε καλά αποτελέσματα— είχαν διαταγές να μη προβαίνουν σε βιαιότητες κι έτσι οι στρατιωτικές αρχές ξαναφέρνανε την τάξη κι η επίσημη Τουρκία ξαναγύριζε σ' όλα τα μέρη απ' όπου είχαν φύγει οι Ρώσοι.

Στη Σάντα, όμως, τα πράματα δεν ακολούθησαν τον ίδιο δρόμο. Φτάσαν κι εκεί Έλληνες απεσταλμένοι μαζί με τον Τούρκο αξιωματικό Φαΐκ μπέη, που ήταν επικεφαλής διμοιρίας του στρατού, αλλά οι αντάρτες αρνήθηκαν να παραδώσουνε τα όπλα. Ο Τούρκος αξιωματικός δεν έδειξε αγριάδα, αλλά πήρε να γυρίση όλα τα χωριά για να μελετήση ο ίδιος την κατάσταση. Γυρίζοντας, λοιπόν, έβλεπε σ' όλα τα χαρακώματα άντρες ωπλισμένους, έτοιμους, με το τουφέκι στο χέρι. Κατάπινε, ωστόσο, την οργή του και κρύβοντας τ' αληθινά αισθήματά του, τους έλεγε ότι έχουν δίκιο να μένουν ωπλισμένοι και

να φυλάνε τα χωριά τους, επειδή είναι δύσκολοι οι καιροί κι ο καθένας κοιτάζει πώς να προστατέψη την ζωή του και το βιος του.

Έκανε ακόμα πως πιστεύει τις βεβαιώσεις των δύο Ελλήνων απεσταλμένων —Χειμωνίδη και Σιδηρόπουλου— ότι οι Σανταίοι είναι νομοταγείς και φιλόνομοι, τους έλεγε δεν πειράζει και όλα θα διορθωθούν, αλλά έστελνε στο μεταξύ αναφορά στις στρατιωτικές αρχές της Τραπεζούντας, καταγγέλλοντας την ανυπακοή και την ανταρσία της Σάντας.

Άσχημες μέρες ζύγωναν. Μόλις οι αρχές πήραν τα μαντάτα του Φαΐκ μπέη, αποφάσισαν να στείλουν τσέτες για να συγυρίσουν την ανυπάκοη βουνίσια πολιτεία. Για τη δουλειά τούτη, φυσικά, βρέθηκαν πρόθυμοι πολλοί αμέσως και νάσου πρώτος και καλύτερος ο αρχιληστής Χεμπής και μαζί του ένας Μουσταφάς από το Μεσοχώρι. Κοντά σ' αυτούς πρόθυμος κι ο άλλος μανιακός εχθρός των Σανταίων, ο Σουλεϊμάν Κάλφας κι ακόμα ο Σεΐτ αγάς κι ο Αλή Ριζάς.

Καθένας απ' αυτούς είχε 150 - 200 τσέτες στην ορδή του κι έτσι μαζεύτηκε μια μεγάλη δύναμη, που ενισχύθηκε ακόμα και μ' έναν Ρωμιό αρχιτσέτη απ' το κοντινό Τζεβιζλήκ, τον Ζαχαρία Γιαμάκ. Από κανένα ελληνικό αγώνα, βλέπετε, δεν λείψαν οι προδότες — χαρακτηριστικό κι αυτό της αιώνιας ελληνικής φυλής που παντού και πάντα είναι η ίδια, σ' όλες τις εποχές και σ' όλα τα πλάτη του γεωγραφικού χώρου όπου έζησε. Αιτίες της προδοσίας οι αιώνιες προσωπικές μικροφιλοδοξίες και τα μικροφιλότιμα, όπως και τούτου εδώ του Ζαχαρία, που πριν από δέκα χρόνια τον είχαν πάψει απ' το αξίωμα του δημάρχου οι Ισχαναντέοι κι ακόμα δεν μπορούσε να το ξεχάση. Εκατόν πενήντα Τούρκους τσέτες έσερνε μαζί του και τούτος ο ψευτορωμιός.

Εκείνες τις μέρες ακριβώς βγήκε στο κλαρί κι η άλλη ομάδα των Σανταίων ανταρτών, οι Τσιριπάντ, μαζί με τον Γιώργο Κελαϊδόπουλο. Οι Τούρκοι μάθαν τα λημέρια τους κι έτρεξε ο Σεΐτ αγάς με τους δικούς του για να τους κυκλώση σε μια τοποθεσία που λεγόταν Κρεν. Οι Τσιριπανταίοι, όμως, άφοβοι κι εμπειροπόλεμοι καθώς ήσαν, άλλο που δεν θέλαν να χτυπηθούνε με τους Τούρκους, και βλέποντάς τους να ζυγώνουν ετοιμάστηκαν αμέσως για την μάχη. Τους φώναξε ο αρχηγός τους Δημήτρης Τσιριπάντ:

—Πίσω παλιόσκυλα, αν αγαπάτε τη ζωή σας!

Την ίδια στιγμή ανοίξανε φωτιά κι άρχισε η μάχη —ρίχναν οι Έλληνες, ρίχναν οι Τούρκοι— όπου σε μια στιγμή βλέπουν οι αντάρτες τον Σεΐτ αγά να κάνει τούμπες, νομίζουν ότι σκοτώθηκε, αλαλάζουν, σκυλιάζουνε οι Τούρκοι, ανάβει πιο πολύ το τουφεκίδι και κρατά η μάχη πεισματικά μέχρι το βράδυ. Αλλά και την άλλη μέρα συνεχίστηκε και την παράλλη, χωρίς κανένα αποτέλεσμα και χωρίς να μπορέσει ο Σεΐτ αγάς να πιάση τους αντάρτες όπως έλπιζε, αλλά ούτε και να τους σαλέψη ρούπι απ' τα πόστα τους.

Απογοητευμένοι και λυσσασμένοι απ' το κακό τους, μετά τρεις ημέρες παρατάνε τη μάχη και πάνε στους προεστούς του χωριού Ισχανάντων, τους πιάνουν και τους λένε ότι αν δεν πείσουν τους Τσιριπαντέους να παραδοθούν, θα κάψουν τα χωριά τους. Εκείνοι πάλι καμώνονται τους ανήξερους:

—Εμείς αυτούς τους Τσιριπαντέους δεν τους ξέρουμε, ούτε τους Κελαϊδοπουλέους, γιατί δεν είναι απ' τα χωριά μας. Κάπου γύρω απ' τα χωριά της Τραπεζούντας μας ήλθαν οι μπεζεβέγκηδες, και κόλλησαν, πανάθεμά τους, στα βουνά μας!...

Οι Τούρκοι —τι να κάνουν;— καμώνονται κι αυτοί πως τους πιστεύουν για να δουν πώς θα τα βγάλουν πέρα και με τους άλλους, γιατί ήσαν στ' αλήθεια πολύ μπελαλήδες τούτοι οι γκιαούρηδες οι Σανταίοι. Νόμιζαν μάλιστα, πως ήσαν πολύ γερά ωπλισμένοι, ακόμα και με κανόνια, γι' αυτό και προσπαθούσαν να κερδίσουν το παιχνίδι με τον όγκο τους, με την τρομοκρατία και τις απειλές.

Στα τέλη Φεβρουαρίου όλοι οι αρχιτσετέδες με τις ορδές τους μπήκαν στα χωριά της Σάντας κι ο Τούρκος αξιωματικός που οδηγούσε όλο τούτο το λεφούσι, μάζεψε τους ίδιους εκείνους προεστούς —στην καμπούρα τούτων έπεφτε πάντα το πρώτο βάρος— και τους λέει τα ίδια και τα ίδια, να ειδοποιήσουν όλους τους αντάρτες να παραδοθούν και να καταθέσουν όλο τον οπλισμό τους, τα ορεινά κανόνια τους, τις χειροβομβίδες τους, τα φυσέκια τους κι όλα τα πλούσια πολεμεφόδια που μάζεψαν απ' το ρούσικο στρατό.

—Δεν το κουνάμε απ' τη Σάντα κι ως που να παραδοθούν τούτοι οι γκιαούρηδες που δουλεύουνε για το κακό σας, εμείς θα μείνουμε εδώ και θα ταΐζετε τους άντρες μας. Έχουμε διαταγή να κάψουμε και ν' αφανίσουμε την Σάντα αν δεν συμμορφωθήτε μ' αυτά που λέμε.

Στην απελπισία τους οι προεστοί παρακάλεσαν τον Ζαχαρία —τι διάβολο, Ρωμιός, χριστιανός και πατριώτης τους ήταν— να μπει στη μέση και να μην αφήση να γίνει τέτοιο κακό στη Σάντα. Εκείνος, όμως, αγρίεψε:

—Αυτά που σας λέει ο αξιωματικός, τους είπε, είναι λόγια του Βαγγέλιου! Οι αρχές ξέρουν ότι τα κανόνια υπάρχουν και πολλά τουφέκια και φυσέκια. Να τα φέρετε όλα και να μη με ξαναζυγώσετε εμένα. Άντε φύγετε!

Έφριξαν οι προεστοί ακούοντας ένα Ρωμιό να ξεστομίζη τέτοια λόγια, αλλά πώς να μιλήσουν μ' όλο εκείνο το αγριεμένο λεφούσι των τσετέδων στα χωριά τους; Οι αντάρτες είχαν πιάσει τα βουνά αλλά ο πληθυσμός, οι γέροι, οι γυναίκες, τα σπιτικά τους βρισκόντουσαν στο έλεος των τσέτηδων. Κι αυτοί για την ώρα απειλούσαν, τρώγαν και πίναν και θέλαν μια αγελάδα την ημέρα, 300 οκάδες ψωμί, πολλές οκάδες πατάτες και τρία κάρα ξύλα! Στρώθηκαν στο χωριό Ισχανάντων, λεηλάτησαν το σπίτι του Ευκλείδη, χόρευαν, τραγουδούσαν και γλεντούσαν. Όλα τα κορίτσια είχαν κρυφτή και τους υπηρετούσαν οι γριές.

Οι προεστοί ορκιζόντουσαν στον Τούρκο αξιωματικό ότι όλα όσα λεγόντουσαν για κανόνια κι άφθονο οπλισμό των ανταρτών ήσαν παραμύθια και τότε εκείνος αξίωσε να μαζέψουν τουλάχιστο τα όπλα απ' τα σπίτια κι όσο για τους αντάρτες θα τους κανόνιζε ο ίδιος. Μάζεψαν όσα παλιοτούφεκα μπόρεσαν να βρουν, τα παραδώσαν κι ύστερα υποχρεώθηκαν να πάνε να βρούνε τους αντάρτες στα λημέρια τους και να τους πείσουν να παραδοθούν. Έτσι ξεκίνησαν οι προεστοί και από πίσω όλοι οι τσέτες, που πιάσαν γύρω τριγύρω τα δάση όπου ξέραν ότι βρίσκονταν οι αντάρτες. Όταν είδαν οι τελευταίοι τους προεστούς και μάθαν το τι τους ζητούσανε οι Τούρκοι, αρνήθηκαν. Οι προεστοί τους εξήγησαν ότι θ' αφανιζότανε η Σάντα και σύστησαν να παρουσιαστούνε μερικοί κι αν δείχναν οι τσέτες κακές διαθέσεις τότε θα ξεσηκωνόντουσαν όλα τα χωριά για να τους προστατέψουν.

Έτσι αποφασίστηκε τελικά να παρουσιαστούν μόνο 15 για να δουν το τι θα γινόταν παρακάτω. Ο αξιωματικός έδειξε τάχα ικανοποίηση για ν' αποφύγει περισσότερους μπελάδες, τους έπιασε όσους παρουσιάστηκαν, τους έκλεισε σ' ένα σπίτι κι οι τσέτες αρκέστηκαν σε μερικές εκατοσταριές παγκανότες —πήραν κι οι άνθρωποι του αρχιληστή

Χεμτή αρκετές, σαν αποζημίωση για τη ληστεία που πριν από λίγο καιρό τους είχε κάνει ο Ευκλείδης— κλέψαν κι ό,τι άλλο μπόρεσαν και φύγαν.

Την ίδια μέρα —κατά τα μέσα του Μάρτη— έφτασε στη Σάντα ο Τούρκος αξιωματικός Ισμαήλ Χακκή εφένδης, Μακεδόνας, με 25 χωροφύλακες, που συμπαθούσε τους Ρωμιούς. Αυτός φέρθηκε πολύ καλά, σαν αληθινός φιλέλληνας κι όταν ξαναφανήκαν οι αρχιτσετέδες Σουλεϊμάν Κάλφας και Σεΐτ αγάς, τους έδιωξε. Τόση συμπάθεια έδειχνε στους Χριστιανούς, ώστε τη Μεγάλη Παρασκευή και το Πάσχα παρακολούθησε μαζί τους τον Επιτάφιο και την Ανάσταση. Κι από κει και πέρα ούτε άφηνε Τούρκο να ζυγώνη αδικαιολόγητα στη Σάντα.

Οι αρχιτσετέδες, όμως, δεν παίρναν από τέτοια κι ετοίμαζαν πάντα την εκδίκησή τους. Αφού δεν μπόρεσαν να τα βγάλουν πέρα με τους αντάρτες, σκέφτηκαν να χτυπήσουν τους άμαχους και στις 10 του Μάη πιάσαν το δρόμο απ' όπου θα περνούσε η «πόστα» —άντρες και γυναίκες που κατεβαίνανε στην Τραπεζούντα για τρόφιμα— με τον σκοπό να πάρουν πίσω το αίμα που τους στοίχισε η μάχη των Κοπαλάντων. Η συνοδεία είχε μαζί της κι έξι χωροφύλακες καθώς ανέβαινε προς τη Σάντα, με τους άντρες και τις γυναίκες φορτωμένους. Μαζεύτηκαν, λοιπόν, πολλοί τσέτες, παραφυλάξαν κι όταν φανήκαν οι πρώτοι της πόστας βγήκαν μπροστά τους με τα τουφέκια:

—Τεσλίμ!

Τους αναγκάσαν να σταματήσουν, ύστερα επιτεθήκανε στους άλλους, κι αφώπλισαν τους Τούρκους χωροφύλακες που ακολουθούσαν από πίσω. Σε λίγη ώρα άντρες, γυναίκες και τα φορτωμένα ζώα βρέθηκαν κυκλωμένοι απ' τους τσέτες, που αγριεμένοι άρχισαν το έργο τους, σκοτώνοντας άλλους με τουφεκιές άλλους με το μαχαίρι. Εννιά ήσαν τα θύματα της σφαγής, ανάμεσα στα οποία η θεία του καπετάν Ευκλείδη Κυρτογλάβα (που την γνώρισαν παρ' όλο ότι προσπάθησε να κρύψη το πρόσωπό της) κι ο φημισμένος λυράρης της Σάντας Περικλής Λιανίδης, αδελφός του σημερινού διαλεχτού Πόντιου καθηγητή της Φιλολογίας και γενικού γραμματέα της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών κ. Σίμου Λιανίδη.

Σε βαρύ πένθος βυθίστηκε η Σάντα με την άγρια δολοφονία τόσων αόπλων ανθρώπων κι επί τρεις μέρες χτυπούσαν πένθιμα οι καμπάνες. Λυπήθηκε κατάκαρδα και ο φιλέλληνας Ισμαήλ, αλλά δεν μπόρεσε να κάνει τίποτα. Άλλωστε κι αυτόν τον είχαν τόσο άχτι οι Τούρκοι αρχιτσετέδες, ώστε όταν σε λίγο μετατέθηκε στη Ριζούντα τον σκότωσαν οι εκεί αγάδες.

Το τρομερό τούτο πάθημα δεν το χώνεψαν, βέβαια, οι Σανταίοι. Έβραζε προ πάντων απ' το κακό του για την άδικη σφαγή ο καπετάν Ευκλείδης, κι από τότε οργάνωσε την ομάδα του, αποφασίζοντας να γίνει ο εκδικητής της Σάντας με τη δράση του δικού του αντάρτικου. Όπως κι έγινε. Πότε με τα δικά του μόνο παλληκάρια, πότε σε συνεργασία με τους Τσιριπαντέους, άρχισε γρήγορα να σκορπίζη τον τρόμο στα γύρω τουρκοχώρια, γράφοντας το ηρωικό και ματωμένο έπος της πατρίδας του.

«ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ»

Σχεδόν σύγχρονα με τα γεγονότα της ταραγμένης τούτης εποχής, κάνει για πρώτη φορά την εμφάνισή της και η ιδέα της ανεξάρτητης Δημοκρατίας του Πόντου. Για την ακρίβεια η ιδέα αυτή γεννήθηκε απ' τον καιρό που το ξέσπασμα της επανάστασης στη Ρωσία έκανε αμφίβολη την διατήρηση του μετώπου του Καυκάσου, κι αντίστοιχα την παραμονή του ρούσικου στρατού στον Πόντο.

Το ενδεχόμενο της κατάρρευσης του μετώπου προκάλεσε πολλές και ποικίλες αντιδράσεις, όχι μονάχα στους υπόδουλους Ποντίους, αλλά και σ' εκείνους της διασποράς. Βλέποντας οι Πόντιοι του εξωτερικού τον κίνδυνο να ξαναβρεθή η πατρική τους γη κάτω απ' τον βάρβαρο ζυγό των Τούρκων, και μάλιστα οριστικά τούτη τη φορά, κινήθηκαν δραστήρια ενάντια στην απειλή μιας νέας τέτοιας τραγικής μοίρας της πατρίδας τους.

Μια ολόκληρη και πολυτάραχη ιστορία κλείνει η ιδέα της ανεξαρτησίας του Πόντου, γύρω απ' την οποία έγινε ένας απελπισμένος πολιτικός και διπλωματικός αγώνας, αλλά και πολλές συζητήσεις αργότερα για τη σωστή ή όχι ανακίνηση ενός τέτοιου θέματος, που έδωσε στους Τούρκους τη δικαιολογία για περισσότερες σφαγές.

Δεν θα συμφωνήσω με όσους κατακρίναν την ιδέα γιατί, όπως είπα και αλλού, οι Τούρκοι προσχήματα ζητούσαν μόνο για να προχωρήσουν στην εφαρμογή των «μέτρων» της εξόντωσης του Ελληνισμού. Άλλωστε το κίνημα για την ανεξαρτησία του Πόντου δεν πρέπει να το δει κανένας απομονωμένο σαν μια πράξη ξεκρέμαστη κι αστόχαστη, αλλά σε συνάρτηση με τ' άλλα γεγονότα της εποχής, μέσα σ' ένα παγκόσμιο πόλεμο, που επρόκειτο να κρίνει και ν' αναθεωρήση ριζικά τις τύχες λαών. Να το δει ακόμα, πρέπει, από τη σκοπιά της μεγαλόπνευστης πολιτικής μιας νέας κι ολοζώντανης Ελλάδας, που είχε ανοίξει τα φτερά της για τα μεγάλα της πεπρωμένα, για τον πιο τίμιο, τον πιο δίκαιο και καθάριο απελευθερωτικό αγώνα, κάτω απ' την ηγεσία του Ελευθέριου Βενιζέλου.

Ο πρώτος που έρριξε την ιδέα της ανεξάρτητης Δημοκρατίας του Πόντου ήταν ένας Πόντιος μεγαλέμπορος του εξωτερικού, ο Κ. Γ. Κωνσταντινίδης, γιος του περιφήμου εκείνου δημάρχου της Κερασούντας καπτάν Γιώργη. Ο Κωνσταντινίδης, φανατικός πατριώτης, από πολλά χρόνια εγκατεστημένος στη Μασσαλία, παρακολουθούσε ανήσυχος την εξέλιξη των γεγονότων στην πατρίδα του. Ξέροντας πολύ καλά τα πρόσφατα μαρτύρια των συμπατριωτών του και προβλέποντας πολύ χειρότερα με την επικείμενη αποχώρηση των Ρώσων, σκέφτηκε ότι μόνο με την ίδρυση ενός ανεξάρτητου κράτους θα μπορούσε να σωθή ο Ελληνισμός του Πόντου απ' τους κινδύνους της οριστικής σκλαβιάς που τώρα τον απειλούσε. Γι' αυτό και βάλθηκε να ξεσηκώση όλους τους Ποντίους του εξωτερικού για να οργανωθούν και ν' απαιτήσουν τα δικαιώματά τους. Χωρίς να χάνει καιρό, λοιπόν, άρχισε να στέλνη γράμματα παντού όπου ζούσαν Πόντιοι, έκανε έκκληση στις Δυνάμεις της Αντάντ και τύπωσε χιλιάδες ταχυδρομικά δελτάρια με τον χάρτη του Πόντου, όπου έγραφε σε γαλλική γλώσσα: «ΠΟΛΙΤΕΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ ΞΕΣΗΚΩΘΗΤΕ, ΘΥΜΙΣΤΕ ΣΤΑ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΑ ΕΘΝΗ ΤΑ ΥΨΙΣΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΣΑΣ ΣΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ».

Στην ψυχολογική κατάσταση που βρισκόντουσαν οι Πόντιοι ήταν φυσικό να δεχτούν ολόψυχα το κάλεσμα, γι' αυτό και η ιδέα της δημιουργίας μιας ανεξάρτητης Δημοκρατίας βρήκε αμέσως ανταπόκριση και ρίζωσε σ' όλων τις καρδιές. Αλλά μια τέτοια κίνηση δεν μπορούσε, φυσικά, νάχη ελπίδες επιτυχίας, αν δεν την υιοθετούσε ο μεγάλος εθνάρχης, και

γι' αυτό ο πρωτεργάτης της ιδέας φρόντισε να συναντήση ευθύς απ' την αρχή τον Ελευθέριο Βενιζέλο και να ζητήση την βοήθειά του.

Τις σχετικές πληροφορίες για την δράση του Κωνσταντινίδη όπως και γενικώτερα για το θέμα τούτο, μας τις δίνει ο άλλοτε βουλευτής κ. Ελ. Παυλίδης, στο βιβλίο του «Πώς και διατί εματαιώθη η Δημοκρατία του Πόντου», όπου συγκέντρωσε όλα τα επίσημα στοιχεία, συμπληρωμένα με την προσωπική του εμπειρία και δραστηριότητα. Έτσι ανάμεσα σε άλλα αναφέρει και ένα απόσπασμα από ένα γράμμα του Κωνσταντινίδη, όπου φαίνεται η επαφή του τελευταίου με τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Το γράμμα με ημερομηνία 13 Νοεμβρίου 1917, απευθυνόταν προς τον Σύνδεσμο «Πόντος» της Αθήνας κι έλεγε: «Προ ημερών ήμουν εις την Νίκαιαν προς συνάντησιν του μεγάλου μας πρωθυπουργού κ. Βενιζέλου, παρά τω οποίω είχον ημίωρον συνέντευξιν. Ο σεβαστός Πρόεδρος της Κυβερνήσεως επιδοκιμάζει καθ' όλα τον αγώνα μας και με ενεθάρρυνε πολύ δια την επιτυχία του, η δε υποστήριξίς του μας είναι από τούδε εξησφαλισμένη».

Ενέκρινε, λοιπόν, και υιοθέτησε το αίτημα ο Βενιζέλος κι αυτό, φυσικά, έδινε φτερά όχι μονάχα στον Κωνσταντινίδη, αλλά και σ' όλους που είχαν ανταποκριθή στο κάλεσμά του και πήραν την απόφαση να δουλέψουν για την επιτυχία του σκοπού.

Στις 22 του Γενάρη του 1918 ο Κωνσταντινίδης συγκαλεί στη Μασσαλία Παμποντιακό Συνέδριο, όπου αντιπροσωπεύονται οι Πόντιοι της Ευρώπης και της Αμερικής και καταστρώνεται σε γενικές γραμμές το πρόγραμμα της δράσης. Το συνέδριο καταρτίζει εκτελεστική επιτροπή κι ανάμεσα σε άλλες του αποφάσεις στέλνει και στον Επίτροπο των Εξωτερικών των Σοβιέτ το παρακάτω τηλεγράφημα:

«Τρότσκυ, Επίτροπον Εξωτερικών — Πέτρογκραδ. Συνέδριον συγκληθέν εν Μασσαλία πολιτών καταγομένων εκ Πόντου και του εσωτερικού, αποτελούμενον εξ αντιπροσώπων πολιτών διαμενόντων εν Ηνωμέναις Πολιτείαις, Ελβετία, Αγγλία, Ελλάδι, Αιγύπτω και όλων των χωρών της Ευρώπης και Αμερικής, σας παρακαλεί να συνηγορήσητε δια την χώραν ταύτην, ίνα έχει το δικαίωμα να διαθέτη την τύχην της μετά την αποχώρησιν των ρωσικών στρατευμάτων και να μην επανέλθη υπό την τουρκικήν κυριαρχίαν. Επιθυμία μας είναι να σχηματίσωμεν ανεξάρτητον Δημοκρατίαν από των ρωσικών συνόρων μέχρι και πέραν της Σινώπης μετά του εσωτερικού. Παρακαλούμεν όπως επέμβητε δραστηρίως επί του προκειμένου. Υπολογίζοντες εις την υμετέραν πραγματικήν υποστήριξιν, ευχαριστούμεν προκαταβολικώς. Ο πρόεδρος Κωνσταντινίδης».

Φυσικά ο Τρότσκυ τον καιρό εκείνο δεν είχε λίγους πονοκεφάλους ώστε να νοιάζεται για τους Ποντίους — πάντως το τηλεγράφημα δείχνει ότι οι πρωτεργάτες της ιδέας ήσαν έτοιμοι να χτυπήσουν όλες τις πόρτες, ακόμα και των κουφών, κι όπως τα πράγματα απέδειξαν, ο Επίτροπος των Εξωτερικών των Σοβιέτ δεν ήταν ο μόνος κουφός απ' τις μεγάλες προσωπικότητες των ταραγμένων εκείνων καιρών. Άλλοι —«σύμμαχοι» μάλιστα, στο πλευρό των οποίων αγωνίστηκε η Ελλάδα— αποδείχτηκαν πολύ πιο κουφοί στ' απελπισμένα χτυπήματα της πόρτας τους, ενός λαού που αφανιζόταν και δεν ζητούσε τίποτε άλλο παρά το δικαίωμά του να ζήσει.

Άσχετα όμως μ' αυτό η ιδέα της ανεξαρτησίας του Πόντου πήρε τον δρόμο της. Παρακολουθώντας την πορεία της βλέπουμε ότι σαν σπίθα πετάγεται απ' την μιαν άκρη του κόσμου στην άλλη, ανάβει τους Ποντίους και σιγά - σιγά περνώντας μέσα από πολλές πόλεις της Ευρώπης και της Αμερικής —παντού όπου υπήρχαν Πόντιοι— συνέτεινε στο να γίνουν Σύλλογοι πατριωτών, που βάλθηκαν να δουλέψουν με πάθος για τον ιερό σκοπό.

Οργανώσεις που προϋπήρχαν μπαίναν σε κάθε είδους δραστηριότητα, μ' εκκλήσεις, υπομνήματα, συνέδρια, δημοσιεύσεις κλπ.

Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΚΩΧΗΣ

Δεν θα κουράσω τον αναγνώστη με τα γεγονότα του τέλους του 1918 και του 1919, που είναι λίγο - πολύ γνωστά σε όλους. Νοέμβριο του 1918 τσάκισε, επί τέλους η Γερμανία του Κάιζερ, υπογράφηκε η ανακωχή κι ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος πήρε τέλος.

Χαρά κι αγαλλίαση αναδίνεται μέσα απ' τα ερείπια που καπνίζουνε ακόμα. Καταματωμένη η Ευρώπη, εξαντλημένη απ' την τετράχρονη αιμορραγία, αναμετρά την κόλαση που έζησε, τον όλεθρο που σάρωσε στεριές και θάλασσες, και μέσα σε μια ξέφρενη παραφορά προσπαθεί να βάλει σε τάξη τις καινούργιες της ιδέες. Κατάρα σε ό,τι πέρασε, ελπίδες σε ό,τι έρχεται. Ένας καινούργιος κόσμος πρέπει να βγει απ' την παγκόσμια ανθρωποσφαγή κι απ' τις άπειρες εκατόμβες που στοίχισε στο ανθρώπινο γένος. Ο πόλεμος αυτός, φυσικά, θα είναι ο τελευταίος και πρέπει να παρθούν όλα τα μέτρα, ώστε η ανθρωπότητα από δω και πέρα να ζει ευτυχισμένη, όλοι οι λαοί νάχουν δικαίωμα ν' αποφασίζουν για τις τύχες τους —πρώτο και κύριο η αυτοδιάθεση— αλλά κι εκείνοι που στάθηκαν αιτία του παγκόσμιου μακελειού ν' αφοπλιστούνε, για να μη μπορέσουν πια να σηκώσουνε κεφάλι.

Σε φούριες βρίσκονται οι μεγάλοι ηγέτες της εποχής, ο πρόεδρος της Αμερικής Ουίλσον, ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Λόυδ Τζωρτζ κι ο γεροτίγρης της Γαλλίας Κλεμανσώ —τόσοι και τόσοι άλλοι— κι ανάμεσά τους, το ίδιο κυρίαρχη μορφή, ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Σε λίγο οι νικήτριες δυνάμεις θα στρωθούν στο τραπέζι της ειρήνης, όπου και η Ελλάδα έχει να πει το λόγο της.

Θα πρέπει να λυθούν τα προβλήματα που αναπήδησαν απ' τον πόλεμο και να πλαστή το πλάνο του καινούργιου κόσμου, τι θα κοπή από δω, τι θα ραφτή από κει, πώς θα τιμωρηθή και θα συνετισθή η Γερμανία και τι θα μείνη απ' την παλιά Τουρκία, με τι και πώς θ' αποζημιωθούν οι μεγάλες Δυνάμεις κι οι μικρότεροι τους σύμμαχοι, πώς θα σιγουρευτή η ασφάλεια κι η ανεξαρτησία των μικρών εκείνων λαών που βασανίστηκαν κι υπέφεραν απ' τη βία των μεγάλων.

Ανασαίνει εξαντλημένη η ανθρωπότητα, ανασαίνει κι ο ελληνισμός της Τουρκίας —γύρισε, επί τέλους, το φύλλο της η Ιστορία. Οι Τούρκοι νικημένοι, μουδιασμένοι, αναρωτιούνται ποια μοίρα να τους περιμένη ύστερ' απ' την ήττα τους και τ' όργιο της σφαγής, που εξαπολύσαν τέσσαρα χρόνια ενάντια στη χριστιανοσύνη. Τσακισμένο το ηθικό τους, πεσμένα τα φτερά τους, γιατί αυτά που βλέπουν είναι απίστευτα: Νικήτρια η Ελλάδα κι εκείνο το μισητό θωρηκτό των Γιουνανλήδων, ο καταραμένος ο «Αβέρωφ», να ρίχνη άγκυρα κατάντικρυ στην Αγιά Σοφιά και η απαίσια γαλανόλευκη σημαία του ν' ανεμίζει παιχνιδίζοντας στο δροσερό αεράκι του Βοσπόρου.

Ελεεινολογούν τη μοίρα τους. Καταριούνται τους υπαίτιους. Ανάθεμά τους εκείνους που τους πήραν στο λαιμό τους και βγήκανε στον πόλεμο. Τι να γίνει όμως; Κισμέτ. Κάποια εφημερίδα της Πόλης ρίχνει τη ματιά της στο καταραμένο θωρηκτό, κοιτά και πέρα στη συνδιάσκεψη του Παρισιού, αναστενάζει και γράφει θλιμμένα, θυμοσοφικά, τούτα τα λόγια: «Τα παλιά χρόνια της παντοδυναμίας των σουλτάνων όταν ένας μεγάλος βεζύρης έπεφτε σε δυσμένεια, διέταζε ο σουλτάνος και τον πήγαιναν σ' ένα παλάτι, όπου περίμενε να σερβιριστή ή λεμονάδα ή κόκκινο σερμπέτι. Η λεμονάδα σήμαινε εξορία, το κόκκινο σερμπέτι το θάνατο. Η Τουρκιά, λοιπόν, αυτή τη στιγμή βρίσκεται στη θέση του μεγάλου βεζύρη που περιμένει το πιοτό της. Τι θα είναι τάχα; Λεμονάδα ή μήπως κόκκινο σερμπέτι;»

Τραβιούνται απ' τη σκηνή και φεύγουν να κρυφτούν στα βάθη της ενδοχώρας όλα τα περιβόητα καθάρματα που είχαν οργιάσει στον Πόντο. Χιλιάδες είναι οι ζωές που χάθηκαν εκεί κι η γη του Πόντου είναι ποτισμένη με το αίμα των αθώων που κατασφάχτηκαν, στρωμένη με τα κόκκαλα εκείνων που μαρτύρησαν. Είναι η μεγάλη ώρα ν' ακουστή και το μαρτύριο τούτου του λαού, να ζητηθή δικαιοσύνη, ν' ασφαλιστή το δικαίωμά του στη ζωή.

Με ημερομηνία 16 Δεκεμβρίου 1918 γράφει ο Μητροπολίτης Αμασείας Γερμανός Καραβαγγέλης στον γενικό αντιπρόσωπο των Ποντίων Κωνστ. Κωνσταντινίδη στη Μασσαλία, ένα γράμμα όπου ιστορεί τα οσα φοβερά είδε σε μια περιοδεία του και καταλήγει:

«...Σας παρακαλώ να διαλαλήσετε τα κακουργήματα των Τούρκων, μοναδικά εν τη ιστορία και να είπητε ότι είναι αδύνατον πλέον να διοικηθώμεν εν τω μέλλοντι υπ' εκείνων. Οι σύμμαχοί μας εν Ευρώπη έχουν καθήκον να τιμωρήσωσι τον κακούργον τούτον λαόν και να δώσωσιν ικανοποίησιν εις το εθνικόν μας αίσθημα. Και εάν η ένωσίς μας μετά της μητρός Πατρίδος, της Ελλάδος, δεν είναι δυνατή, έχουν καθήκον να δημιουργήσωσι κράτος του Πόντου με δημοκρατικόν σύστημα. Καίτοι δε ο πληθυσμός του απεδεκατίσθη, οι γονείς εκείνων οι οποίοι κατεστράφησαν είναι εγκατεστημένοι από πεντηκονταετίας εν τω ρωσικώ Καυκάσω. Θα τους επαναφέρωμεν εδώ και δια της βίας ίνα συμπυκνώσωμεν τους πληθυσμούς των ερημωθέντων εδαφών της πατρίδος μας.

Πηγαίνετε, αδελφοί μου, κλαύσατε, διαμαρτυρηθήτε, κτυπήσατε εις τας θύρας των ισχυρών της γης, παραπονεθήτε, ικετεύσατε, αποθάνετε εν ανάγκη ως απέθανον και οι συμπατριώται σας, διότι ο ελληνισμός είχε το ατύχημα με πολύ αίμα και με πολλάς θυσίας να απόκτηση μόνον μέρος της εθνικής του αναγεννήσεως. Επικαλούμαι εφ' υμάς την ευλογίαν του Παντοδυνάμου και σας απευθύνω εξ ονόματος του Πόντου και δι' υμών εις όλους τους εν διασπορά Ποντίους τον αδελφικόν ασπασμόν και την ένθερμον ευγνωμοσύνην μας».

Ο μητροπολίτης Νικοπόλεως και Κολωνίας Γερβάσιος Σουμελίδης γράφει —17 Ιανουαρίου 1919— στον πρόεδρο του Συλλόγου «Ελεύθερος Πόντος» της Θεσσαλονίκης:

«...Ολόκληρος ο Πόντος απ' άκρου εις άκρον πρόσφερε τα περισσότερα θύματα εις την νεοτουρκικήν θηριωδίαν. Ίσως μόνος ο Πόντος εξ όλων των άλλων μερών προσέφερε τας περισσοτέρας μυριονέκρους θυσίας. Τα βουνά, οι ποταμοί και τα δύσβατα και χιονοσκεπή όρη του εσωτερικού της Ανατολής, προς την Σεβάστειαν, την Τοκάτην και το Τσορούχ, υπήρξαν ο Γολγοθάς του αποδεκατισθέντος Ελληνισμού. Είναι ανθρωπίνως αδύνατον να περιγράψη τις επακριβώς την τρομεράν και απαισίαν σκηνοθεσίαν, ην εν τω Πόντω παρεσκεύασεν ο τουρκικός φανατισμός και η ακόλαστος των Νεοτούρκων σατανική τακτική.

»Υπολείπεται εις τα εκτός της πατρίδος και υπό την αρωματικήν αύραν διαβιούντα τέκνα της να συνεχίσουν εντόνως και συντόνως το έργον των υπέρ αυτής. Εστέ οι πρόμαχοι και υπερασπισταί των δικαίων της. Ενωθήτε! Συνασπισθήτε! Συντονίσατε τας ενεργείας σας! Υψώσατε όλοι ομού, όπου δει, την φωνήν σας και δηλώσατε ότι προ παντός και πρωτίστως επιβάλλεται η εξασφάλισις της ζωής των υπολειφθέντων λειψάνων δια της αποστολής στρατιωτικής επικουρίας ανά τα διάφορα κέντρα του Πόντου. Άνευ του σπουδαιότατου τούτου παράγοντος είναι αδύνατος η περίσωσις των υπολειπομένων. Η νεοτουρκική οργάνωσις φαινομενικώς μόνον αργεί. Μυστικώς υφίσταται και εις πρώτην ευκαιρίαν θα εκσπάση με όλην της την αγριότητα. Δέον, επομένως, να εξασφαλισθώμεν από παρομοίου κινδύνου. Δέον να τον απομακρύνωμεν. Τούτο δε θα επιτευχθή δια της αποστολής

στρατιωτικών δυνάμεων. Ανδρείζεσθαι και κραταιούσθαι και ο Θεός, ο αιώνιος της Ελλάδος προστάτης, είη μεθ' υμών».

Στο Οικουμενικό Πατριαρχείο μια ειδική επιτροπή εργαζόταν για να συγκεντρώση όλα τα εξακριβωμένα στοιχεία —λεπτομερείς εκθέσεις των μητροπολιτών του υποδούλου ελληνισμού και άλλες έγκυρες μαρτυρίες— για τους διωγμούς και τα μαρτύρια των Ελλήνων. Στις 12 Απριλίου 1919 η επιτροπή αυτή τελείωσε το έργο της κι ευθύς αμέσως τύπωσε και κυκλοφόρησε σε ελληνική και γαλλική γλώσσα την «ΜΑΥΡΗ ΒΙΒΛΟ διωγμών και μαρτυρίων του εν Τουρκία Ελληνισμού, 1914-1918», ένα μεγάλο μέρος της οποίας ήταν αφιερωμένο στον Πόντο.

Οι Πόντιοι της διασποράς βρισκόντουσαν σε πραγματικό αναβρασμό. Στη Μασσαλία ο Κωνσταντινίδης έκανε ό,τι μπορούσε για να διαφωτίσει τη διεθνή κοινή γνώμη. Το γράμμα που του απηύθυνε ο μητροπολίτης Αμασείας Γερμανός κι όπου σε πολλές σελίδες αναφερόταν το ρήμαγμα των απροστάτευτων πληθυσμών, τυπώθηκε σε γαλλική μετάφραση και μοιραζόταν παντού όπου μπορούσε νάχη απήχηση.

Στην Αθήνα η Επιτροπή Ποντίων έστελνε εκκλήσεις, υπομνήματα και στον Καύκασο, όπου είχε μαζευτή ο περισσότερος και πιο συμπαγής πληθυσμός των Ποντίων, άρχισε συστηματική δουλειά. Σχετικά γράφει ο Θεόφ. Θεοφύλακτος για τους Ποντίους της Ρωσίας: «..Ανεθάρρησεν αυθωρεί ο Ελληνισμός του Πόντου και ανέλαβεν άλλον αγώνα διεκδικών νομοταγώς τας επαγγελίας τας οποίας οι ισχυροί της Γης καθ' όλην την διάρκειαν του τόσον αιματηρού τούτου πολέμου αφειδώς έδωσαν προς όλους τους καταδυναστευομένους λαούς. Τον αγώνα τούτον ανέλαβον οι εν Καυκάσω και Νοτίω Ρωσία πρόσφυγες Πόντιοι, οι οποίοι εν τη προσφυγική των ζωή εδημιούργησαν κοινότητας ανθηράς και ενεφύσησαν ζωήν εθνικήν εις τους από πολλού εκεί διαμένοντας αδελφούς των, τους εγκατασταθέντας επί των προηγουμένων μεταναστεύσεων. Συνεστήθησαν επί τούτω πολιτικαί οργανώσεις πρώτον εν Αικατερινονδάρ, η Κεντρική Ένωσις Ποντίων, ο Σύνδεσμος Ποντίων Βατούμ, ο Σύνδεσμος Νοβοροσίσκης και πλείσται άλλαι οργανώσεις της αυτής φύσεως εις όλας τας πόλεις όπου διέμενον πρόσφυγες Πόντιοι. Αντιπρόσωποι των οργανώσεων τούτων εκλεγέντες απ' ευθείας υπό του λαού εκάστης περιφερείας συνήλθον εις Βατούμ την 25 Μαρτίου 1919 και ανεκήρυξαν την ανεξαρτησίαν του Πόντου. Εις τούτους συνηνώθησαν και αντιπρόσωποι των εξ μητροπόλεων του Πόντου και απετέλεσαν την Εθνοσυνέλευση του Πόντου, ήτις εξέλεξε το Εθνικόν Συμβούλιον του Πόντου, εις το οποίον ανέθεσεν όλη την διαχείρισιν του πολιτικού ζητήματος της πατρίδος των...».

Κι αλλού εξηγεί: «Αυτό ήτο, η κυβέρνησις, η προσωρινή του Πόντου. Ο Βασίλειος Ιωαννίδης ήτο ο πρόεδρος κι εγώ ο αντιπρόεδρος... Ύστερα πρόεδρος της Γεν. Συνελεύσεως εξελέγη ο Νίκος Λεοντίδης και αργότερα ο Λεωνίδας Ιασονίδης...».

Το ξέραν οι Πόντιοι ότι για ν' αποχτήσουν την πολυπόθητη ανεξαρτησία έπρεπε να πολεμήσουν όχι μονάχα μ' εκκλήσεις κι υπομνήματα προς τους Μεγάλους, αλλά να δώσουν και το αίμα τους στα πεδία των μαχών. Αν οι αντάρτες στα βουνά τους δεν ήσαν για την ώρα αρκετοί θα πλήθαιναν, κι άλλωστε ετοιμαζόταν το σώμα των Ελληνοποντίων πολεμιστών στον Καύκασο που θα ερχόταν σε βοήθειά τους. Η φήμη που κυκλοφορούσε στους Τραπεζούντιους και στην ενδοχώρα για το σώμα τούτο δεν ήταν παραμύθι. Πολύ προτού ακόμα γεννηθή η ιδέα για την ίδρυση της ανεξάρτητης Δημοκρατίας —ή και παράλληλα μ' αυτήν— ήσαν ξεσηκωμένοι κι όλας οι Πόντιοι της Ρωσίας κι αποφάσισαν να

φτιάξουν μια δική τους στρατιωτική δύναμη απ' τους συμπατριώτες τους που υπηρετούσαν στο διαλυμένο ρούσικο στρατό.

Η τοπική κυβέρνηση της Γεωργίας όχι μονάχα ευνοούσε παρόμοιες διαθέσεις, αλλά και βοηθούσε τη συγκρότηση στρατών από διάφορες εθνότητες —Γεωργιανούς, Αρμένηδες, Ρώσους, Έλληνες— που έλπιζε ότι θα μπορούσαν να κρατήσουν και να σώσουν το μέτωπο απ' την τέλεια κατάρρευση. Η επανάσταση των μπολσεβίκων βρισκόταν μακριά ακόμα κι αν ο αντίλαλός της έφερνε τις διαλυτικές κι αναρχικές εκδηλώσεις της μέχρι τον Καύκασο, όμως η έκκληση της τοπικής Γεωργιανής Κυβέρνησης στην περηφάνεια και τον πατριωτισμό των διαφόρων εθνοτήτων δεν έμενε δίχως ανταπόκριση.

Γρήγορα έγινε στην Τιφλίδα, μια μεγάλη σύσκεψη όπου αντιπροσωπεύτηκαν οι τέσσαρες εθνότητες. Τους Έλληνες του αντικαυκάσου αντιπροσώπευσαν οι Ι. Ζουντουρίδης και Γρ. Τηλικίδης. Εκεί μετά πολλές συζητήσεις αποφασίστηκε να οργανωθούν οι στρατιωτικές δυνάμεις ανάλογα με τον πληθυσμό της κάθε μιας εθνότητας κι έτσι να δώσουν: Οι Γεωργιανοί ένα σώμα στρατού, οι Αρμένηδες ένα σώμα στρατού, οι Ρώσοι ένα σώμα στρατού κι οι Έληνες —200 χιλιάδες πληθυσμός— να δώσουν μια μεραρχία με τρία συντάγματα.

Πρόθυμα όλοι οι Πόντιοι που υπηρετούσαν στο διαλυόμενο ρούσικο στρατό έτρεξαν αμέσως να καταταχτούν στην ελληνική τούτη μεραρχία, σκοπός της οποίας ήταν η ν' αγωνισθεί για την συγκράτηση του μετώπου ή να τρέξη στον Πόντο για να προστατέψη τον ελληνικό πληθυσμό απ' τους Τούρκους.

Γράφοντας σχετικά ο Ελ. Παυλίδης —με βάση και τις πληροφορίες του ίδιου του Γρ. Τηλικίδη, που έγινε αργότερα βουλευτής της Έδεσσας— σημειώνει: «...Η ελληνική μεραρχία Καυκάσου είναι δυνατόν να χαρακτηρισθή ως συνισταμένη των υλικών και ηθικών δυνάμεων, τας οποίας διέθετεν ο ελληνισμός του Καυκάσου. Πέριξ της μεραρχίας συνεσωρεύθη κατά τα έτη 1917-1918 ό,τι είχε να επιδείξη ο ελληνισμός εις μόρφωσιν, οικονομικήν, κοινωνικήν και πολιτικήν δράσιν... Τον Ιανουάριον του 1918 επίσημος ανακοίνωσις του γραφείου Τύπου εν Αθήναις ανέφερε: "Περί καταρτισμού ελληνικής μεραρχίας εν Καυκάσω. Ελληνικόν Σώμα ανεγνωρίσθη δια διατάγματος της εν Τιφλίδι κυβερνήσεως. Το επιτελείον της 4ης ρωσικής μεραρχίας διετάχθη να παραδώση όλον το υλικόν αυτής εις το επιτελείον του ελληνικού Σώματος, ειδική δε επιτροπή απήλθεν εις Καύκασον προς παραλαβήν αυτού"».

Δεν ήταν, όμως, πρόθυμοι μόνοι οι Πόντιοι της Ρωσίας να πολεμήσουν για την μεγάλη υπόθεση. Ο ίδιος πόθος ήταν διάχυτος και στους Ποντίους που ζούσαν στην Παλιά Ελλάδα. Είναι χαρακτηριστική μια επιστολή με ημερομηνία 10 Απριλίου 1918 που έστειλε ο Πόντιος πατριώτης Ιωσήφ Παπαδόπουλος στην Επιτροπή Ποντίων της Αθήνας. Στην επιστολή αυτή —γραμμένη δυο μήνες μετά την επιστροφή των Τούρκων στην Τραπεζούντα— ο Παπαδόπουλος έρριχνε την ιδέα να συγκροτηθή στην Ελλάδα ανεξάρτητο Σώμα Ποντίων για να πολεμήση στο πλευρό των Συμμάχων: «...Μόνον το ποντιακόν αίμα χυνόμενον ιδιαιτέρως, έγραφε, και γινόμενον αντιληπτόν ιδία από τους Συμμάχους, θα παρέχη το αποφασιστικόν δικαίωμα εις τους Ποντίους να ζητήσουν την αποτίναξιν του ζυγού της τυραννίας και την απόκτησιν της ελευθερίας. Δια του αίματος και μόνον του αίματος, του αφθόνου αίματος, είναι δυνατόν να συγκινηθή υπέρ ημών η αιμάσσουσα σήμερον ανθρωπότης».

Η ιδέα υιοθετήθηκε από την Επιτροπή κι έγινε ολοπρόθυμα δεκτή από εκείνους που προσκλήθηκαν να πάρουν τα όπλα και ν' αποτελέσουν το τάγμα των εθελοντών του

Πόντου. Ο κ. Ελ. Παυλίδης αναφέρεται σε μια έκθεση του γνωστού Ποντίου λογοτέχνη Ξενοφώντα Άκογλου —Ξένου Ξενίτα— που όντας έφεδρος αξιωματικός την εποχή εκείνη και ξέροντας καλά τα πράγματα, σημείωνε: «...Από του Αυγούστου του 1919 ήρξατο η συγκρότησις των μονάδων εξ εθελοντών Ποντίων και συνεκεντρώθησαν εις Αθήνας μεν εν τάγμα πεζικού δυνάμεως άνω των χιλίων οπλιτών, εις ουλαμός εφέδρων αξιωματικών και μία πυροβολαρχία, εν Θεσσαλονίκη δε εν τάγμα πεζικού εκ τεσσάρων λόχων, δυνάμεως άνω των χιλίων οπλιτών».

Τι έγιναν όμως, αυτές οι στρατιωτικές δυνάμεις των Ποντίων, τόσο του Καυκάσου όσο και της Παλιάς Ελλάδας; Δυστυχώς δεν μπόρεσαν ν' ανταποκριθούν εντελώς στον σκοπό για τον οποίον συγκροτήθηκαν. Τα γεγονότα ερχόντουσαν απανωτά, επικρατούσε μεγάλη αστάθεια, άλλαζαν συνεχώς οι γενικώτερες συνθήκες κι έτσι ό,τι σήμερα φαινόταν μπορετό, την άλλη μέρα σκόνταφτε επάνω σε αξεπέραστα εμπόδια.

Στη Ρωσία οι ραγδαίες εξελίξεις δημιουργούσαν όλο και καινούργιες καταστάσεις που καταδίκαζαν την μεραρχία σε μικρή δράση και μεγαλύτερη αδράνεια, με επί πλέον τους δισταγμούς πολλών και την ανησυχία τους μήπως τυχόν κι η παρουσία τους στον Πόντο άναβε περισσότερο το μίσος και τον φανατισμό των Τούρκων και γινόταν αιτία μεγαλυτέρων συμφορών. Πέρα απ' αυτό, όμως, η υπογραφή της συνθήκης του Μπρεστ Λιτόφσκ δημιούργησε μια καινούργια πραγματικότητα, συνέπεια της οποίας ήταν η διάλυση όλων των Σωμάτων. Μοιραία, λοιπόν, διαλύθηκε και η ελληνική μεραρχία, χωρίς να σημειώση δράση.

Διαφορετική ήταν η τύχη του Σώματος Ποντίων εθελοντών της Παλιάς Ελλάδας, που όμως κι αυτή επηρεάστηκε απ' τα μεγάλα γεγονότα της εποχής. Γιατί ενώ οι Πόντιοι ήσαν πανέτοιμοι για τον αγώνα κι είχαν καταταχτεί αθρόοι στα Σώματα —ακόμα και οικογενειάρχες μεγάλης ηλικίας— εμπόδια πολλά παρουσιαζόντουσαν μετά την Ανακωχή και το Ποντιακό ζήτημα δεν πήγαινε καλά. Οι εθελοντές αδρανούσαν, μάταια περιμένοντας στην Αθήνα και την Θεσσαλονίκη και σιγά - σιγά ερχόταν η απογοήτευση στους πιο μεγάλους, που είχαν αφήσει τις οικογένειές τους απροστάτευτες και ζητούσαν την απόλυσή τους. Αναφερόμενος στις αιτήσεις αυτές ο Άκογλου σημειώνει: «...Το υπουργείον Στρατιωτικών έχον ασφαλώς υπ' όψιν και την ουχί ευνοϊκήν πορείαν του ζητήματος του Πόντου εις την Συνδιάσκεψιν της Ειρήνης, διέταξε την απόλυσιν των ανδρών ωρισμένων κατηγοριών. Επηκολούθησε η συγχώνευσις των μονάδων, μετασταθμεύσαντος προς τούτο και του τάγματος Αθηνών εις Θεσσαλονίκην και αποτελέσαντος μετά του εκεί τοιούτου, το «Τάγμα εθελοντών του Πόντου». Τούτο προωθήθη μετέπειτα εις Σμύρνην και εν τέλει μετά ετέρων ταγμάτων απετέλεσε το 17ον Σύνταγμα πεζικού και ενετάχθη εις την μεραρχίαν Μαγνησίας. Εις ταύτην παρέμειναν πολλοί εθελονταί Πόντιοι μέχρι τέλους της Μικρασιατικής εκστρατείας και συνέχισαν τας υπηρεσίας των προς την πατρίδα. Είναι δίκαιον να σημειωθή —καταλήγει ο Άκογλου— ότι οι Πόντιοι εθελονταί, παρά τα ολιγοχρόνιον σχετικώς διάστημα της εκπαιδεύσεώς των, ανέπτυξαν στρατιωτικάς αρετάς αξίας εξάρσεως. Μνήμονες της καταγωγής των και των ακριτικών παραδόσεων του Πόντου, νοσταλγοί προσκυνηταί της ελευθέρας Ελλάδος, φιλοπάτριδες εις άκρον, επεδείξαντο πειθαρχίαν ζηλευτήν, αντοχήν εις παντός είδους κακουχίας, ευψυχίαν και αυταπάρνησιν εν τη εκτελέσει του καθήκοντος».

Έτσι, λοιπόν, μια και μόνη ένοπλη δύναμη έμενε —το αντάρτικο— ο αγώνας στα βουνά του δυτικού Πόντου και της Σάντας.

Τι γινόντουσαν, όμως, οι αντάρτες και ποια ήταν η συμπεριφορά των Τούρκων απέναντί τους μετά την ανακωχή; Ο Παντελής Αναστασιάδης ή καπετάν Παντέλ αγάς, μας λέει στ' απομνημονεύματά του:

«Εκείνες τις μέρες πήρα ένα γράμμα απ' τον μητροπολίτη μας που το υπέγραφε κι ο Τούρκος διοικητής της Αμισού. Στο γράμμα αυτό μου συνιστούσαν να μεσολαβήσω σ' όλα τα καπετανάτα για να σταματήση κάθε επιδρομή στα τουρκοχώρια, όπως θα έπαυε και κάθε καταδίωξη των ανταρτών από τον τούρκικο στρατό, επειδή ο πόλεμος τελείωσε κι έγινε ανακωχή. Σε λίγες μέρες έπεσε στα χέρια μου κι ένα παράρτημα εφημερίδος —«ιλαβέ»— όπου αναγγελλόταν επίσημα η ανακωχή κι αναφερόταν ακόμα ότι δινόταν αμνηστία —«αβουσχανέ»— κι όλοι επομένως μπορούσαν να κυκλοφορούν ελεύθερα και οι αντάρτες να γυρίσουν στα σπίτια τους.

»Τα γυναικόπαιδα που ζούσαν στα βουνά μαζί με τους αντάρτες άρχισαν πραγματικά να κατεβαίνουν στα χωριά τους, ενώ απ' το εσωτερικό —τις περιφέρειες της Σεβάστειας— γύριζαν σιγά - σιγά και οι εξόριστοι, όσοι απόμειναν. Επέστρεφαν ακόμα και αρκετοί που είχαν φύγει πρόσφυγες στη Ρωσία. Αφήνοντας τον οπλισμό τους και πολλοί αντάρτες κυκλοφορούσαν ελεύθερα στις πόλεις και στα χωριά ή ανεβοκατέβαιναν στην Αμισό. Εμείς είμαστε ακόμα επιφυλακτικοί, αλλά ξαφνικά μάθαμε ότι έφτασε εγγλέζικος στρατός στην Αμισό κι ότι ανάλαβαν οι Εγγλέζοι την στρατιωτική διοίκηση της πόλης, ενώ οι Τούρκοι περιοριζόντουσαν μόνο στη χωροφυλακή. Τότε κατέβηκαν ακόμα περισσότεροι αντάρτες κι εγώ επισκέφθηκα το μητροπολίτη για να μάθω καλύτερα τα νέα, κι ύστερα γύρισα στο χωριό μου, αφού συνέστησα στους άλλους οπλαρχηγούς να είμαστε, παρ' όλα ταύτα, επιφυλακτικοί και να παρακολουθούμε την κατάσταση.

»Μια μέρα ειδοποιήθηκα ότι σ' ένα βαπόρι που έφτασε βρισκόταν ο οπλαρχηγός Στυλιανός Κοσμίδης —Ιστύλ αγάς— και να πάω με μερικά παιδιά για να τον συναντήσω εις το σημείο Τεφνελήκ. Πήγα κατά τα συμφωνημένα νύχτα, κι αφού έδωσα το σύνθημα είδα να έρχεται προς το μέρος μας μια βάρκα και μέσα ο Ιστύλ αγάς με πεντέξι παλληκάρια οπλισμένα. Παρέλαβα αμέσως τον οπλαρχηγό και τα παιδιά κι ύστερα τραβήξαμε προς τα χωριά μας, εξηγώντας ότι εμείς σταματήσαμε κάθε δράση κι έπρεπε κι εκείνος τώρα πια να ησυχάση. Σε μερικές μέρες όμως παίρνω ένα γράμμα του δεσπότη της Αμισού να κατέβω στην πόλη κι εκεί μαθαίνω ότι με θέλει προσωπικώς ο Άγγλος αρμοστής. Πηγαίνω, κι ο αρμοστής με υποδέχτηκε πολύ ευγενικά, με κέρασε γλυκά, με ρώτησε πώς τα περνούσαμε στα βουνά και από που προμηθευόμαστε τα όπλα μας. Κι ύστερα μου λέει:

»—Τώρα πια τελείωσε ο πόλεμος και φυσικά τα όπλα είναι περιττά. Πρέπει όλοι οι αντάρτες να τα παραδώσετε.

»Ρωτώ εγώ:

»—Σε ποιους;

»—Στα πλησιέστερα τούρκικα αστυνομικά τμήματα, μου είπε ο Εγγλέζος.

»Οπότε ερεθίζομαι εγώ και λέω:

»—Όχι! Αυτά τα όπλα δεν μας τα δώσανε οι Τούρκοι για να τα παραδόσουμε σ' αυτούς. Εξ άλλου δεν έχουμε καμιά εμπιστοσύνη στις τούρκικες αρχές.

»Ο Εγγλέζος επέμενε πολύ και τότε του είπα ότι αν και για μένα αυτό που ζητούσε ήταν απαράδεκτο, εν τούτοις θα το συζητούσαμε με τους άλλους οπλαρχηγούς και θα του απαντούσα σε καμιά δεκαριά ημέρες. Μετά την σύσκεψή μας θα του στέλναμε την απάντηση εγγράφως».

Συνεχίζοντας ο Αναστασιάδης, λέει ότι την επομένη κάλεσε τους καπετανέους απ' τα γύρω χωριά σε σύσκεψη: «Πήραν μέρος στο συμβούλιο αυτό οι εξής: Παπούλ - Κότας, Χασάρης, Τσεγκάλης, Ονούφριος, Απατζής, Γαμανλής, Κοβαχσής, Γιουβάν αγάς, Τσαμ - Κουγιουλής και άλλοι. Όταν τους είπα τη συζήτηση που είχα με τον Εγγλέζο αρμοστή και τι μας εζητούσε, θύμωσαν όλοι και είπαν ότι όχι, τα όπλα δεν τα παραδίνουμε σε κανένα μέχρι που να γίνει και να αναγγελθή επίσημα η ειρήνη. Ύστερα ο γενικός γραμματέας των ανταρτών Κάσσαντρος Κυριακίδης ανάλαβε να συντάξει την αρνητική απάντησή μας, που την υπογράψαμε όλοι και την στείλαμε στον δεσπότη για να την παραδώσει στον Εγγλέζο αρμοστή. Όλοι συμφωνούσαμε ότι δεν ήταν καλός οιωνός η πρόταση που μας έγινε από τον αρμοστή κι έπρεπε να είμαστε σ' επιφυλακή κι όταν ακόμα βρισκόμαστε στα σπίτια μας για να κοιτάμε και λίγο τις δουλειές μας.

»Δεν πέρασε πολύς καιρός, όταν ακούστηκε το ζήτημα της ανεξαρτησίας του Πόντου. Η είδηση κυκλοφόρησε γρήγορα και μαθεύτηκε σ' όλους τους καπετανέους. Ο καπετάν Λευτέρ Χότζας από την Έρπαα, που έμενε στην Αμισό, μου είπε εμπιστευτικά ότι έπρεπε να ετοιμαζόμαστε γιατί σε λίγες μέρες θα προχωρούσαμε σ' έναν αγώνα, με ορισμένο πολιτικό σκοπό, την ανεξαρτησία του Πόντου. Για τον σκοπό αυτό είχε σχηματισθή στην Πόλη μια επιτροπή απ' τον μητροπολίτη Αμασείας Γερμανό Καραβαγγέλη και άλλους προύχοντες Ποντίους, που θα επικοινωνούσε με τον μητροπολίτη Αμισού Ζήλωνα Ευθυμίου, για την οργάνωση του αγώνος.

»Ευθύς αμέσως με καλούν ένα πρωί να κατέβω στην μητρόπολη, όπου πηγαίνοντας βρήκα συγκεντρωμένους εκτός από τον δεσπότη της Αμισού και πολλές άλλες προσωπικότητες, τους ιατρούς Μακρή και Μπρόβα, τους Καμπερίδη και Χριστοφορίδη, φαρμακοποιούς, αντιπροσώπους των εμπόρων και μαζί τον καπετάνιο Λευτέρ Χότζα. Στη σύσκεψη που ακολούθησε, είπαν για τον αγώνα της ανεξαρτησίας του Πόντου κι ότι γι' αυτόν τον αγώνα έπρεπε να οργανωθούμε οι αντάρτες έξω από τις μεγάλες πόλες Σαμψούντα, Τσαρσαμπά, Έρπαα, και να επαγρυπνούμε περιμένοντας διαταγές. Αλλά και μέσα στη Σαμψούντα (Αμισό) θα υπήρχε μυστική οργάνωση, κι αυτό θα το ανελάμβανε ο καπετάν Λεφτέρης.

»Διαλυθήκαμε αργά, αφού πήραμε τις αποφάσεις μας. Σύμφωνα μ' αυτές άρχισε η οργάνωση των παλληκαριών μέσα στην Σαμψούντα, αλλά δυστυχώς γρήγορα ανακαλύφτηκε από τους Τούρκους και σταμάτησε. Όσο για μας τους άλλους, αρχίσαμε το έργο μας έξω από τις πόλεις, αλλά με αρκετές δυσκολίες γιατί, όπως είπα, πολλά παλληκάρια μας είχαν διαρρεύσει στα χωριά, στις ειρηνικές τους εργασίες, και κοπιάζαμε ν' ανασυντάξουμε τις δυνάμεις μας...».

ΕΡΕΙΠΙΑ, ΕΛΠΙΔΕΣ, ΟΝΕΙΡΑ

Η ελληνική κυβέρνηση έδειχνε με πολλούς τρόπους το ζωηρό ενδιαφέρον της. Εκτός απ' το βασικό γεγονός ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος ανάλαβε να υποστηρίξη το αίτημα για την ανεξαρτησία του Πόντου στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης, αποφασίστηκε να σταλή τμήμα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στον Πόντο για την παροχή ιατρικής περίθαλψης και βοήθειας στα θύματα των διωγμών. Επίσης η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε ν' αναλάβη την μεταφορά των προσφύγων της Ρωσίας στις πατρίδες τους, έτσι ώστε να συγκεντρωθή ό,τι απόμεινε απ' τον πληθυσμό του Πόντου για την διεκδίκηση των δικαιωμάτων της ανεξαρτησίας. Για τον σκοπό αυτό διατάχτηκε το αντιτορπιλλικό «Βέλος» με κυβερνήτη τον Διομήδη Πανά, να πλεύση στις παραλιακές πόλεις του Ευξείνου και να μελετήση επί τόπου την κατάσταση, όπως και τον τρόπο με τον οποίον θα μπορούσε να γίνει καλύτερα ο επαναπατρισμός.

Βαθύτατη συγκίνηση κι ενθουσιασμούς ακράτητους σήκωσαν στις πόλεις όπου εμφανίσθηκαν τα ελληνικά καράβια. Δάκρυα χαράς, ελπίδες κι όνειρα της ρημαγμένης ρωμιοσύνης προκαλούσαν η Ελληνική σημαία κι οι Έλληνες απ' τη μητέρα Ελλάδα, που άπλωνε το χέρι της βοήθειας στους υπόδουλους αδελφούς.

Αλλά ποια ήταν η κατάσταση που βρίσκαν στον Πόντο; Μας την περιέγραψε ο δημοσιογράφος της «Πατρίδος» Α. Σκουλούδης, που ταξίδεψε με την αποστολή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, στις σχετικές ανταποκρίσεις του, που ύστερα τις έβγαλε σε βιβλίο με τον τίτλο "Έρημες χώρες, νεκρές πολιτείες". Ας ρίξουμε μια ματιά στις εντυπώσεις του:

«Ένα απόγευμα του Απριλίου —γράφει— έφευγε από τον Βόσπορον ένα μικρόν ατμόπλοιον, το «Ιωάννινα», με μερικά φορτία ορύζης, γάλακτος, καφέ, οσπρίων, ενδυμάτων, φαρμάκων. Ο αρχίατρος κ. Αντύπας επήγαινε με ιατρούς και νοσοκόμους της αποστολής του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού δια να ιδρύση ιατρεία εις τον Πόντον και ο καθηγητής κ. Θ. Πετμεζάς ήθελε να διανείμη αυτοπροσώπως εις τους κατεστραμμένους Έλληνας της μακρινής εκείνης Ελλάδος, τα ολίγα είδη όπου το «Πατριωτικόν Ίδρυμα» τους έστελνε — μίαν σκέψιν συμπαθείας από το ελεύθερο κράτος. Ένας ευγενής τύπος αληθινού πατριώτου, ο Μ. Πινιάτογλου, πρόεδρος της Επιτροπής Ποντίων της Κωνσταντινουπόλεως, συνώδευε την αποστολήν. Είχα την τύχην να παρακολουθήσω το ταξίδι εκείνο...».

Και να η πρώτη εντύπωση απ' τη Σινώπη:

«...Σώζεται μόνον το φρούριον, ο τουρκικός μαχαλάς. Η ελληνική συνοικία έχει ισοπεδωθή. Ερείπια ευρίσκονται εκεί όπου έως χθες ανθούσε ευτυχής η πολίχνη... Εις ένα από τα ολίγα σπίτια που εσώθησαν μας προσέφεραν καφέ. Η υπηρέτρια —μια υψηλή νέα έως 19 ετών— προχωρεί σιγά - σιγά μέσα εις μίαν μαύρην ποδιάν, ανυπόδυτη, με τα μάτια κάτω, και με ένα ύφος ριγμένο από θλίψιν, που νομίζεις πως κλαίει διαρκώς. Σαν άλλη Τραγωδία προχωρεί αργά η «υπηρέτρια» με το δίσκο εις τα χέρια. Είναι πολύ επίσημη δια να είναι υπηρέτρια, αλλά και πολύ ταπεινή δια να είναι αρχόντισσα. Κι όμως είναι η μοναχοκόρη ενός πλουσίου της Σινώπης. Ο πατέρας της κι η μητέρα της απέθανον εις την εξορίαν. Εκείνη επέζησε, επανήλθε και εστάθη ξένη εμπρός εις τα ερείπια της πατρικής περιουσίας. Έμεινε στους πέντε δρόμους και η φιλάνθρωπη οικοδέσποινα της δίδει ένα μέρος από το υστέρημά της.

Η θλιβερά εικών της «υπηρετρίας» αυτής παριστάνει την κατάστασιν όλων των επανελθόντων Σινωπέων. Από την μικράν Σινώπην, όπου δεν υπάρχει τίποτε όπου να δυνηθή να μετριάσει την εντύπωσιν της καταστροφής λαμβάνει κανείς μίαν γενικήν ιδέαν της κολάσεως εις την οποίαν μετεβλήθησαν αυτά τα μέρη. Ήκουσα ζωηράς περιγραφάς των καταστροφών τούτων και ανέγνωσα τας απαισιωτέρας εκθέσεις. Ποτέ, όμως, δεν εφανταζόμην τόσην φρίκην όπως αυτή που προκαλεί η θέα των ζωντανών αυτών θυμάτων. Ο καθένας διηγείται την ιστορίαν του ως να μη είναι ιδική του ιστορία. Και ο καθείς είναι ήρως. Πρέπει να μην έχουν καρδίαν πλέον οι άνθρωποι αυτοί, οι οποίοι εκυλίσθησαν εις τα βοδάμαξα ωσάν κτήνη και περιήλθον εις τον έσχατον εξευτελισμόν. Παιδιά καχεκτικά, λογικόν έξαλλον και υστερία. Γενεά καταδικασμένη. Και όμως όταν είδαν την ελληνικήν σημαίαν εις το πλοίον μας ήλθαν τα συντρίμματα αυτά εις την παραλίαν. Μας εδέχθησαν με ενθουσιασμόν σαν σταλμένους από τον Θεόν...

...Εις μίαν μικράν εκκλησίαν —την απομείνασαν— εψάλη δοξολογία μόλις εφθάσαμεν. Πτωχική η εκκλησία, πενιχρόν την θέαν το εκκλησίασμα. Ο μητροπολίτης Αμασείας προσφωνεί απλά, με ολίγα ενθουσιαστικά λόγια. Βλέπω γυναίκες να κλαίνε, γέρους να σκουπίζουν τα βουρκωμένα μάτια τους. Η συγκίνησις φθάνει και εις ημάς... Εις το σχολείον τα παιδιά —τα ορφανά— ψάλλουν τον εθνικόν ύμνον. Όλων τα ωχρά πρόσωπα χαίρουν. Δεν φαντάζεται κανείς τόσον ζωηρόν συνδυασμόν χαράς και πένθους...».

Σε δυο μέρες το καράβι φτάνει στην ηρωική και χαροκαμένη Σαμψούντα, την θρυλική Αμισό, που αγωνίστηκε αντρίκια με τα παλληκάρια της στα γύρω βουνά και πλήρωσε την ελληνική ψυχή και περηφάνεια της με το πιο λυσσασμένο μίσος των Τούρκων. Με συγκίνηση σημειώνει ο Αθηναίος δημοσιογράφος: «...Είναι εδώ η Ελλάς! Φεύγων δια τον Πόντον εφανταζόμην ότι απομακρύνομαι από την Ελλάδα. Εν τούτοις εδώ βλέπω ότι θα ηδυνάμην να είπω, «έρχομαι προς την Ελλάδα»! Η μεγάλη ελληνική καρδιά των κατοίκων λησμονεί προς στιγμήν το πένθος της και έρχεται να χαρή δια την άφιξιν των Ελλήνων αξιωματικών και της ελληνικής μερίμνης. Η χαρά των, όμως, δεν ημπορεί να καλύψη την καταστροφήν. Ο μητροπολίτης είχεν εξορισθή από την επαρχίαν του, της οποίας τώρα επανελθών προσπαθεί να θεραπεύση τας καταστροφάς. Γύρω της Σαμψούντος υπάρχουν 200 ελληνικά χωριά τελείως ερειπωμένα. Εις την περιφέρειαν Πάφρας κατεστράφησαν ακόμη 150 χωριά, των οποίων τα νεκρά θεμέλια εμαύριζαν εις τις ράχες των λόφων καθώς περνούσαμε το πρωί από μακρυά περιπλέοντας τις «μπάσες» της Αμασείας. Από την παραλίαν Πάφρας — Αμισού εξετοπίσθησαν περί τας 75.000 Ελλήνων. Εκ τούτων επανήλθον εις αναλογίαν 25 επί τοις εκατόν. Οι λοιποί δεν υπάρχουν πλέον... Και όμως εκεί, πέραν από το κονάκι του βαλή κυβερνά τον τόπον αυτόν ακόμη το ίδιον έθνος όπου προεκάλεσε όλον αυτόν τον σπαραγμόν. Σήμερον ακόμη τα στίφη των τουρκικών ληστοσυμμοριών οργιάζουν εις τα βάθη της Ασίας...».

Το ταξίδι συνεχίζεται και ο Αθηναίος δημοσιογράφος φτάνοντας στην Κερασούντα σημειώνει: «Από ερειπίου εις ερείπιον, αλλά και από ενθουσιασμού εις ενθουσιασμόν. Πόσον αυτά τα θύματα των οποίων από τριημέρου μελετώμεν τας συμφοράς, μας κάνουν να πιστεύωμεν διαρκώς εις την εθνικήν αθανασίαν και μας δεικνύουν ότι όσον και αν το σώμα επλήγη, η ψυχή παρέμεινεν πάντα ακεραία και άθικτος. Εις την Κερασούντα αι εκδηλώσεις είναι αφελέστεραι και εγκάρδιοι. Δεν εφαντάζετο κανείς τόσην καταστροφήν εις τον Πόντον, όπου δεν εφαντάζετο κανείς ίσως και τόσην ελληνικότητα μετά την καταστροφήν. Πώς οι άνθρωποι αυτοί κατορθώνουν να διατηρούν ακμαιοτάτην την εθνικήν συναίσθησιν! Έχουν ένα πατριωτισμόν αγνόν και απέριττον... είναι Έλληνες... θέλουν την Ελλάδα, διότι ποθούν να ζήσουν ήσυχοι και ελεύθεροι και κλαίουν από συγκίνησιν όταν μας βλέπουν...».

Μεγάλος είναι ο ενθουσιασμός στην Κερασούντα —λεπτομερέστερη περιγραφή υπάρχει στο βιβλίο του Ιωάν. Παπαδοπούλου «Σελίδες από την Ιστορία της Κερασούντος» κλπ.— γίνεται σωστός συναγερμός του κόσμου και δοξολογία στη μητρόπολη, όπου ο δικηγόρος Παν. Ερμείδης, προσφωνεί την αποστολή του Ελληνικού Σταυρού:

«Ως ευ παρέστητε ομαίμονες αδελφοί, γνήσιοι απόγονοι των ημιθέων ηρώων της Αργούς, ήτις το δεύτερον ήδη από είκοσι και πέντε αιώνων προσορμίζεται εις την περικαλλή του Ξενοφώντος πόλιν. Ως ευ παρέστητε άλκιμοι ήρωες του θρυλικού σκάφους, απεσταλμένοι του εν τη πόλει των Φωκαέων ευκλεούς και δεδοξασμένου τέκνου της προσφιλούς ημών Κερασούντος, κλεινού αρχηγού Ιάσονος! Ως ευ παρέστητε, προσφιλείς Έλληνες, τότε μεν σύμβολον φέροντες τον εκπολιτιστικόν της ελαίας του Παρθενώνος κλάδον εξηπλώσατε τον πολιτισμόν, νυν δε δια του περικοσμούντος τα στήθη υμών Σταυρού, επιφέρατε την προσδοκωμένην εθνικήν απολύτρωσιν! Ως ευ παρέστητε εαριναί χελιδόνες άδοντες και ψάλλοντες το «Χριστός ανέστη», φέροντες τον πύρινον ασπασμόν της μητρός Ελλάδος προς τα ευελπιστούντα τέκνα των ακτών του Πόντου.

»Ότε κατά τας αρχάς του Νοεμβρίου, έξαλλοι εκ χαράς και αγαλλιάσεως, τρίβοντες τα όμματα ημών, ανεγνώσαμεν την επίσκεψιν υμών εις την θρυλικήν βασιλίδα των πόλεων, την πόλιν του Βύζαντος, την πόλιν του Κωνσταντίνου, την πόλιν του Ιουστινιανού, ότε είδομεν ότι έπαυσε να κλαίη η Κυρά Δέσποινα, ότε τέλος πάντων επείσθημεν ότι επαληθεύει το «πάλι με χρόνια με καιρούς πάλι δικά μας θάναι», έκτοτε ως έτεροι Ισραηλίται καθ' εκάστην πρωίαν ατενίζομεν με εστραμμένα τα βλέμματα προς την θάλασσαν, ίνα ίδωμεν την με την κυανόλευκον πρωτοπορούσαν Αργώ υμών, και σπεύσωμεν κολυμβώντες όπως ασπασθώμεν τας πτυχάς αυτής. Επί 457 όλα έτη μακράς δουλείας και τυραννίας, σκότους και ερέβους, διαδοχικώς αναμένομεν.

»...Σήμερον, επί τη ευοιώνω ταύτη ημέρα, τρίζουσιν από ιεράν συγκίνησιν τα εν τω προαυλίω του ιστορικού τούτου ναού της Αγίας Μεταμορφώσεως, υπό τον οβελίσκον οστά του αλήστου μνήμης Γεωργίου Κωνσταντινίδου πασά, πατρός του ήδη εν Παρισίοις αγωνιζομένου υπέρ της αποκαταστάσεως των Ποντίων Κ. Κωνσταντινίδου. Ούτος έχων παρά το πλευρόν αυτού τον μέγαν του γένους ελευθερωτήν, το χάρμα και την δόξαν της Ελλάδος, τον μέγαν Ελευθέριον Βενιζέλον, την φιλέλληνα Κλεμανσώ, τον εύαγγελιστήν Ουίλσωνα, τον Λόυδ Τζωρτζ, ευελπιστούμεν ότι θέλει επιτύχει των ιερών μας πόθων. Ζήτω ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός!... Ζήτω το Έθνος!...».

Χειροκροτήματα, ζητωκραυγές, σωστός χαλασμός Κυρίου. Ολόκληρη τη μέρα και τη νύχτα συνεχίστηκε το παραλήρημα τουτο της χαράς και «την επομένην από πρωίας μία ανθρωποπλημμύρα κατέκλυσε την πλατείαν και τας μαρμαρίνας σκάλας της νεοκτίστου Σχολής, της οποίας η πρόσοψις είχεν ήδη διακοσμηθή καταλλήλως και μέσα εις τον διάκοσμον αυτόν εκυμάτιζε μία πελώρια μεταξωτή ελληνική σημαία υπό τα βλοσυρά όμματα των Τούρκων».

Τα ίδια έγιναν και στην Τραπεζούντα κι ύστερα στις ρουσικές πόλεις Βατούμ, Σοχούμ, Νόβι Αφόν, όπου συνέχισε το ταξίδι ο Ελληνικός Έρυθρός Σταυρός, για να προσφέρη τη βοήθειά του στα πλήθη της ποντιακής προσφυγιάς που βρίσκονταν μαζεμένα εκεί.

Αλλά μεγαλύτερους ακόμα ενθουσιασμούς προεκάλεσε το αντιτορπιλλικό «Βέλος», που τις ίδιες τούτες μέρες —Απρίλης του 1919— έφτανε στις παραλιακές πόλεις του Ευξείνου. Εδώ τα κανόνια του ελληνικού πολεμικού, η γαλανόλευκη και οι στολές των Ελλήνων

αξιωματικών προκαλούσαν ακόμα μεγαλύτερη τρέλλα του υπόδουλου Ελληνισμού, που πίστευε —και τόβλεπε άλλωστε— ότι έφτασε το πλήρωμα του χρόνου, τέλειωσε η ατέλειωτη νύχτα της σκλαβιάς και ξημέρωνε η λευτεριά.

Ας γυρίσω για λίγο στις παιδικές μου αναμνήσεις, που τις σταμάτησα στις μέρες ακριβώς που το «Βέλος» έφτασε στην Τραπεζούντα και κάποιος Τούρκος έβαψε μέσα στο αίμα τη γιορτή της υποδοχής των Ελλήνων αξιωματικών.

Είναι περίπου ο καιρός που βρίσκομαι υπαλληλάκος στα γραφεία της «Εποχής» του Νίκου Καπετανίδη και μεταφέρω τα χειρόγραφά του στο τυπογραφείο. Στα 1919 ο Καπετανίδης είναι μόλις 29 χρονών, εγώ, όμως, απ' την ηλικία των 14 χρόνων τον βλέπω κι όλας σαν ένα μεγάλο, ώριμον άντρα και τούχω θαυμασμό απεριόριστο. Ο εκδότης της «Εποχής» είναι σχεδόν για μένα ένα είδωλο.

Τα γραφεία της εφημερίδας είναι στον κεντρικό δρόμο της αγοράς — ανεβαίνεις σκάλες, προχωράς στο εσωτερικό και παραμέσα είναι κλεισμένος ο διευθυντής, πότε σκυμμένος στα χειρόγραφά του και πότε να συζητά ζωηρά, φωναχτά, για όλα τα προβλήματα του τόπου.

Άξαφνα το κουδούνι —ντιν, ντιν— και μια φωνή:

—Μίμη!

Απ' το παραμέσα γραφείο όπου κάθομαι, τινάζομαι και τρέχω. Μου απλώνει τα χειρόγραφά του:

—Τρέχα!

Ο Νίκος Καπετανίδης είναι σ' όλα του ένα νεύρο —αντίθετα ο αδελφός του ο Κώστας είναι ένας γαλήνιος και ήρεμος άνθρωπος που κρατά το Λογιστήριο της εφημερίδας και σηκώνει το βάρος των οικονομικών της «Εποχής». Δεν φαίνεται να είναι ανθηρά τα οικονομικά. Όχι σπάνια γίνεται αγώνας για να πληρωθή ο τυπογράφος, που καμιά φορά, μάλιστα, δηλώνει ότι αδυνατεί να συνεχίσει τη δουλειά γιατί οι εργάτες ζητούν να πληρωθούνε τα χρωστούμενα. Οι οικονομικές δυσκολίες, όμως, δεν φαίνεται να κόβουν την ορμή και την ζέστα του εκδότη, που αγωνίζεται ασταμάτητα, παίρνοντας μέρος ενεργό στον κάθε αγώνα για το καλό του ελληνισμού και προ πάντων στο μεγάλο θέμα της ανεξαρτησίας του Πόντου.

Όταν μπαίνω στο γραφείο του ο Καπετανίδης είναι πάντα σκυμμένος — με το πουκάμισο, το παπιγιόν, με τους αγκώνες απλωμένους και κάθε τόσο να βουτά την πέννα νευρικά στο μελανοδοχείο και να τρέχει ο κοντυλοφόρος πηδηχτά στο δημοσιογραφικό χαρτί. Το μέτωπο πλατύ, η φυσιογνωμία λίγο σκληρή, αδρά, ωστόσο, τα χαρακτηριστικά του, έτσι που κάνει εντύπωση σαν μια προσωπικότητα που ξεχωρίζει. Έχει κι ένα νευρικό τικ, κάτι σαν γόγγυσμα ακούεται την ώρα που χαράζει τις γραμμές του.

Τι γράφει ο Καπετανίδης τούτους τους καιρούς; Τι λένε τα χειρόγραφα που μεταφέρω; Ο αδελφός του ο Κώστας —ζει σήμερα στην Αθήνα— έχει περισώσει τον τόμο της «Εποχής» 1919-1920, κι είχε την καλωσύνη να τον θέση στην διάθεσή μου. Να, λοιπόν, που ζωντανεύουν οι ελπιδοφόρες εκείνες ημέρες καθώς ξεφυλλίζω και διαβάζω τα γραφτά του

ακούραστου και γενναίου αγωνιστή, που η μοίρα του έγραφε να βρει τον θάνατο στην αγχόνη. Στις 7 Φεβρουαρίου 1919 ο Καπετανίδης δημοσιεύει ενυπόγραφο άρθρο με τον τίτλο ΙΕΡΟΙ ΠΟΘΟΙ:

«Χαροποιά αγγελτήρια, και ευαγγέλια εθνικού θριάμβου εξαγγέλλονται από κάθε γωνίαν ευρωπαϊκήν δια την αισίαν λύσιν όλων των εθνικών μας ζητημάτων. Και τα χαρμόσυνα αυτά μηνύματα πλαισιώνουν ως φωτοβόλα στολίδια αι ευμενέσταται κρίσεις του ευρωπαϊκού Τύπου δια την δόξαν και το μεγαλείον το οποίον επιφυλάσσεται εις την ελληνικήν φυλήν.

»Ο ελληνισμός πέρα - πέρα αντιλαλεί τον μεγαλοπρεπή και ιερόν αυτόν θρίαμβον. Κάθε καρδιά ελληνική ανοίγεται να αισθανθή την ωραίαν συγκίνησιν και «κλείνομε μέσα στην ψυχή μας την Ελλάδα» για να αισθανθώμεν την υψηλήν σημασίαν του εθνικού μας μεγαλείου. Αισθανόμεθα ζωηρούς παλμούς. Μας πνίγουν απέραντοι και ιεροί πόθοι και χαιρετίζομεν με ενθουσιασμόν την ευτυχισμένην γενεάν που αξιώθηκε να ίδη ενσαρκωμένον τον Μαρμαρωμένον Βασιληά και να ακούση τις καμπάνες να ηχολογούν ότι ανοίχθηκε η κλειστή θύρα της ονειρευτής Εκκλησιάς. Αμέτρητα τα όνειρα των πατέρων και των πάππων μας! Η βαρειά εκείνη σκλαβιά όσον επίεζε, άλλο τόσον εσφυρηλατούσε την ονειροπάλον ελληνικήν ψυχήν. Αμέτρητα τα όνειρα των πατέρων και των πάππων μας έρχονται να γίνουν πραγματικότητες, απίστευτες, ανέλπιστες ακόμα αλλά χειροπιαστές.

»Ευτυχισμένη και μακαρισμένη η σημερινή ελληνική γενεά, είναι ο στοργικός κληρονόμος των ελπίδων και των πόθων όλων των μαρτύρων που επάλαιψαν με την ονειροπόλον ψυχήν των ως και όλων των μαρτύρων που επάλαιψαν και έπεσαν εις τους κάμπους των μαχών δια την πανελλήνιον Μεγάλην Ιδέαν. Είμεθα οι κληρονόμοι τω ιερών αυτών πόθων. Τους ενσαρκώνομεν με την δύναμιν της φυλής και προχωρούμεν με την σκαπάνην εις τον ατέρμονα αγρόν του αειθαλούς ελληνικού ιδεώδους».

Ρίχνεται στις τούρκικες εφημερίδες της Τραπεζούντας, που αρχίζουν να σχολιάζουν απειλητικά την κίνηση για την ίδρυση της ανεξάρτητης Δημοκρατίας του Πόντου.

«Τα τούρκικα φύλλα της πόλεώς μας, γράφει, ήρχισαν συνεχή αρθρογραφίαν δια την δημοσιευθείσαν εις τας εφημερίδας της Κωνσταντινουπόλεως είδησιν περί Δημοκρατίας του Πόντου. Η «Σελαμέτ» εις δεύτερον άρθρον, επιθετικωτάτη, συνεχίζει τας ανακριβείας της και καταλήγει εις απειλάς. Μεταφέρομεν μερικά σημεία του άρθρου της ως ικανά και άξια να διασκεδάσουν το ελληνικόν κοινόν».

Αναδημοσιεύει τα τούρκικα άρθρα, ειρωνεύεται, αλλά όταν το παρακάνουν οι Τούρκοι, περνά σε βίαιη αντεπίθεση.

«Ο τουρκικός Τύπος —τονίζει σ' ένα άλλο άρθρο του— εγκαταλείψας τας υψηλάς περί του κράτους τούτου θεωρίας και τας σοφάς του κρίσεις και απολογίας αιματηρού παρελθόντος βαρύνοντος το έθνος του, αρέσκεται τας ημέρας αυτάς ν' απασχολήται με κάθε κίνησιν ελληνικήν, να συζητή, να την διυλίζη, να την ανάγη εις την περιωπήν της «Μεγάλης ιδέας» και να διαβλέπη εις όλα αυτά τον φοβερόν και τρομερόν δάκτυλον της Ελλάδος. Καταλήγει δε εις τας γνωστάς απειλάς ότι «η ιστορία δεν λησμονεί τα γενόμενα λάθη».

»Δυστυχισμένη Ιστορία! Μάταιον εφάνη το δυνατόν και πλούσιον φως το οποίον έχυσες επάνω εις τας διανοίας εκείνων που εζήτησαν ή προσεπάθησαν να ζητήσουν από τας σελίδας σου την αλήθειαν. Το σκληρόν δίδαγμα με το οποίον εμαστίγωσες όλους τους λαούς οι οποίοι ανάξιοι εφάνησαν να δημιουργήσουν ίδιον πολιτισμόν, το τραχύ μάθημα

το οποίον έδωσες εις όλους, όσους χωρίς μεγάλα ιδανικά έζησαν δια να καταπνίξουν με ρομφαίαν κάθε ευγενή εκδήλωσιν της ζωής, όλα αυτά τα διδάγματα και όλα αυτά τα μαθήματα ήσαν μάταια και είναι ακόμη δι' εκείνους που θέλουν να πλαστογραφούν τας σελίδας σου και εν ονόματί σου να δημιουργούν συνθήκας ψευδείς».

Και συμπεραίνει: «Η Ιστορία δεν ελησμόνησε κανέν σημείον από τα ελληνικά θάμβη και δεν λησμονεί κανέν σημείον από την σημερινήν νεοελληνικήν αναγέννησιν, την ανατέλλουσαν με προσδοκίας χαρωπάς και ευφροσύνους. Αλλ' η αδέκαστη και τιμωρός Ιστορία δεν ελησμόνησεν επίσης κανέν απολύτως σημείον και από τα μελανά σύννεφα τα σκιάσαντα και τον ήλιον αυτόν, όπως δεν λησμονεί και την κακούργον μήνιν των εκφύλων, οι οποίοι χθες ακόμα εις το κράτος αυτό έκαψαν, έσφαξαν, ερήμαξαν και εδραπέτευσαν ή δραπετεύουν κατόπιν ελεύθεροι! Χάριτι θεία! Η Ιστορία δεν λησμονεί. Η «Σελαμέτ» και οι αναγνώσται της χρεωστούν να το γνωρίζουν πολύ καλά».

Στις 5 Μαρτίου 1919 ο αρθρογράφος προπέμπει μ' ένα δημόσιο αποχαιρετισμό σε ολοσέλιδο άρθρο, τον μητροπολίτη Χρύσανθο που φεύγει για το Παρίσι, για να συναντήση τον Βενιζέλο και να υποβάλη το υπόμνημά του για την ανεξαρτησία του Πόντου:

«Στο καλό το μεγάλο Σου ταξίδι, λατρευτέ Αρχηγέ! Η οδύνη του λαού δια τον χωρισμόν Σου θα γίνει —το πιστεύομεν— μεγάλη και ευφρόσυνη χαρά στον θριαμβευτικό Σου γυρισμό».

Αλλά να, στην «Εποχή» της 13ης Απριλίου 1919, ανοιχτά πια και φανερά, δημοσιεύει σε θέση κυρίου άρθρου την έκκληση της Επιτροπής Ποντίων της Αθήνας για το ίδιο μεγάλο θέμα.

«Η εν Ελλάδι Επιτροπεία των Ποντίων —γράφει η «Εποχή»— απηύθυνε προς την Διάσκεψιν της Ειρήνης την εξής εμπνευσμένην έκκλησιν ελευθέρου λαού προς τα αισθήματα δικαιοσύνης των Συμμάχων της Αμερικής: «...Έλληνες απ' αυτής της Αργοναυτικής εκστρατείας. Γηγενείς και εκ των ακτών της Ιωνίας και της Ηπειρωτικής Ελλάδος συνοικισθέντες από των πρώτων Ολυμπιάδων εις τους σήμερον νομούς Τραπεζούντος και Σεβαστείας. Υπερήφανοι άποικοι της Μιλήτου και του Πειραιώς και της Βοιωτικής Οινόης. Ανταλλάξαντες τον ασπασμόν προς τους Μυρίους της Αναβάσεως, μεθ' ων συνεπολεμήσαμεν κατά την ένδοξον εκστρατείαν. Παραστάται και συμμαχηταί ενός Μεγάλου Αλεξάνδρου και ενός Ηρακλείου. Πρώτοι λαμπαδηφόροι του ελληνικού φωτός αλλά και έσχατοι πρόμαχοι του ελληνοβυζαντινού πολιτισμού, πρώτοι αγγελιαφόροι των προς την Δύσιν βαρβαρικών εξορμήσεων, πίπτοντες και ανεγειρόμενοι αλλ' αείποτε εκπολιτίζοντες και εν τη υψώσει και εν τη καταπτώσει την Ανατολήν, οι Πόντιοι, ποιούμεθα έκκλησιν προς Υμάς τους συνελθόντας εις την Συνδιάσκεψιν της Ειρήνης Αρχηγούς των φιλελευθέρων Εθνών του κόσμου προς κατακύρωσιν των δικαίων των εθνοτήτων και αιτούμεθα όπως απονείμητε και εις ημάς δικαιοσύνην και ουδέν πλέον.

...Ο πόλεμος, ο συνταράξας εκ θεμελίων την ανθρωπότητα, αφήκε και εις ημάς βαθύτατα τα ίχνη της εξοντωτικής του επιδράσεως... Εκυλίσθημεν χαμαί, είδομεν τας πόλεις και τα τα χωρία μας παραδεδομένα εις την μανίαν του πυρός, τους πληθυσμούς μας εν μέσω χειμώνι απαγομένους εις τον τραγικώτερον εκπατρισμόν και την ανανδροτέραν ατίμωσιν. Εφορτώθημεν τον σταυρόν του φοβερωτέρου μαρτυρίου αλλά δεν εκάμφθημεν, τον μετεσχηματίσαμεν εις σίδηρον και καταφυγόντες εις τα όρη εξαπελύσαμεν κατά του θηρίου τους κεραυνούς μας.

...Αποδώσατε το δίκαιον εις τους συμμαχητάς σας. Δεν είσθε σεις, οι αναγαγόντες εις δόγμα τα δικαιώματα των λαών επί της ελευθέρας διαθέσεως των τυχών των; Δεν είσθε

σεις οι πιστεύσαντες εις την απολύτρωσιν των υποδούλων λαών; Προς Θεού, αποδώσατε εις τους Ποντίους την ελευθερίαν της οποίας δικαιούνται».

Ξεφυλλίζοντας τον τόμο βρίσκω στο φύλλο της 18 Απριλίου 1919 την περιγραφή του τραγικού περιστατικού, που έγινε την βραδυά της δεξίωσης των αξιωματικών του «Βέλους». Ο νέος που σκοτώθηκε λεγόταν Μιχάλης Ζουντουρίδης και να πώς αφηγείται η εφημερίδα του Καπετανίδη το περιστατικό:

«Χθες το πρωί ως αστραπή διεδόθη εις την πόλιν, εις όλας τας συνοικίας και τα περίχωρα, η αγρία νυκτερινή δολοφονία του ομογενούς νέου υπό Τούρκου στρατιώτου, την ώραν καθ' ην η Ελληνική Λέσχη παρέθετε το επίσημον δείπνον προς τιμήν των Ελλήνων αξιωματικών του αντιτορπιλλικού «Βέλος». Απερίγραπτος η συγκίνησις που κατέλαβε τον λαόν. Από ενωρίς είχον πληροφορηθή το τραγικόν συμβάν οι γονείς του θύματος, προσελθόντες με ολολυγμούς και θρήνους εις την Λέσχην δια να εύρουν νεκρό το αγαπημένο τους παιδί, το οποίον σφαίρα, κακούργου και εκφύλου αφήρπασεν από την ζωήν. Άπειρος κόσμος εξ όλων των σημείων της πόλεως κατέκλυσε την Λέσχην και όλον τον δρόμον, γυναίκες δε του λαού προσήρχοντο δια να μοιρολογήσουν το άτυχο παλληκάρι».

Πάνδημη ήταν η κηδεία που έγινε. Ο Νίκος Καπετανίδης μίλησε με όλο το πατριωτικό πάθος που τον διέκρινε — ο επικήδειος λόγος του χαρακτηρίζει και τον ίδιο αλλά και τους παλμούς των ημερών εκείνων:

«Θλιμμένος και δακρυσμένος ο ελληνισμός της Τραπεζούντος κηδεύει το αθώον θύμα του άγριου μίσους που ήλθε να σκορπίση την οδύνην και τον βαθύν πόνον μέσα εις την εθνικήν χαράν του λαού. Η ψυχή μας μόλις αντίκρυσε το παντοτεινόν της δράμα. Μόλις είδαμε να γίνωνται πραγματικότητες τα όνειρα τα οποία πάπποι και προπάπποι εδημιούργησαν δια τα εθνικά μας ιδανικά και ο ελληνισμός της Τραπεζούντος. Μόλις ησθάνθη την ευφροσύνην της γαλανόλευκης που υπερήφανη εκυμάτισε και κυματίζει εις τα παράλιά μας. Μόλις είδαμεν τους δοξασμένους ήρωας που προσφέρουν άφθονον το αίμα δια το μεγαλείον της Μητέρας Πατρίδος. Μέσα εις την χαράν μας αυτήν και μέσα εις τον ιερόν μας αυτόν ενθουσιασμόν, ο άγριος δολοφόνος που δεν υποφέρει το ελληνικόν φως, αιματοκύλησε τον αθώον Έλληνα και βάφεται το χώμα της Τραπεζούντος με το αίμα του Έλληνος νέου.

Μοίρα κακή! Μοίρα που εξακολουθεί να θερίζη από τον πολυπαθή ελληνισμόν τα παιδιά της φυλής και να γιγαντώνη τας θυσίας τας οποίας το μαρτυρικόν πανελλήνιον προσέφερε και προσφέρει. Δια τον ελληνισμόν κάθε στέφανος δόξης εθνικού μεγαλείου εβάφη πάντοτε μέσα εις το αίμα των μαρτύρων και των ηρώων, των αλησμονήτων προμάχων, οι οποίοι είτε εις τα πεδία των μαχών, είτε εις την ανοικτήν θάλασσαν, είτε κάτω από την δολοφόνον επίθεσιν, έπεσαν και έβαψαν την γην με το αίμα των. Αλλ' οι μάρτυρες και οι ήρωες αυτοί μαζί με την βαθείαν θλίψιν την οποίαν αφήνουν εις την εθνικήν ψυχήν γίνονται συνάμα και φωτεινά σύμβολα που καθοδηγούν το μαρτυρικόν μας έθνος, γίνονται τα πολυτραγουδημένα παλληκάρια τα οποία πλατύνουν τα όνειρα και τους πόθους και τα δίκαιά μας.

Θλιμμένος και δακρυσμένος ο ελληνισμός της Τραπεζούντος κηδεύει και αυτός τώρα τον αλησμόνητον νέον, ο οποίος με τον αγνόν ενθουσιασμόν της ψυχής του έζησεν ολίγας ώρας με την γοητείαν της εθνικής χαράς. Ελληνόπουλο και αυτός, είχε την μυστικήν λατρείαν προς την Μητέρα Πατρίδα, είχε τα όνειρά του. Και ενώ εχαίρετο την πραγματοποίησιν των πόθων του, άγριος και μυσαρός ο απαίσιος δολοφόνος του αφήρεσε την ζωήν και ενέκρωσε την χαράν και τον ενθουσιασμόν του πολυδακρύτου νέου μας.

Το αίμα σου, αλησμόνητε Μιχάλη, είναι η κόκκινη γραμμή η οποία εχρωμάτισε το γλυκοχάραμα του Λυτρωμού. Το αίμα σου, με το οποίον έβαψες το χώμα της πατρίδος μας, θα μας μείνη δια πάντα ωσάν φωτεινή γραμμή δια να μας καθοδηγή εκεί όπου ο εθνικός μας πόθος μας καλεί».

Και η «Εποχή» κλείνει την περιγραφή: «Η επιβλητική κηδεία του θύματος, λαβούσα μορφήν μεγάλης διαδηλώσεως, ενεποίησε εντύπωσιν εις τους επισήμους ξένους της πόλεώς μας. Η Τραπεζούς σπανίως είδε ομοίαν μεγαλοπρέπειαν νεκρικής πομπής και αλησμόνητος θα παραμείνη εις πάντας η ημέρα αύτη, καθ' ην ο ελληνισμός της Τραπεζούντος εξεδήλωσεν επιβλητικώτατα την ζωηράν του αγανάκτησιν και θλίψιν δια το διαπραχθέν τυφλόν και άγριον ανοσιούργημα».

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΞΟΡΜΗΣΗ

Οι μεγάλες Δυνάμεις είχαν στρωθεί στο τραπέζι της ειρήνης κι ο Βενιζέλος αγωνιζόταν τον διπλωματικό του αγώνα για τις εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας. Δεν είχαν τίποτα το επεκτατικό ή ιμπεριαλιστικό εκείνες οι διεκδικήσεις. Ήσαν αιτήματα βγαλμένα απ' τους στεναγμούς και τα δάκρυα του υπόδουλου Ελληνισμού που ζούσε ακόμα στη σκλαβιά κι έχοντας περάσει τόσα και τόσα μαρτύρια, ζητούσε τη λύτρωσή του.

Δύσκολος ήταν ο αγώνας. Γιατί εκείνοι που υποσχέθηκαν ότι θα φτιάξουν ένα καινούργιο κόσμο στα χαλάσματα του παλιού, άρχιζαν να βάζουν θεμέλια απ' τα υλικά των παλιών ιδεών και συμφερόντων τους. Η κάθε μια μεγάλη Δύναμη είχε τις ιδιαίτερες βλέψεις της — κρυφές ή φανερές— κι έπρεπε ο Βενιζέλος να συνταιριάξει το διπλωματικό παιχνίδι του με το παιχνίδι των μεγάλων, έτσι ώστε να μη συγκρουσθή με τα συμφέροντά τους και σύγχρονα να ωφεληθή από τις αντιδικίες τους, στρέφοντας τη διαφωνία προς όφελος του τόπου του.

Δεν μόχθησε άδικα ο μεγάλος Κρητικός. Στις 4 Απριλίου 1919 με αληθινή συγκίνηση έγραφε απ' το Παρίσι προς τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησής του Εμμ. Ρέπουλη, ύστερα από δυο άλλες επιστολές:

«Χθες και σήμερον επί τρεις και ημίσειαν εν όλω ώρας εξέθηκα ενώπιον της Συνδιασκέψεως —ή ακριβέστερον του Συμβουλίου των Μεγάλων Δυνάμεων— τας εδαφικάς διεκδικήσεις της Ελλάδος και υπεστήριξα αυτάς όπως ημπόρεσα καλύτερα. Σπανίως εδοκίμασα μεγαλυτέραν συγκίνησιν από την εύλογον ανησυχίαν μήπως δι' ένα ή άλλον λόγον δεν κατώρθωνα να παρουσιάσω υπό το καλύτερον φως τα ζητήματά μας και μήπως ταύτα, εξ αθελήτου βέβαια υπαιτιότητός μου, δεν υπεστηρίζοντο όπως έπρεπε καθ' ην στιγμήν ακριβώς από την απόφασιν της Συνδιασκέψεως μέλλει να εξαρτηθή —χωρίς καμμίαν ρητορικήν υπερβολήν— το μέλλον του έθνους.

»Νομίζω ότι η εκ της εκθέσεώς μου παρασχεθείσα εντύπωσις υπήρξεν αγαθή. Και ο Ουίλσων και ο Κλεμανσώ και ο Λόυδ Τζωρτζ και ο Ορλάνδο δεν παρέλειψαν όταν τους απεχαιρέτων να με βεβαιώσουν ότι τους έκαμε βαθείαν εντύπωσιν. Και άλλοθεν, άλλωστε, εβεβαιώθημεν ότι και μετά την συνεδρίασιν εξεφράσθησαν κατά τον αυτόν τρόπον.

»Αι ευμενείς αύται διαθέσεις δεν αποδεικνύουν βέβαια και ότι το σύνολον των διεκδικήσεών μας θα γίνει δεκτόν. Αλλ' η συντελεσθείσα από τεσσάρων μηνών πρόοδος είναι καταπληκτική. Η Ιταλία, ήτις τότε ήλπιζεν ακόμη να λάβη την Σμύρνην, όχι μόνον έπαυσε να την ζητή καν, αλλ' αποδέχεται και την εν αυτή εγκατάστασίν μας, ζητεί δε μόνον όπως παραχωρηθή εις αυτήν η κοιλάς του Μαιάνδρου... Αλλ' ό,τι καταντά εκπληκτικώτερον είναι ότι η αξίωσίς μας όπως επεκταθώμεν εις την Θράκην μέχρι του Ευξείνου Πόντου, συζητείται και σοβαρώς και ευμενώς...».

Να, λοιπόν, ότι και ο Εύξεινος Πόντος μπήκε επίσημα μέσα στο πρόγραμμα των διεκδικήσεων και του προσωπικού αγώνα του Βενιζέλου. Αλλά στο μεταξύ προηγούνται — πλήθος— τ' άλλα ελληνικά θέματα και προ πάντων το μεγάλο θέμα της κατάληψης της Σμύρνης και της ενδοχώρας, που γίνεται όλο και πιο κατεπείγον με τις αρπαχτικές διαθέσεις της Ιταλίας, που δεν έπαυε να διεκδική το άπλωμά της στην Μικρά Ασία. Ευτυχώς σε τούτο αντιδρούσε με κάθε τρόπο η Αγγλία, που μη θέλοντας ν' αφήση την δημιουργία

μιας μεγάλης δύναμης στην Ανατολή, βοηθούσε τα σχέδια της Ελλάδας και το δίκιο, άλλωστε, αίτημα του Βενιζέλου.

Επάνω σ' αυτή τη στέρεα βάση των αντιθέτων συμφερόντων των Μεγάλων έπαιζε το διπλωματικό παιχνίδι του ο Βενιζέλος, κι αυτό ακριβώς αποτελούσε την μεγάλη ευκαιρία που θάπρεπε ο καλός αγωνιστής να την αρπάξει απ' τα μαλλιά. Την άρπαξε ο Βενιζέλος, αγωνίστηκε με πάθος και κατάφερε να πάρη την έγκριση των Συμμάχων για την απελευθέρωση του ελληνισμού της Σμύρνης και της ενδοχώρας, που αγωνιούσε και χτυποκαρδούσε στα ματωμένα εκείνα παράλια του προαιώνιου ελληνισμού, που περίμενε τη λευτεριά του.

Στις 14 Μαΐου 1919 απ' τον «Αβέρωφ» αποβιβαζόντουσαν αγήματα στη Σμύρνη για ενίσχυση της φρουράς του ελληνικού προξενείου, ενώ ο μητροπολίτης Σμύρνης καλούσε τους δημοσιογράφους κι άλλους επίλεκτους πολίτες για να τους αναγγείλη — κατάχλωμος από συγκίνηση— το μεγάλο νέο. Ο κυβερνήτης του «Λέοντος» Μαυρουδής, διάβασε το κείμενο του διαγγέλματος του Βενιζέλου προς τον λαό της Σμύρνης:

«Το πλήρωμα του χρόνου ήλθε. Η Ελλάς εκλήθη υπό του Συμβουλίου της Ειρήνης να καταλάβη την Σμύρνην, ίνα ασφαλίση την τάξιν. Οι ομογενείς εννοούσιν ότι η απόφασις αύτη ελήφθη διότι εν τη συνειδήσει των διευθυνόντων το Συνέδριον είναι αποφασισμένη η ένωσις της Σμύρνης με την Ελλάδα. Διατελέσας μέχρι των Βαλκανικών πολέμων δούλος υπό τον αυτόν σκληρότατον ζυγόν, εννοώ ποία αισθήματα χαράς θα πλημμυρίσουν σήμερον τας ψυχάς των Ελλήνων της Δυτικής Μικράς Ασίας. Την εκδήλωσιν των αισθημάτων τούτων δεν εννοώ βεβαίως να παρεμποδίσω. Αλλά είμαι βέβαιος ότι η εκδήλωσις αύτη δεν θα λάβη ουδένα χαρακτήρα ούτε εχθρότητος, ούτε υπεροψίας απέναντι ουδενός των συνοίκων στοιχείων πληθυσμού. Η εκδήλωσις της πλημμυρούσης χαράς ας συνοδευθή τουναντίον με εκδήλωσιν των αδελφικών αισθημάτων προς τους συνοίκους πληθυσμούς. Ας δοθή εις αυτούς να εννοήσουν ότι δεν εορτάζομεν την κατάλυσιν ενός ζυγού δια να υποκαταστήσωμεν εις αυτόν την ιδίαν ημών επικράτησιν, επί βλάβη των άλλων. Αλλ' ότι η ελληνική ελευθερία θα φέρη προς όλους, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκεύματος, την ισότητα και την δικαιοσύνην...».

Την άλλη μέρα απ' το πρωί, 15 Μαΐου, ελληνικός στρατός αποβιβαζότανε στην Σμύρνη και το δράμα του λυτρωμού γινόταν χειροπιαστή πραγματικότητα μέσα σε ξέφρενο παραμιλητό χαράς. Άνοιγε τώρα το βιβλίο της Ιστορίας κι άρχισε να γράφη χρυσές σελίδες.

Ρίγος κι ανατριχίλα στη Σμύρνη, αλλά και σ' όλο τον υπόδουλο ελληνισμό, συγκίνηση βαθειά που απλωνόταν μέχρι τον Πόντο, φυσικά, και κρατούσε όλους τους Πόντιους του κόσμου σε αναστάτωση κι αγωνιώδη αναμονή για τη δική τους μοίρα.

Από καιρό βρισκόταν στο Παρίσι ο μητροπολίτης Χρύσανθος κι ήταν σ' επαφή με τον Βενιζέλο. Επίσης κι ο πρωτεργάτης της ιδέας της Ανεξάρτητης Δημοκρατίας του Πόντου Κωνσταντινίδης, που μαζί με άλλες προσωπικότητες δεν σταματούσαν ν' αγωνίζωνται για ν' ακουστή η φωνή και το αίτημά τους απ' τους Μεγάλους. Εκκλήσεις κι υπομνήματα υποβαλλόντουσαν πολλά στη Συνδιάσκεψη. Με ημερομηνία 2 Μαΐου 1919 υπέβαλε και ο μητροπολίτης Χρύσανθος —ύστερα από συνεννόηση με τον Βενιζέλο— το δικό του υπόμνημα:

«Εξοχώτατοι, διάφορα υπομνήματα επεδόθησαν εις την Συνδιάσκεψιν Ειρήνης επί του ζητήματος του Πόντου. Εν τούτοις επιτραπήτω μοι να προσθέσω και τούτο βασιζόμενον επί γεγονότων αναμφισβητήτων, τα οποία θα δυνηθώσι να φωτίσωσι την κρίσιν εκείνων, οίτινες ανέλαβον να δώσωσι τας σοβαράς αποφάσεις της ειρήνης.

Το τμήμα του Πόντου περιλαμβάνον το βιλαέτι Τραπεζούντος, μέρος του βιλαετίου Σεβαστείας (σαντζάκι Καραχισάρ, Αμασείας) μικρόν μέρος του βιλαετίου Κασταμονής (σαντζάκι Σινώπης), κατοικείται από πληθυσμόν υπερεξακοσίων χιλιάδων Ελλήνων, εις τους οποίους προσθετέον τας 250.000 Ελλήνων του Πόντου, καταφυγόντων εις τον Καύκασον και την Ν. Ρωσίαν. Μετηνάστευσαν εκεί από το 1880 φεύγοντες την τουρκικήν κακοδιοίκησιν και περιμένουν μετ' αγωνίας την απελευθέρωσιν της πατρίδος των, δια να επανακτήσωσι τας εστίας των...».

Εξηγεί σε ποια επίσημα στοιχεία στηρίζει τους υπολογισμούς του και συνεχίζει: «Ούτω το σύνολον των Ελλήνων του Πόντου ανέρχεται εις 850.000. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός είναι 1.068. 000 εξ ων πρέπει ν' αποσπασθώσι 235.000 δια την περιφέρειαν Λαζιστάν, ώστε μένουν 836.000 μουσουλμάνοι. Με άλλας λέξεις υπάρχει κατά προσέγγισιν ισότης του ελληνικού και μουσουλμανικού στοιχείου. Οι μουσουλμάνοι του Πόντου εκ διαφόρων γενεών υπάρχουν 340.000 πραγματικοί Τούρκοι, 200.000 Σουρμενίται, 50.000 Κιρκάσιοι, 200.000 Οφίται, 50.000 Σταυριώται. Οι τελευταίοι είναι Χριστιανοί τους οποίους η τουρκική κυβέρνησις παρά τας διαμαρτυρίας των, θέλει να κρατήση δια της βίας εις τον ισλαμισμόν. Οι Οφίται και Τονγιαλήδες δεν ελησμόνησαν την ελληνικήν των καταγωγήν. Οι Οφίται εξισλαμίσθησαν προ 180 ετών, φυλάττουσι ακόμη μερικάς χριστιανικάς συνηθείας, διατηρούσι το Ευαγγέλιον και πολύτιμα λείψανα, οι γυναίκες των γνωρίζουσι μόνον την ελληνικήν, αποκλειομένης πάσης άλλης γλώσσης. Υπό την ρωσικήν κατοχήν δι' αντιπροσώπων εζήτησαν να επανέλθουν εις τους κόλπους της μητρός Εκκλησίας αλλά η αίτησις των δεν ελήφθη υπ' όψιν.

Έναντι του πληθυσμού τούτου υπάρχουσι εν Πόντω 78.000 Αρμένιοι, 50.000 εις το βιλαέτιον Τραπεζούντος και οι υπόλοιποι εις τα σαντζάκια Καραχισάρ και Αμασείας. Ο ελληνικός χαρακτήρ του Πόντου επισήμως ανεγνωρίσθη κατά τον πόλεμον τουτον υπό των Τούρκων, υπό των Ρώσων και υπό των Αντιπροσώπων των Δυνάμεων της Αντάντ. Τα πειστικά έγγραφα τα συνοδεύοντα το έγγραφον τούτο, πιστοποιούν.

Κατά την προέλασιν των ρωσικών στρατευμάτων, δύο ημέρας προς της επελάσεως αυτών εις Τραπεζούντα ο βαλής Τζεμάλ Αζμή μου απηύθυνεν επιστολήν δια της οποίας μου ενεπιστεύθη την εξουσίαν μεθ' ενός Συμβουλίου εκ τριών Ελλήνων των κ.κ. Γ. Φωστηροπούλου, Π. Γραμματικοπούλου και Γ. Κογκαλίδου, υπό την προεδρίαν μου. Παραδίδων την εξουσίαν ο βαλής μου είπεν:

—Από τους Έλληνας απεσπάσαμεν τα μέρη αυτά και εις τους Έλληνας τα παραδίδομεν σήμερον. Σας παραδίδομεν επίσης τας εκκλησίας τας οποίας μετεβάλαμεν εις τζαμιά. Εάν τα νομίζετε καλόν μεταβάλετέ τα και πάλιν εις εκκλησίας.

Κατά τας διαπραγματεύσεις της παραδόσεως της Τραπεζούντος εις τα ρωσικά στρατεύματα έκαμα έκκλησιν εις την συνδρομήν του προξένου της Αμερικής κ. Ketzez ο οποίος ανέλαβε εν ονόματι της προσωρινής κυβερνήσεως, συνοδευόμενος υπό ενός αντιπροσώπου αυτής, τας διαπραγματεύσεις της παραδόσεως της Τραπεζούντος εις τα ρωσικά στρατεύματα.

Ο αρχηγός των ρωσικών στρατευμάτων κατοχής στρατηγός Βλαδιμίρ Λιάχωφ με επεκύρωσεν εις την εκτέλεσιν των κυβερνητικών μου καθηκόντων, με συγκατάθεσιν δε

τούτου διεξήγαγον δημοτικάς εκλογάς, αι οποίαι έδωσαν δημοτικόν συμβούλιον με μεγάλην ελληνικήν πλειοψηφίαν. Καθ' όλην την ρωσικήν κατοχήν κατά διαταγήν της κεντρικής κυβερνήσεως της Ρωσίας δεν ελήφθη κανέν μέτρον αφορών τους εντοπίους πληθυσμούς υπό των στρατιωτικών αρχών του τόπου πριν με συμβουλευθώσιν επισήμως.

Όταν οι Ρώσοι μετεσχηματίσθησαν εις μπολσεβίκους, εξηκολούθησαν ν' αναγνωρίζουν την εξουσίαν μου και να δεικνύουν την εμπιστοσύνην των εις το ελληνικόν στοιχείον. Με παρεκάλεσαν επιμόνως να λάβω μέρος εις τα Σοβιέτ, όπου δεν έπαυσα να παρακάθημαι, φροντίζων να μετριάζω τας μπολσεβικικάς υπερβασίας. Συγχρόνως ο κ. Colonel Chartigny μου έγραφε επιστολήν εν ονόματι των κυβερνήσεων Συμμάχων ζητών να διοργανώσω Σύνταγμα Ποντίων αναγνωρίζων ούτω την επιρροήν και την σπουδαιότητα του Ελληνισμού του Πόντου.

Καθ' όλον το διάστημα της ρωσικής κατοχής και καθ' ην στιγμήν η περιοχή έμενε άνευ στρατού κατοχής όλα τα στοιχεία ανεγνώριζον εμέ ως και τους συνεργάτας μου ως νομίμους Αρχάς και εδείκνυον την απόλυτον πίστιν. Οι Έλληνες εδείχθησαν αντάξιοι της εμπιστοσύνης αυτής, ηδυνήθησαν να εξασφαλίσουν την ζωήν και την περιουσίαν όλων των κατοίκων Χριστιανών και Μουσουλμάνων. Παρά το θολόν των συνειδήσεων και τας εξαιρετικάς δυσκολίας, δεν έλαβον χώραν ούτε ταραχαί, ούτε φόνοι. Η επιστολή την οποίαν μου έστειλε ο Βεχήτ πασάς, αρχηγός της Γ' Στρατιάς πιστοποιεί τούτο.

Τα γεγονότα ταύτα αποδεικνύουν:

1) Ότι ο ελληνικός πληθυσμός του Πόντου μετά την παλιννόστησιν των προσφύγων του Καυκάσου και της Ρωσίας γενικώς, εξισούται με τον μουσουλμανικόν.

2) Ότι από τον μουσουλμανικόν πληθυσμόν μέγα μέρος είναι ελληνικής καταγωγής και δεν ελησμόνησαν ούτε την καταγωγήν αυτών ούτε την ελληνικήν γλώσσαν, την οποίαν εξακολουθούν να ομιλούν.

3) Ότι δεν υπάρχει εις τον Πόντον παρά ασθενεστάτη αρμενική μειοψηφία.

4) Ότι οι Τούρκοι ανεγνώρισαν τους Έλληνας ως τους μόνους διαδόχους των και τους μόνους ικανούς να κυβερνούν την χώραν, μετά την κατάλυσιν της τουρκικής Αρχής και εις αυτούς παρέδωσαν την εξουσίαν προ της εξόδου των.

5) Οι Ρώσοι και οι αντιπρόσωποι των Συμμάχων ανεγνώρισαν την εντόπιον ελληνικήν κυβέρνησιν κατά τρόπον αδιαφιλονίκητον και εν πάση περιπτώσει, ανεγνώρισαν την επικρατούσαν επιρροήν του ελληνικού στοιχείου.

6) Ο ιθαγενής πληθυσμός όχι μόνον υπετάγη εις την ελληνικήν κυβέρνησιν, αλλά έδειξε και απόλυτον εμπιστοσύνην.

7) Εις τας πλέον δυσκόλους περιστάσεις η εγχώριος ελληνική κυβέρνησις και ο ελληνικός λαός εξησφάλισαν την τάξιν.

Επομένως υπό τους όρους τούτους είναι δίκαιον όπως το τμήμα του Πόντου αποτελέση αυτόνομον Ελληνικόν Κράτος, συμφώνως με την ακλόνητον θέλησιν του πληθυσμού του, αποφασισμένου να μην υποφέρη κανένα ξένον ζυγόν...».

Τ' ΟΡΓΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΟΣ

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΚΕΜΑΛ

Τον καιρό που ο Βενιζέλος έστελνε τον ελληνικό στρατό στη Σμύρνη, ένα καινούργιο πρόσωπο πρόβαλε επάνω στη σκηνή. Ήταν ένας Τούρκος αξιωματικός, που ταξίδευε απ' την Πόλη στη Σαμψούντα. Ούτε άγνωστος ήταν ο αξιωματικός, ούτε και άσημος. Είχε διακριθή στη μάχη των Δαρδανελλίων όπου έδειξε στρατιωτικές ικανότητες και μεγάλη ακαμψία χαρακτήρα. Λεγόταν Μουσταφά Κεμάλ κι είχε την φήμη ενός ήρωα.

Αντικειμενικός σκοπός του ταξιδιού του ήταν η ενδοχώρα της Ανατολής, όπου μερικοί Τούρκοι αξιωματικοί δεν καταθέτανε το όπλα κι ούτε απέλυαν τ' απομεινάρια του στρατού τους, τα λιγοστά που τους απόμειναν. Θυμωμένος ο σουλτάνος γι' αυτή την ανυπακοή έστελνε τον Κεμάλ για να τους πειθαρχήσει, αλλά εκείνος άλλα είχε στο μυαλό του.

Δεν ήταν πολύ σίγουρος για τον χαρακτήρα του αξιωματικού του ο σουλτάνος, γι' αυτό και δίστασε να του αναθέση μια τέτοια αποστολή. Όμως ο Κεμάλ δούλεψε πολύ για τον σκοπό του κι έχοντας έλθει σ' επαφή μ' άλλους αξιωματικούς, φίλους και παλιούς του συνεργάτες, κατάφερε να κερδίση την εμπιστοσύνη του και να πετύχη αυτό που ήθελε. Κρύβοντας μάλιστα τους σκοπούς του πολύ προσεκτικά, πήρε πλατειές δικαιοδοσίες στην ενδοχώρα της Ανατολής μαζί με τον τίτλο του Γενικού Επιθεωρητή.

Χωρίς καμιά εκτίμηση στον σουλτάνο και θεωρώντας τον σαν ένα όργανο στα χέρια των Συμμάχων, που άλλο δεν είχε στο μυαλό του παρά πώς να περισώση την εξουσία και τον θρόνο του, σκόπευε σ' ένα και μόνο στόχο: στο ξεσήκωμα του τουρκικού λαού και στην οργάνωση του στρατού, με άλλα λόγια στην ανάσταση της Τουρκιάς, που ήταν κιόλας σχεδόν πτώμα. Σε μια απ' τις ξένες βιογραφίες του (Benoit - Mehcin, Mustafa Kemal) δίνεται επιγραμματικά μ' αυτά τα λόγια η τότε κατάσταση του δοβλετιού: «...Η οθωμανική αυτοκρατορία είχε κατακοματιαστεί. Η Μακεδονία, η Θράκη, η Μεσοποταμία, η Αραβία, η Συρία, η Παλαιστίνη είχαν χαθή. Ομάδες ανταρτών ελυμαίνοντο τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, απ' τη Σαμψούντα έως την Τραπεζούντα, στ' όνομα μιας «Δημοκρατίας του Πόντου», για την οποία ως τώρα κανένας δεν είχε ακούσει να γίνεται λόγος. Το νέο κράτος της Αρμενίας διεκδικούσε την περιοχή του Καρς. Ένας «Σύνδεσμος για την επανάσταση των Κούρδων», βοηθούμενος απ' τους Εγγλέζους, ανάπτυσσε τη δραστηριότητά του απ' το Διαρβεκίρ και το Βιτλίς μέχρι το Ελ Αζίζ».

Αυτή τη νικημένη και κομματιασμένη Τουρκιά ξεκινούσε ν' αναστήση ο Κεμάλ, καθώς ταξίδευε επάνω στο μικρό καράβι με μερικούς άλλους ομοϊδεάτες του αξιωματικούς, ο αριθμός των οποίων είχε βάλει απ' την αρχή σε κάποια υποψία τους Εγγλέζους. Οι βεβαιώσεις, όμως, της Τουρκικής κυβέρνησης ότι είχε την απόλυτη εμπιστοσύνη του Σουλτάνου, διέλυσαν τις υποψίες, κι έτσι σφράγισαν τα διαβατήριά τους για το μπαρκάρισμα. Όταν λίγο αργότερα ξύπνησαν οι Εγγλέζοι —όπως λένε— κι ενημερώθηκε επίσης ο σουλτάνος για τους αληθινούς σκοπούς του Κεμάλ, «το πουλί είχε πετάξει απ' το κλουβί του».

Με κάθε άνεση αποβιβάστηκε στην Σαμψούντα —του αποδόθηκαν, μάλιστα, και τιμές από τις τουρκικές αρχές— κι άρχισε αμέσως την δουλειά του, πρώτα εκεί, ύστερα στην Κάβζα, κι ύστερα στην Αμάσεια, ενώ οι Εγγλέζοι ειδοποιημένοι τώρα απ' τον σουλτάνο να τον πιάσουν, δεν έδειχναν ενδιαφέρον κι απαντούσαν να μην ανησυχεί, γιατί τον παρακολουθούν.

Ένας άλλος απ' τους ξένους υμνογράφους του, Εγγλέζος, μας μιλά στο βιβλίο του (Lord Kinross «Athaturk, the rebirh of a Nation») για τον τρόπο που εργαζόταν ο Κεμάλ:

«... Στην Σαμψούντα οργάνωσε συγκεντρώσεις στο μεγαλύτερο τζαμί για να εμπνεύση στο πλήθος το πνεύμα της αντίστασης. Όσον αφορά τον στρατιωτικό τομέα αποκατέστησε γρήγορα επαφή με όσες απέμειναν στρατιωτικές υπηρεσίες στην Ανατολή και την Θράκη. Στον πολιτικό τομέα δημιουργούσε συνδέσμους μεταξύ των διαφόρων συλλόγων αντιστάσεως κι αντί να τους διαλύση όπως είχε εντολή, έδινε οδηγίες για τον σχηματισμό καινούργιων. Συγχρόνως, σε μια σειρά από τηλεγραφήματά του προς το υπουργείο των Στρατιωτικών εξαπέλυσε ένα χείμαρρο παραπόνων κατά των Εγγλέζων. Ενίσχυαν, έλεγε, τα στρατεύματά τους στην περιοχή, χωρίς να λογαριάζουν τις τουρκικές αρχές. Σχεδίαζαν να κινήσουν περισσότερες μονάδες στο εσωτερικό, παραβιάζοντας τους όρους της ανακωχής. Βοηθούσαν τους Έλληνες αντάρτες, που επιζητούσαν την δημιουργία ενός ανεξαρτήτου κράτους του Πόντου».

Και στην Κάβζα: «... Εκεί ήταν το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων ανταρτών. Κατά την διάρκεια του πολέμου οι Έλληνες χωρικοί είχαν δημιουργήσει ταραχές που υποχρέωσαν την κυβέρνηση να μεταφέρη μερικές ομάδες ανατολικώτερα. (Έτσι αθώα περιγράφει ο έντιμος Εγγλέζος λόρδος τους θανάσιμους εκτοπισμούς και τις σφαγές των Ελλήνων). Ύστερα, εξακολουθεί, έμειναν ήσυχοι μέχρι την ανακωχή. Αλλά τώρα, μια πολιτική οργάνωση που σχηματίσθηκε για την ίδρυση του κράτους του Πόντου, κάτω από την ηγεσία ενός επισκόπου, τους έσπρωχνε για μια φορά ακόμα σ' επανάσταση. Είπαν στον Κεμάλ πως οι μαυροντυμένοι αντάρτες, ζωσμένοι τ' άρματα τρομοκρατούσαν τον τουρκικό πληθυσμό, ληστεύοντας και σκοτώνοντας στους δρόμους, καίοντας τα χωριά τους, αρπάζοντας τους πρόκριτους και περιμένοντας να χτυπήσουν τους στρατιώτες — ακριβώς όπως έκαναν στην Μακεδονία κατά τα παιδικά του χρόνια».

Ο Κεμάλ φανάτιζε και ξεσήκωνε τους Τούρκους, στρατολογούσε, καλούσε «εθνικές συνελεύσεις» με αντιπροσώπους απ' όλη την Ανατολή, στο Ερζερούμ, στη Σεβάστεια, οργάνωνε τον τουρκικό φανατισμό, διάλεγε όλα τα καθάρματα και τ' αποβράσματα για τις καινούργιες σφαγές των Χριστιανών, κι όλα αυτά ανοιχτά και φανερά. Οι Εγγλέζοι, όμως έχοντας χάσει τα ίχνη του —όπως λέγαν— δεν μπορούσαν να τον βρουν, όσο και να κοπίαζαν...

Οι ξένοι βιογράφοι που ασχολήθηκαν με τον Κεμάλ — Εγγλέζοι, Γάλλοι— δεν τσιγγουνεύτηκαν καθόλου στα υμνογραφήματά τους. Αντίθετα του απέδωσαν αρετές και δύναμη ήρωα μυθικού, τον είπαν «γκρίζο - λύκο», υιοθετώντας και την φήμη ότι σε κάποια στιγμή της ζωής του τον άκουσαν να ουρλιάζη αληθινά με την φωνή του αγριμιού, ολόιδια σαν λύκος! Αν είχε όμως τα αιμοβόρα ένστιχτα του λύκου ο Κεμάλ, σίγουρα δεν ήταν ο μόνος Τούρκος που του ταίριαζε ο τίτλος.

Όντας θαμπωμένοι οι θαυμαστές του απ' το μεγαλείο του ήρωά τους, περιορίστηκαν ν' αραδιάζουν τους θριάμβους του, κρίνοντας περιττό να κάνουν λόγο για τα εγκλήματά του, για τις αμέτρητες εκατόμβες των αθώων κι ανυπεράσπιστων θυμάτων, για τις βάρβαρες σφαγές των γυναικών, τους βιασμούς, τις ληστείες, τα μαρτύρια ακόμα και μωρών παιδιών. Τόσο αίμα θα χαλούσε τ' ωραίο πορτραίτο του ήρωά τους, γι' αυτό και προτίμησαν να το σκουπίσουν ή ν' αφήσουν μόνο λίγο, γι' απλή διακόσμηση του ειδώλου.

Κανένας λογικός άνθρωπος δεν θα μπορούσε ν' αρνηθή την δύναμη της προσωπικότητας του Κεμάλ. Αλλά και κανένας ευσυνείδητος μελετητής της Ιστορίας δεν θα ήτο δυνατό να μη δει καθαρά ότι το μεγαλύτερο μέρος της επιτυχίας του ο Κεμάλ το άντλησε απ' τα

μοιραία αποτελέσματα του διχασμού των Ελλήνων. Χωρίς την εσωτερική τραγωδία της Ελλάδας, θα ήταν πολύ αμφίβολο αν θα πετύχαινε κι αν θα δινόταν ευκαιρία στους εμπνευσμένους Άγγλους και Γάλλους βιογράφους του να του πλέξουν τα τέτοια και τα τόσα υμνολογήματά τους.

Δεν πρόκειται να μπω στο θλιβερό κεφάλαιο της εσωτερικής κατάστασης της Ελλάδας κι ούτε να ξεστρατίσω προς τα γεγονότα που η ιστορία των καιρών εκείνων τ' αναφέρει με τον τίτλο «Διχασμός». Όλα τα περιστατικά εκείνα —ουδετερότητα, διαφωνία με τον Κωνσταντίνο, κίνημα Θεσσαλονίκης, έξοδος στον πόλεμο— βρίσκονται έξω απ' τα περιθώρια της ιστορικής αυτής αφήγησης, που έχει για σκοπό της αποκλειστικά και μόνο την τραγωδία και το έπος του Πόντου. Όμως είναι απαραίτητο να πω δυο λόγια για την εξόρμηση του Βενιζέλου προς την Μικρά Ασία που οι πολιτικοί του αντίπαλοι την κατηγόρησαν σαν μια επικίνδυνη επιχείρηση, τυχοδιωκτική κτλ.

Ήταν τάχα τέτοια η πολιτική του Βενιζέλου; Ενήργησε αστόχαστα στέλνοντας τον ελληνικό στρατό στη Σμύρνη; Και σήμερα ακόμα, ύστερα από μισό σχεδόν αιώνα, υπάρχουν πάντα δύο γνώμες. Ας τις δούμε, κάνοντας μια σύγκριση ανάμεσα στις δυο προσωπικότητες που βρέθηκαν αντιμέτωπες —Βενιζέλο και Κεμάλ— και προ πάντων στις συνθήκες κάτω απ' τις οποίες ξεκινούσαν η κάθε μια για το δικό της έργο.

Με ποια κεφάλαια —ηθικά και υλικά— ξεκινούσε ο Κεμάλ; Σχεδόν με τίποτα. Γιατί πρώτα - πρώτα απ' την ηθική πλευρά δεν είχε καμιά βάση ο αγώνας της αντίστασης των Τούρκων. Οι ομάδες των τσετέδων που προσπαθούσαν να φέρουν εμπόδια στον ελληνικό στρατό, ή συνέχιζαν την εγκληματική τους δράση σε βάρος των ραγιάδων, ενεργούσαν μόνο εν ονόματι ενός τυφλού φυλετικού φανατισμού, δίχως κανένα ηθικό υπόβαθρο.

Η περίπτωση της Τουρκιάς δεν ήταν της χώρας που υποχρεωνόταν να πληρώση πολύ ακριβά την ήττα της, ώστε ν' αντλή από το άδικο που της γινόταν το ιερό δικαίωμα της άμυνας. Πλήρωνε τ' ανομήματα και τα εγκλήματα αιώνων, πλήρωνε προ πάντων τις απανθρωπιές και τις ομαδικές σφαγές του τελευταίου πολέμου, που της αφαιρούσαν κάθε δικαίωμα διαμαρτυρίας και αντίδρασης. Οι φωνές, ο φανατισμός και το μίσος εκείνων που ήθελαν ν' αντισταθούν, ήσαν φωνές ενόχων που δίκαια καταδικάζονται και άδικα φωνάζουν.

Ο τούρκικος λαός —τουλάχιστο ένα μεγάλο μέρος του— είχε βαριά και βάρβαρα εγκληματήσει. Όλα τα πρόσωπα που στις διάφορες περιοχές του δοβλετιού συνδαύλιζαν τον τουρκικό φανατισμό και δείχναν διάθεση γι' αντίσταση, ήσαν απαίσιοι εγκληματίες, που πρωτοστάτησαν σ' ομαδικές σφαγές των χριστιανών, Ελλήνων και Αρμένηδων. Η Τουρκιά αποδείχτηκε ανίκανη να κυβερνά ξένες φυλές που ζούσαν στον γεωγραφικό της χώρο. Μη καταφέροντας ο λαός της να τα βγάζη πέρα με τους ανταγωνιστές του στο δρόμο της προόδου, έβρισκε μόνη λύση την εξόντωσή τους. Ο λαός αυτός και προ πάντων οι νεότουρκοι ηγέτες του, που δεν σεβάστηκαν την ανθρώπινη ζωή και φέρθηκαν σαν κοινοί ληστές κι αδίσταχτοι εγκληματίες, δεν μπορούσαν να διεκδικούν κανενός τον σεβασμό, πολύ λιγότερο την συμπάθεια.

Την περίπτωση της Τουρκιάς την είδαμε αργότερα στην περίπτωση της Γερμανίας του Χίτλερ και των ναζήδων, που οι νικήτριες Δυνάμεις δεν θεώρησαν απλώς σαν νικημένους, αλλά τους χαρακτήρισαν «εγκληματίες πολέμου» και τους φέρθηκαν ανάλογα, στήνοντας για τιμωρία τους τις κρεμάλες. Δεν έκαναν τίποτα διαφορετικό απ' τους ναζήδες οι νεότουρκοι που κυβερνούσαν την Τουρκιά. Ήσαν οι «πρώτοι διδάξαντες» την γενοκτονία, κι από εκείνους πήρε τα μαθήματά του ο Χίτλερ. Όταν κατάσφαζε τα εκατομμύρια των

Εβραίων καθόλου δεν ανησυχούσε γιατί υπήρχε το προηγούμενο των δασκάλων του, κι εκείνων το παράδειγμα έφερνε σ' όσους ανησυχούσαν για τους φούρνους και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης: «Σήμερα, έλεγε, κανένας δεν θυμάται κι ούτε μιλά για τις σφαγές των Αρμένηδων από τους Τούρκους. Όλα αυτά γρήγορα θα ξεχαστούν, όπως ξεχάστηκαν κι εκείνες».

Αλλά δεν έλειπε μονάχα η ηθική βάση απ' το ξεκίνημα του Κεμάλ —βάση πρωταρχικά απαραίτητη για κάθε αγώνα— λείπαν τα πάντα. Σε στρατιωτική δύναμη δεν μπορούσε να υπολογίζη, γιατί ο νικημένος τουρκικός στρατός είχε διαλυθή κι έμειναν μόνο μερικές αποσκελετωμένες μεραρχίες. Ο τουρκικός λαός στο μεγαλύτερο μέρος του βρισκόταν τραγικά απογοητευμένος, κουρασμένος, κι έσκυβε το κεφάλι του κάτω απ' το κισμέτ, όπως κι ο ίδιος ο σουλτάνος. Και στην περίπτωση ακόμα που θα καλούσε σ' επιστράτευση ο Κεμάλ ήταν αμφίβολο αν θ' άκουαν τη φωνή του, αλλά κι αν δείχναν πρόθυμοι πολλοί, δεν υπήρχε τρόπος να τους οπλίση. Τα όπλα του στρατού, κατασχεμένα απ' τους νικητές, ήσαν συγκεντρωμένα σε αποθήκες μ' Εγγλέζους και Γάλλους φρουρούς. Μόνο οι σκόρπιες ομάδες από τσέτες ήσαν οπλισμένες και δρούσαν στα βουνά.

Μήπως, όμως μπορούσε να υπολογίζη στην υποστήριξη κανενός συμμάχου ο Κεμάλ; Οι σύμμαχοι του πολέμου ήσαν τσακισμένοι και κοιτούσαν ο καθένας τι θα μπορούσε να περισώσει απ' τον όλεθρο της ήττας. Όσο για τους νικητές, εκείνοι άλλο δεν είχαν στο μυαλό τους παρά πώς θάπαιρνε καθένας τους απ' το κομμάτιασμα της Τουρκιάς το πιο καλό κομμάτι.

Τόσο απογοητευτικές ήσαν όλες οι συνθήκες για τον Κεμάλ. Κι όμως ξεκίνησε. Ποιες ήσαν οι συνθήκες για τον Βενιζέλο;

Αν δούμε τον ελληνικό αγώνα απ' την ηθική του την πλευρά, σίγουρα δεν υπήρχε πιο δίκαιος και πιο τίμιος αγώνας. Ούτε ιμπεριαλιστική πολιτική έκανε ο Βενιζέλος, ούτε αποικιακή, όπως του λέγαν οι αντίπαλοί του. Πολύ λιγότερο πήγαινε να κάνει «τον χωροφύλακα της Αγγλίας για τα πετρέλαια της Μοσούλης» — «λακές του καπιταλισμού»!— όπως λέει ο αριστερός ιστορικός Γιάννης Κορδάτος, σοφός στ' αλήθεια μελετητής, αλλά με το αθεράπευτο κουσούρι να εξηγή τα πάντα με τον τυφλοσούρτη του μαρξισμού.

Η αποικιοκρατική πολιτική έχει σκοπό της να υποδουλώνη τους λαούς και να στραγγίζη τον ιδρώτα και τον μόχθο τους. Ο Βενιζέλος πήγαινε να λευτερώση σκλάβους, να σώση απ' τα μαρτύρια και τον οριστικό αφανισμό τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας και του Πόντου — ήταν ο σταυροφόρος της λευτεριάς— μόνο απελευθερωτικός ήταν ο αγώνας του και τίποτ' άλλο.

Από την υλική πλευρά του, τα πάντα είχε στη διάθεσή του. Διέθετε έναν στρατό εμπειροπόλεμο, ισχυρό, με ηθικό ακμαίο, θριαμβευτή στα πεδία των μαχών. Ύστερα, είχε στο πλευρό του σύμμαχες τις νικήτριες Δυνάμεις, που αναγνώριζαν τα δίκια της Ελλάδας, κι έστω λοξοκοιτώντας η μια την άλλη, έστω υπολογίζοντας η κάθε μια τα δικά της τα συμφέροντα, έστω ακόμα κι έχοντας ο,τιδήποτε άλλο στο μυαλό τους, δίναν τη συγκατάθεσή τους για την εξόρμηση προς τους δρόμους των προαιωνίων ονείρων της φυλής.

Με όλα αυτά τα «ατού» στα χέρια του να μη ξεκινούσε ο Βενιζέλος; Ενώ τολμούσε να ξεκινά ο Κεμάλ με δίχως τίποτα; Έπρεπε νάχη εμπιστοσύνη στο άστρο του ο Κεμάλ και να μην έχει ο Βενιζέλος; Έπρεπε να πιστεύη στον ταπεινωμένο κι απογοητευμένο, τον νικημένο

κι εξουθενωμένο λαό του ο Κεμάλ και να μη πιστεύη στον δικό του νικητή λαό ο Βενιζέλος; Το άδικο, βλέπει κανείς, βρίσκεται στην αντίπαλη πολιτική παράταξη του Βενιζέλου.

Ανάμεσα, όμως στον Βενιζέλο και στον Κεμάλ υπήρχε μια βασική διαφορά: Ο πρώτος ήταν πολύ κοινοβουλευτικός, ο δεύτερος δικτάτορας. «Δεν είμαι από ύφασμα δικτάτορος», βεβαίωνε ο Βενιζέλος κι έλεγε την αλήθεια. Αν ήταν δικτάτορας, όπως φώναζαν οι αντίπαλοί του, αν είχε έστω και λίγη απ' την άγρια αυταρχική φύση του Κεμάλ, δεν θάμενε κανένας απ' τους αντιβενιζελικούς ηγέτες. Ανατριχιάζει ο κάθε ελεύθερος άνθρωπος που ξεφυλλίζει την ιστορία του Κεμάλ και βλέπει πώς φερνόταν στον καθένα που θα τολμούσε ν' αντισταθή στα σχέδιά του. Όταν ξεκίνησε για την αντίσταση του έλεγε:

—Το μόνο όπλο που έχω είναι μια κρεμάλα!

Και την χρησιμοποίησε όχι μονάχα για τον λαό που τούφερνε αντίδραση —πλήθη από Τούρκους κρέμασε— αλλά και για τους πιο στενούς και αφοσιωμένους συνεργάτες του.

Φίλοι στενοί και πρώτοι βοηθοί και συνεργάτες του τις μέρες της Αμασείας, ήσαν ο αγαπημένος του Αρίφ, ο Ρεφέτ, ο περίφημος Κιαζίμ Καρά Μπεκίρ, ο Ραούφ, ο Αλή Φουάτ και άλλοι. Έγινε μάλιστα μια τραγική σκηνή ανάμεσα στον Κεμάλ και στον Κιαζίμ Καρά Μπεκίρ, στην πρώτη εθνοσυνέλευση της Σεβάστειας. Ο τελευταίος αυτός, που έμενε πάντα πιστός στον όρκο του και αφοσιωμένος στο καθεστώς, πήρε μια τηλεγραφική διαταγή απ' τον σουλτάνο να πιάσει αμέσως τον Κεμάλ και να τον φέρει στην Πόλη.

Τάχασε. Τι έπρεπε να κάνει; Το δίλημμα ήταν τρομερό: Να πιάσει τον αρχηγό του; Να παρακούσει τον σουλτάνο; Μάταια προσπαθούσε να τον πείση ο Κεμάλ, λέγοντάς του ότι ο σουλτάνος ήταν αιχμάλωτος των Εγγλέζων και δεν είχε καμιά υποχρέωση να εκτελή τις διαταγές του. Ο Κιαζίμ Καρά Μπεκίρ σεβόταν τη στρατιωτική πειθαρχία και το γόητρο του σουλτάνου όσο τίποτε άλλο.

Τότε ο Κεμάλ άρχισε να κάνει εκκλήσεις στην παλιά κι αδελφική φιλία τους. Του θύμισε τους κοινούς αγώνες τους και την κοινή προσπάθειά τους τον καιρό που προσπαθούσαν μαζί ν' αναδιοργανώσουν το μέτωπο του Καυκάσου. Αυτές οι στρατιωτικές δυνάμεις, τούλεγε, που σήμερα διοικούσε και που μαζί κόπιασαν για να τις οργανώσουν, θα τις χρησιμοποιούσε λοιπόν τώρα εναντίον του, για να τον ρίξη στα σίδερα της φυλακής;

Έτσι, μιλώντας με λόγια της καρδιάς, κατάφερε στο τέλος να τον συγκινήσει. Ο Κιαζίμ Καρά Μπεκίρ έσκισε το τηλεγράφημα του σουλτάνου κι ένωσε την τύχη του με τον Κεμάλ. Εκείνος άνοιξε τότε τα μπράτσα κι οι δυο φίλοι αγκαλιάστηκαν, αποφασίζοντας να προχωρήσουν από κει και πέρα στη ζωή και στο θάνατο μαζί.

Τον Αύγουστο του 1926 έντεκα κρεμάλες είχε στήσει ο Κεμάλ στην κεντρική πλατεία της Άγκυρας για όλους εκείνους, τους ίδιους παλιούς και πρώτους συνεργάτες του, που τον βοήθησαν να πετύχει, να νικήσει και να γίνει ο μόνος κύριος και δικτάτορας της Τουρκιάς. Στη μεγάλη εθνοσυνέλευση της Άγκυρας οι παραπάνω αποτελούσαν τότε την αντιπολίτευση, μη στέργοντας να υποταχτούν στον αυταρχικό χαρακτήρα του Κεμάλ. Η κατηγορία στη δίκη που έγινε ήταν ότι οργάνωσαν απόπειρα κατά της ζωής του στη Σμύρνη. Οι ίδιοι, στις απολογίες τους, δήλωσαν με θάρρος ότι όλη εκείνη η ιστορία ήταν σκηνοθετημένη και η δίκη μια κωμωδία τραγική. Ανέβηκαν, ωστόσο, στις κρεμάλες.

Την ίδια εκείνη βραδιά ο Κεμάλ οργάνωσε στα σαλόνια του την πιο μεγαλόπρεπη και την πιο χαρούμενη επίσημη χορευτική δεξίωση και δεν την διέλυσε παρά τα χαράματα, όταν

του ανήγγειλαν ότι «το κορμί και του τελευταίου καταδίκου έπαψε να σπαρταρά στην κρεμάλα». Τότε, δίνοντας μια κλωτσιά στα πισινά του Αλή του φαλακρού (ήταν ο πρόεδρος του δικαστηρίου που είχε καταδικάσει τους «προδότες») αποσύρθηκε στα ιδιαίτερα διαμερίσματά του. (Benoit - Mechin, Mustafa Kemal).

Αυτός ήταν ο δικτάτορας. Ο Βενιζέλος, αντίθετα με όσα του κατηγορούσαν, ήταν τόσο κοινοβουλευτικός, ώστε την πιο κρίσιμη στιγμή του μεγαλύτερου εθνικού αγώνα, έκανε εγλογές: Την 1η Νοεμβρίου 1920. Κι όπως είναι γνωστό, σαρώθηκε από τους αντιπάλους του. Αν κάποιο λάθος, λοιπόν, έκανε ο Βενιζέλος ήταν αυτό — των εκλογών. Κι όσοι τον κατηγόρησαν, γι αυτό ίσως δεν έχουν άδικο. Κανείς άνθρωπος με πνεύμα φιλελεύθερο δεν λέει ότι έπρεπε να μεταχειριστή τα κτηνώδη και βάρβαρα μέσα που μεταχειρίστηκε ο Κεμάλ. Όμως τις κρίσιμες εκείνες ώρες ήταν μια εθνική ανάγκη ν' αναβληθή για λίγο αργότερα η άσκηση των δημοκρατικών δικαιωμάτων του λαού — ενός λαού, μάλιστα, που είχε θολωμένο το μυαλό του απ' τα βίαια πάθη και τα μίση της τραγωδίας του Διχασμού, και επί πλέον τις πολύχρονες εκστρατείες.

Τον καιρό που ο Κεμάλ αποβιβάστηκε στη Σαμψούντα δεν ήταν καλή η κατάσταση στον Πόντο. Στα παράλια είχε αρχίσει το έργο της μεταφοράς των προσφύγων απ' τη Ρωσία αλλά όχι χωρίς δυσκολίες. Συμμορίες κομιτατικών δρούσαν στην ενδοχώρα. Τα κηρύγματα του Κεμάλ ήταν λάδι στη φωτιά. Σε μια έκθεσή του ο κυβερνήτης του «Βέλους» Διομήδης Πανάς σημείωνε την έλλειψη κάθε ασφάλειας για τους πρόσφυγες που γύριζαν, κυρίως στα χωριά, όπου η ζωή τους κινδύνευε απ' τους τσέτες. Εφτά χιλιάδες είχαν μεταφερθή για την ώρα απ' το Νοβοροσίσκ στην Τραπεζούντα, Κερασούντα, Ορδού, Οινόη και Σαμψούντα αλλά έμεναν ακόμα στα νότια της Ρωσίας και κυρίως στον Καύκασο, περισσότεροι από 100.000. Έπρεπε, όμως —τόνιζε— να παρθούν μέτρα γιατί ακόμα και οι επίσημες τούρκικες αρχές φέρναν εμπόδια και σε ορισμένες περιπτώσεις χρειάστηκε να επέμβη ο ίδιος για ν' αφήσουν τους πρόσφυγες να ξεμπαρκάρουν.

Σε μια δεύτερη εμπιστευτική του έκθεση προς τον αρχηγό της ελληνικής μοίρας θωρηκτών —3 Ιουνίου 1919— έδινε μια γενικώτερη εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε στα παράλια και την ενδοχώρα:

«Εις τας παραλίους πόλεις, έγραφε, Τραπεζούντα, Ορδού, Κερασούντα, Οινόην, Σαμψούντα κτλ. υπάρχει αρκετή οπωσδήποτε ασφάλεια και η ζωή των Ελλήνων είναι ανεκτή. Ιδίως όπου υπάρχουν αντιπρόσωποι των συμμάχων, οι Έλληνες έχουν προς ποιον να αποταθούν, αι δε τουρκικαί αρχαί φοβούνται να εκτεθούν ενώπιον αυτών. Εις την ύπαιθρον όμως χώραν δεν υπάρχει ασφάλεια. Συμμορίαι τουρκικαί λυμαίνονται τα χωρία, κακοποιούσαι τους πληθυσμούς. Τελευταίως απέναντι της δράσεως των τουρκικών συμμοριών ήρχισε κάποια οργάνωσις των Ελλήνων προς άμυναν. Εν Τραπεζούντι ο εξοπλισμός των Ελλήνων χωρικών και η οργάνωσις σωμάτων προς άμυναν της υπαίθρου χώρας τώρα μόλις αρχίζει να λαμβάνη χώραν. Επί του σημείου τούτου οι κάτοικοι της Τραπεζούντος αναμένουσι την έμμεσον βοήθειαν εκ μέρους της ελληνικής κυβερνήσεως. Εν Σαμψούντι η οργάνωσις ελληνικών σωμάτων προς ασφάλειαν έχει λάβει σοβαροτέραν μορφήν. Περί τας δύο χιλιάδας άνδρες ωπλισμένοι περιφέρονται κατά σώματα εις την ύπαιθρον χώραν προς επιβολήν της ασφαλείας.

»Η μεγαλυτέρα δράσις των τουρκικών συμμοριών σημειώνεται εις την περιφέρειαν Σαμψούντος. Εις την πόλιν της Σαμψούντος υπάρχει και τμήμα αγγλικού στρατού —Ινδοί με Άγγλους αξιωματικούς— υπάρχουν επίσης και αντιπρόσωποι των συμμάχων. Παρ' όλα

ταύτα προ τεσσάρων ημερών εις ολίγην απόστασιν έξωθεν της πόλεως τουρκική συμμορία συνέλαβε αγγλικόν απόσπασμα συνοδεύον πρόσφυγας Αρμενίους μετά δύο Άγγλων αξιωματικών και αφώπλισεν αυτούς αφαιρέσασα συγχρόνως και τα χρήματά των.

»...Εις Κερασούντα επληροφορήθην θετικώς ότι μέχρις εσχάτων υπήρχε αρκετή ασφάλεια εις την πόλιν και τα περίχωρα. Τας τελευταίας, όμως, αυτάς ημέρας γίνεται συστηματική οργάνωσις σωμάτων, τρόπον τινά στρατιωτικών, υπό την οδηγίαν αξιωματικών κομιτατικών, σκοπούσα την άμυναν εν περιπτώσει αποβιβάσεως στρατού προς κατοχήν. Η οργάνωσις αύτη διευθύνεται εκ Κωνσταντινουπόλεως, λαμβάνει δε χώραν υπό τα όμματα των διοικητικών υπαλλήλων του τόπου. Τα καταρτιζόμενα ως άνω σώματα ευρίσκονται υπό την αρχηγίαν ενός γνωστού Οσμάν αγά... Θα ήτο ευκταίον εάν ελάμβανε χώραν η άμεσος και πραγματική κατοχή δια συμμαχικού στρατού. Μόνον ούτω θα ήτο βέβαιος τις ότι θα απέφευγε εις το μέλλον ενδεχομένας σφαγάς και βιαιότητας εκ της εκρήξεως του τουρκικού φανατισμού. Υπάρχει ευρεία οργάνωσις προς υποδαύλισιν αυτού. Παρ' όλας τας δηλώσεις των Τούρκων περί αποστρατεύσεως και παραδόσεως των όπλων, περιφέρονται ανά τας πόλεις του Πόντου εκατοντάδες αξιωματικών κομιτατικών είτε εν ενεργεία είτε εκτός υπηρεσίας, οι οποίοι ασχολούνται εις το να εξάπτουν το μίσος κατά των Χριστιανών και των συμμάχων δυνάμεων, είναι δε έτοιμοι, εις την κατάλληλον περίστασιν, να υποδαυλίσουν την διατάραξιν της τάξεως.

»Αι τουρκικαί αρχαί ή δεν θέλουν ή είναι ανίσχυροι να περιορίσουν αυτό. Εν Τραπεζούντι, κατόπιν της γνωστής δολοφονίας Έλληνος πολίτου παρά Τούρκου στρατιώτου, κατά το προς τιμήν ημών διδόμενον γεύμα, οι αντιπρόσωποι των δυνάμεων απήτησαν την εντός 8 ημερών καταδίκην και εκτέλεσιν του ενόχου. Έκτοτε παρήλθον σχεδόν 50 ημέραι, καθ' εβδομάδα γίνεται η δίκη του, την οποίαν παρακολουθούν πολυάριθμοι αξιωματικοί κομιτατικοί, εκάστοτε δε η δίκη αναβάλλεται. Η κωμωδία αυτή εξακολουθεί, παρά την αγανάκτησιν των αντιπροσώπων των συμμάχων... Ως πρόχειρον μέτρον δια την ενθάρρυνσιν των ελληνικών πληθυσμών του Πόντου και τον περιορισμόν των Τούρκων, νομίζω απαραίτητον την επίσκεψιν ανά βραχέα χρονικά διαστήματα ελληνικών πολεμικών πλοίων. Αυτήν την παράκλησιν μοι έκαμαν και οι Έλληνες εκεί χάριν της ασφαλείας και της ησυχίας των. Η ψυχολογία δε των Τούρκων, ως έλαβον αφορμήν να συμπεράνω, απαιτεί την δια της παρουσίας πολεμικών σκαφών αντίληψιν της πραγματικότητος, η οποία θα συντελέση εις την κατάπτωσιν των πολεμικών ορμών των, διότι είναι έμφυτος εις τον χαρακτήρα των ο σεβασμός προς την δύναμιν».

Λίγοι μονάχα μήνες χρειάστηκαν για να χειροτερέψη η κατάσταση. Η χαλαρή αντίδραση των Συμμάχων και η μεταλλαγή των κομιτατικών σε Κεμαλικούς άνοιγε πάλι καινούργια κεφάλαια στο μαρτύριο του Πόντου. Η τραγωδία θα φτάση στο κορύφωμά της τα χρόνια 1920, 1921 και 1922. Παράλληλα θα γράφωνται οι τιμημένες σελίδες του έπους των Ποντιακών βουνών.

Η ΥΑΙΝΑ ΤΗΣ ΚΕΡΑΣΟΥΝΤΑΣ

Όσοι εγκληματίες του Κομιτάτου των Νεοτούρκων είχαν εξαφανιστή μετά την ανακωχή, ξεθάρρευαν τώρα και τρέχαν με το μέρος του Κεμάλ. Έτσι, οι πιο διαβόητοι σφαγιαστές του Ελληνισμού ξαναγύριζαν στα πόστα τους, αφού παίρναν τις οδηγίες τους για την καλύτερη οργάνωσή τους κατά τόπους. Απ' τους πρώτους τάχτηκε με το κίνημα και ο Τοπάλ Οσμάν, πήρε καινούργιες εξουσίες από τον αρχηγό του, γύρισε στην Κερασούντα και νάτος πάλι δήμαρχος στη δυστυχισμένη πόλη, όπου ετοιμάστηκε γρήγορα για την καινούργια περίοδο της δράσης του, που θα ξεπερνούσε πολύ σε φρίκη και σε βαρβαρότητα την πρώτη. Ανασύνταξε την ορδή του απ' όλα τα καθάρματα και τ' αποβράσματα— δείχνοντας την προτίμησή του στους πιο αιμοβόρους Τουρκολαζούς — κι έφτιαξε μια δύναμη από 800 - 1.000 τσέτες, καλά εφοδιασμένους, άρτια οπλισμένους, με τα έξοδά τους πληρωμένα απ' τα ίδια τα θύματά τους. Ο διαβόητος κουτσός της Κερασούντας υποχρέωνε τους Ρωμιούς να πληρώνουν εισφορά από 500-600 λίρες τούρκικες, για την... «σωτηρία του έθνους»!

Την καινούργια δράση του ο Τοπάλ Οσμάν την άρχισε με έργα... εκπολιτιστικά. Γεμάτος από φθόνο και μίσος για την φήμη και την μνήμη του παλιού εκείνου Έλληνα δημάρχου, καπτάν - Γιώργη Κωνσταντινίδη πασά, κατάστρεψε πρώτα - πρώτα το μνημείο του κι ύστερα άρχισε ν' ανοίγη δρόμους στην Κερασούντα, ρίχνοντας τα σπίτια των Ρωμιών. Για την δουλειά αυτή χρησιμοποιούσε ένα «εργατικό τάγμα» απ' τους πιο γνωστούς Έλληνες της Κερασούντας, εμπόρους, επιστήμονες, νοικοκυρέους, που οι τσετέδες για να γελοιοποιούν τους κόβαν το μισό μουστάκι. Κι επειδή εκείνοι αντιδρούσαν, φυσικά, στους εξευτελισμούς, κάθε τόσο τραβούσαν δυο - τρεις για το τουφέκι και τους συμπλήρωναν μ' άλλους.

Αλλά σύγχρονα ο Τοπάλ Οσμάν, έχοντας φτιάξει ένα κατάλογο προγραφών, άρχισε την εξόντωση των πιο διαλεχτών Ελλήνων, μ' όλο τον κυνισμό, την άνεση και την μανία ενός άγριου θηρίου. Είχε υπ' όψη του τις εκδηλώσεις κατά την υποδοχή της αποστολής του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, τον Απρίλη του 1919, και τώρα έτριβε τα χέρια του, γιατί τόσο γρήγορα είχε φτάσει η ώρα της εκδίκησης.

Υπήρχαν φωτογραφίες απ' τις υποδοχές εκείνες κι οι Τούρκοι άλλωστε της πόλης πρόθυμα δίναν όλες τις πληροφορίες για την συμπλήρωση του καταλόγου. Ο δικηγόρος Παντελής Ερμείδης δεν ήταν εκείνος που είχε βγάλει λόγο στην ελληνική αποστολή την πρώτη μέρα της υποδοχής και της δοξολογίας; Πήγαν οι τσέτες και τον πήραν απ' το σπίτι του κι ο θάνατός του στάθηκε μαρτυρικός. Πρώτα του κόψανε τη γλώσσα κι ύστερα τον κομμάτιασαν. Ευθύς αμέσως έψαξαν εκείνον που είχε σηκώσει την ελληνική σημαία στο σχολείο. Ήταν ο Γεώργιος Βαλαβάνης, θείος του συγγραφέα της «Σύγχρονης Ιστορίας του Πόντου». Τον άρπαξαν κι αυτόν, του κόψανε τα δάχτυλα, τον βασάνισαν κι ύστερα τον σκότωσαν. Τις ίδιες μέρες πιάσαν, βασάνισαν και σκότωσαν τον Γεώργιο Καλογερόπουλο, που ήταν πρόεδρος της Επιτροπής για την περίθαλψη των προσφύγων.

Ανεξάντλητο εξακολουθεί το μαρτυρολόγιο των Ελλήνων της δυστυχισμένης πόλης. Μεταφέρω μερικές γραμμές απ' το βιβλίο του Ιωάν. Παπαδόπουλου «Σελίδες από την ιστορίαν της Κερασούντος και τα τερατουργήματα του αιμοσταγούς Τοπάλ Οσμάν». «Ο Αριστείδης Δεληκάρης, έμπορος φουντουκιών, εξετελέσθη δι' απαγχονισμού εντός της Δημαρχίας. Ο Ιωάν. Σεϊτανίδης, μεγαλέμπορος και μεγαλοκτηματίας, ο οποίος, εξαπατηθείς από ένα φίλον του Τούρκον ότι θα τον φυγαδέψει, παρεδόθη παρ' αυτού εις το απόσπασμα των τσετέδων, οι οποίοι τον εξετέλεσαν. Ο Ιωάννης Νασούφης, έμπορος, και ο Γεώργιος Κωσταρεΐζογλου, τραπεζιτικός υπάλληλος, συνελήφθησαν ταυτοχρόνως και οδηγήθησαν

εις την Αρμενικήν εκκλησίαν, που ήτο τόπος συγκεντρώσεως προσφύγων, και εκεί, καθ' ην ώραν εκοιμώντο τους εξετέλεσαν, συντρίψαντες τας κεφαλάς των δια σφύρας. Ο Παντελής Σπαθόπουλος, εξαγωγεύς φουντουκιών, μετά το κόψιμον του μύστακος και τους εξευτελισμούς, εξετελέσθη εντός του Δημαρχείου. Ο Γεώργιος Σταθόπουλος, έμπορος και αδελφός του ανωτέρω, εκλήθη με άλλους δύο από το Άργανα Ματέν, όπου ήσαν εξόριστοι και, μόλις παρουσιάσθησαν εις το Δημαρχείον, εξετελέσθησαν δια στραγγαλισμού. Ο Ιωάν. Δεληγιώργης, μεγαλέμπορος και τραπεζίτης, μαζί με τον Ιωάν. Ασβεστόπουλον και άλλους τινάς, καθ' ον χρόνον οδηγούντο εις την εξορίαν εξετελέσθησαν καθ' οδόν. Ο καπτάν Γιορδάνης Σουρμελής εξετελέσθη κατά τον ίδιον ως άνω τρόπον. Ο Γεώργιος Κακουλίδης συνελήφθη, οδηγήθη εις το Δημαρχείον, όπου και εστραγγαλίσθη».

Δεν γινόντουσαν καθόλου στα κρυφά οι φόνοι αυτοί, αλλά τις περισσότερες φορές στο φως της ημέρας, μπροστά στα μάτια του κόσμου, μέσα στην ίδια την Δημαρχία. Εκεί ήταν στρωμένος ο Τοπάλ Οσμάν —στο δημαρχιακό γραφείο— απ' όπου ήθελε να χαρεί την αγωνία του θανάτου, κι ύστερα το τελευταίο βογγητό των θυμάτων, που στραγγάλιζαν ή μαχαίρωναν οι τσέτες.

Μεσημεριάτικα πήραν τον δικηγόρο Χαρ. Ελευθεριάδη απ' την Οθωμανική Τράπεζα —ήταν νομικός της σύμβουλος— και τον πέρασαν απ' το κέντρο της πόλης, ενώ ο κόσμος, βλέποντας, έκλαιε τον ζωντανό νεκρό, γιατί ήξερε που τον πήγαιναν. Αναστατώθηκαν οι δικοί του, έτρεξε κι ο διευθυντής της Τράπεζας για να προλάβει το κακό, αλλά όταν έφτασε όλα είχαν τελειώσει. Ευχαριστημένος στεκόταν στην πόρτα της Δημαρχίας ο Τοπάλ Οσμάν, κάπνιζε το τσιγάρο του κι οργίστηκε που του χαλούσαν την ησυχία.

—Άντε πήγαινε, είπε στον διευθυντή, και κοίταζε την δουλειά σου εσύ. Μην ανακατεύεσαι στις δικές μου τις δουλειές!...

Ο σκοτωμός, όμως, η απλή δολοφονία, φέρναν πλήξη στην ύαινα, βαριόταν την μονοτονία, γι' αυτό κι αναζητούσε όλο και νέους τρόπους για ν' ανανεώνει τις τέρψεις του: «... Έτερος μάρτυς, αναφέρει ο Παπαδόπουλος, υπήρξε ο μεγαλέμπορος φουντουκιών και μεγαλοκτηματίας Μιχαήλ Μαυρίδης, όστις, ενώ αμέριμνος ειργάζετο εις το γραφείο του συνελήφθη βιαίως και αφού ετοποθετήθη μέσα εις ένα βαρέλι λαδιού, τας εσωτερικάς πλευράς του οποίου εγέμισαν προηγουμένως με καρφοβελόνας και το εσκέπασαν με το καπάκι του ερμητικά, ήρχισαν κατόπιν να το κατρακυλούν και όταν έφθασαν εις την παραλίαν, επέταξαν το βαρέλι εις την θάλασσαν».

Ακόμα και της πιο τραγικής κωμωδίας έκανε χρήση ο Τοπάλ Οσμάν, έτσι όπως θα μπορούσε να την νοιώθει ένα άγριο θηρίο για να γελάσει: Χτύποι στην πόρτα του γνωστού γιατρού της Κερασούντας Θωμαΐδη. Ανοίγει ο γιατρός, βλέπει τους τσέτες και χλωμιάζει:

—Ντοκτόρ εφέντη, του λένε, μη φοβάσαι, δεν ήλθαμε για κακό.

Ρωτά ο Έλληνας γιατρός τι θέλουν, σίγουρος ότι δεν ήλθαν για καλό. Εκείνοι, όμως, παίρνουν ύφος ταπεινό και του λένε ότι έχουν την ανάγκη του για κάποιον δικό τους, που είναι άρρωστος βαρειά κι επειδή τον εκτιμούν πολύ, μόνο στα δικά του φώτα εμπιστεύονται. Χωρίς νάχει πεισθεί ο γιατρός τους λέει να πάρουν μαζί και τον Τούρκο συνάδελφό του Σαμπάν εφένδη, ώστε, αν χρειαζόταν, νάλεγε κι αυτός την γνώμη του. Καμιά αντίρρηση οι Τούρκοι. Ξεκινάνε με τον Έλληνα γιατρό, παίρνουν μαζί και τον Σαμπάν εφένδη και τραβούν προς τον τούρκικο μαχαλά, όπου ήταν το σπίτι του αρρώστου. Χτυπούν την πόρτα, μπαίνουν.

—Πέρασε, ντοκτόρ εφέντη! Αμάν σώσε τον άρρωστό μας!

Σ' ένα κρεβάτι ήταν ξαπλωμένος ο άρρωστος. Ζύγωσε ο Έλληνας γιατρός να δει, ακολουθούσε κι ο Τούρκος από πίσω, οπότε ο «άρρωστος» βγάζει το πιστόλι κάτω από το πάπλωμα και ρίχνει. Κατάστηθα πήραν οι σφαίρες τον Θωμαίδη κι έπεσε, ενώ ο Τούρκος τρομαγμένος τόβαλε στα πόδια.

Θα γέλασε πολύ η ύαινα με τούτη την ωραία κωμική σκηνή και θα ευχαριστήθηκε πιο πολύ ακόμα όταν έμαθε ότι μ' ένα σμπάρο ξεπάστρεψε δυο τρυγόνια. Γιατί ο πατέρας του Έλληνα γιατρού που ανησύχησε επειδή αργούσε να γυρίσει ο γιος του, πήγε να δει τι έγινε και βρήκε στο ίδιο σπίτι τον ίδιο θάνατο όπως κι ο γιος του.

Ανάμεσα στους νέους της Κερασούντας βρισκόταν κι ένας άντρας λεβεντόκορμος, που έδειχνε ν' αψηφά τους Τούρκους — Σάββας Ατματζίδης τ' όνομά του— από καιρό τον είχαν βάλει κι αυτόν στο μάτι. Αφήνω τους συμπατριώτες του Βαλαβάνη και Βιολάκη να μιλήσουν για την δραματική εξόντωσή του: «... Σπαρακτικωτάτη, γράφουν, απέβη η δολοφονία του Σάββα Ατματζίδου. Ολόκληρος αγέλη δολοφόνων επολιόρκησεν εν πλήρει ημέρα το κεντρικόν κατάστημα του Κ. Ατματζίδου, πατρός του θύματος, ζητούσα να συλλάβει τον νέον. Το θύμα αντέστη γενναίως. Εν τω μεταξύ, η ατυχής οικογένεια του Ατματζίδου ειδοποιηθείσα έφθασεν εκ της οικίας της και μετά γοερών κραυγών παρενετέθη μεταξύ του θύματος και των φονέων, περιελισσομένη εκ περιτροπής οτέ μεν τον μελλοθάνατον, οτέ δε τους στυγερούς δολοφόνους. Ο νέος απήχθη, επί τέλους, εν μέσω των ολοφυρμών των οικείων του εις τον τόπον του μαρτυρίου. Εν τω μεταξύ Τούρκοι και Έλληνες συνεκεντρώθησαν πέριξ του καταστήματος του Ατματζίδου και εδημιουργήθη μέγας θόρυβος. Οι Τούρκοι έτριζαν τους οδόντας βλέποντες την αντίστασιν του νέου και παρώρμων τους δολοφόνους, ενώ οι Έλληνες, άνδρες και γυναίκες, εν μέσω σπαρακτικών οδυρμών, συνώδευαν αθελήτως τον ζωντανόν νεκρόν δια της αγοράς εις τον στρατώνα. Τα παράθυρα των πέριξ χριστιανικών και τουρκικών οικιών ήσαν πλήρη περιέργων, εξ ων οι πλείστοι ώκτειραν τον απαγόμενον προς βεβαίαν σφαγήν ευσταλή νέον. Εν μέσω απεριγράπτου συγχύσεως και απειροπληθούς κόσμου, αδιακόπτως πλήττοντες δια των ακτηρίδων των όπλων των οι δήμιοι, τον έσυραν μέχρι της κεντρικής θύρας του στρατώνος, ενώ άλλοι εστράφησαν προς τον παρακολουθούντα λαόν, τον οποίον κτυπώντες δεξιά και αριστερά εφρόντιζον να διαλύσουν. Αλλ' η περιέργεια είναι κάποτε επικρατεστέρα του φόβου. Το πλήθος παρηκολούθει πανταχόθεν την σκηνήν και έβλεπε μετά τρόμου τας προπαρασκευάς των κακούργων δια την άφευκτον σφαγήν. Αι κραυγαί του θύματος, αγωνιζομένου εναντίον 20 περίπου δολοφόνων, ήσαν φρικαλέαι. Μετά κρατερόν αγώνα εντός της ισογείου φυλακής του στρατώνος οι βδελυροί δολοφόνοι εξήλθον εις την βρύσιν, η οποία ευρίσκεται εις τον περίβολον του στρατώνος και έπλυναν τας καθημαγμένας χείρας των ενώπιον του καταπλήκτου κόσμου».

Οι σποραδικές, όμως, εκτελέσεις δεν ήσαν αρκετές για να σβήσουν τη δίψα του Τοπάλ Οσμάν. Ήθελε κάτι πιο γενικό, πιο χορταστικό, μια γενική σφαγή του Ιλληνισμού της Κερασούντας και γι' αυτό ένα απόγεμα εξαπέλυσε τους τσέτες μέσα στην πόλη και μάζεψαν όλους τους άντρες πάνω από 15 χρόνων. Η παρέμβαση όμως του αντικεμαλικού Κιατίπ Αχμέτ ματαίωσε τα σχέδιά του κι έσωσε τους μελλοθάνατους.

Αγριεμένος ο αγάς γι' αυτό και βλέποντας ότι υπήρχαν ακόμα Τούρκοι που λυπόντουσαν ή συμπαθούσαν τους Ρωμιούς, αποφάσισε να βρει κάποιο τρόπο ν' ανάψει τα αίματα, ώστε να μη συναντά εμπόδια απ' τους ίδιους τους ομόφυλους. Και βρήκε. Ήταν μια έμπνευση

σατανική και σύμφωνη με το σύστημα που ακολουθούσαν παντού οι Τούρκοι όταν ήθελαν ν' αρχίσουν τις σφαγές.

Τις σχετικές πληροφορίες μας τις δίνει στο βιβλίο του ο Ιωάν. Παπαδόπουλος, που βρέθηκε υποχρεωμένος να παρακολουθήσει από κοντά την προετοιμασία του σχεδίου. Σαν μουσικός που ήταν, αποτελούσε μέλος της μπάντας που είχε φτιάξει ο διαβόητος αγάς, από 13 Έλληνες και 3 Τούρκους. Η μπάντα αυτή διασκέδαζε αλλά και παρακολουθούσε όλες τις «εκστρατείες» του Τοπάλ Οσμάν για να κατασφαγεί στο τέλος απ' τον αιμοβόρο αφέντη της. Ο μόνος που ξέφυγε τον θάνατο —κάτω από μυθιστορηματικές συνθήκες— ήταν ο συγγραφέας του βιβλίου, που χάραξε αργότερα με κάθε λεπτομέρεια τα φοβερά περιστατικά της τραγικής θητείας του.

Μια «πατριωτική» θεατρική παράσταση ήταν το σχέδιο που σοφίστηκε ο Τοπάλ Οσμάν, κι αυτής της παράστασης τις πρόβες παρακολούθησε ο άνθρωπος που μας ιστορεί τα γεγονότα, σαν μέλος της ορχήστρας που θα συνόδευε το έργο. Το θεατρικό εκείνο κατασκεύασμα είχε γραφεί ειδικά για την περίσταση κι είχε για θέμα του την κατάληψη της Σμύρνης απ' τον ελληνικό στρατό. Εμπρηστικό στην κάθε του γραμμή, άρχιζε με μια μυστική σύσκεψη των Ελλήνων, όπου εμφανιζόταν ο μητροπολίτης Χρυσόστομος κι οι πρόκριτοι της Σμύρνης, που συζητούσαν επί σκηνής πώς θα κατασφάζανε τους Τούρκους μόλις θ' αποβιβαζόταν ο ελληνικός στρατός. Οι Τούρκοι φαινόντουσαν τρομοκρατημένοι κι απελπισμένοι.

Στην επόμενη σκηνή γινόταν η απόβαση κι ενώ από ένα μιναρέ ακουγόταν η φωνή του μουεζίνη, οι Έλληνες στρατιώτες ορμούσαν επάνω στους Τούρκους, τους κατάσφαζαν κι ύστερα άρχιζαν τις κλεψιές και τις λεηλασίες. Στις παρακάτω πράξεις εμφανιζόντουσαν οι Σμυρνιοί διψώντας αίμα —ο συγγραφέας τους είχε φτιάξει με πρότυπο τους τσέτες του Τοπάλ Οσμάν— μάζευαν στην πλατεία της πόλης όλους τους Τούρκους πρόκριτους κι αξιωματικούς, τους ξήλωναν τα γαλόνια και τους εξευτέλιζαν μ' όλους τους τρόπους. Μόνο ένας λοχαγός εμφανιζόταν ν' αντιστέκεται, αλλά οι Έλληνες τον θανατώναν αμέσως με την ξιφολόγχη κι εκείνος πέφτοντας φώναζε ηρωικά:

—Γιασασίν βατάν, γιασασίν Τουρκ μιλετί!

«Ζήτω η πατρίς, ζήτω το τούρκικο έθνος». Ανάλογες ήταν κι όλες οι άλλες σκηνές του έργου, που στο τέλος έδειχνε τους τσέτες επάνω στο βουνό να ορκίζουνται εκδίκηση κατά των άτιμων γκιαούρηδων.

Με τέτοια αισχρή παραποίηση των γεγονότων φαντάζεται εύκολα κανένας πόσο θ' άναβε ο φυλετικός φανατισμός και το μίσος του πρωτόγονου τούρκικου λαού, και τι θα επακολουθούσε. Ευτυχώς, όμως, ούτε η παράσταση πρόλαβε να δοθεί, ούτε και να πραγματοποιηθεί ο σκοπός για τον οποίον οργανώθηκε. Μια επείγουσα τηλεγραφική διαταγή του Κεμάλ καλούσε τον Τοπάλ Οσμάν να μαζέψει αμέσως όση δύναμη είχε και να τρέξει για να βοηθήσει στην καταστολή της επανάστασης των Κούρδων.

Έτσι παράτησε για την ώρα τους Ρωμιούς και μάζεψε τους άντρες του, που αποτελούσαν το «ένδοξον ενενηκοστόν τέταρτον ανεξάρτητον σύνταγμα «Κεραυνός», με αρχηγό τον... Ταμερλάνο τους —«μπιζίμ Τεμερλίγκ» έλεγαν τον Οσμάν αγά οι τσέτες του. Διέταξε να παρουσιαστούν κι οι Έλληνες μουσικοί που αποτελούσανε την μπάντα. κι ο ήρωας ξεκίνησε για τη μεγάλη εκστρατεία.

«Πλήθος κόσμου, σημειώνει ο Έλληνας μουσικός, είχε συγκεντρωθή δια να αποχαιρετήση τον αγάν και να του ευχηθή όπως κατατροπώση τους εχθρούς της πατρίδος και να τους μεταφέρη δεμένους εις Κερασούντα. Υπό τας επευφημίας και τους πυροβολισμούς που ηλούοντο εις όλην την πόλιν ο νέος «Ταμερλάνος» έφιππος επί αραβικού ίππου, φέρων καλπάκι επί κεφαλής, στρατιωτικήν χλαίνην εις τους ώμους και το απαραίτητον μαστίγιον ανά χείρας, με τους ακολουθούντας αυτόν 40 εφίππους οπλισμένους ως αστακούς, την παιανίζουσαν το εμβατήριον μουσικήν και τους κατά λόχους και τετράδας συντεταγμένους ληστοσυμμορίτας του, έδωσε το σύνθημα της εκκινήσεως την 21 Φεβρουαρίου 1921.

»Την μεγάλην αυτήν εκστρατείαν, την οποίαν παρηκολούθησα καθ' όλην την διάρκειαν αυτής μέχρι της ημέρας που ως εκ θαύματος διεσώθην, θα προσπαθήσω να εξιστορήσω αντικειμενικώς και χωρίς υπερβολάς, με όλας τας λεηλασίας, βιαιοπραγίας, σφαγάς γυναικοπαίδων, βιασμούς υπάνδρων γυναικών και νεανίδων και άλλας φρικαλεότητας αι οποίαι διεπράχθησαν από το ληστοσυμμοριτικόν τάγμα του αιμοβόρου Τοπάλ Οσμάν αγά εις διάφορα μέρη από τα οποία επέρασε και που είδα με δακρυσμένα μάτια και συντετριμμένη καρδιά».

Απ' τις περιγραφές του συγγραφέα και αυτόπτη μάρτυρα θα μεταφέρω μόνο λιγοστά αποσπάσματα, αρκετά ωστόσο για να δώσουν μια ιδέα του είδους των κατορθωμάτων της ορδής, παραλείποντας τις κτηνωδίες σε βάρος των Κούρδων και σταματώντας μόνο σε όσα αφορούν τους Έλληνες.

Παρά το άγριο κυνήγι στα βουνά και τον αφανισμό των κουρδικών χωριών, η εκστρατεία έμεινε χωρίς αποτέλεσμα και ο Τοπαλ Οσμάν άλλαξε πορεία. Αλλά ας ακούσουμε τον ίδιο τον αφηγητή:

«... Την 2αν Απριλίου 1921, όταν έδωσε το σύνθημα της οπισθοχωρήσεως, διέταξε τους τσέτες να εκτελέσουν τους 5 Έλληνας τους οποίους είχε παραλάβει από το Ρεφαγιέ δια να μεταφέρουν πυρομαχικά. Μετά την πράξιν αυτήν μας φώναξε και μας είπε ειρωνικά:

»—Ε, βρε οργανοπαίκτες, τώρα θα πάμε στους δικούς σας 400 Σανταίους επαναστάτας, δια τους οποίους βράζει συσσίτιον...

Μόλις περάσαμε, όμως, εις την απέναντι όχθην του Ευφράτη ποταμού, με επείγον τηλεγράφημα ο Κεμάλ διέταξε τον σφαγέα και διώκτην των Χριστιανών να βαδίση εναντίον των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων της περιφερείας Σαμψούντος (Αμισού), τα οποία έκαμναν θραύσιν εις εκείνα τα μέρη. Μετά διήμερον πορείαν δια μέσου των καταρημαγμένων αρμενικών χωρίων, την 5ην Απριλίου εφθάσαμεν εις Σου Σεχίρ, όπου μεταξύ πολλών Ελλήνων κατεκρεούργησαν και τον παπα - Αναστάσιον, λόγω της εθνικής του δράσεως. Την επομένην, ακολουθούντες τον ρουν του Λύκου ποταμού, περνάμε την γέφυραν και κατά τας εσπερινάς ώρας φθάνομεν εις Κοϊλά Χισάρ. Κατά την εκεί διανυκτέρευσιν εξετελέσθησαν όλοι οι Έλληνες κάτοικοι που έζων εις αυτήν.

...Εις το Νικσάρ (Νεοκαισάρειαν) οι τσέτες μετέφεραν όλους τους Έλληνας έξω από την πόλιν και τους εξετέλεσαν με ομαδικά πυρά. Την 10ην Απριλίου εξεκινήσαμε και μετά πορείαν 7 περίπου ωρών εφθάσαμε εις την ωραίαν κωμόπολιν Έρπαα, που κατωκείτο από Έλληνας και Τούρκους. Οι τελευταίοι ειδοποιήθησαν τηλεφωνικώς από τον Τοπάλ Οσμάν να συγκεντρώσουν τους Έλληνας εις πανδοχεία και καφενεία υπό αυστηράν επιτήρησιν. Εκεί οι μεν τσέτες κατηυλίσθησαν εις διαφόρους κενάς οικίας των Χριστιανών δια να τας λεηλατήσουν, ο δε Τοπάλ Οσμάν με το επιτελείον του κατέλυσε εις το αρχοντικό του πλουσίου Έλληνος Αναστάς αγά, προέδρου της ελληνικής κοινότητος.

Τας πρωινάς ώρας της επομένης, καθ' ην ώραν επαιάνιζεν η μουσική εις το προαύλιον της οικίας του Αναστάς αγά, από την ταράτσαν της οποίας ο αιμοσταγής αρχηγός με τους επιτελείς του μας παρηκολούθουν χαριεντιζόμενοι δια τα ανδραγαθήματά των, ηκούσθησαν οιμωγαί και κλαυθμοί από το εσωτερικόν της οικίας, την ώραν που κατεκρεουργείτο αγρίως η οικογένεια του Αναστάς αγά. Η συγκίνησις την οποίαν εδοκιμάσαμεν την στιγμήν αυτήν ήτο τόσον μεγάλη, ώστε κατήντησε να παραλύσουν τα δάκτυλά μας και να αρχίση μία παραφωνία, μέχρις οτου εσταματήσαμε και φύγαμε κατασυντετριμμένοι.

Κατά τας βραδυνάς ώρας της ιδίας ημέρας αποσπάσματα τσετέδων ωδήγησαν τους μελλοθανάτους Έλληνας, που ήσαν ήδη συγκεντρωμένοι, εις απόμερον μέρος, όπου τους εξετέλεσαν και τους παρέχωσαν εις ομαδικόν τάφον. Την 18ην Απριλίου εξεκινήσαμε και όταν εφθάσαμε εις ένα τούρκικο χωριό, κείμενον κοντά εις το Τσετζλέ - Πογαζή, οι κάτοικοι αυτού συνέστησαν εις τον Τοπάλ Οσμάν να μη περάση από το μέρος εκείνο, όπου είχε τα λημέρια του ο από το Έρπαα καταγόμενος Κοτσά Αναστάς με τα καλώς εξωπλισμένα παλληκάρια του, διότι υπήρχε κίνδυνος να πάθη μεγάλην συμφοράν. Ο Τοπάλ Οσμάν εταράχθη μόλις άκουσε το όνομά του και παρ' όλον ότι είχε μανίαν να εξοντώση ένα τέτοιον αντίπαλον, την τελευταίαν στιγμήν εδειλίασε και παρέκαμψε τα λημέρια του Κοτσά Αναστάς.

Όταν εφθάσαμε εις την κορυφήν ενός βουνού όπου ήτο το ελληνικόν χωρίον Κηρκ - Χαρμάν διέταξε αμέσως τους δημίους του να καταστρέψουν αυτό μαζί με τους κατοίκους του εις αντίποινα δια την αποτυχίαν του κατά των Ελλήνων ανταρτών. Οι αιμοχαρείς εκτελεσταί συνεκέντρωσαν αμέσως όσα γυναικόπαιδα και γέροντας παρέμειναν εκεί εις διάφορα μεγάλα σπίτια και ακολούθως παρέδωσαν αυτά εις τας φλόγας. Κατά την ώραν που η πυρκαϊά έπαιρνε διαστάσεις ήρχισαν ν' ακούωνται οι γοεροί κλαυθμοί και οδυρμοί των δυστυχισμένων αθώων πλασμάτων, που εζήτουν έλεος και οίκτον, αλλ' εις μάτην. Οι εκτελεσταί όχι μόνον εκώφευον εις τας εκκλήσεις των καιομένων, αλλά και εσκότωναν τις μάννες που αλλόφρονες έτρεχον εις τα παράθυρα με τα μωρά των δια να τα πετάξουν έξω, ελπίζουσαι ότι θα τα διασώσουν.

Την 29ην Απριλίου εφθάσαμεν εις το τουρκικόν χωρίον Ασαρτζήκ που έκειτο εις τους πρόποδες του όρους Αγιού Τεπέ της Σαμψούντος. Εκεί επληροφορήθημεν ότι ελληνικά ανταρτικά σώματα, που ευρίσκοντο εις τα πέριξ βουνά, κατέβαιναν εις το χωριό και επρομηθεύοντο τρόφιμα. Οι Τούρκοι του χωριού παρεκάλεσαν τον αγάν να μη πειράξη τους Έλληνας και τα ελληνικά χωριά διότι τελευταίοι αυτοί θα επλήρωναν την νύφην. Ο αγάς μόλις τους άκουσε εξηγριώθη και άρχισε να δέρνη αλύπητα τους προύχοντες του χωριού και να τους αποκαλή εχθρούς και προδότας της πατρίδος των...».

Σ' όλο αυτό το διάστημα και πολλές ακόμα μέρες που ακολούθησαν, δεν έγινε καμιά σοβαρή συνάντηση με τους Έλληνες αντάρτες, τους οποίους δήθεν κυνηγούσαν οι τσέτες — κι όλο απόφευγαν. Τμήματα μόνο τσετέδων —των οποίων ο αριθμός στο μεταξύ είχε φτάσει τους 3.800— συμπλεκόντουσαν εδώ κι εκεί, ενώ ο ίδιος ο Τοπάλ Οσμάν προτιμούσε πάντα τα εύκολα κατορθώματα σε βάρος των αόπλων. Στις 20 Μαΐου ειδοποιήθηκε ότι μια μεγάλη συνοδεία Ελλήνων της Σαμψούντας, που είχαν εκτοπισθεί, θα περνούσε απ' το Τσιμπίζ Χαν όπου βρισκόταν στρατοπεδευμένος. Διέταξε να τους οδηγήσουν μπροστά του και τους είπε:

—Βρε, γκιαούρηδες, εγώ ερχόμουν στην Σαμψούντα για να σας βρω και βλέπω ότι εσείς έρχεστε σε μένα. Να είστε καλά που με βγάλατε απ' τον κόπο!

Συγχρόνως διέταξε τους τσέτες του να τους τραβήξουν όλους σε μια χαράδρα, όπου και τους εξετέλεσαν: «... Επί 45 ημέρας, συνεχίζει ο Παπαδόπουλος, περιεπλανάτο ο αγάς με τους αλήτας του ανά τα βουνά, τις χαράδρες και τα λαγκάδια δια να συναντήση δήθεν αντάρτας, χωρίς ποτέ να έχη την τόλμη να πλησιάση τα πιο επικίνδυνα λημέρια των οπλαρχηγών, τα οποία εν τούτοις ήσαν γνωστά. Την 30ήν Ιουλίου 1921 κατήλθε εις την τουρκικήν κωμόπολιν Καβάκ, 54 χιλιόμετρα από την Σαμψούντα. Η κωμόπολις αυτή κατέστη πολυθρύλητος εις όλους τους Ποντίους της περιφερείας διότι εκεί εσφάγησαν ομαδικώς εκατοντάδες Ελλήνων Σαμψουντίων και Παφραίων, που ενώ εστέλλοντο ως εξόριστοι εις το εσωτερικόν της Τουρκίας, ουδέποτε έφθαναν εις τον προορισμόν των. Οι Τούρκοι κάτοικοι του χωρίου, όταν εμπήκαμε εις αυτό, μας υπεδέχθησαν με μεγάλον ενθουσιασμόν και διηγούντο την σφαγήν των αποστελλομένων εις εξορίαν Ελλήνων και εδείκνυον με υπερηφάνειαν τα χρυσά και αργυρά ωρολόγια, τα δαχτυλίδια, τις καδένες, τις σακκούλες των γεμάτες και τα διάφορα τιμαλφή που άρπαζαν από τους γκιαούρηδες...».

Προτού ξεκινήση για την Κάβζα ο Τοπάλ Οσμάν ετηλεφώνησε στις εκεί αρχές να συγκεντρώσουν όλους τους Έλληνες. Παρά τις αντιρρήσεις του καϊμακάμη μα με την άγρια επιμονή της ύαινας έγινε η συγκέντρωση και τότε: «...Είναι αδύνατον να περιγράψη κάλαμος συγγραφέως το τι συνέβη εις την πόλιν αυτήν κατά το τριήμερον διάστημα της παραμονής του αγά. Εξαγριωμένα στίφη τσετέδων και πειναλέων Τούρκων παρεβίαζαν τας θύρας των οικιών, κλαυθμοί και οδυρμοί ηκούοντο πανταχόθεν, άνδρες και γυναικόπαιδα, εσέρνοντο εις τους δρόμους και εξετελούντο, νεάνιδες εβιάζοντο, οι καμπάνες εκτυπούσαν, οικίαι παρεδίδοντο εις τας φλόγας. Τα διαπραχθέντα κακουργήματα ήσαν τοιαύτης εκτάσεως ώστε θα ωχρίουν μπροστά σ' αυτά και νύκτες ακόμη Αγίου Βαρθολομαίου».

Στις 6 Αυγούστου, τραβώντας για την Άγκυρα ο Τοπάλ Οσμάν —ύστερα από τηλεγραφική διαταγή του Κεμάλ— συναντά στο δρόμο ένα εργατικό τάγμα από 600 Έλληνες. Όταν τους είδε έκανε σαν τρελλός απ' τη χαρά του και παρά τις διαμαρτυρίες των τζανταρμάδων, μέσα σε λίγη ώρα τους κύκλωσε και τους εθέρισε όλους με πολυβόλα!

ΟΡΓΙΟΥ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Ο Κεμάλ καλούσε τον Τοπάλ Οσμάν στην Άγκυρα για να τον στείλει στο μέτωπο —καιρός ήταν να δείξει την αξιοσύνη των ανδρών του σε μάχες με στρατό κι όχι με γυναικόπαιδα. Ώσπου να φτάση, όμως, είχε πολλές φορές ακόμα την ευκαιρία να μαζέψει κι άλλες δάφνες στο είδος τούτο των κατορθωμάτων. Αλλά δεν ήταν ο μόνος που δίδαξε την Τουρκιά καίοντας τα χωριά και σφάζοντας τον άοπλο κι ανυπεράσπιστο λαό. Υπήρχαν κι άλλοι άξιοί του, οπαδοί και συνεργάτες του Κεμάλ, που εφάρμοζαν πιστά το πρόγραμμα του «μεγάλου αναμορφωτή» της Άγκυρας.

Πέρα για πέρα σ' όλη την Τουρκιά απλώθηκε ο κατατρεγμός, πολύ πιο άγριος από πρώτα. Κλείσαν οι εκκλησιές και τα σχολειά, φούντωσε ο φανατισμός, σφαζόταν και ληστευότανε ο κόσμος, ριχνόντουσαν στις φυλακές οι πρόκριτοι κι όλοι οι άντρες, απ' τα 15 κι απάνω σερνόντουσαν στο εσωτερικό της χώρας. Με ιδιαίτερη, όμως, μανία ξεσπούσαν οι Τούρκοι στις περιοχές Αμισού, Πάφρας και Αλατσάμ γιατί στα γύρω βουνά δρούσαν οι Έλληνες αντάρτες, που αγωνιζόντουσαν τον αγώνα της ζωής και του θανάτου για την τιμή της ρωμιοσύνης και την σωτηρία των γυναικοπαίδων, που κατάφευγαν σ' αυτούς, ζητώντας προστασία.

Τις πιο έγκυρες πληροφορίες για την περιοχή αυτή θα μας τις δώση ο καπνέμπορος της Πάφρας Αντώνιος Ι. Γαβριηλίδης, που είχε την τύχη να σωθή απ' τα μαρτύρια και τις εξορίες κι ύστερα κατάγραψε με κάθε λεπτομέρεια τα όσα είδε κι έπαθε ή άκουσε από άλλους αυτόπτες μάρτυρες, στο βιβλίο του «Η μαύρη συμφορά του Πόντου».

Και πρώτα - πρώτα, ο συγγραφέας μας δίνει κι αυτός μια ιδέα του τρόπου που φανάτιζαν οι Τούρκοι τον λαό τους, κάνοντας πέρα απ' τ' άλλα εκμετάλλευση στον ανώτατο βαθμό των θυμάτων που είχαν στις μάχες με τους Έλληνες αντάρτες. Όταν έξαφνα στην προκεμαλική περίοδο, πριν απ' την ανακωχή, σκοτώθηκαν 8 Τούρκοι αξιωματικοί σε μια σύγκρουση με τα παλληκάρια του οπλαρχηγού Δημήτρη Χαραλαμπίδη, μετέφεραν τους νεκρούς στην Αμισό και τους άφησαν στον αυλόγυρο της ελληνικής εκκλησίας Αγίας Τριάδας, μέσα σε φέρετρα στολισμένα με κόκκινες και πράσινες σημαίες, τυλιγμένα σε μαύρα κρέπια. Εκεί μαζεύτηκε πολύς τούρκικος όχλος κι οι ρήτορες βγάζαν λόγους φαρμακερούς, ονόμαζαν τους νεκρούς «γαζήδες» —νικητές— κι ύστερα με μεγάλη πομπή, μαύρες σημαίες και παράταξη στρατού, περιφέραν τα φέρετρα στην ελληνική και τουρκική συνοικία, ενώ ακουόντουσαν θρήνοι, φωνές και κατάρες του όχλου κατά των γκιαούρηδων:

—Καχρ ολσούν, Γιουνανληλάρ!

«Ανάθεμα στους Έλληνες».

—Τινσήζ, ιμανσίζ, γκιαουρλάρ!

«Άπιστοι και άθρησκοι».

—Τουσμανλαρίν γκιοζί κιόρ ολσούν!

«Να τυφλωθούν τα μάτια των εχθρών». Φυσικά, για τους χιλιάδες «γκιαούρηδες» που εξόντωναν πέρα για πέρα στο δοβλέτι, δεν γινόταν λόγος.

Απ' τον Γενάρη του 1921 —μας λέει ο Γαβριηλίδης— άρχισαν οι συλλήψεις μέσα στην πόλη της Αμισού: «Το μεσονύκτιον της 22ας Ιανουαρίου συνελήφθησαν εις την ιεράν μητρόπολιν ο μητροπολίτης Ζήλων ο βοηθός επίσκοπος του Αγίου Αμασείας, και όλο το προσωπικόν της μητροπόλεως. Επίσης όλοι οι επιστήμονες, ιατροί, φαρμακοποιοί, δικηγόροι, καθηγηταί, διδάσκαλοι, ανώτεροι υπάλληλοι της Οθωμανικής Τραπέζης και του Μονοπωλίου των Καπνών, τραπεζίται, καπνέμποροι και ιδιοκτήται διαφόρων καταστημάτων ή διευθυνταί επιχειρήσεων».

Τις συλλήψεις ακολούθησαν γρήγορα οι φόνοι: «Το κακούργον επιτελείον της κεμαλικής θηριωδίας ήρξατο να οργιάζη. Τα οργανα τούτου Μιράδζ, ο αστυνόμος Αράπ Γιουσούφ και πολλοί Λαζοί —ο συγγραφέας τους αναφέρει όλους— εντός της Αμισού, εις την κεντρικωτέραν οδόν της εκκλησίας και προ της οικίας του διοικητού Σεζαΐ, εν πλήρει μεσημβρία φονεύουσι τους ατυχείς Ανέστην Δζινέκογλου και Νικόλαον Καπουτανίδην (10 Μαΐου 1921), τον Ιορδ. Στεφανίδην, παντοπώλην, απέναντι του Διοικητηρίου, και τον Οινοέα Ανέστην υπάλληλον του καφενείου όπου συνεδρίαζαν. Παρά δε των διαφόρων άλλων, Σωκράτους Ανταβάλογλου, τραπεζίτου, Αντωνίου Χουρζαμάνογλου, καπνεμπόρου, Θεοδώρου Κηρεμλή, εμπόρου, Νεοφύτου Παπαδοπούλου, αντιπροσώπου του καπνεμπορικού οίκου Δρέσδης, Αχιλ. Κενάνογλου, υφασματεμπόρου και άλλων, ελάμβανον λύτρα επί ποινή θανάτου».

Αλλά γρήγορα αρχίζει η διαδικασία της συστηματικότερης κι ομαδικής εξόντωσης. «Αποφράδα ημέραν» χαρακτηρίζει ο Γαβριηλίδης την 3)16 Ιουνίου 1921 και ιστορεί: «Περί ώραν 9 π.μ. περικυκλούται υπό αστυνομικών η ελληνική συνοικία, η αγορά, το Πεζεστένιον, κέντρον των καπνεμπόρων, τα γραφεία και τα εργοστάσια του Μονοπωλίου Καπνών, συλλαμβάνονται υπέρ τους 1.300 ομογενείς, από 13-70 ετών, και παρακολουθούμενοι υπό αστυνομικών, χωροφυλάκων, στρατιωτών και πεζοναυτών, οδηγούνται καθ' ομάδας εις το Διοικητήριον».

Γίνεται κάποιο ξεκαθάρισμα στις ηλικίες κι ύστερα: «...Την 4ην Ιουνίου αποστέλλονται εις το σφαγείον του Καβάκ, 64 χιλιόμετρα απέχον της Αμισού. Παρά δε την οικίαν του Πεκίρ πασά γίνεται η ανάγνωσις των ονομάτων, χωρίζονται οι πλουσιώτεροι και όλοι οι υπάλληλοι του Μονοπωλίου των Καπνών, και ούτω παρέρχεται η ώρα επί τω σκοπώ όπως εν τω μεταξύ ειδοποιηθούν και ετοιμασθούν οι εντόπιοι Τούρκοι χωρικοί και παρουσιασθούν φέροντες μεθ' εαυτών μαχαίρας, πέλεκεις και ό,τι άλλα όπλα είχον. Δοθέντος δε του συνθήματος δια πυροβολισμού περί την 11ην ώραν της νυκτός, άρχεται ο τυφεκισμός και η σφαγή. Φονεύονται περί τους 700, διασωθέντων μόνον περίπου 300, οίτινες εκρύβησαν εις διάφορα σκοτεινά μέρη και κάτω από τα πτώματα των νεκρών. Οι φονευθέντες ερρίφθησαν εις τάφρους που είχον προετοιμασθή όπισθεν της οοκίας του Πεκίρ πασά κατά διαταγήν του διοικητού της τετάρτης μεραρχίας Νουρεδίν πασά, με τον σκοπόν δήθεν να χρησιμεύσουν ως στρατιωτικά προχώματα. Οι διασωθέντες, γυμνοί και ανυπόδητοι και τινες πληγωμένοι, κακουχούμενοι και ταλαιπωρούμενοι, εξωρίσθησαν εις τα ενδότερα της Ανατολής και διενεμήθησαν εις Σεβάστειαν, Κανκάλ, Μαλάτειαν, Χαρπούτ, Διαρβεκίρ, Βιτλίς και Βαν. Σημειωτέον ότι πάντες έφεραν μεθ' εαυτών χρηματικά ποσά από 50 μέχρι 2.000 λίρας, επί τη ελπίδι ότι θα ηδύναντο να επιδοθούν εις διαφόρους εργασίας, κατά τας διαβεβαιώσεις των κυβερνητικών υπαλλήλων οίτινες προσποιούμενοι τον φίλον έδιδον θάρρος και ελπίδας εις τους εξοριζομένους ότι θα ήσαν ελεύθεροι εις τον τόπον της εξορίας των. Τα σκυλευθέντα και ληστευθέντα χρήματα, ωρολόγια, δακτυλίδια κλπ. διενεμήθησαν μεταξύ των αξιωματικών της σπείρας, των στρατιωτών και των χωρικών».

Οκτώ ακόμα τέτοιες αποστολές —«καφιλέ»— θ' ακολουθήσουν, πότε με λιγότερους και πότε με περισσότερους. Κάθε τόσο βγαίνει ο ντελάλης και διαλαλεί στους δρόμους την

πρόσκληση του διοικητή της Αμισού Σεβαΐ μπέη, που απειλεί ότι θα εξοντωθούν οι οικογένειες εκείνων που κρύβονται. Στις 5)18 Ιουνίου φεύγει η δεύτερη αποστολή με 677 άντρες και φτάνει δίχως να πειραχτή μέχρι την Αμάσεια. Αυτό όμως κρίνεται μεγάλο λάθος και το κεμαλικό επιτελείο θέλει αμέσως να το διορθώση, κι έτσι στις 7)20 Ιουνίου μαζεύονται άλλοι 1.085 σε μια τρίτη αποστολή: «Ούτοι φρουρούμενοι υπό 150 ενόπλων δημίων, χωρίς καν να τους επιτραπή αποχαιρετισμός μετά των οικείων, αναστενάζοντες ανεχώρησαν και έφθασαν εις το Τζουμπούς, τοπίον τετράωρον απέχον της Αμισού, όπου και τους είπαν να καθήσουν, δήθεν δια να αναπαυθούν.

Μετ' ολίγον βλέπουν τους μεν πέριξ αυτών χωροφύλακας ψιθυρίζοντας και απερχομένους, άλλους δε προβάλλοντας από τας κορυφάς των πέριξ υψωμάτων, άνω των εκατόν. Ούτοι ήσαν τσέτες του αιμοβόρου Τοπάλ Οσμάν υπό την διοίκησιν του αξιωματικού Οσμάν Νουρή. Αμέσως τότε ακούεται πυροβολισμός και αρχίζει επίθεσις με μυδραλλιοβόλα. Κατόπιν έφοδος με εφ' όπλου λόγχην εκ μέρους του στρατού και των χωροφυλάκων. Μετά ταύτα όλοι ομού επετέθησαν κατά των θυμάτων και όσους εύρισκαν μόνον ημιθανείς τους ελόγχιζαν και τους απετελείωναν και κατόπιν τους ελήστευαν. Κατά την φρικαλέαν ταύτην και αγρίαν σκηνήν απωλέσθησαν πάλιν υπέρ τους 700. Οι υπό τους θάμνους και όπισθεν των βράχων εις διάφορα μέρη κρυβέντες και διαφυγόντες τον θάνατον ήσαν περί τους 385. Ανεκαλύφθησαν, απηλπισμένοι και τρέμοντες και αφού εληστεύθησαν, εξηκολούθησαν την πορείαν των μέχρι Μαχμούρ δαγ, εις απόστασιν ημίωρον, όπου επανελήφθη η αυτή αγρία σκηνή.

Ανάμεσα σε κείνους που σώθηκαν ήσαν κι οι πλούσιοι αδελφοί Σαράφογλου, στους οποίους παρουσιάσθηκε ο Κανσήζ Ζαδέ Οσμάν και κάνοντας τον λυπημένο τους είπε:

—Πολύ λυπήθηκα γι' αυτό που έγινε. Οπωσδήποτε, αν θέλετε να σώσετε τη ζωή σας, δόστε κάτι στον αξιωματικό Οσμάν Νουρή και δεν θα σας πειράξει.

Εκείνοι υπέγραψαν ένα τσεκ για 3.000 λίρες —αμοιβή για τον κόπο που πήρε ο γενναίος αξιωματικός ν' αφανίση τόσες ανθρώπινες ζωές. Αλλά δεν έφτανε μόνο αυτό. Οι δήμιοι χρειαζόντουσαν κι ένα απαλλακτικό χαρτί για τις «επίσημες αρχές» κι έτσι υποχρεώθηκαν οι λίγοι που απομείνανε να υπογράψουν μια δήλωση ότι η σφαγή της αποστολής έγινε απ' τους... Έλληνες αντάρτες, που τους κάναν επίθεση στον δρόμο: «... Την επομένην, 8ην Ιουνίου γυμνοί, πεινασμένοι και απηλπισμένοι οι ολίγοι σωθέντες εξακολουθούν την πορείαν των μέσω Κάβζας, Αμασείας, Τοκάτκς, Σεβαστείας και μετά 25 ημέρας έφθασαν εις Μαλάτειαν, διοίκησιν Χαρπούτ, και εκλείσθησαν εις τα χάνια».

Στις 12 Ιουνίου ξεκινά άλλη αποστολή, που φτάνοντας στην Κάβζα, χωρίζεται σε δυο τμήματα. Το πρώτο, με 351 άντρες στέλνεται προς την Αμάσεια και το δεύτερο με 229 νέους προς το Τσορούμ. Στον δρόμο μαζεύουν κι άλλους 397 κι όλους μαζί τους τραβούν και τους κλείνουν στους στρατώνες κι από κει στις 3 Ιουλίου δίνεται διαταγή να ξεκινήσουν κι αρχίζουν την πορεία προς το Σογγουρλού με συνοδεία 200 ενόπλων: «...Αλλ' όταν απεμακρύνθησαν εις τετράωρον απόστασιν και έφθασαν εις μίαν περιβόητον κοιλάδα, γνωστήν με το χαρακτηριστικό όνομα «κοιλάδα του διαβόλου» —σεϊτάν δερεσί— εκεί έδεσαν αυτούς οι τσέτες του Τοπάλ Οσμάν και του Γιουσούφ τσαούς ανά τέσσαρας και τους κατεκρεούργησαν, τα δε σώματα αυτών, αφού εσκύλευσαν, κατ' αφήγησιν αυτοπτών Κούδρων, άφησαν άταφα, δια να γίνουν βορά των κυνών και των ορνέων».

Βρισκόντουσαν, ωστόσο, καμιά φορά ανάμεσα στα πλήθη των δημίων και Τούρκοι μ' ανθρωπιά. Έτσι η πέμπτη αποστολή, αφού καταληστεύθηκε, γυμνώθηκε και μαστιγώθηκε στο Τζουμπούς, έφτασε στο Καβάκ και από κει στην Κάβζα κι ύστερα στην Αμάσεια, όπου ο

αστυνομικός διευθυντής είδε το τραγικό τους χάλι, τους λυπήθηκε και προσπάθησε ν' αλαφρώσει τα βάσανά τους με λόγια παρηγοριάς: «Μετά διαμονήν μιας ημέρας εν Αμασεία ανεχώρησαν οι άνδρες της πέμπτης αποστολής εις Τοκάτην, όπου εύρον άλλους 101 εξ Οινόης και την επομένην ανεχώρησαν 417 και μετά τριών ημερών πεζοπορίαν έφθασαν εις Σεβάστειαν. Εκεί συνηντήθησαν με άλλους 600 εκ Κερασούντος, Ορδού και Φάτσας και ούτω η αποστολή απετελέσθη από 1.017 άνδρας. Μετά τριών ημερών πεζοπορίαν έφθασαν εις Κανκάλ, όπου τους μεν Αμισηνούς και Οινοείς έστειλαν εις Ελπιστάν, τους δε λοιπούς εις Χετίμ Χαν και διάφορα άλλα μέρη της Μαλάτειας και του Χαρπούτ».

Στις 11)24 Αυγούστου ακολουθεί η έκτη αποστολή, όπου περιλαμβάνεται κι ο συγγραφέας που μας ιστορεί τα γεγονότα. Καθώς είχαν εξοντωθεί στο μεταξύ όλοι οι νέοι, στην αποστολή τούτη μαζεύτηκαν 262 άντρες ηλικίας 50-60 χρόνων και ξεκίνησαν με 50 ένοπλους χωροφύλακες —εφ' όπλου λόγχη— και τον διοικητή τους Κιαμίλ βέη. Ο τελευταίος αυτός, αφού πληρώθηκε καλά, φέρθηκε τίμια απέναντι στους εξόριστους και τους προστάτεψε πολλές φορές απ' τους Τούρκους των χωριών και τους τσέτες του Τοπάλ Οσμάν, που συναντούσανε στον δρόμο: «Την 16ην Αυγούστου, συνενωθέντες μετά των έξωθεν της Αμασείας συνηθροισμένων 148 γυναικοπαίδων του χωρίου Κιοπρού, εν συνόλω 410 άτομα, υπό την επίβλεψιν του Σηρρή, προσωρινού επιθεωρητού της αποστολής —ο Κιαμίλ βέης είχε γυρίσει στην Αμισό— ανεχωρήσαμεν και το εσπέρας εφθάσαμε εις τα χάνια Ιννέ παζάρ και κατελύσαμεν επί των κόπρων. Την επιούσαν, αναχωρήσαντες, εφθάσαμεν εις Τιουρχάλ και εσταματήσαμεν προ του Διοικητηρίου, όλοι εις ελεεινήν κατάστασιν, και αγνώριστοι. Οικτροτέραν όψιν παρουσίαζον τα γυναικόπαιδα, γυμνά, ασθενικά, με τα κλαυθμυρίζοντα βρέφη επί της ράχεως των μητέρων, που επροχωρούσαν κλονιζόμεναι».

Εδώ μεσολαβεί πάλι ένας αγαθός Τούρκος ιεροδικαστής, Χατζή Σουλεϊμάν, που έκανε ό,τι μπορούσε για να βοηθήσει με παρήγορα λόγια, τρόφιμα και καταλύματα το πλήθος των εξορίστων, κι ύστερα συνεχίζεται η ατελείωτη μαρτυρική πορεία: «Εις την Τοκάτην αι μητέρες άμα είδον ότι μεταξύ ημών ευρίσκοντο και ιερείς έτρεξαν ως παράφρονες και με δάκρυα εις τους οφθαλμούς παρεκάλουν τον παπα - Πολύκαρπον και τους άλλους ιερείς να βαπτίσουν τα ορφανά βρέφη των, δια να μη αποθάνουν αβάπτιστα και ακοινώνητα. Σπαραξικάρδιος ήτο η εκ του προχείρου βάπτισις οκτώ τοιούτων βρεφών... Εις την Μαλάτειαν συνηντήσαμεν με έκπληξιν και βαθείαν συγκίνησιν τους νέους Αμισηνούς, λείψανα και σκελετούς της τρίτης αποστολής. Φίλοι, συγγενείς και οικείοι αλληλοασπάζονται. Δάκρυα θερμά καταβρέχουν τας παρειάς όλων και ερωτήσεις διασταυρώνονται, λεπτομέρειαι και διασαφήσεις των τραγικών σκηνών Καβάκ, Τσουμπούς, που προκαλούν την φρίκην και την οδύνην...».

Κι ακολουθούν άλλες δυο αποστολές: «Την 15 Σεπτεμβρίου έφτασαν από την Αμισόν και αι αποστολαί εβδόμη και ογδόη, συνηνωμέναι και αποτελούμεναι εκ 39 ανδρών, ηλικίας άνω των 50 ετών και 450 γυναικοπαίδων. Τούτων οι άνδρες δια δωροδοκίας εκρατήθησαν εν Μαλατεία, τα δε γυναικόπαιδα απεστάλησαν εις τα ενδότερα. Πλείσται εκ των γυναικών και όλα σχεδόν τα παιδιά εξηφανίσθησαν εκ πείνης και νόσου».

Θα ήταν μια τραγική κι αβάσταχτη μονοτονία να μεταφέρω κι όλα τ' άλλα που ο συγγραφέας —αλλά κι όλοι οι Πόντιοι που γράψαν σχετικά— αφηγείται για τον αφανισμό του πληθυσμού της Πάφρας και Αλατσάμ ή άλλων πόλεων και χωριών, τούτη την εποχή. Το σύστημα είναι πάντα το ίδιο, ξεκίνημα του λαού με αποστολές, και πότε σφαγή στον δρόμο

απ' τους τσέτες ή τους Τούρκους χωριάτες, πότε ληστεία και γδύσιμο, πότε απάτες από δήθεν καλωσυνάτους Τούρκους, που πρόσφεραν τάχα την προστασία τους κι ύστερα σκότωναν τα θύματά τους για να τα ληστέψουν. Το κάψιμο αμέτρητων ελληνικών χωριών και η πιο άγρια σφαγή των άοπλων αντρών και των γυναικοπαίδων ήταν στην ημερησία διάταξη, όπως και το τράβηγμα όσων επιζούσαν όλο και πιο βαθιά στην ενδοχώρα, όπου και πέθαιναν απ' τις ταλαιπωρίες, τις αρρώστειες και την πείνα.

Όποιος αντέχει κι έχει την περιέργεια, μπορεί να βρει όλες τις λεπτομέρειες στα βιβλία των Ποντίων, που αναφέρω στην βιβλιογραφία. Μόνο μερικές γραμμές θα δώσω ακόμα απ' την ιστορία των Βαλαβάνη και Βιολάκη: «...Την 5ην Απριλίου 1921 τουρκικός στρατός βοηθούμενος υπό τσετέδων και χωρικών ήρχισε αιφνιδίαν επίθεσιν κατά ολοκλήρου της περιφερείας Πάφρας. Ό,τι συνέβη είναι αδύνατον να περιγράψη κάλαμος: Εμπρησμοί, τυφεκισμοί, φόνοι δια λόγχης, απαγχονισμοί, ατιμώσεις. Ένα ολόκληρον μήνα διήρκεσεν η φρικώδης αυτή καταστροφή. Όλα τα ελληνικά χωριά της περιοχής είχον μεταβληθεί εις σωρούς ερειπίων, οι δε κάτοικοι, πλην ελαχίστων κατεκρεουργήθησαν.

Οι κάτοικοι του χωρίου Μουσαμλή, απέχοντος τρίωρον της πόλεως Πάφρας ενεκλείσθησαν εις την μεγάλην οικίαν Τσιγάλογλου και πυρποληθείσης της οικίας, κατεκάησαν όλοι. Την αυτήν τύχην υπέστησαν τα χωριά Σουρμελή, Άκκουακ, Κηγήλ γκιόλ και Αδά της περιφερείας Αμισού. Όσοι χωρικοί Έλληνες κατώρθωσαν να σωθούν εισήλθον εις Πάφραν όπου ενόμισαν προς στιγμήν ότι εσώθησαν αλλά ηπατήθησαν... Την 5)18 Ιουνίου απαίσια είδησις διέδραμε την πόλιν της Πάφρας. Η πόλις περιεκυκλώθη υπό απείρου πλήθους σφαγέων, πάσης συνομοταξίας. Λόχοι από Τούρκους στρατιώτας, στίφη από αγρίους τσέτας, Αλβανοί, Λαζοί, με Τούρκους επί κεφαλής, διεσκορπίσθησαν αμέσως εις τας χριστιανικάς συνοικίας και εζήτουν επιμόνως την παράδοσιν των ανδρών εκάστης οικογενείας. Οι συλλαμβανόμενοι ωδηγούντο αμέσως εις τα αστυνομικά τμήματα αι δε οικίαι των αυτοστιγμεί ελεηλατούντο.

Οι συλληφθέντες την πρώτην ημέραν, περίπου 535 άνδρες, δεθέντες οπισθάγκωνα, ωδηγήθησαν εις την εν Σουλού Δερέ του χωρίου Έλεζλη πυρποληθείσαν εκκλησίαν, χωρίς να τους επιτραπή να παραλάβουν ούτε ενδύματα ούτε τροφάς. Και πράγματι, δεν είχον πλέον ανάγκη τοιούτων πραγμάτων, οι ετοιμοθάνατοι εκείνοι. Μεταξύ τούτων περιελήφθησαν επτά ιερείς και οι Μουράτ Τσελέπογλου και Βασ. Καραβάσογλου. Εν τω μεταξύ και άλλοι Τούρκοι εκ των πέριξ χωρίων υπό τας διαταγάς των προκρίτων Νεβριζήν Μεχμέτ και Τιραλή Ζαδέ Μεχμέτ, ωπλισμένοι μέχρις οδόντων περιεκύκλωσαν την εκκλησίαν. Εν πρώτοις οι δυστυχείς Παφραίοι εληστεύθησαν απογυμνωθέντες και αυτών των ενδυμάτων των. Αμέσως κατόπιν οι επτά ιερείς εξήχθησαν της εκκλησίας και κατεσφάγησαν προ της εισόδου ταύτης. Εν τη εκκλησία ο έξαρχος παππά Γιάννης, προβλέπων την αιματηράν εξέλιξιν της τραγωδίας, εξεφώνησε εν μέσω λυγμών τον επικήδειον και την νεκρώσιμον ακολουθίαν των ετοιμοθανάτων.

Μετά την σφαγήν των ιερέων οι δήμιοι, στρατός και ένοπλοι Τούρκοι, ανερριχήθησαν επί των τοίχων της εκκλησίας, οπόθεν επυροβόλουν κατά των εν αυτή δεμένων Ελλήνων, μέχρι πυρακτώσεως των όπλων των. Κατόπιν ετέθη εις ενέργειαν η λόγχη και ταύτην διεδέχθησαν οι πελέκεις. Ήτο φρικώδης και εντελώς αποτρόπαιος η σφαγή εκείνη. Ο Νικολής Ιορδάνογλου προσέφερε τας εναπομείνασας 300 χρυσάς λίρας, τας οποίας από την βίαν των δεν ανεύρον επ' αυτού οι δήμιοι, μόνον δια να τύχη της εξαιρετικής χάριτος να θανατωθή δια τυφεκισμού. Ήτο η στιγμή των ικεσιών ουχί δια την σωτηρίαν των αλλά την δια εκλογήν του φονικού οργάνου. Μόνον τέσσαρες πληγωμένοι κατώρθωσαν να διασωθούν ως εκ θαύματος, καταφυγόντες την νύκτα εις Νεχιέν —κέντρον των Ελλήνων φυγάδων— όπου και αφηγήθησαν τα φοβερά γεγονότα».

Οι ξένοι βιογράφοι του ήρωα της εποχής —και ιδιαίτερα ο λόρδος Kinross —ξόδεψαν αρκετό από τον οίστρο τους για να περιγράψουν τα γκρίζα μάτια του Κεμάλ. Κατορθώματα όπως τα παραπάνω δεν τους ενέπνευσαν, κι έτσι ούτε μια γραμμή δεν τα αξίωσαν.

Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ

Ενώ το όργιο του αίματος συνεχιζόταν στην ενδοχώρα της Τουρκιάς, δεν σταματούσαν οι Πόντιοι πατριώτες του εξωτερικού τις απελπισμένες τους προσπάθειες γύρω απ' το μεγάλο θέμα. Ας ανοίξουμε προς τον τομέα τούτον μια παρένθεση για να δούμε την εξέλιξή του.

Από πολλές και ποικίλες φάσεις πέρασε ο πολιτικός αγώνας των Ποντίων, που προσπαθούσαν να βρουν κάποια λύση στο πρόβλημά τους, πολιορκώντας συνεχώς τον Βενιζέλο, χτυπώντας τις πόρτες των μεγάλων και υποβάλλοντας όλο και νέες προτάσεις για την λύτρωση του Πόντου. Επειδή, όμως, ούτε μια στέρια ενιαία αντιπροσώπευση υπήρχε, ούτε και πείρα πολιτική, κι επειδή ακόμα το ζήτημα της ανεξαρτησίας προβαλλόταν σύγχρονα με τις αξιώσεις των Αρμένηδων για την ίδρυση ενός δικού τους κράτους, η ιστορία μπερδευόταν κι όλες οι προσπάθειες ναυαγούσαν η μια μετά την άλλη. Ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε βρεθή σ' αμηχανία με τους Ποντίους κι έχοντας, άλλωστε, για την ώρα άλλους στόχους, χειριζόταν κάπως διστακτικά το ζήτημα του Πόντου.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις συζητούσαν μόνο για την ίδρυση ενός ανεξάρτητου Αρμενικού κράτους γιατί οι σφαγές του 1915 είχαν συγκινήσει βαθιά Ευρώπη και Αμερική —ιδιαίτερα τον πρόεδρο Ουίλσωνα— και σ' αυτό συνέτεινε πολύ η ευρύτατη δημοσιότητα που δώσαν οι Αρμένηδες στην τραγωδία του λαού τους. Δυστυχώς, οι τελευταίοι αυτοί, τις άπειρες φορές που ήρθαν σ' επαφές, συζητήσεις, ακόμα κι αποφάσεις με τους Έλληνες Ποντίους για ένα κοινόν αγώνα, όλο πρόβαλλαν νέες αξιώσεις απαράδεκτες — θέλαν ακόμα και την Τραπεζούντα... αρμενική!— και πάντα υπαναχωρούσαν, επειδή ήσαν επίμονα κολλημένοι στην ιδέα της ίδρυσης μιας μεγάλης Αρμενίας. Το αποτέλεσμα ήταν κατά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών να μείνει έξω ο Πόντος.

Δεν ξεχνούσε, όμως, ο Βενιζέλος το πρόβλημα του λυτρωμού της ακραίας εκείνης περιοχής του Ελληνισμού. Το μαρτυρά ο στρατηγός Οθωναίος, που την εποχή εκείνη ήταν στρατιωτικός διοικητής της Αθήνας και το πρωί της 1ης Νοεμβρίου 1920 επισκέφθηκε τον Βενιζέλο στο σπίτι του της οδού Λυκαβηττού, την ώρα που έπαιρνε το πρωινό του.

—Κύριε πρόεδρε, του είπε, πέρασα απ' τα εκλογικά τμήματα. Σε άλλα μεν άρχισε η ψηφοφορία, σε αλλά όμως δεν πήγαν οι δικαστικοί αντιπρόσωποι.

Κι ο Βενιζέλος σε τόνο ζωηρό:

—Τι μου λες, στρατηγέ μου, εάν πήγαν ή δεν πήγαν οι δικαστικοί αντιπρόσωποι, αυτά είναι μικροζητήματα. Πρέπει να ξεύρεις ότι όσα έγιναν μέχρι σήμερα δεν είναι τίποτα απ' ό,τι θα γίνει μετά τας εκλογάς, δηλαδή από αύριο. Έχω υπόσχεσιν των συμμάχων να καταληφθεί η Κωνσταντινούπολις απ' τον ελληνικό στρατό, αν ο Κεμάλ δεν δεχθεί την συνθήκη, και δεύτερον, θα δημιουργηθεί η Δημοκρατία του Πόντου. Αυτά είναι τα ουσιαστικά, στρατηγέ.

Τα λόγια αυτά τ' ανάφερε πρόσφατα ο στρατηγός Οθωναίος στον κ. Αριστ. Σιώτη —άλλοτε υπασπιστή του— κι ο τελευταίος μου τα διαβίβασε με σχετικό του γράμμα.

Η πτώση του Βενιζέλου κι η άμεση επαναφορά του Κωνσταντίνου, άλλαξε την κατάσταση. Όσο κι αν οι διάδοχοι κι αντίπαλοι του Βενιζέλου αποφάσισαν να συνεχίσουν την πολιτική του και προσπάθησαν να πλευρίσουν τους Συμμάχους, εκείνοι λες και βρήκαν την ευκαιρία να κανονίσουν τους παλιούς λογαριασμούς τους με τους Κωνσταντινικούς, αλλά και τις

αντιδικίες μεταξύ τους, πρόδωσαν την Ελλάδα κι άφηναν επί πλέον να σφάζεται ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας απ' τον Κεμάλ, που υπολόγιζαν ότι καλύτερα θα εξυπηρετούσε τώρα τα συμφέροντά τους.

Οι Πόντιοι, παρ' όλα αυτά, δεν σταμάτησαν τις εναγώνιες προσπάθειές τους όσο κι αν τα πράγματα πήγαιναν όλο και χειρότερα. Τον Ιούλιο του 1921, ύστερα από μια σύσκεψη στην Κωνσταντινούπολη, αποφάσισαν να στείλουν μια επιτροπή στη Σμύρνη, όπου μαθεύτηκε ότι έφτασε ο πρωθυπουργός Γούναρης με τον υπουργό των Στρατιωτικών Θεοτόκη. Η επιτροπή αποτελέσθηκε από δυο αντιπροσώπους της Επιτροπής Ποντίων της Κωνσταντινούπολης, τον πρόεδρο Γεώργιο Θωΐδη, τον πρόεδρο της κοινότητας Οδησσού Ελευθέριο Παυλίδη και τον γενικό γραμματέα της Επιτροπής Νικ. Κακουλίδη. Φτάνοντας στη Σμύρνη η Επιτροπή συναντήθηκε με τον αρμοστή Στεργιάδη, ζήτησε ακρόαση απ' τον Γούναρη, έγινε δεκτή και στη σύσκεψη που ακολούθησε ανάπτυξε το πρόβλημα του Πόντου. Στο τέλος υπέβαλε και το υπόμνημά της με ημερομηνία 21 Ιουλίου 1921, όπου ανάμεσα στ' άλλα τόνιζε:

«...Καίτοι δεν αμφιβάλλομεν το παράπαν ότι η σεβαστή κυβέρνησις εγκλείει εν τω εθνικώ αυτής προγράμματι την απελευθέρωσιν του Πόντου, του μόνου σήμερον εκεί συμπαγούς ελληνικού πληθυσμού υπό το κράτος του τυράννου, εν τούτοις καθήκον αυτών οι Πόντιοι θεωρούσιν όπως εκφράσωσι άπαξ έτι τον διακαή και προαιώνιον πόθον της απελευθερώσεως του Πόντου εκ του τουρκικού ζυγού. Εάν η ένωσις μετά της μητρός Ελλάδος ήθελε προσκρούσει εις ανυπέρβλητα διπλωματικά εμπόδια, οι Πόντιοι θα εδέχοντο εν ανάγκη την ανεξαρτησίαν αυτών υπό αυτόνομον πολιτειακόν καθεστώς.

»Επειδή δε το πρόσφατον παρελθόν και η πικρά πείρα, ην εγκλείει δια τους Ποντίους, αποδεικνύουσιν ότι αι διπλωματικαί αποφάσεις των ισχυρών της γης βασίζονται πολύ ολιγώτερον επί του δικαίου αυτού καθ' εαυτού ή επί των τετελεσμένων γεγονότων, αι δε δημιουργηθείσαι σήμερον συνθήκαι και η γενική κατάστασις εν Μικρά Ασία συμβάλλουσι προς τούτο ευνοϊκώτατα όσον ουδέποτε εν τω παρελθόντι, υποβάλλομεν ευσεβάστως την γνώμην ότι επέστη το πλήρωμα του χρόνου να κηρυχθή ο Πόντος ανεξάρτητος υπό την προστασίαν του Ελληνικού κράτους. Απαραιτήτως, όμως, θα δεήση να προηγηθή στρατιωτική κατοχή των διαφόρων παραλίων του Πόντου, όπου πάσα ενέργεια των λαών του Πόντου, ομογενών τε και αλλοεθνών, θα εξεδηλούτο αφόβως και αποτελεσματικώς. Αλλά κατά την ταπεινήν ημών αντίληψιν, το ούτω δημιουργηθησόμενον καθεστώς θα απετέλει επιπροσθέτως την κρηπίδα του κλοιού, εντός του οποίου περισφιγγόμενοι και υπό των Κούρδων, θα εξολοθρευθούν τελείως αι ορδαί του Μουσταφά Κεμάλ. Οι Κούρδοι όντες διωργανωμένοι θα έλθωσι τάχιστα εις επαφήν και συνεννόησιν μετά του Ποντιακού καθεστώτος, μετά των ελληνικών στρατευμάτων και θα συμπράξωσι προθύμως προς τελείαν εξόντωσιν των ανταρτικών σωμάτων, δια των οποίων θέλει ο Μουσταφά Κεμάλ να διαιωνίση τον πόλεμον... Οι Πόντιοι Έλληνες διαθέτουσιν εις την περιφέρειαν Αμισού 4-5 χιλιάδας μαχίμων ανδρών, ων οι πλείστοι κατέφυγον ως αντάρται εις τα βουνά. Επίσης δε και εις τα χωρία Σάντας υπάρχουσι 2-3 χιλιάδες ανδρείων επαναστατών Ελλήνων κατά της τυραννίας του Μουσταφά Κεμάλ. Εν Κωνσταντινουπόλει και εν Ελλάδι υπάρχουσι πολλοί Πόντιοι ως εκ της τελευταίας συρροής και των εκ Ρωσίας προσφύγων. Φρονούμεν ότι στρατολογούμενοι ούτοι υπό της ελληνικής κυβερνήσεως θα παρείχον τουλάχιστον 10.000 μαχίμων ανδρών..».

Ο Γούναρης αφού άκουσε την Επιτροπή, πήρε το υπόμνημα και είπε ότι θα το παραδώσει στις αρμόδιες στρατιωτικές υπηρεσίες για να το μελετήσουν και να του πουν τη γνώμη τους. Ύστερα απ' αυτά η Επιτροπή γύρισε στην Πόλη.

Η κυβέρνηση της Αθήνας δίσταζε να στείλει στρατό στον Πόντο ή να βοηθήσει έστω τους αντάρτες, κι ο Κεμάλ στο μεταξύ συνέχιζε το όργιο του αίματος στην μαρτυρική εκείνη περιοχή, όπως και σ' όλη την Μικρά Ασία. Καμιά ανησυχία δεν είχε βέβαια, αφού όλες οι μεγάλες Δυνάμεις ήσαν τώρα στο πλευρό του κι άλλες φανερά, άλλες κρυφά βοηθούσαν το «εκπολιτιστικό» του έργο. Η Σοβιετική επανάσταση συμπάθησε το κίνημά του κι εν ονόματι του αγώνα κατά των καπιταλιστικών κρατών τάχθηκε με το μέρος του, κι ύστερα από ορισμένες συμφωνίες καταπλέαν φορτωμένα με όπλα τα ρούσικα καράβια στα παράλια του Πόντου.

Όταν ο Τοπάλ Οσμάν θα φτάσει στην Άγκυρα, ύστερ' απ' το άγριο μακελειό που είδαμε, μαζί με τα συγχαρητήρια του Κεμάλ θα εισπράξει και τις φιλοφρονήσεις της ρούσικης αποστολής, που εκείνη ακριβώς την εποχή βρισκόταν στην Άγκυρα. Μας τα λέει ο παρών κι αυτόπτης μάρτυρας Ιωάν. Παπαδόπουλος κι αξίζει να δούμε μερικές γραμμές του ακόμα, απ' την περιγραφή της θριαμβευτικής υποδοχής του σφαγέα των γυναικοπαίδων στην Κεμαλική πρωτεύουσα:

«Όταν ενεφανίσθη ο Τοπάλ Οσμάν εις τα προπύλαια της Αγκύρας, μεταξύ των πρώτων που υπεδέχθησαν αυτόν ήσαν ο Κεμάλ, ιστάμενος επί εξέδρας, και δίπλα του αρκετοί ανώτεροι αξιωματικοί, που εχαιρέτων στρατιωτικώς, εκατέρωθεν δε της οδού παρατεταγμένον πλήθος, που εχειροκρότει και εζητωκραύγαζε με ενθουσιασμόν. Μετά διήμερον παραμονήν, ο Κεμάλ εκάλεσε τον Τοπάλ Οσμάν προς δεξίωσιν εις την εν Τσαν - καγιά έπαυλίν του, εκείνος δε επήρε μαζί του 15 εκλεκτούς χορευτάς και την μουσικήν... Την επομένην, 11 π.μ., κατόπιν διαταγής του Τοπάλ Οσμάν, οι διαλεγμένοι χορευταί, με την μουσικήν επί κεφαλής παρετάχθησαν προ της οικίας του Κεμάλ δια να χορέψουν τον λάζικον χορόν. Την ώραν κατά την οποίαν ο περίφημος αρχιμουσικός μας Παναγιώτης Τσίφος έπαιζε το κλαρίνο του, οι δε χορευταί ήρχισαν τον χορόν, ο Κεμάλ από τον εξώστην της οικίας του, με δύο ανωτέρους στρατηγούς και παραπλεύρως τεσσάρας Ρώσους απεσταλμένους, παρηκολούθουν αυτούς και όταν ετελείωσαν, ο Κεμάλ από την μεγάλην συγκίνησιν και τον ενθουσιασμόν του άρχισε να χειροκροτή και να φωνάζη «ζήτωσαν οι Λαζοί», οι δε Ρώσοι, καταγοητευμένοι και αυτοί, κατέβηκαν από τον εξώστην και εμοίρασαν τσιγάρα και λουκούμια εις όλους μας...».

Μήπως δεν ήξεραν οι Ρώσοι τι γινόταν εκείνες τις ώρες στην Τουρκιά και τι σήμαινε η παρουσία του Τοπάλ Οσμάν με τους ηρωικούς του άνδρες και τους χορευτές; Ο πρώτος Σοβιετικός πρεσβευτής στην Άγκυρα, Αράλωφ, γράφοντας τις αναμνήσεις του αργότερα, αναφέρθηκε στο βιβλίο που έβγαλε ο Μιχαήλ Φρούνζε, αρχιστράτηγος και υπουργός των Στρατιωτικών των Σοβιέτ, που βρισκόταν ίσως ανάμεσα στους θαυμαστές των χορευτών του Τοπάλ Οσμάν: «...Στην Κάβζα, σημειώνει ο Αράλωφ, ο Μιχαήλ Φρούνζε διαπίστωσε τα φοβερά ίχνη των βασανιστηρίων και των θηριωδιών εις βάρος των Ελλήνων. Ο Φρούνζε μίλησε για όλ' αυτά στο βιβλίο του «Ταξίδι στην Άγκυρα». Νομίζω ότι χρειάζεται να αναφέρω ότι τόσο σε μένα όσο και στον Φούνζε, όλοι εκείνοι που έτυχε να κουβεντιάσουμε, μας είπαν ότι άλλοτε Χριστιανοί και Έλληνες διατηρούσαν καλές σχέσεις με τον μουσουλμανικό πληθυσμό των γύρω χωριών. Τώρα, όμως, όλη αυτή η πλούσια και πυκνοκατοικημένη γωνιά της Τουρκίας βρίσκεται σε πρωτοφανή ερήμωση. Απ' όλον τον Ελληνικό πληθυσμό που είχαν τα σαντζάκια της Σαμψούντος, Σινώπης και της Αμασείας, έμειναν μόνο μερικές ομάδες που γυρίζουν στα βουνά. Ιδιαίτερα φημίζεται για τις αγριότητές του ο επί κεφαλής των Λαζών, Οσμάν αγάς. Αυτός πέρασε απ' τη φωτιά και το μαχαίρι όλη την περιοχή με την άγρια ορδή του. Ακόμα και οι ντόπιοι Τούρκοι μιλάνε με φρίκη για τις θηριωδίες του».

»Ταξιδεύοντας ο Φρούνζε με άλογο έφυγε για λίγο από τους Τούρκους στρατιώτες που τον συνώδευαν και, όπως μου αφηγήθηκε με αγανάκτηση, είδε πολυάριθμα πτώματα Ελλήνων, γέρων, παιδιών και γυναικών, άγρια κατακρεουργημένα και σωριασμένα στους δρόμους. Μέτρησα, μου είπε με συγκίνηση, 54 σκοτωμένα βρέφη. Τους Έλληνες τους εκτοπίζουν από τις περιοχές της εξέγερσης και τους σκοτώνουν στο δρόμο. Αλλά και χωρίς αυτό, εκείνοι πέφτουν νεκροί από την κούραση και την πείνα. Φριχτή εικόνα! Σας συμβουλεύω να πάτε με άλογο στην Άγκυρα και να κυττάζετε κάπου - κάπου στο πλάι σας, οπότε θα δήτε αυτό το φοβερό θέαμα. Να μην κρύψετε απ' τον Μουσταφά Κεμάλ την μεγάλη μου θλίψη για όλ' αυτά... Αυτοί οι σκοτωμοί, οι βιασμοί και τα βασανιστήρια σε βάρος αθώων ανθρώπων είναι απαράδεκτα σε μια χώρα που απελευθερώνεται από τον ιμπεριαλιστικό ζυγό. Η κοινή γνώμη θα το καταδικάση».

Δεν ήσαν, όμως, μόνο οι Ρώσοι που είχαν ανοίξει τις αγκάλες στον Κεμάλ. Πρώτοι και καλύτεροι οι Ιταλοί, χωρίς την έγκριση και κρυφά απ' το Ανώτατο Συμβούλιο των Συμμάχων, υπέγραψαν στις 15 Μαρτίου 1920 μονομερή μυστική συμφωνία με τον Κεμάλ κι άδειασαν το Ικόνιο, διευκολύνοντας έτσι την μεταφορά των Κεμαλικών στρατευμάτων κατά των Ελλήνων. Ακολούθησαν οι Γάλλοι με τις συμφωνίες του Φραγκλέν Μπουγιόν —20 Οκτωβρίου 1921— που ανάμεσα στ' άλλα πρόβλεπαν και τον εφοδιασμό του Κεμάλ με άφθονο και κάθε είδους πολεμικό υλικό. Κι όσο για την Αγγλία, η πολιτική της ήταν αμφίβολη και σκοτεινή, με πολλά ωστόσο δείγματα συμπάθειας προς την κυβέρνηση της Άγκυρας.

«Εάν η πονηρά αλβιών επιτηδείως εκρύπτετο —γράφει ο Ελ. Παυλίδης— η Ιταλία και η Γαλλία σχεδόν αναφανδόν εκηρύχθησαν σύμμαχοι του κινήματος του Μουσταφά Κεμάλ. Τα εις Κωνσταντινούπολη και το εξωτερικόν τηλεγραφήματά του διεβιβάζοντο δια του εν Ατταλεία αντιπροσώπου της Ιταλίας, ο εν Κωνσταντινουπόλει αρμοστής της Γαλλίας απ' αρχής του κινήματος διετέλει εις καθημερινήν επαφήν και συνεννόησιν μετά του πρώην μεγάλου βεζύρου Ιζέτ Πασά, αντιπροσώπου του Κεμάλ, επέτρεψε δε ίνα η τηλεγραφική αλληλογραφία των εν Κωνσταντινουπόλει συνεργατών του Κεμάλ και αυτού διενεργήται δια του Γαλλικού ασυρμάτου μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως και Ζουγκουλντάκ».

Γεμάτα απ' τα πιο επίσημα ντοκουμέντα και τις πληροφορίες για την προδοτική στροφή των Συμμάχων απέναντι στην Ελλάδα είναι όλα τα βιβλία που γράφηκαν γύρω απ' την Μικρασιατική εκστρατεία. Όποιες κρύφιες σκέψεις κι επίβουλες κινήσεις παρακολουθούσαν τον ελληνικό στρατό στον απελευθερωτικό του αγώνα —που εξουδετέρωνε, ωστόσο, η παρουσία του Βενιζέλου— βγήκαν ανοιχτά ευθύς μετά την πτώση του και την επαναφορά του Κωνσταντίνου. Πρώτη επίσημη εκδήλωση ήσαν τα γνωστά διαβήματα των τριών πρεσβευτών Αγγλίας, Γαλλίας και Ιταλίας με τις δυο συμμαχικές διακοινώσεις. Στην πρώτη αναφερόταν ότι το γεγονός της επαναφοράς του Κωνσταντίνου «...θα εδημιούργει νέαν κατάστασιν, δυσμενή εις τας σχέσεις μεταξύ της Ελλάδος και των Συμμάχων και εις την περίπτωσιν αυτήν αι τρεις κυβερνήσεις δηλούν ότι επιφυλάσσουν εις αυτάς πλήρη ελευθερίαν δράσεως δια να κανονίσουν την κατάστασιν ταύτην». Και στη δεύτερη τονιζόταν ακόμα πιο ξεκάθαρα: «...Απεφασίσθη όπως εις περίπτωσιν καθ' ην ο βασιλεύς Κωνσταντίνος επανήρχετο επί του θρόνου της Ελλάδος, η Ελλάς ουδεμίαν θα λάβη οικονομικήν υποστήριξιν εκ μέρους των Συμμάχων, αι δε δύο οικονομικαί επιτροπαί θα λάβουν κατηγορηματικάς επί του θέματος τούτου οδηγίας».

Την κατάσταση που επακολούθησε μας την δίνει ανάγλυφα, ανάμεσα σε τόσους άλλους συγγραφείς, ο Χρήστος Αγγελομμάτης, στο βιβλίο του «Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας» απ' όπου μεταφέρω την αδρήν εικόνα:

«Η υποστήριξις προς τους Κεμαλικούς παρείχετο φανερά πλέον και απροκάλυπτος. Ιταλοί και Γάλλοι συνηγωνίζοντο εις την υπεράσπισιν των Τούρκων, συνήπτων συμφωνίας με τους Κεμαλικούς και εφωδίαζαν αναφανδόν τους Τούρκους. Τα ιταλικά πλοία μετέφερον Τούρκους αξιωματικούς και στρατιώτας εις τα παράλια της Μικρασίας, καθώς και πολεμικόν υλικόν. Προσήγγιζαν τα πλοία αυτά εις τον λιμένα της Σμύρνης και θρασύτατα οι Τούρκοι αξιωματικοί παρηκολούθουν την κίνησιν της προκυμαίας από το κατάστρωμα αλλά αι ελληνικαί αρχαί ηδυνάτουν να προβούν εις την σύλληψίν των.

Ήτο τόση η δραστηριότης των γαλλικών και ιταλικών ατμοπλοίων, ώστε η ελληνική κυβέρνησις να κηρύξη εις αφοπλισμόν τα ελληνικά παράλια και να προβαίνη εις νηοψίας. Αλλά η ιταλική και γαλλική κυβέρνησις ηρνούντο ν' αναγνωρίσουν το δικαίωμα της νηοψίας εις τα ελληνικά πολεμικά. Όταν δε κάποτε τα ελληνικά πολεμικά συνέλαβον το ιταλικόν «Αμπάζια» και το γαλλικόν «Εσπουάρ» υπήρξεν τόσον έντονος η αντίδρασις των δύο αυτών κυβερνήσεων, ώστε να απολυθούν τα δυο σκάφη και Έλληνες ναύται να επαναφορτώσουν εις τον ναύσταθμον το πολεμικόν υλικόν, το οποίον μετεφέρετο δια τον Κεμαλικόν στρατόν... Δεν ήταν δε μόνον οι Ιταλοί και Γάλλοι και οι λεβαντίνοι υπάλληλοι των Άγγλων, που ενίσχυαν παντοιοτρόπως τους Τούρκους, ήσαν και οι Ρώσοι που έπραττον προθύμως το αυτό. Και εις αποκορύφωσιν της όλης καταστάσεως προσετέθη και η συμφωνία των Γάλλων με τους Τούρκους δια την Κιλικίαν. Δεν έπαυσε μόνον εκεί η μάχη μεταξύ Γάλλων και Κεμαλικών, αλλά οι πρώτοι παρέδιδαν και αυτό ακόμη το πολεμικόν των υλικόν εις τους Τούρκους, με το πρόσχημα της αγοράς του από τους δεύτερους.

Αλλά αξίζει να σημειωθούν και αυτά τα χαρακτηριστικά: Πριν ή ακόμη καταρτισθούν οι όροι της Συνθήκης των Σεβρών τον Απρίλιο του 1920 εις το Σαν Ρέμο, οι Ιταλοί υπέγραψαν (την 15 Μαρτίου 1920) συμφωνίαν με τον Κεμάλ και έσπευσαν έναντι εμπορικών ανταλλαγμάτων να εκκενώσουν το Ικόνιον και την περιοχήν του και να αποσυρθούν προς την παραλίαν. Ούτω οι Γάλλοι ευρέθησαν με το αριστερόν των ακάλυπτον, την ώραν κατά την οποίαν δυσκόλως ακόμη εκρατούντο εις την Κιλικίαν. Κατόπιν τούτου ο Κεμάλ μετέφερε το στρατηγείον του εις την Νίγδην, όπου ήρχισε αμέσως ν' ανεφοδιάζεται εις όπλα και πολεμικόν υλικόν από τους Ιταλούς. Με τους Κεμαλικούς θα υπέγραφαν και άλλην συμφωνίαν τον Μάρτιο του 1921, δια της οποίας θ' ανελάμβανον την υποχρέωσιν να υποστηρίξουν την απόδοσιν της Σμύρνης και της Θράκης εις την Τουρκίαν.

Και οι Γάλλοι μη υστερούντες εις φιλοτουρκικάς εκδηλώσεις και παρά την άνανδρον σφαγήν των γαλλικών φυλακίων εις την Κιλικίαν και τους μυρίους εξευτελισμούς εις τους οποίους υπέβαλον οι Τούρκοι τους Γάλλους στρατιώτας, εξύφαναν εν αγνοία των συμμάχων των Άγγλων δια του Φρανσουά Ζωρζ Πικό και ακολούθως δια του Φραγκλέν Μπουγιόν την ομώνυμον του δευτέρου κατάπτυστον συμφωνίαν της Αγκύρας, της 20ής Οκτωβρίου 1921. Δι' αυτής εγκατελείπετο η Κιλικία, με όλας τας συνεπείας και εδίδετο το δικαίωμα εις τον Λόυδ Τζωρτζ να χαρακτηρίζη και τας διαπραγματεύσεις και τας συμφωνίας καθαράν προδοσίαν κατά της Αγγλίας, φυσικά όχι και εναντίον της Ελλάδος.

Αλλά και οι Άγγλοι από τον Μάρτιον του 1920 εγκατέλειπον με γοργόν ρυθμόν το εσωτερικόν της Μικρασίας και αφίνετο μόνη η Ελλάς να μάχεται. Η λογοκρισία ήτο ανίσχυρος να περιστείλη τας ανθελληνικάς εκδηλώσεις, διότι ο Αρμοστής, δεν εδέχετο την λήψιν μέτρων. Η Κωνσταντινούπολις είχε καταστή το κέντρον ανεφοδιασμού του Κεμαλικού στρατού εις άνδρας και υλικόν, μια δε ενέργεια του ελληνικού στόλου εις τον Πόντον — εβομβαρδίσθησαν τα παράλια— αντιμετώπισε αυστηράν συμμαχικήν αντίδρασιν».

ΤΟ ΕΠΟΣ ΣΤΑ ΒΟΥΝΑ

Η δράση του Κεμάλ κι η επανάληψη των διωγμών πιο άγρια από πρώτα, έφερε γρήγορη την αντίδραση και γέμισε τα βουνά από αντάρτες, που ξανάπιασαν τα παλιά τους πόστα κι άλλοι —οι καινούργιοι— ωχυρωθήκαν σ' άλλα. Γύρω τους μαζευόντουσαν για μια φορά ακόμα τα γυναικόπαιδα, που τρομαγμένα ξαναφεύγαν από πόλεις και χωριά ζητώντας πάλι την σωτηρία τους «εν τοις σπηλαίοις και ταις οπαίς της γης», κάτω από το προστατευτικό τουφέκι των ενόπλων.

Για έπος των ανταρτών του Πόντου μιλώ, και δεν υπάρχει καμιά υπερβολή στον χαρακτηρισμό του άνισου και πρωτόφαντου εκείνου αγώνα στα βουνά, όπου εξ αιτίας του πλήθους του τούρκικου στρατού πολλές φορές οι αντάρτες βρισκόντουσαν κυκλωμένοι, κι όμως δεν είχαν μόνο την έγνοια πώς να ξεφύγουν, αλλά να βγάλουν πρώτα έξω απ' τον κλοιό τα γυναικόπαιδα. Δεν έχει ν' αναφέρη πολλά τέτοια παρόμοια η ιστορία μας. Μόνο το Μεσολόγγι και το Σούλι.

Στην αρχή με τους τσέτες κι ύστερα με τον τακτικό στρατό προσπαθούσε ο Κεμάλ ν' αντιμετωπίση τους αντάρτες και να λυγίση την αντίστασή τους. Κι όμως ποτέ δεν μπόρεσε να νικήση και να εξαφανίση τους αντάρτες. Κι όταν ακόμα ήλθε η καταστροφή και διαλύθηκε ο ελληνικός στρατός στο μέτωπο, οι αντάρτες του Πόντου πολεμούσαν ακόμα στα βουνά τους. Μόνο με την συνθήκη της Λωζάννης και την ανταλλαγή των πληθυσμών δώσαν τέλος στην αντίσταση και πολλοί, μάλιστα, φύγαν με τα όπλα τους για την Ελλάδα.

Όπως σημείωσα, ωστόσο, και για την πρώτη περίοδο του αντάρτικου —την προκεμαλική— δεν είναι δυνατόν να δοθή λεπτομερειακά η πορεία του ένοπλου αγώνα γιατί και τα πολλά στοιχεία μας λείπουν, αλλά και το είδος του ανταρτοπόλεμου ήταν τέτοιο που μόνο αποσπασματική ιστόρηση επιτρέπει, βασισμένη επάνω στα όσα αφηγήθηκαν εκείνοι που πήραν μέρος κι επιζήσαν. Δεν λιγοστεύει την εντύπωση, νομίζω, το είδος τούτο της ιστόρησης. Ο ένοπλος αγώνας του Πόντου δείχνει σαν ένα έπος, γραμμένο από μεγάλο ποιητή που χάθηκε το μεγαλύτερό του μέρος. Τα αποσπάσματα που μένουν, όμως, έστω κι οι λίγες του σελίδες, φτάνουν για να δώσουν την ιδέα του συνόλου.

Στ' ανέκδοτα απομνημονεύματά του, ο παλιός οπλαρχηγός Παντελής Αναστασιάδης ή καπετάν Παντέλ αγάς, μαζί με τον λοχαγό Χρυσόστομο Καραΐσκο, θα μας πουν πώς ξαναοργανώθηκε το αντάρτικο στην δεύτερη τούτη περίοδο, απ' την ανακωχή και πέρα.

Συνεχίζοντας την ιστόρησή του ο πρώτος, μας λέει ότι την εποχή εκείνη πήρε μια δεύτερη πρόσκληση να κατέβη στην Αμισό κι όταν έφτασε στην πόλη, συναντήθηκε με τον Ανέστη Χαραλαμπίδη, γιο του άλλοτε οπλαρχηγού του Δημήτρη Χαραλαμπίδη, που του είπε ότι είχαν να κάνουν μια σπουδαία συνάντηση. Ύστερα τον οδήγησε σε μια συνοικία της Αμισού —Ρεζή μαχαλά— ζύγωσαν σ' ένα σπίτι τρίπατο, ανέβηκαν και σε λίγο βρέθηκαν σ' ένα δωμάτιο σκοτεινό: «Όταν άναψε το φως, παρουσιάστηκε μπροστά μας ο παλιός μας σύντροφος Χρυσόστομος Καραΐσκος, που είχε φύγει από καιρό λαθραία για την Κωνσταντινούπολη. Χαιρετηθήκαμε, καθήσαμε και μετά απ' τα προκαταρκτικά μας μίλησε για τον σκοπό της μυστικής εκείνης συνάντησης. Ήταν απεσταλμένος, όπως μας εξήγησε, απ' την Επιτροπή Ποντίων της Αθήνας, που βλέποντας ότι δεν υπήρχε άλλος τρόπος να γλυτώση ο Ελληνισμός του Πόντου απ' το μαχαίρι των βαρβάρων, έκρινε ότι οι Πόντιοι θάπρεπε να συνεχίσουν τον ένοπλο αγώνα, έστω και μόνο με τις ίδιες τις δυνάμεις τους και γι' αυτό θάπρεπε να οργανωθούν για ν' αναλάβουν το βαρύ τούτο έργο μέχρι που να

πεισθή να βοηθήση κι η ελληνική κυβέρνηση. Ύστερα απ' την ομιλία του μας έδωσε και το έγγραφο που επιβεβαίωνε την ειδική εκείνη αποστολή του και συνιστούσε να συμμορφωθούμε όλοι οι οπλαρχηγοί με τις υποδείξεις του για την καλύτερη οργάνωσή μας. Η συζήτηση κράτησε πάνω από δυο ώρες κι ύστερα αποχωριστήκαμε με πλήρη και αμοιβαία κατανόηση».

Ο Καραΐσκος ήταν έφεδρος λοχαγός του ελληνικού στρατού —Πόντιος απ' την Οινόη— κι όταν απολύθηκε πολέμησε με τους αντάρτες κι ύστερα έφυγε για την Αθήνα, ελπίζοντας να πάρη μέρος σε μια πιθανή εκστρατεία στον Πόντο. Η κυβέρνηση, όμως, δεν αποφάσιζε να φτάση σε μια τέτοια ενέργεια, τα τάγματα των Ποντίων που είχαν ετοιμαστή στην Αθήνα και την Θεσσαλονίκη αδρανούσαν και τότε πήρε την συγκατάθεση και την εντολή της Επιτροπής Ποντίων της Αθήνας να ξαναπάη στον Πόντο για ν' αναλάβη την οργάνωση των ανταρτών, τις ομάδες των οποίων συντηρούσαν κατά ένα μέρος οι ιδιωτικές επιτροπές των πατριωτών της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας. Έτσι, φτάνοντας στην Πόλη, συνεννοήθηκε και με την εκεί Επιτροπή Ποντίων, ταξίδεψε με ξένο διαβατήριο και με την ιδιότητα του αντιπροσώπου του Ερυθρού Σταυρού, αποβιβάστηκε στην Αμισό, χωρίς κανένας να μάθη τον σκοπό της μυστικής αποστολής του.

Υπάρχει μια έκθεση του ίδιου, πολύ διαφωτιστική για την κατάσταση που βρισκόντουσαν την εποχή εκείνη οι αντάρτες «εγκαταλειμμένοι εις τας ιδίας των δυνάμεις, άνευ χρημάτων και όπλων, άνευ εφοδίων, υποκείμενοι εις εμφυλίους έριδας, ένεκα της ελλείψεως ενιαίας διοικήσεως παρ' ανωτάτης τινός αρχής». Η πρώτη συνάντηση που είχε ήταν με τον μητροπολίτη της Αμισού Ζήλωνα και τον πρόεδρο της εφοροδημογεροντίας γιατρό Μακρή. Αλλά ας ακούσουμε τον ίδιο: «Κατόπιν συνεντεύξεων τινων ... μοι επροτάθη όπως αναλάβω εγώ την γενικήν αρχηγίαν και διαχείρισιν του αγώνος εν τινι συνεδρία, καθ' ην παρέστησαν περί τα επτά πρόσωπα εκ των εγκριτοτέρων και πλουσιωτέρων ομογενών της πόλεως, οπότε ο κ. Ν. Μακρής κατέστησε εις αυτούς γνωστήν την αληθή ιδιότητά μου και ότι ηρχόμην δια τον ως άνω σκοπόν εκ μέρους της εν Αθήναις Επιτροπής Ποντίων. Εγώ εξεδήλωσα επιφυλάξεις τινάς όσον αφορά τας συνεπείας αι οποίαι ηδύναντο να προκύψουν δια τους ελληνικούς πληθυσμούς εν περιπτώσει καθ' ην, παρ' όλην την εχεμύθειαν, θα καθίστατο γνωστή η ιδιότης μου εις τους Τούρκους. Οι προύχοντες όμως εκείνοι μου απήντησαν ότι ο κίνδυνός των υφίσταται, εν πάση περιπτώσει, είτε ενοχοποιούντο οι Χριστιανοί είτε όχι».

Ύστερ' απ' αυτά, ο Καραΐσκος πήρε και μια επιστολή απ' τον μητροπολίτη Ζήλωνα κι άρχισε την δουλειά του: «Συνηντήθην μετά του επικρατεστέρου εκ των αρχηγών Στέλιου Κοσμίδη (πρόκειται για τον φημισμένο Ιστύλ αγά), μετά του οποίου από κοινού ηρχίσαμεν το έργον της οργανώσεως. Διέθεσεν ο οπλαρχηγός ούτος 7 εκ των οπλοφόρων του περί εμέ, όπως χρησιμεύσουν ως διαγγελείς. Κέντρον των εργασιών μας ωρίσθη το χωρίον Χατζή Ισμαήλ, απέχον ημίσειαν ώραν της Αμισού. Ο εν λόγω οπλαρχηγός είχε αρκετόν κύρος παρά τοις ενόπλοις ως και μεταξύ των οπλαρχηγών των. Ήτο ευφυής και εγνώριζε κάλλιστα το έδαφος, είχε δε το πλεονέκτημα να νομίζεται τουρκόφιλος. Την εποχήν εκείνην αι διχόνοιαι μεταξύ των πολεμιστών είχον φθάσει εις το ανώτατον όριον. Κεμαλικοί τσέται επωφελούμενοι της τοιαύτης καταστάσεως εδολοφόνουν ατιμωρητί ομογενείς. Απεφάσισα, λοιπόν, να θέσω τέρμα εις όλα ταύτα, μεταβαίνων προσωπικώς εις συνάντησιν των οπλαρχηγών, όπως βολιδοσκοπήσω τας διαθέσεις εκάστου και θέσω τον θεμέλιον λίθον του οργανισμού τον οποίον είχον υπ' όψιν».

Έγινε βέβαια μια εργασία καλή όλον εκείνο τον καιρό, τακτοποιήθηκαν πολλά, πάψαν οι εμφύλιοι καυγάδες, αλλά τα πράματα χειροτέρευαν καθώς το κίνημα του Κεμάλ κέρδιζε έδαφος μέρα με τη μέρα: «Επεβλέπομεν αγρύπνως πάσας τας ενεργείας των Κεμαλικών,

μεταφοράς όπλων και πολεμεφοδίων και τας στρατιωτικάς αυτών κινήσεις και καθιστώμεν ταύτα γνωστά εις τον εν Αμισώ Άγγλον Αρμοστήν, ο οποίος προέβαινε αμέσως εις την κατάσχεσιν τούτων. Όταν όμως, βραδύτερον, κατά τας αρχάς Μαίου 1920, εκεμαλοποιήθη η Αμισός, αναχωρήσαντος εις Κωνσταντινούπολη του αντικεμαλικού διοικητού δια της φυλακίδος του Αρμοστού, τότε η κατάστασις ήρχισεν ολονέν εξελισσομένη εις βάρος μας. Τα πέριξ της Αμισού περιεχαρακώθησαν και ετοποθετήθησαν τηλεβόλα παρά τα Καβάκια, όπερ και εγκαίρως εγνωρίσαμεν εις την στρατιωτικήν Αποστολήν Κωνσταντινουπόλεως. Το στρατιωτικόν σώμα της Αμισού είχε το στρατόπεδόν του εις το 20 λεπτά απέχον της Αμισού χωρίον Ελέλκιοϊ, εις απόστασιν από του ημετέρου κέντρου μόνον ημισείας ώρας. Ελιποτάκτουν σωρηδόν οι Τούρκοι στρατιώται και περιπλανώμενοι πολλοί εκ τούτων συνελαμβάνοντο παρά των ημετέρων και αφωπλίζοντο.

Η κατάστασις συν τω χρόνω ήρχισε να αποβαίνη απειλητική δια τους Έλληνας της Αμισού. Ήδη ήρχισαν οι Τούρκοι συμβούλια και διαβούλια περί του καλυτέρου τρόπου της εξοντώσεως των Χριστιανών. Οι Έλληνες αντάρται εντείνοντες τας προσπαθείας των προς προμήθειαν όπλων κατήρχοντο εις Αμισόν, εκ της Αμισού δε και των λοιπών πόλεων οι πληθυσμοί ήρχισαν να φεύγουν προς τα χωρία, πλησίον των ενόπλων, πληροφορούμενοι τας προθέσεις των Τούρκων».

Έτσι όπως διαμορφώθηκε η κατάσταση ήταν απόλυτη και κατεπείγουσα ανάγκη να βοηθηθούνε οι αντάρτες. Γι' αυτό έφυγε πάλι ο Καραΐσκος για την Κωνσταντινούπολη, με τον σκοπό να δει τον Έλληνα Αρμοστή και να του μεταφέρη την έκκληση των Αμισηνών να στείλει όπλα. Αλλά παρά την περιγραφή των δεινών που απειλούσαν τον ελληνισμό, δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα. Ο Πόντος έμενε στο έλεος των Κεμαλικών και οι αντάρτες αβοήθητοι.

Με τις καινούργιες τούτες συνθήκες δεν μπορούσε, βέβαια, να γίνεται λόγος για ενιαία διεύθυνση του αγώνα. Ο κάθε καπετάνιος ταμπουρωνόταν με τους δικούς του άντρες και τα γυναικόπαιδα σε μια ορισμένη περιοχή και φρόντιζε για την άμυνα μόνο του δικού του τομέα, κάτω απ' την διεύθυνση του οπλαρχηγού της περιοχής του. Πολύ συχνά, ωστόσο, οι πιο κοντινοί οπλαρχηγοί βοηθούσαν ο ένας τον άλλον όταν υπήρχε ανάγκη.

Ένας άλλος παλιός οπλαρχηγός —ο Παύλος Τσαουσίδης, που ζει σήμερα στην Έδεσσα— δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους αγώνες τούτης της εποχής και για τον τρόπο που προστάτευαν οι οπλίτες τις χιλιάδες γυναικόπαιδα που κατάφευγαν σ' αυτούς: «Η περιοχή όπου ήμουν αρχηγός τομέως εγώ —αναφέρει στις ανέκδοτες αναμνήσεις του, που έθεσε στη διάθεσή μου— ήταν το πέμπτο τμήμα «Τοπ - Τσαμ», με γενικό μας αρχηγό τον Αναστάσιο Παπαδόπουλο και υπαρχηγό τον «Φιλός αγά» — Θεόφιλο Κουλετσενίδη. Είμαστε περίπου χίλιοι οπλίτες και πολλές χιλιάδες άμαχος πληθυσμός. Κρατούσαμε μια έκταση περίπου 25 χιλιόμετρα. Κάθε τμήμα άνοιγε χαρακώματα, όπου φύλαγαν οι οπλίτες και στα βάθη των βουνών χτίζαμε καλύβες όπου σιγουρεύαμε τα γυναικόπαιδα, προτιμώντας πάντα τις χαράδρες γιατί εκεί βρισκόντουσαν σε περισσότερη ασφάλεια. Κάθε τμήμα είχε τα χαρακώματά του σε απόσταση δυο έως δυόμισυ χιλιόμετρα απ' τα καλύβια, ώστε οι γυναίκες και τα παιδιά να μη κινδυνεύουν απ' τις μάχες. Σε κάθε χαράκωμα αναλογούσαν 15 οπλίτες και από ένας ή δυο άοπλοι για τον κάθε οπλίτη.

Ο οπλισμός μας ήταν λιανοτούφεκα διαφόρων ειδών, τουρκικά μάουζερ γερμανικής προελεύσεως και μερικά τουφέκια γερμανικά και ρωσικά. Χειροβομβίδες είχαμε λίγες και τις ρίχναμε με μεγάλη προσοχή, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, και πάλι μετρημένες. Με αυτά

μαχόμασταν τον τούρκικο στρατό που ήταν οπλισμένος με κανόνια, οπλοπολυβόλα και άφθονα πυρομαχικά. Εμείς μετρούσαμε ακόμα και τις σφαίρες μας. Χρειαστήκαμε 3-4 μήνες για να ετοιμάσουμε τις καλύβες, τα οχυρώματά μας και να κάνουμε ό,τι προμήθειες μπορούσαμε. Δεν είχαμε από πουθενά καμιά βοήθεια, εκτός απ' τα λίγα τρόφιμα και σκεπάσματα που παίρναν φεύγοντας οι οικογένειες μαζί τους».

Απίστευτες ήσαν οι διαφορές των αντίμαχων δυνάμεων. Τύχαινε, δηλαδή, όχι σπάνια, δέκα και μόνο αντάρτες να πολεμούν μ' εκατοντάδες Τούρκους κι ωστόσο να τα βγάζουν πέρα, κρατώντας μακρυά απ' τα χαρακώματά τους τα λεφούσια. Ίσως γιατί ξέραν ότι το λύγισμά τους θα σήμαινε όχι μονάχα τον δικό τους αφανισμό, αλλά και την σφαγή των γυναικών και των παιδιών τους. Σπουδαίο, όμως, ρόλο έπαιζε και το έδαφος, οι κακοτράχαλες θέσεις που διάλεγαν από πριν — ανάμεσα σε όγκους βουνών έσκαβαν τα οχυρά τους, που επικοινωνούσαν με τον έξω χώρο από πολύ στενά περάσματα ή γύρω σε πολύ μεγάλα δάση, όπου ήταν επικίνδυνο να προχωρήση ο στρατός.

Σε τέτοιες δυσκολοπάτητες περιοχές δινόντουσαν οι μάχες, άγριες, πεισματικές, παράξενες, γιατί ενώ κροτάλιζαν τα πολυβόλα και βροντούσαν τα κανόνια, κι ενώ οι μαυροφορεμένοι εκείνοι άντρες, κολλημένοι επάνω στα βράχια τους —ένα με τις πέτρες— σημάδευαν και ρίχναν, λίγο παρά πίσω χιλιάδες γυναικόπαιδα προσεύχονταν με αγωνία ή ψέλνανε ή κλαίγαν, σαν ένας συγκλονιστικός χορός αρχαίας τραγωδίας, που έγραψε ο πιο τραγικός απ' όλους τους αρχαίους ποιητές: Η Μοίρα του Πόντου. «Είχαμε και ορισμένα μέρη προσευχής σε κάθε τμήμα. Ενώ η μάχη συνεχιζότανε, ο άμαχος πληθυσμός με τους παπάδες προσευχότανε κάνοντας παρακλήσεις στην Υπεραγία Θεοτόκον».

Σε πολλές, όμως, περιπτώσεις οι αντάρτες ήσαν πολλοί, προ πάντων όταν μαζευόντουσαν περισσότεροι οπλαρχηγοί κι ομάδες για ν' αντιμετωπίσουν ένα μεγάλο κίνδυνο — διακόσιοι, τρακόσιοι ή και πεντακόσιοι— και τότε οι μάχες γινόντουσαν ακόμα πιο άγριες, ούρλιαζε ο τόπος και σκαβόταν απ' το κανονίδι κι έπεφταν κορμιά, πάντα όμως λιγοστά απ' τους αντάρτες και πλήθος απ' τους Τούρκους. Αλλά όπως και νάταν —μικρότετες μάχες ή και μεγαλύτερες— πρόσφερε πολλά ο αγώνας των ανταρτών και από γενικώτερη άποψη, αφού ο Κεμάλ αναγκαζόταν να στέλνη και ν' απασχολή πολύ στρατό προς τα βουνά του Πόντου, την ώρα που είχε ανάγκη στο μέτωπο κι από τον τελευταίο στρατιώτη.

Πώς βολευόντουσαν, όμως, από τρόφιμα, σ' εκείνα τα ερημικά αγριοτόπια; Μας το εξηγεί ο ίδιος οπλαρχηγός: «Επειδή όσα είχαμε μαζέψει και φυλάξει δεν φτάνανε για πολύ καιρό, προμηθευόμαστε ό,τι χρειαζόμαστε απ' τα γειτονικά τούρκικα ή τσερκέζικα χωριά. Μόλις, δηλαδή, σκοτείνιαζε και έπαυε η μάχη με τον τούρκικο στρατό και τους τσετέδες, που άρχιζε απ' τα ξημερώματα και συνεχιζόταν μέχρι το σούρουπο, μερικές ομάδες οπλιτών μαζί με άοπλους πήγαιναν στα γύρω τουρκοχώρια για τις προμήθειες. Ήσαν χωριά που μας τροφοδοτούσαν με το καλό, άλλοτε με χρήματα και άλλοτε δωρεάν. Ήσαν όμως και χωριά οπλισμένα που μας ανάγκαζαν να μεταχειρισθούμε βία. Σ' αυτά πηγαίναμε συγκεντρωμένοι 100 - 150 οπλίτες, μαζί με αρκετούς άοπλους άνδρες και τα περικυκλώναμε, αφήνοντας ένα δρόμο ελεύθερο για έξοδο και άρχιζε η μάχη. Μόλις μια ομάδα κατάφερνε να τρυπώση μέσα στο χωριό, έβαζε φωτιά σ' ένα - δυο σπίτια, οπότε οι οπλισμένοι Τούρκοι χάναν το ηθικό τους και φεύγαν απ' τον δρόμο που σκόπιμα αφήναμε ελεύθερο. Οι δικοί μας τότε, άλλοι ορμούσαν μέσα στα σπίτια και παίρναν ό,τι θέλαν, ενώ οι απ' έξω συνέχιζαν τους πυροβολισμούς μέχρι που να φτάσουν οι πρώτοι φορτωμένοι με ζώα, τρόφιμα κλπ. Πολλές φορές είχαμε και ένα - δυο θύματα. Κάποτε και περισσότερα. Ήταν, βέβαια, τραγικό να θυσιάζουμε ανθρώπους για τα τρόφιμα, αλλά τι να κάνουμε; Όταν τελείωνε το ψωμί και πεινούσαν τα παιδιά και άρχιζαν να κλαίνε, οι καρδιές μας ραΐζαν και μαύριζαν τα μάτια μας. Στα τσερκέζικα και κιζιλπάσικα χωριά είχαμε και φίλους, που πολλές φορές εκτός απ'

τη βοήθεια σε τρόφιμα, μας πρόσφεραν κι άλλες υπηρεσίες, ειδοποιώντας μας για τις κινήσεις του τούρκικου στρατού, οπότε παίρναμε τα μέτρα μας».

Απ' τα βουνά της Αμισού μέχρι την Τοκάτη υπήρχαν πέντε τμήματα αντάρτικα, καθένα με τον γενικό αρχηγό και τους υπαρχηγούς του: 1) Νεπιόν νταγί, 2) Ταβσάν νταγί, 3) Τσοπού τερεσί, 4) Ταζλί τερεσί, και 5) Ταπ - Τσαμ. Νταγ νταγί σημαίνει βουνό και τερέ - τερεσί σημαίνει ποτάμι, ανάλογα, δηλαδή, με την εδαφική περιοχή παίρναν και τις ονομασίες τους. «Τοπ-Τσαμ» σημαίνει «συγκεντρωμένα πεύκα» κι εκεί ήταν που έδρασε κι έγινε ξακουστός για την ορμή και την παλληκαριά του ο γενικός αρχηγός Αναστάσης Παπαδόπουλος, γνωστός με τ' όνομα Κοτσά-Αναστάς. Στ' άλλα τμήματα αναδειχτήκανε άλλοι.

Το τμήμα του Τοπ-Τσαμ περιλάμβανε έξι τομείς και σ' έναν απ' αυτούς —τον βορεινό— ήταν αρχηγός ο Τσαουσίδης μαζί με τον υπαρχηγό του Κοτσά-Αναστάς, Φιλός αγά. Καθώς το τμήμα τούτο απλωνόταν με τα χαρακώματα του σε μια έκταση 25 χιλιομέτρων, ήταν δύσκολο να κυκλωθή απ' τον τούρκικο στρατό κι έδωσε πολλές μάχες με τόση επιτυχία, ώστε να γίνει θρύλος τ' όνομα του γενικού αρχηγού του. Ας παρακολουθήσουμε την αφήγηση του Τσαουσίδη:

«Την πρώτη μάχη την δώσαμε τον Νοέμβρη του 1920, στο Ενζίκ Πινάρ, το χωριό του γενικού αρχηγού του τμήματος Τοπ-Τσαμ. Εμείς οι αντάρτες είμαστε οχυρωμένοι προς νότον του χωριού, τα δε γυναικόπαιδα τα στείλαμε στο βουνό. Ένα πρωί, κατά τα χαράματα, μας έρχεται απ' τα βορεινά ο στρατός κι αμέσως παίρνουμε τις θέσεις στα οχυρά μας κι αρχίζει η μάχη. Μέχρις αργά το απόγευμα βροντούσε το κανόνι και βούιζαν τα πολυβόλα, και ο στρατός κατάφερε σε μια στιγμή να προχωρήσει και να μπει μέσα στο χωριό. Τότε βρεθήκαμε σε μικρή απόσταση αντάρτες και στρατός κι αντισταθήκαμε σκληρά. Κατά το σούρουπο είμαστε πια πολύ κοντά και τότε κάναμε ορμητική επίθεση με άγριες κραυγές. Ρίξαμε τρεις - τέσσερις απ' τις λίγες χειροβομβίδες που είχαμε και οι Τούρκοι στρατιώτες, τρομαγμένοι κάνουν πίσω, επωφελούμεθα απ' τον φόβο τους εμείς και ρίχνουμε πυκνότερα, οπότε παίρνουν δρόμο, αφήνοντας δέκα νεκρούς. Εμείς κανένα θύμα».

Δεν ήταν καθόλου ασήμαντη η πρώτη τούτη επιτυχία στην αντιμετώπιση του Κεμαλικού στρατού. Ανέβασε πολύ ψηλά το ηθικό των ανταρτών και στερέωσε την πίστη τους στις ίδιες τους δυνάμεις. Την γιόρτασαν όπως τ' άξιζε, μέσα σ' εκείνα τ' άγρια βουνά και τους ερημότοπους, όπου αντιλάλησαν ευλαβικά οι ψαλμωδίες των παπάδων που συνώδευαν συγκινημένες οι φωνές των γυναικών και των παιδιών στον τόπο της προσευχής:

> Τη υπερμάχω στρατηγώ τα νικητήρια
> ως λυτρωθείσα των δεινών ευχαριστήρια.

Αλλά δεν άργησαν να πυκνώσουν οι μάχες στα διάφορα αντάρτικα τμήματα, όπου ο στρατός άρχισε να κάνει επιθέσεις συστηματικές, προτιμώντας πάντα εκείνα που βρισκόντουσαν σε πιο ευνοϊκές κι ευκολοπρόσβλητες τοποθεσίες. Τέτοιο ήταν το τέταρτο τμήμα του Ταζλί - τερεσί, όπου γενικός οπλαρχηγός ήταν ο Γιώργη αγάς: «Το τμήμα αυτό απείχε απ' το δικό μας έξι ώρες, κι εκεί μετά ενάμισυ μήνα απ' τη δική μας νίκη, έγινε η μεγάλη μάχη. Λόγω της απόστασης, πολλές φορές δεν παίρναμε χαμπάρι απ' τις επιθέσεις κι ο καπτάν Γιώργη αγάς πολεμούσε μόνος με τα παλληκάρια του υπό δύσκολες συνθήκες, επειδή το μέρος εύκολα προσβαλλόταν. Γι' αυτό όταν ειδοποιούμεθα πηγαίναμε ενίσχυση

και τότε οι Τούρκοι τα χρειαζόντουσαν, υποχωρούσαν κι έβγαιναν απ' τη δύσκολη θέση κι οι ντόπιοι αντάρτες.

Όπως και άλλοτε, λοιπόν, έτσι κι αυτή τη φορά ο τούρκικος στρατός έκανε επίθεση, αλλά πολύ μεγαλύτερη στον τομέα του Γιώργη αγά, κι εμείς δεν είχαμε ιδέα. Χτυπούσαν απ' όλες τις μεριές, ανατολή και δύση, και τα παλληκάρια αντιστεκόντουσαν, πολεμώντας με πείσμα και με πάθος και αποκρούοντας όλα τα γιουρούσια. Τέσσαρες μέρες κράτησε η μάχη και οι δικοί μας βρισκόντουσαν σε κίνδυνο, όπου την πέμπτη μέρα φτάνει σύνδεσμος στα χαρακώματά μας και φέρνει ένα σημείωμα του Γιώργη αγά προς τον αρχηγό μας Κοτσά-Αναστάς, που έγραφε: «Κύριε αρχηγέ του Τοπ - Τσαμ, είμαστε επί τέσσαρες ημέρες περικυκλωμένοι και μαχόμεθα σκληρά. Μέχρι της στιγμής δεν έχομε κανένα θύμα, εκτός από ένα κοριτσάκι, και ούτε από τις θέσεις μας μπόρεσαν να μας κουνήσουν. Αλλά για κάθε ενδεχόμενον, παρακαλώ να μας ενισχύσετε το γρηγορώτερο γιατί δεν ξέρω πώς θα εξελιχθεί η μάχη».

Αμέσως ο αρχηγός μας στέλνει αγγελιαφόρους σε κάθε ομαδάρχη των τομέων για να διαθέσει μερικούς άντρες και μέσα σε πέντε ώρες σχηματίζεται μια ομάδα από 100 οπλίτες και 150 αόπλους, για να τους ακολουθούν και να δείχνουν όγκο. Επικεφαλής αυτών ορίζεται ο υπαρχηγός του Κοτσά-Αναστάς, Θεόφιλος Κουλετσενίδης —Φίλος αγάς— εγώ και ο Μιχαήλ Κουρτσόγλου. Ξεκινήσαμε αργά το βραδάκι και κατά τα ξημερώματα φτάσαμε επί τόπου. Διαιρεθήκαμε αμέσως σε τρεις ομάδες, πιάσαμε η κάθε ομάδα τα πόστα της και έτσι από τρεις πλευρές αρχίσαμε την επίθεσή μας κατά του στρατού. Οι Τούρκοι αιφνιδιάστηκαν, καθώς έβλεπαν τα πυρά να τους έρχωνται από τόσες μεριές και ν' αντιλαλούνε τα βουνά απ' τα τουφέκια μας. Πέντε ώρες κράτησε η μάχη και επί τέλους καταφέραμε να αιχμαλωτίσουμε την πρώτη σκοπιά τους, οπότε ο στρατός χάνει το ηθικό του, λυγίζει και παίρνει την φυγή. Φεύγοντας, τους ακούσαμε να βλαστημούν και να φωνάζουν:

—Την πίστη σας, γκιαούρηδες! Μανιτάρια είσαστε να φυτρώνετε απ' όλες τις μεριές;

Ύστερα απ' την φευγάλα τους, πήραμε τις θέσεις που κατείχε ο στρατός και βρήκαμε 20 νεκρούς, ένα μυδραλλιοβόλο, πέντε κάσες σφαίρες και τέσσερα μουλάρια. Αυτές ήσαν οι απώλειες και τα λάφυρα που κερδίσαμε απ' τα δικά μας τα πυρά, εκτός από τα άλλα που τους στοίχισαν οι ντόπιοι αντάρτες του Γιώργη αγά».

Άμυνα όταν ερχόταν ο στρατός, επίθεση στα γύρω τουρκοχώρια όταν έπαυε η μάχη, για την προμήθεια τροφίμων —αυτή ήταν η συνηθισμένη τακτική. Καμμιά φορά, όμως, αναλάμβαναν επιθέσεις κατά του ίδιου του στρατού, όταν τα πράγματα δείχναν βολικά. Τον Μάρτη του 1921, έξαφνα, στα βορεινα του μετώπου του Τοπ - Τσαμ ήταν ένας μεγάλος πειρασμός: το χωριό Σοχού Τας, με στρατιωτικό καταυλισμό. Βλέπουν οι ομαδάρχες με τα κυάλια, ηλεκτρίζονται, το συζητάνε κι αποφασίζουν ένα χτύπημα αιφνιδιαστικό. Διαλέγουν τα παλληκάρια τους και νύχτα κυκλώνουν το χωριό από τα νότια, νοτιοανατολικά και νοτιοδυτικά. Ζυγώνουν σιγά - σιγά και τα χαράματα αιχμαλωτίζουν τους σκοπούς και δίνεται το σύνθημα:

—Φωτιά!

Πανικοβάλλεται ο στρατός απ' τα πυρά κι απ' τις κραυγές, τα χάνει, γίνεται σύγχυση και ταραχή καθώς πέφταν οι τουφεκιές κι από τις τρεις μεριές, κι ο κάθε Τούρκος στρατιώτης

κοιτούσε πώς να σωθή έξω απ' το χωριό. «Με τέτοιο πανικό που πήραν, φύγαν χωρίς να ρίξουν ούτε μια τουφεκιά! Άρχισαν μόνο να πυροβολούν όταν πέρασαν το ρέμα που βρισκόταν βορείως του καταυλισμού τους, και φτάσαν στο απέναντι χωριό. Εμείς στο μεταξύ, κάναμε τη δουλειά μας, πήραμε ό,τι είχαμε ανάγκη και ρίχνοντας πάντα γυρίσαμε στα χαρακώματά μας.

Υπήρχαν φανατισμένοι Τούρκοι που πολεμούσανε με λύσσα, αλλά και πάρα πολλοί που τρόμαζαν και μόνο στο άκουσμα του ονόματος του Κοτσά - Αναστάς. Αυτοί οι τελευταίοι διηγόντουσαν και τερατολογίες ύστερα απ' τις μάχες, όπως μαθαίναμε απ' τους αιχμαλώτους. Χαρακτηριστικό του φόβου τους ήσαν αυτά που λέγανε στη μάχη του Ταζλί - τερεσί: «Βρε τους κερατάδες τους γκιαούρηδες, καβάλα στ' άλογά τους τριγυρίζαν από χαράκωμα σε χαράκωμα ο Κοτσα - Αναστάς και ο Γιώργη αγάς, τους ρίχναμε, κι όμως δεν σκοτωνόντουσαν, ούτε και πέφταν απ' τ' άλογά τους». Εννοείται ότι όλα αυτά ήσαν δημιουργήματα της φαντασίας τους γιατί όχι μονάχα άλογα δεν διαθέταμε, αλλά τα χαρακώματά μας τα είχαμε σε τόσο ανάποδα μέρη, ώστε ούτε πεζός δεν μπορούσες να πας από το ένα στ' άλλο.

Συνέβαιναν, όμως —συνεχίζει ο παλιός οπλαρχηγός— καμιά φορά και μερικά άλλα περιστατικά, αστεία και κωμικοτραγικά με κείνους τους Τούρκους αξιωματικούς που μη ξέροντας τα πράματα, θέλαν να δείξουν ηρωισμό και να ψυχώσουν και τους στρατιώτες τους: Μια μέρα, ένας τέτοιος λοχαγός, που φαίνεται ότι δεν είχε ιδέα του πολέμου με τους αντάρτες, παίρνει τον λόχο του και βαδίζει προς τα χαρακώματα του οπλαρχηγού Δημ. Παϊραχταρίδου, με τέτοια περιφρόνηση και θάρρος, ωσάν να επήγαινε να τουφεκίση ανθρώπους που τους είχανε δεμένους. Οι δικοί μας, ταμπουρωμένοι στα οχυρά τους, τον βλέπαν και απορούσαν — που έρχεται, αψηφώντας τέτοιο κίνδυνο! Τον άφησαν, όμως, και πλησίασε για να χαρή όσο μπορούσε τον ηρωισμό του, και ξαφνικά ακούεται η διαταγή:

—Φωτιά, του κερατά!

Αντηχούν οι τουφεκιές και με την πρώτη ομοβροντία, πάρτους κάτω ένα σωρό, όπου να βλέπης τρομάρα, φευγάλα και κακό! Μας άφησε καμιά εικοσαριά νεκρούς, πολύ ακριβοπληρωμένο μάθημα, έστω και για πρωτάρη».

Την άνοιξη του 1921 ο Λίβα πασάς ξεκίνησε για τα λημέρια του Κοτσά - Αναστάς. Ήταν ο αρχηγός των τμημάτων του τούρκικου στρατού που είχε αναλάβει να «καθαρίση» τα βουνά απ' τους αντάρτες κι είχε την φήμη φανατισμένου χριστιανομάχου. Όταν ο στρατός του αποτύγχανε στις επιχειρήσεις με τους ένοπλους, ξεσπούσε με μανία σε βάρος των απροστάτευτων χωρικών, λεηλατώντας και ρημάζοντας. Γι' αυτό όλο και περισσότερος άμαχος πληθυσμός έφευγε προς τα βουνά, ενώ από πίσω, ο Λίβα πασάς έβαζε φωτιά στα σπίτια που μέναν αδειανά κι οι δύστυχοι φευγάτοι έβλεπαν από μακρυά τους καπνούς των φτωχικών τους που γίνονταν στάχτη και ρημάδι.

Παντού όπου περνούσε ο Λίβα πασάς άκουγε τ' όνομα του Κοτσά - Αναστάς, γι' αυτό και αποφάσισε να του δώση ένα μάθημα γερό, για να καταλάβη εκείνος ο γκιαούρης ποιος ήταν τούτος ο γενναίος Τούρκος. Έτσι, πλήθος στρατιώτες τραβούσαν πάλι προς τις απόκρημνες βουνίσιες περιοχές όπου απλωνόταν το τμήμα του Τοπ - Τσαμ, σέρνοντας τα πολυβόλα τους, μαζί και το απαραίτητο κανόνι, που το εγκαταστήσανε σε μια θέση που λεγόταν Τελικλί Τασί, δηλαδή Τρύπια Πέτρα.

Και συνεχίζει ο παλιός οπλαρχηγός: «Από τα χαράματα άρχισε να βάζη το κανόνι από το Τελικλί Τασί ενώ ο στρατός έκανε κινήσεις για να μας κυκλώσει, πράγμα όμως δύσκολο, αν όχι αδύνατο, γιατί, όπως είπα, το μέτωπό μας απλωνόταν σε 25 χιλιόμετρα. Μικρές επιθέσεις και αντεπιθέσεις γίνονταν σε όλα μας τα οχυρώματα, ολόκληρη τη μέρα, αλλά από τα δυτικά, όπου είχε τοποθετηθή το κανόνι, η επίθεση ήταν σφοδρότατη και οι οβίδες έπεφταν ασταμάτητα, πράγμα που έδειχνε ότι εκεί ήταν συγκεντρωμένη η πιο μεγάλη δύναμη και από εκεί θα μας γινόταν η μεγαλύτερη επίθεση. Εμείς είχαμε οχυρωθή καλά, έχοντας απέναντί μας ένα στενόμακρο λιβάδι, απ' όπου ήταν υποχρεωμένος να περάση ο στρατός για να μας φτάση. Η άλλη απόσταση από κει και πέρα προς το κανόνι ήταν δασώδης, περίπου 500 μέτρα, κι εκεί βρισκόταν καλά φυλαγμένος ο στρατός. Όταν, όμως, βγαίνανε οι στρατιώτες για επίθεση, τα πράγματα ήσαν διαφορετικά γιατί βρίσκονταν εκτεθειμένοι στα πυρά μας.

Και όμως, βγαίνανε, και τότε από τη μια το κανόνι, από την άλλη τα μυδραλιοβόλα, άναβε ο τόπος, αλλά κι εμείς δεν ρίχναμε στο βρόντο. Τα πυρά μας ήσαν μετρημένα και καλοζυγισμένα, γινόταν σκληρός αγώνας, ορμούσαν οι Τούρκοι, αλλά μόλις πέφτανε 5-10 κορμιά, αμέσως οπισθοχωρούσαν άτακτα, φεύγοντας για να κρυφτούν και πάλι προς το δάσος. Αυτό έγινε κάμποσες φορές, επιθέσεις, δηλαδή, η μια απάνω στην άλλη και όμως δεν κατάφεραν να μας σαλέψουν απ' τις θέσεις μας. Είμαστε κολλημένοι στα χαρακώματά μας και αποφασισμένοι μέχρι θανάτου να μη ξεκολλήσουμε από κει μακάρι και να καιγότανε ο τόπος. Όλη τη μέρα συνεχίσθηκαν αυτές οι επιθέσεις, αλλά χωρίς κανένα αποτέλεσμα, αδύνατο να περάσουν το λιβάδι.

Η πιο σκληρή φάση της μάχης κράτησε δυο ώρες, οπότε άρχισε να σουρουπώνη κι όλα σταματήσανε, οι κανονιές, τα πολυβόλα, οι επιθέσεις. Ο στρατός αποσύρθηκε στο χωριό όπου είχε τον καταυλισμό του αφήνοντας πολλούς νεκρούς στο πεδίο της μάχης. Απ' τα παλληκάρια μας σκοτώθηκε μονάχα ένας —Βασίλης, απ' το χωριό Χατζήμπεη— η νίκη ήταν πάλι δική μας».

Νίκη μεγάλη και πολύ σημαντική, που την τραγουδούσανε από τότε οι αντάρτες του Τοπ - Τσαμ μ' ένα τραγούδι που φτιάξανε για τον αρχηγό τους, και το είχαν από τότε σαν θούριο του τμήματός τους. Το λέγανε με στίχους τούρκικους για να τ' ακούνε και οι Τούρκοι και να καταλαβαίνουν με ποιους είχαν να κάνουν. Το μεταφέρω, όπως το αναθυμάται ο Τσαουσίδης:

Τελικλί καγιατάν τοπλάρ ατιλίγιορ
Κοτσά Αναστάς ουσακλαρίηναν χαζιρλανίορ
Τοπ αλτιντάν ασκέρ χουτσιούμ ετίορ
Κοτσά Αναστάς τσετελερίηναν καρσού τουρουγίορ
Κέλμε Λίβα πασά, κέλμε πενίμ ιστιμέ
Αλαμανί τακτίμ μπεν σολ γκολουμά
Κοατσά Αναστάς ντερλέρ πενίμ ισμιμέ.

Δηλαδή:

Από την Τρύπια Πέτρα τα κανόνια ρίχνονται
Και ο Κοτσά Αναστάς με τα παιδιά του ετοιμάζονται
Κάτω απ' τις κανονιές προχωρά το στράτευμα
Και ο Κοτσά Αναστάς με τους αντάρτες του αντιστέκονται
Μην έρχεσαι, Λίβα πασά, μην έρχεσαι επάνω μου
Τ' όπλο μου το γερμανικό τόχω στον ώμο μου

Κοτσά Αναστάς με λένε, ξέρε το!...

Η άνοιξη και το καλοκαίρι του 1921 ήσαν γεμάτα από μεγάλα γεγονότα στο μέτωπο, που είχαν μάλιστα και γενικώτερους αντίλαλους στους Σύμμαχους. Παρά την τόση βοήθεια που έπαιρνε ο Κεμάλ απ' όλους, δεν έδειχνε ακόμα ότι θα μπορούσε να τα βγάλη πέρα με τον ελληνικό στρατό, που τίποτα δεν έχανε απ' την ορμή του, έστω κι αν οι μεγάλες Δυνάμεις είχαν αλλάξει στάση, δείχνοντας ανοιχτά την έχθρα τους προς την Ελλάδα.

Σκεφθήκανε οι Σύμμαχοι, ότι μια παρέμβαση για ειρήνευση στη Μικρασία θα εξυπηρετούσε καλύτερα τον Κεμάλ και τα συμφέροντά τους, αλλά το σχετικό διάβημα απέτυχε, η ελληνική κυβέρνηση ανάλαβε μόνη της τον αγώνα, κι ο ελληνικός στρατός ξανάρχισε τη δράση. Στις 14 Μαρτίου, ύστερα από μια σειρά θριαμβευτικές επιχειρήσεις, έπεσε το Αφιόν Καρά Χισάρ και τον Ιούλιο η Κιουτάχεια και το Εσκί Σεχίρ. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος βρισκόταν στη Σμύρνη απ' τις 30 Μαιου, για να επισκεφθή το μέτωπο και να συζητήσει τα σχέδια για την παραπέρα προέλαση, όπως επίσης κι ο πρωθυπουργός Γούναρης, ο υπουργός των Εξωτερικών Ν. Στράτος, μαζί με πολλούς άλλους υπουργούς και επίσημους. Πλήθος ξένοι δημοσιογράφοι είχαν φτάσει στο μέτωπο για να παρακολουθήσουν τις επιχειρήσεις.

Σ' όλο αυτό το διάστημα ήταν ακράτητη η ορμή του ελληνικού στρατού και θριαμβευτικές οι νίκες του, αλλά γινόταν όλο και πιο πολύ φανερό, ότι η τόσο πρόθυμη βοήθεια των Συμμάχων προς τον Κεμάλ δεν πήγε χαμένη. Καλά οπλισμένος τώρα ο κεμαλικός στρατός, έδειχνε μια αξιόλογη δύναμη αντίστασης και ηθικό ακμαίο κάτω απ' την ηγεσία ενός ανθρώπου που είχε και ικανότητες στρατιωτικές, αλλά και χαρακτήρα αλύγιστο, αδίσταχτο και άγριο. Οι διαταγές του ήσαν ρητές και ανελέητες: Όποιος αξιωματικός υποχωρούσε χωρίς την δική του εντολή, τουφεκιζότανε επί τόπου.

Ήταν μοιραίο, λοιπόν, να σκληρύνη πολύ ο αγώνας στο μέτωπο, αλλά αυτό δεν λιγόστευε καθόλου ούτε την ορμή, ούτε και το ηθικό του στρατού μας, που ήταν πάντα έτοιμος για τις μεγαλύτερες θυσίες κι έβαλε για σκοπό και στόχο του την Άγκυρα. Όσο για τον Κεμάλ, ενώ οργάνωνε την άμυνα στα μέτωπα, άφηνε τις ορδές των τσετέδων να κατασφάζουν σ' όλη την ενδοχώρα τον άμαχο πληθυσμό των Ελλήνων και ιδιαίτερα τις περιοχές εκείνες που δρούσαν οι αντάρτες. Είναι η εποχή που τ' όργιο της εξόντωσης πήρε τις φρικιαστικές διαστάσεις που είδαμε στη δράση του αιμοβόρου Τοπάλ Οσμάν και τόσων άλλων άξιων κεμαλικών.

Το έβλεπαν και το ζούσαν τούτο τ' όργιο οι Έλληνες αντάρτες, αλλά αντλούσανε θάρρος απ' τις επιτυχίες του ελληνικού στρατού κι έλπιζαν ότι δεν θα κρατούσε για πολύ καιρό ακόμα το ανείπωτο μαρτύριο της ρωμιοσύνης. Όσοι απ' τους άμαχους θα μπορούσαν να επιζήσουν από εκείνη τη ματωμένη μπόρα κι όσοι απ' τους οπλίτες των βουνών θα τα κατάφερναν να τα βγάλουν πέρα στον άνισο αγώνα, θ' ανάπνεαν, επί τέλους, αέρα λευτεριάς.

Έπρεπε, όμως, να δώσουν περισσότερο ακόμα την ψυχή τους, να οργανωθούν καλύτερα, να προσπαθήσουν να βρουν τρόπους, για να βοηθούνται μεταξύ τους, προ πάντων τώρα που ο Κεμάλ εξαπόλυε κατ' επάνω τους μεγάλες δυνάμεις στρατού, εκτός από τους τσέτες.

Αυτά συζητούσαν σ' όλες τις αντάρτικες ομάδες, αυτά και στο τμήμα του Τοπ - Τσαμ, όπου τον Ιούνιο του 1921 μερικοί απ' τους οπλαρχηγούς, μαζί και του Ταξλί - τερεσί, πήραν την

απόφαση να συναντηθούν και μ' άλλους αρχηγούς τμημάτων, για να καταστρώσουν τα σχέδια της παραπέρα δράσης τους και να βάλουν τις βάσεις της μελλοντικής πορείας. Έτσι ξεκίνησαν απ' το Τοπ - Τσαμ, ο γενικός αρχηγός Ανάστασης Παπαδόπουλος, ο καπετάν Παύλος Τσαουσίδης, ο Μιχαήλ Κουρτσόγλου, ο Μελέτιος Παϊραχταρίδης, κι απ' το Ταζλί τερεσί ο γενικός οπλαρχηγός Γιώργης αγάς, ο καπετάν Κωνσταντίνος με το παρατσούκλι Καρακότας και ο καπετάν Αναστάσης με το παρατσούκλι Κοτσά γκιόζ (Μεγαλομάτης). Πήραν μαζί τους και 50 οπλίτες, για τα πιθανά συναπαντήματα του δρόμου.

Προορισμός τους ήταν το Τσοπού - τερεσί —το ξεκίνημα έγινε τη νύχτα— και περνώντας από βουνά, χαράδρες και πολλά τούρκικα χωριά, έφτασαν το άλλο βράδυ στο ποτάμι που περνά απ' την Τοκάτη και Αμάσεια και από κει τα χαράματα βρέθηκαν στο βουνό Ακ ταγί. Εκεί τους στήθηκε ενέδρα από τσέτες, που ειδοποιήθηκαν απ' τα τουρκοχώρια για το πέρασμά τους. Δυο ώρες κράτησε η μάχη κι ύστερα σκόρπισαν τρομαγμένοι.

Βραδάκι ξεκίνησαν πάλι, και τα μεσάνυχτα φτάσανε στον προορισμό τους, το τμήμα του Τσοπού - τερεσί: «Όταν φθάσαμε —ιστορεί πάντα ο Τσαουσίδης— μας κάνανε θερμότατη υποδοχή οι εκεί καπετανέοι, όπως κι ο πληθυσμός που είχαν μαζί τους, γιατί μαθεύτηκε αμέσως η άφιξή μας και γέμισε ελπίδες και χαρά τον υπόλοιπο λαό. Την άλλη μέρα μαζευτήκαμε σ' ένα ορισμένο μέρος του βουνού οι αρχηγοί για να συζητήσουμε τα ζητήματα που μας απασχολούσαν, μέσα σε εγκάρδια ατμόσφαιρα. Όμως, κανένας μας δεν είχε παράλογες αισιοδοξίες, όλοι ξέραμε τις φοβερές δυσκολίες του αγώνα. Συζητήσαμε, λοιπόν, όλες αυτές τις δυσκολίες και για το πώς θα τις αντιμετωπίζαμε, το ζήτημα της εξασφάλισης τροφίμων και προ πάντων το μεγάλο πρόβλημα των όπλων, γιατί είχαμε, βέβαια, πρόθυμες καρδιές και χέρια, αλλά μας έλειπαν τα απαιτούμενα. Γι' αυτά τα ζητήματα δεν μπορούσε να γίνει αλλιώς, παρά να συνεχίσουμε να χτυπάμε τα οπλισμένα τουρκοχώρια.

Ύστερα απ' αυτά πήραμε την απόφαση να συνεχίσουμε τον αγώνα, ακόμα και θυσιαζόμενοι μέχρι ενός. Αντικειμενικός σκοπός θα ήταν να ενωθούμε τελικά με τον ελληνικό στρατό όταν θα έφτανε στην Άγκυρα και θα σταθεροποιούσε το μέτωπό του. Το ξέραμε πολύ καλά ότι αυτό δεν ήταν εύκολο, γιατί θα χρειαζότανε επί πολλές μέρες να δίνουμε μάχες στα βουνά —η απόσταση ήταν 5 ημερών— και η πιο μεγάλη δυσκολία, η τραγική, ότι δεν είμαστε μόνοι οι πολεμιστές, αλλά είχαμε και τα γυναικόπαιδα, που έπρεπε οπωσδήποτε να παίρνουμε μαζί μας. Πάντως, θ' αναλαμβάναμε την απόπειρα και ο Θεός βοηθός».

Άγρια μάχη περίμενε την άλλη μέρα τους αντάρτες. Ειδοποιημένος ο τούρκικος στρατός έφτασε στο ίδιο μέρος, πήρε τις θέσεις του και τα ξημερώματα άρχισε το κανόνι να τους χτυπά απ' τα βορεινά, το ύψωμα του Προφήτη Ηλία. Γρήγορα οι οπλαρχηγοί οχυρώθηκαν, παίρνοντας θέσεις σε μέρη κατάλληλα κι έχοντας μπροστά τους χωράφια, απ' όπου θάπρεπε να περάσουν οι στρατιώτες για να τους φτάσουν. Επί πολλές ώρες συνεχιζότανε το κανονίδι και τα πυρά του τούρκικου στρατού, χωρίς ν' απαντάνε οι αντάρτες. Νομίζοντας τη στάση τούτη για δισταγμό ή φόβο οι Τούρκοι, ορμούν προς τα χωράφια για επίθεση. Δίνεται τότε αμέσως το σύνθημα, πέφτουν βροχή οι τουφεκιές απ' τους αντάρτες κι αμέσως οι στρατιώτες κάνουν πίσω.

Όχι, όμως, για να μη ξαναεπιχειρήσουν. Όλη τη μέρα γινότανε το ίδιο και πολλές φορές έφταναν σε μικρή απόσταση οι στρατιώτες, αλλά η μανιασμένη επίθεση των ανταρτών τους έκανε πάλι να υποχωρούν: «Κατά το βράδυ, μια ομάδα δική μας με 50 οπλίτες, κατώρθωσε να περάση στα πλάγια του στρατού και να χτυπά από εκεί. Οι Τούρκοι θορυβήθηκαν, νομίζοντας ότι κυκλώνονται από μεγάλες δυνάμεις. Η μάχη γινόταν σχεδόν στήθος με στήθος, ορμούμε κι εμείς απ' τα οχυρά μας με χειροβομβίδες και τέλος ο στρατός

υποχωρεί. Άφησαν πολλούς νεκρούς στο πεδίο της μάχης. Κι εμείς είχαμε απώλειες, χάνοντας κι ένα γενναίο οπλαρχηγό του τμήματος εκείνου, τον Τσακήρ αγά. Μετά δυο ημερών ανάπαυση, ξαναγυρίσαμε στα δικά μας τα λημέρια».

Δεν ήσαν πάντα τόσο δύσκολες οι ώρες στο αντάρτικο. Μεσολαβούσαν κι αρκετά μεγάλα διαστήματα ανάπαυλας, γιατί όταν οι τσέτες ή και ο στρατός αποτύγχαναν να φέρουν αποτέλεσμα σε μια ομάδα, φεύγαν για να χτυπήσουν αλλού, ελπίζοντας σε καλύτερη τύχη.

Στις μέρες της ανάπαυλας κι όταν οι επιχειρήσεις στα γύρω τουρκοχώρια πήγαιναν καλά —φέρναν τα παλληκάρια αλεύρια, τρόφιμα, σφαχτά— ξεχνούσαν τις πίκρες και τα βάσανα για λίγο, και τότε λαλούσε ο κεμεντζές, στηνόταν ο χορός κι ο τόπος αντηχούσε απ' το τραγούδι, πότε ερωτικό, γεμάτο καημούς και θύμησες της παλιάς ειρηνικής ζωής και πότε πολεμικό, για την ελληνική αντρειοσύνη, όλο φοβέρα και καταφρόνια για τον Τούρκο.

Ζωσμένοι τ' άρματα, οι μαυροφόροι εκείνοι, γύρω - τριγύρω σ' ένα κύκλο με τον λυράρη στη μέση, δείχναν την τέχνη τους στο χορό, που ξέραν τόσο καλά όσο και την τέχνη του πολέμου, σειστοί και λυγιστοί, περήφανοι, μ' αντρίκια κίνηση, τα πόδια φτερωτά και μόλις ν' αγγίζουνε την γη, λύγισμα τα γόνατα, ν' αναπηδάνε κι ύστερα να σκύβουν, να σειούν τους ώμους, τη μέση, τα κεφάλια, κι ύστερα νάτους κι οι δυο λεβέντες στη μέση, που τραβούν τις κάμες, ενώ χοροπηδάνε επάνω τους τα φυσεκλίκια και τα πιστόλια με τα θηκάρια κρεμασμένα στο πλευρό.

Ξεχνούσαν για λίγο τα βάσανά τους και τα γυναικόπαιδα και μπαίναν στο χορό κι ήταν το πανηγύρι εκείνο παράξενο, αλλόκοτο, σαν ένα ξέσπασμα της ψυχής μέσα στον λεύτερον αέρα, όπου τόσο συχνά άλλαζε το άρωμα του πεύκου ή του έλατου με την μυρουδιά του μπαρουτιού και το τραγούδι των πουλιών με το κροτάλισμα των όπλων.

Στις πιο πολλές φωτογραφίες που περισώθηκαν, μπροστά -μπροστά στους αρειμάνιους πολεμιστές, οπλαρχηγούς κι οπλίτες, συχνά προβάλλει ο απαραίτητος «κεμεντετζής» —λυράρης— μισογονατιστός, με το πιστόλι στο πλευρό και τη λύρα στα χέρια. Δεν έκανε ποτέ ο Πόντιος χωρίς τον κεμεντζέ του κι αρκεί να του δινόταν λίγο ανάσασμα, έστω και μέσα στους χειρότερους καιρούς, άνοιγε την ψυχή του στο λάλημα της λύρας του και ξεχνιώταν στους ήχους του δοξαριού της.

Αλλά το καλοκαίρι του 1921 είναι φοβερό, έχουν κοπή ακόμα και οι λιγοστές μέρες της ανάπαυλας απ' τα πιο πολλά αντάρτικα λημέρια. Είναι η εποχή που έχει αρχίσει η εξόντωση του πληθυσμού της Αμισού, Πάφρας, Αλατσάμ κτλ.

Στα βουνά της Αμισού βρίσκονται οι ομάδες του Παντέλ αγά κι άλλων καπετανέων, κάπου εκεί στα γύρω έχει τα λημέρια του κι ο Στέλιος Κοσμίδης. Άγρυπνοι παραφυλάνε μέρα - νύχτα με το τουφέκι στο χέρι στ' ανταρτοχώρια: «Ανάστατοι είμαστε οι αντάρτες καθώς μαθαίναμε τα φοβερά νέα —διηγείται ο Παντελής Αναστασιάδης— αλλά κάθε επικοινωνία μας με την Αμισό είχε κοπή. Όταν ξεκίνησαν την πρώτη αποστολή κι έφτασαν το πλήθος των εξορίστων στο Καβάκ, πριν μπουν στην κωμόπολη, τοποθέτησαν πολυβόλα και μυδράλλια στην γέφυρα του ποταμού, λίγο παρέξω, για να εμποδίσουν την παρέμβαση μας και να επιδοθούν ανέτως στην σφαγή. Ελάχιστοι που κατάφεραν να γλυτώσουν απ' το μακελιό ήλθαν σ' εμάς και μας είπαν τη φοβερή τους τραγωδία.

Τις ίδιες εκείνες μέρες μάθαμε ότι ερχόταν πολύς στρατός προς τα λημέρια μας κι έπρεπε, επομένως, να κάνουμε μια μετατόπιση του πληθυσμού σε μέρη πιο κατάλληλα για άμυνα, επειδή τα περισσότερα χωριά ήσαν εκτεθειμένα κι εύκολο να πατηθούν».

Για την περίπτωση τούτη είχαν διαλέξει από πριν οι οπλαρχηγοί τα μέρη και φρόντισαν να μαζέψουν όσες προμήθειες μπορούσαν, φτιάχνοντας τους κρυψώνες και τις αποθήκες σε χωριά που βρισκόντουσαν πιο ψηλά, Σιναμάτας, Τσιμενλή, Καράπερτζιν, Καράτζουλα, Φουντουτζάκ, Αλάνκιοϊ. Δόθηκε η διαταγή, λοιπόν, στους άμαχους, άντρες, γυναίκες και παιδιά, να πάρη μαζί του ο καθένας ό,τι μπορούσε και να τραβήξουν προς τα ορεινά χωριά, που είχαν οριστή για την διαμονή τους σε ώρα κινδύνου. Έτσι το πλήθος έφυγε προς τα εκεί, ενώ οι αντάρτες πιάσαν τα μέρη όπου είχαν σκάψει τα χαρακώματα γι' αντίσταση. Κι ένα πρωί δόθηκε το σύνθημα:

—Έρχονται!

Πέρα για πέρα όλα τα οχυρά μαύριζαν απ' τις ζίπκες των οπλιτών, φάτσες το ίδιο μαύρες, σκοτεινές, το μάτι ν' αστράφτει, κολλημένο στο λεφούσι του στρατού που όλο ζύγωνε, τ' όπλο στο χέρι, το δάχτυλο στη σκανδάλη. Λίγο ακόμα κι άρχισε η επίθεση, άναψε η μάχη.

Λυσσούσαν οι Τούρκοι στρατιώτες, ούρλιαζαν οι αξιωματικοί κι οι σφαίρες πέφταν βροχή απ' όλες τις μεριές στα χαρακώματα των ανταρτών, που απαντούσαν σταθερά, με πείσμα. Ξέκοβαν κάθε τόσο μερικές ομάδες στρατιωτών για να ζυγώσουν, αλλά αμέσως υποχωρούσαν μπροστά στα βόλια που ερχόντουσαν από τις σκόρπιες, ταμπουρωμένες αντάρτικες ομάδες.

—Ιλλερί! Ιλλερί!

Γρύλλιζαν οι αξιωματικοί —εμπρός, εμπρός— με τα πιστόλια στα χέρια και δόστου πάλι χυμούσαν οι στρατιώτες με κραυγές:

—Αλλάχ! Αλλάχ!

Ούτε όμως τα ουρλιαχτά των αξιωματικών, ούτε οι επικλήσεις προς τον Αλλάχ φέρναν αποτέλεσμα γιατί οι αντάρτες κρατούσαν γερά τα πόστα τους στα κακοτράχαλα εκείνα μέρη. Τότε αγριεμένοι οι Τούρκοι βάλαν μπρος το πυροβολικό. Βρόντησε ο τόπος κι αντιλαλούσε απ' το κανονίδι, πέφταν οι οβίδες μέσα στα χωριά, ρημάζοντας και καίγοντας τα γύρω, όλα αυτά όμως δεν κουνούσαν ούτ' ένα ρούπι τους Έλληνες πολεμιστές, που εξακολουθούσαν ν' απαντούν στο χαλασμό με το δικό τους λιανοντούφεκο.

«Αντισταθήκαμε επί δυο μέρες, λέει ο Παντέλ αγάς, χωρίς να τους αφήσουμε να βηματίσουν. Ο εχθρός μας εμάχετο με κανόνια, μυδράλλια, πολυβόλα και άφθονο υλικό, κι εμείς με τουφέκια και περιωρισμένο υλικό, κάνοντας μάλιστα οικονομία στις σφαίρες. Το απόγευμα της δεύτερης μέρας έγινε δύσκολη η κατάσταση. Βλέποντας να εξαντλήται το υλικό μας, είπαμε οι καπετανέοι να συσκεφθούμε για να δούμε τι θα κάνουμε, και μαζευτήκαμε στο χωριό Τονκουσάντων, ενώ πολεμούσαν οι οπλίτες, χωρίς να ξεκολλάνε απ' τα πόστα τους. Ήσαν στη σύσκεψη οι καπετανέοι Απατζόγλου Χατζή Χρήστος, Παπούλ αγάς και άλλοι, όπου κατέφθασε και ο Στέλιος Κοσμίδης με κάμποσους δικούς του, επειδή άκουσε την μάχη κι έμαθε ότι δυσκολευόμαστε εξ αιτίας τόσου όγκου του Κεμαλικού στρατού. Η σύσκεψη έγινε στις 21 Ιουνίου στο συνοικισμό Τσάμαχαν. Μίλησα εγώ και είπα:

—Βλέπετε, αδερφοί καπετανέοι, ότι η κατάσταση είναι δύσκολη κι αν μείνουμε στις θέσεις μας άλλες 24 ώρες, θα τελειώσουν τα πυρομαχικά μας, ενώ ο εχθρός μας σφίγγει απ' όλες τις μεριές. Νομίζω ότι πρέπει να συμπτυχθούμε στο δάσος Σαλτούχ, που είναι μεγάλο, κι εκεί θα μπορέσουμε να σιγουρέψουμε τα γυναικόπαιδα.

Συμφώνησαν όλοι οι καπετανέοι, εκτός από έναν, και δόθηκε αμέσως εντολή να συγκεντρωθούν όλοι οι οπλίτες και ο άμαχος πληθυσμός. Σε δυο ώρες όλοι ήσαν έτοιμοι. Ξεκινήσαμε νύχτα, μπροστά οι οπλίτες και πίσω τα γυναικόπαιδα, με δάκρυα και κατάρες στα στόματα του κόσμου. Ήταν ένα θέαμα τραγικό, να βλέπης μια σωστή ανθρωποθάλασσα μέσα στο σκοτάδι, περίπου 4.000 ψυχές, ν' ακολουθούν καταπόδι τις οικογένειες των ανταρτών, μη τυχόν και τους εγκαταλείψουν. Ο δρόμος δύσκολος, ανώμαλος, να σέρνεται όλο εκείνο το πλήθος με την ψυχή στα δόντια. Τις πρωινές ώρες φτάσαμε ψηλά, στο δάσος Σαλτούχ. Και από κει τι να ιδούμε! Φωτιά σ' όλα τα χωριά, να καίωνται τα πάντα και να 'χει γεμίσει τόσο πολύ καπνό ο τόπος ώστε να μη μπορούμε να διακρίνουμε ούτε και με τα κυάλια.

Στο βουνό που φτάσαμε βρισκόντουσαν άλλοι αντάρτες, ντόπιοι, και με δικές τους υποδείξεις, που ήξεραν καλά το μέρος, πιάσαμε όλες τις οχυρές θέσεις γύρω - τριγύρω για άμυνα κι εγκαταστήσαμε τον άμαχο πληθυσμό στη μέση του βουνού για περισσότερη ασφάλεια».

Δεν μείναν όμως ήσυχοι ούτε κι εδώ. Έμαθε ο στρατός ότι οι αντάρτες είχαν τραβήξει κατά το δάσος του Σαλτούχ κι αφού λεηλάτησε, κατάκαψε και ρήμαξε τα γύρω, προχώρησε με προπομπή μια δύναμη από τσέτες του Τοπάλ Οσμάν: «Τις πληροφορίες αυτές μου τις έδωσε ένας Κιρκάσιος, απ' τον οποίο αγόραζα αλάτι για τις ανάγκες των ανδρών μου και μάλιστα τον καλοπλήρωνα για να με κρατά ενήμερο σχετικά με τις κινήσεις του στρατού και των τσετέδων. Αμέσως συγκεντρωθήκαμε πάλιν όλοι οι καπετανέοι, τους είπα όσα ήξερα και τότε μίλησαν ο καπετάν Παπούλ αγάς και ο Χατζηχρήστος Απατζόγλου και είπαν ότι δεν είναι δυνατόν με τόσο πληθυσμό στο κεφάλι μας να βγούμε έξω απ' το βουνό, γιατί μπορεί να είμαστε κυκλωμένοι και να πέσουμε σ' ενέδρα. Γι' αυτό προτιμότερο θα ήταν να μείνουμε εκεί και να οχυρωθούμε για άμυνα όσο μπορούσαμε καλύτερα. Συμφώνησαν σχεδόν όλοι οι καπετανέοι, Καβασλής, Βασιλάκης, Ταχτατζής, Νεόφυτος κλπ. εκτός απ' τον Στέλιο Κοσμίδη, Ιστύλ αγά, που βρήκε επικίνδυνη την τέτοια άμυνα και πήρε τους δικούς του άντρες κι έφυγε.

Κατά τα χαράματα ακούστηκαν αραιοί πυροβολισμοί απ' όλες τις πλευρές του δάσους και ξημερώνοντας είδαμε ότι βρισκόμαστε μέσα σε κλοιό. Τα στρατεύματα άρχισαν να προχωρούν, άλλα απ' το Αγιού Τεπέ κι άλλα απ' την κατεύθυνση του Ασαρτζούχ, όπου φύλαγε ο υπαρχηγός μου Τσακήρ Παντελής με κάμποσα παλληκάρια. Η επίθεση ήταν ισχυρότατη αλλά δεν πήγαινε πίσω και η άμυνα. Με πείσμα έρριχναν εκείνοι, με λύσσα εμείς. Γρήγορα άρχισαν εκτός απ' τα μυδράλλια να ρίχνουν και με τα τρία τους κανόνια μέσα στο δάσος, οπότε έπιασε πανικός τον άμαχο πληθυσμό και όλα τα γυναικόπεδα τρομαγμένα μαζευόντουσαν γύρω απ' τους αντάρτες.

Σε όλα τα μέτωπα ήταν μεγάλο το κακό, αμέτρητοι πυροβολισμοί, αλλά η πιο σφοδρή επίθεση γινόταν στο μέτωπο του Ασαρτζούχ, όπου ο Τσακήρ Παντελής αγωνιζόταν με 20 μόνο παλληκάρια απέναντι σε 400 τσέτες του Τοπάλ Οσμάν και μας ειδοποιεί για την κατάσταση. Ξεκίνησα τότε εγώ με τον καπετάν Βασιλάκη και 20 οπλίτες για ενίσχυση, αλλά έπρεπε να περάσουμε από ένα μέρος ανοιχτό και μόλις μας είδαν μας βάλαν με κανόνια και μυδράλλια, έσκαψαν το μέρος. Ειδοποιήσαμε τότε τον Τσακήρ Παντελή για οπισθοχώρηση προς το μέρος μας. Εγώ με τον Βασιλάκη και τα παλληκάρια μας πιάσαμε το

κέντρο του δάσους σ' ένα δρόμο που το διέσχιζε και ο Παπούλ αγάς με τον Καβασλή φύλαγαν τα πίσω, στην ρεματιά, ώστε να ξεφύγη ο κόσμος τη νύχτα από κει. Οι άλλοι καπετανέοι είχαν πιάσει άλλες από φυσικού τους οχυρές θέσεις, όπου όμως συνεχιζόντουσαν ασταμάτητα τα εχθρικά πυρά.

Κατά τις δυο η ώρα έφτασε ο Τσακήρ Παντελής με τους δικούς του και μας είπε για τους τσέτες του Τοπάλ Οσμάν. Ειδοποίησα αμέσως όλα τα φυλάκια να φυλαχτούν, γιατί οι τσέτες είχαν τρυπώσει και προχωρούσαν μέσα στο δάσος, ενώ ο στρατός παρέμενε απ' έξω και βομβάρδιζε με τα κανόνια, ρίχνοντας τώρα προστατευτικά πυρά προς το μονοπάτι απ' όπου θα περνούσανε οι τσέτες. Πήρε η μπόρα τον άμαχο πληθυσμό που βρισκόταν προς την πλευρά εκείνη —περίπου 200 άτομα μέσα σε μια μικρή χαράδρα— και πέφτουν 72 μαζί με τον προύχοντα του χωριού τους, Σταύρο Χριστοφορίδη. Οι άλλοι σκόρπισαν μέσα στο δάσος.

Και νάτοι τώρα οι τσέτες αντιμέτωποί μας, σε απόσταση μόλις 15-20 μέτρων, κρυμμένοι πίσω από μεγάλα δέντρα, ώστε να μη μπορούμε να τους διακρίνουμε. Κρυμμένοι κι εμείς απαντούμε με πυκνά πυρά κι επί δυο ώρες κρατά η μάχη, βογγά ο τόπος απ' τους πυροβολισμούς, από τους κρότους των κανονιών και μυδραλλίων, όμως εμείς όχι μονάχα αντιστεκόμαστε, αλλά προσπαθούσαμε να τους απωθήσουμε για ν' ανοίξουμε τόπο να περάση ο άμαχος πληθυσμός μας και να γλυτώση. Την κρίσιμη εκείνη στιγμή κάλεσα τον καπετάν - Βασιλάκη να επιτεθούμε με τα αυτόματα πιστόλια «Στέιρ» που είχαμε κι αυτό έφερε το αποτέλεσμα. Οι τσέτες νόμισαν ότι όλοι διαθέτουμε τέτοιον οπλισμό και υποχώρησαν».

Έτσι κατάφερε και πάλι να γλυτώση ο πληθυσμός, αλλά μετά πολλές ακόμα σκληρές συμπλοκές και αρκετές απώλειες. Σε λίγες μέρες αποσύρθηκαν και ο στρατός και οι τσέτες και όσα γυναικόπαιδα επιζήσαν γύρισαν στα χωριά τους, όπου δεν βρήκαν τίποτ' άλλο από στάχτη.

Στην «Σύγχρονη Γενική Ιστορία του Πόντου» υπάρχουν και μερικές άλλες ενδιαφέρουσες πληροφορίες του οπλαρχηγού Σάββα Κ. Ασλανίδη, απ' το χωριό Κιζολτιρέν της περιφερείας Έρπαα. Ας ρίξουμε μια ματιά και στις δικές του αναμνήσεις.

Στο βουνό Μπογαλή, μας λέει, μέσα σ' ένα βαθύ φαράγγι, βρίσκεται το ελληνικό χωριό Δαζλή. Ένα στενό μονοπάτι οδηγούσε προς το φαράγγι κι έτσι το πέρασμα μπορούσε να φυλαχτή από πολύ μικρή δύναμη. Οι Έλληνες αντάρτες που φράζαν το στενό ήσαν όλοι κι όλοι 18.

«Προς ανατολάς του χωριού αυτού, προσθέτει στην περιγραφή του, είναι το Σαχίν Γιαγιλασί, που περιβάλλεται από απόκρημνους βράχους, όπου υπάρχουν λαξεμένες τρώγλες παλιάς εποχής κι όπου κατάφεραν να κρυβούν και να σωθούν 300 γυναικόπαιδά τους. Προς δυσμάς κείται το Μεντεκλή Γιαγιλασί, απρόσιτος και δύσβατος τοποθεσία. Προς νότον βρίσκεται ο υψηλότατος λόφος Τζαμή τεπεσί και προς βορράν εντός στενωπού ήσαν τα ισχυρότατα προχώματά μας, χάρις στα οποία πολλές φορές αποκρούσαμε τους Τούρκους.

Στις 10 Ιουλίου 1921 φάνηκε νάρχεται ο τούρκικος στρατός προς το χωριό, πλήθος αρκετό, καλά οπλισμένο, με δυο κανόνια και πέντε μυδραλλιοβόλα. Μόλις είδαν τόσο στρατό τα γυναικόπαιδα τρομοκρατήθηκαν, άρχισαν να κλαίνε και τρέχαν γύρω στους οπλίτες,

νομίζοντας ότι όσο πιο κοντά τους βρισκόντουσαν τόσο λιγότερο κινδύνευαν. Ο αρχηγός της μικρής ομάδας των ανταρτών, Γεώργιος Μεγαλομύστακας, μόλις είδε την αναταραχή στα γυναικόπαιδα που, ζώνοντας τους οπλίτες, εμπόδιζαν τις κινήσεις τους, έβαλε την αγριοφωνάρα:

—Πάφτε γυναίκες, και ησυχάστε τα μωρά σας! Τι φοβάστε; Νομίζετε πώς είμαστε μονάχοι; Ο Χριστός κι η Παναγιά είναι μαζί μας! Γυρίστε πίσω στα καλύβια σας κι αφήστε μας να κάνουμε τη δουλειά μας. Δεν γίνεται πόλεμος με κλάματα και με φωνές. Την προσευχή σας μόνο να κάνετε κι ο Θεός θα μας βοηθήση να τους τσακίσουμε!

Στο μεταξύ οι Τούρκοι είχαν πλησιάσει και καθώς φύγαν πίσω στα καλύβια τους τα γυναικόπαιδα και σώπασαν, ακουγόντουσαν καθαρά οι τούρκικοι αλαλαγμοί. Λίγο ακόμα και να που άρχισαν οι πρώτοι στρατιώτες να χώνονται μέσα στο μονοπάτι με τέτοια αποκοτιά κι ορμή, λες και ήσαν σίγουροι ότι θα τους πιάναν όλους δίχως μάχη. Δεν ρίχναν, όμως, ακόμα οι αντάρτες, περιμένοντας να ζυγώσουν πιο κοντά, για να μπουν όσο μπορούσαν περισσότεροι μέσα στην ακτίνα της βολής των τουφεκιών τους. Πυκνός αριθμός στρατιωτών, μ' αξιωματικούς καβαλαρέους, είχε κιόλας προχωρήσει μέσα στο στενό, όταν αντήχησε η φωνάρα του αρχηγού:

—Βαράτε!

Την ίδια στιγμή βρόντησαν τα τουφέκια και τρεις χειροβομβίδες, που σκάσαν ανάμεσα στους στρατιώτες, σώριασαν κάμποσα κορμιά: «Μη περιμένοντας τοιαύτην υποδοχήν οι Τούρκοι, έστρεφαν αμέσως πίσω, αφήνοντας επί τόπου επτά τουφέκια, πολύτιμα για μας».

Αλλά δεν ήταν, βέβαια, δυνατόν να ξεμπερδεύουν τόσο εύκολα οι αντάρτες με μια απλή απόκρουση της πρώτης επίθεσης του Κεμαλικού στρατού. Αύριο ίσως θα ξημέρωνε η μέρα πολύ χειρότερη και χρειαζόντουσαν ενίσχυση. Στείλαν, λοιπόν, αμέσως αγγελιαφόρο στον αρχηγό Αναστάση Παπαδόπουλο, που ήταν πάντα έτοιμος να τρέξη σε βοήθεια όποιου σημείου του μετώπου κινδύνευε.

Όπως το πρόβλεψαν οι αντάρτες έτσι κι έγινε. Οι Τούρκοι βλέποντας ότι η θέση ήταν από φυσικού της οχυρή κι ότι ακόμα, οι υπερασπιστές της δεν χωράτευαν, πήραν τα μέτρα τους κι οργάνωσαν την καινούργια επίθεσή τους με προσοχή. Τις πρωινές ώρες η κατάσταση δεν ήταν καθόλου ευχάριστη για τους αντάρτες. Το πυροβολικό χτυπούσε επίμονα την είσοδο του στενού, ενώ γύρω - τριγύρω είχαν τοποθετηθή τα πολυβόλα, έτοιμα να δράσουν, αν τυχόν κι αποτολμούσαν οι αντάρτες να βγουν από τα χαρακώματά τους για ν' αντεπιτεθούνε στον στρατό, που προχωρούσε τώρα με πολλή προφύλαξη. Η μάχη γρήγορα έγινε σκληρή, οι στρατιώτες όλο και ζύγωναν και να που ακουόντουσαν οι συνηθισμένες κραυγές τους:

—Αλλάχ, Αλλάχ!

Ήταν η στιγμή που θάπρεπε να γίνει αντεπίθεση, αλλά πώς να τα βγάλουν πέρα 18 άντρες όλοι - όλοι, με τους 500 Τούρκους και με τα πολυβόλα στραμμένα εναντίον τους;

—Κουράγιο Έλληνες! ούρλιαζε ο Μεγαλομύστακας. Κουράγιο για την Πατρίδα, για τις γυναίκες μας, για τα παιδιά μας! Κουράγιο για την τιμή και για την δόξα του Πόντου! Όλοι θα πέσουμε, αλλά δεν θα περάσουν τα παλιόσκυλα!

Ψύχωνε η φωνάρα του οπλαρχηγού τα παλληκάρια, αλλά ήταν τόσο άνισος ο αγώνας, ώστε το τελικό αποτέλεσμά του δεν μπορούσε να είναι άλλο παρά να πέσουν όλοι οι αντάρτες και να σφαγούν τα γυναικόπαιδα. Όμως την κρίσιμη εκείνη στιγμή από κάπου άλλου ακούστηκαν τουφεκιές. Ερχόντουσαν από τη θέση του Σαχίν Γιαγλισί και πέφταν στα νώτα του τούρκικου στρατοο. Αλαλαγμοί άγριας χαράς αντήχησαν στα χαρακώματα των ανταρτών:

—Έφτασε ο αρχηγός! Βαράτε τα σκυλιά!

«Πραγματικά, ο γενναιότατος καπετάνιος Αναστάσης Παπαδόπουλος είχε προλάβει. Επετέθη με τέτοια λύσσα κατά των Τούρκων, ώστε εκείνοι, βλέποντας ότι χτυπιούνται από δυο μεριές, το έβαλαν στα πόδια πανικόβλητοι. Οι αξιωματικοί τους, μάλιστα, για να μη δίνουν στόχο, πηδούσαν απ' τ' άλογά τους και τρέχαν για να σωθούν προς όλες τις κατευθύνσεις. Έτσι μας άφησαν στο πεδίο της μάχης 32 άλογα, έξι όπλα μάουζερ και ένα μυδραλλιοβόλο. Κρατήσαμε τα όπλα, αλλά τουφεκίσαμε τ' άλογα επειδή δεν είχαμε φορβή. Η νίκη μας ήταν θριαμβευτική κι έκανε πιο γνωστό ακόμα τ' όνομα του αρχηγού Αναστάση Παπαδόπουλου που αν και τόσο νέος —ήταν μόλις 25 χρόνων— έγινε ο φόβος των Τούρκων, που από τότε δεν τολμούσαν να παραβγούν μαζί του σε μάχη, χωρίς να είναι καλά και γερά προετοιμασμένοι».

Δεν χώνεψαν όμως την ήττα τους οι Κεμαλικοί κι ετοίμαζαν την εκδίκησή τους, ενώ οι αντάρτες σίγουροι ότι δεν θα τολμούσαν να ξαναγυρίσουν γρήγορα στον τόπο εκείνο της ήττας τους, άφησαν μόνο τον καπετάνιο με τα γυναικόπαιδα, κατέβηκαν απ' το βουνό και σκόρπισαν γύρω στα κοντινά χωριά για να προμηθευτούν όπλα και τρόφιμα. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν κι ο Σάββας Κ. Ασλανίδης —που μας ιστορεί τα περιστατικά— όπως και ο Σάββας Α. Σαββίδης κι ο Καραγιαννίδης. Είχαν περάσει δέκα μέρες απ' τη μάχη και βρισκόντουσαν στο χωριό Τσιπραΐλ, όταν άκουσαν κανονιές και κατάλαβαν ότι γινόταν πάλι επίθεση στο Δαζλή. Τρέξαν αμέσως στον οπλαρχηγό του τόπου Αναστάση Σ. Σαββίδη και τον παρακάλεσαν να προφτάση σε βοήθεια, ενώ σύγχρονα έστειλαν πάλι σύνδεσμο στον Αναστάση Παπαδόπουλο, αν και εξ αιτίας της μεγάλης απόστασης δεν είχαν μεγάλες ελπίδες ότι θα προλάβαινε, όπως και την προηγούμενη φορά.

Ο καπετάν Σαββίδης είχε ανάγκη να προστατέψη τη δική του περιοχή, αλλά μπροστά στον άμεσο κίνδυνο των άλλων πήρε τα παλληκάρια του κι έτρεξε σε βοήθεια του Μεγαλομύστακα και των γυναικοπαίδων: «Προχωρώντας όλοι μαζί ολόκληρη τη νύχτα ανεβήκαμε προς το υψηλό βουνό Μπογαλή και τα ξημερώματα φθάσαμε κοντά στο χωριό. Αλλά το βρήκαμε έρημο και βλέπαμε τους Κεμαλικούς που καίγαν τα σπίτια μας. Τα γυναικόπαιδα και οι άοπλοι άντρες είχαν καταφέρει να κρυφτούν, κι εμείς, μη βλέποντας κανέναν από τους δικούς μας, υποθέσαμε ότι έγινε κι όλας η καταστροφή. Έρποντας φθάσαμε σ' απόσταση βολής και τότε εξαπολύσαμε μια ομοβροντία κατά των Τούρκων, που αιφνιδιασμένοι έσπευσαν να προφυλαχθούν. Η μάχη εξακολούθησε περί τις τρεις ώρες κι ύστερα οι Τούρκοι, αν και πολλαπλάσιοι, ετράπησαν σε φυγή, αφήνοντας αρκετούς αιχμαλώτους και 36 μάουζερ. Νικηταί προχωρήσαμε προς το χωρίον Ναζλί, αναζητώντας τα γυναικόπαιδά μας, που είχαν διασκαρπισθή και κρυβή την προηγουμένη. Προχωρώντας φθάσαμε στο βάθος μιας μεγάλης σπηλιάς, όπου ανακαλύψαμε τον καπετάνιο μας Γεώργιον Μεγαλομύστακα μαζί με τα γυναικόπαιδα».

Η στιγμή της συνάντησης ήταν τραγική. Πολλά μωρά είχαν πνιγή απ' την προσπάθεια των μανάδων τους να φράξουν τα στόματά τους για να εμποδίσουν τις φωνές τους, που θα πρόδιναν την παρουσία του κόσμου στον κρυψώνα, πράγμα που θα σήμαινε την ατίμωση όλων των γυναικών, αλλά και την γενική σφαγή. Με κλάματα και σπαραγμούς δέχτηκαν

τους ελευθερωτές τους οι δύστυχες γυναίκες και με κατάρες για το βάρβαρο έθνος που καταδίκαζε ανθρώπινα πλάσματα να ζουν τέτοια μαρτύρια και τραγωδίες.

Συχνές οι μάχες όλο το φθινόπωρο του 1921 και τον χειμώνα του επομένου έτους —όπως και μετέπειτα— ήταν φανερό ότι ο Κεμάλ ήθελε ν' απαλλαγή από τούτη τη σοβαρή ενόχληση στα νώτα του, αλλά το πράγμα δεν έδειχνε και τόσο εύκολο. Τον Οκτώβρη του 1921 συγκεντρώθηκε μεγάλη δύναμη στο Τσοπρού Δερεσί, αλλά είχε ν' αντιμετωπίση 400 αντάρτες μαζεμένους. Ανάμεσα σ' αυτούς ήσαν ο Σάββας Α. Σαββίδης, ο Δημήτριος Κεμερίδης, ο Παρασκευάς Μερτίογλου, ο Ιωάν. Γ. Παυλόπουλος, ο Ασλανίδης, κι όταν άρχισε η συμπλοκή έφτασαν ο οπλαρχηγός Ελευθέριος Τσακήρ Γαλλιόν —γενναίο παλληκάρι που το συναντούμε και σε άλλες μάχες —ο Αναστ. Καριπόδης, ο Δελή Σωκράτης, ο καπετάνιος Βασ. Ι. Παπαδόπουλος, ο Μαυροκώστας Δεληογλανίδης και πλήθος άλλοι φημισμένοι κι αποφασισμένοι οπλαρχηγοί κι οπλίτες.

Οι Τούρκοι νικήθηκαν αφήνοντας πολλούς νεκρούς και πληγωμένους, ενώ οι αντάρτες έχασαν μόνο τρία παλληκάρια. Δεν πέρασαν, όμως, τρεις μέρες κι άρχισε άλλη μεγάλη μάχη στο ελληνικό χωριό Μέγα Αγάν, που στάθηκε απ' τις πιο πεισματικές και κράτησε με διάφορες εναλλαγές επί 5 ημέρες. Αλλά ούτε και σ' αυτή μπόρεσε να φέρη κανένα αποτέλεσμα ο τούρκικος στρατός κι έτσι στο τέλος αναγκάστηκε να υποχωρήση.

Η έλλειψη τροφίμων και όπλων ήταν πάντα το μεγαλύτερο κακό που βασάνιζε τους αντάρτες και γι' αυτό με τη συνηθισμένη τακτική τους αποφάσισαν να χτυπήσουν το τουρκοχώρι Κιουρτλού. Το πολιόρκησαν νύχτα, αλλά μόλις άρχισαν την επίθεση είδαν ότι ήταν γεμάτο από στρατό, που απάντησε αμέσως με πυκνά πυρά.

—Εμπρός, απάνω τους! βρυχήθηκε ο οπλαρχηγός Τσακήρ Γαλλιόν! Βαράτε κι ο Θεός είναι μαζί μας!

Όλη τη νύχτα εξακολουθούσαν τα πυρά και το πρωί οι Τούρκοι κάναν αντεπίθεση, βλέποντας τους αντάρτες να υποχωρούν. Αλλά εκείνοι πιάσαν άλλες οχυρές θέσεις, πρόβαλαν νέα πεισματική αντίσταση ώρες πολλές, μέχρι που οι Τούρκοι μπροστά στις ορμητικές αντεπιθέσεις αναγκάστηκαν να φύγουν, αφήνοντας πολλούς νεκρούς και όπλα. Απ' τους αντάρτες έπεσαν επτά και τέσσερεις πληγωμένοι, ανάμεσα στους οποίους και ο Σάββας Α. Σαββίδης.

Τον Νοέμβρη του 1921 δίνεται άλλη μάχη στο Ματέν Οϊμαζί της περιφερείας Αμισού και πέφτει ο γενναίος οπλαρχηγός Ελευθ. Τσακήρ Γαλλιόν, όπως κι ο καπετάνιος Θεόδ. Τσερκέζης. Με αρχηγούς τους Γεώργιο Τσακίρη, Δεληλάζαρο, Παπαδόπουλο και τον φημισμένο Στυλιανό Κοσμίδη —Ιστύλ αγά— δόθηκαν πολλές άλλες μάχες στην ίδια περιφέρεια —διάρκεια μιας εβδομάδος— ενώ ο άμαχος πληθυσμός είχε καταφύγει προς το βουνό Νεπιόν νταγ. Υποχωρώντας οι αντάρτες για να προστατέψουν τα γυναικόπαιδά τους έφτασαν στην ίδια περιφέρεια, ενώ ο Κεμαλικός στρατός χτυπούσε ολούθε όπου έβρισκε αντίσταση απ' την Μερζιφούντα μέχρι την περιφέρεια Τοκάτης. Οι μάχες ήσαν πολύνεκρες, πάντα όμως με λίγες απώλειες των ανταρτών και πολύ περισσότερες των Τούρκων.

Η ΣΑΝΤΑ ΚΙ ΟΙ ΑΝΤΑΡΤΕΣ ΤΗΣ

Ας αφήσουμε για λίγο τις μάχες του δυτικού Πόντου κι ας δούμε τι γινόταν στ' ανατολικά —στη Σάντα— όλο τούτο το διάστημα. Είχαμε σταματήσει στην εποχή που ο πολυτραγουδημένος οπλαρχηγός Ευκλείδης Κουρτίδης έφτιαξε την δική του ανεξάρτητη ομάδα —λίγο πριν απ' την ανακωχή— και συνεργαζόταν με τον άλλο φημισμένο οπλαρχηγό Δημήτρη Τσιρίπ, για την αντιμετώπιση των γύρω αιμοβόρων αρχιτσετέδων Σουλεϊμάν Κάλφα, Σεΐτ αγά και άλλων.

Δεν έπαψε ποτέ ο ένοπλος αγώνας στην εφτάκωμη βουνίσια πολιτεία, όπου διατηρούσε πάντα την ιδιομορφία του, με τις αμοιβαίες επιθέσεις και ληστείες Τούρκων και Ελλήνων και την αλύγιστη απόφαση των τελευταίων να προστατέψουν την πατρίδα τους, σκοτώνοντας όσους Τούρκους έβλαφταν συμπατριώτες τους και τρομοκρατώντας τα γύρω τουρκοχώρια.

Στα 1919 ο καπετάν Ευκλείδης κυριαρχούσε με τα παλληκάρια του σε μια μεγάλη περιοχή κι είχε αποχτήσει τέτοια φήμη, ώστε οι τούρκικες αρχές το χώνεψαν ότι δεν μπορούσαν να τα βγάλουν πέρα μαζί του. Θρύλος έγινε και τ' όνομα τούτου του Σανταίου οπλαρχηγού κι όσοι τύχαινε να περνάνε τον βουνίσιο χώρο όπου απλωνόταν το βασίλειό του, όλο και θάβλεπαν τους περήφανους αρματωμένους άντρες του πότε στο ένα ελληνικό χωριό, πότε στο άλλο, και πότε να κάνουν ξαφνικό γιουρούσι σε κάποιο τουρκοχώρι —νύχτα ή μέρα— για να πάρουν εκδίκηση για κάποιο φόνο ή καμιά ληστεία.

Όπως και οι αντάρτες του δυτικού Πόντου, έτσι και τούτοι εδώ ζούσαν την κλέφτικη ζωή των παλληκαριών του 21, σαν να τους έδενε κάποιος κρίκος μυστικός με κείνους τους αγωνιστές του μεγάλου εθνικού ξεσηκωμού, που τα σχολειά του Πόντου τους είχαν ποτίσει με το πνεύμα τους. Την πρωτομαγιά του 1919 —διηγείται ο καθηγητής Αγαθάγγελος Φωστηρόπουλος στην «Ποντιακή Εστία»— οι μαθητές της Αστικής Σχολής της Ίμερας είχαν κάνει μια εκδρομή στη γειτονική τους Κρώμνη κι επιστρέφοντας στο χωριό τους, συνάντησαν στο δρόμο, κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου, το αντάρτικο σώμα του Ευκλείδη. Καθώς ο σχολάρχης είδε τους μαυροφορεμένους Έλληνες αντάρτες ζωσμένους τ' άρματά τους, περήφανους, άφοβους κι αγέρωχους, έδωσε το σύνθημα κι αμέσως τα παιδιά άρχισαν να τραγουδάνε:

> Μάνα σου λέω δεν μπορώ
> τους Τούρκους να δουλεύω.

Οι οπλισμένοι Σανταίοι παρακολουθούσαν τους μαθητές συγκινημένοι και μερικοί δακρύσανε καθώς ακούγανε και βλέπανε την νεολαία να κατέχεται από τα ίδια αισθήματα και τους πόθους που κυριαρχούσαν στη δική τους την ψυχή.

Αν, όμως, οι τούρκικες αρχές δεν μπορούσαν να εξοντώσουν εκείνους τους σκληροτράχηλους γκιαούρηδες της Σάντας, αυτό δεν σήμαινε ότι παραιτήθηκαν απ' την ιδέα να βρουν κάποιο τρόπο για να τους φέρουν σε λογαριασμό, έστω και χρησιμοποιώντας τη συνηθισμένη πονηριά τους. Έτσι τον Ιούνιο του 1919 —ιστορεί ο Μιλτιάδης Νυμφόπουλος— στείλανε στη Σάντα κάποιον Τούρκο ταγματάρχη για νάρθη σ' επαφή μαζί τους και να τους δείξη τις καλές διαθέσεις της τούρκικης κυβέρνησης απέναντί τους. Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε στο Κρεν κι εκεί μίλησε ο Τούρκος ταγματάρχης σε μια σύναξη μερικών παλληκαριών κι οπλαρχηγών:

—Ακούστε, τους είπε, καρτασλάρ —αδέλφια— η κυβέρνηση δεν έχει ούτε καμίαν όχτρητα μαζί σας, ούτε και σκέφτεται να σας πειράξη για όσα έγιναν εδώ γύρω στη Σάντα, και για τα οποία δεν φταίτε, βέβαια, εσείς. Γι' αυτό μ' έστειλε να σας πω ότι σας δίνει αμνηστία κι ότι έχετε το δικαίωμα να οπλοφορείτε για να προστατεύετε τη ζωή σας και το βιος σας απ' τους κλέφτες. Αλλά κι εσείς, καρτασλάρ, έχετε υποχρέωση από δω και πέρα ν' αφήσετε τις ληστείες, να γυρίσετε στα χωριά σας και να ζήσετε σαν τίμιοι πολίτες κι όχι πια να τριγυρνάτε στα βουνά σας σαν τ' αγρίμια.

Οι αντάρτες συζητήσανε το πράγμα και μια που δεν τους ζητήθηκε να παραδώσουν τα όπλα τους, δεχτήκανε την αμνηστία και γιόρτασαν το γεγονός με γλέντια και χαρές. Το μόνο που τους ζήτησε στο μεταξύ ο Τούρκος ταγματάρχης ήταν να φέρουν τα όπλα τους για να τα καταγράψει. Οι αντάρτες δεν είχαν καμιά αντίρρηση γι' αυτό, πολύ περισσότερο γιατί δεν σκεφτόντουσαν να φέρουν τα όπλα που χρησιμοποιούσαν, αλλά ό,τι άχρηστο είχαν. Σε 15 μέρες, όμως, ο ταγματάρχης τους ξαναζήτησε να ξαναφέρουν τα όπλα για να κάνει τάχα έλεγχο, κι αυτή τη φορά τα κράτησε, πιστεύοντας ότι, επί τέλους, κατάφερε με την πονηριά του να τους αφοπλίσει. Σύγχρονα παράγγειλε να έλθουν από παντού αποσπάσματα για να τους κυνηγήσουν τώρα που είχαν μείνει άοπλοι. Όσα όμως αποσπάσματα φτάσανε, δοκίμασαν έκπληξη γιατί οι Σανταίοι είχαν ζωστή τα καλύτερά τους όπλα, που δεν ήσαν, βέβαια, τόσο κουτοί να παραδώσουν. Έτσι το τελικό αποτέλεσμα της πρώτης τούτης αμνηστίας ήταν να ξαναπιάσουν οι αντάρτες τα λημέρια τους και να ξαναρχίσουν τη δράση τους πιο αγριεμένοι και πιο πεισματωμένοι. Πρώτη τους δουλειά ήταν να συγυρίσουν όσους Τούρκους είχαν στο μάτι και ιδιαίτερα κάποιον Ισεΐν τσαούς που είχε μαθευτή ότι διέφθειρε κορίτσια του χωριού Ματσούκα. Κατέβηκαν, λοιπόν, μια νύχτα στα γύρω χωριά, κρύφτηκαν στη μονή Βαζελώνος και από κει με οδηγό τον παπα - Κωνσταντίνο φτάσανε στην τοποθεσία «Καμένον Αέρτς», παραμόνεψαν και σκότωσαν τον Τούρκο διαφθορέα. Από κει και πέρα άρχισαν πάλι ταχτικά οι συμπλοκές και μάχες των ανταρτών με τους γύρω Τούρκους.

Ο ιστορικός της Σάντας, δίνοντας όλες τις σχετικές πληροφορίες προσθέτει επίσης την αφήγηση του Σανταίου οπλαρχηγού Χριστόφορου Αγγελίδη, που περιγράφει μια απ' αυτές τις μάχες.

Τον Αύγουστο του 1919, λέει, οι Έλληνες αντάρτες άρπαξαν 300 πρόβατα του πιο φανατικού εχθρού τους, του αρχιτσέτη Σουλεϊμάν Κάλφα. Γεμάτος οργή εκείνος για την αποκοτιά τούτη των γκιαούρηδων, αποφάσισε να εκδικηθή και περιμένοντας την κατάλληλη ευκαιρία, μάζεψε μετά ένα μήνα όλους τους τσέτες του και πήρε τον δρόμο προς τη Σάντα. Επρόκειτο να περάση η «πόστα» των Σανταίων — η συνοδεία, δηλαδή, που κατέβαινε στην Τραπεζούντα για να φέρη τρόφιμα και άλλά είδη για τις ανάγκες του πληθυσμού. Νύχτα έπιασαν οι τσέτες μερικά χαρακώματα σε μια τοποθεσία που λεγόταν Κιμισλή, κρύφτηκαν εκεί και περιμένανε.

Κάθε φορά που ανέβαινε η «πόστα» απ' την Τραπεζούντα ξεκινούσαν μερικοί αρματωμένοι απ' τη Σάντα για να την συνοδέψουν μέχρι το χωριό και να την προστατέψουν απ' τις επιθέσεις των τσετέδων. Έτσι, ξεκινήσανε και τούτη τη φορά αρκετοί, κι άλλοι απ' αυτούς ανέβηκαν προς την τοποθεσία Κατσιάλια κι άλλοι —οι περισσότεροι— προς το Κιμισλή, γιατί από εκεί επρόκειτο να περάση η πόστα. Βλέποντας όμως μέσα στα χαρακώματα κινούμενες σκιές, κατάλαβαν ότι τα είχαν πιάσει οι Τούρκοι κι αμέσως ταμπουρωθήκανε κι εκείνοι κι άρχισε το τουφεκίδι. Στ' αριστερά των ανταρτών βρισκόντουσαν και άλλα χαρακώματα που έπρεπε να τα πιάσουν κι αυτά για να μη κυκλωθούν απ' τους τσέτες.

Κάμποση ώρα κράτησε η μάχη όπου σκοτώθηκε ο Ευστάθιος Πιστοφίδης που όρμησε να χωθή σ' ένα χαράκωμα χωρίς να ξέρη ότι μέσα εκεί βρισκόντουσαν Τούρκοι. Ακούγοντας από μακριά τον αντίλαλο της μάχης οι Τσιριπαντέοι τρέξανε σε βοήθεια κι άρχισαν να χτυπάνε τους Τούρκους με μανία, κυκλώνοντας τα χαρακώματα που κρατούσαν. Έτσι γενικεύθηκε η συμπλοκή και κράτησε όλη τη μέρα, με πολλούς τραυματισμένους Τούρκους κι ένα σκοτωμένο.

«Στο μεταξύ, προσθέτει ο αφηγητής, η πόστα έφτανε στο Κιμισλή. Το προβάδισμα το είχε ο Περικλής Κουφατσής, που προχωρούσε πολύ μπροστά μονάχος του, για ν' ανιχνεύση το έδαφος και να ειδοποιήση την «πόστα» για τους τυχόν κινδύνους. Δυστυχώς, όμως, έπεσε στην ενέδρα των Τούρκων και σκοτώθηκε. Την ίδια στιγμή γινόταν στα Κατσιάλια μεγάλη συμπλοκή των οπλιτών της Σάντας με αρκετούς Τούρκους που είχαν αποσπασθή απ' την ομάδα του Σουλεϊμάν Κάλφα, έχοντας εντολή απ' τον αρχηγό τους ν' απασχολήσουν τους οπλίτες μας στην παραπάνω τοποθεσία για να πετύχουν οι άλλοι το σκοπό τους στο Κιμισλή. Η πόστα σαν άκουσε τον κρότο της μάχης κατάλαβε κι άλλαξε δρόμο και μέσω του λόφου Τσιφίνια έφτασε στο χωριό».

Μέχρι αργά τη νύχτα συνεχίστηκε η μάχη στα χαρακώματα του Κιμισλή κι οι Τούρκοι παρά τους πολλούς τραυματισμένους τους κρατούσαν, σχεδόν κυκλωμένοι απ' τους Τσιριπαντέους, που δεν σταματούσαν να τους χτυπάνε. Αλλά το κρύο ήταν κι όλας ανυπόφορο στα μέρη εκείνα κι Έλληνες αντάρτες δεν μπόρεσαν ν' ανθέξουν περισσότερο, χαλάρωσαν τα χτυπήματά τους κι οι τσέτες κατάφεραν να φύγουν. Ύστερα από λίγες μέρες, οι αντάρτες έχοντας συναντήσει τρεις Τούρκους οπλισμένους στην ίδια θέση με αρχηγό τον Χάμτσο, τους σκοτώσανε για εκδίκηση των δικών τους σκοτωμένων.

Έτσι αλώνιζαν τα γύρω οι αντάρτες της Σάντας όλη τούτη την περίοδο, χωρίς να είναι καθόλου ρόδινη η κατάσταση και τούτων, από την άποψη του επισιτισμού και του οπλισμού. Στο βιβλίο του Θ. Θεοφύλακτου βρίσκω μια έκκληση του «Συνδέσμου της εξωτερικής οργανώσεως Σανταίων προς τους απανταχού Έλληνας του Πόντου», για έρανο, που αποτελεί ένα ιστορικό ντοκουμέντο για τις συνθήκες κάτω απ' τις οποίες πολεμούσαν οι Σανταίοι.

Με ημερομηνία 26 Ιουνίου 1919 δημοσιευόταν στην εφημερίδα «Ελληνικός Πόντος» του Βατούμ: «Καμμιά καρδιά ελληνική δεν πρέπει να μείνη ασυγκίνητη και αδιάφορη στα νέα, που μας φτάνουν τώρα τελευταία από μακριά, πέρα, από τα βουνά της ηρωικής Σάντας. Η Σάντα στα μαύρα αυτά χρόνια του πολέμου στάθηκε ένα ηρωικό Σούλι στον Πόντο. Αυτή με το τουφέκι στο χέρι δεν έσκυψε το κεφάλι στον Τούρκο. Δεν πλήρωσε αυτή το χαράτσι της υποταγής στον τύραννο. Πάνοπλη, με μερικά γενναία παλληκάρια της και σήμερα ακόμα εξακολουθεί να διεξάγη τον ηρωικό της αγώνα εναντίον των αιωνίων εχθρών μας. Κάθε μέρα και μας φτάνουν νέες ειδήσεις για τον μαρτυρικό ηρωισμό των παιδιών της. Κάθε μέρα και νέο αίμα ηρωικό χύνεται για να βάψη κόκκινη την πολύπαθη γη της.

»Μα η Σάντα έχει να παλέψη με δυο θηρία εξ ίσου άγρια: τον Τούρκο και την Πείνα. Δυστυχώς της πείνας το ανήμερο θεριό είναι χειρότερο από τον Τούρκο. Γιατί ο Τούρκος στάθηκε ανήμπορος μπροστά στην ανδρεία και την παλληκαριά των παιδιών της Σάντας. Οι τσετέδες εύκολα νικιούνται. Μα της πείνας το άγριο θηρίο είναι ανίκητο.

»... Αδελφοί... Κατά τις μεγάλες αυτές ιστορικές στιγμές οπου το Έθνος ετοιμάζεται για το μεγάλο πανηγύρι και ο ελληνισμός σύσσωμος με την Σμύρνη, την Θράκη, την Μακεδονία και τον Πόντο περιμένει να γιορτάση τη λευτεριά του, ήρωες, όπως τα παλληκάρια της Σάντας, μαζί με όλους τους άλλους ανδρείους της Σαμψούντος, Ορδού, Σουρμένων,

Κρώμνης και άλλων μερών όπου άδραξαν το τουφέκι και ανεβήκανε στα βουνά του Πόντου, δεν πρέπει να τους αφήσουμε να υποφέρουνε από στέρηση, αλλά χρέος μας είναι να τους συνδράμουμε στον εθνικό αγώνα τους...»

Κι όμως, παρά την τέτοια κατάστασή τους, οι Έλληνες αντάρτες φερνόντουσαν ιπποτικά σε Τούρκους που δεν τους είχαν πειράξει. Το καλοκαίρι, έξαφνα, του 1920, μια ομάδα τους με αρχηγό τον Δαμιανό Τσιρίπ συνάντησε στο βουνό Ζύγανα τον ίδιο τον διοικητή της χωροφυλακής του Ερζερούμ, που ταξίδευε με τη γυναίκα του, μέσα σε αυτοκίνητο. Πρότειναν τα όπλα τους και σταμάτησαν το αυτοκίνητο. Κατακίτρινος έγινε ο διοικητής μόλις τους αντίκρυσε, εκείνοι, όμως, του είπαν:

—Μη φοβάσαι, εφέντη, για σένα δεν ακούστηκε τίποτα κακό. Όσους δεν μας βλάφτουν δεν τους πειράζουμε.

Του πήραν μόνο λίγο ρουχισμό, προσθέτοντας: «Αυτά τα έχουμε ανάγκη γιατί βλέπεις σε τι χάλι μας κατάντησε η Τουρκιά, επειδή πολεμάμε μόνο και μόνο για τη ζωή μας και για την τιμή μας. Άντε τώρα πάρε τη χανούμισσά σου και πήγαινε στο καλό σου». Απορημένος έμεινε ο Τούρκος διοικητής και δεν έπαψε να μιλά επί πολύ καιρό για τη γενναιοψυχία των Σανταίων ανταρτών.

Τον Μάη του 1920 ο μητροπολίτης Ροδοπόλεως Κύριλλος ειδοποίησε τους οπλαρχηγούς της Σάντας ότι η τούρκικη κυβέρνηση κοινοποιούσε καινούργιες προτάσεις: Τους έδινε μια δεύτερη αμνηστία και επί πλέον τους ανάθετε την τήρηση της ταξης και την ασφάλεια όλης της περιοχής όπου κυριαρχούσαν, αρκεί να παρατήσουν τις ληστείες και την αντάρτικη ζωή και να κατέβουν στα χωριά τους σαν ήσυχοι και νομιμόφρονες πολίτες, κρατώντας τα όπλα τους.

Δεν ήταν εύκολη, όπως είδαμε, η ζωή των ανταρτών. Για να τα βγάζουν πέρα σε όπλα και σε τρόφιμα αναγκαζόντουσαν, εκτός απ' το κυνήγι των Τούρκων να φτάνουν και σε «παρεκτροπές» —σημειώνει ο ιστορικός— προ πάντων ο Ευκλείδης Κουρτίδης με τ' αδέλφια του, που επέβαλλαν φορολογίες στον πληθυσμό της Σάντας, ανάλογα με το εισόδημά του στον καθένα. Πλήρωναν κι οι φτωχοί κι οι κάπως πλουσιώτεροι ένα ορισμένο ποσόν τον χρόνο σε παγκανότες.

Με τόσο καλούς όρους, επομένως, βρήκανε καλοπρόσδεχτη τη δεύτερη τούτη αμνηστία και τράβηξαν προς την Λιβερά οι επτά οπλαρχηγοί, Ευκλείδης Κουρτίδης, Κωνσταντίνος Κουρτίδης, Θεόδωρος Κουρτίδης, Δημήτρης Τσιρίπ, Κωνσταντίνος Ατέσογλου, Αριστείδης Γουργενίδης και Γεώργιος Σισμανίδης. Μαζί τους πήραν και πολλά παλληκάρια αρματωμένα, που δεν μπήκαν ομως μέσα στη Λιβερά, αλλά κατασκήνωσαν στα γύρω δάση, αφού ειδοποίησαν τους προεστούς ότι αλλοίμονό τους αν κακοπάθουν οι οπλαρχηγοί τους απ' τους Τούρκους — δεν είχαν γλυτωμό, θα τους σκότωναν όλους.

Οι προεστοί της Λιβεράς ανάλαβαν την ευθύνη για όλα κι είπαν στους οπλαρχηγούς ότι ο μητροπολίτης βρίσκεται στο Τζεβιζλίκ, να πάνε να τον βρουν και δεν θα τους πείραζε κανείς. Αρματωμένοι πάντα οι Σανταίοι οπλαρχηγοί κατέβηκαν στο Τζεβιζλίκ κι εκεί τους υποδέχτηκαν με μεγάλη εγκαρδιότητα ο καϊμακάμης —υποδιοικητής— οι στρατιωτικές αρχές και ο μητροπολίτης. Τους δόθηκε αμνηστία και επί πλέον, σύμφωνα με την υπόσχεση, τους ανατέθηκαν καθήκοντα εθελοντών χωροφυλάκων στην περιοχή τους, υπό τον όρο να ζήσουν ειρηνικά και τίμια: «Την αμνηστία, λέει ο Νυμφόπουλος, επακολούθησε γλέντι και χορός. Το βράδυ της ίδιας μέρας ανέβηκαν οι οπλαρχηγοί μαζί με τον μητροπολίτη στη Λιβερά, όπου συνέχισαν μαζί με τους άλλους οπλοφόρους επί ένα

διήμερο το γλέντι, κι έπειτα προχώρησαν προς τη Σάντα, όπου επίσης πανηγύρισαν το γεγονός. Εκεί ο μητροπολίτης είπε υπό αυστηρή εχεμύθεια στους οπλαρχηγούς:

—Παιδιά, ο Βενιζέλος πριν από λίγες μέρες ανάθεσε στον συνταγματάρχη Καθενιώτη την αμυντική οργάνωση του Πόντου και είναι ενδεχόμενο να δοθή διαταγή για την οργάνωση των ανταρτικών δυνάμεων. Στην περίπτωση αυτή πιστεύω πως θα κάνετε το καθήκον σας απέναντι της πατρίδος.

Οι οπλαρχηγοί μας, συνεχίζει, αυτό περίμεναν. Ορκίσθηκαν ότι μόλις δοθή το σύνθημα θα υψώσουν πρώτοι αυτοί την σημαία της ανεξαρτησίας του Πόντου και ότι εν ανάγκη θα πέσουν υπερασπίζοντάς την».

Περνούσε όμως ο καιρός κι ούτε βοήθεια φαινόταν από πουθενά, ούτε καμιά οδηγία ή διαταγή για την οργάνωση που περίμεναν, γι' αυτό ξανάρχισαν τις επιθέσεις ενάντια στους Τούρκους και τα τουρκοχώρια, για να εξυπηρετήσουν μόνοι τις ανάγκες τους όπως και πρώτα: «Έτσι παραβίασαν οι ίδιοι την αμνηστία κι ανάκτησαν τον έλεγχο όλων των βουνών της Σάντας, της Κρώμνης, Ίμερας, Γαλίαινας, Ματσούκας και του δημόσιου δρόμου Τραπεζούντας — Ερζερούμ μέχρι της Ζύγανας, μερικές δε φορές τολμούσαν να εμφανίζωνται και στα βουνά της Αργυρούπολης, προ πάντων στο βουνό Γορός».

Ένα χρόνο περίπου κράτησε η κατάσταση αυτή, αλλά στο μεταξύ με την αλλαγή που γινόταν στην Τουρκιά και με την δύναμη που αποχτούσε ο Κεμάλ έφτασε μοιραία κι η σειρά της Σάντας να γνωρίση τα μεγάλα δεινά του ελληνισμού.

Απ' τον Ιούλιο του 1921 αρχίζει να γράφεται μαζί με τόσες άλλες περιοχές κι η τραγωδία της Σάντας, για να φτάση στο αποκορύφωμά της τον Σεπτέμβρη, την εποχή, δηλαδή, που όλος ο Πόντος καιγόταν απ' άκρη σ' άκρη, ολόκληροι πληθυσμοί ξεσηκώνονταν, πέθαιναν ή σφαζόντουσαν στους δρόμους της εξορίας, ενώ στα βουνά του δυτικού Πόντου δινόντουσαν οι πιο σκληρές μάχες των ανταρτών με τον κεμαλικό στρατό και τις ορδές των τσετέδων.

Την ίδια τούτη εποχή έφτασε στο Τζεβιζλίκ ο φιρκά κουμαντανή —μέραρχος— Σουπχή, με μεγάλη δύναμη στρατού και μήνυσε από εκεί στους προεστούς της Σάντας ότι θα τους τουφεκίση όλους και θα ρημάξη τα χωριά τους αν δεν παραδώσουν όλους τους φυγόστρατους κι αν δεν πάψουν την επαναστατική τους δράση. Οι προεστοί απάντησαν ότι δεν είχαν φυγόστρατους κι ούτε ετοίμαζαν καμιά επανάσταση, και τότε εκείνος έστειλε στη Σάντα —3 Σεπτέμβρη 1921— απόσπασμα στρατού και χωροφυλακής μ' έναν αξιωματικό και τη διαταγή να παρουσιαστούν όλοι οι Σανταίοι από ηλικία 20-45 χρονών για να καταταγούν στον τουρκικό στρατό. Τριήμερη ήταν η προθεσμία που έβαζε ο μέραρχος και τελείωνε την γραπτή διαταγή του με την απειλή: «Αν στο διάστημα αυτό δεν παρουσιαστούν οι έχοντες την παραπάνω ηλικία στρατεύσιμοι, θα στείλω στα χωριά στρατό και πολλούς οπλοφόρους και τον μεν άμαχο πληθυσμό θα απελάσω στο εσωτερικό της χώρας, τους δε λιποτάκτες θα καταδιώξω παντού και θα τους πιάσω. Τους στρατεύσιμους θα τους περιμένουν στο Καζουκλή Χαν το μεσημέρι της Δευτέρας οι στρατιώτες μας, που θα τους οδηγήσουν με ασφάλεια στην Αργυρούπολη».

Η διαταγή, με αλλά λόγια, έλεγε —ούτε λίγο ούτε πολύ— να παραδώσουν τα όπλα τους οι αντάρτες για να κατεξευτελιστούν, στα «τάγματα εργασίας», όπου μαρτυρούσαν και

πέθαιναν χιλιάδες Έλληνες. Φυσικά αρνήθηκαν και ετοιμάστηκαν για άμυνα, ενώ οι άοπλοι φυγόστρατοι πήραν τους δρόμους προς τα δάση για να προφυλαχτούν απ' το κυνήγι.

Εξαγριωμένος ο μέραρχος γι' αυτή την ανυπακοή διέταξε αμέσως τις κυρώσεις και στις 6 του Σεπτέμβρη προχώρησαν προς την Σάντα τρία συντάγματα στρατού, ένα ιππικού και πολλές εκατοντάδες τσέτες.

«Ο στρατός αυτός στις 8 του Σεπτέμβρη συνέλαβε και φυλάκισε στην εκκλησία της Αγίας Κυριακής Ισχανάντων τους άντρες όλων των ενοριών, στρατεύσιμους και μη. Στις 9 του Σεπτέμβρη οι Τούρκοι στρατιώτες μαζί με πολλές εκατοντάδες αγρίων και πεινασμένων τσετέδων άρχισαν να διώχνουν τον άμαχο πληθυσμό απ' τα χωριά και να τον συγκεντρώνουν στο Πιστοφάντων. Όσο για τους Ισχαναντέους, οι αρχιτσετέδες διέταξαν να χωρίσουν απ' τον υπόλοιπο πληθυσμό, να βγουν έξω απ' το Πιστοφάντων και να μείνουν στο ύπαιθρο, στη θέση Λευτοκαρών...».

Ο ιστορικός της Σάντας προσθέτει στο σημείο τούτο την αφήγηση του Νικολάου Τοπαλίδη, που ήταν αυτόπτης μάρτυρας και παθών: «...Όλοι οι άντρες που μείναμε φυλακισμένοι μέσα στην εκκλησιά του χωριού Ισχανάντων αφήσαμε τις οικογένειές μας στη διάθεση των θεριών εκείνων, χωρίς καμιά προστασία. Βλέπαμε απ' τα παράθυρα της εκκλησιάς τους ανθρώπους μας του απέναντι χωριού Ζουρνατσάντων να διώχνωνται από τα σπίτια τους, να δέρνωνται, να πέφτουν λιπόθυμοι και καταλαβαίναμε ότι το ίδιο γινόταν και σ' όλα τ' άλλα χωριά. Κι όταν τελευταία μας έβγαλαν από την εκκλησιά και μας έφεραν στο χωριό Πιστοφάντων, όπου συγκέντρωσαν τα γυναικόπαιδα όλων των χωριών και είδα την οικογένειά μου ανάσανα, συνήλθα και δοκίμασα μεγάλη χαρά. Όχι γιατί γλυτώσαμε παρά γιατί θα πεθαίναμε μαζί. Είχαμε τη γνώμη ότι μας περίμενε η σφαγή των Αρμενίων. Και μια αποφράδα ημέρα όλος ο πληθυσμός της Σάντας ξεκίνησε για το Γολγοθά του με κουστωδία μεγάλου στρατού. Σε διαστήματα, όταν μας ερχόταν η διαταγή του επί κεφαλής αξιωματικού να σταματήσουμε και να καθήσουμε επάνω στα βουνά, έχοντας για παράδειγμα το προηγούμενο των Αρμενίων, περιμέναμε το τουφεκίδι.

Στην Αργυρούπολη ξεχωρίσανε και στρατεύσανε τους άντρες. Τα γυναικόπαιδα με βάσανα και πεζοπορία ολόκληρου μηνός οδηγήθηκαν στο Κουρδιστάν, στις εκτάσεις του οποίου άφησαν τα κόκκαλά τους απ' τις κακουχίες, την πείνα, τις αρρώστιες».

Πολλά και συγκλονιστικά περιστατικά αναφέρονται από άλλους αυτόπτες μάρτυρες και παθόντες, που κατάφεραν να επιζήσουν απ' την ομαδική εξορία του πληθυσμού και την καταστροφή της Σάντας, οι αντάρτες της οποίας έμειναν, ωστόσο, στα βουνά τους, δώσαν απελπισμένες μάχες, προστάτεψαν πλήθος γυναικόπαιδα και πήραν εκδίκηση, σκοτώνοντας όχι λίγους Τούρκους.

Απ' τα επεισόδια που συγκέντρωσε ο Ιωάν. Δ. Ευφραιμίδης —νεαρός τότε αντάρτης και σήμερα βιομήχανος στην Αθήνα, που τον συναντήσαμε στη μάχη Κοπαλάντων— μεταφέρω ένα χαρακτηριστικό της γενναιότητας των Σανταίων γυναικών. Το διηγήθηκε ο Χαράλαμπος Σπυριδόπουλος, που παιδί, τότε, κλείσθηκε με τα 300 περίπου γυναικόπαιδα μέσα στα σχολείο της Κρώμνης, όπου την ίδια βραδιά της εξόδου φτάσαν οι εξόριστοι.

Η πόρτα του σχολείου ήταν κλεισμένη γι' ασφάλεια των γυναικών, όπου αργά μετά τα μεσάνυχτα ακούστηκε μια φωνή να καλή μια απ' τις γυναίκες, την Σιονάρα:

—Σιονάρα, ε Σιονάρα, άνοιξε την πόρτα.

Πετάχτηκε επάνω η Σινιόρα:

—Ποιος είσαι;

—Είμαι ο παπα - Δημήτρης Λαμπριανίδης, ο ιερέας του χωρίου μας.

—Αν ήρθες για καλό, παπα - Δημήτρη, να σου ανοίξω, αλλιώς να φύγης γρήγορα, απάντησε η αντρογυναίκα.

Και τότε ο παπάς για να της δώση να καταλάβη:

—Δεν είμαι μοναχός μου, έχω και... ουρά!

Η Σιονάρα κατάλαβε αμέσως ότι ο παπάς συνοδευόταν από Τούρκους, που τον υποχρέωσαν να πείση τις γυναίκες ν' ανοίξουν την πόρτα για ν' αρπάξουν τα κορίτσια και ότι σίγουρα εκείνος δέχτηκε μόνο και μόνο για να τις ειδοποιήσει για τον κίνδυνο που διατρέχαν. Χωρίς να χάνη καιρό κάλεσε σε συναγερμό όλες τις Σανταίες να οπλιστούν με ό,τι βρισκόταν μέσα στο σχολείο —ξύλα, ρόπαλα, σιδερικά, καρεκλοπόδαρα από καρέκλες που σπάζαν στα γρήγορα— κι έτσι οπλισμένες παραταχτήκαν στον αυλόγυρο πίσω απ' την πόρτα. Στο μεταξύ οι Τούρκοι —καμιά δεκαριά τζανταρμάδες— έδειραν μέχρι λιποθυμίας τον παπά γιατί κατάλαβαν ότι επίτηδες κάλεσε την αντρογυναίκα του χωριού, κι ύστερα βάλθηκαν να σπάσουν την πόρτα, ενώ από μέσα φώναζαν για βοήθεια όλες μαζί οι γυναίκες και τα παιδιά.

Γρήγορα η πόρτα υποχώρησε κι όρμησαν μέσα στον αυλόγυρο του σχολείου οι τζανταρμάδες, όπου όμως τους υποδέχτηκαν τα καρεκλοπόδαρα και τα σιδερικά των γυναικών, που χτυπούσαν με μανία όποιον έμπαινε. Ουρλιάζοντας πέσαν κατά γης οι πρώτοι, ενώ οι άλλοι τρομαγμένοι κάναν πίσω βλαστημώντας, μέσα σ' ένα πανδαιμόνιο φωνών του πλήθους των γυναικοπαίδων.

—Αλλάχ, Αλλάχ, μούγγριζαν οι τραυματισμένοι, σκοτώνουν τούτες οι αντρογυναίκες των Σανταίων!

Με τη φασαρία και το κακό που έγινε έτρεξαν οι αξιωματικοί κι έτσι σώθηκαν οι κοπέλες από την ατίμωση. Αλλά δεν γλύτωσαν, βέβαια, παραπέρα τα μαρτύρια της ατέλειωτης πορείας: «Είναι απερίγραπτα τα δεινά που υπέφεραν τα γυναικόπαιδα —μας λέει ο ιστορικός— στο δρόμο της εξορίας. Σε κάθε σταθμό οι Τούρκοι κλείδωναν όλον εκείνο τον κόσμο σε βρώμικα και παγερά χάνια για να περάσουν τις βασανισμένες νύχτες τους. Κάθε πρωί, που ξεκινούσαν πάλι για τον ατέλειωτο δρόμο, τύχαινε μερινοί γέροι και άρρωστοι να βραδυπορούν και τότε έπεφτε άγριο ξύλο. Οι χωροφύλακες χτυπούσαν όλους όσους αργοπορούσαν με τους υποκόπανους των όπλων, σε σημείο που να πεθάνουν μερικοί. Τη μητέρα του Πολυχρόνη Τσουμπάν, εκεί που έσκυψε να πιει νερό από ένα ποτάμι, την χτύπησε με τον υποκόπανο του όπλου του ο χωροφύλακας Σιαπάν και την έρριξε μέσα στο ποτάμι, όπου παρά λίγο να πνιγή. Γι' αυτό όμως πολύ γρήγορα τιμωρήθηκε σκληρά απ' τους αντάρτες».

Υπήρχαν κάπου - κάπου και αξιωματικοί καλόκαρδοι στον δρόμο που συμπονούσαν τα γυναικόπαιδα για την τραγωδία της εξορίας και τους λέγαν λόγια παρηγοριάς, άλλοι όμως εξακολουθούσαν να δέρνουν αλύπητα όσους τολμούσαν να διαμαρτυρηθούν. Μια γυναίκα γέννησε στο δρόμο, θάψαν αμέσως το παιδί της και προχώρησαν. Άλλη μια τρελλάθηκε.

Μερικές κατάφεραν να δωροδοκήσουν τους τσανταρμάδες και να το σκάσουν, ξεγλιστρώντας προς την Τραπεζούντα, όπου φτάναν με χίλιες περιπέτειες και αγωνίες.

Μπορεί να καταστράφηκε η Σάντα και ν' άδειασε από τον πληθυσμό της, αλλά έμειναν οι αντάρτες της, που δεν κάθισαν με σταυρωμένα χέρια. Σκληρός στάθηκε ο αγώνας τους, τις ίδιες εκείνες μέρες της καταστροφής, για τον σωσμό τουλάχιστον εκείνων που διατρέχαν τον άμεσο κίνδυνο σφαγής.

Τόσος στρατός, βέβαια, και τόσοι τσέτες που είχαν πλημμυρίσει την βουνίσια πολιτεία —6 του Σεπτέμβρη— δεν ήταν δυνατόν να εμποδιστούν ούτε και ν' αντιμετωπισθούν απ' τους λιγοστούς άντρες του Ευκλείδη και του Δημήτρη Τσιρίπ, που όλοι κι όλοι δεν ξεπερνούσαν τους εκατό. Γιατί τόσοι μόνο βρεθήκανε γύρω εκεί την ημέρα της επιδρομής. Οι άλλοι ήσαν σκορπισμένοι σε πιο μακρυνές περιοχές κι ούτε να ειδοποιηθούν μπορούσαν, ούτε και να προλάβουν.

Ήταν, άλλωστε, μια τακτική του καπετάν Ευκλείδη, να μην έχη ποτέ όλους τους άντρες του συγκεντρωμένους στο ίδιο μέρος, γιατί υπολογίζοντας πάντα το πλήθος του εχθρού ήθελε ν' αποφυγή το ενδεχόμενο μιας σύγκρουσης και ήττας γενικής, που θα σήμαινε την καταστροφή ολόκληρης της δύναμής του. Γι' αυτό προτιμούσε να δίνη τις μάχες του με λίγους άντρες, ώστε και στην χειρότερη ακόμα περίπτωση της εξόντωσης της μιας ομάδας να ξεπετάγεται αμέσως άλλη από αλλού κι έτσι ποτέ να μην τελειώνουν οι Τούρκοι με τους αντάρτες.

Δεν δείλιασαν, όμως, οι εκατό εκείνοι άντρες μπροστά στα πλήθη των Τούρκων κι αμέσως τρέξανε για να σώσουν τα γυναικόπαιδά τους και να ετοιμαστούν για άμυνα σε μέρος που θα μπορούσαν ν' ασφαλίσουν τον άμαχο πληθυσμό τους. Για τέτοιο κρίθηκε κατάλληλο η Μάγαρα, μια μεγάλη σπηλιά σε λίγη απόσταση έξω απ' την Σάντα, που χωρούσε τα 300 γυναικόπαιδα και μαζί τους 100 οπλίτες. Προτού, λοιπόν, αρχίσει η συγκέντρωση του πληθυσμού της Σάντας απ' τον τούρκικο στρατό, ειδοποιήθηκαν οι οικογένειες των ανταρτών κι όσοι άλλοι θέλαν, να τρέξουν προς τα εκεί.

Ο καπετάν Ευκλείδης που φημιζόταν, εκτός απ' την αντρειοσύνη του και για τ' οργανωτικό του πνεύμα, φρόντισε να συγκεντρώση στην σπηλιά όσα τρόφιμα μπορούσε, γλιστρώντας με μερικούς άντρες του τις δυο επόμενες νύχτες στα κοντινά χωριά και μεταφέροντας τ' απαραίτητα για την τροφοδοσία του πλήθους, θέλοντας ακόμα να περισώσει κι άλλα γυναικόπαιδα, κατέβηκε τη νύχτα στις 9 του Σεπτέμβρη με μερικά παλληκάρια του στο κοντινό ελληνικό χωριό Δώδεκα Ελάτια, συγκέντρωσε τον πληθυσμό κι αφού μίλησε για τα όσα γινόντανε στην Σάντα, παρακίνησε το πλήθος να φύγη προς τα δάση ή προς την Μάγαρα.

Ανάστατοι κι οι κάτοικοι τούτου του χωριού κάναν γρήγορα τις ετοιμασίες τους, σφάξαν και ψήσανε όλα τα πουλερικά τους για να εξασφαλίσουν λίγων μερών τροφή και τράβηξαν προς το αντικρυνό τους δάσος Χαρατσάντων απ' όπου περπατώντας όλη τη νύχτα φτάσανε στη Μάγαρα κι ενώθηκαν με τ' άλλα γυναικόπαιδα.

Αν όμως, η μεγάλη σπηλιά αποτελούσε καλό κρυψώνα, δεν ήταν καθόλου κατάλληλη για άμυνα, επειδή ο χώρος που ξανοιγόταν μπροστά ήταν ίσιος κι εκτεθειμένος στις επιθέσεις του στρατου και των τσετέδων. Οι δυο καπετανέοι, όμως, με τα παλληκάρια τους, μη

έχοντας πουθενά αλλού να προστατέψουν τους δικούς τους, ήσαν αποφασισμένοι να πέσουν μέχρις ενός στην έσχατη εκείνη μάχη, που την επέβαλε η περίσταση.

Στις 10 του Σεπτέμβρη το πρωί, ενώ το άλλο πλήθος των εφτά χωριών της Σάντας σερνόταν στην εξορία, οι τσέτες με τον αιμοβόρο αρχηγό τους Σουλεϊμάν Κάλφα, ετοίμαζαν την εκδίκησή τους και προ πάντων την καταστροφή των ανταρτών. Πέρασαν απ' το χωριό Δώδεκα Ελάτια, φτάσανε στην τοποθεσία Καναβούρ και από κει ειδοποίησαν τον στρατό με σάλπιγγα για το μέρος που έπρεπε να προχωρήσει.

Το άκουσμα της σάλπιγγας και οι κινήσεις του στρατού και των τσετέδων φέρανε σωστή αναταραχή στη Μάγαρα, όπου τα γυναικόπαιδα βλέποντας ότι αγγίζει η τελευταία τους στιγμή άρχισαν να φωνάζουν, να κλαίνε και να κυκλώνουν τους οπλίτες, νομίζοντας ότι όσο πιο κοντά τους βρισκόντουσαν, τόσο μεγαλύτερες πιθανότητες είχαν να σωθούν. Αυτό, όμως, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, εμπόδιζε τις κινήσεις των ανταρτών και τότε αναγκάσθηκαν οι οπλαρχηγοί να βάλουν άγριες φωνές και να στριμώξουν τα γυναικόπαιδά τους στο βάθος της σπηλιάς, για να δώσουν την μάχη με τον μισητό εχθρό.

Η κατάσταση από ώρα σε ώρα γινόταν όλο και χειρότερη. Με την καθοδήγηση του Σουλεϊμάν Κάλφα, που ήξερε καλά τα κατατόπια, συμπλήρωνε ο στρατός τις κυκλωτικές κινήσεις του, ενώ το κανόνι άρχισε κιόλας να χτυπάη προς τη Μάγαρα, χωρίς, όμως, θύματα, γιατί το πλήθος ήταν αρκετά καλά ασφαλισμένο μέσα στη σπηλιά.

—Παιδιά, εμπρός για τις γυναίκες μας, για τα παιδιά μας και για τη Σάντα μας, βροντοφωνούσε σε μεγάλη έξαψη ο Ευκλείδης.

Κι αντιλαλούσε η φωνή του Δημήτρη Τσιρίπ:

—Σανταίοι, όλοι θα πέσουμε, αλλά την τιμή μας δεν την αφήνουμε σε τούτα τα παλιόσκυλα, ούτε και θα ντροπιάσουμε τη Σάντα μας!

Μην έχοντας, ωστόσο, χαρακώματα για να ταμπουρωθούν, άρχισαν όλοι μαζί οι οπλίτες να σκάβουν το χώμα με τα δίστομα μαχαίρια τους γύρω τριγύρω απ' τους χαμηλούς θάμνους, ώστε ν' ανοίξουν μερικούς πόντους βάθος, για να μπορέσουν να χωθούν και να προστατευθούν απ' τα βόλια. Σύγχρονα, οι οπλαρχηγοί, θέλοντας να κρατήσουν οπωσδήποτε μακριά τον κύριο όγκο του στρατού, στείλαν σε μια τοποθεσία καλή, πέρα απ' τη Μάγαρα, τους οπλίτες αδελφούς Πολίταν και Αλέξανδρο Τσουμπάν μαζί με τον Γιάννη Κουρτίδη, για να ταμπουρωθούν σ' ένα μεγάλο βράχο —«του Μερτσιάν το λιθάρ»— και να ρίχνουν από κει, για να νομίσουν οι Τούρκοι ότι υπήρχε κι άλλη αντάρτικη δύναμη στο μέρος εκείνο και να διστάσουν να προχωρήσουν. «Εκεί —διηγείται ο Νυμφόπουλος με βάση τις πληροφορίες ανταρτών που πήραν μέρος στη μάχη της Μάγαρας— πέτυχαν πράγματι, οι τρεις άντρες ν' αναχαιτίσουν λίγο την προέλαση του πυρήνα του στρατού, μα διέφυγαν τ' ακραία τμήματα προς τον κατήφορο κι ενώθηκαν με τους τσετέδες του Κάλφα. Στο μεταξύ, ταμπουρώθηκαν μερικοί αντάρτες λίγο παρακάτω απ' τη Μάγαρα, στην τοποθεσία «το σταυρωτόν το λιθάρ» και άλλοι πίσω απ' τους κορμούς των λίγων έλατων, που βρισκόντουσαν εκεί, και περίμεναν. Έφτασε το απόγευμα και τότε οι Τούρκοι σήμαναν με τις σάλπιγγες επίθεση, αρχίζοντας πρώτοι το τουφεκίδι απ' την θέση Ομάλ. Στο πυρ των Τούρκων απάντησαν οι αντάρτες και για πολλές ώρες αντηχούσαν οι χαράδρες και οι βράχοι της Σάντας απ' τους ομαδικούς πυροβολισμούς και των δυο παρατάξεων».

Σκόρπια ήσαν τα παλληκάρια γύρω - τριγύρω στη Μάγαρα σε κοντινές αποστάσεις κι οι Τούρκοι είχαν ζυγώσει τόσο κοντά, ώστε ακουγόντουσαν οι φωνές και οι βλαστήμιες τους.

Ένα συνηθισμένο κόλπο που χρησιμοποιούσαν οι αντάρτες —αιώνιο κόλπο των Ελλήνων, που μέσα στην πανάρχαια ιστορία των αγώνων τους πολεμούσαν πάντα με συντριπτικά μεγαλύτερες δυνάμεις— ήταν να φαίνωνται περισσότεροι και γι' αυτό οι οπλαρχηγοί είχαν καταστρώσει το σχέδιό τους: Να ρωτάνε με δυνατές φωνές η μια ομάδα την άλλη, πόσοι είναι ταμπουρωμένοι στο κάθε μέρος και ν' απαντούν επίσης δυνατά με δεκαπλάσιο αριθμό.

Καθώς, λοιπόν, αντηχούσε το τουφεκίδι, φώναζε κάποιος δυνατά:

—Γιώργη, πόσοι είσαστε εκεί;

Αν ήσαν δυο μονάχα, απαντούσαν:

—Είκοσι!

Αν ήσαν πέντε απαντούσαν:

—Πενήντα!

Οι αρχηγοί δίναν τάχα ανάλογα τις οδηγίες, φουσκώνοντας τους αριθμούς, έτσι ώστε πολλοί τσέτες της περιοχής, ξέροντας ελληνικά, μεταβιβάζανε τα όσα άκουαν στους αξιωματικούς του στρατού, νομίζοντας ότι αρπάζουν τα μυστικά του αριθμού των ανταρτών. Οι ψεύτικοι εκείνοι αριθμοί ανησυχούσαν τους αξιωματικούς, τους έκαναν πιο διστακτικούς, καθυστερώντας την προέλασή τους, αλλά ήταν παρ' όλα αυτά τόσο τρομαχτική η διαφορά των δυνάμεων, ώστε δεν φέρναν αποτέλεσμα. Σε μια στιγμή, ακούστηκε η φωνή του επικεφαλής Τούρκου αξιωματικού:

—Σανταίοι πολεμιστές, σταματήστε τον ηρωικό, αλλά μάταιο αγώνα σας. Το βλέπετε και μόνοι, ότι είστε κυκλωμένοι από παντού! Παραδοθήτε και μη φοβάστε τίποτα, σας δίνω τον λόγο μου, ότι κανένας δεν θα σας πειράξη. Εγώ εγγυώμαι για τη ζωή σας! Αφήστε την αντίσταση, λοιπόν, γενναίοι Σανταίοι, για να μη χύνεται άδικα αίμα! Παραδοθήτε για να τελειώνουμε...

Με τα λόγια αυτά έγινε έξαλλος απ' το κακό του ο οπλαρχηγός Δημήτρης Τσιρίπ κι εκεί που ήταν ταμπουρωμένος, τινάχτηκε ολόρθος και βρυχήθηκε:

—Παλιόσκυλο του κερατά, να χέσω κι εσένα και τον στρατό σου!...

Την ίδια στιγμή, όμως, τον βρήκε μια σφαίρα στο κούτελο κι έπεσε νεκρός. Η μάχη που είχε σταματήσει για μια στιγμή, άναψε τώρα χειρότερα, αλάλαζαν οι Τούρκοι από ολούθε —τσέτες και στρατός— μούγκριζαν σαν τα θεριά οι Σανταίοι, που βλέποντας νεκρό τον ατρόμητο οπλαρχηγό, σκύλιασαν κι ήσαν έτοιμοι να πέσουν όλοι στην άνιση και φοβερώτερη τούτη σύγκρουση, απ' όλες όσες είχαν γίνει μέχρι τότε. Θρηνούσαν οι γυναίκες από τρόμο μέσα στη σπηλιά, τσίριζαν τα μωρά γιατί το νοιώθαν, το άκουαν πως ζύγωσαν οι Τούρκοι κι ήταν κοντά το φοβερό τους τέλος.

Όμως, ο καπετάν Ευκλείδης μέσα σ' όλη εκείνη την κοσμοχαλασιά, κρατούσε την ψυχραιμία του και ψύχωνε τους άντρες του, που ρίχναν ασταμάτητα άλλοι απ' τα πρόχειρα προχώματά τους, άλλοι απ' τα δέντρα, άλλοι πίσω απ' τους θάμνους, όπου βρισκόντουσαν απλωμένοι —ένα με την γη— με τέτοια επιμονή και λύσσα και τόση ευστοχία, που οι Τούρκοι έχοντας όλο και περισσότερες απώλειες, δεν τολμούσαν να προχωρήσουν. Κι

άξαφνα του οπλαρχηγού του ήρθε μια άλλη ιδέα. Δέκα απ' τους άντρες του είχαν αυτόματα πιστόλια των δέκα φυσιγγίων. Έδωσε διαταγή, λοιπόν, να ρίξουν μ' αυτά συνέχεια, ο ένας μετά τον άλλο, χωρίς διακοπή, έτσι που να δοθή η εντύπωση του πολυβόλου, σε σημείο που τάχασαν οι Τούρκοι, γιατί δεν πίστευαν ότι οι αντάρτες είχαν τέτοιον οπλισμό. Σύγχρονα, οι άντρες του Ευκλείδη ρίξανε και δυο χειροβομβίδες δικής τους κατασκευής που είχαν την ιδιότητα να κάνουν βρόντο φοβερό, πολύ μεγαλύτερο απ' το αποτέλεσμά τους. Ακούοντας οι Τούρκοι και τούτες τις τρομαχτικές εκρήξεις, μαζί με το «πολυβόλο» και τις τουφεκιές, φαντάσθηκαν ότι είχαν να κάνουν με χιλιάδες οπλίτες, που κρατούσαν πισινή για να χυμήξουν την κατάλληλη στιγμή.

Δεν ήταν, όμως, σίγουρο ότι θα υποχωρούσαν αν δεν βοηθούσε κι ο Θεός. Την κρίσιμη εκείνη ώρα σείστηκε ο ουρανός από βροντές, φωτίστηκε από αστραπές, άνοιξαν οι καταρράχτες κι άρχισε να πέφτη βροχή, σωστός κατακλυσμός. Ευθύς πάψαν τα πυρά απ' την πλευρά των Τούρκων, σταμάτησε η μάχη, αποτραβήχτηκε ο στρατός κι έπεσε μια άγρια ησυχία που την διέκοπτε μόνο το νερό.

Στο μεταξύ, νύχτωνε κιόλας κι η πρώτη δουλειά των ανταρτών ήταν να βγάλουν τα γυναικόπαιδα απ' τον κλοιό κι έδωσαν διαταγή να ξεγλιστρήσουν όλοι οι άμαχοι προς το δάσος Πογιαχανέ, όπου πραγματικά και ξέφυγαν. Ο οπλαρχηγός Δαμιανός Τσιρίπ —ο αδελφός του σκοτωμένου— που δεν πήρε μέρος στη μάχη, γιατί βρέθηκε μακριά, συνάντησε πλήθος απ' τα γυναικόπαιδα εκείνα μέσα στο δάσος και τα οδήγησε στην Όλασσα, απ' όπου πολλές γυναίκες και παιδιά κατάφεραν να φτάσουν και ν' ασφαλιστούν μέσα στην Τραπεζούντα. Άλλοι αντάρτες ακολούθησαν άλλες γυναίκες και παιδιά για προστασία και τις σιγούρεψαν μέσα στα πυκνά δάση της Παναγίας Σουμελά, απ' όπου πάλι ξέφυγαν αργότερα.

Έτσι τέλειωσε η μάχη της Μάγαρας, όπου χάθηκε ο ένας απ' τους δυο γενναίους αρχηγούς των ανταρτών της Σάντας. Ο άλλος που έμενε, όμως, ήταν πιο λυσσασμένος τώρα, σαν το πληγωμένο το λιοντάρι.

Ο στρατός ευθύς μετά την εκτόπιση του πληθυσμού έβαλε φωτιά στα περισσότερα σπίτια, έκαψε και τις εκκλησιές, τίναξε με δυναμίτες τα κωδωνοστάσια, κατάστρεφε ακόμα και τις βρύσες. Ύστερα έφυγε ο στρατός και μείναν μόνοι οι τσέτες, που πέσαν στη λεηλασία, βασάνισαν και σκότωσαν όσους γέρους και γριές βρήκαν κρυμμένους κι έφυγαν κι αυτοί.

Άγριο φώλιαζε στην ψυχή των ανταρτών το μίσος κι ο πόθος της εκδίκησης όχι μονάχα για την καταστροφή της άλλοτε περήφανης βουνίσιας πολιτείας, αλλά και για τ' άλλα ανήκουστα εγκλήματα και τις θηριωδίες των τσετέδων, που μια ιδέα τους μας δίνει ο ιστορικός με τις παρακάτω γραμμές του:

«Λίγες μέρες μετά τον εκτοπισμό των γυναικοπαίδων της Σάντας, ο Πολίτας Τσουμπάν ανέβαινε απ' το Φτελέν για τα χωριά με μερικούς αντάρτες συντρόφους του. Όταν φτάσανε στο δίστρατο του Άη Γιάννη βρεθήκανε μπροστά σε αποτρόπαιο θέαμα. Οι Τούρκοι κόψανε το σώμα του αντάρτη Τσιλίκ σε δυο και το μεν κεφάλι με τον κορμό αφήσανε στον επάνω δρόμο που κατευθύνεται στο Τερζάντων, τα δε άκρα στον κάτω δρόμο. Η αγανάκτηση των ανταρτών κορυφώθηκε όταν είδαν και το φοβερό ανοσιούργημα, όμοιο του οποίου μπορούσαν να διαπράξουν μόνο οι Ζουλού της Αφρικής: Κομμένα τα γεννητικά οργανα του σκοτωμένου και βαλμένα στο στόμα του. Επί πλέον σήκωσαν επάνω το δεξί του χέρι και βάλαν τα γεννητικά του μόρια ανάμεσα στα δάχτυλά του, για να δώσουν την εντύπωση ότι

κάπνιζε το τσιγάρο του. Αμέσως σκάψαν με τις κάμες τους το χώμα και τον παράχωσαν πρόχειρα, ορκίστηκαν δε εκδίκηση εναντίον των Τούρκων, και τηρήσανε τον όρκο τους».

Με τέτοια προηγούμενα και τόσο φαρμακερή πείρα οι αντάρτες δεν μπορούσαν βέβαια να φυλάξουν τώρα πια ούτε ίχνος οίκτου στην ψυχή τους για τους Τούρκους. Αποτραβηγμένοι στα λημέρια τους άλλο δεν είχαν στο μυαλά τους παρά πώς να εκδικηθούν. Έτσι, λίγες μέρες μετά την καταστροφή, στήνοντας καρτέρι στα σύνορα της Σάντας, κατάφεραν να πιάσουν 5 Τούρκους, ανάμεσα στους οποίους και τον χωροφύλακα Σιαμπάν. Ήταν αυτός που συνοδεύοντας για λίγο τα γυναικόπαιδα στον δρόμο της εξορίας είχε χτυπήσει με τον υποκόπανο του όπλου του τη γριά μητέρα του Πολυχρόνη Τσουμπάν την στιγμή που έπινε νερό.

Στον δρόμο οι τρεις απ' τους Τούρκους κατάφεραν να φύγουν, αλλά έμειναν αιχμάλωτοι ο Σιαμπάν μαζί με έναν άλλον σύντροφό του, που λεγόταν Χαμζάς. Οι αντάρτες τους οδήγησαν μέσα στην ερειπωμένη Σάντα, όπου είχε μπει ο καπετάν Ευκλείδης με λίγους άντρες του για να ψάξουν μήπως τυχόν βρίσκαν κρυμμένα τρόφιμα και να κάψουν όσα μεγάλα σπίτια μέναν, που θα μπορούσαν να τα χρησιμοποιήσουν οι Τούρκοι για οχυρά σε περίπτωση που θα ξανανέβαιναν στη Σάντα.

Εκεί, μπροστά σ' ένα σπίτι που καιγόταν —της Ισχαναντaίας Χάρης Τεσέρ — οδήγησε ο καπετάν Ευκλείδης τους δυο Τούρκους και είπε στον χωροφύλακα:

—Σιαμπάν εφέντη, έφτασε η ώρα να πληρώσης όλες τις ατιμίες και τα εγκλήματα που έκανες σε βάρος των Χριστιανών. Πες μου ποιο θάνατο προτιμάς; Το τουφέκι, το μαχαίρι η την φωτιά;

Κι επειδή εκείνος δεν μιλούσε, μ' ένα νόημα του καπετάνιου άρπαξαν οι οπλίτες τους δυο Τούρκους και τους ρίξαν μέσα στη φωτιά, όπου και κάηκαν.

Ύστερα γυρίζοντας μέσα στην ερειπωμένη Σάντα οι αντάρτες κάναν έρευνες, μάζεψαν όσα τρόφιμα βρήκαν, τα φόρτωσαν στους «σελεκτσήδες» —άοπλους αντάρτες που χρησιμοποιούσαν για μεταφορές— κι αποτελειώνοντας με την φωτιά όσα μεγάλα σπίτια μέναν όρθια, τράβηξαν πάλι για τα λημέρια τους. Από εκεί κατέβαιναν μόνο για κανένα γιουρούσι στα τουρκοχώρια ή για τους λαχανόκηπους της Σάντας απ' όπου προμηθεύονταν προ πάντων τις πατάτες, που δίχως καλλιέργεια και φροντίδα φύτρωναν, για να κρατάνε στη ζωή τους πολεμιστές στις γύρω ερημιές και τους αγριότοπους.

Μια μέρα κάτω στο χωριό Παϊράμ πιάσαν 7 Τούρκους που κλέβανε λάχανα και πατάτες για να τα μεταφέρουν στα χωριά τους. Τους φέρανε στον «Βαθύν τ' ορμίν» και τους σκοτώσανε με μαχαιριές. Το βράδι της ίδιας μέρας στήσαν ενέδρα σε μια σπηλιά έξω απ' το Ζουρντατσάντων και περιμένανε ως το πρωί. Μόλις ξημέρωσε είδαν πολλούς Τούρκους φορτωμένους με κλοπιμαία και άλλους να κατεβαίνουν απ' το Κωφολείβαδο για να μπουν στα χωριά και να ρημάξουν πάλι τους λαχανόκηπους. Ανοίξανε φωτιά και σκότωσαν 32. Έτσι σε μια μέρα ο αριθμός των σκοτωμένων έφτασε τους 39.

Ασταμάτητη από δω και πέρα είναι η δράση των ανταρτών, που είχαν πολύτιμο βοηθό τους κι ένα Τούρκο φιλέλληνα, τον Αλή Ουζούν Χαλήλ ογλού, κάτοικο του κοντινού χωριού Ισχάν. Αυτός ανέβαινε πολλές φορές τη νύχτα στα λημέρια τους και τους έδινε πληροφορίες για τις κινήσεις και τις διαθέσεις του τούρκικου στρατού. Κι όταν δεν μπορούσε, τότε μεταχειριζόταν μέσα συνθηματικά. Καθώς το σπίτι του βρισκόταν στην άκρη του χωριού, κρεμούσε στο μπαλκόνι του πότε ένα κόκκινο πάπλωμα και πότε ένα

άσπρο σεντόνι. Οι αντάρτες που βλέπαν με τα κιάλια, καταλάβαιναν: Το κόκκινο πάπλωμα σήμαινε κίνδυνο, ενώ το άσπρο σεντόνι ησυχία και ασφάλεια. Έτσι κανόνιζαν ανάλογα τις κινήσεις τους και παίρναν τα μέτρα τους.

Από τις πολλές συγκρούσεις των ανταρτών με τους Τούρκους που αναφέρει ο ιστορικός, μεταφέρω μερικές χαρακτηριστικές:

«Αρχές Ιουνίου του 1922, οι αντάρτες ειδοποιήθηκαν ότι 30 οπλοφόροι Τούρκοι με 50 άλογα φορτωμένα τρόφιμα ανέβαιναν στο παρχάρι του Καράτερε. Αμέσως συνεννοήθηκαν οι οπλαρχηγοί Ευκλείδης Κουρτίδης και Δαμιανός Τσιρίπ να δράσουν μαζί εναντίον της συνοδείας. Ανέβηκαν, λοιπόν, στο Κωφολείβαδο και από εκεί πιάσαν όλη την υπεράνω των Ζουρνατσάντων κορυφογραμμή, κάτω από την οποία επρόκειτο να περάσει η συνοδεία. Ο Ευκλείδης συνεννοήθηκε με τον Δαμιανό και τον Πολίταν Τσουμπάνο να θέσουν τους Τούρκους μεταξύ δύο πυρών και τότε ο μεν Ευκλείδης με τα παλληκάρια του έπιασε τα ενδότερα του βουνού και εσχημάτισε την εμπροσθοφυλακή, ο δε Τσουμπάνος σχημάτισε την οπισθοφυλακή των ανταρτών. Η απόσταση μεταξύ των δυο άκρων ήταν αρκετά μεγάλη. Ολόκληρη η συνοδεία των Τούρκων έφτασε κάποτε μέσα στη γραμμή και τότε ο Ευκλείδης έρριξε για σύνθημα δυο πυροβολισμούς. Ευθύς άρχισαν να ρίχνουν όλοι της οπισθοφυλακής και το πυρ γενικεύθηκε αμέσως σε όλη τη γραμμή. Οι οπλοφόροι Τούρκοι έριξαν μερικούς πυροβολισμούς, αλλά βλέποντας ότι η θέση τους ήταν απελπιστική, πέταξαν τα όπλα και παραδόθηκαν. Μαζί τους παραδόθηκαν πολλοί αγωγιάτες άοπλοι, τους οποίους αγγάρεψαν οι αντάρτες να μεταφέρουν όλα τα τρόφιμα και τα εμπορεύματα που πιάσαν».

Σαν κύριος της περιοχής φέρνεται όλο τούτο το διάστημα ο Έλληνας οπλαρχηγός της Σάντας. Να μερικές χαρακτηριστικές γραμμές ακόμα:

«Το καλοκαίρι του 1922, ο καπετάν Ευκλείδης ειδοποίησε τους περιοίκους Τούρκους να πάνε στα παρχάρια τους —ορεινούς τόπους παραθερισμού όπου μετάφερναν και τα ζώα τους— και τους υποσχέθηκε ότι δεν θα τους πειράξη αν του προμήθευαν τρόφιμα. Οι Τούρκοι δέχτηκαν. Στο μεταξύ, όμως, οι αντάρτες στείλαν στο τουρκοχώρι Άσια για κάποια υπόθεσή τους τους Γαβριήλ Πασαλίδην και Ισαάκ Σιαμανίδην. Ένας Τούρκος, Καμπούρ Σαλέχ, μόλις είδε τους δυο Σανταίους, έξαλλος από το μίσος, τους σκότωσε. Ο Ευκλείδης τότε διέταξε ανταπόδοση του φόνου και τότε οι Τούρκοι θρήνησαν πολλά θύματα, κυρίως οπλοφόρους, που αποτολμούσαν να περάσουν απ' τα βουνά της Σάντας. Λίγες μέρες αργότερα, 20 Τούρκοι αγωγιάτες με 30 άλογα φορτωμένα τρόφιμα, περνούσαν απ' τη Λαραχανή, πηγαίνοντας προς τα παρχάρια τους. Μόλις τόμαθε ο Ευκλείδης, διέταξε τα παλληκάρια του να πιάσουν τον δρόμο και να αιχμαλωτίσουν τους αγωγιάτες ή να τους σκοτώσουν αν αρνηθούν να παραδοθούν. Οι Τούρκοι παραδόθηκαν και οι αντάρτες πήραν τα όπλα τους, όπως και τα τρόφιμα που μετέφεραν, στα κρησφύγετά τους».

Μάταια οι τούρκικες αρχές προσπαθούσαν να βρουν τρόπους για να σταματήσουν την δράση των ανταρτών που εξακολουθούσαν να τρομοκρατούν τους γύρω τούρκικους πληθυσμούς έπι δυο ή τρία χρόνια ακόμα, μέχρι και πέρα απ' τη Μικρασιατική καταστροφή: «Τέλη Αυγούστου του 1923 κατέβηκαν 20 Τούρκοι του χωριού Άσια στο Ζουρνατσάντων για να λαφυραγωγήσουν. Πολλοί αντάρτες με τον Ευκλείδη κρύφτηκαν, περίμεναν, κι όταν οι Τούρκοι πέρασαν το γεφύρι, πέσαν στην ενέδρα κι αιχμαλωτίστηκαν. Ο Ευκλείδης διέταξε να εκτελεσθούν αμέσως. Οι άλλοι που έφτασαν στους Κερχανάδες

έκαναν να γυρίσουν πίσω, μα τους έρριξαν οι αντάρτες της δεύτερης ενέδρας και σκότωσαν 5 απ' αυτούς».

Τον Αύγουστο του 1922 σκοτώθηκε ο οπλαρχηγός Δαμιανός Τσιρίπ σε μια συμπλοκή του με τους Τούρκους των χωριών απ' όπου αποπειράθηκε να περάση με μερικά παλληκάρια του. Αλλά οι άλλοι αντάρτες συνέχιζαν πάντα τη δράση τους αλύγιστοι.

Παρά τις προτάσεις που κάθε τόσο τους γινόντουσαν —ότι δεν θα τους πειράξουν αν καταθέσουν τα όπλα— εκείνοι μέναν αμετάπειστοι γιατί ξέροντας καλά τους Τούρκους ήσαν σίγουροι ότι μόλις κατάθεταν τα όπλα θα βρισκόντουσαν στο έλεος και το εκδικητικό μίσος των ύπουλων εχθρών τους.

Τρεις φορές μέσα στο 1922 ανέβηκε στη Σάντα με χίλιους κινδύνους ο Μιλτιάδης Νυμφόπουλος για να συναντήσει τον καπετάν Ευκλείδη και τα παλληκάρια του και να τους μεταφέρη τα γράμματα του μητροπολίτη Ροδοπόλεως, που οι τούρκικες αρχές τον πιέζαν να γράφη. Δίναν, μάλιστα, στον μεταφορέα και χωροφύλακες γι' ασφάλειά του —επειδή απ' τα τουρκοχώρια που θα περνούσε, θα τον σκότωναν αν μάθαιναν ότι ήταν Σανταίος— αλλά οι χωροφύλακες δεν τολμούσαν ν' ανέβουν στη Σάντα και τον περίμεναν, καθώς έπαιρνε μόνος του τον δρόμο προς το βασίλειο των ανταρτών.

Από τα γράμματα του μητροπολίτη και τις απαντήσεις του Ευκλείδη, που καταχωρεί στην ιστορία του ο συγγραφέας, θα μεταφέρω μόνο το τελευταίο του Σανταίου οπλαρχηγού, που δείχνει, όπως και τα προηγούμενα, όλη την δικαιολογημένη φιλυποψία του, αλλά και την διπλωματική του στάση απέναντι στις τουρκικές αρχές. Έγραφε λοιπόν:

«Σεβασμιώτατε. Μετά μεγάλου ενδιαφέροντος ανεγνώσαμεν το δια του κ. Μιλτιάδου Νυμφοπούλου σταλέν γράμμα υμών. Πεισθέντες δε εις τας συμβουλάς και τας οδηγίας της Υμ. Σεβασμιότητος απεφάσισεν να στείλωμεν επιτροπήν εις την ιεράν μονήν Περιστερά προς συνεννόησιν. Δυστυχώς όμως, φαίνεται ότι η κυβέρνησις δεν έχει την καλήν διάθεσιν να μας ελευθερώση από μίαν τοιαύτην άτιμον ζωήν και συγκεντρώνει στρατον εις διάφορα μέρη προς καταδίωξίν μας. Διατί άραγε η κυβέρνησις δεν περιμένει την επιστροφήν των απεσταλμένων; Διατί άραγε η κυβέρνησις δεν περιμένει τουλάχιστον πέντε ημέρες ακόμη; Αφού δεν γνωρίζει ακόμη την διάθεσίν μας και πριν λάβη απάντησιν εκ μέρους ημών, διατί συγκεντρώνει στρατον εις Λιβεράν, εις Καπίκιοϊ, εις Σήμωναν και εις διάφορα άλλα μέρη; Το αυτό έγινε και εις τας πρώτας ημέρας της ανοίξεως και τα τοιαύτα δικαιολογούν την υποψίαν μας. Δηλοποιούμεν εν τέλει υμίν ότι έχομεν όλην την καλήν διάθεσιν να έλθωμεν εις συνεννόησιν μετά της σεβαστής κυβερνήσεως και ότι τα πάντα κατορθούνται όταν υπάρχει αμοιβαία ειλικρίνεια. Ευθύς ως θα ίδωμεν τον στρατόν αποσυρόμενον είμεθα έτοιμοι να συνεννοηθώμεν και να κατορθωθή κάτι τι. Αυτά εν συντομία. Διατελούμεν δε ασπαζόμενοι την δεξιάν υμών. Εν Σάντα τη 14η Οκτωβρίου 1922. ΕΥΚΛΕΙΔΗΣ ΚΟΥΡΤΙΔΗΣ».

Η ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑ ΣΕ ΑΓΩΝΙΑ

Μέσα στην Τραπεζούντα υπήρχε πάντα κάποια σιγουριά. Το κύμα της Κεμαλικής τρομοκρατίας άργησε να φτάση στην πόλη μας, αλλά κι όταν έφτασε δεν είχε την άγρια μανία και την θανατερή ορμή, που αφάνιζε κατά χιλιάδες τα πλήθη της ρωμιοσύνης στους άλλους χώρους του μαρτυρίου του Ποντιακού Ελληνισμού. Η Τραπεζούντα ήταν το κέντρο όπου έμεναν οι ξένοι αντιπρόσωποι κι οι τούρκικες Αρχές κρατούσαν τα προσχήματα. Γι' αυτό και όταν κάποτε ο Τοπάλ Οσμάν πήρε τους τσέτες του και ήλθε για να δείξη την αξιοσύνη του και στην πρωτεύουσα, δεν βρήκε κατάλληλο έδαφος κι έφυγε απογοητευμένος.

Τώρα ο Τοπάλ Οσμάν βρισκότανε στην Άγκυρα —όπου τον αφήσαμε — κι ετοιμαζότανε να δρέψη τις δάφνες του στο μέτωπο. Είναι οι μέρες της μάχης του Σαγγαρίου —μέρες τραγικές— ακόμα και η Τραπεζούντα νοιώθει την αναταραχή και το μίσος των Κεμαλικών. Κλείσαν τα σχολειά μας, κλείσαν κι οι εκκλησιές και μέναν τα καμπαναριά βουβά, ενώ ο Ελληνισμός της πόλης ζούσε μέρα με τη μέρα την αγωνία μιας αόριστης απειλής, που όλο και γινόταν πιο βαριά, μέχρι που κάποτε έφτασε κι εκεί η διαταγή της εξορίας και πήραν τον δρόμο προς το Ερζερούμ κάμποσες χιλιάδες άντρες, ακόμα και παιδιά.

Αν, όμως, παρ' όλα αυτά ο διωγμός του Ελληνισμού της Τραπεζούντας δεν πήρε τις τραγικές διαστάσεις που είδαμε αλλού, αυτό οι Τραπεζούντιοι το χρωστούσαν —για πολύ καιρό τουλάχιστο— και στην διπλωματική ικανότητα του μητροπολίτη Χρύσανθου, που κατάφερνε να μαλακώνη τον τούρκικο φανατισμό, μαζί με όλο το επιτελείο των ανθρώπων που δούλευαν κοντά του. Γενικά, άλλωστε, οι Έλληνες της πόλης μας —η ιθύνουσα τάξη— επιστήμονες, μεγαλέμποροι, τραπεζίτες, επιχειρηματίες, καθηγητές, δάσκαλοι, όντας συντηρητικοί από παράδοση, δεν φανέρωναν εύκολα τα αισθήματά τους και προσπαθούσαν πάντα να διατηρούν την φιλική τους επαφή με τους εξέχοντες Τούρκους, ώστε να μην οξύνουν την κατάσταση.

Φυσικά, υπήρχαν κι οι αγωνιστές που δεν φρόντιζαν να κρύβουν την πατριωτική τους φλόγα, κι ανάμεσα σ' αυτούς —πρώτος και καλύτερος— στεκόταν στην έπαλξή του ο Νίκος Καπετανίδης. Σαν δημοσιογράφος, ο εκδότης της «Εποχής», θεωρούσε χρέος του να μάχεται ανοιχτά για όλα τα εθνικά θέματα με όλο τον ενθουσιασμό και την ορμή ενός γενναίου πολεμιστή, υμνώντας ακούραστα την δόξα της Ελλάδας και κρίνοντας βίαια τους Τούρκους.

Μπορεί μέσα στην Τραπεζούντα να υπήρχε ησυχία και αρκετή ασφάλεια των Ελλήνων, αλλά ήξερε πολύ καλά ο Καπετανίδης το τι γινόταν στα χωριά και δεν δίσταζε καθόλου να το γράφη, όπως βλέπει κανείς ξεφυλλίζοντας την «Εποχή» του: «Άγριον και αδυσώπητον εξακολουθεί το τυφλόν μίσος να σπέρνη τον όλεθρον εις τα χωριά μας και οι Έλληνες της υπαίθρου χώρας εξακολουθούν να δίδουν πολυάριθμα θύματα, ωσάν να μην ήρκουν αι μεγάλαι θυσίαι τας οποίας οι μάρτυρες αυτοί προσέφεραν εις την αγρίαν λαίλαπα που δεν εκόπασε ακόμα και δεν θα κοπάση». Κι αφού έπλεκε έναν ύμνο στο έργο και την προσφορά της αγροτιάς του Πόντου, έκλεινε το άρθρο του με την αναφορά στο αιώνιο όνειρο της απελευθέρωσης, που δεν κουραζόταν να προβάλλη συνεχώς: «Οι χωρικοί μας είναι οι Ακρίται που κρατούν απρόσβλητα τα κάστρα της ελληνικής μεγαλωσύνης και καρτερούν την Αυγήν, την πολύχρωμον και ζωοφόρον».

Όσο κι αν ήταν φοβερή η φήμη του Τοπάλ Οσμάν δεν δείλιαζε ο Καπετανίδης να δημοσιεύη βίαια σχόλια και άρθρα εναντίον του κι ανάμεσα σε άλλα μπορεί να δει κανείς μια ανταπόκριση από την Κερασούντα ανυπόγραφη, πράγμα που σήμαινε ότι ο ίδιος ο εκδότης της «Εποχής» έπαιρνε την ευθύνη για χαρακτηρισμούς όπως οι παρακάτω: «...Η κακούργος σπείρα η οποία ηδονικώς και με ανέκφραστον αγριότητα ερρόφησε το αίμα μας καθ' όλην την διάρκειαν του πολέμου, οι λησταί οι οποίοι παντοιοτρόπως μας εξεγύμνωσαν, οι δολοφόνοι οι οποίοι εσκότωσαν τόσα διαλεκτά παλληκάρια μας, οι κτηνάνθρωποι οι οποίοι δεν μας άφησαν κορίτσια και τιμήν, όλοι, τέλος, οι αισχροί εταίροι της Καμόρας, οι οποίοι έσπειραν εις την Κερασούντα τον όλεθρον, την ατιμίαν και τον θάνατον, ασυστόλως και προκλητικώτατα εξακολουθούν να επιβάλλωνται ακόμη επί των ταλαιπώρων Ελλήνων, εξακολουθούν να απειλούν, εξοπλίζουν τους διαφόρους κακούργους και τρομοκρατούν τους ομογενείς».

Στο φύλλο της 6ης του Οκτώβρη 1920 έγραφε η «Εποχή»: «Η κυκλοφορήσασα προ ημερών είδησις περί της αγρίας δολοφονίας του εν Κερασούντι εγκρίτου ομογενούς δικηγόρου Χαρ. Ελευθεριάδου επιβεβαιούται δυστυχώς. Την παρελθούσαν Τετάρτην 3 μ.μ. γνωστά πρωτοπαλλήκαρα μεταβάντα εις το κτίριον της Οθωμανικής Τραπέζης όπου ευρίσκετο την στιγμήν εκείνην ο εν λόγω ομογενής επιστήμων, παρέλαβον αυτόν και τον ωδήγησαν εις το Δημαρχείον. Ευθύς κατόπιν εγνώσθη ότι το ατυχές θύμα κατεκρεουργήθη αγριώτατα... Τοιουτοτρόπως εις την σειράν των αναρίθμητων θυμάτων της ατυχούς πόλεως προστίθεται και ο εκλεκτός ούτος Κερασούντιος πολίτης, γνωστός δια την ευρυμάθειαν και την συμβολήν του εις τα κοινοτικά της γείτονος πόλεως».

Στο φύλλο της 8ης Οκτωβρίου 1920 υπάρχει ένα κύριο άρθρο με τον τίτλο «Η ΚΕΡΑΣΟΥΣ», απ' το οποίον, όμως, η τουρκική λογοκρισία άφησε μόνο τον τίτλο. Ο δίστηλος χώρος είναι λευκός με μόνη σημείωση: «ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ». Μπορεί εύκολα να φανταστή κανείς τι θα έγραφε στο άρθρο του εκείνο ο Καπετανίδης. Οι Τούρκοι δεν το άφησαν να δημοσιευθή, αλλά το πήραν κι αυτό υπό σημείωση, φυσικά, όπως και τόσα αλλά.

Τέτοια άρθρα δεν ήσαν καθόλου ακίνδυνα γιατί ο αιμοβόρος κουτσός της Κερασούντας που έκανε συχνά περιοδείες με τους τσέτες του, σφάζοντας και ρημάζοντας, μπορούσε να έλθη και στην πόλη μας, όπως και ήλθε. Αν δεν κατάφερε να φέρη σε πέρας τα σχέδιά του, αυτό δεν μπορούσε ούτε να το ξέρη, ούτε και να το προμαντεύση ο Καπετανίδης, τον καιρό που με τόσο θάρρος στιγμάτιζε την εγκληματική του δράση.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την επίσκεψη εκείνη του Τοπάλ Οσμάν μας δίνει ο Δημήτριος Α. Φυλλίζης σε μερικά αναμνηστικά του δημοσιεύματα, με τον τίτλο «Αι τελευταίαι ημέραι της Τραπεζούντος». Εκεί αναφέρει ότι ο Οσμάν αγάς είχε στείλει έναν απεσταλμένο του στην ελληνική κοινότητα της πόλης μας και ζήτησε να του φκιάξουν 400 καλές «ζίπκες» —φορεσιές— για τους τσέτες του. Η δημογεροντία απάντησε ότι δυστυχώς δεν έχει χρήματα για ν' ανταποκριθή στην τέτοια απαίτησή του, και τότε οργισμένος ο αγάς, μάζεψε τα χειρότερα καθάρματά του κι έφτασε επί τόπου.

Για την επίσκεψη εκείνη μιλά κι ο τότε γραμματέας της επιτροπής προσφύγων Αντώνης Παπαδόπουλος:

«Ενθυμούμαι, γράφει, ένα μικρόν κουλουροπώλην της αποβάθρας που μου είχε πει:

—Ήλθε ένας κουτσός Τούρκος με σαράντα νοματέους και όταν μας είδε είπε στους αστυνόμους: «Αυτούς τι τους φυλάτε εδώ πέρα;».

Με ζουρνάδες και κεμεντζέδες έκαναν τον γύρον της αγοράς και κατά το μεσημέρι έφαγον και εχόρευσαν εις τον δημαρχιακόν κήπον. Εκείνο το βράδυ έγινε μια μυστική σύσκεψις εις το «Μουταφάι Μιλιέ». Το τι ελέχθη μου είναι άγνωστον. Το μόνον που γνωρίζω είναι ότι την επομένην ο Τοπάλ Οσμάν μετά των ανδρών του και συνοδείας ζουρνάδων και νταουλιών παρήλασεν εις το μεϊντάνι και εκείθεν επεβιβάσθησαν εις το αναμένον πλοίον και ανεχώρησαν εις τον αγύριστον».

Ο λόγος για τον οποίον ο Τοπάλ Οσμάν δεν μπόρεσε να δράση στην Τραπεζούντα ήταν, βέβαια, οι τοπικές αρχές που φερνόντουσαν πιο συντηρητικά, αλλά και οι... βαρκάρηδες. Αυτοί αποτελούσαν τα ηρωικά στοιχεία της πόλης μας και νοιώθοντας να θίγεται το φιλότιμό τους απ' την παρουσία του, κράτησαν στάση εχθρική απέναντί του και δήλωναν: «Αν θέλουμε να κανονίσουμε τους γκιαούρηδες, τα καταφέρνουμε και μόνοι μας, δεν έχουμε ανάγκη απ' την βοήθεια κανενός».

Και δεν μπορούσαν να θεωρηθούν αμελητέα ποσότητα οι βαρκάρηδες της Τραπεζούντας, το σωματείο των οποίων ήταν ισχυρότατο και έπαιξε πολλές φορές τον ρόλο του στις... εθνικές υποθέσεις της Τουρκίας. Αρχηγός τους ήταν ο αρχιβαρκάρης Κιαχγιάς, πρόεδρος του σωματείου, που τον λέγαν «ναύαρχο» κι είχε στο ενεργητικό του μεγάλη δράση: «Η ισχύς τούτου, γράφει ο Φυλλίζης, ηύξήθη ιδίως από της εποχής που έδρασε κατά τον πνιγμόν των δυστυχών νηπίων των Αρμενίων. Κατά τον Μικρασιατικόν πόλεμον ήτο ήδη περιβεβλημένος με μεγάλην αίγλην και δόξαν, είχε δε και ιδιόκτητον εργοστάσιον επεξεργασίας φουντουκιών και έγινε πολύ πλούσιος κυρίως από το λαθρεμπόριον το οποίον ενήργει αναφανδόν».

Αυτόν τον περίφημο «ναύαρχο», που χρησιμοποιούσαν άλλοτε οι Νεότουρκοι για τα έργα τους, εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν τώρα και οι Κεμαλικοί, κι εκείνος δειχνόταν πάντα πρόθυμος, δραστήριος και άξιος της κάθε αποστολής που ανελάμβανε.

Η δράση του αρχιβαρκάρη τούτη την εποχή δίνει και την εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε τότε στην Κεμαλική Τουρκιά —κι αντίστοιχα στην Τραπεζούντα— γιατί ο περίφημος τούτος «ναύαρχος» έφτασε ν' αναλάβει ακόμα και μια τελεσίδικη... διπλωματική αποστολή, που αφορούσε το πνίξιμο ολόκληρης ομάδας Μουσουλμάνων κομμουνιστών, που η Μόσχα είχε στείλει στην Τουρκιά για διαφώτιση και προπαγάνδα, λόγω των εγκαρδίων σχέσεων με την Άγκυρα.

Αξίζει να μεταφέρω τα όσα διηγείται ο Φυλλίζης, που όντας μηχανικός και χρειαζούμενος στους Τούρκους, είχε καλές σχέσεις μαζί τους και ήξερε πολλά:

«Κατά την εποχήν που ο Μουσταφά Κεμάλ εμάχετο εις την Μικράν Ασίαν κατά του ελληνικού στρατού, ο μεγαλύτερός του σύμμαχος ήτο η Μόσχα. Καθ' εκάστην ελέγετο ότι έφθανον εκ Τιφλίδος εις Ερζερούμ αμαξοστοιχίαι πλήρεις πολεμεφοδίων. Αλλά και όταν οι δημόσιοι υπάλληλοι έμενον άνευ μισθού επί εξάμηνον (ενθυμούμαι ότι ο Τούρκος νομομηχανικός μου έλεγε ότι εντρέπεται πλέον —«γιάχο ουτανίορουμ»— να ψωνίζη και να παίρνη ψωμί από τον φούρνον επί πιστώσει) έφθασεν εις την πόλιν μας μία βενζινάκατος εκ Ρωσίας, πλήρεις από κιβώτια με χρυσά δεκάρουβλια Νικολάου. Το φορτίον παρελήφθη από την Οθωμανικήν Τράπεζαν και εγένετο πληρωμή όλων των καθυστερουμένων μισθών, προς αγαλλίασιν των δημοσίων υπαλλήλων.

Λόγω της μεγάλης εγκαρδιότητος των σχέσεων, εγκατεστάθη εις το Σοούκ Σου, εις την έπαυλιν του Κιτρίδη, ασύρματος ρωσικός δια να δύναται να επικοινωνή ο γενικός πρόξενος της Ρωσίας εν Τραπεζούντι μετά της ρωσικής πρεσβείας της Αγκύρας και μετά της Μόσχας.

Οι Ρώσοι επείγοντο τότε να κατηχήσουν τους Τούρκους εις τον κομμουνισμόν και δια τον σκοπόν αυτόν έστειλαν μίαν πολυμελή επιτροπήν εκ κομμουνιστών μουσουλμάνων, τουρκομαθών, συνοδευομένων από ωραίας νεάνιδας. Το δημαρχείον της Τραπεζούντος ειδοποιήθη εγκαίρως να τους υποδεχθή έξω της πόλεως επί της οδού προς τον ποταμόν Πυξίτην (Ντεγερμέν Ντερέ). Επικεφαλής της υποδοχής ήτο εις σαρικοφόρος δημοτικός σύμβουλος.

Πράγματι, οι Τούρκοι της Τραπεζούντος υπεδέχθησαν τους κομμουνιστάς, αλλά με πέτρες και κλούβια αυγά, διότι τα κηρύγματά των δεν ανταπεκρίνοντο προς το ιερόν αυτών Κοράνιον... Έτσι, κατά κοινήν απαίτησιν, η επιτροπή απεπέμφθη ως απαράδεκτος. Την αποστολήν ανέλαβε να φέρη εις πέρας ο παντοδύναμος αρχιβαρκάρης Καχγιάς, ο «ναύαρχος»! Αλλά παρετηρήθη ότι πολύ γρήγορα τους πήγε εις την Ρωσίαν, καθ' όσον επέστρεφεν... εντός τριών ωρών!! Εφείσθη μόνον ο εν λόγω «ναύαρχος» της ζωής μιας πολύ ωραίας κοπέλας, την οποίαν έφερε και ενέκλεισε δι' εαυτόν εις εν δωμάτιον της οικίας Αφουξενίδη της Δαφνούντος. Αργότερον, όμως, όταν την βαρέθηκε, την έπνιξε. Τότε επωλήθησαν υπό των βαρκάρηδων εις την αγοράν μας πολύτιμοι λίθοι, χρυσά δακτυλίδια και άλλα κοσμήματα εκ της λείας ταύτης. Και το πλέον περίεργον είναι ότι οι Ρώσοι δεν ωμίλησαν ποσώς δια την συμπεριφοράν των Τούρκων έναντι της επιτροπής και το δραματικόν της τέλος. «Έφαγαν ατό και εκάτσαν κα», κατά την ποντιακήν έκφρασιν».

Η έκφραση αυτή σημαίνει «την φάγαν και το μούλωξαν» κι ανταποκρίνεται απόλυτα στην στάση των Ρώσων, όπως μας βεβαιώνει κι ο ίδιος ο Εγγλέζος υμνογράφος του Κεμάλ, λόρδος Κίνρος, που στην σχετική βιογραφία του «Ατατούρκ» σημειώνει με κάποια παραλλαγή το περιστατικό, θέλοντας να δείξη πόσο έξυπνα και θαρραλέα φερνόταν ο Κεμάλ απέναντι στους μπολσεβίκους συμμάχους του. Έτσι, στην σελίδα 249 του βιβλίου του, γράφει:

«...Στο μεταξύ ο Κεμάλ αισθάνθηκε αρκετά ισχυρός, ώστε να εξοντώση τον πιο επικίνδυνο από τους Σοβιετικούς πράκτορες στην Τουρκία, έναν Τούρκο σοσιαλιστή ονόματι Μουσταφά Σουπχί. Συνελήφθη μαζί με δεκαέξι της ομάδας του, που τοποθετήθηκαν σ' ένα καΐκι στην Τραπεζούντα κι εξαφανίσθηκαν. Στις ερωτήσεις του Επιτρόπου επί των Εξωτερικών των Σοβιέτ Τσιτσερίν σχετικά με το τι απέγινε η ομάδα εκείνη, δόθηκε η ευγενής απάντηση ότι θα της είχε συμβή δυστύχημα στη Μαύρη Θάλασσα...».

Ο λόρδος - συγγραφέας δεν μιλά για τον αρχιβαρκάρη «ναύαρχο», αλλά αυτό δεν σημαίνει παρά ότι οι Πόντιοι ήξεραν περισσότερα απ' ό,τι ο Εγγλέζος υμνογράφος, που αγνοούσε επίσης σκόπιμα το γεγονός ότι ο Κεμάλ συνήθιζε να ξεφορτώνεται και τους γενναίους συνεργάτες του, μόλις φέρναν σε πέρας τις υψηλές αποστολές που τους ανέθετε:

«Εκείνο το καλοκαίρι, προσθέτει ο Φυλλίζης, ο «ναύαρχος» παραθέριζε εις την επίτακτον εξοχικήν έπαυλιν της Ευδοξίας Μαυρίδου εις Σοούκ Σου, όπου ανέβαινε με το ιδιόκτητον αυτοκίνητόν του καθ' εκάστην εσπέραν, συνοδευόμενος και υπό του φιλοξενουμένου υπ' αυτού φίλου του, του πρώην αρχιμουσικού του Σουλτάν Χαμίτ. Μίαν εσπέραν, ενώ το αυτοκίνητόν του επροχωρούσε προς την ανωφέρειαν μεταξύ του οικίσκου του Καλές αγά και του δάσους του Αρμένη, επυροβολήθη από ενόπλους, κρυμμένους υπό τας καστανέας του άνω χείλους της οδού και εφονεύθησαν αμφότεροι οι επιβαίνοντες Καχγιάς και ο φίλος του, παλαιός αρχιμουσικός του Χαμίτ».

Αλλά ας πάρουμε τα γεγονότα με την σειρά που ξετυλίχτηκαν στην ιστορική πρωτεύουσα των Κομνηνών, απ' την ανακωχή και πέρα, ανατρέχοντας στην εποχή που ο μητροπολίτης Χρύσανθος γύριζε στην έδρα του, ύστερα από οκτάμηνη παραμονή στο εξωτερικό —Παρίσι, Λονδίνο— για το περιλάλητο ζήτημα της ανεξαρτησίας του Πόντου.

Ξεφυλλίζοντας την «Εποχή» βρίσκω ένα πρωτοσέλιδο άρθρο του Καπετανίδη —28 του Οκτώβρη 1919— με τον τίτλο ΚΑΛΩΣ ΗΛΘΕΣ, όπου υποδεχόταν τον μητροπολίτη με λόγια γεμάτα συγκίνηση κι ελπίδες: «Έφθασε, έγραφε, ένα απλούν μήνυμα του γυρισμού Σου να ηλεκτρίση την ψυχή του ποιμνίου Σου, που Σε ξαναβλέπει ύστερα από οκτάμηνο μακρυνό ταξίδι, με την ελπίδα ζωγραφισμένη στο πρόσωπο και με την αφοσίωσιν και την αγάπην εις την πολυπαθή ψυχήν του... Λιπόψυχοι επέσαμε πολλές φορές. Μια σκληρή μοίρα μας επότισε φαρμάκια πολλά και αν μας έμεινε η δύναμις να ξαναζωντανέψωμεν και να οραματισθούμε κάποια μεγάλα δράματα, ήταν η πίστις και η αφοσίωσις με την οποίαν ο ευλαβής και ευγνώμων λαός έστρεφε πάντα τα μάτια προς Εσένα και προς το έργον Σου, δι' όσα περασμένα και δι' όσα τωρινά έπλασες και δημιούργησες...».

Οι Τούρκοι δεν αδιαφορούσαν για όλα αυτά κι ευθύς μετά την επιστροφή του Χρύσανθου τον επισκέφθηκε στα γραφεία της μητρόπολης ο διευθυντής της τοπικής εφημερίδας «Ιστικπάλ» Αχμέτ Φαΐκ, για να του πάρη μια συνέντευξη σχετικά με τον σκοπό του ταξιδιού του και τις φήμες που κυκλοφορούσαν. Η συνέντευξη —αναδημοσιευμένη στο φύλλο της «Εποχής», 31. 10.1919— δείχνει πόσο διπλωματικά φερνόταν ο μητροπολίτης και πώς προσπαθούσε να ξεφεύγη πάντα εκείνο που θα προκαλούσε την βίαιη αντίδραση και τον φανατισμό των Τούρκων.

«Χθες ο διευθυντής μας —έγραφε η «Ιστικπάλ»— επεσκέφθη εν τη μητροπόλει τον επί οκτώ μήνας εν Ευρώπη διαμείναντα και αφιχθέντα δια του Ιταλικού πλοίου μητροπολίτην Τραπεζούντος, σεβασμιώτατον κ. Χρύσανθον. Ηθελήσαμεν να μάθωμεν την γνώμην του όσον αφορά τας διαδόσεις, αι οποίαι έγιναν αφορμή να δημιουργηθούν πλείσται όσαι διενέξεις μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων και να γνωρίσωμεν κατά πόσον είναι αληθινά τα λεγόμενα εν σχέσει με τους σκοπούς του ταξιδιού του. Η Α. Σεβασμιότης εδέχθη ευγενέστατα τον διευθυντήν μας και εδήλωσεν τα εξής, τα οποία είναι απάντησις εις ένα μόνον μέρος των πολλών ερωτήσεών μας:

«Δύναμαι να είπω ότι δεν υπάρχει πιθανότης Αρμενικής διοικήσεως δια την Τραπεζούντα και ειργάσθην δια να αποκλείσω την πιθανότητα αυτήν. Κατά την εν Παρισίοις μετά της εκεί Αρμενικής αντιπροσωπείας συνέντευξίν μου προσεπάθησα να την διαφωτίσω ότι οι Αρμένιοι δεν ηδύναντο να έχουν δικαίωμα επί της Τραπεζούντος και των περιχώρων και ότι τα στοιχεία της περιφερείας ταύτης αποτελούνται εκ Τούρκων και Ελλήνων. Όλαι αι εν Ευρώπη ενέργειαί μου έτειναν εις τον σκοπόν τούτον. Δια των στατιστικών προσεπάθησα να υποστηρίξω τον ισχυρισμόν μου και είμαι βέβαιος ότι εξυπηρέτησα την χώραν μου ως μου υπηγόρευεν η συνείδησίς μου. Ως εκ τούτου δεν αμφιβάλλω ότι μίαν ημέραν και οι Τούρκοι και οι Έλληνες και οι Αρμένιοι θα μείνουν ευχαριστημένοι. Μη νομίσετε δε ότι αι προσπάθειαί μου περιεστράφησαν μόνον εις την Τραπεζούντα. Ειργάσθην λαβών ύπ' όψει τα αληθή συμφέροντα της Τουρκίας και των εν Τουρκία διαμενόντων στοιχείων. Θεωρώ απαραίτητον από απόψεως των πραγματικών συμφερόντων των δύο στοιχείων την από κοινού συμβίωσιν των Τούρκων και Ελλήνων και την συγκυριαρχίαν αυτών. Απαραίτητον επίσης θεωρώ ότι δεν πρέπει να θυσιασθή η παλαιά φιλία των δύο στοιχείων ένεκα μερικών παρεξηγήσεων. Δεν υπάρχει καμμία αμφιβολία ότι το Συμβούλιον της Ειρήνης θα λάβη αποφάσεις τινάς δια τα δικαιώματα των μειοψηφιών. Με την εξασφάλισιν των δικαιωμάτων αυτών ούτε καν πρέπει να υπάρχει εις την χώραν μας ζήτημα διαιρέσεως Τούρκων και Ελλήνων. Και θέλω να προσθέσω ακόμη ότι οι Τούρκοι πρέπει να σκεφθούν με

το σημερινόν πνεύμα της εποχής. Το πνεύμα του παρελθόντος είναι επιβλαβές πλέον δια τα κοινά συμφέροντα της χώρας μας».

Αυτά έλεγε στους Τούρκους ο μητροπολίτης Χρύσανθος, αλλά στο μεταξύ συνέχιζε τις προσπάθειές του με άλλες προοπτικές. Για την πραγματοποίηση κάποιας συμφωνίας με τους Αρμένηδες, που συνεχώς υπαναχωρούσαν και αθετούσαν τα συμφωνημένα, χρειάστηκε να ξαναταξιδέψη, αλλά αυτή τη φορά στην Αρμενία —Εριβάν— με τον σκοπό να έλθη απ' ευθείας σ' επαφή με τον πρωθυπουργό Λατισιάν, του για την ώρα μικρού Αρμενικού κράτους, που είχε μόλις συσταθεί και που οι Αρμένηδες θέλαν ν' απλώσουν σε τόσο μεγάλη έκταση του Πόντου ώστε να πάρουν κι ολόκληρο το βιλαέτι της Τραπεζούντας. Στο διάστημα της δεύτερης τούτης απουσίας του μητροπολίτη άρχισε σιγά -σιγά να βαραίνη όλο και περισσότερο η ατμόσφαιρα στην Τραπεζούντα.

Φεύγοντας ο μητροπολίτης για το Βατούμ κι από εκεί για το Εριβάν, τον Δεκέμβρη του 1919 —μας διηγείται ο Αντών. Παπαδόπουλος στις αναμνήσεις που δημοσίευσε στην «Ποντιακή Εστία»— άφησε στην μητρόπολη πολιτικό επίτροπο τον Ματθαίο Κωφίδη, άλλοτε βουλευτή της τουρκικής βουλής με μεγάλο κύρος, που αγαπούσαν και σεβόντουσαν Τούρκοι και Ρωμιοί. Εκκλησιαστικός επίτροπος ήταν ο Παπαπρόδρομος και μέλη της Επιτροπής Προσφύγων —λειτουργούσαν ακόμα τα συσσίτια και εξακολουθούσε το έργο της περίθαλψης— οι Αναστ. Οικονομίδης, Κωνσταντίνος Αβραμίδης και Παντελής Λαμπριανίδης. Γενικός γραμματέας ο Αντώνης Παπαδόπουλος. Γύρω απ' τα πρόσωπα αυτά ανάπτυσσαν επίσης δραστηριότητα ο Σανταίος καθηγητής Ι. Χειμωνίδης και ο Παν. Χατζηπαναγιωτίδης.

Η παραπάνω ομάδα παρακολουθούσε άγρυπνα την κατάσταση με όλα τα μέσα που μπορούσε να διαθέσει, χρησιμοποιώντας ακόμα και μικρούς κουλουροπώλες σε καίρια σημεία της πόλης, για να παρακολουθούν τις κινήσεις των Τούρκων και να ενημερώνουν για τις συγκεντρώσεις ή συσκέψεις ή για το ποιος ερχόταν —στην αποβάθρα — ή ποιος έφευγε.

«Μέχρι της 20 Μαρτίου 1920 —γράφει ο Παπαδόπουλος— τίποτε το έκτακτον δεν συνέβη. Μόνον αόριστοι πληροφορίαι και ασαφείς ειδήσεις διεδίδοντο ότι ετοιμάζεται μία μεραρχία ποντιακού στρατού εν Ελλάδι και μία εν Καυκάσω. Μετά την 20ήν Μαρτίου, όμως, ήρχισε μία ασυνήθης κίνησις μεταξύ των Τούρκων και διάφοροι, διαφόρων βαθμών αξιωματικοί ήρχοντο και απήρχοντο και μυστικαί συσκέψεις συνεκροτούντο εις το «Μουταφάι Μιλλιέ». Ο Παν. Χατζηπαναγιωτίδης αγρύπνως παρηκολούθει τα τεκταινόμενα και ειδοποίει την Μητρόπολιν. Η εκ μικρών κουλουροπωλών κατασκόπων δράσις ενετάθη και κάθε βράδυ είχομεν τα νέα της ημέρας. Η μετά του εξωτερικού ταχυδρομική και επιβατική συγκοινωνία σχεδόν διεκόπη. Φήμαι αόριστοι περί της πορείας του Κεμαλικού κινήματος διεδίδοντο και εν ολίγοις επεκράτει μία χαώδης και καταθλιπτική κατάστασις. Ο μέχρι τότε ευδιάθετος και γελαστός Ματθαίος Κωφίδης έγινε σύννους και σκυθρωπός. Μίαν ημέραν του Μαρτίου με εκάλεσε εις την εν Δαφνούντι οικίαν του και επί παρουσία του Παντελή Λαμπριανίδη μου λέγει:

—Σκέπτομαι να σε στείλω στην Πόλη. Εκεί έχεις γνωστούς και θα μπορέσης να φέρης εις πέρας την εντολήν την οποίαν θα σου αναθέσω, θα βρης το μέσον να παρουσιασθής εις τον Έλληνα Αρμοστήν κ. Κατεχάκην και θα του αναφέρης την εδώ κατάστασιν. Επίσης θα πληροφορηθής πότε και πόσος ελληνικός στρατός θα ελθη να καταλάβη τον Πόντον.

Το ταξίδι έγινε, αλλά τα νέα ήσαν απογοητευτικά. Η απάντηση που πήρε από τον Κατεχάκη ήταν: «Ανακοινώσατε εις τον αρχιερατικόν επίτροπον και δι' εκείνου εις άπαντας τους

Ποντίους ότι όπως έχουν τα πράγματα σήμερον, ουδεμία ελπίς υπάρχει αποστολής στρατού εις Πόντον και κατά συνέπειαν να είναι επιφυλακτικοί εις τας σχέσεις των μετά των Τούρκων».

Κατά την επιστροφή του ο Παπαδόπουλος θεώρησε υποχρέωσή του να ειδοποιήση και την Μητρόπολη της Αμισού, αλλά βγαίνοντας εκεί κι έχοντας έλθει σ' επαφή με τον αρχιερατικό επίτροπο Πλάτωνα και άλλους, βρήκε τελείως διαφορετική ατμόσφαιρα. Στις συστάσεις του να είναι προσεκτικοί και να εξαφανίσουν όσα επικίνδυνα έγγραφα είχαν, πήρε την απάντηση:

—Κυττάξτε τα γύρω βουνά μας, είναι γεμάτα αντάρτες. Σ' ένα νεύμα μπορούν να καταλάβουν την πόλιν και να καταλύσουν τις τουρκικές αρχές!

Ανήσυχος για την τέτοια αισιοδοξία των υπευθύνων της Αμισού, έφυγε γρήγορα κι έφτασε στην Τραπεζούντα, όπου οι υπεύθυνοι δεν είχαν την ίδια νοοτροπία, κι άρχισαν να παίρνουν τα μέτρα τους και να μη δείχνωνται πολύ προκλητικοί στους Τούρκους.

Έτσι βάραινε η ατμόσφαιρα στην Τραπεζούντα, πολύ περισσότερο γιατί απ' τις γύρω περιοχές, κοντινές και μακρυνές, φτάναν όλο και χειρότερα νέα. Η είδηση ότι ο Τοπάλ Οσμάν γυρίζοντας στην Κερασούντα ξανάρχισε την δράση του, δεν ήταν απ' τις λιγώτερο ανησυχητικές.

Αργά και σταθερά έφτανε και στην πόλη μας το κύμα της Κεμαλικής τρομοκρατίας, αλλά βγαίναν ακόμα οι ελληνικές εφημερίδες, εκτός από την «Εποχή» και η πολύ παλιότερη «Φάρος της Ανατολής» των αδελφών Σεράση. Οι αδελφοί Δημήτριος και Γεώργιος Σεράσης ακολουθούσαν αντίθετη πολιτική απ' τον Καπετανίδη, φροντίζοντας να μη προκαλούν τους Τούρκους με βίαια δημοσιεύματα, αλλά να υποκρίνωνται τον φίλο, σύμφωνα με την συντηρητική παράδοση, δουλεύοντας διαφορετικά για τις εθνικές υποθέσεις, γενικώτερα του ελληνισμού και ιδιαίτερα της Τραπεζούντας. Αυτό προκαλούσε την οργή του ορμητικού εκδότη της «Εποχής», που δεν στιγμάτιζε μονάχα τα εγκλήματα των Τούρκων, αλλά κατάκρινε με την ίδια ορμή και τους Σεράσηδες.

Δεν ήξερε ο Καπετανίδης ότι εξέθετε τον εαυτό του σε κινδύνους με το τέτοιο πάθος που αποκάλυπτε για την Ελλάδα και τους τόσο ανοιχτούς αγώνες του για την ανεξαρτησία του Πόντου; Το ήξερε πολύ καλά ότι κινδύνευε η ίδια η ζωή του, αλλά αυτό δεν λύγιζε το θάρρος του κι ούτε ανάστελλε την ορμή του, όπως φαίνεται από ένα γράμμα που είχε γράψει στον Πόντιο γιατρό Φίλωνα Κτενίδη —αργότερα ιδρυτή και διευθυντή της «Ποντιακής Εστίας»— που την εποχή εκείνη ήταν αξιωματικός του ελληνικού στρατού και υπηρετούσε στην Μικρασία. Στο γράμμα εκείνο που δημοσίευσε στο περιοδικό του ο Κτενίδης, έγραφε ο Καπετανίδης: «... Νοιώθω πως εσύ στο μέτωπο διατρέχεις λιγώτερους κινδύνους από μένα. Να ξέρης ότι δεν στέκεται γερά το κεφάλι στους ώμους μου. Μα αυτό δεν σημαίνει... Κυττάχτε να κάνετε καλά τη δουλειά σας και δεν πειράζει αν λείψουν και μερικά κεφάλια σαν το δικό μου. Χαλάλι για την πατρίδα».

Δεν έκανε λάθος στην πρόβλεψή του ο ακούραστος πολεμιστής των ελληνικών ιδανικών, καθώς όλο και πιο πολύ σκοτείνιαζε ο ορίζοντας στην Τραπεζούντα: «...Μια μέρα —συνεχίζει ο Αντώνης Παπαδόπουλος— έμαθα από ένα Τούρκον πλοίαρχον, από τον οποίον επρομηθευόμουν καυσόξυλα δια τα συσσίτια, ότι εις την Αμισό αι τουρκικαί αρχαί ερεύνησαν την Μητρόπολιν, συνέλαβαν τους εν αυτή και κατέσχον τα βιβλία της. Την είδησιν αυτήν μετέδωσα εις τον αρχιερατικόν επίτροπον και εκείνος εις όλους τους έχοντας σχέσιν με τα πολιτικά. Την νύκτα εκείνην όλαι αι θερμάστραι και αι εστίαι της

Τραπεζούντος έκαιον γράμματα και φωτογραφίας και ό,τι άλλο επιλήψιμον κατείχε έκαστος. Το ίδιον εγένετο και εις την ιεράν Μητρόπολιν και το γραφείον της Επιτροπής Προσφύγων. Ανεδιφήθησαν όλα τα αρχεία, φύλλον προς φύλλον, και όσα ήσαν να καούν, εκάησαν, όσα ήσαν να κρυβούν, εκρύβησαν και όσα να φυγαδευθούν, εφυγαδεύθησαν. Ειδοποιήθη καταλλήλως και ο μητροπολίτης Ροδοπόλεως — Ματσούκας— Κύριλλος, να λάβη τα μέτρα του. Ειδοποιήθη επίσης και η μητρόπολις Χαλδίας».

Σύγχρονα, οι προύχοντες της Τραπεζούντας προσπαθούσαν να βρίσκουν τρόπους για να καλμάρουν τον φανατισμό των Τούρκων και να ξαλαφρώσουν την τόσο βαρημένη ατμόσφαιρα. Ανάμεσα στις προσπάθειές τους εκείνες ήταν και η οργάνωση των «συμποσίων συναδελφώσεως», όπου παίρναν μέρος εξέχουσες προσωπικότητες κι από τις δυο μεριές: «Εις τα συμπόσια ταύτα, λέει ο Φυλλίζης, στις δικές του αναμνήσεις, παρεκάθηντο από μέρους μεν των Ελλήνων ο Ματθαίος Κωφίδης, ο Γρηγ. Κακουλίδης, έμπορος, ο Γεώργ. Μπούμπουρας, ιατρός, διευθυντής του Υγειονομείου, ο Παν. Χατζηπαναγιωτίδης, ο Ιορδάνης Σουλιάδης και ο Φυλλίζης, από μέρους δε των Τούρκων, ο εκ Λαζιστάν καταγόμενος μέραρχος Αλή Ριζά, ο πρόεδρος των εθνικών οργανώσεων και δήμαρχος Τραπεζούντος Μπαροτζή Ζαδέ Μεμέτ εφένδης και άλλοι εκ των τοπικών παραγόντων. Τα συμπόσια εδίδοντο εις Σοούκ Σου, εν υπαίθρω, όταν δε τα έβλεπαν τα κακοποιά στοιχεία των Τούρκων έλεγαν «καρντάς ολτούκ» —εγίναμε αδέλφια— και εμετριάζετο ο φανατισμός και η λύσσα των εναντίον του ελληνικού στοιχείου».

Το αποτέλεσμα, όμως, που έφερνε αυτή η «συναδέλφωση» ήταν επιφανειακό κι αυτό το κατάλαβαν οι Έλληνες όταν ο Φυλλίζης κι ο Χατζηπαναγιωτίδης πήγαν από μέρους της κοινότητας στον Τούρκο προύχοντα Νεμλί Ζαδέ Σαμπρί εφένδη για να τον συμβουλευθούν τι έπρεπε ακόμα να κάνουν για να πάψη ο κατατρεγμός του ελληνικού στοιχείου. Εκείνος τους δέχτηκε καλά, τους πρόσφερε καφέ κι ύστερα τους είπε με την ανατολίτικη θυμοσοφία του ένα παραμύθι:

«Μια φορά κι ένα καιρό η αλεπού έκλεισε συμφωνία με τον κόκορα να ζήσουν αδελφωμένα και να μην τον πειράξη, εφ' όσον όμως δεν θα τούβρισκε τρία κουσούρια. Ο κόκορας, βέβαιος ότι δεν είχε κανένα, ήταν ενθουσιασμένος. Αφού, όμως, περπάτησαν κάμποσο, ξαφνικά σταμάτησε η αλεπού, κύτταξε το λειρί του και του είπε:

—Τι είναι αυτό;

—Είναι το λειρί μου, απάντησε ο κόκορας.

—Κουσούρι είναι, είπε η αλεπού. Τουλάχιστο να ήταν φέσι...

Έγινε μεγάλη συζήτηση ανάμεσά τους και στο τέλος ο κόκορας αναγκάστηκε να παραδεχτή ότι ήταν κουσούρι. Περπάτησαν λίγο ακόμα και σε λίγο η αλεπού σταμάτησε και κύτταξε το πίσω μέρος του ποδαριού του κόκορα:

—Τι είναι αυτό;

—Είναι ένα μικρό όπλο, απάντησε ο κόκορας, που μου το έδωσε ο Αλλάχ για άμυνα.

Η αλεπού, όμως, θύμωσε λιγάκι, του είπε να μην ανακατεύη τον Αλλάχ σε τέτοια πράγματα κι ότι έπρεπε να το παραδεχτή ότι κι αυτό ήταν κουσούρι. Ο κόκορας επέμεινε λιγάκι, αλλά στο τέλος υποχώρησε και παραδέχτηκε ότι και το πλήχτρο του ήταν ένα δεύτερο κουσούρι. Προχώρησαν λιγάκι ακόμα κι άξαφνα του λέει η αλεπού:

—Δεν μου λες, γιατί όταν όλοι κοιμούνται, εσύ, στον πιο γλυκό τους ύπνο, αρχίζεις να φωνάζης «κουκουρίκου» και τους ξυπνάς; Αυτό είναι το τρίτο σου κουσούρι!

Και τον έφαγε». Άκούοντας το παραμύθι τούτο οι δυο Έλληνες κατάλαβαν το νόημά του — άπειρα κουσούρια θα βρίσκαν στον Ελληνισμό οι Τούρκοι για να τον αφανίσουν.

Έτσι, ένα πρωί τα γραφεία της Μητρόπολης κυκλώθηκαν από πλήθος τζανταρμάδες με επικεφαλής τον διευθυντή της αστυνομίας. Κατασχέθηκαν όλα τα χαρτιά για έλεγχο και κλήθηκαν στο Διοικητήριο γι' ανάκριση οι Ματθαίος Κωφίδης, Αντ. Παπαδόπουλος και άλλοι. Ύστερα από πολλές συζητήσεις τους άφησαν, αλλά όλα έδειχναν ότι η κατάσταση αγρίεψε. Σε λίγο ο Καπετανίδης ειδοποιείται από τις αρχές ότι κλείνει η εφημερίδα του κι έτσι στις 5 Μαρτίου 1921 κυκλοφορεί το τελευταίο φύλλο της «Εποχής». Στις 10 Μαρτίου γίνεται έρευνα στο σπίτι του κι ο ίδιος πιάνεται και οδηγείται στις φυλακές της Τραπεζούντας, όπου, όμως —όσον καιρό έμεινε— δεν φαινόταν να νοιάζεται τόσο για τον εαυτό του όσο για τους δικούς του. Σ' ένα από τα γράμματά του προς τον αδελφό του Κώστα έγραφε: «Θα επονούσα πολύ αν μάθαινα ότι ανησυχείτε για μένα... Η φυλακή είναι κακή, άγρια, αποτρόπαιη... Μείνετε, όμως, ήσυχοι... Καρτερείτε...».

Πιάνουν και φυλακίζουν επίσης τους Ματθαίο Κωφίδη και Αλέξανδρο Ακριτίδη, γιατί κατά την έρευνα που έγινε στα γραφεία της Μητρόπολης Αμισού βρέθηκε ένα γράμμα με τις υπογραφές τους, που έλεγε: «Αποστέλλομεν δια της Οθωμανικής Τραπέζης 300 λίρας χαρτίνας Τουρκίας ίνα τας διαθέσητε εις τον προς ον όρον». Σε λίγο και οι τρεις —Καπετανίδης, Κωφίδης, Ακριτίδης— θα σταλούν στην Αμάσεια για να δικαστούν στα Κεμαλικά «Δικαστήρια Ανεξαρτησίας».

Δεν πέρασε πολύς καιρός και δόθηκε η διαταγή να κλείσουν οι εκκλησιές και τα ελληνικά σχολειά και μετά λίγες βδομάδες άρχισε το μάζεμα για την εξορία. Με ονομαστικούς καταλόγους ζητούσαν τους άντρες, μέχρι και παιδιά ακόμα 15 χρόνων. Άλλους τους βάζαν σε έργα καταναγκαστικά γύρω στην Τραπεζούντα, κι άλλους τους στέλναν στο εσωτερικό.

Αγωνία και θρήνος στα σπίτια, γιατί ήταν άγνωστη η τύχη των εξοριζομένων κι υπήρχε το φοβερό προηγούμενο της έξωσης και σφαγής των Αρμένηδων, η ανάμνηση της οποίας έμενε ζωηρή στην μνήμη όλων.

«ΑΜΑΣΕΙΑ, ΠΟΛΙΣ ΑΡΧΑΙΑ...»

Όταν έφτασε η ομάδα των Ελλήνων της Τραπεζούντας στην Αμάσεια, οι φυλακές ήσαν γεμάτες. Πλήθος πρόκριτοι από την Αμισό, την Πάφρα κι αλλά μέρη του Πόντου βρισκόντουσαν στοιβαγμένοι μέσα εκεί, περιμένοντας να δικαστούν απ' τα «Δικαστήρια Ανεξαρτησίας», που στέλναν κατά δεκάδες τα θύματά τους στην κρεμάλα. Πρόεδρος των δικαστηρίων τούτων ήταν ο βουλευτής Αμισού Εμίν, ένας ακόμα λυσσασμένος χριστιανομάχος, που την θανατική καταδίκη την είχε για την πιο πρόχειρη ποινή.

Για την άλλη αυτή, πτυχή της τραγωδίας του Ελληνισμού, θα μας μιλήση με κάθε λεπτομέρεια ο καθηγητής του Γυμνασίου Αμισού Παντελής Χ. Βαλιούλης, που όντας κι αυτός υπόδικος, μόλις κατάφερε να ξεφύγη τον θάνατο. Στις αναμνήσεις που έγράψε — «Σελίδες εκ της συμφοράς του Πόντου»— θα συναντήσουμε και τις μορφές του Ματθαίου Κωφίδη και Νίκου Καπετανίδη, που ήσαν κλεισμένοι μαζί του στις ίδιες φυλακές.

Από την εποχή που γίναν οι πρώτες συλλήψεις μέσα στην Αμισό —Γενάρης του 1921— αρχίζει την αφήγησή του ο Βαλιούλης και μας ιστορεί όλα τα περιστατικά με το άψογο ύφος του δασκάλου, αλλά τόσο ζωντανά και παραστατικά. Γράφει, λοιπόν: «Εν Αμισώ (Σαμσούν), την 18ην ή 31η ν.η. Ιανουαρίου 1921, ημέραν καθ' ην η γη ήτο κεκαλυμμένη με τον πάλλευκον μανδύαν του Βορρά, ώραν 8 π.μ. είχον μεταβή εις το Γυμνάσιον. Πριν αναλάβω υπηρεσίαν, λαμβάνω θλιβεράν είδησιν παρά του γυμνασιάρχου, αειμνήστου Ιωάν. Σεφεριάδη, ότι κάποιος αστυνομικός υπάλληλος προσελθών προ ολίγου μ' εζήτησε και αφήκεν εντολήν να εμφανισθώ προ του αστυνομικού διευθυντού Σαμπρή εφένδη. Εις την εντολήν ταύτην υπείκων, εντός ολίγου κατάφθασα εις την Αστυνομίαν. Εκεί μετά μικράν ανάκρισιν ηναγκάσθην να παραμείνω. Κάτωθεν του διωρόφου αστυνομικού τμήματος υπήρχε ιδιαίτερον δωμάτιον κρατητήριον, όπου ωδηγήθην. Εκεί μεταξύ άλλων περίπου 20 κρατουμένων δια διαφόρους υποθέσεις, εν τω στενώ εκείνω χώρω, συνήντησα τον Κοσμάν Σιβατζόγλου, τον Κωνσταντίνον Σερέφαν, τον Ιάκωβον Κουλοχέρην, και τον Σταύρον Ασλανίδην. Τι συμβαίνει άρα γε; ηρώτησα. Μοι εξήγησαν δι' ολίγων ότι πρόκειται περί του Συλλόγου «Ορφεύς» και ότι γενομένης ερεύνης εις οικίαν της Άνω Αμισού, εκ τινος αφορμής, ευρέθη διπλότυπος απόδειξις 5 γροσίων, μηνιαίας συνδρομής μέλους του προ πολλού αργούντος μουσικοφιλολογικού συλλόγου, του οποίου εγώ μεν ετύγχανα πρόεδρος, οι δε προμνησθέντες μέλη του διοικητικού συμβουλίου».

Απ' την Αστυνομία μεταφέρθηκαν στις φυλακές Αμισού, όπου μετά λίγες μέρες... «ο εις μετά τον άλλον μεταφέρονται περί τους 70, αφού προηγουμένως υπέστησαν κατ' οίκον έρευναν εν καιρώ νυκτός και συναποκομίζοντο σάκκοι εγγράφων, βιβλίων και μικροαντικειμένων... Εντός ολίγου βλέπομεν ότι μεταφέρονται και πρόκριτοι της Πάφρας. Αι φυλακαί επληρώθησαν, οπότε μετά τρεις ημέρας ειδοποιούνται ότι αποστέλλονται εις τας φυλακάς Αμασείας, όπου και οδηγούνται με χειροπέδας, ως οι έσχατοι των κακούργων, εφ' αμαξών, υπό συνοδείαν ενόπλων. Την 20 Φεβρουαρίου ή 5 Μαρτίου ν.η. υπό φοβερόν χειμώνα εστάλημεν και ημείς...».

Φτάνοντας στην Αμάσεια ο Βαλιούλης περιγράφει την πόλη με το ίδιο πάντα ύφος του καθηγητή: «Η Αμάσεια, πόλις αρχαία, επί του διασχίζοντος αυτήν Ίριδος ποταμού, είναι εκτισμένη εντός μακράς και βαθείας κοιλάδος, αν και βραχώδης εις το κέντρον, είναι πλούσια εις βλάστησιν. Δενδροφύτευτος εξ οπωροφόρων, παράγει τα περίφημα ευώδη μήλα, δαμάσκηνα, άπια, καλλιεργούνται σιτηρά, μπάμιες και αλλά λαχανικά. Δια των πολλών αλευρομύλων, υδρομύλων και ατμοκινήτων διενεργείται σπουδαίον εμπόριον

αλεύρων. Εκ των αρχαίων υπάρχουν αξιόλογα μνημεία, τάφοι βασιλέων μετ' εξόχου τέχνης λαξευμένοι, λείψανα τειχών συνδέοντα τας δύο ακροπόλεις...».

Αλλά γρήγορα φτάνει στην τρέχουσα πραγματικότητα: «Το διαμέρισμα της φυλακής όπου εκρατήθημεν, τέως ερειπωμένον, άνευ υελοπινάκων και παραθύρων, επισκευασθέν δαπάναις των ημετέρων, απετελείτο εκ δύο μεγάλων αιθουσών και τριών μικρών κελλίων, εστηριγμένων εις τας βραχώδεις υπωρείας αποκρήμνου υψώματος, μετά μικρού αυλογύρου. Χώρος 2 μέτρων μήκους και ενός πλάτους διετίθετο δι' έκαστον των κρατουμένων μετά των αποσκευών αυτού. Παραπλεύρως υπήρχε κατά μήκος στενός και σκοτεινός διάδρομος, χρησιμεύων ως τόπος παρασκευής φαγητών και παρέκει το μέρος της μονώσεως. Η κνίσσα των φαγητών, η κακοσμία των αποχωρητηρίων και το ανθρακικόν οξύ εκ των ξυλανθράκων, συνεπλήρουν την ασφυκτικήν ατμόσφαιραν.

Συν τω χρόνω κατέφθανον νέοι κρατούμενοι εκ των παραλίων πόλεων του Πόντου, Κοτυώρων, Κερασούντος, Φάτσας, Οινόης, Τραπεζούντος, Πάφρας, Αλάτσαμ και εκ του εσωτερικού Ακ δαγ Μαδέν, Τοκάτης, Τσορούμ, Κάβζας, Μερζιφούντος και όλοι έστοιβάζοντο μαζί μας. Είναι αδύνατον να φαντασθή κανείς την δίαιταν τοσούτου πλήθους εντός τόσον στενού χώρου. Και το κακόν λαμβάνει διαστάσεις. Οι Τούρκοι δεν σέβονται πλέον ούτε την ασυλίαν της ιεράς μητροπόλεως. Μετά λεπτομερή έρευναν εις τα γραφεία, συλλαβόντες τον επίσκοπον Ζήλων Ευθύμιον Αγριτέλλην και τον γηραιόν πρωτοσύγγελον Πλάτωνα Αϊβαζίδην, απάγουσιν αυτούς εις τας φυλακάς Αμασείας, αποτελέσαντας μέλη της μεγάλης συντροφιάς μας».

Επί μήνες κράτησε η φυλάκιση και να πώς περνούσαν τον καιρό τους οι υπόδικοι: «Προς αποφυγήν πλήξεως και μετριασμόν της ανίας του αργόσχολου εκείνου πλήθους συνησπίσθημεν κατά μικράς ομάδας δια την διατροφήν, χαρτοπαιξίαν και τας συζητήσεις. Αύται διεξήγοντο μεταξύ αισιοδόξων και απαισιοδόξων, επικεφαλής των τελευταίων τούτων διακρινομένου του Ματθαίου Κωφίδου, τέως βουλευτού εν Κωνσταντινουπόλει και ήδη αντιπροσώπου του μητροπολίτου Χρυσάνθου, απουσιάζοντος εις το εξωτερικόν. Ο Κωφίδης εκ πεποιθήσεως διέβλεπε σκοτεινόν τον ορίζοντα, ψυχολογών την νοοτροπίαν των Νεοτούρκων και εκδηλών την απαισιόδοξον γνώμην του, εφ' ω και απεφεύγετο υπό πολλών».

Έφτασε το Πάσχα κι οι φυλακισμένοι το γιόρτασαν με λειτουργία όπου χοροστάτησε ο μητροπολίτης Ζήλων, αλλά η μέρα εκείνη στάθηκε μοιραία για τον ιεράρχη. Δυο απ' τους υπόδικους ύστερα από ανάκριση είχαν απομονωθή σε ιδιαίτερο κελλί, και παρά την αυστηρή διαταγή να μη τους πλησιάσει κανένας, πήγε ο μητροπολίτης να τους ευχηθή καλή απελευθέρωση μαζί με το «Χριστός Ανέστη». Ο Τούρκος φύλακας ειδοποίησε αμέσως τον διευθυντή των φυλακών και τότε ο μητροπολίτης μεταφέρθηκε στο υπόγειο, όπου και κλείστηκε μαζί με τους βαρυποινίτες, γεμάτους ψείρες και μικρόβια.

Δεν πέρασαν 3-4 μέρες κι ο ιεράρχης αρρώστησε από τύφο και μέσα σε μια βδομάδα πέθανε μαζί με άλλους τρεις φυλακισμένους. Υπάρχει, όμως, και η εκδοχή ότι δηλητηριάστηκε, πράγμα καθόλου απίθανο αν πάρη κανείς υπ' όψει ότι δεν είχε αρχίσει η δράση του Εμίν —λειτουργούσε ακόμα το πρώτο στρατοδικείο, που σπάνια καταδίκαζε σε θάνατο— κι ίσως οι άλλοι φανατικοί Τούρκοι φοβόντουσαν μήπως ξεφύγη την θανατική ποινή: «Ετάφη αφανώς εν Αμασεία, μη επιτραπέντος να προστή της νεκρωσίμου, ως είθισται, ακολουθίας τουλάχιστον ο επίσκοπος Αριστείας Ιερόθεος, όστις και αυτός ταλαιπωρηθείς πολυειδώς μετά των εκ Κάβζας προκρίτων ευρίσκετο εν εξορία. Μόνον εις τον αχώριστον σύντροφόν του πρωτοσύγγελον Πλάτωνα επετράπη να προπέμψη μέχρι της

εξωθύρας της φυλακής το ιερόν σκήνος του αειμνήστου επισκόπου, παραληφθέν προς ταφήν υπό των χριστιανών».

Το τακτικό στρατοδικείο δίκαζε τις διάφορες ομάδες, ενώ στο μεταξύ όλο και φτάναν πλήθη από υπόδικους, έτσι που χρειάσθηκε να μεταφερθούν πολλοί απ' τους κρατουμένους των φυλακών σ' ένα άλλο παλιό κτίριο —αρχαίο φρούριο της εποχής των Σελτσουκιδών, που είχε κάποτε χρησιμοποιηθή και για φρενοκομείο.

Αλλά το κάπως μαλακό εκείνο στρατοδικείο καταργήθηκε ύστερ' από λίγο κι έφτασε στην Αμάσεια το «περιοδεύον δικαστήριο ανεξαρτησίας», με πρόεδρο τον δικηγόρο Εμίν βέη, που άρχισε αμέσως το εξοντωτικό του έργο. Δεν ήσαν τώρα ανήσυχοι μόνο εκείνοι που επρόκειτο να δικαστούν απ' τον Εμίν, αλλά κι όσοι είχαν ήδη δικαστή και καταδικαστή απ' το προηγούμενο στρατοδικείο, γιατί το «Δικαστήριο ανεξαρτησίας» —Ιστικλάλ μαχκεμεσί— δεν έπαιρνε υπ' όψει το «δεδικασμένον», παρά έσερνε πάλι προς το εδώλιο όσους είχαν ποινές λίγων ετών και τους καταδίκαζε σε θάνατο: «Ούτω ενώ ο καθηγητής των φυσικομαθηματικών του Γυμνασίου Αμισού Γεώργιος Παπαμάρκου είχε καταδικασθή υπό του στρατοδικείου εις 15ετή δεσμά, το «Δικαστήριον ανεξαρτησίας», μετακάλεσαν αυτόν, επέβαλε την ποινήν του θανάτου και δι' αγχόνης τον εξετέλεσαν... Μετ' αυτόν καταδικασθέντες εξετελέσθησαν δι' απαγχονισμού επίσης οι καθηγηταί του εν Μερζιφούντι Αμερικανικού Κολλεγίου Δημήτριος Θεοχαρίδης, Χαράλαμπος Ευσταθιάδης, Παύλος Παυλίδης, Παν. Λαμπρινίδης και δύο μαθηταί εξ Αμισού ο Συμεών Ανανιάδης και ο Αναστ. Παυλίδης, 18ετείς, επί τη κατηγορία ότι συνετήρουν Σύλλογον εν τω Κολλεγίω ομογενών».

Στο μεταξύ είχε καταδικασθή απ' το προηγούμενο στρατοδικείο κι ο Βαλιούλης με την ομάδα του, γλυτώνοντας τον θάνατο, αλλά τώρα: «Η αναθεώρησις των αποφάσεων και επιβολή της εσχάτης των ποινών ήτο επόμενον να μας εμβάλη εις αγωνίαν και φόβον, μήπως και ημείς επαναδικασθώμεν... Και πράγματι μίαν απαισίαν πρωίαν, χωροφύλακες απεσταλμένοι με σημείωμα εις χείρας του επικεφαλής αυτών, μας εκάλουν ονομαστί να παρουσιασθώμεν εις το Δικαστήριον ανεξαρτησίας. Τετέλεσται... Τοσαύτη ήτο η σύγχισις και ο πανικός επί τω προφανεί κινδύνω μας, εμποτισθέντας υπό της ιδέας ότι μας αναμένει η τύχη του Παπαμάρκου και των άλλων, ώστε μόλις αφυπνισθέντες κατελήφθημεν υπό τρόμου. Βιαζόμενοι υπό των χωροφυλάκων ενίφθημεν προχείρως. Ενδυόμενοι δε, αν και κατεβάλλομεν προσπάθειαν, εδυσκολευόμεθα να ενθηληκώσωμεν τα κομβία των φορεμάτων και να δέσωμεν με τρέμουσας χείρας τα υποδήματά μας. Κατερχόμεθα με θολούς τους οφθαλμούς τας βαθμίδας της φυλακής και υπό συνοδείαν των ενόπλων, βαδίζοντες μέσω της αγοράς, διερχόμεθα την παρέκει γέφυραν του ποταμού, διευθυνόμενοι προς το Δικαστήριον. Όταν εφθάσαμεν προ της φυλακής του σωφρονιστηρίου μας εσταμάτησαν. Βλέπομεν τότε να ανοίγουν αι σιδηραί πύλαι του φρουρίου εκείνου και να εξέρχωνται οι εκεί κρατούμενοι γνωστοί και φίλοι ομογενείς Αμισηνοί και Παφραίοι. Περί τα 95 άτομα παρατασσόμεθα εις δύο στοίχους, περιστοιχιζόμενοι υπό ενόπλων φυλάκων και άμα ως εδόθη το σύνθημα προχωρούμεν. Η συνένωσίς μας μετά του πλήθους εκείνου κάπως μας ενεθάρρυνεν, υποθέτοντας ότι ό,τι και αν συνέβαινε θα ήτο γενικόν και μας εγεννήθη η έλπίς ότι δι' όλον εκείνο το πλήθος των υποδίκων δεν επεφυλάσσετο απευκταίον, αλλά το πολύ θα μας εξετόπιζαν εις τα ενδότερα της Ανατολής, ως είχε συμβή και κατά το διάστημα του πολέμου, οπότε συλληφθέντες πολλοί των προκρίτων παρέμειναν εξόριστοι μέχρι της υπογραφής της ειρήνης».

Με τέτοιες ελπίδες ξεκίνησε όλο εκείνο το πλήθος —4 του Σεπτέμβρη 1921— για την Γαλλική Σχολή, όπου συνεδρίαζε το δικαστήριο. Οι συνηθισμένοι αργόσχολοι που

παρακολουθούσαν τις άλλες δίκες δεν μπόρεσαν να μπουν γιατί ο χώρος δεν υπήρχε, ολόκληρη η αίθουσα γέμισε με τους υποδίκους και τους ενόπλους φρουρούς: «Μετ' ολίγον εμφανίζονται επί σκηνής οι τρεις δικασταί μετά του γραμματέως. Καταλαμβάνουν τας θέσεις των υπό την προεδρίαν του απαισίας μνήμης Εμίν, ηλικίας 40 περίπου ετών, μετρίου αναστήματος. Ούτος αφού περισκοπεί βλοσυρώς την ομήγυριν, ήρχισε να ερωτά ένα έκαστον τυπικά, περί της ταυτότητος και ιδιότητός του...».

Δύο ώρες κράτησε η απλή εκείνη διαδικασία κι ύστερα ο πρόεδρος του δικαστηρίου διέταξε να τους πάνε όλους μαζί πίσω στη φυλακή του φρουρίου, όπου μεταφέρθηκε κι η ομάδα του καθηγητή.

Την επομένη το πρωί —Κυριακή 5 του Σεπτέμβρη 1921— μαζεύτηκαν στα δύο, ακραία κελλια της φυλακής, όπου έγινε λειτουργία με τον παπα - Γιώργη από το Ακ - δαγ - Ματέν, και τον διάκο Βασίλειο Φελέκη, μέσα σε μια βαρειά ατμόσφαιρα κατήφειας και θλίψης. Ο διάκος, για να εμψυχώση τους μελλοθανάτους που ήσαν σίγουροι όλοι για την καταδίκη, έβγαλε λόγο και κατέληξε με τους γεμάτους νόημα στίχους:

Όταν τρωγόντουσαν κάποτε τα φύλλα της αμπέλου
από την αίγα την τρελλή, το κλήμα της απάντησε:
—Όσο κι αν τρως αλύπητα τα πράσινα μου φύλλα
καινούργια θα βλαστήσουνε κλωνιά σταφυλοφόρα
που το ζουμί τους θα γενή σπονδή στο σφάξιμό σου.

Ύστερα κοινώνησαν με επί κεφαλής τον πρωτοσύγγελο Πλάτωνα, που γυρίζοντας στους άλλους είπε:

—Συγχωρήστε με και ο Θεός συγχωρήσει υμάς.

Στις δέκα το πρωί διατάχτηκαν να ετοιμαστούν πάλι για το δικαστήριο και με την ίδια παράταξη οι 95 συνοδευόμενοι απ' τους ενόπλους φρουρούς, τράβηξαν προς τον ανηφορικό δρόμο που οδηγούσε προς την γαλλική σχολή: «Εκεί ήρχισεν εκ μέρους των δικαστών και προ παντός υπό του προέδρου Εμίν, λυσσαλέα καταφορά εναντίον πολλών, ως μετεχόντων εις το περί ανεξαρτησίας του Πόντου κίνημα. Απέδιδε εις διαφόρους των παρισταμένων ιδιότητας διοργανωτών, στρατολόγων, εκτελεστών και τους κατηγόρει ως διατρέφοντας αντάρτας και προμηθευτάς πολεμεφοδίων. Μη δεχόμενος αντιλογίας, δικαιολογίας και ανασκευήν των επιρριπτομένων αιτιάσεων, ηδονίζετο με τον τοιούτον έλεγχον, παρέτρεχε τον ένα μετά τον άλλον και όταν εις μίαν στιγμήν προσέβλεψεν εις εμέ, «συ δάσκαλε, είπε, εγύμναζες τους νέους ως στρατιώτας της ανταρσίας;». Δεν επρόφθασα να αντείπω ότι δεν έχω ειδικότητα γυμναστού, και απετάθη προς άλλους συνεχίζων τας αορίστους κατηγορίας. Της ώρας παρελθούσης, τηρών τα προσχήματα μας απέπεμψε δια την αύριον. Κατάπληκτοι και πάλιν επανήλθομεν υπό την αυτήν επιτήρησιν εις το φρούριον».

Πέρασε μία ακόμη νύχτα αγωνίας και το πρωί ωδηγήθηκαν ξανά στο δικαστήριο για την συνέχιση της δίκης: «Επληρώθη και πάλιν η αίθουσα. Έφθασαν οι αιμοβόροι και ως ταύρος μαινόμενος ο Εμίν, αποκαλών ημάς εκμεταλλευτάς των απλοϊκών Τούρκων χωρικών, αχάριστους, προδότας της πατρίδος, επαναλαμβάνει την επωδόν περί εξοπλισμού και τροφοδοσίας των εις τα βουνά ανταρτών. Ήσαν δε οι αντάρται ούτοι οι πλείστοι λιποτάκται των εργατικών ταγμάτων, οι οποίοι, καίτοι ασύντακτοι κατ' αρχάς υπό διαφόρους οπλαρχηγαύς, απησχόλουν πολύν τουρκικόν στρατόν, προξενούντες θραύσιν ικανήν. Εθισθέντες συν τω χρόνω εις την ορεσίβιον ζωήν και την πολεμικήν τέχνην, διεκρίθησαν επί

ηρωισμοίς και ανδραγαθήμασι, εκδικηθέντες εν ικανώ μέτρω την κτηνώδη τουρκικήν δίωξιν. Τα ανδραγαθήματα και οι υπέροχοι αγώνες και ηρωισμοί κατά τας θρυλικάς εκείνας μάχας των Ποντίων πολεμιστών, ουδαμώς υπολειπομένων των Μακεδονομάχων και άλλων ελληνικών εξορμήσεων, αναμένουν τον ιστορικόν να περιγράψη και τον υμνωδόν να εξάρη, ψάλλων τα κλέη και την αυτοθυσίαν αυτών. Διότι αντεπεξήλθον μετ' αφθάστου ανδρείας και θάρρους επί των απροσίτων Ποντιακών ορέων Ταφσάν δαγ, Νεπιέν δαγ, Σαχέν Γιαϊλασού και άλλων αποκρήμνων θέσεων και υψιπέδων κατά πολλαπλασίων τουρκικών δυνάμεων δι' όλων των μέσων εφωδιασμένων. Συνετάραξαν και ανεστάτωσαν τας εν Αμισώ και τη ενδοχώρα τοπικάς στρατιωτικάς αρχάς, επικαλεσθείσας την ενίσχυσιν ολοκλήρου μεραρχίας, αποσπασθείσης εκ του μετώπου».

Ούτε όμως και την ημέρα εκείνη ανακοινώθηκε η απόφαση. Ξανά, λοιπόν, επιστροφή πίσω στο φρούριο, για να συνεχιστή ακόμα μια νύχτα η αγωνία. Δεν έλειπε, ωστόσο, το κουράγιο, παρ' όλα αυτά, κι ούτε ακόμα κι αυτά τ' αστεία: «Εις το κελλίον όπου κατεκλινόμεθα, ο αείμνηστος καπνέμπορος Θεμιστοκλής Ξυδιάς, παρά την κοινήν θλίψιν, χαριεντιζόμενος, εστάθη όρθιος επί της στρωμνής του με την νυκτερινήν περιβολήν και εκβαλών την γλώσσαν «αύριον, παιδιά, έτσι θα με ιδήτε αιωρούμενον», προείπε. Άλλοι ητοίμαζον σταυρούς εκ κηρού δια να βάλουν κατά το έθιμον εις το στόμα των».

Και συνεχίζει: «Εξημέρωσεν η 7η Σεπτεμβρίου. Οι οπωροπώλαι, καπνοπώλαι και άλλοι μικροπωληταί συνωστίζοντο εις την εξώθυραν, εντός δε του φρουρίου διεχύνετο ο βόμβος πηγαινοερχομένων. Εγράφοντο τηλεγραφήματα προς τας οικογενείας, εδίδοντο τελευταίαι παραγγελίαι εις τους μέλλοντας να επιζήσουν, συνετάσσοντο διαθήκαι δακρύβρεκτοι, ηκούντο αποχαιρετιστήριοι προσφωνήσεις και αντεφωνούντο ενθαρρυντικοί λόγοι υπό φίλων άλλων περιοχών. Περί την 4ην μ.μ. διετάχθημεν εν σπουδή και εξερχόμενοι εις την προ της φυλακής πλατείαν παρετασσόμεθα εις στοίχους ανά δύο. Τώρα ο αριθμός των ενόπλων φρουρών είχε πολλαπλασιασθή και επλαισιούμεθα έκαστος υπό ιδιαιτέρου αγριωπού ενόπλου στρατιώτου. Σιγομιλούντες βαδίζομεν προς το δικαστήριον με σφιγμένην την καρδιά. Μετά βραχείαν αναμονήν εν τη γνωστή αιθούση εισβάλλουν ως λυσσώντες κύνες οι δικασταί και ο γραμματεύς αναγινώσκει την απόφασιν:

«Επειδή απεδείχθη ότι οι παρόντες και τινες των απόντων εσκέπτοντο και ενήργουν να ιδρύσουν Δημοκρατίαν του Πόντου, αποσπώντες μέγα τμήμα του Οθωμανικού Κράτους, από της Τραπεζούντος μέχρι του Ζογκουλδάκ και προς το εσωτερικόν μέχρι Σεβαστείας, καταδικάζονται 69 προύχοντες εις τον δι' αγχόνης θάνατον, 15 ερήμην εις θάνατον, 7 εις 15ετή δεσμά, των δε μελών του Διοικητικού Συμβουλίου του Συλλόγου Ορφεύς επικυρούται η υπό του Στρατοδικείου επιβληθείσα ποινή, και οι λοιποί εις πρόσκαιρα δεσμά εν Σεβαστεία μέχρι πέρατος του πολέμου». Αναγινώσκει τα ονόματα των εις αγχόνην καταδικασθέντων:

Μητροπολιτικοί: Πρωτοσύγγελος Πλάτων Αϊβαζίδης, Αντώνιος Τζινόγλου, Χαράλαμπος Φιλοθεΐδης, Παναγιώτης Χατζή Αναστασίου.

Ιατροί: Αβραάμ Χρυσαφίδης, Αδείμαντος Αρζουμανίδης, Πελοπίδας Επιφανίδης, Ηλίας Λαριτίδης, Πάρις Χάμλατζης, Χαράλαμπος Γρηγοριάδης.

Φαρμακοποιοί: Χρήστος Χριστοφορίδης, Θεολόγος Δημητριάδης.

Δικηγόροι: Λαυρέντιος Ταστσόγλου και Γιάγκος Ιορδανίδης.

Έμποροι: Νικόλαος Τεολόγλου, Θεαγένης Ενφιετζόγλου, Θεμιστοκλής Ξυδιάς, Γεώργιος Τζινεκίδης, και ο αδελφός αυτού Κωνσταντίνος, Δημήτριος Αλεξιάδης, Σάββας Αντώνογλου, Περικλής Νικολαΐδης, Παντελής Αρζόγλου, Αντώνιος Ανανιάδης, Παύλος Παυλίδης, Σωκράτης Σκεντέρογλου, Γεώργιος Πυρλής, Ιωάννης Πατούρογλου, και Κυριάκος Πατούρογλου, Κωνσταντίνος Παπάζογλου, Αλέξανδρος Ιχτιάρογλου, Ανέστης Μελίδης, Νικόλαος Νικολαΐδης, Παύλος Παπαδόπουλος Διευθυντής Τραπέζης, Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης Διευθυντής Ρεζή, Ιωάννης Ανταβαλόγλου και ο υιός αυτού Σοφοκλής, Αλέξανδρος Κάλφογλου, Θρασύβουλος Μουμουλίδης και ο αδελφός αυτού Ηλίας, Αβραάμ Γεδετσόγλου, Παύλος Ραφαήλογλου, Αλέξανδρος Ορδουλόγλου, Βασίλειος Οικονομίδης, Σπύρος Δεμιρτζόγλου, Γρηγόριος Γρηγοριάδης, Γεώργιος Αντώνογλου, Θεόδωρος Ιωαννίδης, Ιορδάνης Καδέμογλου, Δημήτριος Παπάζογλου, Ελευθέριος Ελευθεριάδης, Παντελής Σεραφειμίδης, Γεώργιος Γελκεντζόγλου και ο αδελφός αυτού Πλάτων, Αντώνιος Χατζή Αντώνογλου, Μιχαήλ Αντώνογλου, Λάζαρος Αρζόγλου, Μιλτιάδης Χατζή Σάββα, Αντώνιος Ποδόσογλου, Τ. Καρπόζηλος, Σταύρος Κουγιουμτζόγλου, Χαράλαμπος Κεσίσογλου, Νικόλαος Ιορδανίδης, Ιωάννης Μαυρίδης, Θεμιστοκλής Ιορδανίδης, Αντώνιος Ποδόσογλου, Περικλής Κουζουτζάκογλου και ο μετακληθείς εξ Αμισού και μετά δύο ημέρας απαγχονισθείς Πάντσος Δημητριάδης. Μεταξύ των ερήμην καταδικασθέντων και ο Μητροπολίτης Αμασείας Γερμανός Καραβαγγέλης, ο Στυλιανός Παπαδόπουλος, ο Γεώργιος Βεκάρης, ο ιατρός Αθανάσιος Μπράβος και άλλοι. Εις 15ετή δεσμά ο Γεώργιος Χατζή Αντώνογλου, ο δικηγόρος Συμεών Παυλίδης, ο Γρηγόριος Υφαντίδης, ο Ηλίας Καρνεμίδης, ο αμαξηλάτης Χατζή Βασίλης, ο πεταλωτής Λάζαρος και ο Ευστράτιος Μουμουλίδης.

Εις πρόσκαιρα δεσμά: Ο Αθανάσιος Χατζή Σάββας, ο Κωνσταντίνος Λεονταρίδης, ο Πηνιάτογλου και άλλοι. Εις τους δι' αγχόνης καταδικασθέντας συμπεριελαμβάνετο και ο αποθανών Επίσκοπος Ζήλων Ευθύμιος, όστις εάν ευρίσκετο εν τη ζωή, ήθελεν υποστή την αυτήν τύχην.

Μετά την ανάγνωσιν της φρικτής ταύτης αποφάσεως γενική επεκράτησεν αναταραχή και κατάπληξις. Και ενώ μέχρι τούδε εν ταπεινώσει και μετ' αξιοπρεπείας συμπεριεφέροντο οι υπόδικοι, εξέσπασαν ήδη εις αγανάκτησιν. Δημιουργείται σάλος, η αίθουσα σείεται, κραυγαί και κατάραι αντήχησαν κατά της αισχράς και αδίκου ταύτης δολοφονικής καταδίκης.

Ο Εμίν, αποχωρών εστράφη όπισθεν και με χαιρέκακον βλέμμα, ως τίγρις λείχουσα το αίμα των θυμάτων της, εφάνη ηδονιζόμενος. Αι επακολουθήσασαι αύται κραυγαί και έντονοι διαμαρτυρίαι των καταδίκων προυκάλεσαν την άμεσον επέμβασιν των φυλάκων, οίτινες ορμήσαντες εξώθουν όλους ημάς προς την έξοδον. Εν τω μεταξύ οι καταδικασθέντες μελλοθάνατοι, εξάγοντες τα χρηματοφυλάκια, ωρολόγια, δακτυλίδια και ό,τι πολύτιμον είχον, παρέδιδον εις ημάς τους μέλλοντας να επιζήσωμεν, οι οποίοι εθρηνούμεν. Η παρατηρηθείσα, όμως, ψυχραιμία και ανδρική στάσις των μελλοθανάτων υπήρξε αξιομνημόνευτος, αξία εξάρσεως και θαυμασμού. Ουδείς ελιποψύχησε μετά την καταδίκην. Μόνον πικρία και θλίψις εζωγραφίσθη εις τα πρόσωπά των δια την στέρησιν των τέκνων και των άλλων προσφιλών των».

Ύστερα απ' την ανάγνωση της καταδίκης οδηγήθηκαν πάλι όλοι πίσω στο φρούριο κι εκεί ο διευθυντής των φυλακών κρατώντας τον κατάλογο στα χέρια, άρχισε να φωνάζη τα ονόματα των καταδικασμένων σε θάνατο, για να τους ξεχωρίση. Ο Ιωάννης Ανταβαλόγλου, βλέποντας το γιο του να καλήται και μη έχοντας ακούσει το δικό του όνομα, φωνάζει τούρκικα:

—Μπέντα βάριμ!

«Κι εγώ είμαι», λέει, και τρέχει να ενωθή μαζί με τους μελλοθάνατους. Ο πρωτοσύγγελος Πλάτων δίνει τα λίγα χρήματα που είχε μαζί με το ρολόι του στον Βαλιούλη και τον Σερέφα κι επειδή τους έβλεπε να κλαίνε, τους λέει τη φράση του Αποστόλου Παύλου:

—Τι ποιείτε κλαίοντες και συνθρύπτοντές μου την καρδίαν; Αποθνήσκομεν δολοφονούμενοι χάριν της πίστεως και του έθνους κατά τον χριστιανικόν τούτον διωγμόν του εικοστού αιώνος.

Καθώς τους ξεχώρισαν έτσι και τους ξεμάκρυναν για να τους απομονώσουν, τους έβλεπε κι ο Νίκος Καπετανίδης —για μια φορά τον αναφέρει ο Βαλιούλης αλλά πολύ χαρακτηριστικά— κι αντί να φοβηθή για τη δική του τύχη ευχήθηκε να ήταν μαζί τους. «Δεν δύναμαι να παραστήσω την ομαδικήν εκείνην έξοδον. Ήτο μεγάλη νεκρική πομπή ή επίσημος εθνική πανήγυρις; Δικαίως κατά την ώραν εκείνην ο δημοσιογράφος εκ Τραπεζούντος Νίκος Καπετανίδης ανεφώνησε:

—Κρίμα να χάσω μίαν τέτοιαν ευκαιρίαν εθνικής πανηγύρεως!...

Τοιουτοτρόπως απαχθέντες υπό αυστηράν φρούρησιν έβλεπον καθ' οδόν να στήνωνται τα ικριώματα, οπόθεν την επιούσαν θα αιωρούντο τα σώματά των.

Ενεκλείσθησαν εις τον θάλαμον των μελλοθανάτων. Και ημείς μεν εμένομεν άγρυπνοι, αγνοούντες την περαιτέρω τύχην μας, προσθέτοντες μάλιστα, ότι θα ήτο προτιμώτερον να συναποθάνωμεν μετά τοσούτου πλήθους επιλέκτων ομογενών. Διεκόπτοντο δε αι σκέψεις και συνομιλίαι μας υπό λυγμών. Εκείνοι δε, ως εμάθομεν παρά φυλάκων, καθ' όλην την τελευταίαν εκείνην τραγικήν νύκτα δεν έπαυσαν προσευχόμενοι, ζητωκραυγάζοντες υπέρ του Έθνους και τέλος έψαλαν και την νεκρώσιμον ακολουθίαν των, και ησπάσθησαν αλλήλους δια του τελευταίου ασπασμού.

Όρθρος ήτο βαθύς της 8)21 Σεπτεμβρίου 1921 και οδηγούμενοι ο εις κατόπιν του άλλου ανήρχοντο, φευ, την βαθμίδα του ικριώματος, απαγχονιζόμενοι, το άνθος της αριστοκρατίας, λόγω μορφώσεως, πλούτου, εμπορικού και επιχειρηματικού πνεύματος, οι στύλοι Αμισού, Πάφρας και Αλάτσαμ, παραδίδοντες την αγίαν των ψυχήν εις τον Πλάστην.

Μετά τον απαγχονισμόν πάντων, απογυμνωθέντες υπό των εντεταλμένων δημίων, οίτινες διεμερίσαντο τα ιμάτια αυτών, διεκομίσθησαν εφ' αμαξών και ερρίφθησαν εις ένα λάκκον «χωρίς λιβάνι και κερί, χωρίς παπά και ψάλτη». Ήσαν δε και γυναίκες αι συνακολουθήσασαι εξ Αμισού, αι σύζυγοι του Ιατρού Χρυσαφίδη και του φαρμακοποιού Δημητριάδη, η του μουσικοδιδασκάλου Διογένους σύζυγος Χαρίκλεια και τίνες συν αυταίς, κλαίουσαι και «ορώσαι από μακρόθεν που τίθενται»...

Δεν άργησε να φτάση η σειρά της δίκης των Τραπεζουντίων. Πόσο δεν τους έλειψε το θάρρος ούτε την κρίσιμη τούτην ώρα που βρισκόντουσαν κατάντικρυ στον θάνατο, δείχνει η περήφανη στάση του εκδότη της «Εποχής», όπως αναφέρει ο Σταυρός Νικολαΐδης στον «θρήνο» των πόλεων και των ηρώων του Πόντου: «Όταν ο πρόεδρος Εμίν μπέης του ανέγνωσε το κατηγορητήριον, ότι επεδίωκε την ανεξαρτησία του Πόντου, ο Τραπεζούντιος δημοσιογράφος Νίκος Καπετανίδης, τον διέκοψε:

—Όχι, κύριε πρόεδρε! Εγώ ήθελα την απ' ευθείας ένωσιν του Πόντου με την Ελλάδα!...

Κάτω απ' τον ίσκιο της αγχόνης χρειαζόταν θάρρος υπεράνθρωπο για να μπορή να μιλά έτσι. Αγωνιστής όμως άφοβος, αληθινός και συνεπής με τα γραφτά του μέχρι την έσχατη ώρα, ψυχή μέχρι τα τρίσβαθά της ελληνική, αντίκρυσε τον θάνατο με καταφρόνια. Στα τελευταία γράμματα που έστελνε στο σπίτι του έγραφε:

«Θα μάθετε από τους ολίγους που θα περισωθούν ότι μήτε το θάρρος μήτε η ψυχραιμία μ' εγκατέλειψαν ως την τελευταία μου στιγμή... Εν τούτοις η ψυχή μου βαρύτατα πενθεί διότι σας αφήνω για πάντα... Τέτοιος θάνατος σαν τον δικό μου είναι ωραίος, δοξασμένος... Γι' αυτό μη λυπηθήτε... Εσύ, μανούλα μου, εγκαρτέρησε. Ετίμησα τα στήθια σου και τ' όνομά σου με τον θάνατό μου... Ο θάνατος είναι τιμή για όλους μας. Θαρσεϊτε και καρτερείτε, μια φορά κανείς πεθαίνει...».

Με αξιοπρέπεια αντίκρυζε τον θάνατο και ο Ματθαίος Κωφίδης, ενώ ο Αλέξανδρος Ακριτίδης —εργοστασιάρχης, που ανήκε σε μια απ' τις πιο γνωστές και φημισμένες οικογένειες της Τραπεζούντας— έγραφε με την ίδια ηρεμία ψυχής προς τη γυναίκα του το παρακάτω γράμμα, που δημοσιεύτηκε μετά χρόνια σ' ένα Ποντιακό περιοδικό:

Αμάσεια, Σεπτεμβρίου 13 του 1921

Ανεξάρτητα Δικαστήρια.

Αγαπητή μου σύζυγε Κλειώ, σήμερον εκάμαμεν λειτουργίαν και εκοινωνήσαμεν όλοι μας οι 150. Καθ' ημέραν ανά 60 απαγχονίζουν. Αύριον είναι η δική μου σειρά... Πόσες φορές σήμερα έκλαψα, αλλά που οφελεί! Όταν θα ακούσης το λυπηρόν γεγονός να μην χαλάση ο κόσμος. Έτσι ήτο πεπρωμένον. Τα παιδιά ας παίξουν και ας χορέψουν... Ας σε βλέπω να κανονίσης όλα όπως ξέρεις εσύ. Ο αγαπητός μου Θεόδωρος ας αναλαμβάνη πατρικά καθήκοντα και να μην αδικήση κανένα. Ο Γιώργος να τελειώση το σχολείον και να γίνει καλός πολίτης. Τον Γιάννην ας τον έχη μαζί του στην δουλειά. Τα μικρά, τον Παναγιώτη να στείλης στο σχολείον, την Βαλεντίνην να την μάθης ραπτικήν, την Φωφώ να μη την χωρίζεσαι εν όσω ζης. Ο Θεόδωρος αν θέλη ας κάθεται μαζί σας και να μην πληρώνη ενοίκιον. Εσείς με τα ενοίκια θα ζήσετε. Ο αγαπητός Στάθιος ας διεκπεραιώση τας υποθέσεις μου δωρεάν και ας έχη την ευχήν μου. Ο παπά Συμεών ας με μνημονεύη εν όσω ζει. Να με κάνης σαρανταλείτουργον μνημόσυνον. Να δώσης 5 λίρες στην Φιλόπτωχον, 5 λίρες στην «Μέριμναν», 5 λίρες στου Δικαστή το Σχολείον... Και ας με συγχωρέσουν όλοι οι αδελφοί μου, οι νυφάδες και όλοι, συγγενείς και φίλοι. Και είθε ο Θεός να μας αξιώση τους στεφάνους ων ητοίμασεν. Αντίο σας, βαίνω προς τον πατέρα μου και συγχωρήσατέ με».

Στο ύστατο γράμμα προς την οικογένειά του έγραφε ο Καπετανίδης: «Η μητέρα μου ας είναι καρτερική, ας υπομένη. Η ζωή είναι πόνος. Ας παρηγορηθή που ωσάν στρατιώτης έπεσα για κάποιαν ιδέα... Ο πατέρας μου ας με συγχωρήση για ό,τι τον πίκρανα... Η Αγλαΐα μου ας καρτερήση, ας υπερηφανευθή πως ο άνδρας της έπεσε για κάποια ιδέα... Η αδελφή μου είναι καρτερική, ας ενθαρρύνη αυτή... Ο αδελφός μου ας πέση στον κοινωνικό αγώνα, διότι αφήνω υποχρεώσεις και βάρη πολλά... Εδούλεψα όσο μπορούσα για την πατρίδα... Από τη νέα γενιά πιστεύω τον υψωμό της...».

Το κατηγορητήριο που τον οδήγησε στην αγχόνη ανέφερε τα «ελληνικά φρονήματά του» —γιουνάν φριγκριντέ— και «διότι εσκέπτετο και ενήργει μετ' άλλων να ιδρύσουν την Δημοκρατίαν του Πόντου». Η τελευταία του κραυγή όταν ανέβηκε στην αγχόνη ήταν:

—Ζήτω η Ελλάς!

Έτσι ηρωικά και περήφανα πέθανε ο άφοβος δημοσιογράφος. Η εκτέλεσή του όπως και των άλλων διαλεχτών Τραπεζουντίων, έκανε βαθύτατη αίσθηση ακόμα και στους Τούρκους της πόλης μας, σε τέτοιο σημείο μάλιστα, ώστε όταν ζητήθηκε απ' τα δικαστήρια της Αμάσειας να σταλούν εκεί κι όσοι άλλοι είχαν εργαστεί για την ανεξαρτησία του Πόντου ή ήσαν απλώς ύποπτοι, οι τούρκικες αρχές απάντησαν: «Δεν έχομε εδώ άλλους επαναστάτας».

Έλειπε, άλλωστε, ο μητροπολίτης Χρύσανθος κι έτσι καταδικάσθηκε σε θάνατο ερήμην, όπως κι ο μητροπολίτης Αμασείας Γερμανός Καραβαγγέλης, κι άλλοι απόντες.

Για τα δεινά, τις περιπέτειες και το είδος της ζωής που ζούσαν οι εξόριστοι του ανατολικού Πόντου —Τραπεζούντας, Σάντας κλπ. —στα βάθη της Ανατολής, υπάρχουν οι αφηγήσεις εκείνων που είχαν την τύχη να επιζήσουν. Ας πάρουμε μια απ' αυτές που αναφέρει ο ιστορικός της Σάντας. Είναι του Σανταίου Χρυσοστόμου Παυλίδη, που λείποντας απ' την ιδιαίτερη πατρίδα του, πιάστηκε μέσα στην Τραπεζούντα στις 8 Ιουλίου 1921 και μαζί με πλήθος άλλο Τραπεζουντίων και χωρικών της Γεμουράς, πήρε τους ατέλειωτους δρόμους της εξορίας προς την ενδοχώρα.

Δυο μήνες πριν απ' την καταστροφή της Σάντας, έγιναν οι παραπάνω συλλήψεις κι όπως μας λέει ο αφηγητής, η αποστολή ύστερα από πολυήμερη εξαντλητική πορεία, έφτασε στο Ερζερούμ. Εκεί οι Τραπεζούντιοι κατάφεραν να δωροδοκήσουν τις τοπικές αρχές — ήσαν σχεδόν όλοι τους καλοστεκούμενοι και το χρήμα, ως γνωστόν, πάντα είχε πέραση στους Τούρκους. Μείναν, λοιπόν, στο Ερζερούμ και ζούσαν απείραχτοι, όπως μείναν κατά συγκατάβαση και μερικοί από τους φτωχούς των άλλων μερών, που δεν μπορούσαν να πληρώσουν. Τους ρέστους τους τράβηξαν ακόμα πιο βαθιά στην ενδοχώρα, στο Χούνους, στο Ερζιγκιάν, και σ' άλλα μέρη άγρια κι αφιλόξενα.

Το Χούνους ήταν άλλοτε πόλη αρμένικη, που μετά τη σφαγή του πληθυσμού της έμεινε έρημη, κι ύστερα κατοικήθηκε από Κούρδους της περιοχής και Τούρκους. Εκεί σύρθηκε κι ο Χρυσόστομος Παυλίδης, που συνεχίζοντας την ιστόρηση των περιπετειών του, λέει:

«Όταν φτάσαμε στο Χούνους, μας κατέγραψαν και μας σώριασαν σ' ένα ελεεινό κτίριο της Δημαρχίας. Κοιμόμαστε επάνω στο χώμα, δίχως στρώματα, δίχως σόμπα, δίχως φωτισμό. Το κρύο μας πέθαινε. Τέλος, βρέθηκαν μερικοί υπάλληλοι της Δημαρχίας και μας μετέφεραν σε άλλο κτίριο πιο υποφερτό, όπου μας επέτρεψαν ν' ανάψουμε φωτιά. Είμαστε υποχρεωμένοι κάθε πρωί να δίνουμε το παρών μας στην Αστυνομία. Επί πλέον μας αγγάρεψαν να δουλεύουμε σε γιαπιά της κεντρικής αγοράς σαν κτίστες, ή σε γεφύρια κι άλλα έργα. Τα περισσότερα μαρτύρια υποφέραμε εγώ, ο Χρήστος Τεντέλ και ο Κοσμάς Λιανίδης, που δουλεύαμε επί πολλές μέρες ξυπόλυτοι, θεονήστικοι και ψειριάρηδες. Αλλά κάποτε, μας σπλαχνίστηκε ο Θεός και ήλθαν στο κατάλυμά μας μερικοί Τούρκοι πλούσιοι, που μας τράβηξαν από την αγγαρεία και μας έβαλαν να δουλέψουμε σε μερεμέτια των σπιτιών τους».

Έτσι περνούσαν βδομάδες και βδομάδες, μέχρι που έγινε ο γενικός εκτοπισμός του πληθυσμού της Σάντας, οπότε μια μέρα φτάνουν πλήθος γυναικόπαιδα στο Χούνους, τρέχουν οι εξόριστοι να δουν και: «...Θεέ μου τι βλέπω! Ήσαν γυναικόπαιδα της Σάντας, του χωριού μου, με φορτία στην πλάτη από στρώματα και άλλα, ξυπόλυτα, ρακένδυτα, κιτρινιασμένα απ' την πείνα και την εξάντληση, γιατί είχαν πεζοπορήσει 300 χιλιόμετρα! Ανάμεσα σε πολλές εκατοντάδες ανδρών και γυναικών αναγνώρισα πολλούς γνωστούς μου, τους Ισαάκ και Ηλία Πελαγίδη, τον Πελαγιδάβα, τον Κοσμά Λιανίδη, την Παρθένα

Τσουμπάν, την μητέρα του Γιάννη Κουφατζή Ελένη με τη νύφη της Κυριακή, τον παπα - Θόδωρο, τον παπα - Αναστάση, τον Ευριπίδη Χειμωνίδη, την Μαρία Καλογέρ με τον άντρα της τον Γιάννη, την Αλχαζίνα, την Ελένη Νυμφοπούλου, τον Γιάννη Πιστοφίδη, τον Αλκιβιάδη Τοπαλίδη, τον Χρήστο και Νικόλαο Πολιτίδη, την Κυριακή Σιονάρα με τη νύφη της Μαρία...».

Κι αφού αραδιάζει κι άλλα ονόματα Σανταίων, προσθέτει ότι οι τουρκικές αρχές έρριξαν όλο αυτό το εξαθλιωμένο πλήθος σε κάτι παγερούς στρατώνες, όπου άντρες και γυναικόπαιδα δερνόντουσαν απ' την πείνα και το αβάσταχτο κρύο, που καμιά φορά έφτανε ακόμα και στους 30 βαθμούς κάτω απ' το μηδέν... Καθένας εκεί αγωνιζόταν να κρατηθή στη ζωή όπως μπορούσε κι ήταν μια τραγωδία η προσπάθεια αυτή για όλους.

«Όσο για μένα, συνεχίζει, έπαθα πολλά. Μπήκα πρώτα υπηρέτης στο σπίτι ενός Τούρκου αγά. Του κουβαλούσα το νερό, του έκοβα ξύλα κι έκανα ένα σωρό άλλες δουλειές, χωρίς όμως να μου πληρώνη μια δεκάρα. Με πόνεσε η Αρμένισσα υπηρέτριά του και μούδινε κλέβοντας πολλές φορές ψωμί και καπνό, που κάπως με συνεφέρναν. Μια μέρα αποφάσισα να ζητήσω απ' τον αγά τα μεροκάματά μου και τότε εκείνος οργίστηκε και μου είπε:

—Βρε γκιαούρη, δεν φτάνει που σε ταΐζω παρά ζητάς και ρέστα; Από δω και πέρα θα κοιμάσαι στο αχούρι μου για τιμωρία! Όλοι σας είσαστε προδότες κι αν νομίζετε ότι θα γυρίσετε στα μέρη σας, κάνετε λάθος. Κι όσο για σένα, σ' αγόρασα απ' το κράτος και θάσαι υπηρέτης μου μέχρι να ψοφήσης! Ετοίμασε, λοιπόν, το στρώμα σου και τράβα στο αχούρι για να φυλάς τα ζώα μου, γκιαούρ ογλού γκιαούρ!...».

Ύστερα από πολλές περιπέτειες κατάφερε να γλυτώση απ' τον αγά με την παρέμβαση ενός Τούρκου υπαλλήλου της Διοίκησης κι έχοντας κρυμμένες 35 παγκανότες, μπόρεσε να συνεταιριστή με δυο άλλους Ρωμιούς και άνοιξαν ένα φούρνο όπου πουλούσε ψωμί αλλά... «Με τις συνθήκες, όμως, που ζούσαμε ξέσπασε ο εξανθηματικός τύφος. Η αρρώστεια άρχισε απ' τα γυναικόπαιδα και προχωρούσε αστραπιαία. Το τι έγινε τότε είναι αδύνατο να περιγράψω. Ούτε φάρμακα, ούτε γιατροί, ούτε λεφτά, ούτε τροφή. Η μάνα έκλαιε το παιδί και το παιδί τη μάνα. Τα μέλη μιας οικογένειας βλέπανε το ένα τ' άλλο να ψυχορραγούν και δεν μπορούσαν να προσφέρουν καμιά βοήθεια.

...Αρρώστησα κι εγώ και όμως τρεις μέρες στεκόμουν ολόρθος και πουλούσα ψωμί στον φούρνο. Ύστερα οι συνεταίροι μου με αποτραβήξαν από τον πάγκο γιατί άρχισα να παραμιλώ και δεν ήξερα τι έκανα. Έπεσα βαριά κι επί 15 μέρες όλο παραμιλούσα και τότε οι άλλοι βλέποντας ότι ήμουν ετοιμοθάνατος, πήγαν και μου ανοίξανε το λάκκο. Αλλά μετά λίγες μέρες αρρώστησε ο Ισαάκ Πελαγίδης, πέθανε και τον θάψαν στον δικό μου λάκκο. Ύστερα απ' τον Ισαάκ αρρώστησε κι ο Κοσμάς Λιανίδης. Η Αστυνομία έμαθε τις αρρώστειες και τους θανάτους και έτρεξε στο φούρνο. Διέταξε να ξεσηκώσουν εμάς τους αρρώστους από κει και να μας φέρουν στους στρατώνες, με κρύο φοβερό και άφθονα χιόνια. Μεταφερθήκαμε σ' αυτά τα χάλια κι ο φούρνος έκλεισε.

Μέσα στον στρατώνα μας έρριξαν σε μια γωνιά, όπου έκαιγε μια αδύνατη φωτιά. Δίπλα στη φωτιά ήταν πλαγιασμένη η Σιονάρα (η Σανταία αντρογυναίκα που ξεσήκωσε τις άλλες για να σώση τις κοπέλλες απ' τη νυχτερινή επίθεση των τζανταρμάδων στην Κρώμνη) και ψυχορραγούσε. Γύρω απ' αυτήν ήσαν πεσμένες άρρωστες η Κυριακή Κουφατζή, η Αλχαζίνα, η Ελένη του Ισαάκ Κουφατζή και πολλοί άντρες και γυναίκες. Όλοι εκείνοι είχαν χαμένο το λογικό τους απ' τον υψηλό πυρετό και την εξάντληση. Προσπαθούσαν να τους περιποιηθούν μερικοί που βρισκόντουσαν σ' ανάρρωση και κατάφεραν να γλυτώσουν

λιγοστούς από τον θάνατο. Ο Κοσμάς Λιανίδης ήταν πολύ βαριά. Μαύρισαν τα πόδια του, ξύλιασε το κορμί του και περιμέναμε το τέλος του. Το ίδιο κινδύνευα να πάθω κι εγώ, γιατί ένοιωθα κι όλας το κρύο να μπαίνη στο κορμί μου και να μου πριονίζη τα κόκκαλα. Για στρώμα μου είχα λίγα χόρτα κι ένα λεπτό μανδύα από πάνω. Τρεμούλιαζα ολόκληρος και παρακάλεσα τις φτωχές γυναικούλες κάτι να βρουν να μου ρίξουν κι εκείνες με πόνεσαν και βρήκαν ένα παπλωματάκι κουρελιασμένο με το οποίο σκέπασαν εμένα και τον ετοιμοθάνατο Κοσμά. Εκείνη τη φοβερή χειμωνιάτικη νύχτα πέθανε δίπλα μας η Σιονάρα κι άρχισαν οι γυναίκες ένα ατέλειωτο μοιρολόι. Ενώ οι γυναίκες μοιρολογούσαν ο Κοσμάς Λιανίδης παραμιλούσε, η Ελένη του Κουφατζή τρελλάθηκε, ύστερα ο Κοσμάς ξεψύχησε, κι εγώ, μη έχοντας καμιά συναίσθηση της θέσης μου, τινάχτηκα επάνω, μισότρελλος όπως ήμουν, και φώναξα:

—Ποιος μ' έφερε εδώ; Εγώ θα πάω στο φούρνο!

Οι γυναίκες δεν μπόρεσαν να μ' εμποδίσουν και τράβηξα μέχρι τον φούρνο, όπου με την άδεια της Αστυνομίας έμενε η Πελαγιδάβα με τον μικρό της γιο τον Ηλία, που κι αυτός ήταν άρρωστος βαριά. Σαν χτύπησα την πόρτα κι άνοιξε η γυναίκα, απόρησε πώς τόλμησα να φύγω απ' τους στρατώνες. Ήταν τραγική κι η θέση της Πελαγιδάβας γιατί είχαν πεθάνει κι όλας εκεί στην εξορία δυο παιδιά της επιστήμονες, ο Ισαάκ κι ο Άγγελος, και τώρα το τρίτο της παιδί ήταν πεσμένο. Όντας κι εκείνη σαν τρελλή, στην αρχή με αποπήρε, αλλά ύστερα με λυπήθηκε στο χάλι που βρισκόμουν και μου ετοίμασε κάτι για να φάω, λυωμένο πάχος στο τηγάνι με κριθαρίσιο άλευρο...».

Όπως φαίνεται κι από άλλες αφηγήσεις, τις τραγικές εκείνες μέρες της εξορίας μπορεί να λείψαν τα πάντα απ' τους εξόριστους αλλά δεν έλειψε η ανθρωπιά, ούτε η αλληλεγγύη, και καθένας όντας ακόμα και στο χείλος του τάφου, προσπαθούσε να βοηθήση τον πλαϊνό του. Οι Τραπεζούντιοι, μάλιστα, που είχαν εγκατασταθή στο Ερζερούμ, δεν πρόδωσαν την παράδοση της πόλης τους και δείξαν τα αισθήματά τους με τον καλύτερο τρόπο. Τέσσερις απ' αυτούς —Γεώργιος Γαβριηλίδης, Γαβριήλ Τσαπικίδης, Κωνσταντίνος Κουκάς και Ακριτίδης— πήραν την πρωτοβουλία και ίδρυσαν συσσίτια που λειτούργησαν κανένα μήνα κι έσωσαν τις πρώτες μέρες πολύ πλήθος απ' τον άμεσο κίνδυνο του θανάτου. Όταν σταμάτησαν τα συσσίτια βρήκαν άλλους τρόπους να βοηθούν, κάνοντας εκκλήσεις και ζητώντας την συνδρομή των άλλων συμπατριωτών τους, που κανείς δεν την αρνιόταν, αν και για όλους το μέλλον ήταν άγνωστο κι ούτε κανένας ήξερε για πόσο θα τραβούσε η τραγωδία της εξορίας.

Οι τέτοιες βοήθειες, ωστόσο, μέσα στα εξαθλιωμένα πλήθη που ήσαν σκορπισμένα ολούθε, καταντούσαν σταγόνα στον ωκεανό κι ο θάνατος θέριζε κατά εκατοντάδες τους δυστυχισμένους άντρες και τα γυναικόπαιδα. Απ' αυτούς ζήτημα είναι αν κατάφερε να επιζήση το ένα τέταρτο. Όλοι οι άλλοι άφησαν τα κόκκαλά τους στις απέραντες εκτάσεις της ενδοχώρας της Ανατολής.

ΕΚΕΙ, ΣΤΟΝ ΣΑΓΓΑΡΙΟ...

Τον Αύγουστο του 1921 ο Τοπάλ Οσμάν τράβηξε προς το μέτωπο σύμφωνα με την διαταγή του Κεμάλ. Ήταν καιρός να δείξει την αξία του πολεμώντας με τον ελληνικό στρατό κι όχι μονάχα σφάζοντας άοπλο λαό και γυναικόπαιδα. Στις 15 Αυγούστου είχε φτάσει στην κωμόπολη Χαϊμάνα, που απείχε οκτώ ώρες από την Άγκυρα και τέσσερις περίπου απ' τη ζώνη των επιχειρήσεων. Οι μεγάλες μάχες του Σαγγαρίου είχαν αρχίσει.

Ο Ιωάν. Παπαδόπουλος —ο μουσικός που μας ιστόρησε τα κατορθώματα του αιμοβόρου κουτσού της Κερασούντας— συνεχίζοντας την αφήγησή του μας λέει: «Όταν ο Τοπάλ Οσμάν ετοιμάσθηκε ν' αναχωρήση απ' τη Χαϊμάνα για το μέτωπο, έδωσε εντολήν εις ημάς τους οργανοπαίκτας να παραμείνωμε εις το σπίτι όπου διέμενε ο ίδιος, μέχρι νεωτέρας διαταγής του, και αφού παρέλαβε το εκστρατευτικόν του σώμα έφυγε δια το Μαγκάλ Τεπέ (Καλέ γκρότο ή Τρία αυγά, όπως τ' ονόμαζαν οι Έλληνες), το οποίον ήτο το τελευταίο έρεισμα των Τούρκων και απείχε οκτώμισυ ώρες απ' την Άγκυρα».

Αλλά προτού προχωρήσουμε στο τι επακολούθησε εκεί — εξευτελισμός του αγά και των τσετέδων του και σφαγή των Ελλήνων μουσικών για εκδίκηση —ας ρίξουμε μια γενικώτερη ματιά στην μάχη, έτσι όπως την περιγράφει ο φιλότουρκος Γάλλος συγγραφέας και βιογράφος του Κεμάλ, Benoist - Mechin:

«Οι Έλληνες επιτέθηκαν την αυγή της 14 Αυγούστου 1921 και από τις πρώτες ώρες οι μάχες έφτασαν σ' ένα βαθμό απίστευτης βιαιότητας. Τούρκοι και Έλληνες ήσαν εμψυχωμένοι απ' το ίδιο θάρρος και φανατισμένοι απ' το ίδιο προαιώνιο μίσος. Οι Τούρκοι πολεμούσαν για τις οικογένειές τους και για την ελευθερία τους. Αλλά ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού στρατού το αποτελούσαν Έλληνες άποικοι χριστιανοί της Μικράς Ασίας, δηλαδή υπήκοοι της Τουρκιάς καταδικασμένοι σε θάνατο για προδοσία. Κι αυτοί επίσης πολεμούσαν για τις οικογένειές τους και για την ανεξαρτησία τους. Ήξεραν ότι αν νικηθούν δεν θ' άξιζε πια να ζουν την ζωή τους.

Ένα ελληνικό σύνταγμα αρνήθηκε να μπει στα χαρακώματα κι οι άνδρες του σηκώθηκαν όρθιοι για την επίθεση και όρμησαν με ανοιχτό το στήθος. Οι αξιωματικοί τους συνόδεψαν τραγουδώντας, θερίστηκαν απ' τα τούρκικα μυδραλλιοβόλα. Ένα τούρκικο τάγμα έδειξε σημεία κάμψης. Ο στρατηγός που διοικούσε την ταξιαρχία όρμησε στον ανοιχτό χώρο, άρπαξε τον συνταγματάρχη απ' τα πέτα, του τίναξε τα μυαλά με το πιστόλι, ξανάφερε το τάγμα στη γραμμή του και αποδεκατίσθηκε με την σειρά του απ' το ελληνικό πυροβολικό. Μια μεραρχία τουρκική έχασε τα 75% της δύναμής της. Μια άλλη καταστράφηκε εντελώς. Επτά στρατηγοί χάθηκαν σε μάχες σώμα προς σώμα.

Επί δεκατέσσαρες συνεχείς ημέρες, κάτω από ήλιο τροπικό, στερημένοι από νερό και τρόφιμα, με το σιτηρέσιό τους περιωρισμένο σε μια χούφτα καλαμπόκι, οι Έλληνες, επετίθεντο με μια τυφλή μανία και οι Τούρκοι αντιστέκονταν με μια απεγνωσμένη αποφασιστικότητα.

Ο Μουσταφά Κεμάλ είχε εγκαταστήσει το στρατηγείο του στο μικρό χωριό Αλά - Γκιόζ, λίγο παρακάτω απ' τις τουρκικές γραμμές. Τον έβλεπε κανείς μέρα και νύχτα σκυμμένο επάνω στους χάρτες, να μελετά την κάθε λεπτομέρεια του εδάφους, να πληροφορήται για την κατάσταση του κάθε λόχου και να βαραίνη με όλη την θέλησή του επάνω στην εξέλιξη της μάχης.

Η κατάσταση ήταν κρίσιμη. Αν τύχαινε να νικηθή στον Σαγγάριο θάπρεπε ν' αποσυρθή και ν' αναδιπλωθή πολύ προς τ' ανατολικά, στην ορεινή περιοχή των ανατολικών επαρχιών και να εγκαταλείψη την Άγκυρα. Αυτό θα ήταν το τέλος της ελεύθερης Τουρκιάς.

Από τις 22 Αυγούστου οι Έλληνες προσπάθησαν να υπερφαλαγγίσουν την δεξιά πλευρά του. Θάπρεπε να αντεπιτεθή ή να διάταξη μια νέα υποχώρηση. Ίσως θ' αναπολούσε την στιγμή εκείνη την εποχή της Καλλίπολης, όταν μπορούσε μέσα σε λίγες ώρες να ρίξη στην μάχη δέκα χιλιάδες άνδρες. Εδώ δεν είχε να θυσιάση ουτ' ένα στρατιώτη. Οι εφεδρείες του ήσαν μηδαμινές.

...Στις 28 Αυγούστου, ύστερα από 14 ημερών μάχες, ο αγώνας έμενε αμφίβολος. Αλλά ο Μουσταφά Κεμάλ ένοιωσε ότι το τελευταίο τέταρτο της ώρας είχε φτάσει. Η δύναμη της ανθρώπινης αντίστασης είχε αγγίσει τα έσχατα όριά της. Η ένταση ήταν πολύ μεγάλη, θάπρεπε από τη μια ή την άλλη μεριά να σπάση. Η τουρκική άμυνα κρεμόταν από μια κλωστή. Σε κάθε στιγμή μπορούσε να χτυπήση το τηλέφωνο και να του αναγγείλη ότι οι Έλληνες διέσπασαν τις γραμμές του. Τότε θα ήταν πολύ αργά. Ολόκληρη τη μέρα πηγαινοερχόταν στο γραφείο του, χωρίς να παίρνη μιαν απόφαση. Το μέτωπο κρατούσε ακόμα. Ήλθε η νύχτα. Κατά τις δύο η ώρα το πρωί κουδούνισε το τηλέφωνο. Ένας αξιωματικός μπήκε, χτύπησε τις φτέρνες, χαιρέτησε και είπε στον αρχιστράτηγο:

—Εξοχώτατε, ο Φεβζί πασάς θέλει να σας μιλήση προσωπικώς στο ακουστικό.

Ο Μουσταφά Κεμάλ πήγε στο τηλέφωνο:

—Τι είπατε; ρώτησε με την φωνή του αλλοιωμένη. Λέτε ότι η μέρα ήταν ευνοϊκή για μας; Λέτε ότι οι Έλληνες έφτασαν στα έσχατα όρια της αντοχής τους; Ότι ετοιμάζονται να υποχωρήσουν σε όλη την γραμμή;

...Επί πέντε ημέρες ακόμη οι Έλληνες ήσαν αγγιστρωμένοι στο έδαφός τους. Αλλά η ορμή τους είχε καμφθή, ενώ ξαναγεννιόταν η ελπίδα σιγά - σιγά στους Τούρκους. Ο Μουσταφά Κεμάλ άφησε το Αλά - Γκιόζ για να πάη στην πρώτη γραμμή... Στις 13 Σεπτεμβρίου οι Έλληνες ξαναπέρασαν τον Σαγγάριο και άρχισαν να υποχωροον αργά προς τα δυτικά».

Σ' όλο αυτό το διάστημα, προσθέτει ο Γάλλος ιστορικός, «η Άγκυρα ζούσε μέρες αγωνίας καθώς άκουε τον μακρυνό αντίλαλο της βροντής των κανονιών. Κάθε πρωί ο πληθυσμός ετοιμαζόταν να εγκαταλείψη την πόλη για να ζητήση καταφύγιο στα ανατολικά βουνά...».

Σ' εκείνες τις πολυήμερες και πολύνεκρες μάχες πήρε μέρος και ο Τοπάλ Οσμάν, προχωρώντας για τη ζώνη του πυρός στις 16 Αυγούστου. Οι Έλληνες μουσικοί μένοντας στη Χαϊμάνα όπου τους είχε αφήσει ο αγάς, περίμεναν με αγωνία τα νέα, που δεν άργησαν καθόλου. Την άλλη μέρα κι όλας το απόγεμα γύρισε τραυματισμένος ο ιπποκόμος του Τοπάλ Οσμάν, Τεμέλ. Και ιστορεί ο Παπαδόπουλος:

«Επειδή ενύκτωσε ηναγκάσθη να διανυκτερεύση μαζί μας εις το ίδιο σπίτι, οπότε εύρε την ευκαιρίαν να διηγηθή, ενώπιον μας, εις τον αξιωματικόν Ισεΐν - τσαούς, το ιστορικόν της μάχης ως ακολούθως:

«Όταν εφθάσαμεν εις το Μαγκάλ Τεπέ, η μάχη, με τον ελληνικόν στρατόν, εδίδετο από το 95ον ανεξάρτητον σύνταγμα της Σαμσούντος, υπό τας διαταγάς του Χουσεον Αβνί. Ύστερα από ένα σκληρόν αγώνα, οι Έλληνες απεσύρθησαν εις τας θέσεις των. Την επομένην ο Τοπάλ Οσμάν με τας υπολοίπους δυνάμεις του 95ου συντάγματος, όταν κατόπιν

αιφνιδιαστικής επιθέσεως, κατέλαβε την κορυφήν του βουνού, που προήσπιζον οι Έλληνες, ενόμισεν ότι ήτο πλέον νικητής και λέγει εις τους τσετέδες του: «Παιδιά, τώρα πια θα πάρωμε τον καφέ μας εις την Σμύρνην», αλλά και ως αφηγήθη ο τραυματίας, δεν πρόλαβε να χαρή την Υποτιθεμένην νίκην, όταν την άλλην ημέραν, μόλις Εχάραξεν η αυγή, ήρχισε το πυροβολικόν των Ελλήνων να σφυροκοπή τα μετόπισθεν και το πεζικόν των να κάμνη μίαν κεραυνοβόλον επίθεσιν εναντίον μας. Τότε τα Εχάσαμεν. Πολλοί από ημάς δεν Επρόλαβαν να ρίξουν ούτε μίαν σφαίραν και σκοτώθηκαν επί τόπου, πολλοί δε άλλοι Ετραυματίσθησαν. Μετά την πανωλεθρίαν αυτήν, ο Οσμάν αγάς Έδωσε το σύνθημα της Οπισθοχωρήσεως, η οποία μετεβλήθη εις άτακτον φυγήν τοιαύτην, ώστε όσοι μπόρεσαν να γλυτώσουν, άλλοι μεν έφυγαν απ' ευθείας εις τα χωριά των, άλλοι δε διεσκορπίσθησαν τήδε κακείσε».

Εις ερώτησιν του αξιωματικού τι γίνεται τώρα ο αγάς μας, ο ιπποκόμος του απήντησε, ότι δεν γνωρίζει, αλλά «μπορώ να σας διαβεβαιώσω ένα πράγμα ότι, όταν κατά τον παγκόσμιον πόλεμον ευρέθην εις το Τσανάκ Καλέ, όπου έπεφτον κατά χιλιάδες αι οβίδες, δεν εφοβήθην τόσον, όσον απ' αυτά που είδαν τα μάτια μου εις την μάχην αυτήν, που εδώσαμεν με τους Έλληνας».

Την επομένην, όταν ανεχώρησε ο τραυματίας, το θέαμα το οποίον παρουσίαζεν η κωμόπολις ήτο απερίγραπτον. Επί τέσσαρας ημέρας μετεκομίζοντο εκατοντάδες τραυματίαι του συντάγματος μας διά να μεταφερθούν εις την Άγκυραν, τα στρατιωτικά κέντρα της κωμοπόλεως άδειασαν, τα καταστήματα και αι οικίαι παρέμειναν κλειστά, η αγορά ήτο έρημος και όταν πήγαμε διά να προμηθευθώμεν τρόφιμα δεν εύρομεν τίποτα.

Κατά τας νυκτερινάς ώρας, ηκούοντο τόσον ευκρινώς αι ομοβροντίαι του ελληνικού πυροβολικού, ώστε, επί στιγμήν, ηλπίσαμεν ότι, εντός ολίγου θα ευρεθώμεν περικυκλωμένοι από τον ελληνικόν στρατόν και θα σωθώμεν».

Μάταιες, όμως, αποδείχτηκαν εκείνες οι ελπίδες κι αντίθετα περίμενε τους Έλληνες μουσικούς το πιο τραγικό τέλος. Ένας απεσταλμένος του αγά, Κουτσουρούκ Σαλέχ, ειδοποίησε να ετοιμασθούν αμέσως για την Άγκυρα κι ύστερα από εφτάωρη πεζοπορία φτάσαν σ' ένα μικρό χωριό έξω απ' την πόλη. Από εκεί προχωρήσαν αλλά τρία χιλιόμετρα κι άξαφνα είδαν έναν καβαλλάρη με λάζικη στολή να 'ρχεται γρήγορα προς το μέρος τους:

—Σταματάτε, τους είπε, ο αγάς διέταξε να τον περιμένετε εδώ.

Περίμεναν ανήσυχοι κι όταν έφτασε ο Τοπάλ Οσμάν πήραν πάλι διαταγή να ξεκινήσουν και το βραδάκι έφτασαν στους πρόποδες του Μαγκάλ τεπέ, όπου είχε κατασκηνώσει το μεταγωγικό τάγμα του συντάγματος των τσετέδων: «Από της στιγμής εκείνης προησθάνθημεν πλέον ότι αι ώραι μας είναι μετρημέναι. Ήταν το βράδυ της 19 Αυγούστου. Σιωπηλοί και συντετριμμένοι πήραμε τον ανήφορον υπό την συνοδείαν του αξιωματικού Ισεΐν Τσαούς, μέσα από μίαν χαράδραν. Εντός ολίγου ευρέθημεν αντιμέτωποι 30 τσετέδων, οι οποίοι υπό την απειλήν των όπλων μας περιεκύκλωσαν δια να μη φύγωμεν, ο δε Ισεΐν Τσαούς μετέβη εις την σκηνήν δια να αναγγείλη εις τον αγάν την άφιξίν μας. Μόλις, όμως, επλησιάσαμεν ένα απόσπασμα εκ 5 ανδρών έδεσε πισθάγκωνα τα χέρια όλων μας».

Εξαγριωμένος ήταν ο αγάς —του είχε καταγγελθή ότι οι Έλληνες μουσικοί... συνωμοτούν— κι ύστερα από πολλές διαβεβαιώσεις και παρακάλια φάνηκε να λυγίζη και είπε να τους λύσουν τα χέρια. Αλλά ευθύς αμέσως με την επιμονή του γαμβρού του Ζιά μπέη, αγρίεψε πάλι κι έδωσε διαταγή να τους ξαναδέσουν, όπως και τους έδεσαν πάλι, ανά πέντε: «Μετά από το δέσιμον, ήλθαν 5 τσέτες με εφ' όπλου λόγχην, και παρέλαβον τους πρώτους 5

συναδέλφους μας και υπό το πρόσχημα ότι θα τους αποσπάσουν εις το πρώτον τάγμα, οδήγησαν αυτούς εις μίαν χαράδραν, όπου καθ' ην ώραν ηκούοντο αι γοεραί φωναί και οι οδυρμοί των, κατεκρεουργήθησαν, κατόπιν βασάνων, δια ξιφολόγχης, διά να μη ακούωνται οι πυροβολισμοί και φέρνουν σύγχυσιν εις τον στρατόν.

Ύστερα από ολίγην ώραν, όταν επέστρεψαν και πήραν τους 5 άλλους, ο Νικόλαος Ξανθόπουλος, ενώ περνούσε από κοντά μου και είδε τα δάκρυα εις τα μάτια μου, με ένα τελευταίον αποχαιρετιστήριον φίλημα μου λέγει: «Βρε Γιάννη, κάποτε θα αποθάνωμεν, τι τώρα τι μετά 50 έτη, τι στενοχωρείσαι, και αυτός θα το βρει από τον Θεόν, γεια σου και μετά μισή ώρα θα ανταμωθούμε στον άλλο κόσμο»...

Δεν πέρασαν 30 λεπτά και ηκούσθησαν πάλιν τα κλάματα και οι φωνές των άλλων 5 σφαγιασθέντων συναδέλφων. Εις το διάστημα αυτό, ο Νίκος Τσιτνόγλου, ο οποίος ήτο δεμένος δίπλα μου, έσκυψε το κεφάλι του και με λέγει: «Γιάννη πλησίασε τα χέρια σου στα χέρια μου, για να λασκάρη το σχοινί και να μπορέσω να βγάλω το σουγιαδάκι μου και να το κόψω. Έως ότου να γυρίσουν οπίσω οι τσετέδες, φεύγομε. Θα αναγκασθούν να μας πυροβολήσουν και έτσι θα σκοτωθώμεν μια ώρα προτήτερα, παρά να υποφέρωμεν, επί ολοκλήρους ώρας τα βασανιστήρια και τις μαχαιριές». Επροτίμησα κι εγώ τον τέτοιον θάνατον και όπως με είπε, επλησίασα και μόλις εχαλάρωσε το σχοινί, έβγαλε το σουγιαδάκι και άρχισε να το κόβη...

Έως ότου επιστρέψουν οι Τούρκοι, επρόκαμα, με αγωνίαν ψυχής, να έχω κομμένο ολότελα το σχοινί, μόλις δε ήλθαν και μας πήγαν προς τον κατήφορο, επωφελούμενοι του σκότους και της αναμπαμπούλας, επηδήσαμεν από ανάμεσά των οι δυο μας και φύγαμε προς τον κατήφορο. Οι Τούρκοι αιφνιδιάσθησαν και έως ότου να συνέλθουν, ημείς απεμακρύνθημεν περί τα 50 μέτρα. Δυο απ' αυτούς, έπεσαν κατόπιν μας και άρχισαν να φωνάζουν. «Δυο γκιαούρηδες έφυγαν, πιάστε τους, κόψτε τον δρόμον τους» δια να ειδοποιήσουν τους άνδρας του μεταγωγικού τάγματος, που ευρίσκετο εις τους πρόποδας του βουνού.

Εκεί, που τρέχαμεν εγώ εσκόνταψα σ' ένα χανδάκι και έπεσα κατάμουτρα επάνω σε χώματα. Ο Νίκος εν τω μεταξύ, έως ότου να συνέλθω, προχώρησε αρκετά προς τον κατήφορο και όταν σηκώθηκα, και διέκρινα μέσα στο σκοτάδι την σκιάν του πήρα την κατεύθυνσιν προς αυτήν. Μόλις προχώρησα μερικά βήματα ακούω από το μέρος που εφαίνετο η σκιά, φωνάς. «Σταμάτα γκιαούρη και θα σε φάμε». Κατάλαβα τότε ότι ο κακομοίρης ο Νίκος έπεσε στα χέρια των. Αναστέναξα βαθειά, επόνεσε η ψυχή μου, εις μάτην, τον έφαγαν τα σκυλιά.

Κατόπιν όταν είδα ότι έμεινα ολομόναχος, με το συναίσθημα της αυτοαμύνης, που οδηγεί τον άνθρωπον εις παρατόλμους πράξεις και χαλυβδώνει την ψυχήν του, έστριψα αστραπιαίως αριστερά προς την πλαγιά της χαράδρας, και υπό την προστασίαν του σκότους, συρόμενος πήρα τον ανήφορον δια να πέσω εις την άλλην πλευράν της χαράδρας».

Έτσι μετά πολλές περιπέτειες —κρυβόταν την μέρα και περπατούσε τη νύχτα— έπεσε στις ελληνικές γραμμές όπου και σώθηκε.

Δεν ήταν, όμως, τόσο ένδοξο το τέλος της ύαινας της Κερασούντας. Όπως συνήθιζε να εξοντώνη ο Κεμάλ τους συνεργάτες του, ακόμα και τους πιο στενούς, όταν δεν τους χρειαζόταν πια, έτσι διέταξε αργότερα και την εκτέλεση του Τοπάλ Οσμάν, μόλις είχε φέρει

σε πέρας και την τελευταία αποστολή του, σκοτώνοντας κατά την επιθυμία του αρχηγού του, τον Τούρκο βουλευτή της Τραπεζούντας Σουκρή βέη.

Ο τελευταίος αυτός είχε διαμαρτυρηθή ζωηρότατα στην Εθνοσυνέλευση κι έκανε μεγάλο θόρυβο για την δολοφονία του αρχιβαρκάρη Καχγιά —του «ναύαρχου» της Τραπεζούντας— χωρίς να κρύβη τις υποψίες του για τους υπεύθυνους. Ο Κεμάλ ενοχλημένος ανάθεσε στον Τοπάλ Οσμάν τα παραπέρα κι έτσι ο Σουκρή βέης βρέθηκε νεκρός, θύελλα διαμαρτυριών ξεσηκώθηκε τότε στην Εθνοσυνέλευση και ο Κεμάλ για να κατευνάση τα πνεύματα... διέταξε ανακρίσεις, που φυσικά αποκάλυψαν τον δολοφόνο. Ο αγάς έσπευσε αμέσως να κρυφτή με τα πιο πιστά του «παλληκάρια» σ' ένα σπίτι δυο ώρες μακρυά απ' την Άγκυρα, όπου και στάλθηκε στρατιωτικό απόσπασμα για τη σύλληψή του. Ακολούθησε μάχη, αφού κυκλώθηκε το μέρος, όπου άλλοι σκοτώθηκαν, άλλοι τραυματίστηκαν κι ο ίδιος ο αγάς πιάστηκε στο τέλος, βαρύτατα τραυματισμένος: «Ολίγον μετά την σύλληψίν του —σημειώνουν Πόντιοι ιστορητές— παρέδωσε την βρωμεράν ψυχήν του εις τον διάβολον».

Έτσι... έγινε δικαιοσύνη. Αλλά για να γίνει πιο φανταχτερή η τιμωρία και για να ευχαριστηθούν περισσότερο οι αντιπρόσωποι του δοβλετιού, το πτώμα του κρεμάστηκε στην πύλη της Εθνοσυνέλευσης —κατά μερικούς, μάλιστα, ανάποδα απ' το κουτσό του πόδι— κι έμεινε αιωρούμενο επί 24 ώρες, προς γνώσιν και συμμόρφωσιν...

«ΕΩΣ ΠΟΤΕ Ο ΔΕΣΠΟΤΗΣ, Ο ΑΓΙΟΣ...»

Τ' όργιο της εξόντωσης των Ελλήνων δεν είχε μείνει δίχως αντίδραση. Ακούστηκαν μερικές φιλελεύθερες φωνές στην Ευρώπη και Αμερική, που στιγμάτιζαν τα εγκλήματα των Κεμαλικών, αλλά και το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης έστειλε στην Κοινωνία των Εθνών —26 του Νοέμβρη 1921 ν.ημ.— μια έντονη διαμαρτυρία όπου ανάμεσα στ' άλλα τόνιζε:

«... Όσον δήποτε βαρύς και αν υπήρξεν ο τουρκικός ζυγός δια μέσου των αιώνων ουδέποτε οι Χριστιανοί της Τουρκίας εξετέθησαν εις μεγαλειτέρας καταστροφάς, ειμή υπό το επαναστατικόν καθεστώς του Μουσταφά Κεμάλ. Οι Τούρκοι της σήμερον προσπαθούσι να πραγματοποιήσωσι δια των ερημώσεων, σφαγών και βιαίων εξισλαμίσεων το εθνικιστικόν των πρόγραμμα, το οποίον δεν κατώρθωσαν να φέρουν εις πέρας οι πρόγονοί των κατά τον 16ον αιώνα.

Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον επεθύμει να δώση επακριβή εικόνα της καταστάσεως εν τη χώρα, αι Κεμαλικαί όμως αρχαί, πλήξασαι τους διαφόρους κατά τόπους θρησκευτικούς αρχηγούς των Ελληνικών Κοινοτήτων εν Μ. Ασία απεξένωσαν τούτο πάσης επικοινωνίας μετ' αυτών. Εν τούτοις πληροφορίαι άλλων αξιόπιστων πηγών επιτρέπουν να σχηματίση τις ιδέαν των φοβερών Τουρκικών θηριωδιών εναντίον των Ελλήνων και εις αυτά τα πλέον απομεμακρυσμένα σημεία του εσωτερικού. Ούτω:

Εις τας επισκοπάς του Πόντου και τας επισκοπάς της Αγκύρας, της Καισαρείας, του Ικονίου, της Ηλιουπόλεως, της Πισσιδείας και της Φιλαδελφείας πάντες οι Έλληνες από 15 μέχρις 70 ετών εξετοπίσθησαν εις Βαν Βιτλίς, Διαρβεκήρ, Ερζερούμ και Μαμουρέτ-ουλ-Αζίζ και μάλιστα υπό περιστάσεις, αι οποίαι επέφερον τον θάνατον εις τους περισσοτέρους εξ αυτών.

Περί τα τέλη του παρελθόντος Ιουνίου και αρχάς Ιουλίου καραβάνια Ελλήνων, εξορισθέντων κατά χιλιάδας απεδεκατίσθησαν υπό των συνοδών των. Χιλιάδες εξ αυτών εφονεύθησαν πλησίον του Κοβάκ, εις το Τσιουμπούς Χαν, εις Τσακαλή επί του όρους Μαμούρ Δάγ.

Επτά ιερείς της περιφερείας Πάφθας Αλάτσαμ εσταυρώθησαν. Ο ιερεύς του χωρίου Τέπετσηκ υπέστη την ιδίαν τύχην. Ο επίσκοπος Ζήλωνος Ευθύμιος απέθανεν εις τας φυλακάς εν Αμασεία (κατ' άλλους δηλητηριασθείς). Ο Έλλην αρχιεπίσκοπος και ο Αρμένιος τοιούτος του Ικονίου εξωρίσθησαν εις Ερζερούμ. Ο επίσκοπος Αριστείας Ιερόθεος απήχθη προς άγνωστον διεύθυνσιν.

Ο Μουσταφά Κεμάλ ίδρυσε τα δικαστήρια της Ανεξαρτησίας, άτινα δεν παύουν από του να καταδικάζουν αδιακόπως τους Χριστιανούς και ιδιαιτέρως τους Έλληνας, τους εξασκούντας επιρροήν παρά τοις ομοφύλοις των.

Τον Σεπτέμβριον και τον Οκτώβριον παιδία 15 και 12 ακόμη ετών όλης της περιφερείας Σινώπης μετεφέρθησαν εις το εσωτερικόν. Εν Πάφρα, Λαοδικεία, Τσαρσαμπά, Αλάτσαμ, Καβάκ, Κάβζα, Μερζιφούν, Κιρκ, Χαρμάν, Μεσσουδιέ, Νίκσαρ, Έρπαα και πολλά άλλα μέρη εφονεύθησαν πάσαι αι γυναίκες και τα παιδιά. Παρόμοια εγκλήματα έλαβον χώραν εις την επισκοπήν Ροδοπόλεως ως και εις την επισκοπήν Ικονίου. Δύναταί τις να κρίνη περί της

εκτάσεως των καταστροφών πληροφορούμενος ότι 338 χωρία της περιφερείας Αμασείας κατεστράφησαν δια πυρός και σιδήρου.

Ιδού εν ολίγοις ο απολογισμός της μέχρι σήμερον φρικώδους καταστάσεως των Χριστιανών της Ανατολίας, τον οποίον το Οικουμενικόν Πατριαρχείον φέρει εις γνώσιν της Κοινωνίας των Εθνών με την ελπίδα ότι θα προκαλέση την προσοχήν ταύτης προς σωτηρίαν των εναπολειφθέντων αδελφών ημών».

Στις διαμαρτυρίες και τις καταγγελίες των εγκλημάτων του Κεμαλισμού προσπάθησε ν' αντιδράση η Κεμαλική κυβέρνηση με διάφορες ψευδολογίες και δικαιολογίες, δίνοντας στο Πρακτορείο της Ανατολής δηλώσεις του υπουργού των Εσωτερικών για την «ενημέρωση» της διεθνούς κοινής γνώμης, στις 17 του Δεκέμβρη 1921. Ευθύς αμέσως το Γραφείο Τύπου του Οικουμενικού Πατριαρχείου απάντησε με μια ανακοίνωση στον διεθνή Τύπο που ανέτρεπε όλες τις ψευδολογίες κι έδινε σ' όλη την φρίκη της την γυμνή αλήθεια. Να το κείμενό της:

«Το Πρακτορείον Ανατολής εδημοσίευσε, υπό τύπον ανακοινωθέντος, δηλώσεις του επί των Εξωτερικών επιτρόπου Φετχή βέη, αι οποίαι αποτελούσιν απόπειραν δικαιολογίας της επαναστατικής κυβερνήσεως της Αγκύρας δια τα διαπραχθέντα κακουργήματα υπ' αυτής κατά των εν Πόντω Χριστιανών.

Κατά τας δηλώσεις ταύτας η Κυβέρνησις του Μουσταφά Κεμάλ φέρεται ενεργήσασα εντός ορίων, επιτρεπομένων υπό του πολιτισμού, αφού, ως ισχυρίζεται, περιώρισε την ενέργειάν της μόνον εις την μετακίνησιν των ανδρών και δει μόνον των ανηκόντων εις τας ηλικίας 18-50 ετών. Παρουσιάζει δε εαυτήν ακόμη ως εφαρμόσασαν το μέτρον τούτο εκ μερίμνης και προνοίας υπέρ της ασφαλείας του Κράτους εναντίον των Ελληνικών πληθυσμών του Πόντου, ους θεωρεί εχθρούς του κράτους τούτου.

Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον θεωρεί επιβαλλόμενον ιερόν καθήκον να διαμαρτυρηθή εντόνως κατά των δηλώσεων τούτων αι οποίαι αποτελούσι στραγγαλισμόν της αληθείας και να καταγγείλη εις τον πεπολιτισμένον κόσμον, ότι πάσαι αι δικαιολογίαι αύται είναι αποφάσεις εν ανομίαις, ότι ο πραγματικός σκοπός των κακουργημάτων τούτων, άτινα διεπράχθησαν και εξακολουθούν να διαπράττωνται εν Μ. Ασία είναι ο πολιτικός σκοπός της εξοντώσεως του εκεί Χριστιανικού στοιχείου και ότι ούτε εκ προνοίας δια την ασφάλειαν του κράτους προέβη η Κυβέρνησις του Μουσταφά Κεμάλ εις τα εναντίον των Χριστιανών της Μικράς Ασίας κακουργήματά της, ούτε δε εν τη εκτελέσει των τοιούτων κακουργημάτων εγνώρισεν όριον, τουναντίον δε υπερέβαλε κατά την ωμότητα τας αγριότητας των κατά καιρούς Οθωμανικών κυβερνήσεων.

Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον ερωτά την Κεμαλικήν Κυβέρνησιν:

1ον. «Ποία σκέψις και ποία πρόνοια ασφαλείας δύναται να δικαιολογήση το γεγονός ότι εκτός των ανδρών των ηλικίας 18 -50, τας οποίας προς παραπλάνησιν του κόσμου αναφέρει μονάς ο επί των Εσωτερικών Επίτροπος της κυβερνήσεως της Αγκύρας, μετετόπισεν εις το εσωτερικόν και ακινδύνους γέροντας ηλικίας 70 και 80 ετών και αθώα παιδία 10 μέχρι 12 ετών;

2ον. Και ποία σκέψις ασφαλείας δικαιολογεί το γεγονός ότι η μεγίστη πλειονότης τα 90% των ούτω μετατοπισθέντων εξοντώθησαν υπό των συνοδευόντων αυτούς στρατιωτών και χωροφυλάκων, ενεργούντων από κοινού μετά των ενόπλων τουρκικών πληθυσμών, εις επανάληψιν και πιστήν απομίμησιν των φρικαλέων Αρμενικών σφαγών; Και διατί

εξωντώθησαν κατά την ειρημένην αναλογίαν εν Καβάκ και Τζουμπούς Χαν αι εξ Αμισού αποσταλείσαι τέσσαρες συνοδείαι αρρένων; Και πώς ενεκλείσθησαν οι πρόκριτοι της Πάφρας δι' απάτης και εξοντώθησαν μετά το συμπόσιον, εις ο παρεκάθησαν μετά των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών της πόλεως; Και πώς εξωντώθη το μέγιστον μέρος της πόλεως δια του φρικαλεωτέρου τρόπου και δια επονειδίστου και κακούργου ενέδρας στηθείσης εις τους δυστυχείς υπ' αυτών τούτων των οργάνων της κυβερνήσεως;

3ον. Ποία σκέψις ασφαλείας δύναται να δικαιολογήση την κατά του ιερού ημών κλήρου επιδειχθείσαν πρωτοφανή αγριότητα και τους απαγχονισμούς και τας σταυρώσεις ιερέων, ως των επτά της περιφερείας Πάφρας-Αλάτσαμ και του ιερέως του χωρίου Αδά;

4ον. Ποία σκέψις ασφαλείας δικαιολογεί το γεγονός ότι, η τοιαύτη απαραδειγμάτιστος θηριωδία περιέλαβε και τας γυναίκας, εξ ων άλλαι μεν βία ωδηγήθησαν εις τα τουρκικά χαρέμια, όπου τις οίδε, ποίας υφίστανται ατιμώσεις και άλλαι, αι οποίαι ητιμάσθησαν δια του επαισχυντοτέρου τρόπου υπό κτηνωδών χωροφυλάκων και στρατιωτών, παρεδόθησαν εις φρικωδέστερον θάνατον, ως ακριβώς συνέβη εν Κάβζα, όπου Τούρκοι στρατιώται οργιάσαντες εν λουτρώνι επί Ελληνίδων, έρριψαν κατόπιν τα οικτρά θύματά των εις τον κλίβανον του λουτρώνος;

5ον. Και πώς δικαιολογείται το γεγονός ότι, κατά χιλιάδας εφονεύθησαν γυναικόπαιδα εν Πάφρα, Λαοδικεία, Τσαρσαμπά, Αλατσάμ, Καβάκ, Κάβζα, Μερζιφούν, Κιρκ Χαρμάν, Μεσουδιέ, εν τη περιφερεία της επαρχίας Νεοκαισαρείας, Έρπαα και υπέρ τριακόσια άλλα χωρία;

6ον. Και ποία σκέψις ασφαλείας είναι ικανή να δικαιολογήση την εντολήν, η οποία εδόθη εις τον δήμαρχον Κερασούντος Οσμάν αγάν, μετά των υπ' αυτόν συμμοριών και πολυπληθών δημίων, να αρπάση περιουσίας, να ατιμάση γυναίκας, να αρπάση παρθένους, να σφάξη τους άνδρας και γυναικόπαιδα, να εκδάρη και πεταλώση ανθρώπινα όντα, ως έπραξεν εν τη επαρχία Κολωνίας και να πυρπολήση μετά των κατοίκων, πάντα τα μέρη, δι' ων διήλθε; Και ποίαν άλλην σημασίαν ή την της επιβραβεύσεως του ανθρωπομόρφου εκείνου τέρατος έχει το γεγονός ότι από απλού και ταπεινού αλιέως και λεμβούχου το επάγγελμα, προεβιβάσθη ούτος υπό της Κεμαλικής Κυβερνήσεως εις τον βαθμόν του αντισυνταγματάρχου και απενεμήθη εις αυτόν, τελείως αστοιχείωτον όντα, το σοβαρώτατον υπούργημα στρατιωτικού διοικητού της παραλίας;

7ον. Ποία σκέψις ασφαλείας ώθησε την Κεμαλικήν Κυβέρνησιν να πυρπολήση και καταστρέψη όλα τα χωρία τα χριστιανικά της επαρχίας Αμασείας, τα πλείστα των επαρχιών Νεοκαισαρείας και Κολωνίας, του τμήματος Κερασούντος, τα χωρία της περιφερείας Σάντας εν τη επαρχία Ροδοπόλεως, των περιφερειών Κολεχισσάρ και Μεσουδιέ. Και διατί τα γυναικόπαιδα όλων των χωρίων τούτων, όσα δεν επρόφθασαν να καταφύγωσιν εις τα όρη εφονεύθησαν υπό των τρομερών κακούργων εν ονόματι του επισήμου κράτους εντός των εστιών των;

8ον. Και πώς χαρακτηρίζονται ως στασιασταί και συμμορίται τα προς διάσωσίν των από την σφαγήν και την ατίμωσιν, καταφυγόντα εις τα όρη γυναικόπαιδα και πώς απειλείται η δια πυράς και σιδήρου εξόντωσίς των, εάν δεν παραδοθώσιν εις τους υπό της τουρκικής κυβερνήσεως ταχθέντας δημίους των;

9ον. Και ποία σκέψις ασφαλείας δύναται να δικαιολογήση το γεγονός ότι, τα αποκληθέντα «Δικαστήρια Ανεξαρτησίας» κατέρριψαν και εξηυτέλισαν πάσαν ιδέαν δικαιοσύνης δια συνολικής καταδίκης εις θάνατον 1000 περίπου προκρίτων κατά τον Αύγουστον του 1921,

άνευ της ελαχίστης αποδεικτικής διαδικασίας, Μητροπολιτών, Επισκόπων, Πρωτοσυγκέλων και άλλων κληρικών, επιστημόνων, καθηγητών, τραπεζιτών, μεγαλεμπόρων και μεγαλοκτηματιών, του άνθους της ελληνικής κοινωνίας του Πόντου, χωρίς να επιτραπή εις αυτούς ούτε να υπερασπίσωσιν εαυτούς δια συνηγόρων, αλλ' ούτε και να προφθάσουν να ανοίξουν καν το στόμα αυτών προς απολογίαν; Και πώς κατεδικάσθησαν ούτως εις θάνατον και πώς απηγχονίσθησαν απανθρωπότατα εν Αμασεία άνδρες των οποίων μόνον έγκλημα υπήρξεν ότι είχον μετάσχει φιλανθρωπικής απλώς ενεργείας, αποτελέσαντες απλά μέλη επιτροπών επί των προσφύγων και ορφανών προς διανομήν Ευρωπαϊκών και πολλάκις Αμερικανικών βοηθημάτων; Και πώς δικαιολογείται επίσης η εμπαικτική πράξις των αυτών δικαστηρίων, τα οποία κατεδίκασαν ανθρώπους ερήμην εις θάνατον εκ των υστέρων, περί των οποίων υπήρχον αποδείξεις και θετικαί ληξιαρχικής φύσεως γραπταί πληροφορίαι εις την κυβέρνησιν, ότι είχον δολοφονηθή υπό του Οσμάν αγά και των οργάνων του εν πλήρει ημέρα;

10ον. Ποία σκέψις ασφαλείας ως διατείνεται η Κεμαλική κυβέρνησις δύναται να δικαιολογήση την βεβήλωσιν τόσων εκκλησιών και πυρπόλησιν μετά των εν αυταίς επί τούτω σκοπίμως κατακλεισθέντων Χριστιανών, την πυρπόλησιν και κατασκαφήν των σχολών, επί τούτοις δε την φρικώδη απαγχόνισιν των μαθητών και των διδασκάλων του εν Μερζιφούντι Αμερικανικού Κολλεγίου όπου εκαλλιεργείτο ο Ευρωπαϊκός και Αμερικανικός πολιτισμός;

11ον. Και ερωτά το Οικουμενικόν Πατριαρχείον ακόμη: Τι απέγιναν αι 500.000 Ελλήνων του Πόντου; Και τι απέγιναν αι κατά την διάρκειαν του γενικού πολέμου εκ της Ρωσίας παλιννοστήσασαι κατά την ανακωχήν 85.000 Ελλήνων, διαταγή του αρχηγού των εν Ανατολή συμμαχικών δυνάμεων Φρανσέ δ' Εσπεραί, εκ των οποίων 7.000 οικογένειαι, επί τη βάσει εγκύρων πληροφοριών, ας κατέχει το Πατριαρχείον, ευρέθησαν εν Πόντω μετά την ανακωχήν; Τι απέγιναν; Που γης ευρίσκονται αύται; Ζώσιν εισέτι;

12ον. Αλλά δια να παρέλθωμεν πλέον τον Πόντον, ποία σκέψις ασφαλείας ώθησε την Κεμαλικήν κυβέρνησιν να διαπράξη παρόμοια κακουργήματα και εις άλλα μέρη της Μικράς Ασίας, ενεργήσασα τας αθρόας σφαγάς του Μπερεκετλή Μαδέν και του Γκιουμούς Μαδέν, εξοντώσασα δια πυρός και σιδήρου όλον τον χριστιανικόν πληθυσμόν των χωρίων της Βιθυνίας (ίδε συνολικας σφαγάς Ορτάκιοϊ και Νικαίας) και αποστείλασα τους άρρενας των κεντρικών επαρχιών από 12 ετών μέχρι 80 εις την λευκήν σφαγήν δια των κακώσεων, στερήσεων και του καμάτου εκ των μακρών πορειών, των νόσων και της εξαντλήσεως, άνευ της παραμικράς βοηθείας και μέσων εν καιρώ αφορήτου καύσωνος και του τρομερού των μερών εκείνων χειμώνος;

Ποία σκέψις της τόσον διαλαλουμένης ασφαλείας, προέτρεψε την Κεμαλικήν κυβέρνησιν να εγκαταστήση, ταυτοχρόνως τω εκτοπισμώ των Χριστιανών, εις τας οικίας των μεταξύ των εναπολειφθέντων γυναικοπαίδων Τούρκους στρατιωτικούς και Τούρκους πρόσφυγας; Ποίος πολιτισμός, ποία στοιχειώδης ακόμη ηθική ιδέα Κράτους θα επέτρεπον εις οιανδήποτε εποχήν τοιαύτα ομαδικά κακουργήματα, τοιαύτην προγραφήν ολοκλήρου έθνους, τοιούτον αφάνταστον και απερίγραπτον γενικόν εξανδραποδισμόν;

Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον επίσης ερωτά: Πώς ανέχεται ο πεπολιτισμένος κόσμος τοιαύτα κακουργήματα, διαπραττόμενα υπό σπείρας επαναστατών, αυτοτιτλοφορουμένης ως Κυβερνήσεως και πώς μάλιστα εξ οιωνδήποτε ελατηρίων επιτρέπει τας εν τοις κόλποις αυτού (του πεπολιτισμένου κόσμου) εκδηλώσεις συμπαθείας υπέρ των δημίων;

Πότε θα αποκατασταθή και δια την ημετέραν χριστιανικήν ανατολήν η δικαιοσύνη; «Έως πότε, ο Δεσπότης ο άγιος και ο αληθινός, ου κρίνεις και εκδικείς το αίμα ημών εκ των κατοικούντων επί της γης;»

ΤΟ ΕΠΟΣ ΣΤΟ ΑΠΟΚΟΡΥΦΩΜΑ

Σκλήρυνε όλο και περισσότερο ο αγώνας στα βουνά, καθώς αύξαναν οι τούρκικες δυνάμεις και ο Κεμάλ είχε βαλθή να εξοντώση όχι μονάχα τον άμαχο πληθυσμό —παρά τις διαμαρτυρίες του Πατριαρχείου— αλλά προ πάντων τους αντάρτες που εξακολουθούσαν την αντίστασή τους, δίχως να δείχνουν πουθενά σημεία κάμψης. Εκτός από την επιδρομή στη Σάντα, όλο και περισσότερος στρατός σκαρφάλωνε στ' αντάρτικα λημέρια του δυτικού Πόντου, όπου το πλήθος των Ελλήνων πολεμιστών ήταν πολύ μεγαλύτερο. Οι επιχειρήσεις διαρκούσαν πολλές μέρες κι όπως μας λέει ένας απ' τους καπετανέους, «ημπορούσε να τας παραβάλη κανείς με τας μεγάλας μάχας των τακτικών στρατών».

Αλλά προτού φτάσουμε στις μεγάλες, πολυήμερες μάχες, που αποτελούν την τελευταία φάση και το αποκορύφωμα του έπους, ας δούμε μερικές συγκρούσεις που προηγήθηκαν σε άλλες περιοχές, όπως, έξαφνα, στην περιοχή Τσαρσαμπά, αρχαία Θεμίσκυρα, βασίλειο των Αμαζόνων. Γι' αυτές μας μίλησε στα προηγούμενα ο Παντελής Αναστασιάδης —καπετάν Παντέλ αγάς— που συνεχίζοντας την αφήγησή του μας δίνει πολλές άλλες λεπτομέρειες.

Ατέλειωτες είναι οι συγκρούσεις που περιγράφει, ανάμεσα στις ομάδες των ανταρτών και των τσετέδων, όπως κι οι περιπέτειες του πληθυσμού, που έσερναν μαζί τους οι αντάρτες, κάθε φορά με απεγνωσμένες προσπάθειες να σώζουν τα γυναικόπαιδα ύστερα από πολύωρες και εξαντλητικές πορείες.

Πολλές φορές οι αντάρτες της περιοχής αυτής βρέθηκαν σε δύσκολη θέση, προ πάντων όταν ο Λιβά πασάς, έχοντας αποκρουσθή στο μέτωπο του Τοπ - Τσαμ απ' τον καπετάν Αναστάση Παπαδόπουλο —Κοτσά Αναστάς— αναζητούσε περιοχές με μικρότερο συγκροτημένο όγκο ανταρτών για να βγάλη το άχτι του. Αλλά παρ' όλον ότι η πίεση του στρατού ήταν μεγάλη κι οι αντάρτες τούτης της περιοχής αδυνατούσαν ν' αντιμετωπίσουν τόσον όγκο, πάντα τα κατάφερναν ν' αμύνωνται, να ξεφεύγουν, φέρνοντας όσο μπορούσαν περισσότερη φθορά στον τούρκικο στρατό, πράγμα που εξαγρίωνε τον πασά, γιατί έχανε πολλούς άνδρες χωρίς να φέρνη αποτέλεσμα. Γι' αυτό άλλαζε πάλι δρόμο και τραβούσε αλλού.

Γλυτώνοντας, όμως, απ' τον Λιβά πασά, δεν ησύχαζαν, φυσικά, γιατί ο τόπος ήταν γεμάτος απ' τους τσέτες και τους τζανταρμάδες, με τους οποίους συνεχιζόντουσαν οι συγκρούσεις: «Κατά τον Δεκέμβριο του 1921, διηγείται ο Αναστασιάδης, εγώ με τον καπετάν Βασιλάκη βρισκόμαστε στο χωριό Τσιμενλή, ο δε Χατζηχρήστος Αμπατζόγλου, με τ' αδέλφια του Ιωάννη και Θανάση, όπως κι ο Τσακήρ Παντελής με τους δικούς του, βρισκόντουσαν στις καλύβες, έξω απ' το χωριό, σε απόσταση περίπου δύο χιλιομέτρων, σ' ένα δάσος. Ένα πρωί, καθώς ξημέρωνε, αντιληφθήκαμε ότι είμαστε κυκλωμένοι.

Η θέση η δική μου και των ανδρών μου ήταν καλή γιατί είμαστε επάνω σε ύψωμα του χωριού και αποκρούσαμε όλες τις επιθέσεις χωρίς θύματα. Με την βοήθεια των παλληκαριών του Φουντουτζάχ, που μας ενίσχυσαν από τα πλάγια, πολεμώντας επί ώρες πολλές, καταφέραμε να φυγαδεύσουμε όλον τον άμαχο πληθυσμό προς το Φουντουτζάχ. Προς το ύψωμά μας είχαν σπεύσει με τα παλληκάρια τους κι ο Τσακήρ Παντελής μαζί με τον καπετάν Χατζηχρήστο, αλλά ενώ ο πρώτος έφτασε με τους δικούς του, ο δεύτερος έπεσε νεκρός, προτού προλάβη να μας συναντήση.

Ο φόνος του Χατζηχρήστου έφερε μεγάλη ταραχή στον άμαχο πληθυσμό, που πήρε το δρόμο προς το δάσος με κατεύθυνση το Γελ Κουρούν, ενώ εμείς εσυνεχίζαμε την μάχη επί πολλές ώρες, αποκρούοντας τις λυσσώδεις επιθέσεις και προσπαθώντας να ξεφύγουμε, για να φτάσουμε τα γυναικόπαιδα που είχαμε διασώσει. Στο μεταξύ, άλλοι είχαν πάρει το πτώμα του καπετάνιου κι όταν αργά το απόγευμα καταφέραμε, επί τέλους, με μια ορμητική επίθεση να διασπάσουμε τον κλοιό, συναντηθήκαμε όλοι, πολεμιστές και γυναικόπαιδα, στο δάσος, όπου και κλάψαμε το παλληκάρι μας. Τ' αδέλφια του, προ πάντων, ήσαν απαρηγόρητα για το χαμό του.

Μετά μια βδομάδα οι τούρκικες δυνάμεις επιχείρησαν νέα επιδρομή προς το Αλάν Κιοΐ, αλλά βρήκαν αντίσταση απ' τον καπετάνιο Τσαγκάλ κι αναχαιτίσθηκαν. Σύγχρονα, ο Παπούλ Κώστας με μερικά παλληκάρια του έστησε ενέδρα, όπου πέφτοντας οι Τούρκοι χάσαν αρκετούς, κι έτσι προτού ανέβουν στο Αλάν Κιοΐ, τόβαλαν στα πόδια, καταδιωκόμενοι απ' τον Παπούλ Κώστα, μέχρι που μπήκαν στο κοντινό χωριό Κιριζλίκ. Μαζί τους ήταν κι ο επικίνδυνος αρχιτσέτης της περιοχής Μολλά Αχμέτ, που παρά λίγο να πέση στα χέρια των ανταρτών, αλλά κατάφερε και σώθηκε.

Ύστερα από λίγο καιρό, μένεα πνέων ο Μολλά Αχμέτ, επεχείρησε άλλη επιδρομή προς το Τσαλ Καράτουζλα, αλλά στο ύψωμα Κουτεκάντων βρέθηκε αντιμέτωπος με τους καπετανέους Θεόφιλον και Κοβασλήν, που του άνοιξαν πυκνά πυρά κι ύστερα από μάχη τον υποχρέωσαν να τραπή σε φυγή με αρκετές απώλειες.

Παρά τα αλλεπάλληλα παθήματά του, όμως, δεν εννοούσε να ησυχάση ο Τούρκος αρχιτσέτης, σκύλιαζε απ' το κακό του και κατά τον Φεβρουάριο, έχοντας μαζί του 150 άνδρες και την χωροφυλακή του Τεκέ Κιοΐ, έκανε επιδρομή προς το χωριό Καράπερτζιν, όπου βρισκόταν ο καπετάν Καλογιάννης. Ακούοντας από μακρυά τους πυροβολισμούς ξεκινήσαμε με τον καπετάν Βασιλάκη για ενίσχυση. Φτάσαμε σε απόσταση 3 περίπου χιλιομέτρων, στο συνοικισμό Παπαλαζαράντων, πιάσαμε θέσεις κι ανοίξαμε πυρ, ρίχνοντας αλλού από 100 μέτρα κι άλλου από 300 έως 500.

Επί μια ώρα συνεχίζαμε το πυρ, όταν ο καπετάν Βασιλάκης ξεμάκρυνε με μερικά παλληκάρια του για να φυλάξη ένα δρόμο που ερχόταν απ' το Καράπερτζιν, μη τυχόν και ροβολούσαν από κει οι Τούρκοι και μας χτυπούσαν κι απ' τα νώτα. Στο μέρος εκείνο ο δρόμος σχημάτιζε ένα γάμα κι ο καπετάνιος βάδιζε μπροστά με το όπλο προτεταμένο και το δάχτυλο στη σκανδάλη. Με τον ίδιο τρόπο, όμως, βάδιζε απ' την άλλη πλευρά προς την γωνιά κι ο ανεψιός του Μολλά Αχμέτ, όταν ξαφνικά συναντήθηκαν, έρριξαν συγχρόνως κι έπεσαν κι οι δυο νεκροί. Οι Τούρκοι που ακολουθούσαν στρέψαν αμέσως και φύγαν πανικόβλητοι.

Οι δικοί μας εξακολούθησαν λίγο ακόμα τους πυροβολισμούς κι ύστερα με ειδοποίησαν για τον θάνατο του Βασιλάκη. Ώσπου να φτάσω επί τόπου τα παιδιά είχαν πάρει το πτώμα του και το μετέφεραν σε μέρος σίγουρο. Δεν πέρασε πολλή ώρα και ο Μολλά Αχμέτ, μαθαίνοντας ίσως τον θάνατο του ανεψιού του και θέλοντας να πάρη το πτώμα του, έπεσε προς το μέρος εκείνο με καταιγιστικά πυρά και με όλες τις δυνάμεις του, οπότε εμείς οπισθοχωρήσαμε κανονικά για να μη βάλωμε σε κίνδυνο τα γυναικόπαιδα. Αλλά κι οι Τούρκοι, αφού πήραν το πτώμα του σκοτωμένου, σταμάτησαν να ρίχνουν κι έφυγαν. Την άλλη μέρα, παρουσία πολλών καπετανέων, παλληκαριών και πλήθους κόσμου, κηδέψαμε το παλληκάρι κι ήταν πολύ βαρύ το πένθος μας γιατί μέσα σε τόσο λίγο διάστημα χάσαμε δυο γενναίους πολεμιστές».

Και οι μάχες εξακολουθούσαν. Τον Μάρτη ο Παντέλ αγάς βρισκόταν στο χωριό του Τσιμενλή, μαζί με τον οπλαρχηγό Τσακήρ Παντελή και τους αδελφούς Αμπατζόγλου —ο κάθε οπλαρχηγός με τους οπλίτες του— έχοντας μέσα στο ίδιο χωριό πλήθος γυναικόπαιδα απ' τις γύρω περιοχές. Ο Μολλά Αχμέτ σέρνοντας πάλι μαζί του ένα μεγάλο πλήθος από τσέτες, τζανταρμάδες και χωριάτες οπλισμένους, τράβηξε προς τον δρόμο του Καράπερτζιν, όπου βρέθηκε τυχαία ο καπετάν Καλογιάννης. Δεν είχε ξημερώσει ακόμα και οι σκοποί διακρίνοντας οπλισμένους ζήτησαν το σύνθημα, αλλά δεν πήραν απάντηση και τότε άρχισαν να ρίχνουν. Τινάχτηκε επάνω ο Καλογιάννης κι ώρμησε προς την μάχη, αλλά έπεσε κάτω απ' τα πυκνά πυρά των Τούρκων: «Τα παλληκάρια του συνέχισαν την αντίστασή τους επί δυο ώρες, αλλά στο τέλος αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν, χωρίς να κατορθώσουν να πάρουν το κορμί του οπλαρχηγού τους. Στο μεταξύ, εγώ διέταξα αμέσως ν' αδειάση το χωριό απ' τον άμαχο πληθυσμό —είχαμε και πολλούς αρρώστους— πράγματι δε γρήγορα τα γυναικόπαιδα εγκατέλειψαν τις πρόχειρες καλύβες τους και τράβηξαν προς τους συνοικισμούς του Τσάμαλαν, Τονκουσάντων και σιγουρεύτηκαν. Όσο για μας τους ένοπλους, πιάσαμε θέσεις στον Άγιο Θεόδωρο, ανάμεσα Τσιμενλή και Τονκουσάντων. Ο Μολλά Αχμέτ και οι δικοί του, βρίσκοντας άδειο το χωριό, μπήκαν ανενόχλητοι και σκότωσαν μόνο ένα παιδάκι 6-7 ετών, που κοιμόταν και δεν ένοιωσε την έξοδο. Καθώς είδαν τις αναμμένες φωτιές οι Τούρκοι κατάλαβαν ότι μόλις είχαμε φύγει και βάλθηκαν να μας κυνηγήσουν για να μας προλάβουν.

Ήταν η ώρα 10 το πρωί, όταν τους είδαμε να έρχωνται. Διέταξα να μη πυροβολήση κανείς, παρά να τους αφήσουμε να πλησιάσουν και συγχρόνως έστειλα μια γερή ομάδα προς το Τεχνελίκ, ώστε μόλις ανοίξουμε πυρά, να ρίξουν και αυτοί από τα νώτα των τσετέδων. Δεν μας αντελήφθησαν και προχωρώντας έφτασαν σε πολύ μικρή απόσταση, οπότε έδωσα διαταγή σ' όλα τα τμήματα ν' αρχίσουν.

Απ' όλες τις ομάδες μας αντήχησαν τα πυρά, οι Τούρκοι αιφνιδιάστηκαν και πήραν θέσεις αμύνης. Με πείσμα έρριχναν εκείνοι, με διπλό πείσμα εμείς, άναψε ο τόπος απ' το τουφεκίδι κι αυτό κράτησε κάπου δυο ώρες, όταν άρχισαν να πέφτουν τουφεκιές στα νώτα του Μολλά Αχμέτ, από το Τεχνελίκ, όπου είχε φτάσει η ομάδα ενισχυμένη κι απ' τον καπετάν Θεοχάρη. Οι Τούρκοι, καθώς βρέθηκαν ανάμεσα σε δυο πυρά, δεν μπόρεσαν ν' ανθέξουν και άρχισαν να υποχωρούν, οπότε ο Τσακήρ Παντελής με τον καπετάν Θεοχάρη, αφήνουν τις θέσεις τους και πέφτουν από πίσω τους. Με κόπο κατάφερε πάλι να σωθή ο Μολλά Αχμέτ, κυνηγημένος μέχρι το χωριό Τσινίκ, όπου και μπήκε. Έτσι έληξε κι αυτή η φάση της επιδρομής με ένα θύμα μόνο, τον ομαδάρχη Καλογιάννη».

Με τις συχνές επιδρομές των τσετέδων η κατάσταση δεν ήταν καλή και θα γινόταν χειρότερη ακόμα καθώς έμπαινε η άνοιξη: «Συγκεντρωθήκαμε, λοιπόν, όλοι οι καπετανέοι για να κανονίσουμε τα του αγώνος κι αποφασίσαμε σκληρά αντίποινα κατά των τούρκικων χωριών. Είχαμε, άλλωστε, ανάγκη από τρόφιμα που μας τέλειωσαν και ζούσαμε μόνο με λίγο κρέας, δίχως ψωμί, δίχως αλάτι, αρπάζοντας τις νύχτες ζώα απ' τα κοπάδια της περιοχής Τζενίκ του Τσαρσαμπα. Οι επιδρομές μας αυτές είχαν επίσης σκοπό να φέρουν αντιπερισπασμό στις καταδρομές των Τούρκων, που θα υποχρεωνόντουσαν έτσι να κάθωνται στα χωριά τους και να τα φυλάνε και να μην εξορμούν για τον αφανισμό των Ελλήνων.

Δεν άργησε να γίνη η αρχή των επιδρομών μας και τι να ιδής, κάθε νύχτα 2-3 τουρκοχώρια να λάμπουν από φωτιές και ν' αντηχούν τα γύρω από τουφεκιές. Σε λίγον καιρό οι πληθυσμοί μερικών ορεινών χωριών άρχισαν να τα εγκαταλείπουν, τρομοκρατημένοι απ' τους ορεινούς καπετανέους Ταχτσή Παπαχαράλαμπον και Καρά - Ντόντον, που κάθε νύχτα εξορμούσαν, έμπαιναν μέσα στα τουρκοχώρια, ζητούσαν τρόφιμα κι όταν οι Τούρκοι δεν

τους δίναν έβαζαν φωτιά και πέφταν στην λεηλασία, αρπάζοντας ό,τι μπορούσαν, τρόφιμα, ζώα, ρουχισμό, κλπ. Κοντά 400 οικογένειες των χωριών της περιοχής του Τσαρσαμπά φύγαν προς το χωριό Πεγικλή για να σωθούν. Άδειασε το χωριό Κιοτσέ Τερέ, απ' όπου φύγαν 300 οικογένειες κι οι ορεινοί καπετανέοι το κάψαν εντελώς, για να μην τους γίνεται εμπόδιο στην επικοινωνία τους μαζί μας. Με την εξουδετέρωση και την καταστροφή του επικίνδυνου αυτού χωριού μπορούσαμε τώρα να έχουμε επαφή ελεύθερα κι όλοι έμεις με τους ορεινούς καπετανέους.

Είναι αλήθεια ότι φανήκαμε σκληροί, αλλά δεν μπορούσε να γίνει και άλλοιώς. Ήταν ένας αγώνας ζωής και θανάτου κι έπρεπε να σωθούμε απ' την βάρβαρη και κτηνώδη τακτική των αρχιτσετέδων Μολλά Αχμέτ και Τσακήρογλου, που δεν γνώριζαν έλεος και όπου μπορούσαν υπόβαλαν σε μαρτύρια και σε σφαγές τα υπολείμματα του πληθυσμού που αγωνιζόμαστε να περισώσουμε στα βουνά και τις σπηλιές. Πάντως, ωμότητες και βαρβαρότητες δεν κάναμε εμείς, κι όσα λέγαν οι Τούρκοι ήσαν ψέματα, ποτέ δεν σκοτώναμε γυναίκες, παρά μόνον τους οπλισμένους που απειλούσαν την τιμή και την ζωή μας. Η κατάσταση αυτή κράτησε κάμποσους μήνες, στο διάστημα των οποίων γλυτώσαμε απ' τις άγριες επιθέσεις των τσετέδων και πήραμε την πρωτοβουλία εμείς, χτυπώντας όπου και όταν το νομίζαμε απαραίτητο».

Δεν ήσαν, όμως, πάντα επιτυχημένες οι επιδρομές των ανταρτών. Σε σκόρπιες αναμνήσεις Αμισινών βρίσκω περιστατικά, που μαρτυρούν την τόλμη αλλά και την τραγωδία εκείνων που πέφταν στα χέρια των Τούρκων, όπως των 8 ανταρτών, που βρήκαν τραγικό θάνατο μέσα στην Αμισό. Ήταν την εποχή που οι αντάρτες μπορούσαν ακόμα να τρυπώνουν μέσα στην πόλη για την συγκέντρωση πληροφοριών ή την προμήθεια τροφίμων και να κρύβωνται μέσα στα σπίτια, προτού αποδεκατισθή ο πληθυσμός. Πλήθος απ' αυτούς κρεμάστηκε. Το θέαμα των απαγχονισμών είχε καταντήσει τότε πολύ συνηθισμένο στην μαρτυρική εκείνη πόλη.

Την τραγωδία των 8 ανταρτών μου αφηγήθηκε ο Σάββας Π. Κανακαρίδης, που την εποχή εκείνη υπηρετούσε σιτιστής σ' ένα τούρκικο λόχο, που εκτελούσε οχυρωματικά έργα γύρω απ' την Αμισό. Η ομάδα των ανταρτών κατάφερε να γλιστρήση στα σπίτια μιας συνοικίας, που δεν απείχε πολύ από τον τούρκικο λόχο, αλλά προδόθηκε και γρήγορα ολόκληρη η περιοχή κυκλώθηκε απ' τον στρατό της Αμισού. Τα σπίτια επισημάνθηκαν και τα μεσάνυχτα άρχισε η μάχη, που κράτησε πολλές ώρες. Εκατοντάδες στρατιώτες πυροβολούσαν κι οι 8 αντάρτες απαντούσαν, ενώ οι Τούρκοι αξιωματικοί τους φώναζαν αγριεμένοι να παραδοθούν. Τελικά βάλαν φωτιά στα σπίτια και με την ευκαιρία εκείνη λεηλάτησαν όλη την περιοχή. Οι αντάρτες, ρίχνοντας μέχρι την τελευταία τους πνοή, ξεψύχησαν μέσα στις φλόγες. Το πρωί, κοντά στα απανθρακωμένα πτώματά τους βρήκαν μισοκαμμένες κουραμάνες κι αμέσως οι υπόνοιές τους στράφηκαν στον Έλληνα σιτιστή του λόχου. Εκείνος αρνήθηκε, αλλά είδε κι έπαθε να γλυτώση απ' την κρεμάλα.

Τέτοια ατυχήματα ήσαν πολλά κι όχι λιγώτερα των άλλων, που πολεμούσαν στα βουνά. Τις περισσότερες φορές, παρά τον μικρό τους αριθμό, τα βγάζαν πέρα, αλλά είχαν καμιά φορά και σοβαρές αποτυχίες, όπως μας ιστορεί ο Αναστασιάδης:

Την άνοιξη του 1922, ο καπετάν Παπούλ Κώστας πρότεινε στους οπλαρχηγούς των διαφόρων ομάδων της περιοχής του Τσαρσαμπά να χτυπήσουν το χωριό Τεκέ Κιοΐ, που ήταν ορμητήριο των αρχιτσετέδων Μολλά Αχμέτ και Τσακήρογλου και επί πλέον σταθμός Χωροφυλακής με αρκετή δύναμη τζανταρμάδων. Μαζεύτηκαν, λοιπόν, οι καπετανέοι της

περιοχής και συζητήσαν την πρόταση. Οι περισσότεροι συμφώνησαν, αλλά ο Αναστασιάδης είχε αντιρρήσεις, λέγοντας ότι υπήρχε κίνδυνος αποτυχίας, επειδή με τις συχνές επιδρομές είχαν οχυρωθή όλα τα τουρκοχώρια και πολύ περισσότερο, φυσικά, θα ήταν οχυρωμένο το Τεκέ Κιοΐ. Τελικά, όμως, η πρόταση έγινε δεκτή, δήλωσε κι ο Παντέλ αγάς ότι θάπαιρνε μέρος κι άρχισε η προετοιμασία για την επίθεση. Μαζεύτηκαν 200 οπλίτες με τους οπλαρχηγούς, καταστρώθηκε το σχέδιο κι όταν νύχτωσε καλά, η κάθε ομάδα προχώρησε αθόρυβα στο προκαθωρισμένο μέρος. Ο Αναστασιάδης μαζί με τον Παπούλ Κώστα είχαν πιάσει θέσεις στα βορεινά του χωριού, ενώ ο Τσακήρ Παντελής έπιασε τον δρόμο προς την Αμισό, για να εμποδίση τυχόν ενισχύσεις στρατού από την πόλη. Τα μεσάνυχτα δόθηκε το σύνθημα κι άρχισε η επίθεση απ' όλες τις μεριές.

Οι Τούρκοι αιφνιδιάστηκαν, αλλά ήσαν προετοιμασμένοι για ένα τέτοιο ενδεχόμενο κι αμέσως έτρεξαν στα χαρακώματα που είχαν σκάψει από πριν, νέοι, γέροι —όλοι ήσαν οπλισμένοι— και φυσικά μαζί οι τσέτες κι οι τζανταρμάδες. Η άμυνα ήταν γερή και παρά το πείσμα των ανταρτών κανένας τους δεν μπόρεσε να μπει μέσα στο χωριό. Ξημέρωσε και χτυπούσαν ακόμα οι αντάρτες, όταν ένας τους —Νεόφυτος Μελανίας— χάνοντας την ύπομονή του, ανασηκώθηκε για να ορμήση, αλλά δεν προχώρησε λίγα βήματα κι έπεσε νεκρός. Οι σύντροφοί του με πολύ κίνδυνο κατάφεραν να πάρουν το πτώμα του, ενώ η μάχη εξακολουθούσε.

Δυο ώρες ακόμα επέμεναν οι αντάρτες να χτυπούν, όταν ξαφνικά απ' το μέρος του δρόμου προς την Αμισό ακούστηκαν πυροβολισμοί και κρότος πολυβόλων: «Σε λίγο έφτασε σύνδεσμος, ο αδελφός μου Ιερεμίας, που μας επληροφόρησε ότι πολύς στρατός είχε έλθει απ' την Αμισό, ένα τμήμα του προχωρώντας από την δημόσια οδό κι άλλο απ' τα χωριά Δεύκερη και Ασάρ Αγάτς, όπου δινόταν σκληρή μάχη. Βλέποντας πόσο άσχημα πήγαιναν τα πράματα, συμφωνήσαμε αμέσως να ειδοποιήσουμε τις ομάδες ν' αποσυρθούν για να μη βρεθούμε ανάμεσα σε δυο πυρά. Αμέσως δόθηκε το σύνθημα της υποχώρησης από ομάδα σε ομάδα και κατά το μεσημέρι βρεθήκαμε όλοι συγκεντρωμένοι στο σημείο Ασατάλ Μεσέ Μανταρλή, όπου και μάθαμε τα γεγονότα. Είχε συμβή το εξής: Ο καπετάν Γιώργης Τσαγκάλ, ακούοντας τον αντίλαλο της μάχης του Τεκέ Κιοΐ, πήρε τα παλληκάρια του και ξεκινώντας απ' το ύψωμα του Αλάν Κιοΐ ερχόταν για ενίσχυσή μας. Αλλά όταν μπήκε μέσα στο Ασάρ Αγάτς έπεσε απάνω στο στρατό και βρέθηκε κυκλωμένος. Η πάλη ήταν άνιση, γιατί ο στρατός ήταν πολύς και χτυπούσε με πολυβόλα. Έτσι πέσαν 9 παλληκάρια, ένω οι υπόλοιποι άνδρες μαζί με τον καπετάνιο τους κατάφεραν, πολεμώντας απεγνωσμένα, να διασπάσουν τον κλοιό και να σωθούν προς το δάσος Τεχνελίκ. Πέρα, όμως, απ' τις σοβαρές αυτές απώλειες και τον θάνατο του Νεόφυτου, είχε τραυματισθή βαριά κι ο Περικλής Μαυροσκολίδης, διευθυντής της σχολής του χωριού Καράπερτζιν, που σε λίγο υπέκυψε στα τραύματά του. Η αποτυχία μας, λοιπόν, ήταν μεγάλη κι αποσυρθήκαμε λυπημένοι στα λημέρια μας».

Ήταν αδύνατο, όμως, να χωνέψη την ήττα ο καπετάν Παπούλ Κώστας και διψώντας για εκδίκηση πρότεινε να χτυπηθεί το Τεκέ Κιοΐ για δεύτερη φορά, με μεγαλύτερες δυνάμεις. Ο Αναστασιάδης έφερε ακόμα πιο έντονες αντιρρήσεις τούτη τη φορά, ενώ ο φημισμένος καπετάνιος Στέλιος Κοσμίδης ή Ιστύλ αγάς, παρ' όλον ότι στην αρχή απέκρουσε την ιδέα, ύστερα την δέχτηκε, όπως την δέχτηκαν και άλλοι καπετανέοι. Έβραζαν όλοι απ' το κακό τους και συμφωνούσαν ότι έπρεπε να εκδικηθούν.

Άρχισαν γρήγορα τις νέες ετοιμασίες, συγκέντρωσαν περισσότερες δυνάμεις, κατάστρωσαν καινούργια σχέδια και την ορισμένη νύχτα πιάσαν τις θέσεις τους όλες οι ομάδες, εκτός απ' τον Παντέλ αγά, που δεν πήρε μέρος, θεωρώντας την επίθεση εκ των προτέρων αποτυχημένη. Δόθηκε το σύνθημα και άρχισε σφοδρότατη επίθεση. Οι Τούρκοι, παρ' όλον

ότι ήσαν τώρα καλύτερα προετοιμασμένοι από πρώτα, και με το ηθικό τους αναπτερωμένο, τα χρειάστηκαν κι ύστερα από λίγη αντίσταση δείχναν σημεία κάμψης. Στο καλύτερα οχυρωμένο μέρος του χωριού, όπου ο σταθμός της Χωροφυλακής, ήσαν έτοιμοι ν' αφήσουν τις οχυρές τους θέσεις, ενώ μια ομάδα ανταρτών κατάφερε να τρυπώση μέσα στο χωριό. Σύγχυση και ταραχή επικρατούσε μέσα στη νύχτα κι οι αμυνόμενοι δεν ξέραν πόσες ήσαν οι δυνάμεις των ανταρτών και ποια σημεία του χωρίου κατείχαν. Την κρίσιμη, όμως, στιγμή έγινε ένα λάθος. Αντάρτες βάλαν φωτιά σε δυο σπίτια, πετάχτηκαν οι φλόγες στον αέρα και φώτισαν όλα τα γύρω, μαζί και τους επιτιθεμένους. Αυτό ήταν μεγάλο ατύχημα γιατί οι Τούρκοι βλέπαν τώρα καλά με πόσους πολεμούσαν και που βρισκότουσαν οι θέσεις τους, πράγμα που ευκόλυνε πολύ την άμυνά τους.

Και συνεχίζει ο Αναστασιάδης: «Ενώ ήσαν έτοιμοι να φύγουν κατώρθωσαν με σφοδρά πυρά να εξοντώσουν επτά παιδιά, τα καλύτερα της ομάδας του Τσάμαλαν, Κυριάκο, Θεοφάνη, Ανέστη και τέσσερις άλλους. Φυσούσε δυνατός αέρας, πήρανε φωτιά και άλλα σπίτια, έλαμπε τώρα όλος ο τόπος, ωσάν να γινόταν μέρα η επίθεση. Έτσι ξεθαρρέψαν ακόμα περισσότερο οι Τούρκοι κι αντιστέκονταν με λύσσα, χωρίς βέβαια να λυπούνται το πολεμικό τους υλικό, που τόχαν άφθονο κι όχι μετρημένο, όπως εμείς. Μέχρι τα ξημερώματα εξακολουθούσαν ν' αγωνίζωνται οι διάφορες ομάδες, αλλά ήταν τόσο μεγάλος ο αριθμός των Τούρκων, ώστε αναγκάστηκαν οι δικοί μας να εγκαταλείψουν την προσπάθειά τους και να υποχωρήσουν, χωρίς να μπορέσουν να παραλάβουν ούτε τους νεκρούς. Αργότερα μάθαμε ότι οι απώλειες του εχθρού ήσαν μεγαλύτερες, 16 νεκροί οπλίτες και 18 γυναίκες και παιδιά, και επί πλέον 6 τραυματίες. Τι ωφελούσε όμως; Ήταν πολύ μεγάλη απώλεια για μας τα παλληκάρια που χάθηκαν».

Ζύγωνε τώρα το Πάσχα και μια ομάδα ανταρτών με επικεφαλής τον αδελφό του Αναστασιάδη, Ιερεμία, ξεκίνησαν προς τις περιοχές του Τσαρσαμπά, όπου είχαν περισωθή μερικοί Αρμένηδες, για ν' αγοράσουν απ' αυτούς καλαμπόκι και κανένα ζώο για τον πληθυσμό. Ήσαν 25 άνδρες, οπλισμένοι και άοπλοι, φτάσαν στον προορισμό τους, κάναν τις προμήθειές τους κι επιστρέφοντας μπήκαν σ' ένα παλιό μύλο να ξεκουραστούν. Μόλις, όμως, βγήκαν για να συνεχίσουν την πορεία δέχτηκαν πυκνές τουφεκιές από Τούρκους, που τους παρακολουθούσαν δίχως να τους πάρουν χαμπάρι: «Πρώτος δέχτηκε μια σφαίρα στο μέτωπο ο αδελφός μου Ιερεμίας και σκοτώθηκε. Οι άλλοι πέσαν κατά γης κι άρχισαν ν' αμύνωνται, προστατευόμενοι όπου μπορούσαν, άλλος μέσα στο νερό, άλλος πίσω απ' τις πέτρες του μύλου, ενώ φτάναν κι άλλοι Τούρκοι, που τους κύκλωσαν, ρίχνοντας χειροβομβίδες και φωνάζοντάς τους να παραδοθούν. Κανένας, βέβαια, δεν παραδινόταν κι έπεφταν νεκροί ο ένας μετά τον άλλον. Όσοι μέναν ακόμα ζωντανοί, παίρναν τα τουφέκια των νεκρών, επειδή τα δικά τους με την ασταμάτητη χρήση τόσο ζεσταινόντουσαν, ώστε δεν μπορούσαν να τα κρατήσουν. Ήταν Μεγάλο Σάβββατο κι η μάχη που είχε αρχίσει απ' το πρωί κρατούσε μέχρι το βράδυ, οπότε απ' τους 25 μείναν μόνο 6, ο Σάββας Χατζηϊωαννίδης, ο Θόδωρος Λεοντίδης, ο Πεχλιβάν Νικόλας, κι άλλοι τρεις, όλοι οι ρέστοι σκοτώθηκαν. Με το πέσιμο της νύχτας σταμάτησαν οι τουφεκιές των Τούρκων, που αν και πίστεψαν ότι δεν σώθηκε κανένας, ωστόσο είχαν το μέρος κυκλωμένο κι αγρυπνούσαν. Για όσους μέναν ζωντανοί απ' τους δικούς μας, άλλος τρόπος σωτηρίας δεν υπήρχε παρά το ξεγλίστρημα ανάμεσα απ' τον εχθρό και η φυγή. Πρώτος ξεκίνησε ο Πεχλιβάν Νικόλας, γιατί ήξερε καλύτερα το μέρος και είπε να τον ακολουθήσουν κι οι άλλοι, σερνόμενοι προσεκτικά επάνω στην κοιλιά τους. Σε μια στιγμή κάναν κάποιο θόρυβο μέσα στα κλαδιά κι οι Τούρκοι σκοποί άρχισαν πάλι τις τουφεκιές. Τον Πεχλιβάν Νικόλα ακολοθούσε από κοντά κι ένας ακόμα, καρφώθηκαν κι οι δυο στην γη και μείναν έτσι περίπου μια ώρα κρατώντας την ανάσα. Οι Τούρκοι νόμισαν πως θα ήταν κανένα αγρίμι και σταμάτησαν τους

πυροβολισμούς. Ύστερα ξεκίνησαν πάλι οι δυο και προχωρούσαν με προσοχή, μη ξέροντας που πηγαίνουν, γιατί το σκοτάδι ήταν πυκνό. Με το ξημέρωμα βρέθηκαν πάνω στο βουνό και τότε μόνον κατάλαβαν ότι ήσαν εκτός κινδύνου. Την δεύτερη μέρα του Πάσχα μας έφτασε ο Σάββας Χατζηϊωαννίδης, που μας πληροφόρησε για την θλιβερή τύχη της ομάδας. Την Τρίτη του Πάσχα μας έφτασε και ο Θόδωρος Λεοντίδης, ελαφρά τραυματισμένος, ενώ ο Νικόλας παρέμεινε στα λημέρια του κι οι ελάχιστοι υπόλοιποι στα δικά τους. Έτσι περάσαμε εκείνο του Πάσχα με θρήνους για τον χαμό του αδελφού μου και τόσων άλλων γενναίων παλληκαριών. Αυτό όμως, άναβε το μίσος μας και γρήγορα ανασυνταχτήκαμε για ν' αρχίσουμε πάλι την δουλειά μας, με περισσότερη μανία για τον χαμό τόσων παλληκαριών μας».

Οι μεγαλύτερες μάχες στο μέτωπο του Τοπ Τσαμ δόθηκαν τον χειμώνα του 1921-1922 και κράτησαν περίπου ένα μήνα. Μικρά διαλείμματα μονάχα διέκοπταν τις επιχειρήσεις. Γι' αυτές θα μας μιλήσει και πάλι ο οπλαρχηγός Παύλος Τσαουσίδης:

«Ήταν ένα πρωινό, αρχές του Δεκέμβρη του 1921, όταν το πυροβολικό άρχισε να βάλλη από βορρά προς τα χαρακώματά μας. Ευθύς αμέσως κινήθηκε και ο στρατός του Λιβά πασά, που επιχειρούσε νέα εξόρμηση, άναψε το τουφεκίδι και όλες οι ομάδες του μετώπου μας ήσαν επί ποδός πολέμου. Οι Τούρκοι στρατιώτες προχωρώντας έφτασαν σε αρκετά κοντινή απόσταση, αλλά αντίκρυσαν τα πυκνά πυρά μας και υποχώρησαν. Πέντε ακόμα επιθέσεις έκαναν την πρώτη μέρα, κάτω από την προστασία του πυροβολικού, αλλά χωρίς κανένα αποτέλεσμα. Άφησαν τελικά δέκα νεκρούς στο πεδίο της μάχης και αποσύρθηκαν στις θέσεις τους.

Με τα χαράματα ξανάρχισε το κανονίδι όχι μονάχα από τα βορεινά, αλλά κι από τα δυτικά. Οι οπλαρχηγοί Μελέτιος Παϊραχταρίδης, Μιχαήλ Κουρτσόγλου, Δημήτριος Παϊραχταρίδης και άλλοι με τις ομάδες τους, υπεράσπιζαν το δυτικό τμήμα του μετώπου μας. Φαίνεται ότι ο αντικειμενικός σκοπός του Λιβά πασά κατά τη δεύτερη μέρα της μάχης ήταν να σπάση εκείνο το τμήμα του μετώπου γιατί είχε ρίξει στην επίθεση μεγάλες δυνάμεις. Αλλά το έδαφος δεν βοηθούσε τους στρατιώτες κι ύστερα από κάθε εξόρμησή τους υποχωρούσαν, αφήνοντας πότε πέντε και πότε δέκα νεκρούς. Στην τελική επιθετική προσπάθειά τους οι δικοί μας έκαναν μια ορμητική αντεπίθεση με χειροβομβίδες, έτσι που πήραν και πάλι δρόμο οι Τούρκοι με σοβαρές απώλειες.

Πέρασαν τρεις έως τέσσερις ημέρες και δεν ακούστηκε τουφεκιά, ίσως ο Λιβά πασάς να ξεκουραζόταν ή ετοίμαζε τα καινούργια επιτελικά του σχέδια. Μετά όμως την σύντομη αυτή ανάπαυλα άρχισαν πάλι απ' τα ξημερώματα να χτυπούν τα πολυβόλα στα νοτιοανατολικά του μετώπου μας και τα κανόνια από βορρά και δύση. Μέχρι το μεσημέρι εξακολουθούσαν μικροεπιθέσεις που εύκολα τις αποκρούαμε, αλλά απότομα κατά τις τέσσερις το απόγεμα, αγρίεψε η μάχη. Ρίχναν όλα μαζί τα πολυβόλα, τα κανόνια, γινόταν ένας πάταγος τρομαχτικός, ενώ πολύς στρατός ορμούσε προς τα χαρακώματά μας. Αλλά οι άνδρες που τα φύλαγαν είχαν πάρει τα μέτρα τους κι ήσαν προετοιμασμένοι για όλα, βλέποντας απ' την πρώτη μέρα τις άγριες διαθέσεις του Λιβά πασά. Περίμεναν με το δάχτυλο στη σκανδάλη, κι όταν οι Τούρκοι φτάσαν σ' απόσταση χιλίων μέτρων και μπήκαν στον ανοιχτό χώρο που βρισκόταν μπροστά απ' τα οχυρά μας, έγιναν δεκτοί με ομοβροντίες κι έπεφταν σαν αχλάδια. Υποχωρούσαν και ξαναορμούσαν, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Ύστερα από τρεις ώρες που κράτησε η μάχη, αποσύρθηκαν και πάλι στις θέσεις τους με απώλειες 20 νεκρούς.

Αφού απ' όλες τις πλευρές δεν μπόρεσε τίποτα να επιτύχη ο Λιβά πασάς, έκανε δοκιμή την άλλη μέρα απ' τα νότια, ελπίζοντας να σπάση το μέτωπό μας από κει και να προχωρήση προς τις καλύβες, όπου ο άμαχος πληθυσμός μας ζούσε στιγμές αγωνίας. Νάτο, λοιπόν, που αντηχούν ξανά τα πολυβόλα, τα τουφέκια, σωστός χαλασμός, φωνές και ουρλιαχτά:

—Αλλάχ! Αλλάχ.

Και τα πολύ γνωστά μας:

—Ιλλερί! Ιλλερί!

Στο τμήμα τούτο του Τοπ Τσαμ, καλά οχυρωμένο επίσης, φύλαγαν οι οπλαρχηγοί Αναστάς αγάς, Χαράλαμπος Χασαπίδης, Ισαάκ Παπαδόπουλος και άλλοι με τους οπλίτες τους. Οι επιθέσεις τούτη την φορά ήσαν πιο άγριες, γινόντουσαν από πολλές μεριές, άναψε ο τόπος, τα παλληκάρια μας αντιστεκόντουσαν, αλλά τ' απόγεμα ο πασάς έρριξε ακόμα περισσότερες δυνάμεις και σε μια στιγμή φάνηκε να λυγίζη η δυτική άκρη της γραμμής μας. Ειδοποιήθηκε αμέσως ο γενικός αρχηγός μας Αναστάσης Παπαδόπουλος, που έφτασε γρήγορα με μια ομάδα, για ενίσχυση. Μόλις είδαν το ξακουστό και γενναίο παλληκάρι μας οι αμυνόμενοι πήραν θάρρος κι αντήχησαν φωνές:

—Απάνω τους! Βαράτε τα σκυλιά! Χτυπάτε αλύπητα!

Η μάχη σκλήρυνε αμέσως και κάνοντας ορμητικές αντεπιθέσεις οι δικοί μας κατάφεραν πάλι ν' αποκρούσουν τον στρατό, που τελικά πήρε ξανά τον δρόμο προς τις αρχικές του θέσεις, αφήνοντας στο πεδίο της μάχης 10 νεκρούς. Εμείς είχαμε απώλειες μόνο δυο οπλίτες».

Επί πολλές μέρες εξακολουθούσαν οι μάχες, όπως ιστορεί ο παλιός οπλαρχηγός, κι ο τούρκικος στρατός έκανε συνεχώς απεγνωσμένες επιθέσεις, χτυπώντας πότε απ' το βόρειο, πότε απ' το νότιο μέρος του μετώπου, πότε από ανατολή και πότε από δύση, άλλοτε με μεγαλύτερες κι άλλοτε με μικρότερες δυνάμεις. Είχαν, φυσικά, και τις απώλειές τους οι αντάρτες, ερχόντουσαν καμιά φορά σε δύσκολη θέση, αλλά τα οχυρά τους μέναν άπαρτα.

Όπως κι αλλού ανάφερα, την ώρα που πολεμούσαν οι οπλίτες κι αντιλαλούσαν τα βουνά και τα φαράγγια απ' τις βροντές των κανονιών και τον ορυμαγδό των πολυβόλων, παπάδες κάναν παρακλήσεις κι ο άμαχος λαός, συγκεντρωμένος, γέροι, γυναίκες, παιδιά, προσευχόντουσαν με κατάνυξη ή ψέλναν: «Σώσον, Κύριε, τον λαόν σου...». Μόνο τη νύχτα, που κόπαζε η μάχη κι απλωνόταν στους άγριους εκείνους τόπους η ησυχία, βλέπαν οι άμαχοι μερικά απ' τα παλληκάρια στα καλύβια, όπου αποτραβιόταν ο πληθυσμός, και παίρναν κουράγιο απ' το θάρρος και τη σιδερένια τους απόφαση να προστατέψουν τούτον τον άοπλο λαό απ' την ατίμωση και το μαχαίρι.

Θεριό ήταν απ' το κακό του ο Λιβά πασάς για τις αποτυχίες του, γιατί στο κάτω - κάτω δεν πολεμούσε με τον τακτικό ελληνικό στρατό, αλλά με μερικές φούχτες γκιαούρηδων, που όχι μονάχα τολμούσαν να του αντιστέκωνται, αλλά και τον νικούσαν! Πόσες φορές θα είχε βλαστημήσει την ώρα και τη στιγμή που έμπαινε σε μια τέτοια δουλειά, νομίζοντάς την εύκολη —ξεκίνησε με φούμαρα— κι όμως η μοίρα του έγραφε ότι θα εξευτελιζόταν! Γι' αυτό, ύστερα από τόσες ήττες, ετοιμάστηκε για την μεγάλη και τελευταία του εξόρμηση, βάζοντας όλα τα δυνατά του για να τσακίση, επί τέλους, τους ελεεινούς εκείνους «χαΐνηδες» και να σώση το τσακισμένο γόητρό του. Όλα, λοιπόν, ήσαν έτοιμα για την τελευταία και χειρότερη μέρα της μάχης του Τοπ Τσαμ.

«Απ' τα χαράματα και πάλι, όπως πάντα, άρχισαν να βάλλουν τα κανόνια, χτυπώντας το βόρειο μέτωπό μας, ενώ τα πολυβόλα κροτάλιζαν απ' όλες τις μεριές. Μέχρι το μεσημέρι οι επιθέσεις ήσαν οι συνηθισμένες, αλλά μετά το μεσημέρι, στρατός, τσέτες και άλλοι οπλισμένοι που ο Λιβά πασάς είχε μαζέψει απ' τα γύρω χωριά, ρίχτηκαν σαν λυσσασμένα σκυλιά στα χαρακώματά μας. Επί τρεις ώρες γινόταν χαλασμός σ' όλα τα μέτωπά μας, ολούθε ριχνόντουσαν πυκνές φάλαγγες. Ήταν τόσο το κακό, που δεν το είχαμε ματαειδή ως τότε. Παντού αντιστεκόντουσαν οι δικοί μας, πολεμώντας σε πολλές περιπτώσεις στήθος με στήθος. Ο γενικός αρχηγός μας Αναστάσης Παπαδόπουλος κι εγώ μέναμε εφεδρεία και παρακολουθούσαμε με τους άνδρες μας την εξέλιξη της μάχης, ώστε να τρέξουμε όπου θα χρειαζότανε βοήθεια. Και να που φτάνει αγγελιαφόρος απ' το βόρειο μέτωπο, όπου βρισκόταν το λεγόμενο «χαράκωμα της Παναγιάς», και λέει:

—Κύριε αρχηγέ, ο επικεφαλής του χαρακώματος Ευστάθιος Εσκερίδης τραυματίσθηκε και μετά σκληρή αντίσταση η ομάδα εγκατέλειψε το χαράκωμα και μπήκε ο στρατός!

Τρέχουμε αμέσως επί τόπου και βλέπουμε ότι ενώ το χαράκωμα εγκαταλείφθηκε, τα παλληκάρια όμως είχαν πιάσει θέσεις πάρα πέρα, αντιστεκόντουσαν ακόμα και δεν άφηναν τον στρατό να προχωρήσει. Ο αρχηγός δίνει αμέσως το σύνθημα της αντεπίθεσης, παίρνουν θάρρος τα παιδιά και μαζί με τους δικούς μας —την εφεδρεία— εξορμούν και βγάζουν από το χαράκωμα τους Τούρκους, που φεύγουν αφήνοντας τρεις νεκρούς. Τον δικό μας τον τραυματία τον στείλαμε στα καλύβια για θεραπεία.

Μετά απ' την ανακατάληψη του «χαρακώματος της Παναγιάς», βλέπουμε ότι στο ανατολικό και νοτιοανατολικό μέτωπο η μάχη σκληρύνεται, πυκνώνονται πάλι τα πολυβόλα και τα κανόνια βάλλουν ασταμάτητα. Σύγχρονα, φτάνει αγγελιαφόρος και μας λέει:

—Αρχηγοί, οι ομαδάρχες Αναστάσης Αράπογλου και Γιάννης Καραγιαννίδης σκοτωθήκανε, όπως και πέντε άλλα παλληκάρια. Οι υπόλοιποι οπλίτες έχασαν το ηθικό τους και υποχωρούν.

Δίχως να χάσουμε καιρό ορίζουμε την ομάδα που θα υπεραρασπιζόταν το χαράκωμα της Παναγιάς κι όπως είμαστε έτοιμοι με τους δικούς μας, σπεύδουμε προς το άλλο τμήμα που είχε ανάγκη βοηθείας. Και τι να ιδούμε; Απογοήτευση μεγάλη κι έτοιμοι οι δικοί μας προς φυγήν, αλλά μόλις είδαν τον αρχηγό αναθάρρησαν κι εκείνος βρυχήθηκε σαν το λιοντάρι:

—Θάρρος, παιδιά, κουράγιο, θα τα φάμε τα σκυλιά!

Κι ύστερα ρωτά:

—Που είναι οι νεκροί μας;

—Τους αφήσαμε.

—Και φύγατε χωρίς να τους πάρετε;

—Δεν μπορούσαμε.

—Ντροπή μας, Έλληνες, ν' αφήνουμε τους νεκρούς μας στα χέρια των σκυλιών! Ή θα τους πάρουμε ή θα πέσουμε όλοι!

Και δίνοντας το σύνθημα της αντεπίθεσης, ορμά πρώτος με τους άντρες του, ακολουθούν οι άλλοι και πέφτουν σαν μανιασμένοι επάνω στους Τούρκους στρατιώτες, που στην αρχή απορούν ακούοντας την λιονταρίσια φωνή του ξακουστού Κοτσά Αναστάς, ύστερα παίρνουν δρόμο, αφήνοντας όχι μονάχα τους δικούς μας 7 νεκρούς, αλλά και τους δικούς τους 25. Αλλά η μέρα είναι τρομερή. Ώσπου να μεταφέρουμε τους νεκρούς μας σε μέρος ασφαλές για την ταφή, φτάνει άλλος αγγελιαφόρος και μας λέει:

—Αρχηγοί, από το βορειοανατολικό μέρος του μετώπου, εκεί που δεν έχουμε χαρακώματα, μπήκε ο στρατός μέσα στο βουνό και από ένα μονοπάτι προχωρώντας κοντεύει να βγει στο Λυκολίβαδο!

Η κατάσταση ήταν σοβαρή γιατί από κει ο δρόμος πήγαινε κατ' ευθείαν στα καλύβια. Ορμά, λοιπόν, πάλι ο αρχηγός και μαζί του εμείς, φτάνουμε γρήγορα επί τόπου και πιάνουμε θέσεις από φυσικού τους οχυρές, προς τον νότο και τα δυτικά του Λυκολίβαδου, τούρκικα Κούρτ αλάν. Μέχρι την στιγμή εκείνη ο στρατός προχωρούσε χωρίς να βρίσκη εμπόδιο κι αυτή την φορά ήταν σίγουρος ο πασάς ότι με την μεγάλη και πολύπλευρη επίθεσή του κατακούρασε τους αντάρτες κι έφερνε, επί τέλους, αποτέλεσμα. Ο στρατός του είχε βγει απ' το μονοπάτι και βάδιζε ακάλυπτος μέσα στο λιβάδι. Αυτή ακριβώς την στιγμή περίμενε ο αρχηγός κι άξαφνα αντηχεί για μια φορά ακόμα η βροντερή φωνή του:

—Φωτιά στα σκυλιά!

Βρόντησαν τα τουφέκια μας και με τα πρώτα πυρά μας πέσαν πολλοί από τους στρατιώτες της εμπροσθοφυλακής, τάχασαν οι ρέστοι, που δεν περίμεναν να βρουν αντίσταση προς το σημείο εκείνο, έκαναν να πισωγυρίσουν, λύσσαγαν οι αξιωματικοί και απειλούσαν με τα πιστόλια —ιλλερί, ιλλερί!— αλλά μια κουβέντα ήταν αυτό. Οι δικές μας θέσεις ήσαν τόσο ευνοϊκές, ώστε είχαμε τον εχθρό κάτω απ' τα πυρά μας και δεν του δίναμε καιρό να σηκώση κεφάλι μέσα στο εντελώς γυμνό εκείνο μέρος, όπου δεν μπορούσε να προφυλαχτή. Έτσι η μάχη στο επικίνδυνο εκείνο σημείο δεν κράτησε παραπάνω από μια ώρα, άλλωστε βράδιασε κιόλας, κι η νύχτα ήρθε σαν μια λύση για τους Τούρκους, που αποσύρθηκαν για μια φορά ακόμα στις θέσεις τους.

Με το σκοτάδι που έπεσε, έγινε πάλι ησυχία και πήρε τέλος η πιο μεγάλη μάχη που στοίχισε σε μας 7 νεκρούς και 5 τραυματίες και στους Τούρκους καμιά πενηνταριά νεκρούς.

«ΘΑ ΚΟΨΩ ΤΗΝ ΡΙΖΑ ΤΩΝ ΓΚΙΑΟΥΡΗΔΩΝ...»

Όταν ο Λιβά πασάς αποτύγχανε σ' ένα μέτωπο δεν παρατούσε τον αγώνα, αλλά γυρίζοντας με τον στρατό του σ' όλη την ανταρτοκρατούμενη περιοχή, έψαχνε να βρει περιοχές πιο αδύνατες για να πάρη την εκδίκησή του και να σώση το στραπατσαρισμένο γόητρό του. Απ' τις πολλές επιχειρήσεις ταύτης της περιόδου ας σημειώσουμε μερικές ακόμα, όπως τις διηγείται άλλος οπλαρχηγός, ο Σάββας Ασλανίδης:

«Ο Λιβά πασάς επέδραμε και πάλιν εναντίον του μετώπου του Τσοπού Δερεσί. Περί τους 500 πολεμισταί μας έσπευσαν εις βοήθειαν υπό τους αρχηγούς Γιώργον Τσακίρην και Δελή Σωκράτην, επίσης έφθασαν οι καπετανέοι Αναστάσης Καριπίδης, Μαυροκώστας και Ευστάθιος. Η μάχη ήτο φοβερά. Εκ τεσσάρων σημείων επετίθεντο οι Τούρκοι. Ο Λιβά πασάς επωφεληθείς μιας φιλονεικίας μεταξύ των αρχηγών Τσακίρη και Δελή Σωκράτη, οι οποίοι εγκατέλειψαν την μάχην, ηχμαλώτισε πολλούς εκ των ημετέρων, τους οποίους έσφαξε ανηλεώς. Πλείστα γυναικόπαιδα έπεσαν εις χείρας του αιμοβόρου Τούρκου στρατηγού, εκ των οποίων τας μεν παρθένους και τας γυναίκας ητίμασαν αι ορδαί του και εξώρισαν κατόπιν εις Χαρπούτ, φονεύοντες καθ' οδόν τας αποκαμούσας, τους δε άνδρας κατεκρεούργησαν αγρίως. Τους λοιπούς κατωρθώσαμεν να διασώσωμεν την νύκτα διελθόντες τη βοηθεία και άλλων ανταρτών του Μπογαλίκ, τον ποταμόν Ίριν. Πολλοί όμως κατά την διάβασιν του ποταμού επνίγησαν. Οι ημίσεις εξ αυτών φοβηθέντες το ρεύμα του ποταμού, το οποίον ήτο τότε ορμητικόν, εστράφησαν προς το όρος Ακ Νταγ όπου, ένεκα του δριμυτάτου χειμώνος, υπέφεραν τα πάνδεινα. Συλληφθέντες μετά τινας ημέρας υπό των Κεμαλικών ορδών κατεσφάγησαν αγρίως».

Όσο όμως βάρβαρα φερνόντουσαν οι Τούρκοι τόσο άγρια γινόταν η αντίσταση των ανταρτών και γρήγορα μαζευόντουσαν πάλι για ν' αντιμετωπίσουν με λύσσα τις καινούργιες επιθέσεις: «Αργότερον επιχειρήσαντες με μικροτέρας δυνάμεις επιθέσεις εναντίον μας, κατετροπώθησαν τελείως, εγκαταλείψαντες πολλούς νεκρούς, τραυματίας, όπλα και πολεμεφόδια. Εξ ημών ετραυματίσθησαν τινές και εφονεύθησαν τρεις γυναίκες μέσα εις τα κρησφύγετά των. Την ιδίαν εποχήν οι Τούρκοι αν και ενισχύθησαν υπό άλλων αποσπασμάτων τακτικού στρατού και ελαφρού πυροβολικού, διεσκορπίσθησαν κατόπιν συντόμου μάχης, καθ' ην οι πολεμισταί μας αψηφούντες τον θάνατον εξήλθον από τας θέσεις των και επετέθησαν κατά των Κεμαλικών σώμα προς σώμα».

Πεισμάτωνε ο πασάς όλο και περισσότερο γιατί είχε υποσχεθή στον Κεμάλ:

—Θα κόψω την ρίζα των γκιαούρηδων απ' τα τούρκικα βουνά!

Με τ' όνομα Λιβά Τζεμήλ Τζαβήτ πασά αναφέρεται σε άλλα ιστορήματα και με την φήμη του φανατικού και πεισματάρη στρατιωτικού. Οι παρακάτω επιχειρήσεις έγιναν στον τομέα του Ταζλί Τερεσί ή Δαζλή, που απείχε πολλές ώρες απ' το μέτωπο του Τοπ Τσαμ και τα οχυρά των τμημάτων του Αναστάση Παπαδόπουλου. Για τις μάχες που δόθηκαν εκεί, υπάρχουν οι αφηγήσεις του Σάββα Κ. Ασλανίδη, στην «Σύγχρονη Γενική Ιστορία του Πόντου» και του Παύλου Τσαουσίδη, που παρουσιάζουν μερικές διαφορές στις ημερομηνίες, πράγμα που εξηγείται γιατί τα όσα ιστορούν στηρίζονται στην μνήμη τους κι όχι σ' έγγραφα. Άσχετα, όμως, με τις διαφορές που συναντά κανείς στις λεπτομέρειες, και οι δυο αφηγήσεις είναι πολύτιμες, γιατί προέρχονται από ανθρώπους που πήραν οι ίδιοι μέρος στις τόσο σπουδαίες εκείνες μάχες, καθένας τους σε διαφορετική ομάδα και τμήμα.

Γράφει, λοιπόν, ο Ασλανίδης: «Ο στρατηγός Τζαβήτ πασάς άγων ολόκληρον σύνταγμα, προέβη εις τακτικήν πολιορκίαν του Δαζλή. Με το στρατό του, συνέπραττον όλοι οι άτακτοι Τούρκοι των περιφερειών Έρπαα, Αμασείας, Τοκάτης και Νεοκαισαρείας. Κιρκάσιοι φίλοι μας, που μας ειδοποίησαν περί της αφίξεως του φιρκά κουμανταντί, ανέβαζαν την δύναμίν του εις 10.000 άνδρες, στρατού και ατάκτων. Ο αρχηγός μας καπετάν Γιώργης Μεγαλομύστακας εζήτησε την βοήθεια του διασήμου οπλαρχηγού Αναστάση Παπαδοπούλου.

Οι Τούρκοι προτού επιχειρήσουν επίθεσιν ωχυρώθησαν δια διπλής και τριπλής σειράς προχωμάτων, καθ' όλους τους κανόνας του πολέμου. Κατά μικρά διαστήματα είχαν κατασκάψει το έδαφος, ωσάν να ευρίσκοντο απέναντι πολυπληθούς στρατού εις το Δυτικόν μέτωπον του ευρωπαϊκού πολέμου. Η έφοδος του όγκου τούτου ήτο εκτάκτως μεγαλοπρεπής. Οι σημαιοφόροι εις εκάστην πρόοδον του στρατού έμπηγον τας σημαίας των εις την γην με θάρρος και μεθοδικότητα.

Ημείς προ του μεγάλου κινδύνου επολεμούσαμε ως άξιοι γόνοι των Ελλήνων. Σπιθαμήν προς σπιθαμήν εδιεκδικούσαμε το έδαφος ενώ εν τω μεταξύ είχαμε στείλει εις ασφαλή κρησφύγετα τα γυναικόπαιδα. Οι Τούρκοι δια συνεχούς καταιγιστικού πυρός κατά των οχυρών μας ημπόδιζαν πάσαν απόπειραν αντεπιθέσεως κατά των γραμμών των. Μέχρι το εσπέρας τα βουνά εδονούντο εκ των ομοβροντιών των διαφόρων πυροβόλων».

Η κατάσταση από την μια μέρα στην άλλη καταντούσε τραγική κι οι άνδρες του τμήματος εκείνου βλέπαν ότι δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτ' άλλο παρά να επιχειρήσουν μια έξοδο για να σπάσουν τον κλοιό. Αν τα κατάφερναν, θα μπορούσαν να ενισχυθούν με άλλους και χτυπώντας τον στρατό να σώσουν τα γυναικόπαιδα, ενώ αν μέναν στις θέσεις τους, θα πολεμούσαν, βέβαια, ηρωικά αλλά θα πέφταν όλοι. Πάρθηκε, λοιπόν, η απόφαση της εξόδου και τότε: «Προσήλθεν ο ιερεύς μας και ετελέσαμεν μετά κατανύξεως παράκλησιν εν μέσω κλαυθμών και οδυρμών και υπό την πένθιμον κατήφειαν των πολεμιστών. Ο ιερεύς μας έφθασεν εις το ύψος του αοιδίμου ηγουμένου του Αρκαδίου Γαβριήλ, όταν μας ενεθάρρυνε και μας ενεψύχωνε, αναφέρων και τους ηρωισμούς των Σουλιωτών. Ήδη ησπάσθημεν όλοι την δεξιάν του, καθ' ην στιγμήν με πλήρη πεποίθησιν μας εβεβαίωνε ότι αφεύκτως θα νικήσωμε τους βαρβάρους και θα σώσωμε την ιεράν παρακαταθήκην, που είχαμε εις τας χείρας μας. Συγχρόνως ο γενναίος μας αρχηγός εβροντοφώνησε το του Αρχαίου Λεωνίδα: Ή ταν ή επί τας!...

Πλήρεις θάρρους απεχωρίσθημεν, αφού ηκούσαμε τας τελευταίας συστάσεις και παραγγελίας του αρχηγού μας. Διηρέθημεν εις τρεις ομάδας, ανά είκοσι οπλοφόροι υπό τους οπλαρχηγούς Βασίλειον Παπαδόπουλον και Σάββαν Ιορδανίδην, οι οποίοι εστάλησαν εις τα πλάγια, ενώ το κύριον μέτωπόν μας, υπό αρχηγόν καπετάν Γιώργη έμενε εις την θέσιν του. Όταν ενύχτωσε ολόκληρος η δύναμίς μας επέπεσε κατά των Τούρκων με μένος και ορμητικότητα, αδιαφορούσα δια τα κροτούντα δαιμονιωδώς όπλα και πολυβόλα».

Την απελπισμένη τούτη έξοδο ο Παύλος Τσαουσίδης την τοποθετεί στην τέταρτη μέρα της μάχης και ιστορεί: «Όταν ο αρχηγός Γιώργη αγάς είδε ότι από μέσα δεν έχει σωτηρία και κατάλαβε ότι όλος ο άμαχος πληθυσμός θα σφαζόταν, πήρε την απόφαση να επιχειρήσει έξοδο με τα παλληκάρια του για να διασπάση τον κλοιό. Επί τρεις μέρες με την αρίστη καθοδήγηση του Γιώργη αγά και των άλλων οπλαρχηγών όλοι οι οπλίτες είχαν πολεμήσει γερά και αντιστάθηκαν στις σφοδρές επιθέσεις του στρατού και των ατάκτων, αλλά εν τέλει, δυστυχώς, τόσο πολύ τους είχε σφίξει ο στρατός, ώστε κινδύνευαν χειρότερα από κάθε άλλη φορά. Είχαν μεταφέρει τον άμαχο πληθυσμό στα σπήλαια κι εκείνοι ωχυρωμένοι γύρω, αγωνιζόντουσαν τον έσχατο αγώνα.

Η έξοδος ήταν ορμητική και ο καπετάν Γιώργης κατάφερε να βγει με τα παλληκάρια του έξω απ' τον κλοιό. Αμέσως τότε έστειλε αγγελιαφόρο προς τον γενικό αρχηγό Ανάσταση Παπαδόπουλο, με το μήνυμα να τρέξη για βοήθεια.

Μόλις πήρε το μήνυμα ο αρχηγός μας, έστειλε παρευθύς αγγελιαφόρους σε όλες τις ομάδες και μέσα σε λίγες ώρες έγινε η συγκέντρωση περίπου 200 οπλιτών και άλλων τόσων αόπλων, που πάντα τους έπαιρνε μαζί για βοηθητικούς και για να δείχνουν όγκο. Επικεφαλής της δύναμης μπήκε και πάλιν ο ίδιος ο Κοτσαά Αναστάς, όπως και οι υπαρχηγοί Θεόφιλος Χατζηπουλίδης, Μιχαήλ Κιουρτσόγλου, Μελέτιος Παϊραχταρίδης, Αναστάσης Μεγαλομμάτης κι εγώ ο Παύλος Τσαουσίδης. Σουρούπωμα ξεκινήσαμε και περπατώντας όλη τη νύχτα φτάσαμε τα χαράματα στο Ταζλί Τερεσί, πιάσαμε θέσεις σ' ένα μέρος του βουνού και ειδοποιήσαμε τον καπετάν Γιώργη αγά για την άφιξή μας.

Δεν άργησε να μας ανταμώση και κείνος με τα παλληκάρια του Έτσι μαζεμένοι όλοι, εξετάσαμε την κατάσταση και καταστρώσαμε τα σχέδια της αντεπίθεσης. Όλη η δύναμή μας διαιρέθηκε σε τρεις ομάδες για να επιτεθούν συγχρόνως από τρεις πλευρές στα νώτα των Τούρκων, που είχαν ζωσμένο για καλά το μέρος. Ορίσαμε σε ποιο σημείο θα χτυπούσε η κάθε μια από τις τρεις ομάδες.

Στο μεταξύ ο πληθυσμός που είχε εγκαταλείψει τα καλύβια, έμενε κρυμμένος μέσα στα σπήλαια του βουνού, που βρισκόντουσαν, σε απόκρημνα μέρη, πολύ ψηλά, όπου δεν μπορούσε εύκολα να φτάση κανείς παρά μόνο στις στιγμές εκείνες που ο άνθρωπος αποκτά υπεράνθρωπες δυνάμεις, για να σώση τη ζωή του. Όπως αργότερα διαπιστώσαμε ο στρατός κατάφερε να μπει μέσα στα καλύβια, μετά απ' τη φυγή του πληθυσμού, τα ρήμαξε και κατάστρεψε ό,τι βρήκε, τρόφιμα, ρουχισμό κλπ. Πολύ γρήγορα, όμως, το πλήρωσε ακριβά, εφ' όσον αποτόλμησε να σκαρφαλώση στα επικίνδυνα εκείνα σημεία.

Αργά το απόγευμα τέλειωσαν όλες οι προετοιμασίες μας, πιάσαν τις ορισμένες θέσεις τους οι τρεις ομάδες μας και δόθηκε το σύνθημα της επίθεσης. Ο Τούρκος στρατηγός είχε κατασκευάσει τα χαρακώματά του μέσα στο λιβάδι, όπου βρισκόταν ο στρατός του, ενώ ένα μέρος του, όπως είπα, είχε προχωρήσει μέχρι τα καλύβια. Εμείς βρισκόμαστε μέσα στα βουνά απ' όπου ανοίξαμε φωτιά.

Με τα πρώτα πυρά και την σύγχρονη εξόρμησή μας, οι Τούρκοι εμπροσθοφύλακες παρατήσανε τα πόστα τους και φεύγοντας έτρεχαν πανικόβλητοι να ενωθούν με τον κύριο όγκο του στρατού. Ακολούθησε δεύτερη επίθεση από τις άλλες ομάδες, κι αντιλάλησαν τα βουνά απ' τα τουφέκια μας. Οι στρατιώτες απαντούσαν στην αρχή με πολύ πυκνά πυρά επίσης, αλλά όταν είδαν ότι βάλλονται όχι από μια αλλά από τρεις πλευρές, και μη ξέροντας ποιες ήσαν οι δυνάμεις μας, άρχισαν να υποχωρούν από φόβο μήπως κυκλωθούν και μάλιστα σε μέρη τόσο επικίνδυνα όπου ήταν αδύνατο ν' αναπτυχθούν. Το ένα μετά το άλλο άφηναν τα χαρακώματά τους μπροστά στις ορμητικές επιθέσεις των δικών μας, ως που ο Γιώργη αγάς εξορμώντας με χειροβομβίδες έβγαλε και τους τελευταίους της περιοχής του από το χαράκωμα, το Τσην Τουζ λά λεγόμενον.

Οι απώλειες του εχθρού ήσαν μεγάλες σ' αυτή την τριπλή επίθεσή μας, αλλά την μεγαλύτερη συμφορά την έπαθαν οι Τούρκοι στρατιώτες κυρίως στην περιοχή των καλυβιών, όπου τ' απόκρημνα μέρη στάθηκαν ο χαμος πολλών. Γιατί ενώ οι δικοί μας ήσαν εξοικειωμένοι με το έδαφος και μάθαν να το περπατούν σαν τα ζαρκάδια, εκείνοι, ξένοι εντελώς σε τέτοιες απόκρημνες περιοχές, τάχαν χαμένα και δεν ξέραν από που να φυλαχτούν, από τα βόλια μας ή απ' το κατρακύλισμα. Και η αλήθεια είναι ότι περισσότεροι

σκοτωνόντουσαν κατρακυλώντας μέσα σε χαράδρες και γκρεμούς, παρά απ' τα τουφέκια μας, που ωστόσο κι αυτά κάναν τη δουλειά τους.

Καθώς αργά τ' απόγεμα είχε αρχίσει η μάχη δεν κράτησε πολλή ώρα, γρήγορα ήλθε η νύχτα κι επωφελούμενοι οι Τούρκοι έφυγαν, κι έτσι ο γενναίος πασάς που ήλθε «να κόψη τη ρίζα των γκιαούρηδων απ' τα τούρκικα βουνά» έπαυσε να καυχιέται. Οι απώλειες των Τούρκων στην μάχη εκείνη ήσαν περίπου 100 νεκροί και πολλοί τραυματίες.

Εμείς μείναμε στις θέσεις μας εκείνη τη νύχτα και το πρωί σπεύσαμε προς τα σπήλαια όπου ο άμαχος πληθυσμός μας κινδύνευε να πάθη ασφυξία. Κατάχλωμοι, γέροι, γυναίκες και παιδιά, βγήκαν απ' τους κρυψώνες τους κι απ' την χαρά τους κλαίγαν, μας αγκάλιαζαν και μας φιλούσαν, γιατί και τούτη τη φορά τους είχαμε γλυτώσει από βέβαιο θάνατο».

Για τις μάχες στην περιοχή του Νεπιέν Νταγ μεταφέρω μια περιγραφή απ' τους συγγραφείς της «Σύγχρονης Ιστορίας του Πόντου»:

«Περί τα μέσα Φεβρουαρίου του έτους 1922 ο στρατηγός Τζεμήλ Τζαβήτ πασάς, κατ' άλλους μεν μετά δύο μεραρχιών, κατ' άλλας πηγάς όμως και μετά πολυπληθών άτακτων ομάδων, ισχυρού πυροβολικού και ιππικού, κατήρχετο εις την περιφέρειαν του Ντεπιέν Νταγ. Μία φάλαγξ δυνάμεως δύο συνταγμάτων εισήρχετο εκ της διευθύνσεως Κιοπρού, άλλη ισχυρά δύναμις εκ Κάβζας, ετέρα εκ Καβάκ και δύο άλλαι εκινούντο εκ Σαμψούντος και Πάφρας.

Οι υπερασπισταί του Νεπιέν Νταγ ενεκλείοντο τοιουτοτρόπως εντός σιδηράς τανάλιας. Αι κορυφογραμμαί των οχυρών έγκαταλειφθείσαι υπό των ημετέρων, διότι εστερούντο τελείως πυροβολικού, ακόμη και μυδραλλιοβόλων, κατελήφθησαν υπό πολυαρίθμου εχθρικού ελαφρού πυροβολικού, αι δε υπωρείαι, εκτός του πυροβολικού, μετά πολυβόλων και ισχυράς δυνάμεως ιππικού. Αι πάροδοι, τα μονοπάτια, αι έξοδοι των πυκνών δασών και αι κεφαλαί των ορεινών ατραπών εφρουρούντο ισχυρώς.

Ο χειμών ήτο εξαιρετικώς δριμύς. Πυκνή χιών εκάλυπτε τα πάντα και η ορατότης επί ώρας ολοκλήρους διεκόπτετο λόγω των χιονοθυελλών. Οι Πόντιοι πολεμισταί, στερούμενοι των πάντων και επί πλέον έχοντες να φυλάξουν τα τραγικά των γυναικόπαιδα, ήσαν υποχρεωμένοι να ενεργήσουν συνετώς. Είχον συγκεντρωθεί εις την περιφέρειαν του Νεπιέν Νταγ ονομαστοί οπλαρχηγοί, εγκαταλείψαντες τα ευάλωτα σημεία εκ των οποίων εγίνετο ο ανεφοδιασμός των. Ο περίφημος οπλαρχηγός Στέλιος Κοσμίδης ευρίσκετο εκεί με τα παλληκάρια του. Ούτος ήτο ο στρατηγικώτερος όλων, κατά γενικήν ομολογίαν. Έχων γνώσεις στρατιωτικής τακτικής δεν εξετίθετο υπερβολικά, αλλά συγκρατών συνετά το πολεμικόν μένος των ανδρών του διωργάνωνε και διηύθυνε τας μάχας, προφθάνων πάντοτε εις τα ασθενή σημεία. Επίσης ευρίσκοντο εκεί ο γενναίος οπλαργηγός Ονούφριος μετά των Χασερλή, Καρά Δημήτ, Κεχαγιά, Αναστάση Αγτσιλανλή, Κούρτογλου, Αντύπα και άλλοι. Όλοι αυτοί μετά των παλληκαριών τους συνεκεντρώθησαν περί το Ελμά Τσοκούρ.

Το κύριον σώμα του στρατηγού Τζαβήτ, μετά την περίζωσιν του ορεινού και πεδινού όγκου του Νεπιέν Νταγ, εισέδυσε τολμηρά, διασχίσαν την ορεινήν περιφέρειαν εις την καρδίαν και το κέντρον του ορεινού συγκροτήματος και εστρατοπέδευσε παρά την θέσιν Ουτς Πηγγαρλάρ, δηλαδή Τρία Πηγάδια. Η άφιξις της δυνάμεως αυτής εκοινοποιήθη δια τριών κανονιοβολισμών, είτε προς εκφοβισμόν των ανταρτών, είτε διότι εδόθη ως σύνθημα δια τα υπόλοιπα τμήματα της στρατιάς του Τζαβήτ πασά. Το σώμα αυτό προήλασεν εκ Καβάκ.

Οι ημέτεροι προ του πολλαπλασίως ισχυροτέρου και ακμαίου εχθρού, κατήλθον εις την ασφαλεστέραν θέσιν Κιογιούν Ποϊνού. Εν τω μεταξύ άλλη ισχυρά εχθρική δύναμις μετά ιππικού, κατήρχετο εκ Κιοπρού και περιέσφιγγε περί τας δύο χιλιάδας γυναικόπαιδα. Ο κίνδυνος ήτο προφανής. Κάθε μονοπάτι απόκρυφον, δια τον ανεφοδιασμόν των ανταρτών είχε καταληφθή από τον εχθρόν. Από οκτώ ημερών είχον να βάλουν τροφήν εις το στόμα των οι ανδρείοι πολεμισταί και τα γυναικόπαιδα ήσαν ρακένδυτα. Οι οπλαρχηγοί συνήλθον νύκτα δια να λάβουν αποφάσεις.

Κατά το συμβούλιον αι γνώμαι εδιχάσθησαν. Δύο οπλαρχηγοί ο καπετάν Αντύπας και καπετάν Βασίλης (Πιτς Βασίλ) επέμενον έκαστος επί της γνώμης του. Το θέμα επί του οποίου συνεφώνουν όλοι ήτο η διάσωσις εν πρώτοις των γυναικοπαίδων. Επ' αυτού ο καπετάν Βασίλης μετά πείσματος εζήτει να κατευθυνθούν εκ μιας ατραπού, την οποίαν υπέθετε αφύλακτον, λόγω του απροσίτου της θέσεως, εις την πεδιάδα της Κάβζας, εις τα νώτα του τουρκικού στρατού, δια να ενωθούν μετά του οπλαρχηγού Κοντοπόδη (Κισά πατζάκ) ευρισκομένου εις την άνω περιφέρειαν. Αντιθέτως ο οπλαρχηγός Αντύπας, στηριζόμενος και εις την σύμφωνον γνώμην του Κ. Κοτζαμπάση, επρότεινε την διέλευσιν δια του δάσους, του Σιουκλούκ και συγκέντρωσιν εις ολιγώτερον εκτεθειμένας θέσεις, με την βεβαιότητα ότι ο τακτικός τουρκικός στρατός που ευρίσκετο μέσα εις το Νεπιέν Νταγ, δεν θα αντιλαμβάνετο την τοιαύτην προς τα νώτα του διαρροήν. Εν συνεχεία δε επρότεινε όπως δια μικράς δυνάμεως 50 - 60 ανδρών, διενεργήσουν πλαστήν μετωπικήν επίθεσιν κατά του εχθρού εις το Κιοπρού, προς παραπλάνησιν, καθ' ην στιγμήν ο όγκος των γυναικοπαίδων και των συνοδών των, θα ολίσθαινε προς τα δάση.

Μη επελθούσης συμφωνίας, οι οπλαρχηγοί ηκολούθησαν καθείς το σχέδιόν του. Και ο μεν οπλαρχηγός Αντύπας διεβίβασε σώα και αβλαβή τα υπό την προστασίαν του γυναικόπαιδα εις τον προς ον όρον, χωρίς ο εχθρός ν' αντιληφθή το στρατήγημα. Αλλά το τμήμα του καπετάν Βασίλη όταν έφθασε εις την πεδιάδα υπέστη αγρίαν επίθεσιν του ελλοχεύοντος εκεί τουρκικού ιππικού και κατεστράφη σχεδόν εξ ολοκλήρου. Πεντακόσια γυναικόπαιδα, καταδιωχθέντα κατεπατήθησαν και κατεσφάγησαν οικτρώς. Εκ της άλλης ομάδος επάγωσαν και απέθανον μερικά γυναικόπαιδα και ετάφησαν κάτω από τα χιόνια.

Μετά την εξασφάλισιν των διασωθέντων γυναικοπαίδων η δραστηριότης των αντιπάλων επανήρχισε. Συγκρούσεις μεμονωμέναι κατέληγον συνήθως εις ήττας των Τούρκων, διότι οι ημέτεροι έχοντες το μειονέκτημα του ολιγαρίθμου, επετίθεντο μόνον όταν έκρινον καταλλήλους τας συνθήκας. Ο τουρκικός στρατός των Τριών Πηγαδιών και Κιοπρού, δια συγκλινούσης πορείας επροχώρησε και κατεσκήνωσε εις την θέσιν Καπού Καγιά. Κατά την διαδρομήν αυτήν κατεσφάγησαν αρκετά γυναικόπαιδα. Τα γυναικόπαιδα αυτά όταν συνελαμβάνοντο κατεβασανίζοντο αγρίως δια να αποκαλύψουν τα κρησφύγετα των άλλων αόπλων και όταν τα απεκάλυπταν, οι Τούρκοι τα κατέστρεφον με πυκνά πυρά του πυροβολικού των. Αλλά οι αντάρται, εκδικούμενοι, κατώρθωναν να επιφέρουν σοβαράς απωλείας εις τους κακούργους. Χωρίς να διακινδυνεύουν εις μάχας εκ του συστάδην, δι' ενεδρών και νυκτερινών επιθέσεων, επροξένουν καταστροφάς εις τα τουρκικά συντάγματα. Κατά τας δοθείσας μάχας της περιόδου ταύτης έπεσαν οι οπλαρχηγοί Χασερλής, Καρά Δημήτ, Κεχαγιάς και άλλοι.

Αλλά ο τουρκικός στρατός με όλην την συντριπτικήν υπεροχήν του δεν κατόρθωσε να διατηρήσει τας καταληφθείσας θέσεις. Ήρχισε να διαρρέη, λόγω του βαρυτάτου χειμώνος, ώστε το μεγαλύτερον μέρος του να διαλυθή. Το ίδιον έπαθε και ο εκ Πάφρας εξορμήσας στρατός, όστις συνεκρούσθη με άλλους αντάρτας εις τας μάχας του Καζήλ Γιόλ και Κουρού Κιοκτσέ. Εκεί οι Τούρκοι στρατιώται υπέστησαν μεγάλην φθοράν και φεύγοντες εγκατέλειψαν δύο τηλεβόλα, πολλά πυρομαχικά και αιχμαλώτους. Τοιουτοτρόπως η

περίφημος εκστρατεία του Λιβά Τζεμίλ Τζαβήτ πασά έληξε και οι Πόντιοι αντάρται ανακατέλαβον εν τάχει τας προτέρας οχυράς αετοφωλεάς των, άνευ σημαντικών ζημιών εις οπλίτας».

Ο ΒΟΜΒΑΡΔΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΜΙΣΟΥ

Αν οι Κεμαλικοί δεν τα κατάφερναν, παρά τις τόσες τους προσπάθειες, να λυγίσουν τους ενόπλους, εξακολουθούσαν όμως, όπως πάντα, να σημειώνουν τις επιτυχίες τους στο έργο του αφανισμού των αόπλων και γυναικοπαίδων. Όσο, μάλιστα, αποτύγχαναν με τους αντάρτες, τόσο πεισμάτωναν και ξεσπούσαν στον άμαχο πληθυσμό. Οι διαμαρτυρίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, οι φωνές των ξένων που ακούόντουσαν στην Ευρώπη και Αμερική, τα δημοσιεύματα του Τύπου δεν ανέστελλαν την ορμή τους. Ίσως γιατί οι διαμαρτυρίες και καταγγελίες των ξένων για τις Κεμαλικές θηριωδίες, είχαν θεωρητικό χαρακτήρα, αφού οι κυβερνήσεις των Μεγάλων ήσαν στο πλευρό του «ανακαινιστή» της Άγκυρας.

Η διεθνής φιλανθρωπία στο μεταξύ, συγκινημένη απ' το μαρτύριο του ελληνισμού του Πόντου, προσπαθούσε, τουλάχιστον αυτή, να βοηθήση τον αφανιζάμενο λαό και δεν έλειψαν οι υπηρεσίες προ πάντων των Αμερικανικών αποστολών, που προσπαθούσαν να περιμαζέψουν τα ορφανά και να προσφέρουν τη βοήθειά τους στ' ανθρώπινα κουρέλια που επιζούσαν στα βάθη της Ανατολής. Αλλά όχι σπάνια η Κεμαλική θρασύτητα ξεσπούσε και σε βάρος τους.

Μέλη μιας Αμερικανικής Επιτροπής Βοηθημάτων ήσαν ο ταγματάρχης Γόουελ, Μάρι Ουάρντ, ιατρός, Ρουρ Παρμάλι, χειρούργος, Ισαβέλα Χάρλεϋ, διευθύντρια ορφανοτροφείου, που είχαν φτάσει μέχρι το Χαρπούτ, αλλά από κει απελάθηκαν για να μη βοηθούν και προ πάντων να μη βλέπουν. Παρ' όλα αυτά είδαν πολλά κι όταν έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη συνέταξαν μια έκθεση για τις φρικαλεότητες που διαπίστωσαν σ' όλη τη διαδρομή τους. Η έκθεση στάλθηκε στο Λονδίνο, Παρίσι και Ουάσιγκτων — να μερικές χαρακτηριστικές γραμμές της:

«Οι εκτοπιζόμενοι Έλληνες άρχισαν να καταφθάνουν τον Οκτώβριο του 1921 εις το Χαρπούτ. Δηλαδή τ' απομεινάρια των εκτοπιζομένων, γιατί από 30.000 επέζησαν για να φτάσουν μόνο 5.000. Οι άλλοι πέθαναν στον δρόμο. Ένας Αμερικανός της Υπηρεσίας Βοηθειών εμέτρησε κατά την διαδρομή μας 1.500 πτώματα. Δυο χιλιάδες πέθαναν στους δημόσιους δρόμους, ανατολικά του Χαρπούτ. Ο ταγματάρχης Γόουελ είδε τα πτώματά τους στο μήκος των ατέλειωτων δρόμων, βορά των σκύλων, των λύκων και των γυπαετών, γιατί οι Τούρκοι απαγορεύουν ακόμα και την ταφή τους.

Ακολουθώντας τις συνοδείες Τούρκοι αξιωματικοί και στρατιώτες προβαίνουν σε ανήκουστους βιασμούς γυναικών και παρθένων, τις οποίες αφήνουν μισοπεθαμένες για να πεθάνουν στους δρόμους. Η Επιτροπή προσέφερε βοήθειες στους πρόσφυγες αυτούς, που βρίσκονται κατά μήκος του δρόμου από Σεβαστείας προς το Διαρβεκίρ. Σε κανένα Αμερικανό δεν επετράπη να προχωρήση ανατολικώτερα του Διαρβεκίρ και καθένας μπορεί να μαντέψη τι συμβαίνει εκεί. Στο Χαρπούτ δεν μας επέτρεπαν να βοηθούμε τους πάσχοντες κι έκαναν ό,τι μπορούσαν για να μας εμποδίσουν. Δεν μας άφηναν να πάρουμε για το ορφανοτροφείο μας ούτε τα ορφανά εκείνων που πέθαιναν στους δρόμους. Τα δύο τρίτα των εκτοπισμένων είναι γυναικόπαιδα.

Σ' όλο το μήκος των δρόμων κάθε Τούρκος έχει δικαίωμα να διαλέγη όποια γυναίκα ή κορίτσι θέλει απ' την τραγική συνοδεία. Όλοι οι δημόσιοι δρόμοι είναι σπαρμένοι με πτώματα Ελλήνων, επάνω απ' τα οποία πετούν σμήνη από όρνεα».

Ο Αμερικανός ταγματάρχης προσθέτει στην έκθεση: «Παρατρέχω το ατέλειωτο κομβολόγιο των εξιστορουμένων φρικαλεοτήτων. Καμμιά προκατάληψη δεν έχω εναντίον οποιασδήποτε θρησκευτικής πίστεως. Δεν είμαι ιεραπόστολος. Εστάλην εις την Ανατολία απλώς και μόνο για παροχή βοηθείας στους πάσχοντες, ασχέτως φυλής και θρησκείας. Διηύθυνα την Επιτροπή Βοηθημάτων εις το Χαρπούτ και οι Κεμαλικές αρχές με συνέλαβαν και με εξετόπισαν μαζί με τους τρεις συνοδούς μου, χωρίς να μου ανακοινώσουν τον λόγο. Οι 20 Αμερικανοί υπάλληλοι της Υπηρεσίας των Βοηθημάτων υπέστησαν τα πάνδεινα απ' τις Κεμαλικές αρχές, αν και περιέθαλπαν και μουσουλμάνους πρόσφυγες και ορφανά.

Είναι απερίγραπτος ο κυνισμός των Τούρκων που ομολογούν τα πάντα. Παίρνουν ανεμπόδιστα απ' την αγέλη των εκτοπιζομένων τις γυναίκες και τις οδηγούν εις τα χαρέμια τους. Κατόπιν αναζητούν τους συγγενείς τους, στους οποίους αναγγέλλουν το πράγμα για να αποσπάσουν χρήματα. Πολλούς Έλληνες που έπνεαν τα λοίσθια, τους άρπαζαν απ' τα νοσοκομεία και τους έρριχναν στους δρόμους "για να ψιφήσουν εκεί". Παρά τις προσπάθειές μας τα περισσότερα νήπια πέθαιναν στο δρόμο γιατί δεν είχαμε που να τα τοποθετήσουμε για νοσηλεία».

Η έκθεση αυτή που δημοσιεύθηκε στο εξωτερικό —ο Αμερικανός Αρμοστής στην Πόλη πήρε και συμπληρωματικές καταθέσεις των μελών της Επιτροπής— σήκωσε θύελλα διαμαρτυριών στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Ευρώπη, αυτό όμως δεν εμπόδισε καθόλου τους στόλους των Μεγάλων να παρακολουθήσουν σε λίγο καιρό την τραγωδία και την σφαγή στην προκυμαία της Σμύρνης, απλώς και μόνο σαν ένα ενδιαφέρον θέαμα.

Με χίλια βάσανα λιγοστοί Έλληνες απ' τα παράλια του Πόντου κατάφερναν να φεύγουν απ'' την κόλαση κι απ' αυτούς μαθεύονταν επίσης άλλα, απ' τ' ανεξάντλητα δεινά: «Κατόπιν ανεκδιηγήτων μαρτυρίων —σημειώνουν στην Ιστορία τους οι Βαλαβάνης και Βιολάκης— έφθασαν δι' ιστιοφόρου εις Μήδειαν την 8ην Μαίου 1922, προερχόμενοι εκ Πάφρας, 21 Έλληνες Πόντιοι. Οι μάρτυρες ούτοι, φυγόντες εκ της κολάσεως εκείνης, μετά τρομεράν οδύσσειαν, έφθασαν δια Μηδείας εις Κωνσταντινούπολη και παρεδόθησαν εις τους Άγγλους. Οι Τούρκοι εζήτουν επιμόνως να τους παραλάβουν, χαρακτηρίζοντες αυτούς ως ληστάς, αν και μεταξύ αυτών ευρίσκοντο γυναίκες και παιδιά. Ούτοι διηγήθησαν τας φρικώδεις καταστροφάς της Πάφρας. Εκ των 266 Ελληνικών χωρίων της περιοχής, 80 είχαν καεί μέχρι της στιγμής εκείνης, εις δε τα υπόλοιπα εγκατεστάθησαν Τούρκοι αφού ο ελληνικός τους πληθυσμός είχε εκτοπισθή. Εκ των σφαγέντων προκρίτων της Πάφρας ανέφερον τους αδελφούς Γεώργιον και Πλάτωνα Γελγκεντζόγλου, Ιωάννην Μακρίδην και Γεώργιον Χατζηαντώνογλου, τον Αλέκον Ορτουλόγλου, την Γιοβανήν Ντανόγλου εκ Σαμψούντος, τον Αλέκον Αχτίρογλου και Κώσταν Τσινέκογλου μετά του αδελφού του Ανέστη. Περί τας 500 παρθένοι υπέστησαν τα πάνδεινα υπό του θηριώδους διοικητού Πάφρας Τζεμάλ Βέη δια να αναγκασθούν να εξομώσουν. Όσαι αντέστησαν διεσκορπίσθησαν κατά αγέλας πανταχού όπου και όλαι απωλέσθησαν. Όλα τα άρρενα παιδία τραγικώτατα εσφάγησαν».

Η Ελληνική κυβέρνηση αντέδρασε στην τραγωδία της σφαγής του ελληνισμού του Πόντου με μια διαμαρτυρία της Εθνοσυνέλευσης και με κάτι πιο ουσιαστικό —τον βομβαρδισμό της Αμισού. Στις 18 Μαίου 1922 έγινε στην ελληνική Εθνοσυνέλευση μεγάλη συζήτηση γύρω απ' τους διωγμούς, μίλησε ο υπουργός των εξωτερικών Γ. Μπαλτατζής και άλλοι αντιπρόσωποι, εκθέτοντας με κάθε λεπτομέρεια τις σφαγές και τις ωμότητες των Τούρκων κι εγκρίθηκε στο τέλος ψήφισμα διαμαρτυρίας σ' όλον τον πολιτισμένο κόσμο, που έλεγε: «Η Γ' των Ελλήνων Συνέλευσις βλέπουσα το συστηματικόν σχέδιον εξοντώσεως των ελληνικών πληθυσμών, το ακολουθούμενον από της ανακωχής και υπογραφής της ειρήνης, καταγγέλλει επισήμως προς τον κόσμον ολόκληρον τας ανηκούστους ωμότητας και δηλοί

εντονώτατα ότι η εθνική συνείδησις αδυνατεί πλέον ν' ανεχθή την παραμονήν των Ελλήνων υπό τοιούτον ζυγόν, αφού όλαι αι μέχρι τούδε τουρκικαί κυβερνήσεις απεδείχθησαν ανίκανοι να κυβερνήσουν πληθυσμούς άλλης φυλής και άλλου θρησκεύματος, αι δε απάνθρωποι μέθοδοι αυτών ατιμάζουν την σύγχρονον ανθρωπότητα και πολιτισμόν».

Αλλά κι η διαμαρτυρία αυτή είχε μοιραία τον ίδιο θεωρητικό χαρακτήρα, συγκίνησε ίσως τους ανθρωπιστές, καμιά όμως επίδραση δεν είχε στις επίσημες κυβερνήσεις. Έτσι η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να κάνει και κάτι πιο θετικό και στις 7 Ιουνίου 1922 μοίρα του ελληνικού στόλου πρόβαλε στα νερά της Αμισού. Ήσαν το θωρηκτό «Αβέρωφ», τ' αντιτορπιλλικά «Πάνθηρ» και «Ιέραξ» και τα εξωπλισμένα εύδρομα «Αδριατικός» και «Νάξος». Ο διοικητής της μοίρας, το σήμα του οποίου κυμάτιζε επάνω στον «Αβέρωφ» έστειλε τελεσίγραφο στον Τούρκο διοικητή της Αμισού Φαΐκ, με τον κυβερνήτη του Αμερικανικού αντιτορπιλλικού που βρισκόταν στο λιμάνι.

Το τελεσίγραφο έλεγε: «Κατά διαταγήν του ναυάρχου διοικητού του ελληνικού στόλου, σας παρακαλούμεν να καταστρέψητε επί παρουσία επιτροπής αξιωματικών του ελληνικού στόλου όλα τα τηλεβόλα, πυρομαχικά, τορπίλλας, και εν γένει παν πολεμικόν είδος ευρισκόμενον εις την πόλιν σας. Η καταστροφή δέον ν' αρχίση εντός μιας ώρας, από της 12 και 10 λεπτών σήμερον, θα λάβετε δε πάντα τα απαιτούμενα μέτρα ίνα η εναρξις αυτή γίνει ταχέως. Εν εναντία περιπτώσει θα εφαρμόσωμεν από της στιγμής της λήξεως της παραχωρηθείσης προθεσμίας το δικαίωμα το απορρέον εκ της Συμβάσεως της δευτέρας Συνδιασκέψεως της Χάγης, της οποίας και σας αποστέλλομεν αντίγραφον. Άμα τη παραλαβή της παρούσης θ' ανακοινώσητε το περιεχόμενον προς τους κ.κ. προξένους και αντιπροσώπους των Ουδετέρων Δυνάμεων, διά να τους επιτρέψετε να απομακρύνουν τους υπηκόους των προ της λήξεως της παραχωρηθείσης προθεσμίας. Επίσης θα δεήση ν' απομακρυνθή και όλος ο άμαχος πληθυσμός της πόλεως».

Ευθύς μετά το τελεσίγραφο στάλθηκε στον Τούρκο διοικητή κι ένα συμπληρωματικό τηλεγράφημα που έλεγε: «Σας προειδοποιούμεν ότι η παρουσία του Ελληνικού στόλου και η νόμιμος δράσις του δεν θα ηδύνατο να χρησιμεύση ως πρόσχημα διά την συνέχισιν των ωμοτήτων των διαπραχθεισών κατά των Χριστιανών υπό των Τούρκων. Τοιαύτη στάσις θα έδιδε εις τον Έλληνικόν στόλον το δικαίωμα να ενεργήση αντίποινα καθ' όλον το μήκος των Τουρκικών ακτών των πειθομένων εις τον Μουσταφά Κεμάλ».

Ο Τούρκος διοικητής απέρριψε σκαιότατα το τελεσίγραφο, βεβαιώνοντας ότι η Αμισός είναι... ανοχύρωτος πόλις (πόσο κυνικό ήταν το ψέμα αποδείχθηκε αμέσως) και καταλήγοντας σε ένα άλλο ψέμα πια κυνικό ακόμα: «θεωρώ ως όνειρον την δήλωσίν σας την αφορώσαν τας φρικαλεότητας τας διαπραχθείσας κατά χριστιανών και κατά συνεπειαν διαμαρτύρομαι κατά πάσης ενεργείας ήτις ήθελε επιχειρηθή κατά της πόλεως».

Τρεις ώρες περίμενε ο στόλος κι ύστερα άρχισαν ν' αστράφτουν τα κανόνια. Αλλά με τα πρώτα πυρά απάντησαν αμέσως τα πυροβολεία της Αμισού, ρίχνοντας γρήγορα και πυκνά βλήματα, απ' τα οποία, χάρη στην πατροπαράδοτη... ευθυβολία των Τούρκων, μόνο μικρά κομμάτια άγγιζαν τα ελληνικά πολεμικά. Δεν χρειαζόταν πάντως, άλλη απόδειξη ότι η Αμισός ήταν πολύ καλά οχυρωμένη κι ότι ο Τούρκος διοικητής έλεγε ψέματα. Σχετικά ο διοικητής της ελληνικής μοίρας, ενώ συνεχιζόταν ο βομβαρδισμός έστειλε τηλεγράφημα στον κυβερνήτη του Αμερικανικού αντιτορπιλλικού: «Ελπίζω ότι είδατε και επείσθητε ότι εκτός του πολεμικού υλικού η πόλις περιέχει και τηλεβόλα περιφρουρήσεως, τα οποία βάλλουν εναντίον μας».

Παρά τις πυκνές κανονιές των Τούρκων, τα ελληνικά πολεμικά συνέχιζαν τον βομβαρδισμό, χτυπώντας κυρίως τους στρατιωτικούς στόχους κι ανάβοντας μεγάλες πυρκαϊές. Το εύδρομο «Νάξος», αψηφώντας τις τούρκικες οβίδες, προχώρησε κι έφτασε σ' απόσταση 200 μόλις μέτρων από την ακτή, κι έτσι, σίγουρο πια ότι δεν μπορούσε να χτυπηθή απ' τα τούρκικα κανόνια που βρισκόντουσαν στους λόφους, προξένησε μεγάλη καταστροφή. Όλες οι αποθήκες γκρεμίστηκαν, τινάχτηκε η μεγάλη αποθήκη των πετρελαίων και βενζίνης, κι όσα πλεούμενα υπήρχαν στο λιμάνι, φορτηγίδες, βενζίνες, καΐκια κι άλλα ακόμη μεγαλύτερα, βουλιάξανε.

Βαριά αντιλαλούσαν τα κανόνια και συγκλόνιζαν την πόλη οι οβίδες του «Αβέρωφ», καταστρέφοντας εντελώς το Διοικητήριο, του οποίου τινάχτηκε ολόκληρη η στέγη και γκρεμίστηκαν οι τοίχοι. Αλλά είχε επισημανθή και το σπίτι του Διοικητή της Αμισού Φαΐκ, που πήρε επίσης το μερίδιό του. Πολλές οβίδες πέσαν στο τελωνείο και στις πίσω αποθήκες, όπου μόλις είχαν αποβιβαστεί μεγάλες ποσότητες πολεμικού υλικού, που καταστράφηκαν κι αυτές. Κυρίως όμως, ο «Αβέρωφ» παρακολουθούσε με τα πυρά του τις συνεχώς μετακινούμενες τούρκικες πυροβολαρχίες κι αχρήστευε την μια μετά την άλλη. Οι αξιωματικοί του ελληνικού στόλου υπολόγισαν ότι εκτός απ' το πολεμικό υλικό που προοριζόταν για τον στρατό του Κεμάλ, υπήρχαν στην Αμισό εξι πεδινές πυροβολαρχίες και μια ολμοβόλων.

Ύστερα από τον βομβαρδισμό ο ελληνικός στόλος έβαλε πλώρη προς το πέλαγος και χάθηκε στον ορίζοντα, αφήνοντας πίσω φωτιές, καπνούς και τρομαγμένους Τούρκους. Αλλά, δυστυχώς, τέτοια ήταν η αντίδραση των Δυνάμεων, ώστε δεν έγινε δυνατή η επανάληψη παρόμοιων ενεργειών, που ήσαν, ωστόσο, οι μόνες που καταλάβαιναν οι Τούρκοι. Ο Κεμάλ παρ' όλον ότι έφτασε στο κατακόρυφο της βαρβαρότητας, είχε γίνει προ πολλού το χαϊδεμένο παιδί των «πολιτισμένων» Ευρωπαίων.

ΑΝΑΚΩΧΗ ΜΕ ΤΟΥΣ ΑΝΤΑΡΤΕΣ

Όπως παλιότερα οι σουλτανικές κυβερνήσεις έτσι και τώρα η κυβέρνηση της Αγκύρας αποφάσισε να δώση αμνηστεία στους αντάρτες, μια και είχαν αποτύχει όλες οι προσπάθειες για την συντριβή τους. Οι επιχειρήσεις στ' αντάρτικα λημέρια απασχολούσαν αρκετές δυνάμεις, που ο Κεμάλ χρειαζόταν για το μέτωπο, όπου ο ελληνικός στρατός ήταν πάντα η μεγάλη απειλή κι αποτελούσε τον κύριο στόχο. Η Άγκυρα δεν ξεχνούσε την αγωνία των ημερών, που άκουε από τόσο κοντά τα ελληνικά κανόνια, θα υπήρχε σίγουρα ένα ζήτημα γοήτρου για τον δυναμικό άντρα της Τουρκίας — πώς θα μπορούσε νάρθη σε διαπραγματεύσεις με τους γκιαούρηδες εκείνους, που χαρακτήριζε ληστές, όταν μάλιστα με τόση αποκοτιά περιφρονούσαν το τούρκικο κράτος κι έκαναν τόση ζημία στο γόητρο του Κεμαλικού στρατού; Η πραγματικότητα, ό μως, ήταν σκληρή κι άλλη λύση δεν υπήρχε. Οι καταραμένοι εκείνοι αντάρτες αποδείχτηκαν πολύ περισσότερο σκληροτράχηλοι απ' ό,τι τους είχαν φανταστή οι Τούρκοι.

Έτσι η κυβέρνηση της Αγκύρας ψήφισε ένα ειδικό νόμο για την αμνηστία, όπως αναφέρεται στο πρώτο γράμμα που έστειλε με τον Μιλτιάδη Νυμφόπουλο ο μητροπολίτης Ροδοπόλεως Κύριλλος προς τους αντάρτες της Σάντας, με υπαγόρευση των Τούρκων: «Φέρομεν εις γνώσιν σας, έγραφε, ότι η σεβαστή ημών κυβέρνησις εξέδωσε νόμον υπ' αριθμόν 183 και ημερομηνίαν 21 Ιανουαρίου 1922, δια του οποίου δηλούται ότι οι μετερχόμενοι την ληστείαν, προσερχόμενοι δε και παραδιδόμενοι οικειοθελώς εις τας κατά τόπους πολιτικάς αρχάς δεν φυλακίζονται, αλλ' απλώς υπάγονται εις στρατιωτικήν θητείαν. Επειδή δε προς κατάπαυσιν της δράσεως των ληστρικών συμμοριών απεφάσισεν η κυβέρνησις να καταδιώξη τας εκασταχού τοιαύτας συμμορίας, δια τακτικού στρατού και επειδή αυτό τούτο το αληθές συμφέρον σας απαιτεί να παύση ο μέχρι σήμερον ληστρικός και εναντίον του νόμου βίος, δια ταύτα πατρικώς σας συμβουλεύομεν να κατέλθετε αμέσως και χωρίς άλλο εις Τσεβιζλικ και να παραδοθήτε εις τας εκεί πολιτικάς αρχάς, όντες βέβαιοι ότι αύται θα σας δώσωσι την αμνηστίαν σας. Την απόφασιν ταύτην διεκοίνωσεν ο φιρκά κουμαντανί της Τραπεζούντος»...

Όπως είδαμε οι αντάρτες της Σάντας, με τον τρόπο που είχαν γίνει οι προτάσεις —όχι μια αλλά τρεις φορές— δεν μπορούσαν να πεισθούν στην ειλικρίνεια των Τούρκων κι έτσι δεν φτάναν σ' αποτέλεσμα. Αλλοιώτικα ξετυλίχθηκαν τα πράγματα με τους αντάρτες του δυτικού Πόντου, όπως μας λένε οι οπλαρχηγοί που είχαν έλθει σ' επαφή με τους Τούρκους αποσταλμένους.

Διηγείται σχετικά ο Παύλος Τσαουσίδης: «Ύστερα από τις τόσες μάχες, ήλθαμε σε διαπραγματεύσεις με τον Λιβά πασά, που πρώτος έστειλε ένα σύνδεσμο στον γενικό αρχηγό του τμήματος Τοπ Τσαμ, Αναστάση Παπαδόπουλο και ζήτησε μια επιτροπή για συνομιλίες. Συζητήσαμε το πράγμα κι αποφασίσαμε να στείλουμε την επιτροπή, που αποτελέσθηκε από 5 ηλικιωμένους άνδρες και συνάντησε το επιτελείο του Λιβά πασά στο χωριό Τσαμπολάτ Κιοΐ. Εκεί έγινε κοινή σύσκεψη Ελλήνων και Τούρκων σε μια μεγάλη αίθουσα, όπου ο ίδιος ο πασάς λαβών τον λόγον είπε:

—Ακούστε, φίλοι μου, ο πόλεμος εδώ στα βουνά θα μπορούσε να συνεχιστή από εμάς, αλλά ο μεγάλος αρχηγός μας Μουσταφά Κεμάλ, επιθυμεί να βάλουμε τέλος σ' αυτές τις εχθροπραξίες. Σας προτείνουμε, λοιπόν, να σταματήσουν οι εχθροπραξίες με τους εξής όρους: 1) Να παραδώσετε μερικά όπλα. 2) Ο άμαχος πληθυσμός να προσέλθη άφοβα και θα τους εφοδιάσουμε όλους με βέσικες (ταυτότητες) για να εγκατασταθούν προσωρινά ο

καθένας σε όποιο χωριό θέλει, υπό την εγγύησή μου για πλήρη ασφάλεια. 3) Οι οπλίτες θα μείνουν στο βουνό μέχρι νεωτέρας διαταγής. Παρακαλώ να πάτε να τα πήτε αυτά στους αρχηγούς σας και αν δέχωνται τους όρους έχει καλώς, αν όχι θα σκεφθούμε αλλοιώς.

Όταν γύρισε η επιτροπή, ο γενικός αρχηγός μας κάλεσε όλους τους αρχηγούς των τμημάτων, κάμποσους γέροντες και μερικούς ιερείς σε σύσκεψη, όπου ακούσαμε τους όρους κι αποφασίσαμε στο τέλος να γίνει δεύτερη συνάντηση των οπλαρχηγών με τον Λιβά πασά, για να παρθή η τελική απόφαση. Στείλαμε σύνδεσμο να το ανακοινώση στον πασά, εκείνος δέχτηκε και ορίσθηκε ημέρα για την νέα συνάντηση σ' ένα χωριό στους πρόποδες του Τοπ Τσαμ. Την ορισμένη, λοιπόν, μέρα, σύμφωνα με την απόφαση του γενικού αρχηγού, ο κάθε οπλαρχηγός πήρε μαζί του από δέκα παλληκάρια κι όλοι μαζί ξεκινήσαμε και φτάσαμε στον τόπο της συνάντησης, όπου προτού προχωρήσουμε βάλαμε σκοπούς για καλό και για κακό, όλοι, εννοείται, οπλισμένοι.

Οι οπλαρχηγοί είχαμε πάρει μαζί μας και μερικούς δημογέροντες και έτσι ευθύς αμέσως συναντηθήκαμε με τον Λιβά πασά, που μας δέχτηκε με χειραψίες και χαμόγελα. Μας οδήγησε στο μεγάλο δωμάτιο ενός σπιτιού, όπου πρώτος πάλι πήρε τον λόγο κι αφού είπε πολλά και διάφορα, συνέχισε μ' αυτά τα λόγια:

—Προσέξτε με όλοι, σας παρακαλώ, και δεν θα χάσετε, είμαι βέβαιος ότι θα βγήτε κερδισμένοι έφ' όσον δεχθήτε τους όρους μας που είναι για καλό σας. Ξέρω πολύ καλά ότι δεν φταίτε εσείς γι' αυτή την κατάσταση, ούτε τα δυστυχισμένα γυναικόπαιδα που σέρνετε μαζί σας, κουρελιασμένα και πεινασμένα, αλλά άλλοι σας παρέσυραν και σας στείλαν στα βουνά. Ποιος ο σκοπός τους; Να αποκτήσουν την αυτονομία του Πόντου, δηλαδή, να χύσετε εσείς το αίμα σας, να σκοτωθήτε και ν' απολαύσουν εκείνοι τα αγαθά που ελπίζουν. Αλλά είδατε τα χάλια των πρωταιτίων.

Στο σημείο αυτό σταμάτησε και ελεεινολογώντας φαίνεται τον δήθεν καλό τρόπο που φέρθηκε ανέκαθεν η Τουρκιά προς τους Έλληνες, είπε, όπως θυμάμαι επί λέξει:

—Οσμανλή ντεβλετί ταουσανί αραμπά ιλέ αβλάρ, δηλαδή το τουρκικό κράτος τον λαγό με αραμπά κυνηγά. Τι κακό είδατε μέχρι τώρα απ' το τουρκικό κράτος; Δεν ζούσατε ελεύθερα; Δεν είχατε τις εκκλησιές σας, τα σχολειά σας; Και όμως σας έβγαλαν στα βουνά και σκοτωνόμαστε μεταξύ μας, ενώ ζούσαμε σαν αδέλφια. Ακούστε, και δεν θα χάσετε. Να ότι ο ελληνικός στρατός υποχωρεί και αύριο μεθαύριο, όταν ο τουρκικός στρατός απαλλαγή απ' το Μικρασιατικό μέτωπο και ορμήση επάνω στα βουνά, τι θα κάνετε; Χωρίς να πολεμήση, μόνο αποκλεισμό να σας κάνει, φθάνει.

Ύστερα απευθυνόμενος στον αρχηγό Αναστάση Παπαδόπουλο, του λέει:

—Αυτά είχα να σας πω και παρακαλώ να μου πήτε ποια σημεία του λόγου μου παραδέχεστε και ποια δεν παραδέχεστε;

Τότε παίρνει τον λόγο ο αρχηγός και λέει:

—Έβετ εφέντη μου, μάλιστα, να σας απαντήσω ευχαρίστως. Είναι μερικά σημεία του λόγου σας που παραδεχόμαστε κι άλλα που δεν παραδεχόμαστε. Πράγματι μέχρι τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο ζούσαμε καλά, ας πούμε σαν αδέρφια, αν και για σας είμαστε πάντα οι παρακατιανοί και οι γκιαούρηδες. Από τον πόλεμο και πέρα, όμως, τα πράγματα άλλαξαν κι ούτε βγήκαμε στα βουνά για την ανεξαρτησία του Πόντου. Χάιρ, πασά μου, όχι, αυτό δεν το παραδεχόμαστε γιατί το ζήτημα της ανεξαρτησίας του Πόντου βγήκε από πολλά αλλά.

Αφού ζούσαμε σαν αδέλφια, όπως λέτε, εδώ στα βάθη του Πόντου, στο Νομό Σεβαστείας, πώς θα σκεφτόμαστε να ξεσηκωθούμε μικροί, μεγάλοι με τα γυναικόπαιδά μας, να τα βάλουμε με ολόκληρο το τουρκικό κράτος και να ζητάμε ανεξαρτησία; Θα έπρεπε να είμαστε τρελλοί. Αλλά τρελλοί δεν είμαστε. Οι λόγοι είναι άλλοι, θα σας τους πω και θα τους παραδεχθήτε. Πρώτο αίτιο: Όταν ο ρωσικός στρατός προχωρούσε, χιλιάδες Τούρκοι στρατιώτες λιποτακτούσαν, πέφταν οπλισμένοι στα χωριά μας, που ήξεραν ότι ήσαν άοπλα, μας λεηλατούσαν και μας αφάνιζαν. Σκότωναν στους δρόμους όποιον χριστιανό εύρισκαν και ατίμαζαν τις γυναίκες μας. Δεν τολμούσε κανένας μας να κατεβή στις πόλεις για ψώνια, γιατί οι δρόμοι ήσαν γεμάτοι από τσέτες. Πολλές φορές διαμαρτυρηθήκαμε στις αρχές. Πιάσαν ποτέ κανένα; Τιμωρήθηκε κανείς; Ποτέ. Δεύτερη αιτία ήταν ο Τοπάλ Οσμάν. Δεν γνωρίζετε μήπως, πασά μου, τα αίσχη του; Δεν γνωρίζετε τα άτιμα εγκλήματά του; Έβγαινε απ' την Κερασούντα αυτός ο Ελληνοφάγος και με τους 2-3.000 τσέτες του καταλήστευε, κατάκαιγε και κατάσφαζε τον κόσμο. Από μακρυά ακούαμε τα βάρβαρα εγκλήματα αλλά όταν έφθασε στην δική μας επαρχία, Έρπαα, και άρχισε τα ίδια όπως και στο Τοκάτ και την Νεοκαισάρεια, είδαμε ότι άλλη σωτηρία δεν υπάρχει και βγήκαμε στα βουνά να πολεμήσουμε μέχρι θανάτου και να πέσουμε σαν άντρες για την τιμή μας, για την ζωή μας και για την θρησκεία μας».

Ο Λιβά πασάς δεν έφερε αντίρρηση στα λόγια του αρχηγού κι ύστερα συμπεραίνοντας ότι, τέλος πάντων, ό,τι έγινε έγινε, επανέλαβε τους όρους της ανακωχής και τόνισε ότι δίνει γραπτή εγγύηση πως δεν πρόκειται να πειραχτή ούτε μια τρίχα απ' τα γυναικόπαιδα που θα παραδοθούν. Όσο για τα όπλα, απαιτούσε τουλάχιστο 50 τουφέκια. Ζητήσαμε την άδεια να συσκεφθούμε πάλι κι αφού ανταλλάξαμε τις γνώμες μας παραδεχτήκαμε και υπογράψαμε την ανακωχή. Η υπηρεσία αμέσως έφερε φαγιά και γευματίσαμε όλοι μαζί σε φιλική ατμόσφαιρα κι ύστερα πήραμε τα παλληκάρια που μας περιμένανε στα πόστα τους και φύγαμε.

Φτάνοντας στα λημέρια μας ο κόσμος μας περίμενε με αγωνία κι ανακοινώσαμε τους όρους της ανακωχής. Ακούοντας τα γυναικόπαιδα ότι θα παραδοθούν στα χέρια των Τούρκων, άρχισαν φωνές και κλάματα, αλλά τους είπαμε να ησυχάσουν γιατί εφ' όσον εμείς θα μέναμε ακόμα στα βουνά δεν είχαν φόβο. Άλλωστε, δεν υπήρχε άλλη λύση, το μαχαίρι έφτασε στο κόκκαλο, μέχρι πόσο θ' αντέχαμε σ' αυτή τη ζωή, που κρατούσε τόσα χρόνια; Αν είμαστε μόνοι οι αντάρτες θα μπορούσαμε να παρατείνουμε, ζώντας έστω και σαν αγρίμια. Αλλά ο άμαχος πληθυσμός; Τέλος ησύχασαν και μετά μερικές μέρες, αφού δώσαμε και τα 50 όπλα, ό,τι παλιό είχαμε, οι πιο θαρραλέοι γέροντες και μερικές γρηές παραδόθηκαν στις αρχές κι εγκαταστάθηκαν σε τουρκοχώρια γιατί τα ελληνικά ήσαν όλα καμένα. Σιγά - σιγά πήραν θάρρος κι οι άλλοι κι έτσι σ' ένα μήνα όλα τα γυναικόπαιδα κατεβήκανε σε γειτονικά χωριά δίχως παρατράγουδα. Εμείς εξακολουθήσαμε να μένουμε στα λημέρια μας, αλλά οι εχθροπραξίες είχαν παύσει».

Με άλλη διαδικασία και χωρίς την επισημότητα που πήρε η υπογραφή της ανακωχής στο Τοπ Τσαμ, ακολούθησαν κι αλλού οι προτάσεις της ανακωχής, με αποτέλεσμα επίσης το σταμάτημα των εχθροπραξιών. Σχετικά διηγείται ο Παντελής Αναστασιάδης για την δική του περιοχή:

«Επειδή η δράση του αντάρτικου συνεχιζόταν παντού, με μεγάλες αποτυχίες των Κεμαλικών, φαίνεται ότι η Κυβέρνηση της Αγκύρας, μη μπορώντας ν' αποσύρη περισσότερο στρατό από το μέτωπο, εσκέφθη να κάνει μια ανακωχή με τους αντάρτες προς ανακούφισιν

των Τούρκων κατοίκων. Ανάθεσε, λοιπόν, την πραγματοποίηση της αποφάσεώς της στο διοικητή χωροφυλακής της υποδιοικήσεως Τσαρσαμπά, Κιαζίμ εφέντη.

Ανάμεσα στους αντάρτες μας βρισκόταν και ο Κιρκάσιος Χασάν Τσαούς και ο Κιαζίμ εφέντης, μαθαίνοντας ότι ο Τσακήρ Παντελής είχε περάσει εκείνες τις μέρες μαζί με τον Χασάν το ποτάμι του Τσαρτσαμπά (αρχαίος Θερμόδων), έστειλε σύνδεσμο και ζήτησε συνάντηση μαζί τους. Ο Κιρκάσιος δέχτηκε, έγινε η συνάντηση και παρουσία του Τσακήρ Παντελή ο υποδιοικητής της χωροφυλακής τους είπε να διαβιβάσουν στους Έλληνες αντάρτες πρόταση ανακωχής μαζί με τους σχετικούς όρους».

Η πρόταση διαβιβάστηκε κι έγινε αμέσως σύσκεψη των οπλαρχηγών, ενώ ο άμαχος πληθυσμός που είχε φτάσει στο έσχατο όριο της αντοχής του, δέχτηκε με ανακούφιση την είδηση: «Πολλοί είχαν πεθάνει από την πείνα και όσοι μείνανε κρατιόντουσαν στη ζωή με χόρτα και καμιά φορά τύχαινε να τους δίνουν οι αντάρτες λίγο κρέας, που το έτρωγαν χωρίς αλάτι και ψωμί. Τι να κάνανε λοιπόν; Μια και έγινε ανακωχή άρχισαν να κατεβαίνουν στα χωριά και γρήγορα τα καλύβια ερημώθηκαν απ' τα γυναικόπαιδα. Εμείς οι αντάρτες μέναμε στα βουνά μας και είμαστε πολύ επιφυλακτικοί... Προ πάντων ο Στέλιος Κοσμίδης ή Ιστύλ Αγάς, έχοντας, όπως όλοι μας, άλλωστε, προηγουμένη πείρα, δεν έδινε σημασία σ' αυτή την ανακωχή, αλλά είναι αλήθεια ότι ο πληθυσμός ανακουφίστηκε».

Ο Κιαζίμ εφέντης είχε ζητήσει να συναντηθή προσωπικά με τον Παντελή Αναστασιάδη, αλλά εκείνος τον απέφευγε κι επί τέλους, ύστερα από πολλά ήλθε σε επαφή μαζί του:

—Παντέλ αγά, του είπε, γιατί αποφεύγεις τόσο καιρό την συνάντηση που ζήτησα;

—Γι' αυτά τα γαλόνια που φοράς, του απάντησε ο Αναστασιάδης. Είσαι ένας ανώτερος αξιωματικός και πήρες διαταγή απ' την κυβέρνηση να κάνης ανακωχή μαζί μας, πολύ ωραία, έγινε η ανακωχή κι ορίστε που γίναμε φίλοι. Αν όμως πάρης τώρα μια άλλη διαταγή να μας χτυπήσης, δεν θα το κάνης;

Ο Κιαζίμ εφέντης βρήκε πολύ σωστά τα λόγια του Έλληνα οπλαρχηγού και είπε στους άλλους αντάρτες:

—Είναι ο πιο μικρός απ' όλους σας, αλλά μιλά σωστά. Εγώ δυστυχώς πήρα μετάθεση και φεύγω για την Σινώπη. Να ξέρετε, όμως, καρτασλάρ, πως για ό,τι γίνεται σ' αυτόν τον τόπο, και για τα επεισόδια, φταίνε πάντα οι δικοί μας. Αλλαχά σιμαρλατίκ, έχετε γεια!

Ύστερα καβάλλησε τ' άλογό του, πήρε τους δυο τζανταρμάδες που είχε αφήσει παραπέρα κι έφυγε. Ο Αναστασιάδης μαζί με τον Τσακήρ Παντελή, τον Χασάν Τσαούς και με τα παλληκάρια τους, γύρισαν στα λημέρια τους. Έτσι πέρασε με ησυχία κάμποσος καιρός.

Η ΜΟΙΡΑ ΓΡΑΦΕΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Κοντοζυγώνει ο μοιραίος Αύγουστος του 1922. Όποιος θα ήθελε να διαβάση την ιστορία της Τουρκίας τούτων των καιρών ή τις βιογραφίες του Κεμάλ, θάβλεπε ότι ένας πολεμικός οργασμός συγκλόνιζε πέρα για πέρα το δοβλέτι. Ο Μουσταφά Κεμάλ εφωδιασμένος με δικτατορικές εξουσίες απ' την Εθνοσυνέλευση της Αγκύρας —που τις αξίωσε και τις πήρε «εν ονόματι της σωτηρίας του έθνους»— κρατά ξεσηκωμένη τη χώρα, μαζεύει στρατό, όλο και περισσότερο, κανόνια, όλο και περισσότερα, στοιβάζει πολεμικό υλικό όσο γίνεται πιο πολύ, που σε μεγάλη αφθονία και με πρόθυμη απλοχεριά του παραχωρούσαν οι Σύμμαχοι, προ πάντων η Γαλλία.

Έχει κηρύξει τον πόλεμο «ιερό» και δουλεύει μέρα - νύχτα ακούραστα, κεντρίζοντας στο κατακόρυφο τον τουρκικό φανατισμό, κι έχοντας έτοιμη την κρεμάλα για τον καθένα που θα δίσταζε ή θα λιποψυχούσε. Άγρια κι αποφασιστική έπρεπε νάναι η επίθεση που ετοίμαζε. Η χώρα του βρισκόταν σ' ένα παραλήρημα μίσους για τους Έλληνες, άντρες και γυναίκες ήσαν στο πόδι, οι τσέτες πύκνωναν τις φάλαγγες, ο λαός πρόσφερνε ό,τι μπορούσε. Έτσι οι δυνάμεις του Κεμάλ όλο και αύξαναν, ο στρατός όλο και πλήθαινε, μέχρι που φρόντισε να κλείση ανακωχή με τους Πόντιους αντάρτες για να οικονομήση τους άντρες που απασχολούσαν. Η κάθε μέρα που περνούσε κάτι του πρόσθετε. Η κάθε ώρα όλο και τον δυνάμωνε. Τίποτε άλλο δεν υπήρχε για τον δικτάτορα της Αγκύρας παρά η μάχη που ετοίμαζε, τίποτε άλλο για τους Τούρκους παρά η εξόντωση του εχθρού. Απ' τον Σαγγάριο και πέρα, που η Άγκυρα προπαγάνδισε και κήρυξε σαν ένα θρίαμβο, το ηθικό του Τούρκικου στρατού ήταν ακμαίο κι όλο και περισσότερο πίστευε στη νίκη. Ο κίνδυνος για την Ελλάδα ήταν μέγιστος. Η Μοίρα έγραφε τις τελευταίες της σελίδες.

Ο Έλληνας που θα διάβαζε παράλληλα το τι γινόταν την ίδια τούτη εποχή στον τόπο του, θάνοιωθε να σφίγγεται και να σπάζη η καρδιά του για το τραγικό κατάντημα όπου οδήγησε την πατρίδα του ο Διχασμός. Υπήρχε και στην Ελλάδα μίσος, αλλά μόνο ανάμεσα στους Έλληνες. Υπήρχε πάθος και φανατισμός αλλά όχι για τον Τούρκο. Ο Αντιβενιζελικός μισούσε τον Βενιζελικό μέχρι θανάτου κι ο Βενιζελικός πλήρωνε τον αντίπαλό του με τα ίδια. Η τραγωδία που άρχισε το 1914 με την διάσταση Βενιζέλου - Κωνσταντίνου και μάζεψε τόσες συμφορές στον τόπο, ξετυλίγεται γρήγορα τώρα και τραβά προς το κορύφωμά της.

Κάτω εκεί στα βάθη της Μικρασίας, πέρα στον Πόντο κατασφάχτηκε και μαρτυρά ακόμα ένας ολόκληρος λαός Ελλήνων, υπάρχει ένας στρατός στο μέτωπο κι ένας εχθρός που γίνεται πιο επικίνδυνος μέρα με την μέρα, αλλά η Αθήνα φαίνεται σαν να μην τα παίρνη όλα αυτά στα σοβαρά. Ή κι αν τα παίρνη λίγο σοβαρά δεν δίνει μεγάλη σημασία στον Κεμάλ, θάρθη η ώρα, πιστεύει, που εύκολα θα τον τσακίση.

Οι κυβερνήσεις, ανεβαίνουν και πέφτουν, συχνά μέσα σε τραγική αμηχανία. Ο άλλοτε δοξασμένος ελληνικός στρατός βρίσκεται τώρα απογοητευμένος, κι ακούει να φτάνουν συνθήματα απ' την Αθήνα ότι είναι καιρός πια να παρατήση το μέτωπο και να γυρίση σπίτι του. Η ιδέα αυτή καλλιεργείται επίμονα και όχι κρυφά.

Απ' τον καιρό που έλειψε ο αρχιτέκτονας τούτης της εκστρατείας, ο εμπνευστής και δημιουργός της Συνθήκης των Σεβρών, τόσο πολύ έχουν αλλάξει όλα! Την εκστρατεία της Μικρασίας ο Ελευθέριος Βενιζέλος την είχε αναλάβει, στηρίζοντάς την στους Συμμάχους και την άρχισε μόνο με την έγκριση και τις προϋποθέσεις της βοήθειας των Μεγάλων. Και τώρα, εκείνοι που την είπαν επικίνδυνη, τυχοδιωκτική, αποτολμούσαν να την συνεχίζουν

μόνοι, χωρίς την βοήθεια κανενός. Αντίθετα, μάλιστα, με την ανοιχτή και απερίφραστη αντίθεση των Μεγάλων!

Έτσι προδομένη η Ελλάδα απ' τους Συμμάχους της, βρισκόταν απλωμένη μέσα στην Μικρασία, ολομόναχη σ' έναν επικίνδυνο αγώνα. Η έχθρα της Γαλλίας είναι κυνική, η αδιαφορία της Αγγλίας φανερή, χτυπά την πόρτα της τελευταίας ο Γούναρης για δάνειο κι η απάντηση είναι αρνητική.

Απ' τον στρατό λείπουν ακόμα και τα μέσα της διατροφής, οι δοξασμένοι άντρες δεν έχουν ούτε για τσιγάρο. Απ' τον Γενάρη κι όλας του 1922 ο επιτελάρχης Κ. Πάλλης τηλεγραφούσε στο Υπουργείο των Στρατιωτικών: «Εξακολουθητική στέρησις χρημάτων φέρει σώματα εις αδιέξοδον. Παρακαλώ ληφθή επειγόντως μέριμνα προς αποστολήν επαρκών χρημάτων, διότι δεν είναι δυνατή εξακολούθησις δημιουργηθείσης καταστάσεως. Καθυστερούνται αποδοχαί αξιωματικών και στρατιωτών από του Νοεμβρίου. Υποβάλλονται παράπονα. Εργολάβοι έχοντες λαμβάνειν αρκετά, διακόπτουσι χορηγείας. Νοσοκομεία αδυνατούσι αγοράσωσι κρέας και λοιπά τρόφιμα δι' ασθενείς».

Συχνά ήσαν τα κρούσματα απειθαρχίας στο στρατό κι ο στρατηγός Τρικούπης έστελνε μήνυμα: «Εβδόμη μεραρχία τηλεγραφεί ότι εκ των αποτελεσματικών μέτρων προς επαναφοράν πειθαρχείας εις το 49ον σύνταγμα είναι η πληρωμή καθυστερουμένων μισθών εις άνδρας συντάγματος και παρακαλεί αποσταλώσι 300. 000 δραχμαί προς εξόφλησιν ανεξόφλητων ενταλμάτων συντάγματος».

Φτάνουμε στον Ιούνιο του 1922 κι η Επιμελητεία της Στρατιάς έστελνε απελπισμένη αναφορά στο Υπουργείο Στρατιωτικών: «...Οπλίται λόγω καθυστερήσεως αποδοχών των δεν δύνανται αγοράσωσι και εν κυτίον σιγαρέττων, υπηρεσίας μη παρεχούσης αυτοίς ταύτα προ πολλού χρόνου. Επιτάξεις έπαυσαν διότι ουδέν πλέον αποδίδουσι, κατόχων αποκρυπτόντων είδη των. Υπηρεσίαι αγωνίζονται προς ανεύρεσιν αναγκαίου κρέατος. Τούτο εξευρίσκεται μόνον κατόπιν αμέσου πληρωμής. Εάν δεν αποσταλώσι χρήματα επαρκή, θα είναι προβληματική διατροφή στρατεύματος».

Τα πράματα φτάναν σιγά - σιγά σε αδιέξοδο κι η τραγική κυβερνητική αμηχανία οδηγεί σ' απελπισμένες σκέψεις. Ενώ προπαγανδιζόταν η ιδέα ν' αποσυρθή ο στρατός από την Μικρασία, καταστρωνόταν σχέδιο να εκβιαστή η κατάσταση με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης! Για τον σκοπό αυτόν, μάλιστα, αποσύρθηκε στρατός από το μέτωπο και μεταφέρθηκε στην Θράκη, αλλά οι Σύμμαχοι —που τους ζητήθηκε η... άδεια!— έτριξαν τα δόντια και φυσικά η επιχείρηση ματαιώθηκε. Απλώς αδυνάτισε ακόμα περισσότερο το μέτωπο.

Απορροφημένοι απ' τα μανιασμένα κομματικά τους μίση στην Ελλάδα, ιδέα δεν είχαν για το τι γινόταν στην Τουρκία. Κι άξαφνα ήλθε το χτύπημα. Τόση ήταν η άγνοια του Ελληνικού Αρχηγείου, ώστε δεν κατάλαβε με μιας ότι είχε αρχίσει η μεγάλη επίθεση. Να το πρώτο ανακοινωθέν της Στρατιάς που εκδόθηκε στις 9 Αυγούστου: «Αντάρται υποθαλπόμενοι υπό χωρικών επετέθησαν την νύκτα της 5-6 τρέχοντος κατά προκεχωρημένων φυλακίων ημών, νοτίως του Μαιάνδρου εις περιοχήν Ορτάντζης. Εκ παραλλήλου εχθρός συγκεντρώσας δυνάμεις εναντίον φυλακίου περί τας πρωϊνάς ώρας της 6ης τρέχοντος, επετέθη εκ των πρόσω δι' ισχυρών τμημάτων τακτικού στρατού. Προκεχωρημένον φυλάκιον κυκλωθέν μετά δίωρον αγώνα απεχώρησεν, αποσυρθέν εις υψώματα δύο χιλιόμετρα βορείως Ορτάντζης».

Στις 12 Αυγούστου δεύτερο ανακοινωθέν της Στρατιάς ανάφερε επίθεση στην άλλη άκρη του μετώπου: «Εχθρικαί δυνάμεις μετά πυροβολικού επετέθησαν κατά ημετέρων δυνάμεων εις Ντερέκιοϊ, περιοχής Μπιλεντζίκ. Ημέτεροι αμυνθέντες κατ' αρχάς, ανέλαβον είτα αντεπίθεσιν. Εχθρός καμφθείς υπεχώρησεν ατάκτως περί την μεσημβρίαν προς βορράν αφήσας 10 νεκρούς και τραυματίας. Ημέτεραι απώλειαι ελάχισται».

Μετά τρεις, όμως, μέρες —15 Αυγούστου— το ανακοινωθέν έδειχνε όλη την σοβαρότητα της κατάστασης: «Ένεκα σφοδρότητος εχθρικής επιθέσεως διετάχθη χθες εκκένωσις του Αφιόν Καραχισάρ. Τα ημέτερα στρατεύματα κατέλαβον γραμμήν ανατολικώς αυτού. Σήμερον απεκρούσθη ισχυρά επίθεσις εχθρικού ιππικού μετά πυροβολικού παρά το Εσκαντάρ, του εχθρού καταδιωχθέντος».

Άπειρα είναι όσα γράφηκαν γύρω απ' την τραγωδία εκείνη που ονομάσθηκε Μικρασιατική καταστροφή. Παίρνω μερικές χαρακτηριστικές γραμμές απ' το χρονικό του Χρήστου Αγγελομάτη, που βγήκε πρόσφατα και χρησιμοποιεί τα πιο εξακριβωμένα ιστορικά στοιχεία: «... Η ουσιαστική τουρκική επίθεσις ήρχισε την 13ην προς την 14ην Αυγούστου. Ο Μουσταφά Κεμάλ είχε εγκατασταθή με τον επιτελάρχη του Φεβζή πασάν, τον Νουρεντίν, διοικητήν της πρώτης στρατιάς και τον Ισμέτ διοικητήν ολόκληρου του μετώπου εις Κοτζά Τεπέ, εις το παρατηρητήριον της πρώτης στρατιάς. Την ημέραν της επιθέσεως η όλη δύναμις του τουρκικού στρατού κρούσεως ανήρχετο εις 120.000 ανδρών. Η κύρια συγκέντρωσις των Τούρκων είχε συντελεσθή δια μυστικών νυκτερινών πορειών εις την γραμμήν νοτίως του Έσκή Σεχίρ και νοτιοδυτικώς του Αφιόν Καραχισάρ, αλλά προ παντός του Αφιόν Καραχισάρ. Σκοπός των Τούρκων ήτο να αιφνιδιάσουν τας ελληνικας δυνάμεις. Η επίθεσις του έχθρού υπήρξε λυσσώδης, οι αξιωματικοί με τα περίστροφα εις το χέρι εξετέλουν πάντα ορρωδούντα. Κανείς δεν ηδύνατο να υποχωρήση. Και εγράφη τότε από μέρος του ελληνικού στρατού ένα άλλο έπος, του οποίου αι λεπτομέρειαι εξακολουθούν να είναι άγνωστοι, διότι δυστυχώς εξακολουθεί να κρατή η εντύπωσις εις πολλούς ότι ο ελληνικός στρατός ηττήθη εις την Μικρασίαν».

Και προσθέτει: «... Η προπαγάνδα είχε καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθειαν να πείση τον ελληνικόν στρατόν ότι εμάχετο εις μάτην. Από την Σμύρνην έφθανεν ο αντίλαλος των συζητήσεων του Στεργιάδου περί «ευτάκτου αποχωρήσεως» και περί των αγωνιωδών προσπαθειών να ευρεθή τρόπος διεξόδου. Είχε καταβληθή κάθε δυνατή προσπάθεια από τον εχθρόν και τους συμμάχους της Ελλάδος να πεισθή ο Έλλην στρατιώτης, ότι εις μάτην εμάχετο. Και όμως παρά ταύτα έδωσε μάχας που θα ετίμων κάθε στρατόν και εξήστραψε και πάλιν η απαράμιλλος γενναιότης του Έλληνος στρατιώτου».

Η ουσία, ωστόσο, ήταν ότι η κατάρρευση και η καταστροφή στάθηκαν χωρίς το προηγούμενό τους. Δεν χρειάσθηκαν πολλές μέρες για να γραφούν οι τελευταίες σελίδες της μεγαλύτερης τραγωδίας της ιστορίας του νεώτερου ελληνισμού. Ο ελληνικός στρατός υποχωρούσε άτακτα καίγοντας και ρημάζοντας ό,τι μπορούσε, για ν' ανακόψη την καταδίωξη των Τούρκων. Οι Τούρκοι, με προπομπούς τους τσέτες, έπεφταν με λύσσα επάνω στους Έλληνες — στρατιώτες και ντόπιο πληθυσμό— κατασφάζοντας όσους προλάβαιναν. Η Σμύρνη ζούσε τις επιθανάτιες στιγμές της ύστατης αγωνίας, που ο αντίλαλός της γρήγορα θα μεταδινόταν στα πέρατα της Μικρασίας όπου τα όνειρα ενός πανάρχαιου ελληνικού λαού γκρεμίζονταν μέσα στην μαύρη απελπισία, για πάντα.

Ας ανοίξουμε την Ιστορία του Παπαρρηγόπουλου (συμπλήρωμα, τόμος 7ος) για να μας πει πέρα απ' τις βαρβαρότητες των Τούρκων και μερικά —πολύ γνωστά, άλλωστε— για την στάση των πολιτισμένων Ευρωπαίων και μεγάλων μας συμμάχων:

«Οι υπό του στρατού του Κεμάλ προωθούμενοι προς την παραλίαν Έλληνες στρατιώται κατέκλυσαν την Σμύρνην και τας άλλας ακτάς του Αιγαίου, οπόθεν όσοι δεν εσφάγησαν δια του τουρκικού ξίφους κατέφυγον εις τας νήσους, πολλοί δε δια των τυχόντων πλοίων ετράπησαν προς την Ελλάδα. Ουχί εις εκατοντάδας η μυριάδας, αλλά εις εκατοντάδας μυριάδων ανέρχεται, κατά τας πλέον αξιοπίστους αναγραφάς, ο αριθμός των υπό των Τούρκων σφαγέντων. Αλλ' όχι απλώς σφαγαί αλλά και αιχμαλωσία επήνεγκον την εθνικήν καταστροφήν. Αι αιχμαλωσίαι εξένοντο κατά τρόπον θηριωδέστατον εναντίον των παρθένων, ιδίως των απαγομένων εις τα χαρέμια των Τούρκων, μέγα δε ήτο το πλήθος των σφαγιαζομένων εν τη Σμύρνη, ην κατέλαβον οι Τούρκοι την 8 Σεπτεμβρίου 1922.

Μεταξύ των σφαγιασθέντων ήτο και ο μητροπολίτης Χρυσόστομος, απαχθείς εις το διοικητήριον δολίως, προσκλήσει του Νομάρχου Νουρεδίν πασά... Ο όχλος αφού περιήγαγε τον ιερομάρτυρα μητροπολίτην δια της μωαμεθανικής συνοικίας υβριζόμενον πανταχού, χλευαζόμενον και βλασφημούμενον, ηκρωτηρίασε αυτόν απανθρωπότατα ως και τους μετ' αυτού δημογέροντας. Επίσημοι μαρτυρίαι βεβαιούσι ότι ου μόνον εν ταις εσωτερικαίς συνοικίαις της πόλεως αλλά και εν αυτή τη προκυμαία, ενώπιον των από των πλοίων αναισχύντως θεωμένων Ευρωπαίων και Αμερικανών έτι, εσφάζοντο αθρόοι και όσοι διαφεύγοντες την σφαγήν ερρίπτοντο εις την θάλασσαν ουδεμιάς ετύγχανον βοηθείας. Η θάλασσα εις μέγα μήκος επληρώθη πτωμάτων σφαγέντων ή πνιγέντων εις τρόπον, ώστε ηδύνατό τις βαδίζων επί των πτωμάτων τούτων να διανύση μέγα μέρος της κατά την προκυμαίαν θαλάσσης ώσπερ επί ξηράς βαδίζων. Και αυτοί οι Αμερικανοί, ενώ ηδύναντο δια μιας μόνον βολής τηλεβόλου να διασκορπίσουν το αιμόδιψον πλήθος, εθεώντο μετά θλίψεως, αλλά και άνευ ενεργείας τινός το τελούμενον αιματηρόν δράμα».

Προστάτριες του περιλάλητου Δυτικού Πολιτισμού οι μεγάλες χριστιανικές Δυνάμεις, είχαν αραγμένους τους στόλους τους στο λιμάνι της Σμύρνης και παρακολουθούσαν το τόσο ενδιαφέρον θέαμα, που συμπληρώθηκε γρήγορα και με την μεγαλόπρεπη πυρκαϊά. Οι πρόξενοί τους, μάλιστα, είχαν κάποιο γεύμα κι ο Γάλλος πρόξενος, που βρισκόταν επάνω σ' ένα απ' τα πολεμικά, άργησε να φτάση. Δεν παρέλειψε όμως καθόλου ο ευγενής άνθρωπος να δείξη όλη του την γαλατική φινέτσα, ζητώντας συγγνώμην για την καθυστέρηση «διότι η κομίζουσα αυτόν από του γαλλικού πλοίου λέμβος προσέκρουσε εις πτώματα Ελληνίδων γυναικών πλέοντα εν τη παραλία».

Και προσθέτει η Ιστορία: «Ιδού φιλανθρωπία αφθάστου βαθμού κυνικής αυτόχρημα απαθείας και αναισχυντίας δούσης αφορμήν τω φιλανθρώπω, Αμερικανώ να οικτείρη εαυτόν ως ανήκοντα εις το ανθρώπινον γένος».

ΕΝΑΣ ΛΑΟΣ ΞΕΡΡΙΖΩΝΕΤΑΙ

Τον Σεπτέμβρη του 1922 συνήλθε η συνδιάσκεψη της Λωζάννης κι αποφασίστηκε ανάμεσα στ' άλλα η ανταλλαγή των πληθυσμών. Οι Τούρκοι που βρισκόντουσαν στην Ελλάδα θάπρεπε να πάνε στην Τουρκιά κι οι Έλληνες της Τουρκιάς ν' αφήσουν την γη τους και νάρθουν για να εγκατασταθούν οριστικά στην χώρα των αρχαίων προγόνων.

Ποιοι Έλληνες, όμως; Πόσοι είχαν μείνει απ' το μακελιό του προγραμματισμένου αφανισμού τους και που βρισκόντουσαν; Λίγοι περισώθηκαν στις πόλεις κι άλλοι, ανθρώπινα κουρέλια, κυλούσαν τις βασανισμένες μέρες τους στα βάθη της Ανατολής, απομεινάρια των καραβανιών που σπρώχτηκαν κατά δεκάδες κι εκατοντάδες χιλιάδες προς τους ατέλειωτους δρόμους του χαμού. Ήσαν μόνο εκείνοι που είχαν την «τύχη» να γλυτώσουν απ' τη σφαγή, απ' την αρρώστεια, απ' την πείνα, απ' την φυλακή, απ' την κρεμάλα, απ' τα χίλια δυο δεινά που τους εξασφάλισε ο τούρκικος πολιτισμός με την βοήθεια της ευρωπαϊκής διπλωματίας.

Είναι το μέρος της ελληνικής τραγωδίας που λιγώτερο αναφέρεται στην σύγχρονη Ιστορία μας, συνήθως με τις φράσεις «τουρκικές ωμότητες» και «ανταλλαγή των πληθυσμών», όχι όμως το μικρότερο. Πίσω απ' αυτές τις φράσεις κρύβεται το απέραντο δράμα ενός ολόκληρου λαού ελληνικού, με ιστορία 25 αιώνων που είχε δοκιμαστή στο σίδερο και την φωτιά της τούρκικης βαρβαρότητας, άνθεξε, αγωνίστηκε, έγινε η κύρια οικονομική δύναμη της οθωμανικής αυτοκρατορίας και τώρα ξερριζωνόταν βίαια, οριστικά και τελεσίδικα, για πάντα.

Στην αρχή το μήνυμα φάνηκε απίστευτο. Να πάνε στην Ελλάδα; Αχνό χαμόγελο χάραξε τα ρημαγμένα πρόσωπα, γιατί η Ελλάδα φεγγοβολούσε στην ψυχή τους σαν ένας τόπος μαγικός, σαν όνειρο. Πόσο, όμως, ακριβά πληρωμένο εκείνο το άγγιγμα του ονείρου!... Έπρεπε ν' αφήσουν τα προγονικά τους χώματα, τη γη που πότισαν με δάκρυα και ιδρώτα αιώνων. Αλλά δεν είχαν το δικαίωμα της εκλογής.

Έτσι ξεσηκώθηκαν τ' απομεινάρια του πληθυσμού, από τους μακρυνούς τόπους της εξορίας, ερείπια ανθρώπων, άντρες που είχαν χάσει τις γυναίκες τους, γυναίκες που είχαν χάσει τους άντρες, παιδιά που είχαν χάσει τις μανάδες και τους πατεράδες, χιλιάδες ορφανά, πλήθος σκελετωμένο απ' τις κακουχίες και τα βάσανα, σκιές ανθρώπων τυραννισμένων, που ανασχηματιζόντουσαν ξανά σε καραβάνια εξαθλιωμένα για να πάρουν και πάλι με τα πόδια τους ατέλειωτους, πολυήμερους δρόμους του γυρισμού.

Απ' την Τοκάτη, απ' το Ερζερούμ, απ' το Ερζιγκιάν, απ' το Διαρεβερκίρ απ' το Χούνους, απ' την Κασταμονή, από τα Άδανα, απ' την Σεβάστεια, απ' το Ικόνιο, απ' όλα τα μακρυνά χωριά της ενδοχώρας της Τουρκιάς, από τις πόλεις και τις κωμοπόλεις, όπου επιζούσαν οι σκιές των εξορίστων, κρυμμένες και χαμένες πίσω απ' τα πανύψηλα βουνά, βλέπαν και πάλι τους τζανταρμάδες να τους ξεσηκώνουν.

Χαμένα τα σπίτια τους. Καμμένα τα χωριά τους. Κλεμμένο το βιός τους. Σπαρμένα τα κόκκαλα των αγαπημένων τους στα βουνά, στις λαγκαδιές, στις στράτες, στα ποτάμια. Έπρεπε, όμως, να ξεκινήσουν όσοι μείναν, μανάδες με τα παιδιά τους, γυναίκες με τους άντρες τους, κι άλλοι έρημοι και μόνοι. Συχνά από τους δέκα μιας οικογένειας είχε απομείνει μόνο ένας. Και όχι σπάνια, κανένας.

Πολλές περιγραφές υπάρχουν για την τραγωδία της επιστροφής. Αλλά μια και παρακολουθήσαμε τους Σανταίους στους τόπους της εξορίας τους, ας δούμε την επιστροφή τους — αντιπροσωπευτική είναι η περιγραφή για ό,τι άρχισε και συνεχιζόταν εκείνη την εποχή σ' ολόκληρο τον Πόντο.

«Τον Νοέμβρη του 1922 ειδοποίησαν οι τούρκικες αρχές τους εξόριστους ότι είναι ελεύθεροι να επιστρέψουν στην Τραπεζούντα ή όπου αλλού θέλουν, αρκεί να υποβάλουν δηλώσεις για τον τόπο της προτίμησής τους. Όλοι οι Σανταίοι έκαναν δηλώσεις για την Τραπεζούντα κι έτσι η επιστροφή τους έγινε ομαδική. Τα περισσότερα γυναικόπαιδα της Σάντας βρισκόντουσαν στο Ερζιγκιάν, κι άλλα στο Χούνους. Αυτά είχαν τις περισσότερες περιπέτειες στον γυρισμό.

Την πρώτη μέρα που ξεκίνησαν πέρασαν απ' τα μνήματα των νεκρών τους. Τα περισσότερα ήσαν αδειανά γιατί οι λύκοι ξέθαψαν τα πτώματα. Η κάθε γυναίκα γονάτιζε στο μνήμα των αγαπημένων της νεκρών και άρχιζε τα μοιρολόγια... Επί τέλους η συνοδεία προχώρησε. Το κρύο φοβερό. Έπεφτε πυκνό χιόνι. Ανάμεσα στο πλήθος υπήρχαν και 8 αξιολύπητα παιδιά από το Ζουρνατσάντων, 8-10 χρόνων, που είχαν μείνει τελείως ορφανά. Μερικοί εξόριστοι απ' το Χούνους δήλωσαν ότι είναι πατεράδες των παιδιών αυτών και έτσι τα ορφανά βρήκαν κοντά τους προστασία κι όσες φορές δεν μπορούσαν να προχωρήσουν τα βοηθούσαν.

Το βράδυ έφτασαν σ' ένα Κιζιλμπάσικο χωριό και αποφάσισαν να διανυκτερεύσουν εκεί. Εκείνη τη νύχτα έπεσε χιόνι 50 πόντους και το πρωί που ήθελαν να εξακολουθήσουν την πορεία πάλι χιόνιζε. Πήραν, παρ' όλα αυτά, τον ανήφορο όλα τα γυναικόπαιδα, βουτηγμένα ως τον λαιμό στο χιόνι και κάνοντας ολόκληρη την μέρα 15 χιλιόμετρα κατάφεραν να φτάσουν μόλις στην κορυφή του βουνού. Χρειαζόταν να πεζοπορήσουν άλλα 20 χιλιόμετρα στην αντίθετη πλευρά του βουνού για να βρουν χωριά. Όλη τη νύχτα πάλευαν με το χιόνι περπατώντας. Κατά τα μεσάνυχτα η πένθιμη συνοδεία άφησε κοντά σ' ένα γεφύρι έναν τρελλό από το Πιστοφάντων. Αυτόν τον φορτώθηκε ως εκεί η μητέρα του, αλλά παράλυσαν οι δυνάμεις της... Τέλος κατά τα ξημερώματα έφτασαν σ' ένα μικρό χωριό. Ήταν περίπου 1000 οι εξόριστοι και τους τακτοποίησαν οι χωροφύλακες στα εκατό σπίτια του χωριού... Μισοπεθαμένο απ' το κρύο το πλήθος συνέχισε το πρωί την πορεία του κι ύστερα από δυο άλλες εξαντλητικές ημέρες έφτασε σ' ένα άλλο χωριό αντίκρυ στο Χασάν Καλέ. Την άλλη μέρα άρχισαν ν' ανεβαίνουν το βουνό με τις ατέλειωτες στροφές κι απ' την κορφή του αντίκρυσαν το Ερζερούμ σκεπασμένο με παχύ στρώμα χιονιού. Η χαρά τους ήταν μεγάλη γιατί ξέραν ότι εκεί θα έβλεπαν τους γνωστούς και συγγενείς τους. Πράγματι όταν κατέβηκαν στο Ερζερούμ μερικοί αντάμωσαν τα παιδιά τους, άλλοι τις γυναίκες τους. Τους περίμενε, όμως, ακόμα η σκληρότερη πορεία 15 -20 ημερών για να φτάσουν μέχρι την Τραπεζούντα. Μια μέρα μείναν ελεύθεροι στο Ερζερούμ και την άλλη πάλι δρόμος, μέσα στα χιόνια και την παγωνιά. Ύστερα από λίγες μέρες έφτασαν στην Βαϊβούρτη. Πέρα απ' την Βαϊβούρτη οι χωροφύλακες αντικαταστάθηκαν με άλλους ασυνείδητους και άσπλαχνους που ζητούσαν αφορμή να βασανίσουν τους εξόριστους στον δρόμο. Ύστερα από ταλαιπωρίες 10 ημερών έφτασαν στο Τζεβιζλήκ, όπου μέσα σε λίγες μέρες συγκεντρώθηκαν όλα τα γυναικόπαιδα της Σάντας. Στο Τζεβιζλήκ έρριξαν τους άντρες στους στρατώνες που ήσαν τελείως ακατάλληλοι για την διαμονή ανθρωπίνων υπάρξεων. Εκεί ταλαιπωρήθηκαν άλλες 5 ημέρες και τέλος κατέβηκαν στην Τραπεζούντα και σκόρπισαν στα ελληνικά σπίτια της Δαφνούντας».

Η ίδια αυτή εικόνα ολούθε —να σέρνωνται χιλιάδες άνθρωποι προς τις παραθαλάσσιες πόλεις όπου θα ερχόντουσαν τα καράβια απ' την Ελλάδα για να τους παραλάβουν. Κι αυτό κρατούσε επί μήνες— μέχρι και το 1924 ακόμα συνεχιζόταν το μαρτύριο γιατί ήταν να μεταφερθή κοντά ενάμισυ εκατομμύριο κόσμος σκορπισμένος σ' όλη τη Μικρασία.

Σύγχρονα απ' την Ελλάδα φεύγαν οι Τούρκοι της ανταλλαγής με όλες τις τιμές και μ' όλα τα συμπράγκαλά τους, δίχως να πειραχτή τρίχα της κεφαλής τους. Φτάνοντας, όμως, πέφταν με μανία κι αυτοί επάνω στους Ρωμιούς και προ πάντων στις περιουσίες και τα σπίτια τους, απ' όπου τους βγάζαν μ' απειλές και με βρισιές, έτσι που ολόκληρα πλήθη βρισκόντουσαν άστεγα, στις αποβάθρες καρτερώντας. Σ' όλα τα λιμάνια της Μαύρης θάλασσας το ίδιο.

Και να η εικόνα της αναχώρησης: «... Σωρηδόν ρίπτονται εις τας λέμβους, των πάντων εστερημένοι, σχεδόν γυμνοί, και εκδιώκονται του τουρκικού εδάφους, θηριώδεις χωροφύλακες και αστυνόμοι, άνευ ουδεμιάς προειδοποιήσεως, εισέρχονται βλοσυροί εις τας οικίας των Ελλήνων και δι' απειλών και ύβρεων ρίπτουν τους ενοίκους εις τους δρόμους, χωρίς να τους επιτρέπουν να παραλάβουν παρά μόνον ολίγα φορέματα. Εν περιπτώσει βραδύτητος αντηχεί ο γδούπος των υποκοπάνων των όπλων.

Εις την παραλίαν φύρδην μίγδην κατηφείς γυναίκες και ρυτιδωμένα πρόσωπα γραιών και γερόντων, παιδιά και νήπια, ωχρά και περίτρομα, στέκονται συνεσταλμένα όπισθεν μερικών ευτελών αποσκευών. Τα μάτια όλων στρέφονται ανήσυχα προς την θάλασσαν περιμένοντας να ιδούν τα ατμόπλοια, που θα τους απομακρύνουν από την χώραν των καννιβάλων. Εις τας συνοικίας εξακολουθεί η διαρπαγή. Οι ταλαίπωροι φυγάδες στρέφουν δια τελευταίαν φοράν τα μάτια θολά από τα δάκρυα, δια ν' αποχαιρετίσουν τας εστίας των. Με ραγισμένη την καρδιά βλέπουν τους διώκτας των να επιπίπτουν επί των επίπλων και των υπαρχόντων τους...».

Αλλού επικρατούσε κάποια τάξη. Αλλού πέρα για πέρα ασυδοσία του τουρκικού πληθυσμού και των τζανταρμάδων. Κερασούντιος ο παραπάνω αφηγητής, μας δίνει άλλη εικόνα της πατρίδας του, που ρήμαξε ο Τοπάλ Οσμάν κι απ' όπου φεύγαν όσοι απόμειναν: «Όρθρου βαθέος επιβιβάζονται εκ του λιμένος της Κερασούντος αρκεταί οικογένειαι Ελλήνων. Τινάς εκ τούτων εξακολουθούν να βασανίζουν οι Τούρκοι, ζητούντες καθυστερουμένους φόρους και ερωτώντες που έχουν κρύψει τα πολύτιμα πράγματά των. Τινών αρπάζουν τα μικρά δέματα, που κρατούν οι δυστυχείς υπό μάλης. Αλλά προχωρούν και περισσότερον. Γνωστών οικογενειών ωραίες κόρες επιχειρούν να εμποδίσουν να αναχωρήσουν. Έξαλλοι αι μητέρες επιτίθενται κατά των σατύρων και αποσπούν τα τέκνα των εκ των βδελυρών χειρών των. Ενώπιον των αρχών, εν πλήρει ημέρα, και εις την κεντρικήν αποβάθραν του λιμένος διαδραματίζονται σκηναί, προ των οποίων θα ησχύνοντο και οι άγριοι της Πολυνησίας.

Αι λέμβοι φθάνουν προ των ατμοπλοίων. Οι λεμβούχοι οι οποίοι προηγουμένως σταματήσαντες εισέπραξαν τα βαρέα ναύλα των, ήδη έχουν νέας απαιτήσεις. Αλλά οι χριστιανοί μόνον δάκρυα έχουν πλέον. Αναβιβάζουν, λοιπόν, οι λεμβούχοι, τους πελάτας των εις τα ατμόπλοια, τας ελαχίστας όμως αποσκευάς των αρνούνται να αποδώσουν. Τας κρατούν έναντι των νέων ναύλων που απαιτούν.

Δια τοιούτου αξιοδακρύτου τρόπου εκβάλλονται του πατρίου εδάφους του Πόντου, τα απομεινάρια του χθεσινού ακμαίου Ελληνισμού. Πανταχού η εκδίωξις έχει την αυτήν κατά το μάλλον η ήττον τραγικήν μορφήν. Αι πόλεις ερημούνται του ελληνικού πληθυσμού των, τα σχολεία και αι εκκλησίαι μένουν με ημιανοίκτους θύρας και συντετριμμένα τα παραθυρόφυλλα...».

Έφτασε ο Οκτώβρης του 1923 κι ακόμα συνεχίζεται η επιβίβαση. Από την Τραπεζούντα ξεκινά μαζί με τους Σανταίους και ο συγγραφέας της Ιστορίας της Σάντας Μιλτιάδης Νυμφόπουλος, που περιγράφει: «Στο λιμάνι της Τραπεζούντας αγκυροβόλησε το ελληνικό υπερωκεάνειο «Ωκεανός», που πήρε όλο τον υπόλοιπο κόσμο της Τραπεζούντας και της Σαμψούντας. Είμαστε 7-8 χιλιάδες πρόσφυγες, στοιβαγμένοι σαν σαρδέλλες. Ο μεγάλος αυτός συνωστισμός δημιουργούσε πολλά ζητήματα. Είχαμε δυο αποχωρητήρια για τις χιλιάδες του κόσμου. Άλλο κακό η ύδρευση. Φοβερός συνωστισμός κοντά στη βρύση, επέμβαση των ναυτών, φωνές, βλαστήμιες... Τις τρεις πρώτες μέρες του ταξιδιού βλέπαμε απ' το κατάστρωμα τα παράλια της Μικρασίας που αφήναμε... Ύστερα φτάσαμε στο Βόσπορο... Το βαπόρι μπήκε στον όρμο τα Καβάκια κι ύστερα από μιας ώρας διαδρομή αντικρύσαμε την Αγία Σοφία».

Το καράβι συνέχισε το ταξίδι του προς την Ελλάδα, αλλά τα προηγούμενα που παίρναν τους πρόσφυγες, τους άφηναν για πρώτο σταθμό στην Πόλη, όπου δημιουργήθηκε φρικτή κατάσταση απ' τον ασφυκτικό συνωστισμό και θέριζε άγρια ο θάνατος απ' τις αρρώστειες. Αξέχαστες έμειναν στη μνήμη των προσφύγων οι εφιαλτικές ημέρες στους πρώτους τόπους της αποβίβασης και διαμονής:

«Εις τα εν Αγίω Στεφάνω παραπήγματα και εις τον εν Σκουτάρι μεγάλον στρατώνα «Σελημιέ» συνεκεντρώθησαν άνω των 15.000 προσφύγων. Κατ' αρχάς —έτη 1922-23— η μέση θνησιμότης μόνον εις το Σελημιέ έφθασε τους 50-60 νεκρούς την ημέρα. Οι νεκροί κατά δεκάδας ετοποθετούντο εντός αμαξών και μετεκομίζοντο δια των ελληνικών συνοικιών εις το ελληνικόν νεκροταφείον, όπου μόλις επρόφθαναν να τους ενταφιάζουν κατά σωρούς, εντός των ανοιγομένων λάκκων. Μετά τινα καιρόν, όταν κατέφθασαν και ωργανώθησαν τα φιλανθρωπικά σωματεία και ιδία η Αμερικανική «Νήαρ Ηστ Ριλήφ», η θνησιμότης εντός ολίγων μηνών κατήλθεν εις το 20όν περίπου των θανάτων ημερησίως».

Κι όσοι επιζούσαν κι απ' την τελευταία τούτη δοκιμασία, φτάναν στα λιμάνια της Ελλάδας. Εκεί όλος αυτός ο ξερριζωμένος κόσμος, όλα εκείνα τα ρημαγμένα πλήθη, ανάσαναν, επί τέλους, ελεύθερον αέρα. Έπρεπε να βαλθούν να ξαναφτιάξουν την ζωή τους από την αρχή.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΕΠΟΥΣ

Καθώς κατέβαιναν τα πλήθη των εξορίστων κι όλος ο ρημαγμένος πληθυσμός προς τα λιμάνια, οι αντάρτες μέναν τώρα μόνοι στα βουνά τους. Να παραδοθούν στις τούρκικες αρχές ούτε το βάζαν στο μυαλό τους γιατί δεν ταίριαζε στην περηφάνεια τους κι άλλωστε, ξέροντας καλά τους Τούρκους, δεν είχαν σιγουριά ότι θα σεβαστούν τους όρους της ανακωχής και αμνηστείας, που απαιτούσαν πριν απ' όλα την παράδοση των όπλων.

Παρ' όλα αυτά μερικές ομάδες, έχοντας φτάσει σ' αδιέξοδο, τ' αποφάσιζαν και παράδιναν λιγοστά παλιά τους όπλα, για να δουν πώς θα τους φερθούν οι Τούρκοι, κι εκείνοι δείχναν ευχαριστημένοι κάνοντας πώς πίστευαν ότι... αφώπλισαν επί τέλους, τους σκληροτράχηλους γκιαούρηδες κι έτσι ικανοποιούσαν το φιλότιμό τους.

Οι πιο πολλοί, όμως, και προ πάντων οι φημισμένοι οπλαρχηγοί με τις ομάδες τους, δεν εννοούσαν με κανένα τρόπο ν' αποχωριστούν τον οπλισμό τους και προσπαθούσαν να ξεγλυστράνε στα κρυφά και νάρχωνται σ' επαφή με Τούρκους ναυτικούς, πληρώνοντας αδρά, για να εξασφαλίσουν βενζίνες για το φευγιό προς τη Ρωσία ή την Ρουμανία, επειδή το πέρασμα από την Πόλη για την Ελλάδα ήταν επικίνδυνο.

Μήνες κρατούσε αυτή η προετοιμασία γιατί ούτε η ανεύρεση των κατάλληλων προσώπων ήταν εύκολη, ούτε η πίστη στους μεσάζοντες μεγάλη, κι έτσι με πολλές περιπέτειες άλλοι κατάφερναν να φτάνουν μέχρι την Κιλικία και φεύγαν από κει, κι άλλοι φτάναν στα παράλια του Ευξείνου Πόντου, όπου και συμφωνούσαν με τους Τούρκους για τα παραπέρα.

«Ήταν Σεπτέμβρης του 1922, διηγείται ο Παντελής Αναστασιάδης, όταν βλέποντας πως ο αγώνας μας δεν είχε πια κανένα νόημα, ούτε η παραμονή μας στα βουνά, αποφασίσαμε να φύγουμε με οποιοδήποτε μεταφορικό μέσον. Ανέλαβα, λοιπόν, εγώ με τον Παπούλ αγά και τον Γιάγκο Αμπατζή να βρούμε μια μεγάλη βενζίνα που θα μπορούσε να χωρέση 150-200 άτομα. Βρήκαμε έναν Τούρκο καπετάνιο και συμφωνήσαμε για 3.000 λίρες Τουρκίας, να μας πάρη κρυφά και να μας μεταφέρη στην Κωνστάντζα, του δώσαμε 500 λίρες προκαταβολή και μας έδωσε τον ανεψιό του για όμηρο. Όταν, όμως, άρχισε η καταγραφή των όσων επρόκειτο να ταξιδέψουν, διαπιστώθηκε ότι είμαστε πολλοί και χρειαζόντουσαν επομένως άλλες δυο βενζίνες. Είπαμε, λοιπόν, να φύγουν οι πρώτοι κι αργότερα οι άλλοι, μόλις θα βρίσκαμε και τ' άλλα μέσα. Εγώ αποφάσισα να μείνω με τους άνδρες μου κι έτσι ετοιμάστηκαν για το ταξίδι ο Στέλιος Κοσμίδης η Ιστύλ αγάς, ο Γιάννης Αμπατζόγλου, ο Παπούλ αγάς, ο Τσακήρ Παντελής, ο Ιορδάνης Χάσαρης και ο Ντελής Γιορδάνης, όλοι με τις οικογένειές τους και με κάμποσα παλληκάρια, ο καθένας τους. Συμπληρώθηκαν 150 άτομα και τον Οκτώβρη του 1923 επιβιβάσθηκαν στην βενζίνα, νύχτα, με τα όπλα τους, κοντά στο χωριό Όκσε, όπου μας αποχαιρέτησαν, τους ευχηθήκαμε καλό ταξίδι και απέπλευσαν.

Εκείνες τις μέρες ακούσθηκε ότι θα γίνει ανταλλαγή των πληθυσμών, στην αρχή σαν ψίθυρος, ύστερα όμως βγήκε και παράρτημα που επιβεβαίωνε την συμφωνία μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας. Άσχετα μ' αυτό εμείς συνεχίζαμε τις προσπάθειές μας για την ανεύρεση μεταφορικών μέσων κι εν τέλει βρήκα και συνεφώνησα ένα μοτόρι για 150 άτομα, με πληρωμή 2.900 λιρών, οι δε άλλοι καπετανέοι, Γιάγκος Αμπατζής, Ονούφρης, Θέμης και Ηρακλής Τσαρσάμπαλης και λοιποί, άλλο μοτόρι, για 3.000 λίρες κι ετοιμαζόμαστε. Στο μεταξύ πληροφορηθήκαμε ότι ήλθε και διεθνής επιτροπή για την ανταλλαγή, όπως και Έλληνες απεσταλμένοι για την παραλαβή του πληθυσμού. Αφού

στείλαμε άνθρωπο στον Λάμπρο Λαμπριανίδη, μέλος της Επιτροπής, και βεβαιωθήκαμε ότι όλα αυτά ήσαν αλήθεια, ξεθαρρέψαμε κι αποφασίσαμε να στείλουμε τις οικογένειές μας στην Σαμψούντα. Εμείς, όμως, οι αντάρτες, μη έχοντας καμιά εμπιστοσύνη στις Κεμαλικές αρχές, δεν αλλάξαμε την απόφασή μας και επιμέναμε για σιγουριά, να φύγουμε κρυφά με τα μοτόρια. Δώσαμε στους Τούρκους καπετανέους προκαταβολή από 500 λίρες στον καθένα, πήραμε και για ομήρους δυο ανήψια τους, και περιμέναμε να φτιάξη ο καιρός για αναχώρηση, επειδή είχε μεγάλες φουρτούνες. Αλλά εκτός απ' την κακοκαιρία υπήρχε κι άλλο εμπόδιο: Μια ολόκληρη μεραρχία στρατού κατέβαινε απ' το Έρπαα προς την Σαμψούντα, μαζεύοντας απ' τους παρουσιαζόμενους λιγοστούς αντάρτες τα όπλα τους. Όποιος παράδινε όπλο έπαιρνε ένα σημείωμα (βεσικά) και μ' αυτό μπορούσε να κυκλοφορή ελεύθερα. Εμείς, δεν είχαμε, φυσικά, καμιά διάθεση να παραδώσουμε τον οπλισμό μας και επομένως μας περίμεναν πολύ μεγάλες δυσκολίες».

Ολόκληρη οδύσσεια ακολουθεί από δω και πέρα. Η θαλασσοταραχή εξακολουθούσε επί πολλές μέρες και στο μεταξύ ο τούρκικος στρατός κατέβηκε προς τα παράλια κι έκλεισε την περιοχή απ' όπου επρόκειτο να γίνει η επιβίβαση. Η κατάσταση χειροτέρεψε γιατί ομάδες άλλων ανταρτών που θέλαν να περάσουν, χτύπησαν τον στρατό για να σπάσουν τον κλοιό, έγινε μάχη, αποκρούσθηκαν οι αντάρτες κι οι Τούρκοι πύκνωσαν την επίβλεψη και πήραν μέτρα ασφαλείας. Χρειάσθηκε να δωροδοκηθή γενναία ο διοικητής ενός τμήματος — Ζεκεριά βέης— για ν' αποσύρη από ένα σημείο τους στρατιώτες του, ώστε ν' ανοίξει πέρασμα για την ομάδα του Παντέλ αγά. Έτσι μόλις κατά το τέλος του Νοέμβρη μπόρεσαν να μπαρκάρουν κι ύστερα από άλλες πολυήμερες περιπέτειες, φουρτούνες, πείνα, δίψα, κατάφεραν, έχοντας αλλάξει δρομολόγιο στο μεταξύ, να φτάσουν στο Βατούμ, όπου και βγήκαν, αφού ρίξαν όλα τα όπλα τους στην θάλασσα, για να μην έχουν άλλα μπλεξίματα.

Με τον τρόπο αυτόν φεύγαν οι περισσότερες ανταρτικές ομάδες, ύστερα από τόσων χρόνων παραμονή τους στα βουνά. Αλλά και την τελευταία τούτην ώρα δεν λείπαν τα δραματικά απρόοπτα, γιατί αν οι στρατιωτικές αρχές κρατούσαν τα προσχήματα και δεν πείραζαν τους αντάρτες που τηρούσαν, έστω και τυπικά, τους όρους της αμνηστείας, υπήρχαν όμως, πάντα οι φανατισμένοι τσέτες, που έχοντας μίσος για τα όσα είχαν πάθει, καιροφυλακτούσαν. Έτσι κακή τύχη περίμενε τον οπλαρχηγό Αναστάση Παπαδόπουλο — τον ξακουστό Κοτσά Αναστάς— που αψηφώντας τον κίνδυνο άφησε τ' απρόσιτα λημέρια του και κατέβηκε προς τις σφηκοφωλιές των τσετέδων. Το τραγικό περιστατικό, που μας το ιστορεί ο Παύλος Τσαουσίδης, έγινε έτσι:

Τις μέρες εκείνες κυκλοφόρησε μια φήμη ότι όσοι Έλληνες θέλαν, μπορούσαν να πουλήσουν τα χωράφια τους. Ο Αναστάσης Παπαδόπουλος, ενώ σ' όλες τις άλλες περιστάσεις φάνηκε τόσο μυαλωμένος και φυλαγόταν, πίστεψε το ψέμα, και παίρνοντας μαζί του καμιά εικοσαριά παλληκάρια, κατέβηκε στο τούρκικο χωριό Ερζενί, με τον σκοπό να φροντίση για την πούληση των χωραφιών του, που βρισκόντουσαν κοντά. Στο χωριό εκείνο είχε έναν φίλο Ταούτ αγά, που τον βοήθησε πολύ όταν ήταν στο βουνό, και τώρα δέχτηκε με υποκριτικές χαρές και καλωσύνες τον οπλαρχηγό, πρόθυμος να τον φιλοξενήση στο σπιτικό του.

Φιλοξενήθηκαν όλοι στου Ταούτ αγά, που όμως την δεύτερη μέρα κι όλας έφυγε, τάχα για να βρει αγοραστή των χωραφιών. Στο μεταξύ, ολούθε στα τριγύρω μαθεύτηκε ότι ο Κοτσά Αναστάς βρίσκεται στο σπίτι εκείνο, κι έγινε σωστός συναγερμός των τσετέδων, που κατάστρωσαν μυστικά το σχέδιο της εξόντωσής του. Ο οπλαρχηγός ειδοποιήθηκε για τον κίνδυνο, αλλά δεν έδωσε σημασία, μη πιστεύοντας ότι οι Τούρκοι που τρέμαν στο άκουσμα του ονόματός του, θ' αποτολμούσαν τίποτα σε βάρος του. Όμως ο κίνδυνος αποδείχτηκε πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι τον φανταζόντουσαν κι εκείνοι ακόμα που είχαν την ανησυχία.

Πλήθος από τσέτες πιάσαν μια νύχτα όλα τα γύρω σπίτια κι άλλοι οχυρώθηκαν έξω απ' το χωριό, γύρω - τριγύρω, για να μην αφίσουν να περάσουν αντάρτες, που θα έτρεχαν τυχόν σε βοήθεια του αρχηγού τους.

Ήταν η πέμπτη ημέρα που πέρασε στο σπίτι του Ταούτ αγά. Χαράματα είχε ξυπνήσει ο αρχηγός και μπήκε στην μεγάλη σάλα του σπιτιού, που ήταν από τρεις πλευρές ορθάνοιχτη κι εκτεθειμένη. Καθώς αφύλαχτος και άοπλος προχωρούσε μέσα εκεί, αντήχησαν ξαφνικά απ' όλες τις μεριές οι τουφεκιές. Τινάχτηκαν τα παλληκάρια, άρπαξαν τα όπλα τους και τρέξαν, αλλά ο καπετάνιος τους κοίτονταν νεκρός, πνιγμένος στο αίμα. Αμέσως ταμπουρώθηκαν εκείνοι για να φυλαχτούν απ' τα πυρά κι άρχισαν ν' αμύνονται όπως μπορούσαν.

Το μεγαλύτερο μέρος της ομάδας του οπλαρχηγού βρισκόταν σε απόσταση μιας ώρας, κι από κει, ακούοντας τις τουφεκιές οι άλλοι άντρες, κατάλαβαν ότι κάτι σοβαρό συμβαίνει κι έτρεξαν αμέσως για ενίσχυση. Ανάμεσά τους ήταν κι ο μικρότερος αδελφός του αρχηγού Γιώργος Παπαδόπουλος κι όταν ζύγωσαν όλοι μαζί στο σπίτι, πήραν αμέσως θέσεις και δυνάμωσε η μάχη. Αλλά ο αδελφός του αρχηγού ήταν ανάστατος και μη ακούοντας τη φωνή του Αναστάση, ούρλιαξε:

—Αδέλφια, αν ζούσε ο αδελφός μου θα χαλούσε τον κόσμο τώρα, με τη βροντερή φωνή του. Σίγουρα μας τον φάγαν τα σκυλιά! Απάνω τους για να εκδικηθούμε τους άτιμους τους δολοφόνους!

Κι ώρμησε με μερικούς άλλους προς το σπίτι, αλλά σε λίγο έπεσε νεκρός. Σκύλιασαν οι αντάρτες, αλλά οι τσέτες ήσαν τόσο - πολλοί ώστε κάθε ελπίδα να τους διώξουν στάθηκε μάταιη. Με υπεράνθρωπες προσπάθειες κατάφεραν οι αμυνόμενοι μέσα στο σπίτι να σπάσουν τον κλοιό και να βγουν, αφήνοντας όμως εκτός από τον καπετάνιο κι άλους τρεις νεκρούς, κι έχοντας μαζί τους τρεις λαβωμένους. Έτσι γλύτωσαν οι ρέστοι, αλλά ο άδικος χαμός του αρχηγού και του αδελφού του σε μια και μόνη μέρα —εκτός απ' τον σκοτωμό των τριών— ορφάνεψε την οικογένειά του και γέμισε με βαρύ πένθος όλους τους αντάρτες. Έγινε σκέψη για άμεσα αντίποινα, αλλά εγκαταλείφθηκε, γιατί όλος ο ελληνικός πληθυσμός βρισκότανε στους δρόμους για τα λιμάνια, και φυσικά θα ξαναπλήρωνε για μια ακόμα φορά την μανία των τσετέδων. Όπως μαθεύτηκε αργότερα, οι Τούρκοι πήραν θριαμβευτικά το πτώμα του μισητού Κοτσά Αναστάς, το μετάφεραν στην Τοκάτη και το κρέμασαν σ' ένα τηλεγραφόξυλο για να το βλέπουν οι ομόφυλοί τους και να χαίρωνται.

Ύστερα απ' αυτό το θλιβερό τέλος του παλληκαριού, που επί τόσα χρόνια τρομοκρατούσε τους Τούρκους και αντιστάθηκε γενναία στις πιο μεγάλες επιθέσεις του στρατού, ο Παύλος Τσαουσίδης με τ' άλλα παλληκάρια και τους καπεταναίους, δεν είχαν να κάνουν τίποτ' άλλο παρά να εξασφαλίσουν, όπως κι όλοι οι άλλοι, την φυγή τους. Μετά πολυήμερες περιπέτειες και πορείες ανάμεσα στ' άγρια βουνά κατάφεραν να φτάσουν στα παράλια, κι έχοντες έλθει σε συνεννόηση με Αρμένηδες κι Έλληνες αντάρτες της Ούνγιας, επιβιβάστηκαν νύχτα, κρυφά σε 5 βενζίνες —διακόσιοι άνδρες με όλο τον οπλισμό τους— κατά τα τέλη του Νοέμβρη του 1923. Οι καλοπληρωμένοι Τούρκοι καπετανέοι τους οδήγησαν στα παράλια της Ρωσίας, όπου κι αποβιβάσθηκαν, αφήνοντας μερικά απ' τα όπλα τους χάρισμα στον Τούρκο ρεΐζη. Όσα κράτησαν τα παράχωσαν κι αυτά μέσα στα χωράφια και σε θάμνους κι ύστερα παρουσιάσθηκαν στις ρούσικες Αρχές.

Το ίδιο περιπετειώδης στάθηκε και η προσπάθεια διαφυγής των ανταρτών της Σάντας. Εκεί, βέβαια, τα ρούσικα σύνορα ήσαν κοντά αλλά οι κίνδυνοι επίσης μεγάλοι και δυο - τρεις απόπειρες που έγιναν κατά καιρούς, από μικρές ομάδες ανταρτών, απέτυχαν, κάθε φορά

με θύματα. Τις ίδιες μέρες που φεύγαν οι αντάρτες του δυτικού Πόντου, οι Σανταίοι εξακολουθούσαν τις μάχες, μπαρκάρισε όλος ο πληθυσμός της Τραπεζούντας και των χωριών, κι ακόμα οι οπλαρχηγοί της Σάντας μέναν στα βουνά τους. Μπήκε ο Φλεβάρης του 1924 και τότε μόνο βρίσκομε τον καπετάν Ευκλείδη Κουρτίδη και τους άλλους 7 οπλαρχηγούς της Σάντας, κρυμμένους σ' ένα σπίτι της Τραπεζούντας, όπου κατάφεραν να ξεγλυστρήσουν και να κρυφτούν. Προδόθηκαν όμως, πιάσθηκαν απ' την Αστυνομία και μετά πολλά τους άφησαν να φύγουν.

Μ' αυτόν τον τρόπο πήρε τέλος το έπος της ένοπλης αντίστασης των Ποντίων. Ακολούθησαν πολλές περιπέτειες ακόμα εκείνων που κατάφυγαν στην Ρωσία για να φτάσουν στην Ελλάδα, όπου εγκαταστάθηκαν στα σύνορα — παντοτεινοί Ακρίτες του Ελληνισμού. Ο Ευκλείδης Κουρτίδης, πέθανε στα 1937, πέφτοντας μια νύχτα μεθυσμένος από ένα κάρρο και τον τραγούδησε η Ποντιακή Μούσα:

Σκοτία μεσανύχτς έτον
ο κόσμος παγωμένος
άφκα σο κάρον έκειτον
Ευκλείδης ματωμένος.
Ατός που κι εφοβότανε
Τουρκάντων τα μαχαίρια
πώς εποίκεν κι εσέβεν
σου Χάρονος τα χέρια!...

Και —τι τραγική ειρωνία της Μοίρας των Ελλήνων— ο αδελφός του, οπλαρχηγός επίσης, Κώστας Κουρτίδης και ο γυιος του Ευκλείδη, Στάθης, βρήκαν το θάνατο από Έλληνες, πολεμώντας κατά των «Ελασιτών» στα 1948. Άλλοι σκοτώθηκαν, πολεμώντας τους Βουλγάρους. Λιγοστοί απ' τους παλιούς πολεμιστές του Πόντου ζουν ακόμα στα παραμεθόρια χωριά μας της Μακεδονίας και της Θράκης, δουλεύοντας την γη που στάθηκε όνειρο και καημός για τόσες γενιές προγόνων. Κι ανιστορούν σαν παραμύθι το μαρτύριο και την δόξα εκείνων των καιρών...

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Έχουν περάσει σαράντα και παραπάνω χρόνια από τότε. Ο λαός που ξερριζώθηκε, ξαναρρίζωσε στα χώματα εκείνα απ' όπου είχαν ξεκινήσει αιώνες πριν οι πανάρχαιοι πρόγονοί του. Η μοίρα της Φυλής έκλεισε τον ιστορικό κύκλο της προαιώνιας ποντοπόρας περιπέτειας του Έθνους.

Εκείνοι που ξεκίνησαν αιώνες πριν, ήσαν οι άποικοι. Τούτοι που ξαναγύρισαν ήσαν οι πρόσφυγες. Τόσο, όμως, Έλληνες όσο και οι μακρυνοι πρόγονοί τους, που έπλασαν τον πολιτισμό της Μικρασίας. Οι σκοτεινοί αιώνες που πέρασαν από πάνω τους δεν μπόρεσαν ν' αγγίξουν την ψυχή τους. Είναι ένα απ' τα θαύματα της αντοχής της ράτσας.

Δεν στάθηκε, βέβαια, εύκολο το έργο — να βολευτή ένας ολόκληρος λαός που είχε φτάσει ξεγυμνωμένος απ' το βιός του, με την ψυχή στο στόμα. Γιατί κι οι Έλληνες που ζούσαν στην πατρώα γη, οι ντόπιοι, είχαν περάσει όχι λίγες μπόρες κι ούτε τους πνίγανε τα πλούτη. Λευτερωμένοι κι εκείνοι από τον τούρκικο ζυγό, πριν ένα αιώνα, με κόπο πορευόντουσαν στην τόσο ταλαιπωρημένη μικρή χώρα, οι βόρειες επαρχίες της οποίας ανάσαναν αέρα λευτεριάς εδώ και μόλις δέκα χρόνια. Κοντινή ήταν η ανάμνηση του Τούρκου, χτεσινές οι δοκιμασίες των πολέμων, γεμάτο από δυσκολίες το σήμερα.

Σήκωσαν, όμως, με υπομονή το βάρος, στριμώχτηκαν στον γεωγραφικό τους χώρο, προ πάντων στις καινούργιες επαρχίες, Μακεδονία και Θράκη, και δέχτηκαν με στοργή και κατανόηση τους ξερριζωμένους αδελφούς. Αλλά και τούτοι, αν ήσαν απογυμνωμένοι από κάθε υλικό αγαθό, έφερναν όμως αμόλευτη την ψυχή τους και την πίστη τους στην Ελλάδα, τα χέρια τους τα δουλευτάρικα και την δύναμη της επιβίωσης, δοκιμασμένη στο καμίνι αιώνων. Με πάθος ρίχτηκαν στη δουλειά, έσκαψαν την γη τους, την πότισαν με τον ιδρώτα τους, στήσαν το σπιτικό τους στα λεύτερα χώματα — οι Πόντιοι στις ακραίες περιοχές, στα σύνορα, αιώνιοι Ακρίτες.

Ό,τι ήταν χτεσινός βραχνάς, οδύνη για τους δικούς που μαρτύρησαν, πόνος για τις πατρίδες που χάθηκαν, έγινε θύμηση ευλαβική, νοσταλγικό τραγούδι για το χτες, αλλά κι αγώνας ασταμάτητος για το αύριο. Έτσι με τη δουλειά και με το μόχθο τους, εκείνοι που φτάσαν καταρημαγμένοι, άντρες χλωμοί, γυναίκες τρομαγμένες, χιλιάδες ορφανά χωρίς κανένα στήριγμα στον κόσμο, γρήγορα ξαναστάθηκαν στα πόδια τους κι άρχισε να ξανανθίζη μια ζωή καινούργια, ακόμα και μέσα από ξερόβραχα κι άγονους τόπους.

Στις πόλεις, στα χωριά, στη γη που οργώνανε, στο εμπόριο, στις επιχειρήσεις, στις επιστήμες, στα γράμματα και τις τέχνες, ολούθε όπου δόθηκε ο καθένας τους, στέριωσε κι αναδείχτηκε άξιος δουλευτής. Καινούργια μορφή και δύναμη πήρε ο τόπος, σαν ένα νέο αίμα να μπήκε στις φλέβες του.

Άκουα κάποτε μια ιστορία απ' τον Γιώργο Κατσίμπαλη: Ο παππούς του, όντας κάτοχος της μισής Μαγκουφάνας στον καιρό του, θέλησε να φτιάξη ένα μεγάλο αμπέλι στα κτήματά του, όπου νάχη όλων των ειδών τα σταφύλια της Ελλάδας. Έφερε, λοιπόν, όλες τις ποικιλίες και τις φύτεψε, από την Κόρινθο, από την Κρήτη, απ' την Κεφαλλονιά, απ' τη Ζάκυνθο, μαύρα σταφύλια και ξανθά και άσπρα, ροδίτες, ροζακιά, ρόμπολα, σιδερίτη, σουλτανίνα, χοντρόφλουδα και λεπτόφλουδα, ό,τι υπήρχε και δεν υπήρχε σ' όλες τις σταφυλοφόρες περιοχές του τόπου. Η καλλιέργεια πήγαινε καλά και κάμποσες χρονιές οι ποικιλίες βγαίναν κανονικά, το κάθε κλήμα έδινε το δικό του το σταφύλι. Αλλά σιγά σιγά άρχισαν ν' αλλοιώνονται, να μοιάζουν, ως που στο τέλος έγιναν όλα... ροδίτες!

Κάτω από τον ελληνικό ουρανό, στο ίδιο χώμα, ζώντας όλες οι ποικιλίες των Ελλήνων, Μωραΐτες, Νησιώτες, Ρουμελιώτες, Πόντιοι, Σμυρνοί, Πολίτες, Μακεδόνες, κι άλλοι, μοιάσαν με τον καιρό τόσο πολύ ανάμεσά τους, ώστε σήμερα πια δεν ξεχωρίζεις ούτε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, ούτε τις διαφορές τους. Κι έτσι η Ελλάδα δείχνοντας για μια φορά ακόμα το ενιαίο κι αδιαίρετο της ράτσας των Ελλήνων της, ξεπέρασε την τραγωδία της πιο μεγάλης καταστροφής των νεωτέρων χρόνων, και πορεύεται ελπιδοφόρα, γεμάτη ακμή, την προαιώνια πορεία της στους δρόμους της Ιστορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γ. Βαλαβάνη και Βιολάκη	ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΓΕΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ	Αθήναι, 1926
Παναρέτου Κ. Τοπαλίδου, Αρχιμανδρίτου	Ο ΠΟΝΤΟΣ ΑΝΑ ΤΟΥΣ ΑΙΩΝΑΣ	Δράμα, 1926
Μητροπολίτου Χρυσάνθου	Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ Αρχείον του Πόντου, τόμος 5ος	Αθήναι, 1933
Κ. Παπαμιχαλοπούλου	ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΟΝΤΟΝ	Αθήναι, 1903
Σάββα Ιωαννίδου	ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ Τραπεζούντος	Κωνσταντινούπολις 1870
Μιλτιάδη Νυμφοπούλου	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΑΝΤΑΣ	Δράμα, 1958
Θ. Θεοφυλάκτου	ΓΥΡΩ ΣΤΗΝ ΑΣΒΕΣΤΗ ΦΛΟΓΑ	Θεσσαλονίκη, 1958
Ελευθερίου Δ. Παυλίδη	ΠΩΣ ΚΑΙ ΔΙΑΤΙ ΕΜΑΤΑΙΩΘΗ Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ	Αθήναι, 1956
Πολυχρόνη Κ. Ενεπεκίδη	ΟΙ ΔΙΩΓΜΟΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ βάσει των ανεκδότων εγγράφων των κρατικών αρχείων της Αυστροουγγαρίας	Αθήναι, 1956
Οικουμενικού Πατριαρχείου	ΜΑΥΡΗ ΒΙΒΛΟΣ	Κωνσταντινούπολις, 1919
Ιωαν. Παπαδοπούλου	ΣΕΛΙΔΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΚΕΡΑΣΟΥΝΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΡΑΤΟΥΡΓΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΙΜΟΣΤΑΓΟΥΣ ΤΟΠΑΛ ΟΣΜΑΝ	Καβάλα, 1965
Γεωργίου Σακκά	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΣ ΤΡΙΠΟΛΕΩΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ	Αθήναι - Νίκαια, 1957
Ιωακείμ Δ. Σαλτσή	ΧΡΟΝΙΚΑ ΚΟΤΥΩΡΩΝ	Θεσσαλονίκη, 1955
Παντελή Χ. Βαλιούλη	ΣΕΛΙΔΕΣ ΕΚ ΤΗΣ ΣΥΜΦΟΡΑΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ	Αθήναι, 1957
Δημ. Σ. Κουτσογιαννοπούλου	ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΑΝΤΑΡΤΕΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ	Θεσσαλονίκη, 1936
Ιωάν. Παπαπέτρου	ΤΟ ΜΕΤΑΛΛΕΙΟΝ ΣΙΜ... ΚΤΛ.	Αθήναι, 1955
Ν. Γαβριηλίδη	Η ΜΑΥΡΗ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΜΦΟΡΑ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ	Αθήναι, 1924
Δημ. Α. Φυλλίζη	ΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΙ ΗΜΕΡΑΙ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ	Θεσσαλονίκη, 1954
Σταυρού Α. Νικολαΐδη	ΠΟΝΤΟΥ ΘΡΗΝΟΣ	Αθήναι, 1963
Γεωργ. Κ. Ανδρεάδη	Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ	Αθήναι, 1964
Α. Σκουλούδη	ΕΡΗΜΕΣ ΧΩΡΕΣ, ΝΕΚΡΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ	Αθήναι, 1919
Νίκου Ι. Καπνά	Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΝΤΟΣ, Μορφές και εικόνες ζωής. Έκδοσις Συλλόγου Αργοναύται Κομνηνοί, εικονογράφησις Χρήστου Γ. Δημάρχου	Αθήναι, 1947
Ναΐμ Μπέη	ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ, Έκδοσις Συλλόγου των εν Ελλάδι Αρμενίων	Αθήναι 1965
Ι. Ζερβού	Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ	Αθήναι, 1919
	LES ATROCITES TURQUES en Asie Mineur et dans le Pont, devant la IIIe Assemblée Nationale des Hellènes	Athènes, 1922
Benoit-Mechin	MUSTAPHA KEMAL	Editions Albin Michel, Paris, 1954
Lord Kinross	ATATURK, THE REBIRTH OF A NATION	London, 1964
Παπαρρηγοπούλου	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ τόμος 7ος, Συμπλήρωμα	
Ι. Κορδάτου	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	
Χρ. Εμ. Αγγελομμάτη	ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΜΕΓΑΛΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ	Αθήναι, 1965
Οπλαρχηγών του Πόντου Παύλου Τσαουσίδη και Παντελή	ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ	

Αναστασιάδη
Νίκου Καπετανίδη — Εφημερίς «ΕΠΟΧΗ» — Τραπεζούς, τόμος 1919-1920

Περιοδικά
Φίλωνος Κτενίδη — ΠΟΝΤΙΑΚΗ ΕΣΤΙΑ
Νίκου Καπνά — ΠΟΝΤΙΑΚΑ ΦΥΛΛΑ
Δημ. Κουτσογιαννοπούλου — ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΗΣ ΠΟΝΤΙΑΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ
ΠΟΝΤΙΑΚΟΝ ΛΕΥΚΩΜΑ κτλ.

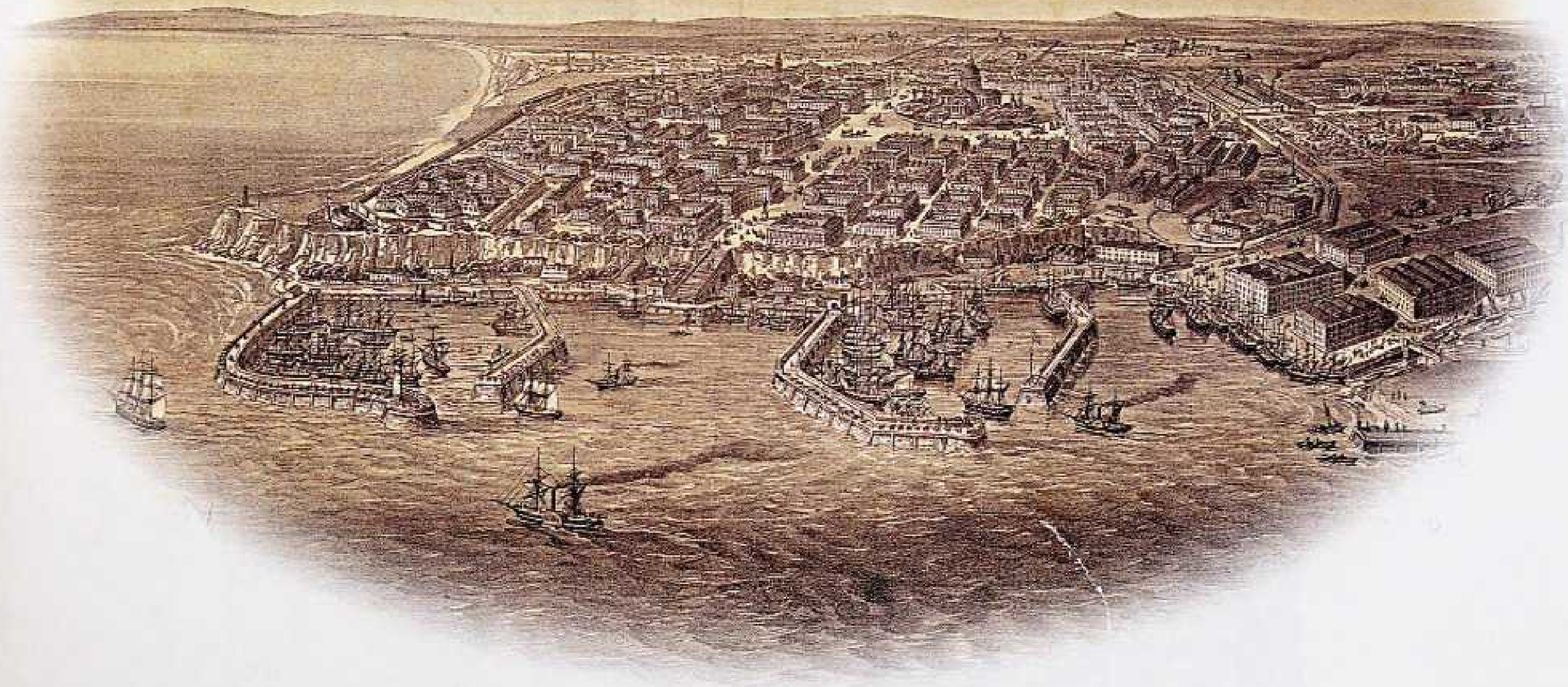

ΧΑΡΤΗΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ
Εὔξεινος Πόντος
ΣΙΝΩΠΗ
ΒΑΤΟΥΜ
Ε.Σ.Σ.Δ.
ΕΛΛΑΣ
ΣΑΜΨΟΥΣ
ΤΡΑΠΕΖΟΥΣ
ΑΓΚΥΡΑ
ΕΡΖΕΡΟΥΜ
ΤΟΥΡΚΙΑ
ΣΜΥΡΝΗ
ΔΙΑΡΜΠΕΚΗΡ
ΠΕΡΣΙΑ
ΧΑΛΕΠΙΟΝ
ΙΡΑΚ
ΣΥΡΙΑ
ΔΑΜΑΣΚΟΣ
Μεσόγειος θάλ.

COUDRE

52°
54°
56°
Ε Υ Ξ Ε Ι Ν Ο Σ
2000
1000
200
100
50
Συριάς Α.
ΣΙΝΩΠΗ
Άλαντζήκ
Κιουσαβέτ
Αλάτσαμ
Πάφρα
ΚΑΣΤΑΜΩΝ
Μποϊαμπάτ
ΜΗΤΡ. ΑΜΑΣΕΙΑΣ
Άλυς π.
ΑΜΙΣΟΣ
(Σαμψούν)
Βεζίρ-κιοπρού
(Ν. Κλαυδιούπολις)
Κάβζα
(Φαζημονιτών θέρμαι)
Λαδίκ
(Λαοδίκεια)
Μερζιφούν
(Φαζημών)
Τσαρσαμπά
(Θεμίσκυρα)
Τέρμε (Θέρμη)
Ούνια
(Οινόη)
Φάτσα
(Φαδισσάνη)
Ιασόνιον Α.
Περσεμπέ
Όρδου
(Κοτύωρα)
Ίρις π.
Έρμπαά
ΜΗΤΡ. ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ
Νεοκαισάρεια
Χαμπσέ
Κόμανα
ΑΜΑΣΕΙΑ
Χατζή-κιοϊ
Ίρις π.
ΤΟΚΑΤΗ
(Ευδοκιάς)
Σουσεχίρ
Κοϊλού-Χισάρ
(Κολώνεια)
ΜΗΤΡ. ΚΟΛΩΝ
Ζήλε (Ζήλα)
Γενή-οσμάν
Σουλού-σεράϊ
ΣΕΒΑΣΤΕΙΑ
ΜΗΤΡ.
Θράκη
Εύξεινος Πόντος
Τραπεζούς
ΠΟΝΤΟΣ
ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
Αρμενία
Σμύρνη
Αττάλεια
Αιγαίον Πέλαγ.
Μεσόγειος Θάλασσ.
Συρία
52°
54°

College grec.

